

ΙΣΤΟΡΙΚΟΓΕΩΓΡΑΦΙΚΑ

Ι Σ Τ Ο Ρ Ι Κ Ο Γ Ε Ω Γ Ρ Α Φ Ι Κ Α

ΠΕΡΙΟΔΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ ΓΙΑ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ ΚΑΙ ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ
ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΧΩΡΟΥ ΚΑΤΑ ΤΟΥΣ ΜΕΣΟΥΣ ΧΡΟΝΟΥΣ

ΕΚΔΟΣΗ - ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ:
ΜΙΧΑΛΗ Σ. ΚΟΡΔΩΣΗ

**ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΣΥΝΤΑΞΗΣ ΚΑΙ
ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΥΛΗΣ:**

ΒΑΣΙΛΗΣ ΚΑΤΣΑΡΟΣ
ΜΙΧΑΛΗΣ ΚΟΡΔΩΣΗΣ
ΘΑΝΑΣΗΣ ΠΑΠΑΖΩΤΟΣ
ΚΛΑΙΡΗ ΠΑΠΑΠΑΥΛΟΥ
ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΦΑΚΛΑΡΗΣ

ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΕΣ - ΑΛΛΗΛΟΓΡΑΦΙΑ:

Μιχάλης Σ. Κορδώσης, Φιλοσοφική Σχολή Πανεπιστημίου Ίωαννίνων
Βασίλης Κατσαρός, Φιλοσοφική Σχολή Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης

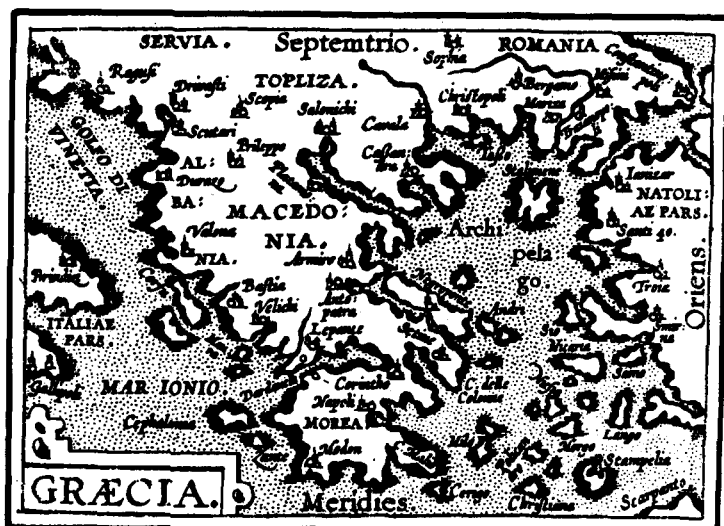
ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ:

ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟ
ΔΙΟΝ. ΝΟΤΗ ΚΑΡΑΒΙΑ
ΟΔΟΣ ΑΣΚΛΗΠΙΟΥ.67 & ΕΡΕΣΣΟΥ 1
ΤΗΛ. 36 20 465 - ΑΘΗΝΑ Τ.Τ. 106 80

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΕΞΩΦΥΛΛΟΥ: Ἄσπ. Π. Φάκλαρη. Ὁ χάρτης τοῦ ἐξω-
φύλλου προέρχεται ἀπὸ τὸ βιβλίο τοῦ
C. Zacharakis, A catalogue of printed
maps of Greece 1477-1800, Nicosia 1972,
pl. 318.

ΙΣΤΟΡΙΚΟΓΕΩΓΡΑΦΙΚΑ

ΠΕΡΙΟΔΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ ΓΙΑ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ ΚΑΙ ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ
ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΧΩΡΟΥ ΚΑΤΑ ΤΟΥΣ ΜΕΣΟΥΣ ΧΡΟΝΟΥΣ.

ΤΟΜΟΣ ΤΡΙΤΟΣ

ΓΙΑΝΝΕΝΑ-ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 1991

Φωτοστοιχειοθεσία - Φωτογράφιση:
Φωτοστοιχειοθετική ο.ε. Κ. Κορδαλής & Σια
Αχειροποιήτου 6 ☎ 279.202 Θεσσαλονίκη

Εκτύπωση: Β. Γιαννόπουλος
Θερμαϊκού 40 ☎ 650.582 Θεσσαλονίκη

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

	Σελ.
ΠΡΟΛΟΓΟΜΕΝΑ	9
ΜΕΛΕΤΕΣ	
<i>ANETA ILJEVA</i> , The mountain in the geographical and cultural space of the Peloponnese during the middle ages (before the Tourkokratia)	11
<i>EYΘΥΜΙΟΥΓ. ΤΣΙΩΝΑ</i> , Μαθηματική ανάλυση τῶν πολιτικῶν καὶ οἰκονομικῶν διακυμάνσεων στὴν ἱστορία τοῦ Βυζαντίου. Ἕνα ὑπόδειγμα λογισμοῦ τῶν μεταβολῶν	25
<i>CYNTHIA J. STALLMAN-PACITTI</i> , A byzantine source for some toponyms in Calabria	43
<i>ΒΑΣΩΣ ΠΕΝΝΑ</i> , Τὸ Βυζάντιο καὶ οἱ λαοὶ τῆς Κεντρικῆς καὶ Ἀνατολικῆς Εὐρώπης: Ἡ νομισματικὴ μαρτυρία (8ος-11ος αἰ. μ.Χ.)	51
<i>ΣΠΥΡΟΥ Ν. ΑΣΩΝΙΤΗ</i> , Κατοχή: Μιά κτήση τοῦ πριγκηπάτου τῆς Ἀχαΐας στὴ δυτικὴ Στερεά	93
<i>DIONYSSIA MISSIOU</i> , Justinian's maritime buildings	109
<i>ΠΕΤΡΟΥ ΒΛΑΧΑΚΟΥ</i> , Τὸ μικροτοπωνυμικὸ τοῦ χωριοῦ Λεμονιά Λακωνίας	127
GRAECOINDICA - GRAECOSERICA	
<i>CHEN ZHI-QIANG</i> , Byzantine studies in China	137
<i>MICHAEL S. KORDOSIS</i> , China and the Greek world. An introduction to Greek-Chinese Studies with special reference to the Chinese sources. I. Hellenistic-Roman-Early Byzantine period (2nd c.B.C. - 6th c. A.D.)	143
<i>MIX. Σ. ΚΟΡΔΩΣΗ</i> , Ἡ ἑλληνικὴ παρουσία στὸν Ἰνδικὸ κατὰ τὴν πρωτοβυζαντινὴ ἐποχὴ	255
<i>MIX. Σ. ΚΟΡΔΩΣΗ</i> , Assam (NE India): The gate from and to China	275
<i>ΔΗΜΗΤΡΗ Κ. ΒΕΛΙΣΣΑΡΟΠΟΥΛΟΥ</i> , Ἕλληνες καὶ Ἰνδοί: Ἡ συνάντηση δύο κόσμων, τόμ. Α-Β, Ἀθήνα 1990 (βιβλιοκρ. Μ. Σ. Κορδῶση)	277
ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ	
<i>Θ. Παπαζώτου</i> , Μονὴ τῆς Παναγίας Κουκουμητριώτισσας τῆς λεγομένης Δοβρᾶ	281
<i>Κώστα Σπανοῦ</i> , Ἡ προέλευση τοῦ ὀνόματος «Σηράκος»	285
<i>Μαρίας Μουζακτῆ</i> , Ἀρβανόκαστο	287
<i>Γερ. Ἡρ. Παπατρέχα</i> , Χρονικὸ τῶν Τόκκων. Μιά ἐκδοχὴ γιὰ τὸν τόπο καταγωγῆς τοῦ συγγραφέα-στιχουργοῦ	289
<i>Θ. Παπαζώτου καὶ Γ. Χ. Χιονίδη</i> , Γιὰ τὴν ἄλωση τῆς Βέροιας	293
ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ - ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΒΙΒΛΙΩΝ	
« <i>ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑ</i> »: Essays presented to Joan Hussey for her 80th birthday (Μιχ. Σ.Κορδῶσης)	303

<i>George Huxley</i> , Monemvasia and the Slavs. A lecture on some works of Historical Geography in the Gennadius Library of the American School of Classical Studies at Athens (Μιχ. Σ. Κορδώσης)	306
<i>Περικλέους Γ. Ζερλέντου</i> , Μηλιγγοί και Έξερταί Σλάβοι έν Πελοποννήσω (Μιχ. Σ. Κορδώσης)	308
<i>Γεωργίου Δημητροκάλλη</i> , Άγνωστοι βυζαντινοί ναοί Έιρας Μητροπόλεως Μεσσηνίας (Μιχ. Σ. Κορδώσης)	310
<i>Άλέξη Γ.Κ. Σαββίδη</i> , Βυζαντινά στασιαστικά και αυτόνομιστικά κινήματα στά Δωδεκάνησα και στή Μικρά Άσία 1189-ε. 1240 μ.Χ. (Βασίλης Κατσαρός)	311
<i>Τάκη Μαύρου</i> , Παλαμήδι. Ίστορική ανάδρομή (Βασίλης Κατσαρός)	313
<i>Βασίλη Άτσαλου</i> , Τα χειρόγραφα της ιεράς μονής της Κοσινίτσας (ή Εικοσιφοίνισσας) του Παγγαίου (Βασίλης Κατσαρός)	314
ΣΗΜΕΙΩΜΑΤΑ	
Έπειρωτική Έστία	325
Τό Δ΄ Διεθνές Συνέδριο Πελοποννησιακών Σπουδών	325
Έ η έπικοινωνία στό Βυζάντιο	326
Μικρή Βιβλιοθήκη Σινολογικού ενδιαφέροντος	326
Έ η Δράμα και η περιοχή της. Ίστορία και πολιτισμός	327
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ	
<i>ΜΑΓΔΑΣ ΠΑΡΧΑΡΙΔΟΥ</i> , Σχεδιάσμα Δραμινής βιβλιογραφίας. Καταγραφή πρώτη	333

ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ

Ἡ ὕλη τῶν ἐργασιῶν πού ἔχουν δημοσιευθεῖ. ὡς τώρα καί οἱ ἀπαραίτητες ἀναδρομές ἢ ὁ σχεδιασμός τῶν προοπτικῶν τοῦ περιοδικοῦ μᾶς ὑποχρεώνουν νά ἐπανεέλθουμε στό θέμα τῆς χρονικῆς περιόδου πού καλύπτουν τά «Ἱστορικογεωγραφικά» στό περιοδικό γίνονται δεκτές ἐργασίες πού ἀφοροῦν κυρίως στόν μεσαῖωνα, δέν ἀποκλείονται ὁμως καί ἐργασίες πού ἀναφέρονται στίς ἄλλες χρονικές περιόδους, ἰδιαίτερα στούς τελευταίους αἰῶνες τῆς ἀρχαιότητος καί στούς πρώτους νεότερης ἐποχῆς, πού βρίσκονται πλησιέστερα πρὸς τοὺς μέσους χρόνους. Ἐπί τὸν τόμο αὐτό καί στό ἐξῆς ὁ ἐσωτερικός τίτλος «Byzantinoindica-Byzantinoserica» μεταβάλλεται σέ «Graecoindica-Graecoserica».

Ἡ ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

ANETA ILIEVA

**THE MOUNTAIN IN THE GEOGRAPHICAL AND CULTURAL SPACE
OF THE PELOPONNESE DURING THE MIDDLE AGES
(BEFORE THE TOURKOKRATIA)**

It was Strabo — the founder of historical geography, who saw the Peloponnese as the «akropolis of the whole Greece» and pointed at its particular geographical position: it ends the chain of the four peninsulas that form the Greek and their neighbouring lands¹. On the opposite, the Byzantines spoke of the island of Pelops as being «τὰ κατωτηκὰ μέρη», «the land below», and thus expressed the ancient belief of descending «στὸ Κάτω Κόσμος» from the Tainaron. The same notion is the centre of the myth about the river Styx taking its source from the northern side of the Chelmos mountain; she enters the gorge and disappears in its labyrinth down to the nine circles of Hades². The change in the denomination in fact embodied the coming of the new ages, the «Middle» ones, that for the Greek lands started with the Slav invasions at the end of the VIth century. It perfectly expressed the contrasts of the Peloponnese as well as contrasts that do have socio-cultural dimensions in the whole history of the peninsula.

Avoiding the geographic determinism we are convinced that every research on the culture of a society, and especially a mediaeval one, may not avoid the investigation of its geographical lore. The founder of the modern French geography, Paul Vidal de la Blache, has good reasons to stress the differences between societies with deep roots in their environment and societies that change relations with the latter³. It should be added that the anthropogeographic ap-

1. *The Geography of Strabo* with an English Translation by H.L. Jones. Vol. IV. Cambridge, Massach. etc., 1961, p. 10-8.1.3.

2. For «the land below» cf. *Bon, A.* Le Péloponnèse byzantin jusqu'en 1204. Paris, 1951, 159-60; for «the lowest world» cf. *Pausanias.* Craeciae Descriptio, 3.25 — ed. *M.H. Rocha-Pereira.* Leipzig, I, 1973, p. 267 & *Nicephorus Gregoras.* Byzantina historia, VIII. 14-CSHB, I, 376.14-5 & *Mazaris* (ed. *J.Fr. Boissonade*), Hildesheim, 1962 (reprint) 163.

3. *De la Blache, P.V.* Principes de géographie humaine. Paris, 1922, 12.

proach might render account of these relations at an ethnic and national level. The picture of the surrounding natural environment and the place of man in it is an important component of the cultural tradition. To a certain degree it determines the typological forms of human communities, of settlements and everyday life. In cases of foreign conquest the biopsychic qualities of the newcomers are not the only ones to play a part; the mechanisms of their adaptability to the new environment and the notion of the latter are of importance as well⁴. The territory under consideration had its «dark age» marked by the invasions of the Slavs and, according to some scholars, its heyday under the Franks, especially till the last quarter of the XIIIth century. The data about the relations of these newcomers with the Peloponnesian environment can help us in the understanding of Peloponnesian history having in mind that the peninsula is an ideal geographical and cultural entity. Of the latter we, with the purpose of abstraction, isolate the «neglected» by historians component — the mountain.

Joined to the continent only by the narrow Isthmian corridor, surrounded by the Ionian and by the Aegean sea, the Peloponnese is in fact almost an island — «the island of Pelops» in contrast to ἤπειρος, «the firm ground»⁵. The inner configuration of the peninsula represents another contrast. Comprised of peninsulas itself — to the East and to the South, in the hinterland it is again cut up into smaller «islands» by the surrounding massifs.

The mountains (here we classify all formations above 600 m height), most of which are of middle height and have steep slopes, cover more than 70% of the Peloponnesian territory. They seem like a skeleton whose «branches» almost touch the sea in all directions. The Northern beach of the peninsula is backed by the precipitous northharkadian chain including, from East towards West, the massifs of Ziria /anc. Kylini/, Chelmos /anc. Aroania/ and Olonos /anc. Erymanthos/. In front of its Western part, above Patras, the peak of Voidia /anc. Panachaikon/ rises abruptly. This chain is the natural borderline of the Peloponnese to the North. It encircles the northharkadian plateau and branches out to the South barring the Messenian peninsula but joining the highest and

4. Šmidt, S.O., Problema vzaimodejstvija obščestva i prirodni nekotory voprosi istočnikovedenija - στο: Obščestvo i Priroda. Istoričeskie etapy Vzaimodejstvija, Pod red. akad. M.P. Kima. Moskva, 1981, 269, 271; Markarjan, Ė.S. K. ekologičeskoj karakteristike razvitija etničeskich kul'tur. Ibidem, 96-100.

5. Freeman, E.A. The Historical Geography of Europe. Vol. I. London, 1882², 26-7. The Peloponnese appears as an island in several mediaeval sources. Cf. Bon, A. La Morée franque. Recherches historiques, topographiques et archéologiques sur la principauté d'Achate (1205-1430). Vol. I. Paris, 1969, 304 & the description of the French pilgrim seigneur d'Anglure, 1396 A.D. in Paton, J.M. Chapters on Mediaeval & Renaissance Visitors to Greek Lands. The American School of Classical Studies at Athens. Princeton, N.J., 1951, 37.

the longest peloponnesian mountain — the Pentadaktylos /anc. Taygetos/. From the southern part of the arkadian plateau the latter is paralleled by the Parnon chain and a smaller branch stretches into Argolis to the East. The mountain ranges follow a general NW - SE trend. The highest regions are at the ends of the axis. To the South, at cape Matapan /anc. Tainaron/, the Taygetos is a particularly imposing barrier, almost inaccessible from the sea. The real centre of the whole mountain citadel is the middlearkadian plateau where the open plain of Tripolis extends⁶.

One can be easily convinced that the Peloponnese is geographically isolated and accessible for the most part from the seashore, the possibility for an easy penetration in the hinterland being limited. The mountains encircle it all the way round and the rivers are not navigable. These special features of the relief have set the pattern of the road system since antiquity. Less than a century ago the principal means of transport and travel was by sea. From the coast the routes which served the inland settlements were for the most part rough tracks winding steeply up into the mountains and suited only to foot or mule traffic. Even today the transport system is mainly directed toward external communications⁷.

The general feeling of isolation is reinforced by the Peloponnesian landscape. There is the perfect contrast between plain and mountain. Most of the principal towns and many of the larger villages are situated at or near the coast. Here, as in the whole Mediterranean world, the lowland, urban civilization penetrated in the highland world very imperfectly and at a very slow rate though the geographical barrier is constantly broken by the transhumance⁸. On the other hand, sea and land, plain and mountain in the Peloponnese come across in the «classical» Greek manner. The mountain massifs enclose small «insular»

6. For the Peloponnesian mountains cf. *Philippon, A.* Die griechischen Landschaften. Eine Landeskunde von ... Nach dem Tode des Verf. hrsg. von E. Kirsten. Bd. III. Der Peloponnes. Frankfurt a. M., 1959, Teil I, 12-3, 27 ff. Teil II, 417 ff., 468 ff.; *Géographie universelle Larousse*, vol. I. Paris, 1958, 307-8; *Encyclopédie de la montagne. R. Frison-Roche. Quillet-flammarion éd. 1. 1964*, 267-8; *Blue Guide. Crecece. St. Rossiter M. A. Ernest Beun Lim. London & Tonbridge etc.*, 1981⁴, 233; *Ancel, J.* Géographie des frontières. Paris, 1938⁶ 139; *Κολια, Γ. Τ.* 'Ιστορική γεωγραφία του 'Ελληνικού χώρου. 'Αθήναι, 1948, 321; *Melniški, L. T. Lambrinos. Cfca*, Sofia 1959, 9, 16.

7. *Economic Survey of the Western Peloponnesus. Food and Agricultural Organization of the United Nations /FAO/. Vol. I. General report, 81; Vol. II. The Setting: physical resources, agrarian structure, human resources, 3. Rome, 1965; Ancel, J. Op. cit., 139; Philippon, A. Op. cit., Teil I, 30, 38-9.*

8. *Braudel, F.* The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II. Vol. I. London, 1972, 30, 38, 46; *Wright, J.* The Geographical Lore of the Time of the Crusades. A Study in the History of Medieval Science & Tradition in Western Europe. N.Y., 1925, 217.

valleys and the highland plains in Central Arkadia cover extensive areas.

In contrast to the vegetation and fertility of the coastal plains the scenery in the hinterland is austere: steep rocky slopes, rough ridges, bare stony screes — arid like the internal carst hollows⁹. On the high peaks the first snow falls in the middle of October and holds for a long time. Here the climate is cold and turns to moderate only with the height becoming smaller; in the lowlands it is already typically Mediterranean with humid winter and dry summer¹⁰.

Small villages are clung to the abrupt slopes surrounded by terraced arable «isles». Here the upper frontier of agriculture lies at 1500-1700 m above the sea level, forests and pastures are situated some hundred metres higher. About 90% of all pasture land and forests is on undulating or very steeply sloping land; over 40% of the open fields are also on slopes. The contrast with the plains is definite: the latter have typically Mediterranean crop ecology — cereals, citrus fruits, vineyards, olives, fig and mulberry trees. The most arid slopes lie between 600 and 1000 m — here bushy vegetation grows only. Investigations made towards the middle of the century illustrated the great conservatism in keeping the vegetation zones and in agriculture. Today the western part of the peninsula is still to be found in the transition from an agriculture with «a mediaeval agrarian structure and archaic agricultural practice» toward an intensive commodity economy¹¹.

The fact is all the more astonishing when we remind that in comparison with most Mediterranean countries the Western Peloponnese (Achaia, Arkadia without Kynouria, Elia and Messenia) is well endowed by nature and has geographical advantages. Here are to be found most of the Peloponnesian plains including the most fertile one — in Achaia and Ilia¹². In the western part, mainly in Arkadia, are situated the greatest wood massifs. At the beginning of the XIVth century Marino Sanudo Torsello was convinced that the timber needed for the cherished crusade can be found in Attika, Morea and Euboia¹³.

9. *Géographie universelle* Larousse, 307; *Melniški, L.-T. Lambrinos*. Op. cit., 24, 283.

10. *Ibidem*, 25-6; *Philippon, A.* Op. cit., 14; *Wallén, C.C.* (ed.) *Climates of Central and Southern Europe*. Amsterdam, 1977, 210.

11. *FAO*, I, 31; II, 28, 39, 42, 51-2; III/2 — *Agriculture*. Rome, 1966, 10, 17, 81; *Braudel, F.* Op. cit., 42; *Melniški, L.-T., Lambrinos*. Op. cit., 32ff.

12. *Ibidem*, 284; *FAO, Roman; Philippon, A.* Op. cit., 319-23 /Teil II/.

13. In: *Secreta Fidelium Crucis*. Ed. *J. Bongars*. *Gesta Dei per Francos sive Orientalium expeditionum historia, 1095-1420*. Hanore, 1611, v. II, 68 / apud *Miller, W.* *The Latins in the Levant. History of Frankish Greece (1204-1566)*. London, 1908, 267/. Cf. *Ancel, J.* Op. cit., 54; *Melniški, L.-T., Lambrinos*. Op. cit., 32 288.

Having in mind that in the Middle Ages the forest is considered to be a frontier, uninhabited zone the contrast with the eastern part becomes more obvious. On the whole however it must be remembered that in Western Peloponnese the regions difficult to pass prevail as in the rest of the peninsula and the draught often lasts three months. In the mountains the cold and humid weather hampers the development of the vegetation in the spring. Thus even in a comparatively favourable environment the relief and the climate determine the yield to a great extent, in the past as well as today¹⁴.

The above review makes evident that the configuration of the Peloponnesian mountains deprives the peninsula of a natural internal centre for the optimum in demographical and cultural development. It is an example of total decentralization — a high plateau in the middle surrounded by different geographical areas. The following exposé will show that the peculiarities of the geographical decentralization are paralleled by historical ones, apparent already in the Early Middle Ages. On the other hand, it is obvious that the region richest in resources is Ilia /anc. Elis/. Decentralization and possibility for integration on its base — this is the typical for Greece anthropogeographical type. For the first time in Peloponnesian history the possibility was realized by the Franks after 1204.

What was the place the mountains had in the development of the socio-cultural process in the peninsula before the coming of the crusaders? The time and the efforts of Dicaearchus who wrote a treatise on the mountains of the Peloponnese and of other Greek regions /IVth century B.C./¹⁵ were gone away. Though Greece together with Asia Minor was the «geographical heart» of Byzantium¹⁶ its remoteness from Constantinople determined the lack of special interest in the Byzantine sources toward the island of Pelops. Even in 1321 the great domestic John Kantakouzenos considered his appointment to Mistra as a dispatch to the desolate places of the «Roman land»¹⁷. It was after the change of the town's role — she became the centre not only of Morea but of the dying empire as well, when Plethon prepared «Διαγραφή ἀπάσης Πελοποννήσου, παραλίου τὲ καὶ μεσόγειου» though based on Ptolemy¹⁸.

14. *FAO*, I, 21; III/2, 9, 81.

15. *Wright, J.K.* Op. cit., p. 376 n. 149.

16. *Bon, A.* Le Péloponnèse, 153; *Kazhdan, A. — G. Constable.* People & Power in Byzantium. An Introduction to Modern Byzantine Studies D.O. Washington, 1982, 142; *Phillipson, A.* Op. cit., I, 10.

17. *Ibidem*, 149; *Medvedev, I.D.*, *Mistra. Očerki istorii i kul'tury pozdnevizantijskogo goroda. Leningrad, 1973, 25-6.*

18. *PG, Roman; Woodhouse, C.M.* George Gemistos Plethon: The Last of the Hellenes. Oxford, 1986, XVI, 19, 181.

The remoteness of the peninsula was not the only reason for the poor information about it in the capital. It was the new mediaeval notion of space and of ways to move in it. Not long ago scholarly research has made clear that the Byzantines had their own opposition of the town and the mountain or, more generally, of the inhabited and uninhabited worlds. In contrast to the city stood the mountain, which was understood as a wilderness infested with beasts and robbers. But it was a place of escape as well as of danger, the home of those who either were forced or wished to cut themselves off from human society¹⁹. This internal contradiction can be traced by some peculiarities in the movements of people in the peninsula during the Early Middle Ages. First there was the phenomenon of «transurbanization» — this type of demographical mobility was most frequent namely in the Peloponnese. Its simplest variety was the leaving of the plains and of the low hills and the establishment of the town on the top of a neighbouring upland. Almost all of the Peloponnesian *kastra* known to us at the beginning of the High Middle Ages were established in that way²⁰. On the other side the behaviour of the Peloponnesians during the Avaro-Slavonic invasions does not reveal a definite choice between mountain and sea having in mind that the Byzantines were afraid of sea travels. The well-known passage of the Chronicle of Monemvasia under the year 6096 (587/8) runs as follows: «...The invaders of the Peloponnese took it by force of arms and after throwing out the indigenous and Hellenic people and ruining them, settled there themselves... The city of Patrai was transferred to the country of the Calabrians at *Rhegion*, the Argives to the *island called Orobe*; the Corinthians moved their homes to the *island of Aegina*... Some of the Lakonians sailed away to the *island of Sicily*... Others found an *inaccessible place beside the coast*, built a strong city there, and called it Monemvasia... As for the herdsmen and rustic folk, they were placed in occupation of the *rough territories nearby*, which lately have been named *tzakoniai*»²¹. The leaving of the mainland might be the result of the Slavs' settlement not only in the plains but in the mountainous regions as well. If we recall the conclusions of J. Koder's research (who has used geographical

19. Kazhdan, A.-G. *Constable*. Op. cit., 41.

20. Medvedev, I.P. Fenomen transurbanizacij i ego rol' v stanovlenijfeodal'nogo vizantijskogo goroda. *Antičnaja drevnost' i Srednie Veka*, 6, 1969, 80-5.

21. Transl. by Huxley, G.L. The Second Dark Age of the Peloponnese. — 'Ανατ. ἐκ τῶν «Λακωνικῶν Σπουδῶν», τ. Γ', 89-90 (apud the ed. of P. Lemerle, lines 35 to 50 and 53-4 for the date). New ed.: *Cronaca di Monemvasia*. Introduzione, testo critico, traduzione e note a cura di Ivan Dujcev. Palermo, 1976, 12.86-130. (Istituto siciliano di studi bizantini e neoellenici. Testi e monumenti pubblicati da B. Lavagnini... Testi, 12). Identification and commentary in Huxley, G.L. Loc. cit.; *Idem*. Monemvasia and the Slavs. A Lecture on some works of historical geography in the Gennadius Library of the American School of Classical Studies at Athens. Athens, 1988, 7-8.

methods in the organization of the toponymic material) Achaia /Aigaleia/, Arkadia /Mantineia and Megalopolis/ and Laconia /Lakedaimonos and Gytheion/ appear to have the greatest portion of Slavonic toponymy in the peninsula²². These are all highly situated areas, though it is possible that the «occupation» of some of them — in the Taygetos for example, was a secondary retreat up from the plains (the plain of Sparta). «Gradually, as the Byzantines won more of the better land, more and more Slavs had to take to the hills and to become pastoralists»²³. This was the case of the Melingoi to some extent and even of some Ezeritai and the transhumance became a successful means for the adaptation of the newcomers to the ancient practice of the Mediterranean world. The Chronicle of Morea reveals that towards the middle of the XIIIth century the Melingoi did their best to keep this practice in the new conditions of the foreign domination.

The great opportunity that they had in their effort was, of course, the great Taygetos mountain. It is really the geographical and the political akropolis of the whole peninsula²⁵. The Taygetos brings together spurs from the very shore and thus makes the middle of the three southern peninsulas of the Peloponnese physically isolated and almost inaccessible. Here the highest Peloponnesian peak, Profitis Ilias, rises. Even in the beginning of the XIXth century one was able to cross the mountain range from the Lakonian to the Messenian Gulf at one and only point using the pass from the Bay of Skutari (or from Karyoupolis) to the Bay of Vitylo. This pass divides Outer (to the NW) from Inner (to the SSE) Mani while the whole eastern coast of the peninsula, north from Porto Kayo, is known as Lower Mani²⁶. It is exactly on the western side of the Taygetos, between Kalamata and Vitylo, that we find the Melingoi in the Early Middle Ages and later on. And it is namely the description of the Taygetos in connection with the Melingoi (about 842 A.D.) made by Constantine Porphyrogenitus in the middle of the Xth century that remains one of the best pictures

22. Koder, J. Zur Frage der slavischen Siedlungsgebiete im mittelalterlichen Griechenland. — BZ, 71, 1978, fig. 1-4.

23. Huxley, G.L. Monemvasia, 13.

24. VV. 2985-3019 (ed. Π. Καλονάρος). Cf. Huxley, G.L. Transhumance on the Taygetos in the Chronicle of Morea. The text of the article was kindly placed at our disposal by the author himself.

25. Andrews, K. Castles of the Morea. The American School of Classical Studies at Athens. Princeton, N.J., 1953, 24.

26. Ilieva, A. Franks and Local Population — some observations on the case of the Mani. — Etudes balkaniques, 4, 1987, 74 with references. For the Taygetos cf. Philippson, A. Op. cit., II, 417 ff.

of the mountain: «And since there is there a great and very high mountain called Pentadaktylos, which runs like a neck a long distance out into the sea, and because the place is difficult, they settled upon the flanks of this same mountain, the Melingoi in one part, and in the other part the Ezeritai»²⁷.

Later sources, of the period of the frankokratia, point to the conclusion of a certain conservation of the Melingoi and reveal the existence of a particular region as their «habitat». We agree with those scholars who admit that the expressions in the Chronicle of Morea ὁ ζυγός and ὁ δρόγγος τοῦ Μελιγοῦ or τῶν Μελιγῶν and δρόγγος τῶν Σκλαβῶν are not too clear in connection with the status of the Slavs on the Taygetos. Some data of the same period allow the suggestion that they were a specific ethnic group with a particular administrative status²⁸. Their «lord» sometimes used to style himself the «Great» Zassi: as late as the 1330's the Slavs of Yannitsa had a piratical craft in the Messenian Gulf and the castellans of Methone and Korone had to treat with him²⁹. The anonymous chronicle of the Kefaleniian Toccoi mentions another Grand Tzasi, «of the Morea», — «that Eliavourkos» who together with Krokondylis objected to Manuel's activities connected with the Hexamilion and was captured by the Emperor after a battle at Mantena, perhaps the battle of 15 July, 1415³⁰. Yet we have information for the existence of other ζυγοί. And if ὁ ζυγός/ὁ δρόγγος τῶν Σκορτῶν, the disobedience of the Skortinoi taken into account, suggest to a certain extent the presence of Slavonic population in Western Arkadia, the word zygos «is also applied to the highlands of the Antitauros in Asia Minor in the epic *Digenes Akrites*, in which the herding of cattle is also prominent in the way of life of the men of the frontier»³¹. The geographic and ethnic elements in such denominations thus remain under doubt while the connotation of frontier and some kind of service to keep it seems more probable. Notwithstanding all

27. *Constantine Porphyrogenitus*. De Administrando Imperio. Greek text ed. by Gy. Moravcsik, engl. transl. by R.J.H. Jenkins. New, rev. ed. Washington, D.O, 1967, p. 233 (50.16-21).

28. *Bon, A.* La Morée, 365, 499 with notes for the «geographical» point of view and *Huxley, G.L.* Monemvasia, 16-7 as well. For the equation of the two terms cf. *Ahrweiler, H.* Byzance et la mer. La marine de guerre. La politique et les institutions maritimes de Byzance aux VIIIe-XVe siècles. Paris, 1966, 278 n. 3.

29. *Topping, P.* The Post-Classical Documents (The Minnesota Messenian Expedition...) — In: *Idem*. Studies on Latin Greece. A.D. 1205-1715. London, Var., 1977, VIII, 70.

30. *Schirò, G.* Manuel II Paleologo incorona Carlo Tocco despota di Giannina. — Byzantion, 29/30, 1959-60, p. 229/30, 11. 1995-2000. About the title of τῶσι-τσαοόσιος cf. *ibidem*, 219. Cf the reasonable critics about Schirò's thesis of these events by *Barker, J.W.* On the Chronology of the Activities of Manuel II Palaeologus in the Peloponnesus in 1415. — BZ, 55, 1962, 39-55.

31. *Huxley, G.L.* Monemvasia, 16-7.

this the evidence of the age after 1460 shows that the Greeks absorbed the Melingoi completely: the mountain could not save them but kept a trace of their existence in the same denomination of «zygos» and its derivatives. In 1798 Nikitas Niphakis wrote: «Ζυγός καὶ Ζυγοχώρια λέγονται σήμερον τὰ χωρία τοῦ τέως δήμου Λεύκτρο τῆς ἐπαρχίας Οἰτύλου Ζυγιῶται δέ, οἱ κάτοικοι αὐτῶν»³². Today a peak in Ἄνω Ταῦγετος bears the name Ἅγιος Σωτήρας τοῦ Ζυγοῦ and a περιοχή in Ἐξω Μάνη is still called Ζυγός (Λεύκτρου καὶ Πλάτσας). The Slavic past is reflected in the oronym Σέλιτσα (Καλάθι) — Ἄνω Ταῦγετος) and perhaps in the name of the peak Hellenitsa in the Northern Taygetos³³.

There are other mountain groups in the Peloponnese which did not preserve the Slavonic enclaves for a long time but whose names are perfect evidence for their presence and for the way the newcomers saw the mountainous environment. Here a scrupulous research is needed especially in the field of the microonymy but we can point to the most characteristic cases: *Chelmos* — 1. Ancient Aroania; 2. A small mountain (997 m) between Messenia and Cynouria. Comes from the Slavonic for «hill». *Mudritsa* — a mountain in the vicinity of Korinth. Comes from the Slavonic for «blue». *Velia* — the southern frontier of the valley of Kalabryta. From «great» in Slavonic. *Τσιρναόρα* — a massif in Western Messenia whose name means «Montenegro», «The Blackmountain». *Κλίνιτσα* — a mountain in Arkadia. Comes from the Slavonic for «clay» («the Claymountain»). *Klokova* — a limestone massif near Patras, Comes from «hawthorn» in Slavonic. *Kokorā* — a place in Gortynia; the same root — *Κούκουρα*, a peak in Arkadia; *Κούκουρας*, a ridge there; *Κούκουρέντζος*, a hill there; *Cucoruno/Corcozeno*, a mount in Arkadia (perhaps Kourouniou?); *Κούκουρη*, a peak in Achaia. According to I. Zaïmov comes from «hornbeam» in Slavonic but M. Vasmer relates it with «dwarf pine». *Κράβαρι* — a mountain that may be the ancient Βόρειον ὄρος. Comes from the Slavonic for «cowherd». *Ζάβιτσα* — a mountain in Argolis. From the Slavonic for «frog». All these oronyms are taken from Vasmer's work and from Zaïmov's linguistical research³⁴. They

32. Ἱστορία τῆς Μάνης δλης ἦθη, χωρία καὶ ἰντροάδες αὐτῆς διὰ στίχων πολιτικῶν. — ed. Σ.Β. Κουγέας in «Νικίτα Νηγάκη» (1748-1818 περίπου). Μανιάτικα Ἱστορικά Στιχοῦργήματα. Ἀθήναι, 1964 σημ. στ. 63, σ. 49.

33. *Καλονόρος*, Π. Μάνη. Κάστρο τῆς παράδοσης. Φύση. Ἱστορία. Ἔθιμα. Θρόλοι. Ἀθήναι, 1981, 33-4. Cf. *Philippson*, A. Op. cit., 418-9. For Σελίτσα/Σέλιτσα in Mani cf. *Vasmer*, M. Die Slaven in Griechenland. München, 1941, 173.

34. *Vasmer*, M. Op. cit., as follows: 80, 140, 159 (Chelmos); 125 (Moudritsa); 129 (Velia); 164 (Τσιρναόρα); 154 (Κλίνιτσα); 135 (Klokova); 154 (Κοκοροῦ; the rest oronyms with this root are

clearly demonstrate that the Slavs were able to catch the role and the specific character of the Peloponnesian mountains.

Two other rather peculiar groups of population have been preserved during the period under concern by the mountains of the peninsula — the Tzakones/Tzekones and the Maniots. Both of them are still a target for opposite scholarly hypotheses. It must be underlined that all the Byzantine sources speak of the Tzakones either as of specific military corps or as the population of the SE Peloponnese. All the sources affirm as well that the Tzakones are Greek speaking people and this is proved by the Doric elements in their language. The difficulty comes when one must explain the origin of their name, especially of those connected with the Peloponnese. The hypotheses of Ch. Symeonidis and S. Caratzas have not been accepted by most of the authorities on the problem. The derivation from Lacones, proposed by the Chronicle of Monemvasia and later on repeated by other sources (accepted by A. Bon, too) has been rejected as false etymology. One possible suggestion is that the Tzakones came in the Peloponnese from Asia Minor with other regular and irregular troops and gave their name to the districts in which they were settled as garrison troops³⁵. The most famous district, the Tzakonia proper, remains until our days the area between the valley of Astros as far as Monemvasia. But there were Tzakones in the Maleia peninsula as well. Another plausible explanation assumes that since the presence of the Slavs in the region is out of doubt it is possible that they coined the word for their Greek neighbours. The Slavs could have used the word as a technical term that may have something in common with the Slavonic «zakon»³⁶. Whatever the truth may be, we paused upon the problem in order to show that mountainous relief in relation to different ethnic groups not always leads to the same results. There are other factors that can influence the connections between Greeks and Slavs in such environment. The Aragonese version of the Chronicle of Morea is quite indicative in this respect distinguishing between «les montagnes de Tzaconie» and «les montagnes des Esclavons» /the Melingoi/³⁷.

taken from Zaimov, J. *Danni na bŭlgarskite geografski imena ot Južna Črcia za bŭlgarskija ezik ot VI do IX vek.* - *Bŭlgarski ezik*, 3 2, 1983, 112, 114 with the exception of Cucoruno/Corcoreno that we find in *Livre de la conquête de la Princesse de l'Amorée*, éd. J. Longnon, Paris, 1911, §§ 934 & 939. In the note on p. 368 the editor gives the unacceptable «wright» transformation «Caconero». The possible identification with Kourouniou is in Bon, *La Morée*, 389); 155 (Κράβαρι); 126 (Ζάβιτσα).

35. Huxley, G.L. *Monemvasia*, 11; cf. *Idem*. *The Second Dark Age*, 9.

36. Kalligas, H. *Byzantine Monemvasia* (Ph. D. thesis, King's College University of London (1987), 138-9.

37. *Libro de los fechos et conquistas del principado de la Morea*, 214, 215. Genève, 1885, p. 48-9 (ed. A. Morel-Fatio).

Another «illustration» is given by the case of the Maniots in the southern part of the Taygetos. For more than a century and a half now some travellers and scholars have been suggesting the «Slavic» origin of the Maniots. The hypothesis of their Greek background seems more acceptable. There were all favourable conditions for the continuity of the old native population of the region. The Slavs inevitably intermingled with the Greeks in the region, especially in Outer Mani including Oitylon. It is true that all the sources of the Early and of the High Middle Ages denominate with «Maine» only a fortress and they do not recognize the name «Maniots». The Italian version of the Chronicle of Morea does make a difference between «un castello detto Mani» and «il braccio di Marina» in a single passage but it is perhaps of the XVIth century. Moreover, the specific conditions under which the region was during the Frankokratia and after 1263 played a role in the final constitution of the Maniots as a Greek ethnic group. The process was simultaneous with the suggested consolidation of the Melings in the XIIIth-XIVth century³⁸.

What was the role of the Peloponnesian mountains in the sociocultural process in the peninsula during the second foreign invasion of great importance, and this time — a domination, that of the Franks? Why the sources do not reveal a retreatment of the population in the mountains and out of the peninsula, and in large numbers in this case? The first fact that deserves our attention is that none of the preserved accounts by the western travellers does not mention about a penetration in the hinterland of the Peloponnese (before 1204). Though the geography of commercial activity of the Italian republics is connected with Methone, Korone, Argos, Nauplion, Lakedaemon, Kalavrita, Korinth and Patras, the merchants of the West avoided journeys in the interior as well. In the winter of 1204-5 the crusaders in fact came across an entirely unfamiliar environment³⁹. But they did their best to acquire a good orientation in it. They used all the advantages of Elis — «the plain of Morea» as they called it, in comparison with all the other regions of the peninsula. The Franks established themselves for a long time and with greater consequences really on the fringe of it. It is no accident that the Byzantine «reconquista», began in Lakonia and gained a victory latest in the northern and in the western littoral of the peninsula. And in the marginal regions the density of the Frankish colony was

38. *Ilieva, A.* Franks and Local Population, 77 ff. For the passage in the Italian version cf. *Cronaca di Morea* in *Chroniques gréco-romanes inédites ou peu connues publiées avec notes et tables généalogiques* par *Ch. Hopf*. Berlin, 1873, XXIV, 437. Cf. *ibidem*, 447, where *brazzo de Maina* is confused with the fortress.

39. *Maltezou, Chr. A.* L'immagine della provincia bizantina presso gli Occidentali dopo il 1204. — *Rivista di studi bizantini e slavi*, IV, 1984, 207-8; cf. *Wright, J.K.* *Op. cit.*, 318.

greatest in the towns. This was the result of both the demographical weakness of the Franks and of the peculiarities of the Peloponnese during the XIIIth century. Here is one of the reasons for the demographical stability of the settlements on the peninsula.

Moreover, the crusaders managed to discover the strategic mountainous passages, gorges and merely heights and to use them in the defense and in the subordination of the local population without forcing it to change the way of life concerning settlement. During the first half of the XIIIth century only nine villages in the Greek lands remained without inhabitants⁴⁰. The conquerors made themselves masters of all the key positions of the peninsula: to a great extent because they used the established before them system of fortresses and by reason of their definite ambition to reconstruct that surrounding space the memory of which they carried from France. The relief of the Peloponnese gave them many opportunities in this respect. The compiler of the Greek version of the Chronicle of Morea could really exclaim: «...the castle of Corinth lies upon a mountain crag (it is a hill *made by God* and what man shall praise it?)...»⁴¹ «Well, while the hill of the castle of Corinth is wide and high and formidable and the castle lies on its top, there happens to be to the south of that castle a certain small hill, a rocky crag with a cliff. Here, the prince ordered a castle to be built on top and it was named Mont Eskouvé...»⁴². «And ... he [William II of Villehardouin] ...found a wonderful hill, cut off from the ridge as a peak, a mile or more above Lakedaemonia. Because he was eager to build a stronghold, he ordered that a castle be built out on the hill, and they named it Mistra. Now that the castle of Mistra had come into being and stood above the zygos, the drongos of the Melings, he should erect another somewhere around those mountains so that they might control the area...and he passed Passava and journeyed to Maine [!]; there he found an awesome crag on a promontory. Because he found it very pleasing, he built there a castle and named it Maine, as it is still called»⁴³.

40. *Antoniadis-Bibicou, H. Villages désertés en Grèce: un bilan provisoire.* — In: *Villages désertés et histoire économique, XIe-XVIIIe ss.* Paris, 1965, 364 n. 2.

41. VV. 1459-60. The translation is after *H.E. Lurier* in *Crusaders as Conquerors. The Chronicle of Morea.* Transl. from the Greek with notes and introd. by ...N.Y. & L., 1964, 111.

42. VV. 2801-8 and p. 153 in *Lurier*. The height is in fact to the west of Korinth. It is not clear when and who built the fortress. Cf. *Κορδώση, Μ. 'Η κατακτηση τής Νότιας 'Ελλάδας από τούς Φράγκους. 'Ιστορικά καί τοπογραφικά προβλήματα.* Θεσσαλονίκη, 1986, 82-3, 116. *Mont Escovée* («Bare peak») is often used as oronym in Northern France.

43. VV. 2985-3007 and in *Lurier* pp. 158-9. For the identification of Maine south of Leuktron, on Cavo Grosso, cf. *Bon, A. La Morée,* 503-4.

Quite indicative is the story about the building of the castle of Beaufort in 1294. First the works started on a mountain to the west of the castle of Saint George (may be this was the fortress of Lykosura near the upper waters of the Alpheios), whose name was «Spurte». Later the site was abandoned to the advantage of a higher one, «Malomigny». But the latter was too cold and snowy in the winter and was abandoned in its turn. Finally the fortress was built «sus le pas qui estoit encoste la haute montaigne de Condiny, pour ce qu'elle clost l'entrée du chemin par le quel on entre à l'Escorta devers Saint Georges»⁴⁴. Neither of the above oronyms survived till our days. But they reveal the way the Franks adopted the local denominations. It seems to us that «Malomigny» comes from the combination of the Greek words μάλα and μηνίω, meaning respectively «too much» and «be angry» in view of the data cited. Maybe the first part of the name was given the meaning of «mal» — «bad». «Condiny» clearly comes from κοντινός — «neighbouring, near(by)». «Le Spurte» seems to be a Greek, but distorted name — possible suggestions are τὰ σπαρτά (crops) and σπαρτός (spread, strewn, sown).

There were other oronyms during the Frankokratia that evidently came from Greek names kept until now. Such were «Chimeron» — today Tsimberou (1252 m. north from the mountain Chelmos between Messenia and Cynouria); l'Escuel — connected with the ancient Skollis mountain, though in the latter case it might be derived as well from «écueil» (appeared in the XIVth c.) since the real Skollis was called Santameri after the famous castle built by Nicolas III de Saint-Omer⁴⁵. Of greatest interest seems to us the oronym «la montagne des Aventures» (Livre, § 537) often confused with the mountain Movri in Northern Elis, but in fact situated to the south east of it. That the Chronicle of Morea represents the Frankish conquest like an easy-going chivalrous cavalcade is quite obvious. The fact of the nearby presence of the Frankish capital — Andreville and of the princely residences must also be taken into account. Finally, may we exclude the legend about the plateau Pholoe where as if lived the ancient centaures?⁴⁶

44. *Livre de la conquête*, §§ 816-22. For a discussion and possible identification cf. *Bon, A. Op. cit.*, 379ff. According to him «le Spurte» was the mountain Tetragi (1388 m), «Malomigny» the mountain Lykaion (1426 m — the height excludes the possibility for a link with the French «mignon») and «Condiny» — the second peak of the Lykaion.

45. For Chimeron cf. *Bon, A. Op. cit.*, 115, 519-20; for l'Escuel *ibidem*, 342.

46. For «la montagne des Aventures» cf. *ibidem*. Cf. as well the curious statement of J.-A. Buchon who saw in the knights of the Fourth Crusade «une nouvelle race de Centaures». — *Établissement féodal de la principauté française de Morée*, *Révue indépendante*, juillet 1843, 7.

There were yet mountains the names of which during the Frankokratia or later not only disappeared but, moreover, cannot be identified. Such was the mountain Messogalnica mentioned in connection with the campaign of Andronikos Asanis against the Franks in 1320⁴⁷.

Several conclusions can be drawn from the above survey. Even in the closed geographical space of the Peloponnese mountains played different role in the socio-cultural process during the Middle Ages. In case of foreign invasions the type of behaviour of lowland people and of mountaineers may be different and the variety depends on the character and on the traditions of the newcomers. The third great invasion to last as a foreign domination in the Peloponnese set up patterns of its own in this respect. The peninsula naturally became the first free Greek territory from the Turks to transform itself into a free state.

47. Bon, A. Op. cit., 389; *Libro de los fechos*, § 642; *Livre de la conquête*, 404-5; *Bozilov Iv. Familjata na Asenevci. Genealogija i prosopografija. Sofia 1985*, 271. The first part of the name is obviously a Greek one, μέσος, the second - may it have a connection with γαληνίζω = calm, quiet down the wind, in the 3rd person sing. of the present tense, γαληνίζει = it is quiet? The suffix reveals as influence of Slavonic though the objections of D. J. Georgacas about the Greek origin of the -ις-suffixes in Πραγματεία της Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, 1982, 47, 169 ff. and esp. 191.

ΕΥΘΥΜΙΟΥ Γ. ΤΣΙΩΝΑ

ΜΑΘΗΜΑΤΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ ΤΩΝ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΔΙΑΚΥΜΑΝΣΕΩΝ ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ

Ένα Υπόδειγμα Λογισμού των Μεταβολών

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Σε προηγούμενες εργασίες του ο συγγραφέας (Τσιώνας, 1990α,β,γ,δ) έχει δείξει ότι η Βυζαντινή ιστορία, αποτελεί έδαφος γόνιμο για την εφαρμογή των μαθηματικών και στατιστικών μεθόδων. Συγκεκριμένα έχει εξετασθεί η εξακρίβωση οινωεί-ακριβών μαθηματικών νόμων (Τσιώνας, 1990α), η διερεύνηση της στρατηγικής πολιτικής συμπεριφοράς (Τσιώνας, 1990β), μία προκαταρκτική μελέτη των διαθέσιμων δεδομένων (Τσιώνας, 1990γ) και τέλος η εξέταση της τυχαιότητας των διακυμάνσεων της διάρκειας παραμονής στον αυτοκρατορικό θρόνο του Βυζαντίου (Τσιώνας, 1990δ).

Η εφαρμογή των Ιστοριομετρικών μεθόδων στην περίοδο του Βυζαντινού Ελληνισμού, ήταν καθαυτή έργο πρωτότυπο. Πέραν τούτου, τα συμπεράσματα που προέκυψαν ήταν αξιόλογα, δεν θα μπορούσαν να εξαχθούν με την χρήση της τυπικής ιστοριο-θεωρητικής μεθόδου και μόνον, ενώ, επιπλέον συνεισέφεραν στην κατασκευή ενός ενιαίου και αυστηρού πλαισίου για την έρευνα και συστηματική μελέτη της Βυζαντινής ιστορίας.

Με την μεθοδική μαθηματική ανάλυση των διαθέσιμων δεδομένων, έγινε δυνατόν να φωτισθούν αρκετές πλευρές της πολυπλόκου ιστορικής πραγματικότητας του Βυζαντίου.

Σκοπός αυτού του άρθρου είναι η επέκταση της βασικής έρευνας του συγγραφέα προς μία νέα κατεύθυνση, και συγκεκριμένα η ερμηνεία των διακυμάνσεων της διάρκειας παραμονής στον αυτοκρατορικό θρόνο. Η ερμηνεία αυτή ισοδυναμεί βέβαια με μία θεωρία της πολιτικής αστάθειας στην Βυζαντινή ιστορία.

Οι σύγχρονες θεωρίες της πολιτικής αστάθειας είναι σε μεγάλο βαθμό απλοϊκές, αυθαίρετες και στατικές χωρίς να στηρίζονται σε κάποια αυστηρή μεθοδολογική προσέγγιση στις οικονομικές και κοινωνικές προϋποθέσεις

της αστάθειας. Μία προσέγγιση που στηρίζεται στην άρση αυτών των μειοεκτεμημάτων, έχει εφαρμοσθεί από τον συγγραφέα με σχετική επιτυχία στην περίπτωση της σύγχρονης νεοελληνικής ιστορίας (Τσιώνας, 1990δ και Τσιώνας, 1991).

Η προσέγγιση αυτή φαίνεται ωστόσο να μην ισχύει στην περίπτωση ιστορίας του Βυζαντίου¹. Επομένως μία διαφορετική δυναμική θεωρία θα πρέπει να αναπτυχθεί που να λαμβάνει υπόψη της τις εντονότερες διακυμάνσεις των πολιτικών εναλλαγών στο Βυζάντιο. Το υπόδειγμα που θα αναπτυχθεί στα πλαίσια αυτής της εργασίας, στηρίζεται στην δυναμική θεωρία του Λογισμού των Μεταβολών (Calculus of Variations)² — μια μαθηματική τεχνική που είναι ισοδύναμη με την θεωρία του Βελτίστου Ελέγχου (Optimal Control theory)³ και αποσκοπεί στον προσδιορισμό των λύσεων που αντιστοιχούν σε συστήματα τα οποία μεταβάλλονται με την πάροδο του χρόνου και των οποίων η συμπεριφορά επιδιώκεται να αριστοποιηθεί με βάση ένα καλώς ορισμένο κριτήριο.

Στο πλαίσιο της συγκεκριμένης προσέγγισης, είναι δυνατόν να εξετασθούν ορισμένα σημαντικά ερωτήματα:

1. Σε ποιον βαθμό οι έντονες διακυμάνσεις της διάρκειας παραμονής στον αυτοκρατορικό θρόνο είναι ενδογενείς ή όχι — με την έννοια ότι παράγονται από το ίδιο το σύστημα και την αριστοποιητική συμπεριφορά του Θρόνου, της πολιτικής ηγεσίας και της οικονομίας⁴.

2. Σε ποιον βαθμό οι διακυμάνσεις αυτές είναι δυνατόν να αποδοθούν στην «θεωρία της αντηχήσεως» (resonance theory) της Φυσικής. Σύμφωνα με την «θεωρία της αντηχήσεως», μικρές μεταβολές του συστήματος οδηγούν σε σημαντικές μεταβολές της συμπεριφοράς του. Η θεωρία έχει με επιτυχία

1. Το συμπέρασμα προέρχεται από την σχετική διαδικασία στατιστικής εκτιμήσεως του υποδείγματος με την μέθοδο Nonlinear Least Squares, όπως περιγράφεται εις Τσιώνας (1990ε). Τα αποτελέσματα δεν δημοσιεύονται εδώ για λόγους συντομίας.

2. Για μία εισαγωγή στον λογισμό των μεταβολών, βλ. το κλασσικό έργο του Bliss (1925) και επίσης Arhurs (1975), Gelfand and Fomin (1963) και Hestenes (1966).

3. Για την θεωρία βελτίστου ελέγχου βλ. Hadley and Kemp (1971), Dixit (1976) και Luenberger (1979).

4. Στην σύγχρονη θεωρία, η αντίληψη ότι οι οικονομικές διακυμάνσεις είναι το αποτέλεσμα της ορθολογικής συμπεριφοράς των παραγόντων είναι ευρύτατα διαδεδομένη. Βλ. πχ. King and Plosser (1988), King, Plosser and Rebelo (1988), Long and Plosser (1983) και Kydland and Prescott (1982). Για μια ιστορική αναδρομή στο πρόβλημα των οικονομικών διακυμάνσεων, ο αναγνώστης παραπέμπεται εις Davis (1963), pp. 1-59. Σχετικά με την ερμηνεία των οικονομικών διακυμάνσεων στο πλαίσιο της erratic shock theory, βλ. Hotelling (1927), Frisch (1933), Yule (1927), Slutsky (1937) και Herschel (1801).

εφαρμοσθεί στο παρελθόν στο χρηματιστήριο και τις οικονομικές κυκλικές διακυμάνσεις⁵.

3. Ποια είναι η βασική περιοδικότητα της χρονοσειράς της διαρκείας παραμονής στον αυτοκρατορικό θρόνο, όπως προκύπτει από το θεωρητικό υπόδειγμα⁶.

4. Ποιος υπήρξε ο ρόλος των οικονομικών παραγόντων στον καθορισμό των έντονων διακυμάνσεων της διαρκείας παραμονής στον θρόνο και της συνακόλουθης αστάθειας.

Οπωσδήποτε, τα ερωτήματα αυτά δεν είναι δυνατόν να τύχουν απαντήσεως με την χρήση του ιστορικού Λόγου και μόνον — όπως συνήθως συμβαίνει στην Ιστορική επιστήμη. Αντίθετα, η μαθηματική και στατιστική ανάλυση μπορούν να φωτίσουν σημαντικές πλευρές των πολύπλοκων φαινομένων που χαρακτηρίζουν την ιστορική πορεία του Βυζαντινού Ελληνισμού⁷. Η παρούσα εργασία, ελπίζεται να συμβάλει στην ανάδειξη των κύριων παραγόντων που διαμόρφωσαν την ιστορία αυτή και να συνεισφέρει στην κατασκευή μίας βασικής μεθοδολογικής προσέγγισης στην άγνωστη και ανεξερεύνητη, από την άποψη αυτή, περιοχή του Βυζαντίου.

2. ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

Καταρχήν η μαθηματική ανάλυση της διαρκείας παραμονής στον αυτοκρατορικό θρόνο, ισοδυναμεί με μία ανάλυση της ίδιας της βασικής ιστορίας του Βυζαντίου, όπως έχει εξηγηθεί σε προηγούμενες εργασίες του συγγραφέα (Τσιώνας, 1990α,γ). Επομένως η διάρκεια παραμονής εκφράζει συνοπτικά όχι μόνον την ένταση της πολιτικής αστάθειας αλλά και την τάση της ιστορίας.

Τρεις κυρίως θεωρίες έχουν αναπτυχθεί στην βιβλιογραφία, με σκοπό την ερμηνεία της πολιτικής αστάθειας. Η πρώτη κυρίως στον χώρο της Κοινωνιολογίας (Young, 1976), η δεύτερη της Πολιτικής Επιστήμης (Goldstone, 1980) και η τρίτη της Οικονομικής (Ireland, 1967; Leites and Wolf, 1970; Tullock, 1971, 1974; Silver, 1974). Συνοπτική περιγραφή αυτών των προσεγγίσεων έχει δοθεί αλλού (Τσιώνας (1990ε) και Tsionas (1990c)).

Κατά τον Young (1976), η πολιτική αστάθεια οφείλεται κυρίως στον

5. Για εφαρμογές της θεωρίας, ο αναγνώστης παραπέμπεται εις Davis (1963), pp. 378-385.

6. Με τον όρο περιοδικότητα εννοούμε την επανάληψη των τιμών της σειράς με την πάροδο του χρόνου. Η πραγματική συνάρτηση $f: \mathbb{R} \rightarrow \mathbb{R}$ θα είναι περιοδική με μη-μηδενική περίοδο μ εάν: $f(x + \mu) = f(x)$, για κάθε $x \in \mathbb{R}$.

7. Για μία γενική διαφωτιστική συζήτηση της σχέσεως ανάμεσα στην πολιτική συμπεριφορά και τις οικονομικές σχέσεις από την άποψη της Εφαρμοσμένης Στατιστικής, βλ. Davis (1963), pp. 547-580.

ανταγωνισμό και την σύγκρουση, που λαμβάνει χώραν μεταξύ ομάδων με διαφορετική πολιτιστική παράδοση ή εθνική ταυτότητα στα πλαίσια μιας ενιαίας πολιτειακής δομής. Η προσέγγιση αυτή, αναμένεται να έχει εφαρμογή στην περίπτωση του Βυζαντίου.

Ο Goldstone (1980), βλέπει την πολιτική αστάθεια, ως το αποτέλεσμα κινήματων τα οποία έχουν πλευρές «δημοσίου αγαθού» (public good), υπό την έννοια ότι ως σκοπός του κινήματος προβάλλεται η βελτίωση του συστήματος πολιτικής διακυβέρνησης και της ευημερίας του κοινωνικού συνόλου.

Η προσέγγιση της Οικονομικής Επιστήμης στο θέμα, είναι γνωστή ως «θεωρία του υποπροϊόντος της επανάστασης» (byproduct theory of revolution) με βασική της θέση ότι η διατήρηση της πολιτικής αστάθειας συνδέεται με την επιτυχία των κινήματων. Η πιθανότητα επιτυχίας τους, εξαρτάται από τον βαθμό στον οποίο τα κινήματα αυτά, έχουν υποστήριξη από τα μη-συμμετέχοντα τμήματα του πληθυσμού, πράγμα που συνδέεται με την προσδοκία αυτών των τμημάτων σχετικά με τα ex post οφέλη που θα έχουν. Επομένως, τα κινήματα απλώς μεταχειρίζονται την επανάσταση ως δημόσιο αγαθό (Goldstone, 1980) για να επιτύχουν την μεγιστοποίηση της πιθανότητας ανατροπής.

Αρκετοί συγγραφείς έχουν επιβεβαιώσει με την χρήση στατιστικών μεθόδων την αρνητική σχέση που υφίσταται ανάμεσα στην οικονομική κατάσταση και την πολιτική αστάθεια (Silver, 1974; Friedman, 1977). Οι Cartwright et al. (1985), στην εμπειρική μελέτη τους για την Κ. Αφρική, διαπίστωσαν ότι ιδιαίτερα σημαντικός εμφανίζεται ο ρόλος του πληθωρισμού σε ότι αφορά το επίπεδο της πολιτικής αστάθειας. Σύμφωνα με άλλες προσεγγίσεις (Tullock, 1974; Buchanan et. al., 1985) η αστάθεια οφείλεται απλώς στους ιδιοτελείς στόχους ορισμένων κλιμακίων, πράγμα που, παρότι είναι αρκετά περιοριστικό, ενδέχεται να είναι ορθό σε ορισμένες περιπτώσεις.

Ωστόσο, η υπάρχουσα θεωρία εμφανίζει αρκετά μειονεκτήματα, που υποχρεώνουν να σκεφθεί κανείς ότι βρίσκεται ακόμη στο αρχικό της στάδιο. Καταρχήν, δεν είναι δυναμική υπό την έννοια ότι δεν εξετάζει καθόλου τις πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές σχέσεις στην μεταβολή τους.

Η υπάρχουσα θεωρία δεν προσφέρει καμμία εξήγηση για την ύπαρξη πολιτικής αστάθειας που προέρχεται αποκλειστικά από διαδοχές στην εξουσία, χωρίς την ύπαρξη κινήματων ή εκλογών, όπως προφανώς είναι η περίπτωση που αναλύεται στην παρούσα εργασία. Το θέμα έχει εν μέρει διερευνηθεί θεωρητικά από τον Saari (1984, 1985a,b,c) και έχει δειχθεί ότι το σύστημα μπορεί να οδηγηθεί σε εξαιρετικά ασταθείς και «χαοτικές» κυβερνητικές εναλλαγές. Για μια γενικότερη διερεύνηση της έννοιας του «χάους» βλ. και Tsionas (1991).

3. ΜΑΘΗΜΑΤΙΚΟ ΥΠΟΔΕΙΓΜΑ

Στο τμήμα αυτό, θα παρουσιασθεί το μαθηματικό υπόδειγμα αναλύσεως των διακυμάνσεων της διαρκείας παραμονής στον αυτοκρατορικό θρόνο⁸.

Εφόσον, οι βασικές πολιτικές εξελίξεις καθορίζονταν από την Αυλή, θα ήταν λογικό να υποτεθεί ότι αυτή συμπεριφέρονταν ορθολογικά υπό την έννοια ότι οι αποφάσεις της λαμβάνονταν ως αποτέλεσμα μίας αριστοποιητικής διαδικασίας. Επίσης, θα πρέπει να ταυτοποιηθούν οι κύριες πηγές των διακυμάνσεων της χρονοσειράς της διαρκείας.

Ο πρώτος καθοριστικός παράγοντας των διακυμάνσεων της διαρκείας, θα πρέπει να αναζητηθεί αναμφίβολα στα τυχαία και απρόβλεπτα περιστατικά, όπως πόλεμοι, κρίσεις του εμπορίου, φυσικές καταστροφές κ.ο.κ. Το άμεσο αποτέλεσμα της επίδρασης αυτών των τυχαίων περιστατικών, θα πρέπει να έχει μία άμεση αντανάκλαση στις ακανόνιστες και μεγάλες διακυμάνσεις της διαρκείας παραμονής στον θρόνο. Από την άλλη μεριά, οι κανονικές μεταβολές του συστήματος που οφείλονται στην αλλαγή της νομοθεσίας, τα στελέχη της επαρχιακής διοικήσεως κ.ο.κ αποτελούν επίσης παράγοντες κινήσεως της μεταβλητής της διαρκείας και αναμένεται να έχουν ένα άμεσο αποτέλεσμα στο επίπεδο της οικονομικής κατάστασης της αυτοκρατορίας.

Συμβολίζουμε με δ την χρονική διάρκεια παραμονής και ψ το επίπεδο του εθνικού προϊόντος της αυτοκρατορίας⁹. Θα υποτεθεί ότι η επίδραση των τυχαίων-δυναμικών παραγόντων μπορεί να προσεγγισθεί με την μεταβλητή

$$A = A(\psi, \delta) = \beta_1\psi + \beta_2\delta + (\beta_3/2)\psi^2 + (\beta_4/2)\delta^2 + \beta_5\psi\delta \quad (1)$$

(όπου η τελεία σημαίνει παράγωγο ως προς τον χρόνο, ήτοι για κάθε μεταβλητή x , $\dot{x} = dx/dt$).

Δηλαδή, η επίδραση αυτή εξαρτάται από το προϊόν και την μεταβλητικότητα της διαρκείας, η δε συνάρτηση αυτής της επίδρασης προσεγγίζεται με μία κατά Taylor τετραγωνική μορφή¹⁰.

Σύμφωνα με την εξίσωση (1), οι τυχαίοι-δυναμικοί παράγοντες (i) εξαρτώνται από το επίπεδο ανάπτυξης της αυτοκρατορίας. Πραγματικά, ορισμένα από τα τυχαία φαινόμενα που προαναφέρθηκαν, λαμβάνουν χώραν μόνον

8. Με βάση την black box προσέγγιση, η μελέτη των διακυμάνσεων της διαρκείας αντανάκλα ουσιαστικά την μελέτη των βασικών συνιστωσών της ιστορικής πραγματικότητας. Βλ. και Τσιώνας (1990α,β).

9. Το μαθηματικό υπόδειγμα που αναπτύσσουμε δεν απαιτεί την γνώση του προϊόντος της Βυζαντινής οικονομίας. Ας σημειωθεί ότι με βάση τις εκτιμημένες παραμέτρους, είναι δυνατόν να ληφθούν εκτιμήσεις του προϊόντος.

10. Βλ. π.χ. Panik (1976), pp. 83-84, 92-94.

όταν ο πλούτος της αυτοκρατορίας υπερβεί ένα ορισμένο όριο (πχ. οι πόλεμοι αλλά και οι φυσικές καταστροφές, στο μέτρο που η έκταση της επίδρασής τους εξαρτάται από το πόσο αναπτυγμένη είναι η γεωργική παραγωγή) και (ii) εξαρτώνται από την μεταβλητικότητα της διάρκειας, η οποία προσεγγίζει την ένταση της πολιτικής αστάθειας. Το αποτέλεσμα αυτό, οφείλεται στο ότι οι τυχαίοι παράγοντες αναμένεται να έχουν μία άμεση αντανάκλαση στο επίπεδο της αστάθειας που διαμορφώνεται στην αυτοκρατορία.

Η δεύτερη πηγή των διακυμάνσεων στην μεταβλητικότητα της διάρκειας βρίσκεται στην επίδρασή της στην οικονομική κατάσταση. Μία σχετικά σταθερή διακυβέρνηση, αναμένεται να μειώνει τις αβεβαιότητες και το κόστος των συναλλαγών και να οδηγεί έτσι σε υψηλότερα επίπεδα προϊόντος και οικονομικής ανάπτυξης. Το αποτέλεσμα αυτό μπορεί να δοθεί ως:

$$B = B(\delta) = (1/2)(\delta - \delta_0)^2 \quad (2)$$

Σύμφωνα με την εξίσωση (2), είναι επιθυμητό η διάρκεια παραμονής στον θρόνο (άρα και η συγκεκριμένη δημοσιονομική, νομισματική κλπ. πολιτική) να είναι σχετικά σταθερή και να μην αποκλίνει πολύ από το επιθυμητό επίπεδο δ_0 .

Τέλος θα πρέπει να διαμορφωθεί μία υπόθεση σχετικά με την **ορθολογική συμπεριφορά της Αυλής**. Η Αυλή, επιδιώκει (i) να μεγιστοποιήσει την διάρκεια παραμονής του αυτοκράτορα στον θρόνο ώστε να διατηρήσει τα προνόμια και να εξυπηρετήσει τους ιδιοτελείς σκοπούς της, (ii) να ελαχιστοποιήσει εν γένει τις συχνές και απρόβλεπτες εναλλαγές στον θρόνο για τον ίδιο λόγο και (iii) να βελτιώσει την αποδοτικότητα της οικονομίας, πράγμα που σημαίνει ότι (α) θα αυξήσει την εξουσία που έχει στον συνολικό όγκο της οικονομικής δραστηριότητας της αυτοκρατορίας και (β) θα βελτιώσει την ευημερία των ατόμων και έτσι όχι μόνον θα εξυπηρετήσει καλύτερα τον στόχο της σταθερότητας αλλά, επιπλέον, θα ικανοποιήσει και τις τάσεις για την εξυπηρέτηση του δημοσίου συμφέροντος, η οποία επίσης αποτελεί μία πλευρά της πολιτικής συμπεριφοράς.

Η συμπεριφορά αυτή, μπορεί να δοθεί μαθηματικά με τον ορισμό της ακόλουθης συναρτήσεως χρησιμότητας της Αυλής¹¹:

$$U = U(\delta, \dot{\delta}, \psi) = (\alpha_1/2)\psi^2 - (\alpha_2/2)\dot{\delta}^2 + (\alpha_3/2)\delta^2 \quad (3)$$

Σύμφωνα με την συνάρτηση χρησιμότητας (3), η Αυλή είναι ικανοποιημένη

11. Η συνάρτηση χρησιμότητας προϋποθέτει την ύπαρξη ενός συστήματος προτιμήσεων που ικανοποιεί τις απαιτήσεις της ανακλαστικότητας, μεταβατικότητας, συνεχείας και τοπικού μη-κορεσμού. Βλ. *Debreu (1959)*, pp. 50-61.

υψηλότερα επίπεδα προϊόντος και διάρκειας και χαμηλότερη μεταβλητικότητα της διάρκειας.

Ο σκοπός της Αυλής κατά τον καθορισμό των αποφάσεων της, είναι να μεγιστοποιήσει την συνάρτηση¹²

$$I = \int_0^T (U - \kappa A - \nu B) dt = \int_0^T F(\delta, \dot{\delta}, \psi) dt \quad (4)$$

όπου $\int$ είναι το σύμβολο της ολοκλήρωσης και κ, ν είναι θετικές σταθερές.

Δηλαδή, σκοπός της Αυλής είναι να προσδιορίσει την διάρκεια παραμονής στον θρόνο ενός αυτοκράτορα έτσι ώστε να λαμβάνονται υπόψη (i) η χρησιμότητά της, (ii) το κόστος που προέρχεται από την ύπαρξη των μη-συστηματικών παραγόντων (A) και (iii) το κόστος που προέρχεται από την απόκλιση της διάρκειας από τον γενικό μέσο όρο (B).

Τα δύο τελευταία στοιχεία σταθμίζονται διαφορετικά (μέσω των παραμέτρων κ και ν). Το πρόβλημα λοιπόν μπορεί να διατυπωθεί ως εξής:

Να ευρεθεί συνάρτηση $\delta = \delta(t)$ έτσι ώστε να έχουμε:

$$\text{Max}_{[\delta(t)]} : I(\delta(t), \dot{\delta}(t), \psi(t)) \quad (5)$$

και $\delta(0) = \delta_0 = \text{σταθ.}$

Το πρόβλημα είναι γνωστό σαν πρόβλημα του Λογισμού Μεταβολών. Η θεμελιώδης εξίσωση του Euler¹³ για τον προσδιορισμό μιας λύσεως $\delta(t)$ είναι η εξής:

$$\theta F / \theta \delta = \frac{d}{dt} [\theta F / \theta \dot{\delta}] \quad (6)$$

όπου η συνάρτηση F ορίζεται στην σχέση (4).

$$\text{Εφόσον} \quad \theta F / \theta \delta = \alpha_3 \delta - \nu(\delta - \delta_0) \quad (7)$$

$$\text{και} \quad \frac{d}{dt} [\theta F / \theta \dot{\delta}] = -\alpha_2 \dot{\delta} - \kappa(\beta_4 \dot{\delta} + \beta_5 \dot{\psi}) \quad (8)$$

από την σχέση (6) προκύπτει ότι:

12. Η ύπαρξη μιας συνάρτησης που μεγιστοποιεί την (4) απαιτεί όπως η F είναι αυστηρά κοίλη ως προς δ .

13. Βλ. πχ. *Luenberger* (1976), pp. 396-398.

$$A\ddot{\delta} + B\dot{\delta} = \Gamma + \Delta\psi \quad (9)$$

όπου

$$A = -(\alpha_2 + \kappa\beta_4), \quad B = \nu - \alpha_3, \quad \Gamma = \nu\delta_0 \quad \text{και} \quad \Delta = \kappa\beta_5$$

Θα υποθέσουμε στην συνέχεια ότι το προϊόν της αυτοκρατορίας υπόκειται σε κανονικές κυκλικές διακυμάνσεις που περιγράφονται από την εξίσωση:¹⁴

$$\psi(t) = R \sin(rt) \quad (10)$$

και επομένως $\dot{\psi} = R r \cos(rt)$.

Αντικαθιστώντας στην εξίσωση (9) λαμβάνεται:

$$A\ddot{\delta} + B\dot{\delta} = \Gamma + \Delta R r \cos(rt) \quad (11)$$

Η (11) είναι η βασική δυναμική εξίσωση καθορισμού των διακυμάνσεων της διάρκειας παραμονής στον αυτοκρατορικό θρόνο. Πρόκειται για συνήθη διαφορική εξίσωση δεύτερης τάξης με σταθερούς συντελεστές (second order ordinary differential equation with constant coefficients)¹⁵. Σε όρους των αρχικών παραμέτρων έχει ως εξής:

$$-(\alpha_2 + \kappa\beta_4)\ddot{\delta} + (\nu - \alpha_3)\dot{\delta} = \nu\delta_0 + \kappa\beta_5 R r \cos(rt) \quad (12)$$

Η γενική λύση της διαφορικής εξισώσεως είναι η εξής:

$$\delta(t) = K \sin(2\pi t/T + \omega) + L \cos(rt) \quad (13)$$

όπου K και ω είναι αυθαίρετες σταθερές, ενώ:

$$L = \frac{\Delta R r}{|B - Ar^2|} \quad (14)$$

4. ΑΝΑΛΥΣΗ

Θα εξετάσουμε πρώτα την δυνατότητα οι διακυμάνσεις της διάρκειας να οφείλονται σε «αντήρηση». Η αντήρηση αναφέρεται στο γεγονός ότι μικρές μεταβολές των παραμέτρων ενός συστήματος είναι δυνατόν να οδηγήσουν σε μεγάλες μεταβολές της συμπεριφοράς του συστήματος. Π.χ. ένα πλοίο μπο-

14. Η εξίσωση (10) σημαίνει ότι το προϊόν υπόκειται σε μία ομαλή περιοδική κίνηση με περίοδο r . Το αρχικό προϊόν της Βυζαντινής οικονομίας σε σχετικές μονάδες θα ισούται με R .

15. Για μία συζήτηση των διαφορικών εξισώσεων, βλ. πχ. *Murata* (1977), pp. 66-67.

ρεί να ταρακουνηθεί σε ήρεμη θάλασσα, εάν η περίοδος των κυμάτων συμπίπτει με την φυσική περίοδο του σκάφους.

Από την σχέση (13) προκύπτει ότι για να λάβει μεγάλη τιμή το $\delta(t)$ θα πρέπει η παράμετρος L να είναι μεγάλη, δηλ. ο παρονομαστής στην σχέση (14) να τείνει στο μηδέν, δηλαδή $B - A\Gamma^2 \approx 0$. Χωρίς βλάβη της γενικότητας, θέτουμε $\nu = a_3 = 1$, οπότε η σχέση αυτή σημαίνει:

$$a_2 + \kappa\beta_4 \approx 0 \quad (15)$$

(εάν Γ είναι διάφορο του μηδενός).

Ωστόσο τα a_2 , κ και β_4 είναι θετικά και επομένως η σχέση (15) μπορεί να ισχύει μόνον όταν:

$$a_2 = 0 \quad \text{και} \quad (\kappa = 0 \quad \text{ή} \quad \beta_4 = 0) \quad (16)$$

Επομένως οι διακυμάνσεις της διάρκειας θα οφείλονται σε «αντήχηση» εάν (I) η Αυλή δεν ενδιαφέρεται για την μεταβλητικότητα της διάρκειας και (II-α) η μεταβλητικότητα της διάρκειας δεν επηρεάζει τα τυχαία -δυναμικά στοιχεία του συστήματος ή (II-β) η Αυλή δεν ενδιαφέρεται να περιορίσει τα τυχαία στοιχεία στο σύστημα.

Επομένως, η αντήχηση είναι δυνατή ως ερμηνεία των διακυμάνσεων, εάν η Αυλή δεν ενδιαφέρεται (κατά κάποιον τρόπο) για τα δυναμικά στοιχεία του συστήματος. Πιθανώτατα, ακριβώς αυτή είναι η περίπτωση, διότι σε αρκετές περιπτώσεις οι πολιτικές αρχές θεωρούν ως δεδομένα τα στοιχεία αυτά και δεν περιλαμβάνουν στην πολιτική τους συμπεριφορά την συστηματική προσπάθεια μειώσεώς τους. Από την άλλη μεριά, η Αυλή ενδέχεται να ενδιαφέρεται μόνον για ένα σχετικά περιορισμένο χρονικό διάστημα και όχι για το απώτερο μέλλον της αυτοκρατορίας. Στην περίπτωση αυτή, θα αγνοεί συστηματικά τα δυναμικά στοιχεία του πολιτικού και οικονομικού συστήματος και όπως εδείχθη, στην περίπτωση αυτή η αντήχηση είναι δυνατή.

Με εναλλακτική διατύπωση, η αντήχηση είναι δυνατή εάν το πολιτικό σύστημα δεν είναι δυναμικό, διότι θα πρέπει $A = a_2 + \kappa\beta_4 \approx 0$ και επομένως στην περίπτωση αυτή:

$$\delta(t) \approx (\Gamma/B) + (\Delta/B)R \Gamma \cos(\Gamma t) \quad (17)$$

δηλαδή θα πρέπει η διάρκεια παραμονής στον θρόνο να αποτελείται μόνο από μία περιοδική συνημιτονοειδή συνιστώσα¹⁶.

16. Σύμφωνα με την (17), οι περιοδικότητες του πολιτικού και οικονομικού συστήματος θα πρέπει να συμπίπτουν ώστε να είναι δυνατόν να έχουμε αντήχηση. Αυτό θυμίζει αρκετά το παράδειγμα του σκάφους, που αναφέρθηκε στα προηγούμενα.

5. ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΕΚΤΙΜΗΣΗ

Το υπόδειγμα (11) μπορεί να γραφεί και στην μορφή:

$$\ddot{\delta} = (-B/A)\delta + (\Gamma/A) + (\Delta_0/A) \cos(rt) \quad (17)$$

όπου $\Delta_0 = \Delta R r$. Απλούστερα η (17) γράφεται ως:

$$\ddot{\delta} = X_1 + X_2\delta + X_3 \cos(rt) \quad (18)$$

όπου X_1 , X_2 και X_3 είναι παράμετροι που συνδέονται με προφανή τρόπο προς τις αρχικές παραμέτρους του προβλήματος. Προσεγγίζοντας τις παραγώγους με πεπερασμένες διαφορές, δηλαδή:

$$\begin{aligned} \dot{\delta} &= \delta_t - \delta_{t-1} \text{ και άρα} \\ \ddot{\delta} &= \delta_t - 2\delta_{t-1} + \delta_{t-2} \end{aligned} \quad (19)$$

είναι δυνατόν να εκτιμηθεί η σχέση (18) με την μέθοδο των ελαχίστων τετραγώνων (least squares)¹⁷. Ωστόσο, η εξίσωση (18) είναι μη-γραμμική ως προς την βασική περίοδο του συστήματος (την παράμετρο r). Επομένως, θα πρέπει να εκτιμηθεί η εξίσωση για διαφορετικές τιμές του r , και να επιλεγεί τελικά εκείνη η οποία μεγιστοποιεί την τιμή της συναρτήσεως πιθανοφάνειας του υποδείγματος¹⁸.

Ας σημειωθεί ότι η μέθοδος εκτιμήσεως επιτρέπει την εύρεση της περιόδου του συστήματος (r), πράγμα που αποτελεί μία σημαντική ποσοτική πληροφορία για την γνώση των βασικών χαρακτηριστικών της Βυζαντιακής ιστορίας.

Τα αποτελέσματα της εκτιμήσεως της σχέσης (18) με την μέθοδο ελαχίστων τετραγώνων, δίνονται στον πίνακα της σελ. 35.

Όπως φαίνεται από τα στοιχεία του Πίνακα 1, το υπόδειγμα που μεγιστοποιεί την τιμή του R^2 είναι για βασική περίοδο $r = 3$. Επομένως το πολιτικό σύστημα του Βυζαντίου χαρακτηρίζεται από τριετείς κυκλικές διακυμάνσεις. Εάν πραγματικά αυτό το συμπέρασμα είναι σωστό, τότε είναι ιδιαίτερα σημαντικό γιατί, όπως έχει αναφερθεί αλλού (Tsionas, 1990α) για ένα δυναμικό σύστημα που υπόκειται σε κύκλους με περίοδο 3, υπάρχουν τιμές των παραμέτρων τέτοιες ώστε το σύστημα να συμπεριφέρεται χασοτικά. Το αποτέλεσμα αυτό είναι γνωστό σαν θεώρημα των Li and Yorke (1975).

17. Για τη μέθοδο ελαχίστων τετραγώνων, βλ. Judge (1985), pp. 11-18.

18. Θα ήταν δυνατόν να εφαρμοσθεί και η μέθοδος Nonlinear Least Squares, όπως περιγράφεται εις Τσιώνας (1990δ). Η παρούσα μέθοδος είναι τελείως ισοδύναμη, διότι το υπόδειγμα εκτιμήθηκε και για τιμές του r στο διάστημα [2.5, 4].

Πίνακας 1. Αποτελέσματα στατιστικής, εκτιμήσεως της εξισώσεως διάρκειας

Γ	X ₁	X ₂	X ₃	R ²
1	-10.619 (-2.84)	0.8879 (3.72)	0.0212 (0.006)	0.131
2	-10.621 (-2.842)	0.8879 (3.720)	0.2269 (0.074)	0.130
3	-9.6845 (-2.661)	0.8109 (3.476)	8.7480 (2.465)	0.185
4	-10.098 (-2.718)	0.8447 (3.547)	-5.106 (-1.41)	0.149

Σημειώσεις: Σε παρενθέσεις δίνονται οι t-στατιστικές για τον έλεγχο της υπόθεσης ότι η δεδομένη παράμετρος ισούται με μηδέν. R² είναι ο συντελεστής πολλαπλού προσδιορισμού. Το υπόδειγμα που μεγιστοποιεί την συνάρτηση πιθανοφάνειας (άρα και το R²) είναι για γ = 3. Για το υπόδειγμα αυτό το κριτήριο Durbin-Watson = 2.704, Άθροισμα τετραγώνων καταλοίπων = 53990.38 και το τυπικό σφάλμα παλινδρομήσεως = 24.225

Το χάος¹⁹, σημαίνει πρακτικά στο πλαίσιο αυτό, ότι ντετερμινιστικά δυναμικά συστήματα είναι δυνατόν να παράγουν συμπεριφορές οι οποίες ομοιάζουν να είναι τυχαίες (χωρίς βεβαίως να είναι). Σε συστήματα που επικρατεί το χάος, είναι σαφές ότι οι διακυμάνσεις που προκύπτουν είναι ενδογενείς. Επομένως οι διακυμάνσεις της διάρκειας στην Βυζαντινή ιστορία, θα είναι ενδογενείς με δύο έννοιες: (1) Με την έννοια ότι προκύπτουν από ένα δυναμικό υπόδειγμα αριστοποίησης από μέρους της πολιτικής εξουσίας και (2) με την έννοια ότι 3-περιοδικότητες οδηγούν στο χάος.

Από τα στοιχεία του Πίνακα 1, το εκτιμημένο δυναμικό υπόδειγμα έχει ως εξής:

$$\delta \ddot{=} -9.6845 + 0.81089\delta + 8.48\cos(\pi t), \quad R^2 = 0.185$$

και με βάση τις t-στατιστικές όλες οι παράμετροι είναι στατιστικά διάφορες του μηδενός, πράγμα που συνηγορεί υπέρ της καταλληλότητας του υποδείγματος και στην θεωρία στην οποία στηρίζεται. Θα ήταν χρήσιμο η συμπερι-

19. Για την θεωρία του χάους, βλ. *Thompson and Stewart (1986)*, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

φορά του υποδείγματος να προσομοιωθεί και να συγκριθεί προς τα πραγματικά δεδομένα της χρονικής διάρκειας παραμονής στον αυτοκρατορικό θρόνο.

Η σύγκριση των πραγματικών τιμών με τις τιμές που προκύπτουν από το υπόδειγμα, γίνεται στο Διάγραμμα 1. Για λόγους ευκρινέστερης παρουσίας, έχουν ληφθεί κινητοί μέσοι 5 όρων των πραγματικών και θεωρητικών τιμών. Όπως φαίνεται από το Διάγραμμα 1, το θεωρητικό υπόδειγμα αναπαράγει αρκετά ικανοποιητικά τα πραγματικά δεδομένα και τους κύκλους της διάρκειας παραμονής των αυτοκρατόρων στον θρόνο.

Το συμπέρασμα αυτό, σημαίνει ότι η προταθείσα δυναμική θεωρία δεν απορρίπτεται από τα δεδομένα της Βυζαντινής ιστορίας, εφόσον ένα ακατάλληλο υπόδειγμα δεν θα ήταν σε θέση να παράγει ακριβείς προβλέψεις της πραγματικότητας, όπως στην συγκεκριμένη περίπτωση.

Θα πρέπει στην συνέχεια να διερευνηθεί το κατά πόσον οι διακυμάνσεις της διάρκειας οφείλονται στο φαινόμενο της αντηχήσεως. Η συνθήκη αντηχήσεως για το υπόδειγμα (18) είναι: $\varphi = X_2 + r_2^2 = 0$. Με βάση τις εκτιμήσεις που δίδονται στον Πίνακα 1 η τιμή της παραστάσεως ισούται με $\varphi = 9.81089$, επομένως δεν είναι δυνατόν να γίνει αποδεκτό ότι οι διακυμάνσεις της διάρκειας παραμονής στο Βυζάντιο, οφείλονται στο φαινόμενο της αντηχήσεως.

Ερχόμαστε τώρα στην εξεύρεση της βασικής περιοδικότητας του πολιτικού συστήματος. Όπως προαναφέρθηκε, η περιοδικότητα του προϊόντος ισούται με 3 όρους. Στην εξίσωση της διάρκειας (18) η περίοδος του πολιτικού συστήματος ορίζεται ως

$$T = 2\pi/\Gamma X_2 = 6.977 \quad \text{όπου} \quad \pi = 3.14\dots$$

Άρα η περίοδος του πολιτικού συστήματος ισούται περίπου με 7 όρους, δηλαδή σε κάθε 7 διαδοχές στον θρόνο, η διάρκεια τείνει να είναι προσεγγιστικά ίδια.

6. ΙΣΤΟΡΙΟ-ΘΕΩΡΗΤΙΚΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Όπως προαναφέρθηκε, οι διακυμάνσεις της διάρκειας στο Βυζάντιο ήταν ενδογενείς. Επομένως προέρχονται από το ίδιο το σύστημα και δεν θα ήταν σωστό να θεωρηθούν καθαρά τυχαία φαινόμενα. Σε προηγούμενη μελέτη μας (Τσιώνας, 1990δ) χρησιμοποιώντας την έννοια του «τυχαίου περιπάτου»²⁰

20. Μία τυχαία μεταβλητή Y_0 είναι τυχαίος περίπατος εάν $Y_t - Y_{t-1} = a + \omega_t$ όπου a είναι σταθερά και ω_0 τυχαίος θόρυβος. Βλ. σχετικά Kim (1987), Dickey and Fuller (1979), Perron (1988), Tzionas (1989), Cochrane (1988) και Campbell and Mankiew (1987) και Cox and Miller (1972).

(random walk) βρήκαμε ότι η χρονοσειρά της διαρκείας δεν είναι παρά συσσωρευση τυχαίων παραγόντων σε μία βασική μέση τιμή. Εάν έτσι έχουν τα πράγματα, είναι τότε σαφές ότι η μελέτη της ιστορίας του Βυζαντίου είναι μελέτη τυχαίων περιστατικών, της οποίας κατά συνέπειαν η σπουδαιότητα δεν θα πρέπει να είναι εξαιρετικά σημαντική.

Ωστόσο η προσέγγιση του τυχαίου περιπάτου δεν είναι απαλλαγμένη από πρακτικά και μεθοδολογικά προβλήματα. Δηλαδή, η ατέλεια των στατιστικών μεθόδων είναι αυτή που κάλλιστα θα μπορούσε να είχε οδηγήσει στο συμπέρασμα ότι η χρονοσειρά της διαρκείας είναι τυχαία.

Με βάση την μαθηματική μεθοδολογία που προτάθηκε στα πλαίσια της μελέτης αυτής, βρέθηκε ότι η χρονοσειρά της διαρκείας είναι περιοδική, με περίοδο επτά (7) όρων. Δηλ. υπάρχει η τάση κάθε 7 αυτοκράτορες να έχουν περίπου την αυτή διάρκεια παραμονής στον θρόνο. Επομένως (με περίπου 14 αυτοκράτορες σε κάθε δυναστεία) θα υπάρχουν 2 κύκλοι διαρκείας σε κάθε δυναστεία και περίπου 5 οικονομικοί κύκλοι.

Βρέθηκε επίσης ότι (με βάση τα εμπειρικά δεδομένα της αναλύσεως) οι ενδογενείς διακυμάνσεις της διαρκείας δεν οφείλονται στο «φαινόμενο της αντηχήσεως» (resonance phenomenon). Σύμφωνα με το θεωρητικό υπόδειγμα, αυτό σημαίνει ότι η Αυλή ενδιαφερόταν για τα τυχαία-δυναμικά στοιχεία του συστήματος. Επομένως, οι πολιτικές αρχές δεν θεωρούσαν ως δεδομένα τα στοιχεία αυτά και περιελάμβαναν στην πολιτική τους συμπεριφορά, την συστηματική προσπάθεια μειώσεώς τους. Με διαφορετική ερμηνεία, η Αυλή ενδιαφερόταν για ένα σχετικά μακρό χρονικό διάστημα και όχι μόνο για το εγγύς μέλλον της αυτοκρατορίας και άρα δεν αγνοούσε συστηματικά τα δυναμικά στοιχεία του πολιτικού και οικονομικού συστήματος²¹.

7. ΕΠΙΛΟΓΟΣ - ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Στην παρούσα εργασία, παρουσιάστηκε ένα δυναμικό υπόδειγμα Λογισμού των Μεταβολών με σκοπό την ερμηνεία των διακυμάνσεων της διαρκείας παραμονής στον αυτοκρατορικό θρόνο του Βυζαντίου. Το υπόδειγμα αυτό βρίσκεται στην γραμμή των μαθηματικών προσεγγίσεων που αποσκοπούν στην ερμηνεία των ενδογενών οικονομικών διακυμάνσεων. Τα ποσοτικά συμπεράσματα που προκύπτουν από την εμπειρική εκτίμηση του υποδείγ-

21. Κάτω από το πρίσμα αυτών των συμπερασμάτων θα έπρεπε να διαβάσει κανείς τα εξής: Άμαντος (1956), Diehl (1936), Diehl et. al (1945), Gforer (1872-7), Hopf (1867-8) και Bury (1912). Όσον αφορά το ότι αυτά τα συμπεράσματα δεν θα μπορούσαν να έχουν προέλθει από την τυπική προσέγγιση και το ζήτημα των διαψευσίων υποθέσεων (που θεωρούμε ως κεντρικό στην Ιστοριομετρία) βλ. Carr (1964), Kuhn (1962) και Nagel (1961).

ματος είναι αρκετά σημαντικά, μπορούν δε να δοθούν ως εξής:

1. Οι έντονες διακυμάνσεις της **διαρκείας παραμονής στον αυτοκρατορικό θρόνο**, είναι ενδογενείς — με την έννοια ότι παράγονται από το ίδιο το σύστημα και την αριστοποιητική συμπεριφορά του Θρόνου, της πολιτικής ηγεσίας και της οικονομίας.

2. Οι διακυμάνσεις αυτές δεν είναι δυνατόν να αποδοθούν στην «**θεωρία της αντηχήσεως**» (resonance theory) της Φυσικής και άρα μικρές μεταβολές του συστήματος δεν οδηγούν σε σημαντικές μεταβολές της συμπεριφοράς του.

3. Η βασική περιοδικότητα της χρονοσειράς της **διαρκείας παραμονής στον αυτοκρατορικό θρόνο**, όπως προκύπτει από το θεωρητικό υπόδειγμα, ισούται με 7 όρους. Δηλ. υπάρχει η τάση κάθε 7 διαδοχές, οι αυτοκράτορες να έχουν περίπου την αυτή διάρκεια παραμονής στον θρόνο. Το οικονομικό σύστημα, χαρακτηρίζεται από περίοδο 3 όρων. Εάν ληφθεί υπόψη ότι η μέση διάρκεια παραμονής στον θρόνο είναι περίπου 12 έτη (βλ. και Τσιώνας, 1990α) τότε οι πολιτικοί κύκλοι έχουν περίοδο 84 έτη, οι δε οικονομικοί κύκλοι έχουν περίοδο 36 ετών. Πρόκειται λοιπόν για **μακρά κύματα (long waves)**²² παρά για διακυμάνσεις με τις συνήθεις έννοιες.

4. Η 3-περιοδικότητα του προϊόντος οδηγεί για κάποιες τιμές των παραμέτρων σε **χαοτική (περίπλοκη) συμπεριφορά της Βυζαντινής οικονομίας**. Το αποτέλεσμα αυτό είναι γνωστό σαν **θεώρημα των Li and Yorke (1975)**.

5. Η προταθείσα δυναμική θεωρία δεν απορρίπτεται από τα δεδομένα της Βυζαντινής ιστορίας, στον βαθμό που (i) οι παράμετροι έχουν εκτιμηθεί με σχετική ακρίβεια και (ii) το θεωρητικό υπόδειγμα αναπαράγει σε ικανοποιητικό βαθμό τα διαθέσιμα δεδομένα, όπως προκύπτει από τα αποτελέσματα της διαδικασίας της προσομοιώσεως.

6. Η Αυλή ενδιαφερόταν για τα τυχαία-δυναμικά στοιχεία του συστήματος. Επομένως, οι πολιτικές αρχές δεν θεωρούσαν ως δεδομένα τα στοιχεία αυτά και περιελάμβαναν στην πολιτική τους συμπεριφορά, την συστηματική προσπάθεια μειώσεώς τους.

7. Η Αυλή ενδιαφερόταν για την άσκηση πολιτικής σε ένα σχετικά μακρό χρονικό διάστημα και όχι μόνο για το εγγύς μέλλον της αυτοκρατορίας. Άρα δεν αγνοούσε συστηματικά την δυναμική συμπεριφορά του πολιτικού και οικονομικού συστήματος.

22. Το συμπέρασμα αυτό, θεωρούμε ως αξιόλογο περαιτέρω διερευνήσεως. Πέρα από αυτό, το συμπέρασμα είναι πρωτότυπο σε σχέση με την ιστορία του Βυζαντίου. Για μία εισαγωγή στην θεωρία των μακρών κυμάτων, θα ήταν εξαιρετικά χρήσιμο ο αναγνώστης να συμβουλευθεί τις εργασίες των *Kondratieff (1935)*, *Davis (1963, pp. 550-557)*, *Beveridge (1921)*, *Moore (1923)* και *Kuznets (1933)*.

Οπωσδήποτε, τα αποτελέσματα για την περιοδικότητα της διάρκειας και τα βασικά χαρακτηριστικά της πολιτικής συμπεριφοράς της Αυλής, δεν θα ήταν δυνατόν να είχαν προκύψει με την χρήση της τυπικής ιστορικής μεθόδου και μόνον. Η τυπική μέθοδος δεν οδηγεί σε διαψεύσιμες υποθέσεις, σε αντίθεση με την προσέγγιση στην Ιστορία με βάση τα μαθηματικά-στατιστικά υποδείγματα.

Παρά το γεγονός ότι οι μαθηματικές τεχνικές δεν είναι ευρύτατα διαδεδомένες στην μελέτη της Ιστορίας, αυτό δεν θα έπρεπε να αποτελέσει ανασταλτικό παράγοντα για την εποικοδομητική εφαρμογή τους στην Ιστορία του Βυζαντιακού Ελληνισμού. Η παρούσα εργασία ελπίζεται ότι θα αποτελέσει ένα βασικό μεθοδολογικό πλαίσιο για την μελέτη και διερεύνηση της ιστορίας του Βυζαντίου, από την σκοπιά της μαθηματικής ιστορικής ανάλυσεως.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- K. Άμαντος*, Ιστορία του Βυζαντινού κράτους, Αθήνα, 1956.
- A.M. Arthurs*, Calculus of variations, London, Routledge and Keagen Paul, 1975.
- W.H. Beveridge*, Weather and harvest cycles, *Economic Journal*, 31 (124), December 1921, 429-452.
- G.A. Bliss*, Calculus of variations, Open Court, La Salle, Illinois, 1925.
- G.A. Bliss*, Lectures on the calculus of variations, Chicago, University of Chicago Press, 1945.
- J. Buchanan*, Rent seeking and prefit seeking, in *J.M. Buchanan* (ed) *Toward a theory of the rent-seeking society*, pp. 3-15, Texas A & M University Press, 1980.
- J.B. Bury*, History of the eastern Roman empire, London, 1912.
- Campbell, J.Y., N.G. Mankiew*, 1987, Are output fluctuations transitory?, *Quarterly Journal of Economics*, 102, 857-880.
- G.H. Carr*, What is history?, Harmondsworth: Penguin, 1964.
- P. Carwright, C. Delorme and N. Wood*, The byproduct theory of revolution: Some empirical evidence, *Public Choice*, 46(3), 1985, 265-274.
- Cochrane, J.H.*, 1988, How big is the random walk in GNP?, *Journal of Political Economy*, 96, 893-920.
- D.R. Cox and H.D. Miller*, The theory of stochastic processes, Bristol, Science Paperbacks, Arrowsmith 1972.
- J.W. Craggs*, Calculus of variations, London, Allen and Unwin, 1973.
- H.T. Davis* (1963) *The Analysis of Economic Time Series*, The Principia Press of

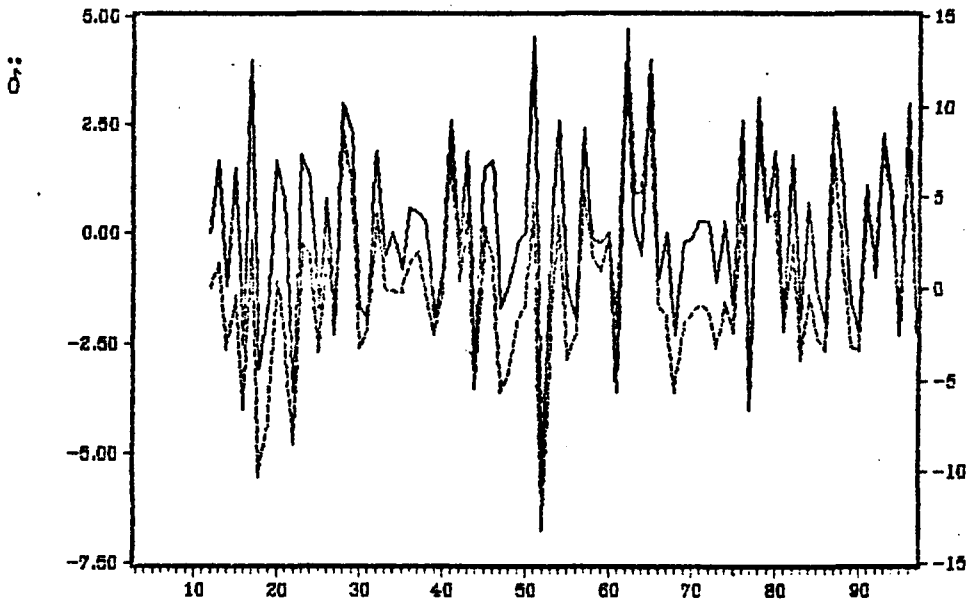
- Trinity University, San Antonio, Texas.
- G. Debreu*, Theory of value. An axiomatic analysis of economic equilibrium, Yale University Press, 1959.
- Dickey, D.A., W.A. Fuller*, 1979, Distribution of the estimators for autoregressive time series with a unit root, *Journal of the American Statistical Association*, 74, 427-431.
- C. Diehl and G. Marçais*, Le Monde Orientale de 395-1081, in *Histoire General*, Paris, 1936.
- C. Diehl, L. Oekonomos, R. Guillaud and R. Grousset*, L'Europe Orientale de 1081-1453, in *Histoire General*, Paris, 1945.
- A.K. Dixit*, Optimization in economic theory, Oxford University Press, 1976.
- I.M. Gelfand and S.V. Fomin*, Calculus of variations, New Jersey, Prentice Hall, Englewood Cliffs, 1963.
- A.F. Gforer*, Byzantinische Geschichten, Graz, 1872-1877.
- J. Goldstone*, Theories of revolution: The third generation, *World Politics*, 32 (April), 1980, 425-453.
- G. Hadley and M.C. Kemp*, Variational methods in economics, North Holland, Amsterdam, 1971.
- M.R. Hestenes*, Calculus of variations and optimal control theory, New York, Wiley, 1966.
- K. Hopf*, Geschichte Griechenlands von Beginn des mittelalters bis auf usere Zeit, in *Ersch-Gruber Enzyklopadie*, A vol., 85-86, Leipzig, 1867-1868.
- T. Ireland*, The rationale of revolt, *Papers on Mon-Market Decision Making*, 3 (Fall), 1967, 49-65.
- G.G. Judge*, The theory and practice of Econometrics, Wiley, 1985.
- Kim, B.J.*, 1987, Do the foreign exchanges rates really follow a random walk? *Economic Letters*, 23, 289-293.
- R.G. King and C.I. Plosser*, Real business cycles, introduction, *Journal of Monetary Economics*, 21, 1988, 191-193.
- R.G. King, C.I. Plosser and S. T. Rebelo*, Production, growth and business cycles, *Journal of Monetary Economics*, 21, 1988, 195-232.
- N.D. Kondratieff* (1935) The long waves in economic life, *Review of Economic Statistics*, 17, 105-115.
- S. Kuznets*, Seasonal variations in industry and trade, New York, National Bureau of Economic Research, 1933.
- F. Kydland and E. Prescott*, Time to build and aggregate fluctuations, *Econometrica*, 50, 1982, 1345-1370.
- N. Leites and C. Wolf*, Rebellion and authority, Chicago, Markham, 1970.
- J. Long and C.I. Plosser*, Real business cycles, *Journal of Political Economy*, 91,

1983, 1345-1370.

- D.G. Luenberger*, Introduction to Dynamic Systems, New York, Wiley, 1979.
- M.C. Moore*, Generating economic cycles, New York, MacMillan, 1923.
- Y. Murata*, Mathematics for stability and optimization of economic systems, New York, Academic Press, 1977.
- E. Nagel*, The structure of science: Problems in the logic of scientific explanation, London, Routledge and Keagan Paul, 1961.
- M.J. Panik*, Classical optimization, North Holland, Amsterdam, 1976.
- Perron, P.*, 1988, Trends and random walks in macroeconomic time series: Further evidence from a new approach, *Journal of Economic Dynamics and Control*, 12, 297-332.
- D.G. Saari*, The ultimate of chaos resulting from weighted voting systems, *Advances in Applied Mathematics*, 5, 1984, 286-304.
- D.G. Saari*, Price Dynamics, social choice, voting methods, probability and chaos, in C. Aliprantis et. al (eds), *Advances in Equilibrium Theory, Lecture Notes in Economics and Mathematical Systems*, No. 244, Springer-Verlag, New York, 1985a.
- D.G. Saari*, The optimal ranking method is the Borda count, Paper CP-85-4 International Institute for Applied Systems Analysis, Austria, 1985b.
- D.G. Saari*, Chaos and the theory of elections, in M. Beckmann and W. Krelle (eds), *Dynamical Systems, Lecture Notes in Economics and Mathematical Systems*, No. 287, Springer-Verlag, New York, 1985c.
- M. Silver*, Political Revolution and repression: An economic approach, *Public Choice*, 17 (Spring), 1974, 63-70.
- J.M.T. Thompson and H.B. Stewart*, Nonlinear dynamics and chaos, Wiley, New York, 1986.
- E.G. Tsionas*, Martingales: an International Investigation, Athens University of Economics and Business, 1989.
- E.G. Tsionas*, Chaotic Dynamics and Divergence. A further investigation, *Metroeconomica*, 1991, forthcoming.
- E.G. Tsionas*, Chaos: International Evidence, Discussion Paper 14/89, University of Rochester, NY.
- E.G. Tsionas*, A mathematical characterization of coups in Greece's political history (1829-1990), *Balkan Studies* (forthcoming).
- E.Γ. Τσιώνας*, Μια μαθηματική ανάλυση της χρονικής διάρκειας παραμονής στον θρόνο του Βυζαντίου, *Δίπτυχα*, Επιθεώρηση της Εταιρίας Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών, 1990α.
- E.Γ. Τσιώνας*, Σχέσεις αιτιότητας και διαρθρωτικής μεταβολής στην Βυζαντινή ιστορία, 1990α.

- E.G. Τσιώνας*, Βυζαντινή Ιστορία: Προκαταρκτική ποσοτική διερεύνηση 1990β, (υποβληθείσα προς δημοσίευση).
- E.G. Τσιώνας*, Μαθηματική ανάλυση της πολιτικής αστάθειας στην ιστορία του Βυζαντίου, 1990γ.
- E.G. Τσιώνας*, Τυχασιότητα και νομοτέλεια στην ιστορία του Βυζαντίου, Αθήνα, 1990δ.
- G. Tullock*, The social dilemma, Blacksburg, University of Virginia Press, 1974.
- G. Tullock*, Rent seeking as a negative-sum game, in J.M. Buchanan (ed), 1980, op. cit., pp. 16-36.
- C. Young*, The politics of cultural pluralism, Wisconsin University Press, 1976.

Διάγραμμα 1. Πρόσομοίωση του μαθηματικού υποδείγματος διάρκειας

CYNTHIA J. STALLMAN-PACITTI

A BYZANTINE SOURCE FOR SOME TOPONYMS IN CALABRIA

The *Life of Saint Pankratios of Taormina*¹ recounts the life of Saint Pankratios, a disciple of the Apostle Peter, sent as a missionary to Sicily, where he became the first bishop of Taormina and died a martyr. It purports to be written by Saint Pankratios' own disciple and successor, Evagrius, but should probably be dated to the early years of the eighth century², and was almost certainly written in Taormina itself³. Included in this account of the ecclesiastical origins of the see of Taormina is an account of the origins of the city itself⁴. This attributes its foundation to two legendary figures, Tauros and Menia⁵.

1. BHG 1410. Ed. C. J. Stallman, *The Life of Saint Pancratius of Taormina* (D. Phil., Oxford, 1986), forthcoming in the *Subsidia Hagiographica* series of the Société des Bollandistes. References are to chapters of the forthcoming edition.

2. I have argued for a date between 705 (the introduction of light-weight solidi in Sicily) and c. 730 (iconoclasm and the transfer of Sicilian ecclesiastical jurisdiction from Rome to Constantinople) in the introduction to the thesis cited in n. 1.

3. The author's topographical knowledge extends from Calabria to Malta and North Africa, and is especially detailed concerning Taormina, Syracuse and the East coast of Sicily, while he is profoundly ignorant of the Eastern Mediterranean and Rome. He identifies strongly with Taormina, whose glory and importance he stresses on every possible occasion.

4. The author attributes the account to a written source. This may be merely an authenticating device, but if it did in fact already exist in written form, then an earlier date than that suggested for the text itself must be assumed for the excursus in which the material concerning Calabria is found. The excursus on Tauros is an integral part of the text, and cannot have been introduced after the original text was written. The excursus itself seems to combine local legends and folklore material with episodes recalling the Alexander Romance and elements which seem connected with Byzantine-Lombard relations in South Italy, perhaps at the time of the emperor Constans.

5. This etymology is found only in the *Life of Saint Pankratios* and local texts dependent on it. The combination of two names recalls the legend of Byzas and Antes, the eponymous founders of Byzantium. The toponym is actually of Indo-European origin (see P. Kretschmer, 'Die protindogermanische Schicht', *Glotta* xiv (1925), pp. 314-5). Diodorus Siculus (xiv. 59) proposed a derivation from Ταῦρος and -μένων, but, as in the case of the text's proposed etymology of 'Reggio' (see below, p. 45), there is, hardly unsurprisingly, no trace of the standard Classical explanation. The

Tauros was a Canaanite, bought in Syria by a Roman merchant, who then sold him at Reggio Calabria to the local ruler, Remaldos⁶. Menia was the wife of Remaldos, but married Tauros after her husband was killed in a battle against the forces of another local ruler, Akulinos. Tauros and Menia then flee to Sicily and found Taormina. Akulinos pursues them, but is killed in single combat with Tauros, after which Tauros combines their two kingdoms and founds Taurianai in Calabria. In the course of this story, the territories of Remaldos and Akulinos are defined⁷.

Ῥέμαλδος (1) καὶ (2) Ἀκυλίνοσ ἦσαν ἐν ἐδίκτω τῆσ ἐαυτῶν (3) ἀρχῆσ οὕτωσ διακατέχοντεσ ἀπὸ τῆσ παραλίασ, (4) καὶ κατέρχεσθαι διὰ Ῥιγίου, (5) τόπου κρυώδουσ οὕτω καλουμένου, καὶ Πελλούρου τό ἀνανεῦον καὶ Κάστρου (6) τοῦ παλαιοῦ καὶ Τραφικῆσ καὶ Τυρικοῦ (7) ὕδατοσ, Ἑπταδέλφου δὲ Κάρρου (8) τὰσ ὑψηλάσ καὶ ἔωσ τῆσ αὐτῆσ (9) παραλίασ τῶν Σαλινῶν (10) ἅπαντα ταῦτα (11) διεκατεῖχεν ὁ ποτε Ῥέμαλδοσ. ... ὁ δὲ Ἀκυλίνοσ ἦν καὶ αὐτόσ πάνυ πλῆθοσ τόπων καὶ λαῶν διακατέχων καὶ πόλεισ ἰσχυράσ, ἀπὸ δὲ τῆσ παραλίασ (12) ἔωσ Πριονικῶν ὀρέων καὶ Σιλονικῶν καὶ (13) ἔωσ Τυροπόλεωσ καὶ (14) χειμάρρου Κογχύλου (15).

(1) Ῥέμινδοσ V. — (2) + ὁ C. — (3) (ἐ.τ.ἐ.) ἰνδίκτω τῆσ τῶν ἐτῶν ASCB. — (4) (τ.π.) Σαλίνων (-λην- B) καὶ ἀνωτερῶν (-τέρω B) τῆσ Καλαβρίασ CB, πελάγου τ.π. Καλαβρίασ V. — (5) Ῥήγιον S, Ῥυγιον C. — (6) Καστόρου AB. — (7) τοῦ ροικοῦ V. — (8) Κάρου ASCB. — (9) ἄντη A, ἄρτη B. — (10) Σαληνῶν A, + καὶ V. — (11) om. V. — (12) Καλαβρίασ C. — (13) om. ASB. — (14) om. ACB. — (15) Κογχύλου καὶ Κονχύλου S, καὶ Κογχίλου C, Κογχύκου καὶ Κογχύλου V⁸.

legend associating the city with the Minotaur is first found in the Ἐκλογὴ ἱστοριῶν, dated to 889 (ed. J. A. Cramer, *Anecdota Graeca e codd. manuscriptis Bibliothecae Regiae Parisiensis*, ii (Oxford, 1839), p. 194). The form Ταυρομενία, essential to Evagrius' etymological hypothesis, is less common in earlier sources than Ταυρομένιον. It is found in the *Life of S. Elias the Younger* (c. 36, l. 736 (ed. Rossi Taibbi), p. 54, with commentary, p. 159) and regularly in sources from the tenth century (see G. Alessio, 'L'elemento greco nella toponomastica della Sicilia', *Bollettino del centro di studi filologici e linguistici siciliani* iv (1956), p. 350, s.v. 'Taormina').

6. Remaldos is described as being ἔθνοσ ξανθόν (*Life of Saint Pankratios* c. 283), suggesting that he is seen as a Lombard, perhaps recalling one of the Beneventan dukes Romuald I or Romuald II.

7. *Life of Saint Pankratios*, c. 283.

8. Sigla: A: Vat. gr. 1591 (a. 964); S: Mess. S. Salv. 53 (c. xii); C: Crypt. BβV (c.x); B: Vat. gr. 1985 (c. xi); V: Vind. hist. gr. 3 (c. xi). Of these, all are arguably South Italian, except for V, which is, predictably, less reliable in its representation of Sicilian and Calabrian place names. The second recension, probably originating on Mt. Athos in the early eleventh century, the third recension,

I suggest that the toponyms in this section be identified as follows⁹.

1. 'Ρηγίου. Reggio. The name of the city is usually seen as derived from ῥήγνυμι (= 'break apart'), with reference to the breaking off of Sicily from the mainland¹⁰. Strabo¹¹ derives it from 'regnum' (= 'kingdom') and Dionysius of Halicarnassus¹² mentions an eponymous hero. The derivation from ῥίγος (= 'cold' or 'frost') suggested in this text is otherwise unattested and may have been a local tradition of limited circulation. The form 'Ρίγιον is preferred in the text as it is consistent with the etymology proposed therein.
2. Πελλούρου τὸ ἀνανεῦον. Pt. Pellaro. Pt. Pellaro is on the coast to the South of Reggio (52 D1-2). The usual form of this toponym is πέλωρος (= 'monstrous' or 'huge'), the name of a giant which was applied to the ancient Pt. Peloros (now Capo Faro)¹³ on the Sicilian shore opposite¹⁴. The form Πελλούρου is attested in an eleventh-century document¹⁵.
3. Κάστρου τοῦ παλαιοῦ. Palecastro, É. Patlagean¹⁶ identifies κάστρου τοῦ παλαιοῦ as Castelvetero, near Gerace (52 5C). However, this name was

probably an Italo-Greek work, the Georgian and Old Slavonic translations and the ms. Vat. Ottob. gr. 92, an apograph of V, have not been cited here as their evidence is derivative from that of the first recension.

9. Map references in the following notes are to the Touring Club Italiano's map of Sicily to the scale 1:250,000.

10. e.g. *Etymologicon Magnum* (ed. Gaisford), 703, 25-7.

11. *Geography* VI.i.6.

12. *Roman Antiquities*, XIX.2.2.

13. This toponym also appears in the *Life of Saint Pankratios*, with reference to the Straits of Messina. It is said, to explain the Roman merchant's landing in Reggio:

ὡς δὲ ἔπνευσεν λίψ, οὐκ ἠδύνατο κατὰ τοὺς Ἱταλικούς κόλπους διαπλευσαι καὶ κατήχθη ἐν Ῥηγίῳ, ἵνα διὰ τοῦ Στενωποῦ τοῦ Φάρου διαπλευσῇ· τῶν δύο γὰρ πελαγῶν τὸ μαχικὸν ἐν αὐτῷ τῷ τόπῳ ἐστίν, ὃ κεκλήκασιν οἱ γεωμέτραι στενωπὸν· ὅταν γὰρ ἀνακλύσῃ σάλλον αὐτοῦ, τίς ὑποστήσεται τὰς τρικυμίας αὐτοῦ; (*Life of Saint Pankratios*, c. 285).

On the use of the toponym φάρος for the North-east point of Sicily, see G. Alessio, 'L'elemento greco', p. 324.

14. See G. Rohlfs, *Dizionario toponomastico e Onomastico della Calabria* (Ravenna, 1974), s.v. 'Pellaro' and G. Alessio, *Saggio di Toponomastica Calabrese* (Florence, 1939), no. 2990.

15. See G. Sola, 'Una carta greca di Gerace del 1067', *Archivio Storico per la Calabria e la Lucania* i (1931), p. 535.

16. Les Moines grecs d'Italie et l'apologies des thèses pontificales (VIIIe - IXe siècles)', *Studi medievali*, ser. 3, v/2 (1964), p. 587, n. 17.

given only in 1860 to what was believed to be the site of a Kastellon Veteron, found in late mediaeval documents¹⁷. The word παλαιός is more likely to be reflected in forms beginning with 'pal-'¹⁸, and a number of Calabrian toponyms are actually derived from παλαιόκαστρον¹⁹. Given the other limits of Remaldos' territory, the strongest candidate for identification is Pagliecastro, or Palecastro, near Samo (52 4 D).

4. Τραφικῆς. Vallone Travo. The toponym is probably formed from 'trabe' (= 'beam'). Toponyms derived from this root are common in Calabria²⁰, but the location of the Vallone Travo, near Caulonia (52 6B) in relation to the other co-ordinates for Remaldos' territory makes it the most likely candidate.
5. Τυρικοῦ ὕδατος. Turici. A likely derivative toponym is 'Turici' near Molochio²¹. É. Patlagean's identification of the toponym with the River Torbollo²² is unacceptable, as this is derived from '*turbulus' (= 'turbid')²³. The variant τοῦ ροικοῦ (= 'crooked') in Vind. hist. gr. 3 should not be overlooked, although it is more likely that a toponym be corrupted into a descriptive term, especially in a ms. not of South Italian origin, than that the opposite process should have taken place.
6. Ἑπτάδελφου δὲ Κάρρου. Carra. 'Carra', derived from the Gk. * καρρᾶς (= 'oak wood'), is a common toponym in the provinces of Reggio and Catanzaro²⁴. If the list in the text gives Remaldos' territorial limits in geographical order, then he was probably referring to the Carra near Seminara (52 3C), close to the final co-ordinate, the Marshes. There is no trace of a toponym corresponding to Ἑπτάδελφος in that area.

17. See G. Alessio, *Saggio*, no 817.

18. See G. Alessio, *Saggio*, nos. 2847-2855.

19. See G. Rohlfs, *Dizionario*, s.v. 'Pagliocastro' and G. Alessio, *Saggio*, no 2851.

20. See G. Rohlfs, *Dizionario*, s.v. 'Trava' and G. Alessio, *Saggio*, nos. 3974a and 3948.

21. See G. Rohlfs, *Dizionario*, s.v. 'Turici'; G. Alessio, *Saggio*, no. 4024 and 'Raccolta toponomastica di Molochio (Reggio Calabria)', *Archivio Storico per la Calabria e la Lucania* iv (1934), p. 69, no. 441.

22. 'Les Moines grecs', p. 587, n. 19.

23. See G. Rohlfs, *Dizionario*, s.vv. 'Turboli', 'Torbido'; G. Alessio, op. cit., no. 4020.

24. See G. Rohlfs, *Dizionario*, s.v. 'Carra' and G. Alessio, *Saggio*, no. 1835 and articles cited there.

7. τῆς αὐτῆς παραλίας τῶν Σαλινῶν. This toponym was principally applied to the marshy area around Gioia Tauro and Palmi (42 F4, 52 E2)²⁵. The Marshes were elsewhere said to be part of Remaldos' territory²⁶ and the city of Taurianai founded by Tauros was said to be in the same region²⁷.

Akulinos' territory.

1. τῆς παραλίας. The West coast of Calabria. This is the most likely possibility, given the author's Sicilian standpoint.
2. Πριονικῶν ὄρέων. The Serra mountains. The word πριονικῶν is formed from the Calabrian Gk. πριονία (= 'serrated ridge of hills', Gk. πρίων, Lat. 'serra')²⁸. Toponyms with this derivation are not uncommon, but É. Patlagean's proposal²⁹ that Evagrius is referring to the Serre range, south of the Sila ranges, has merit, granted its proximity to the Sila mountains with which it is associated in the text.
3. Σιλονικῶν (ὄρέων). The Sila mountains. The σιλονικοί mountains should be identified with the central Calabrian ranges, Sila Grande, Sila Piccola

25. See, e.g., the tenth-century *Life of S. Elias the Younger* (ed. Rossi Taibbi), c. 30, p. 44, et alibi.

26. Remaldos' house is later said to be located in the area (*Life of Saint Pankratios*, c. 287).

27. The city of Ταυριάναι or Ταυριάναι αἱ μικραὶ is said to be located ἐν Καλαβρίᾳ and ἐν Σαλίνας. It is probably the modern Taureana, near Palmi, the ancient Taurianum (see G. Rohlfs, *Dizionario*, s.v. 'Taureana' and G. Alessio, *Saggio*, no. 3877). The toponym has also generated 'Travianu' a district south of Gioia Tauro (see G. Rohlfs, *Dizionario*, s.v. «Travianu» and G. Alessio, *Saggio*, no. 3877). Note also in the same area the toponyms 'Gioia Tauro', the ancient Metauros (see G. Rohlfs, *Dizionario*, s.v. 'Gioia Tauro') and 'Taormiti', an abbreviated form of '*Taorminiti' (= 'of Taormina'). The tradition of Tauros' foundation of Tauriana is also found in the ninth-century *Life of S. Phantinos the Elder of Tauriana*, c. I, 10 (*AASS* [Jul. v], p. 558 [Lat. trans.]). This text, which has narrative parallels to the story of Tauros, is probably derivative from the *Life of Saint Pankratios* at this point, but it is also possible that the legend of Tauros, so rarely applied to Taormina, was originally associated with Tauriana rather than Taormina. This could account for the absence of Evagrius' version in other texts. Gregory the Great (*Ep.* I. 39 (ed. Ewald-Hartmann) i, p. 51), refers to Tauriana as 'Tauri civitas'.

28. See G. Alessio, 'Calchi linguistici greco-latini nell' antico territorio della Magna Grecia', *Atti dello VIII Congresso Internazionale di studi bizantini*, Palermo, 1951 [= *Studi bizantini e neoellenici vii* (1953)], p. 285.

29. art. cit., p. 588, n. 21.

and Sila Greca³⁰.

4. Τυροπόλεως. Lungro. The River Tiro (42 F5) is a tributary of the River Coscile. The name is attested in the *Etymologicon Magnum*³¹. The main city on the river is Lungro, derived from 'Hungarus' (= 'Hungarian'). É. Patlagean suggests³² that Τυρόπολις was applied to it before this name and its antecedents. Tiropolis is associated with mountains elsewhere in the text³³. These are most likely the Catena Costiera of Paola.
5. χειμάρρου Κογχύλου. The River Coscile. The name of the present River Coscile (42 F5-6), a tributary of the River Crati and probably the ancient River Sybaris, is derived from κογχύλιον (= 'mussel'), as the dialectal form 'Cuxile' and the thirteenth century form 'Cochili' confirm³⁴. The position and contiguity of these two rivers supports the identifications proposed here.

Remaldos' territory, then, was the southern part of the Calabrian peninsula, from Reggio around the coast to Samo, as far north as Caulonia and west to the area around Palmi; that is, essentially, the Aspromonte³⁵. Akulinos' territory was the area west of the central Serre and Sila ranges, from the Palmi region in the South, the northern boundary being the Coscile River to the point where it is joined by the Tiro River (that is, not the northern reach of the former river), then the latter river until a particular city on it.

This, then, corresponds to the area now known as 'Calabria', the ancient

30. See G. Rohlfs, *Dizionario*, s.v. 'Sila' and G. Alessio, *Saggio*, no. 3662.

31. (ed. Gaisford), 475, 26-7. See G. Rohlfs, *Dizionario*, s.v. 'Tiro' and G. Alessio, *Saggio*, no. 3933.

32. 'Les Moines grecs', p. 588, n. 23.

33. After Tauros has crossed over to Sicily, Akulinos searches for him, ἀπό παραλλιας Σαλινῶν ἕως Κογχύλου χειμάρρου καὶ τέρμονος καὶ τῶν ὄρεων Τυροπόλεως καὶ ἕως τῆς μικρᾶς καὶ ἀλιμενεύτου θαλάσσης, (*Life of Saint Pankratios*, c. 296). Codex Vind. hist. gr. 3, in this section, substitutes Τερεντοῦ for Τυροπόλεως, but Taranto, which cannot practically be included within the limits set for the protagonists' territories, has probably been substituted for the name of a more obscure city in this ms., which, as has been noted, is not of South Italian origin.

34. See G. Rohlfs, *Dizionario*, s.v. 'Coscile'.

35. Paul the Deacon (*History of the Lombards* III, 32 (ed. Bethmann and Waitz), p. 112) refers to Lombard penetration as far as Reggio at the end of the sixth century. His reference is usually rejected as legendary, but may be compared with mention of Lombards in the South in a letter of Gregory the Great noted by Paul the Deacon (*History of the Lombards* IV 19 (ed. Bethmann and Waitz), p. 122).

Bruttium. During the seventh century, the name 'Calabria', which originally was applied to the 'heel' of the Italian peninsula, came to replace the name 'Bruttium', which eventually fell out of use. Given the paucity of relevant sources, it is difficult to chart the process by which this was achieved and the date of the change³⁶. The *Life of Saint Pankratios*' use of the name 'Calabria' in association with the territories of Remaldos and Akulinos, then, especially given the detail with which they are defined, provides useful evidence of the way in which the term was used in the early eighth century and the extent and location of Calabria as it was regarded in that period.

36. The list of signatories at the Council of 680 indicates that the name 'Bruttium' referred only to the area north of Squillace and the Gulf of Euphemia, while 'Calabria' referred to the remainder of the ancient Bruttium (see Mansi xi, coll. 299-301, 304). 'Calabria' is used in its new sense in the notice concerning Pope Sergius I (687-701) in the *Liber Pontificalis* (ed. Duchesne, I, pp. 357, 397). The change in nomenclature should probably be associated with Lombard penetration into the ancient Calabria, and this provides further co-ordinating evidence. See M. Schipa, 'La migrazione del nome <<Calabria>>', *Archivio Storico della Calabria* i (1912/13), pp. 7-24.

ΒΑΣΩΣ ΠΙΕΝΝΑ

ΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ ΚΑΙ ΟΙ ΛΑΟΙ ΤΗΣ ΚΕΝΤΡΙΚΗΣ ΚΑΙ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΕΥΡΩΠΗΣ: Η ΝΟΜΙΣΜΑΤΙΚΗ ΜΑΡΤΥΡΙΑ (8ος-11ος αι. μ.Χ.)*

Μικρό αφιέρωμα στους Ρουμάνους συναδέλφους
αρχαιολόγους για την υποδειγματική τους συμβολή στη μελέτη της Βυζαντινής νομισματικής.

Η ανεύρεση μεμονωμένων βυζαντινών νομισμάτων και νομισματικών «θησαυρών», σε περιοχές της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης, είναι αρκετά συνηθισμένο φαινόμενο¹.

Το μεγαλύτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα ευρήματα που χρονολογούνται από τον 8ο έως τα τέλη του 11ου αιώνα και έχουν εντοπιστεί κυρίως στις παραδουνάβιες περιοχές του σημερινού κράτους της Ρουμανίας². Οι δημοσιεύσεις λεπτομερών περιγραφικών καταλόγων αυτών των ευρημάτων έχουν ενταθεί τα τελευταία χρόνια, σε μια προσπάθεια ανασύστασης της οικονομικής και κοινωνικής ιστορίας των παραπάνω περιοχών, πάντα σε σχέση με την ιστορική εξέλιξη της βυζαντινής αυτοκρατορίας.

Τα νομισματικά ευρήματα που χρονολογούνται στον 8ο αι. είναι ελάχιστα

* Η παρούσα μελέτη απετέλεσε τον πυρήνα ανακοίνωσης στο Β΄ Διεθνές Συνέδριο που οργάνωσε στις 4-6 Οκτωβρίου 1990 το Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, με θέμα «Η Επικοινωνία στο Βυζάντιο». Η δημοσίευσή της σε τόμο άλλο από αυτόν των Πρακτικών του Συνεδρίου οφείλεται στη μη έγκαιρη αποστολή του γραπτού κειμένου στις προθεσμίες που μου παραχωρήθηκαν. Από τη θέση αυτή θα ήθελα να ζητήσω συγγνώμη από τους υπεύθυνους του Συνεδρίου και ιδιαίτερα από τη διευθύντρια του Κέντρου καθηγήτρια κ. Χ. Μαλτέζου.

1. Βλ. *S. McA. Mosser*, *A Bibliography of Byzantine Coin Hoards* (NNM, 67), New York, 1935.

2. Βλ. *E. I. Dimian*, 'Cîteva descoperiri monetare bizantine pe teritoriul R.P.R', *SCN*, 1, 1957, 189-216. *C. Preda*, 'Circulația monedelor bizantine în regiunea carpato-dunăreană', *SCIV*, 23, 1972, 375-415 και του ίδιου 'The Byzantine coins-an expansion of the relation between the empire and the populations north of the Danube in the 6th-13th centuries' στο *Relations between the autochthonous population and the migratory populations (Bibliotheca Historica Romaniae- monogr. 16)*, Bucharest, 1975, 219-33. *O. Iiescu*, *Moneda în România 491-1864*, Bucuresti, 1970. *G. Custurea*, *N. S. Andronescu*, 'Unele considerații asupra circulației monetare în Dobrogea în perioada 969-1092', *Pontica*, 14, 1981, 221-36.

στα, ένα φαινόμενο άλλωστε που παρατηρείται και μέσα στα στενά όρια της ίδιας της βυζαντινής αυτοκρατορίας³. Αντίθετα ο 9ος αιώνας αποτελεί την αφετηρία μιάς σταδιακής ανάκαμψης στη διακίνηση του Βυζαντινού νομίσματος, ύστερα από δύο περίπου αιώνες συρρίκνωσης και παρακμής του. Στα τέλη του 10ου και στο πρώτο τέταρτο του 11ου αιώνα τα αποτελέσματα της ανάκαμψης είναι εντυπωσιακά.

Η νέα περίοδος ακμής της διακίνησης του βυζαντινού νομίσματος στις παραπάνω περιοχές διαφοροποιείται από αυτή του 6ου και των αρχών του 7ου αιώνα. Η παρουσία κατά το δεύτερο μισό του 6ου αι. σλαβικών φύλων στις βόρειες επαρχίες της αυτοκρατορίας δημιούργησαν, μετά από μακρά περίοδο προσαρμογής και ανακατατάξεων, διαφορετικές προϋποθέσεις στις σχέσεις των παραδουναβίων περιοχών με την Κωνσταντινούπολη. Επί πλέον η ίδρυση του ανεξάρτητου βουλγαρικού κράτους στα τέλη του 7ου αι., σε παλιά βυζαντινά εδάφη της βόρειας βαλκανικής ζώνης, ανάμεσα στον Αίμο και στο Δούναβη, έπαιξε ανασταλτικό ρόλο στην ομαλή εξέλιξη των σχέσεων αυτών, αν και η επαρχία της Μικράς Σκυθίας (σημερινή Δοβρουτσά) συνέχισε να θεωρείται διοικητικά αναπόσπαστο τμήμα της αυτοκρατορίας. Οι θησαυροί από την Ugluia στην κεντρική Δοβρουτσά και Rasova δυτικά της Κωνσταντζας, καθώς επίσης χρυσά και χάλκινα μεμονωμένα νομίσματα του 8ου, 9ου και 10ου αιώνα⁴ φανερώνουν ότι η επικοινωνία του Βυζαντίου με τη Δοβρουτσά ήταν συνεχής και επιβεβαιώνουν την άποψη για την ύπαρξη βυζαντινής ναυτικής βάσης στο Λυκόστομο, στις εκβολές του Δούναβη, την περίοδο αυτή⁵. Εξάιρεση αποτελεί η περιοχή νότια της Κωνσταντζας, που στο μεγαλύτερο μέρος της ανήκε στο Βουλγαρικό κράτος. Αρχαιολογικές έρευνες έχουν δείξει ότι τα κατασκευασμένα από πηλό τείχη του 9ου και τα εντυπωσιακά πέτρινα του 10ου αιώνα, κατά μήκος της νότιας Δοβρουτσάς, αποτελούν αμυντικά έργα των Βουλγάρων εναντίον των Βυζαντινών⁶. Πράγματι τα νομισματικά ευρήματα νότια του οχυρωματικού αυτού έργου είναι λιγοστά. Αντί-

3. Για μια εμπεριστατωμένη μελέτη του προβλήματος αυτού βλ. *D. M. Metcalf*, 'How extensive was the issue of folles during the years 775-820?', *Byzantion*, 37, 1967, 288-95.

4. Θα επακολουθήσει παράρτημα με λεπτομερή κατάλογο των νομισματικών ευρημάτων από τη Δοβρουτσά και άλλες περιοχές του σημερινού κράτους της Ρουμανίας.

5. *H. Ahrweiler*, *Byzance et la mer*, Paris, 1966, 57, 87-90, 101. Βλ. επίσης *P. Diaconu*, 'La Dobroudja et Byzance à l'époque de la genèse du peuple Roumain (VIIe-Xe siècles)', *Pontica*, 14, 1981, 217-20. Γενικά για την ιστορία της Δοβρουτσάς στους πρωτοβυζαντινούς και μεσοβυζαντινούς χρόνους βλ. *A. Radulescu, I. Bitoleanu*, *A Concise History of Dobruja*, Bucharest, 1984.

6. *D. M. Metcalf*, *Coinage in South-eastern Europe*, London, 1979, σ. 41 και ιδιαίτερα υποσ. 3. Βλ. επίσης *Diaconu*, ο.π., 218-9.

θετα, η έντονη παρουσία χάλκινων νομισμάτων του αυτοκράτορα Λέοντα Στ' καθώς και του Κωνσταντίνου Ζ' και της μητέρας του Ζωής βόρεια της νοτιής γραμμής Κωνσταντίας - Αξιούπολης υποδηλώνει τη σημασία που παρουσίαζε η περιοχή για τους Βυζαντινούς στα πλαίσια αντιμετώπισης του Βουλγαρικού κινδύνου⁷. Ωστόσο η μείωση της κυκλοφορίας των νομισμάτων του Κωνσταντίνου Ζ' Πορφυρογέννητου θα πρέπει να οφείλεται στις επιδρομές των Πετсенέγγων και Μαγυάρων στη Θράκη το 934 και 943 αντίστοιχα.

Η εικόνα της περιοχής τον 11ο αιώνα αλλάζει δραστικά με την κατάλυση του πρώτου Βουλγαρικού κράτους από το Βασίλειο Β' και την ίδρυση του νέου Παραδουναβίου θέματος με έδρα τη Δρίτσα (Δορόστολον). Οι πρόσφατα δημοσιευμένοι κατάλογοι μεμονωμένων ευρημάτων συμπληρώνουν τις νομισματικές μαρτυρίες από μεγάλες συστηματικές ανασκαφές των παραδουναβίων πόλεων - οχυρών του 11ου αι. (Păcui lui Soare⁸, Capidava⁹, Dinogetia¹⁰) και δείχνουν μια έντονη νομισματική κυκλοφορία τόσο στη βόρεια όσο και στη νότια Δοβρουτσά. Τρεις χρυσοί «θησαυροί» από την πόλη-οχυρό της Δινογέτιας¹¹ (σημερινό Gărgan) είναι ενδεικτικοί για την οικονομική ευημερία του χώρου.

Ο πρώτος «θησαυρός», που αποκαλύφθηκε το 1939, αποτελείται από 106 χρυσά νομίσματα των αυτοκρατόρων Βασιλείου Β', Κωνσταντίνου Η', Ρωμανού Γ' Αργυρού και Κωνσταντίνου Θ' Μονομάχου. Η απόκρουσή του πρέπει να σχετίζεται με τις μάχες των Βυζαντινών εναντίον των Πετсенέγγων, που έλαβαν χώρα γύρω από τις εκβολές του Δούναβη στα τελευταία χρόνια της βασιλείας του Μονομάχου. Ο «θησαυρός» φαίνεται να επιβεβαιώνει την αναφορά του βυζαντινού χρονικογράφου Κεδρηνού¹² για τον πλούτο που

7. D. M. Metcalf, 'The copper coinage of Constantine VII with Zoe in the Balkans', *BSNR*, 75-6, 1981-2, 253-5.

8. P. Diaconu, D. Vilceanu, Păcuiul lui Soare, Cetatea Bizantina, Vol. I, Bucuresti, 1972. Το νομισματικό υλικό έχει δημοσιευτεί από τον B. Mitrea, σ. 181-221. Βλ. επίσης P. Diaconu, 'Păcuiul lui Soare-Vicina', *Byzantina*, 8, 1976, 407-47.

9. G. Florescu, R. Florescu, P. Diaconu, Capidava, Monografie arheologica, vol. 1, 1958.

10. G. Stefan, I. Barnea, M. Comsa, E. Comsa, Dinogetia I. Asezarea feudala timpurie de la Bisericuta-Garvan, (Biblioteca de Arheologie, 13), Bucuresti, 1967. Βλ. επίσης I. Barnea, 'Dinogetia et Noviodunum, deux villes Byzantines du Bas-Danube', *RevEtSEEur*, 9, 1971, 343-62.

11. Για μια αναλυτική περιγραφή των «θησαυρών» αυτών, καθώς και άλλων «θησαυρών» και νομισματικών ευρημάτων του 11ου αι. από τη Δοβρουτσά βλ. παρακάτω σχετικά παραρτήματα.

12. Κεδρηνός, II, 586.

βρήκαν οι Πετсенέγγοι κατά την εισβολή τους νότια του Δούναβη στα μέσα του ΙΙου αι.

Η επιδρομή των Ούζων το 1064 είναι η πιθανή αιτία της απόκρυψης του δεύτερου «θησαυρού», που αποκαλύφθηκε το 1954 πιθανόν στο εργαστήρι κάποιου υφαντουργού και περιείχε, εκτός από άλλα τιμαλφή, επτά χρυσά νομίσματα του Βασιλείου Β΄, 1 ασημένιο της αυτοκράτειρας Θεοδώρας (1055-6) και 3 του Ισαακίου Α΄ (1057-9).

Ο τρίτος «θησαυρός», που αποκαλύφθηκε το 1959, αποτελείται συνολικά από 15 χρυσά νομίσματα του Ρωμανού Δ΄ Διογένη (1067-71) και Μιχαήλ Ζ΄ Δούκα (1071-8). Η απόκρυψή του θα πρέπει να συνδέεται με την επανάσταση που ξέσπασε στις παραδουναβίες περιοχές μεταξύ του 1072-4 ως αντίδραση των οικονομικών μέτρων που εφάρμοσε στην περιοχή ο λογοθέτης Νικηφορίτζης¹³.

Η αφθονία των νομισματικών ευρημάτων του πρώτου μισού του ΙΙου αι. από τη Δοβρουσά και η ευρεία γεωγραφική τους εξάπλωση εντάσσονται στη γενικότερη πολιτική του βυζαντινού κράτους για στρατιωτική ενδυνάμωση των περιφερειακών, νοτίων παραδουναβίων περιοχών. Ταυτόχρονα μερικά νομισματικά ευρήματα, κυρίως χάλκινα, υποδηλώνουν άλλες μορφές επικοινωνίας. Για παράδειγμα ο «θησαυρός» από το Nufagul στις εκβολές του Δούναβη, που καλύπτει ένα διάστημα εβδομήντα περίπου ετών (1015-81), θα πρέπει να αποτελεί τον καρπό εμπορικών συναλλαγών που γνώρισαν μεγάλη άνθηση στην περιοχή. Ενδεικτική είναι η αναφορά στο βίο του αγίου Κυρίλλου Φιλέας (+ 1110) των σημαντικών εμπορικών δραστηριοτήτων στα «παραδούναβα κάστρα», μεταξύ του 1042 και 1045¹⁴.

Το βυζαντινό νόμισμα κατορθώνει να διεισδύσει ακόμη και σε περιοχές βόρεια του Δούναβη. Λιγοστοί «θησαυροί» και μεμονωμένα ασημένια και χάλκινα νομίσματα από τη Βλαχία, Μολδαβία, Μπανάτ και Τρανσυλβανία, δείχνουν ότι ήδη από τον 8ο αιώνα υπήρχε επικοινωνία των περιοχών αυτών με την Κωνσταντινούπολη. Η επικοινωνία αφορούσε κυρίως διαμετακομιστικό εμπόριο για τον εφοδιασμό της πρωτεύουσας¹⁵. Πιθανότατα νομάδες βοσκοί μετέφεραν τα ζώα τους από τα Καρπάθια όρη για να τα πουλήσουν στις ζωοπανηγύρεις κατά μήκος του Δούναβη ή να τα μεταφέρουν διασχίζο-

13. I. Barnea, 'Alt tezaur de monede bizantine de la Dinogetia', *SCN*, 3, 1960, 245-54.

14. *La vie de Saint Cyrille le Philéote, moine byzantin* (+1110), εκδ. E. Sargologos, Βρυξέλλες, 1964, 241. Βλ. επίσης Diaconu, «La Dobroudja et Byzance...».

15. Για τον ανεφοδιασμό της πρωτεύουσας βλ. J. L. Teall, 'The grain supply of the Byzantine Empire, 330-1025', *DOP*, 13, 1959, 87-139.

ντας τῆ Δοβρουτσά στα παράλια τῆς Μαύρης θάλασσης. Αξιοσημείωτη ὅμως εἶναι ἡ ἔλλειψη νομισμάτων ἀπό αγροτικούς οικισμούς, που ἔχουν εντοπιστεῖ στην ἴδια περίπου γεωγραφική περιφέρεια. Αυτό ενισχύει τὴν ἀποψη ὅτι ἡ ντόπια οικονομία, κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ 8ου, 9ου καὶ 10ου αἰώνα ἔμεινε ανεπηρέαστη ἀπὸ τὴ διακίνηση τοῦ βυζαντινοῦ νομίσματος.

Νομισματικά ευρήματα τῆς συμβασιλείας Κωνσταντίνου Ζ΄ Πορφυρογέννητου καὶ τῆς μητέρας τοῦ Ζωῆς ἀπὸ βόρειες παραδουνάβιες περιοχές πρέπει νὰ σχετίζονται, ὅπως ἔχουμε ἤδη ἀναφέρει, με τὴν εμφάνιση τοῦ αυτοκρατορικοῦ στόλου στο Δούναβη τὸ 917¹⁶. Επίσης ὁ «θησαυρός» ἀπὸ τὸ Čaláragi πρέπει νὰ συνδυάζεται με τὰ πολεμικά γεγονότα τοῦ 971 ὅταν ὁ Ἰωάννης Τσιμισκῆς πολιορκεῖ τὸ Ρώσο πρίγκηπα Sviatoslav στη γειτονικὴ Σιλίστρα.

Μορφές ἐπικοινωνίας που υποδηλώνονται ἀπὸ νομισματικά ευρήματα ὅπως ὁ «θησαυρός» που βρέθηκε τὸ 1904 στο Dolhești τῆς Μολδαβίας μαζί με ἄλλα χρυσά αντικείμενα εἶναι δύσκολο νὰ καθοριστοῦν.

Ἡ διεξόδου τοῦ βυζαντινοῦ νομίσματος στα ἄλλα σλαβικά κράτη δυτικὰ τῶν Καρπαθίων ὅπως διαμορφώθηκαν στὸν 9ο αἰώνα εἶναι περιορισμένη.

Απὸ τὸ σημερινὸ κράτος τῆς Τσεχοσλοβακίας τὰ πιο αξιόλογα παραδείγματα ἀποτελοῦν δύο χρυσά νομίσματα τοῦ 9ου αἰώνα ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς Μοραβίας. Τὸ πρῶτο ἓνας σόλιδος τοῦ Θεόφιλου που χρονολογεῖται μετὰ τὸ 832 υποδηλώνει τὶς πολιτικές καὶ οικονομικές σχέσεις τοῦ Βυζαντίου με τὸ νεοσύστατο κράτος τῆς Μοραβίας στα χρόνια τοῦ πρίγκηπα Majmir¹⁷. Τὸ δεύτερο, ἓνας σόλιδος τοῦ Μιχαήλ Γ΄ εἶναι ταφικὸ εὑρημα καὶ πιθανότατα ἀποτελεῖ δῶρο τοῦ βυζαντινοῦ αυτοκράτορα ἢ κάποιου υψηλοῦ αξιωματούχου σε ευγενὴ τῆς Μοραβίας¹⁸. Διανύουμε μιὰ περίοδο ζωερῶν πολιτικῶν καὶ ἐμπορικῶν ἀνταλλαγῶν μετὰξὺ Μοραβίας καὶ Βυζαντίου καὶ ὁ αυτοκράτορας Μιχαήλ Γ΄ συνάπτει συνθήκη με ἀπεσταλμένους τοῦ πρίγκηπα Rastislav στὴν Κωνσταντινούπολη¹⁹. Απὸ τὴ Μοραβία ἀναφέρεται ἐπίσης καὶ ἓνα χάλκινο νόμισμα τοῦ Λέοντα Στ΄²⁰ καὶ ἀπὸ τὴ Βοημία ἓνα νόμισμα τοῦ Ἰωάν-

16. D. M. Metcalf, 'The copper coinage of Constantine VII with Zoe...', ὁπ.π.

17. J. Sejbal, 'Zum Fund einer byzantinischen Goldmünze aus der erstern Hälfte des 9. Jahrhunderts auf dem grossmährischen St. Klemens-Burgwallen, *Moravské Num Zpravy*, 6, 1959, 17-9.

18. J. Halačka, 'Nález byzantské mince v Mikulčicích', *Moravské Num Zpravy*, 7, 1960, 52-3. Βλ. ἐπίσης γιὰ τὸ ἴδιο νόμισμα V. Vavrinek, 'A Byzantine «Charon's Obol» in a Great-Moravian grave', *Coin Galleries (New York). Numismatic Review and Fixed Price List*, 8, 1967, 50-3.

19. G. Ostrogorsky, *History of the Byzantine State*, Oxford, 1980, 229.

20. V. Němeček, 'Nález byzantské mince z. IX-X stoletive. Vel. Mezifičí, *Moravské Num Zpravy*, 14, 1977, 112.

νη Τσιμισκή που έχει συσχετιστεί με εμπορικές σχέσεις της περιοχής με το Βυζάντιο²¹.

Η τελική εγκατάσταση των Ούγγρων, φινουγγρικής καταγωγής, στα τέλη του 9ου αι., στην περιοχή μεταξύ Δούναβη και Τισσού ποταμού, στη χώρα που κατοικούν και σήμερα, τράβηξε το ενδιαφέρον της βυζαντινής διπλωματίας με σκοπό την διάσπαση του σλαβικού όγκου και την αντιμετώπιση της βουλγαρικής επεκτατικής πολιτικής. Η ανεύρεση βυζαντινών νομισματικών ευρημάτων από την περιοχή της λεκάνης των Καρπαθίων αντικατοπτρίζει εμπορικές μορφές επικοινωνίας και επιβεβαιώνει τις γραπτές πηγές για την αναπτυσσόμενη διπλωματία ανάμεσα στα δύο κράτη²².

Η ανεύρεση ενός σημαντικού αριθμού βυζαντινών νομισμάτων σε πολυάριθμες περιοχές του ευρωπαϊκού τμήματος της Σοβιετικής Ένωσης αναμφίβολα οφείλεται στις εμπορικές και διπλωματικές σχέσεις, μεταξύ Βυζαντίου και Ρώσων κατά την διάρκεια του 10ου και α΄ μισού του 11ου αι.²³. Η παρουσία των βυζαντινών νομισμάτων στην περιοχή δράσης των Ρώσ του Κιέβου κατά την περίοδο 800-975 είναι μάλλον περιορισμένη. Αντίθετα η αυξημένη διακίνησή τους στην περιοχή κατά την περίοδο 975-1025 αντικατοπτρίζει ίσως τη σύσφιξη των ρωσοβυζαντινών σχέσεων που οδήγησε το 988 στη βάπτιση του Vladimir και στον εκχριστιανισμό των Ρώσων.

Η κυκλοφορία όμως των βυζαντινών νομισμάτων στις περιοχές της ευρωπαϊκής Ρωσίας παρουσιάζει αρκετές ιδιαιτερότητες. Σε γενικές γραμμές η έρευνα έχει δείξει ότι στην περιοχή δράσης των Ρώσ του Κιέβου η κυκλοφορία των χρυσών και χάλκινων βυζαντινών νομισμάτων, ήταν μικρή, ενώ ο ρόλος τους στο νομισματικό σύστημα της περιοχής είχε περιορισμένο χαρακτήρα. Αποτέλεσμα αυτής της ιδιομορφίας ήταν η απόσυρση των νομισμάτων, ο αποθησαυρισμός τους, η χρησιμοποίησή τους σε ταφικά έθιμα καθώς και σε συναλλαγές περιορισμένης κλίμακας. Αντίθετα η προτίμηση σε αργυρές κοπές δημιούργησε κατάλληλες προϋποθέσεις για την ευρεία κυκλοφορία του βυζαντινού μιλιαρσίου. Ωστόσο τα βυζαντινά μιλιάρσια αποτελούν

21. J. Hásková, 'Obchodní styky českých Slovanů s Byzancí', *NListy*, 35, 1980, 129-34. Γενικά για Βυζαντινά νομισματικά ευρήματα από την περιοχή της Σλοβακίας βλ. E. Minarovičova, 'Slaté rímské a byzantské mince v Slovenskom Národnom múzeu', *Slovenské Narodné múzea Zborník*, 74, 1980, 205-35.

22. K. Bironé Sey, 'Bizánci pénzek a Kárpátmedencében', *MagyarNumTarsEv*, 1972, 131-8. Βλ. επίσης L. Kovács, 'Byzantinische Münzen im Ungarn des 10 Jahrhunderts', *AArchAcadSciHung*, 35, 1983, 133-54.

23. Bl. V. V. Kropotkin, *Klady vizantiiskikh monet na territorii SSSR*. Moscow, Izd. Akademii Nauk SSSR, 1962. Του ίδιου 'Novye nakhodki vizantiiskikh monet na territorii SSSR', *VV*, 26, 1965, 166-89.

συγκριτικά μιά μικρή ποσοστιαία παρουσία σε «θησαυρούς» που περιέχουν κυρίως αραβικά dirhem και δυτικά ευρωπαϊκά δηνάρια²⁴. Το γεγονός αυτό ἔρχεται σε πλήρη αντίθεση με τις γραπτές πηγές που αριθμούν σειρά βυζαντινορωσικών εμπορικών συνθηκών. Η υψηλή ποσοτική συμμετοχή αργυρών εκδόσεων του αυτοκράτορα Βασιλείου Β΄ στο «θησαυρό» που βρέθηκε το 1903 στην περιοχή Vella της Βαλτικής αποτελεί μία εξαίρεση²⁵. Το εύρημα της Vella που σήμερα φυλάσσεται στο Hermitage, περιλαμβάνει περίπου 300 αργυρές εκδόσεις από τις οποίες 117 είναι βυζαντινά μιλιάρσια των αυτοκρατόρων Βασιλείου Β΄ και Κωνσταντίνου Η΄. Είναι δύσκολο να ερμηνευθεί ο χαρακτήρας του «θησαυρού». Χρονολογικά ανήκει στην ίδια εποχή που οι γενναίοι Βαράγγηδες του Vladimir βοήθησαν αποφασιστικά το Βασίλειο Β΄ στη διαμάχη του με τον σφετεριστή Βάρδα Φωκά²⁶. Βέβαια ο άμεσος συσχετισμός του ευρήματος με τα γεγονότα του 988 είναι δύσκολος.

Η παρουσία των βυζαντινών αργυρών νομισμάτων στις Ρωσικές περιοχές μετά το θάνατο του Βασιλείου Β΄ (1025) γίνεται ακόμη μικρότερη. Αυτό πιθανόν να σχετίζεται με τη μείωση της κοπής μιλιαρσιών στα τέλη του α΄ μισού του 11ου αι.²⁷

Οι περιοχές γύρω από τις ακτές της Μαύρης θάλασσας και ειδικά η Κριμαία παρουσιάζουν διαφορετική εικόνα στη διακίνηση του βυζαντινού νομίσματος. Η ανεύρεση χάλκινων βυζαντινών νομισμάτων²⁸ σε ανασκαφές αρχαιολογικών χώρων επιβεβαιώνει τη συστηματική κυκλοφορία τους στην περιοχή, που βρίσκεται άλλωστε σε άμεση γειτνίαση και επιρροή με τη βυζαντινή Χερσόνα. Η λειτουργία του ιδιόμορφου επαρχιακού νομισματοκοπείου στην πόλη αυτή²⁹ έχει σαν αποτέλεσμα την υπεροχή της κυκλοφο-

24. T. S. Noonan, 'The circulation of Byzantine coins in Kievan Rus', *Byzantine Studies-Études Byzantines*, 7, 1980, 143-81. Βλ. επίσης για μια ευρύτερη περιοχή την αγγλική περίληψη της ανακοίνωσης του V. V. Kropotkin «Byzantine coins in Eastern Europe as a historical source», *I. Miedzynarodowy Kongres Archeologii Slowińskiej, Warszawa 14-18, ix, 1965*, vol. VI (section V), 1968, 126-8.

25. I. V. Sokolova, «Vizantiiskie moneti kladi Vella», *Trudi Gosudarstvennogo Ermitaza*, 4, 1961, 10-22.

26. Ostrogorsky, ο.π.π., 304.

27. M. Hendy, *Studies in the Byzantine Monetary Economy c. 300-1450*, Cambridge, 1985, 511, υποσ. αρ. 314 και 315.

28. K. Golenko, «Vizantiiskie monety Xv. iz nakhodok v g. Stanislave (Khersonskaia oblast)», *SA*, 3, 1962, 290-1. I. Sokolova, «Nakhodki vizantiiskikh monet VI-XII vv. v Krymu», *VV*, 29, 1969, 254-64. V. Kropotkin, «Novye nakhodki vizantiiskikh monet v Kerchi», *VV*, 1971, 216-9.

29. Για το επαρχιακό νομισματοκοπείο της Χερσόνας βλ. A. Anokhin, *Monetnoe delo Khersonesa*, Kiev., 1977, 210-27, 159-66.

ρίας των τοπικών νομισματικών εκδόσεων. Είναι ενδιαφέρουσα η ανεύρεση τέτοιων νομισμάτων στη βόρεια Μαύρη θάλασσα και κατά μήκος του Δνειπέρου ποταμού.

Το βυζαντινό νόμισμα κατά την περίοδο που εξετάζουμε αποτέλεσε επίσης την αφετηρία για τη συγκεκριμενοποίηση ορισμένων νομισματικών τύπων σε λαούς της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης. Απομιμήσεις βυζαντινών νομισμάτων του τέλους του ΙΙου αι. αναφέρονται από τη χερσόνησο Taman απέναντι από την Κριμαία, καθώς και από τη Βοημία, τη Μοραβία και τη Γερμανία³⁰. Ο ρόλος των απομιμήσεων χάλκινων ανωνύμων φόλλεων, που έχουν επισημανθεί σε περιοχές βόρεια και νότια του Δούναβη παραμένει προβληματικός³¹. Πιθανότατα η κοπή τους πραγματοποιήθηκε από ντόπιους, ενδεχομένως αγροτικούς πληθυσμούς³², σε μια προσπάθεια, αυθόρμητη ή υποκινούμενη από επίσημους κύκλους, να χρησιμοποιήσουν στις συναλλαγές τους ένα νόμισμα, παρόμοιο με το βυζαντινό ανώνυμο φόλλι που είχε ήδη κατακλύσει την περιοχή.

Μέσο πολύπλευρης επικοινωνίας —εμπορικής, στρατιωτικής, διπλωματικής και θρησκευτικής— το βυζαντινό νόμισμα γίνεται λοιπόν αδιάψευστος μάρτυρας της εποχής του και συμπληρώνοντας τις γραπτές πηγές δίνει ουσιαστικές πληροφορίες για τις σχέσεις της αυτοκρατορίας με τους λαούς της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης. Η περίοδος που καλύπτει η μελέτη, όπως έχει ήδη επισημανθεί, αποτελεί σημαντικό σταθμό στην εξέλιξη αυτών των λαών. Η διείσδυση του βυζαντινού νομίσματος στις κοινωνίες αυτές, καθώς και η ευρεία κυκλοφορία του σε γειτονικές περιοχές με άμεση εξάρτηση από την αυτοκρατορία, δημιούργησε θετικές προϋποθέσεις στις ποικίλες συναλλαγές.

30. *DOC III 1, 102-4.*

31. P. Diaconu, «S-au emis monede in Dobrogea bizantina-sec. X-XII?», *SCIIVA*, 32, 1980, 407-12 όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

32. Βλ. I. Barnea, «La culture Romaine tardive et byzantine sur le territoire de la Roumanie» στο *Cultura Bizantina in Romania*, Bucuresti, 1971, 50 όπου αναφέρεται η ύπαρξη χριστιανικού αγροτικού πληθυσμού στην περιοχή των λατομείων Murfatlar 15 χλμ. έξω από την Κωσταντζα και περιγράφονται λαξευτά παρεκκλήσια διακοσμημένα με αδέξια graffiti, και θέματα από το ζωικό βασίλειο.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ¹

I. ΜΕΜΟΝΩΜΕΝΑ ΝΟΜΙΣΜΑΤΙΚΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΡΟΥΜΑΝΙΑ

1. ΔΟΒΡΟΥΤΣΑ

Φιλιππικός Βαρδάνης (711-713).

— Ακριβής τόπος ανεύρεσης απροσδιόριστος.

1 δεκανούμμιο (711/2): Βλ. Roenaru Bordea, Donoiu (1981-2), 238/7.

Λέων Γ΄ Ίσαυρος (717-741).

— Tichilesti

1 μιλιάρειον: Βλ. α) Dimian (1957), 197. β) Preda (1972), 410.

Κωνσταντίνος Ε΄ (741-775).

— Περιοχή της Constanța.

1 φόλλις (Συρακούσες: 751-75): Βλ. οπ.π. αρ. 8.

Λέων Δ΄ (775-780).

— Constanța.

1 φόλλις (776-8): Βλ. α) Dimian (1957), 197. β) Iliescu (1970), 11. γ) Florescu, Ciobanu (1972), 384-5 και ιδιαίτερα υποσ. αρ. 19, όπου παρατίθεται κατάλογος βυζαντινών νομισμάτων του Μουσείου της Constanța, που έχουν επιμεληθεί οι G. Roenaru Bordea και A. Poprea. δ) Metcalf (1979), 23.

— Ακριβής τόπος ανεύρεσης απροσδιόριστος.

1 φόλλις. Βλ. Florescu, Ciobanu οπ.π. υποσ. αρ. 19/2.

Λέων Ε΄ (813-820).

— Ακριβής τόπος ανεύρεσης απροσδιόριστος (Β. Δοβρουτσά).

1 φόλλις: Βλ. Oberländer-Târnoveanu (1980γ), 163/4. [Μουσείο: Deltei Dunarii, Tulcea].

1. Το παράρτημα που ακολουθεί χωρίζεται σε δύο βασικές ενότητες: στην πρώτη περιλαμβάνονται μεμονωμένα νομισματικά ευρήματα από την περιοχή της σημερινής Ρουμανίας και στη δεύτερη νομισματικοί «θησαυροί» από τον ίδιο χώρο. Η κατάταξη των νομισματικών εκδόσεων κάθε αυτοκράτορα ακολουθεί το σχήμα που δίνεται στο *DOC*. Αναφορά σε νομισματοκοπείο γίνεται μόνο όταν πρόκειται για άλλο εκτός της Κωνσταντινουπόλεως.

Μιχαήλ Β´ (820-829).

— Περιοχή της Constanța.

1 φύλλις (821-9): Βλ. Roenaru Bordea, Donoïu, οπ.π. 238/9.

Θεόφιλος (829-842).

— Pecineaga (Mangalia).

1 φύλλις (830/1-42): Βλ. α) Florescu, Ciobanu (1972), 384-5 και υποσ. αρ. 19/4. β) Metcalf, οπ.π. 32 και υποσ. αρ. 13.

— Ακριβής τόπος ανεύρεσης απροσδιόριστος.

3 σόλιδοι (830/1-40): Βλ. Florescu, Ciobanu οπ.π. υποσ. αρ. 19/6. Πιθανόν τα νομίσματα προέρχονται από τη συλλογή M. C. Secășanu: βλ. σχετικά Metcalf οπ.π. 42, υποσ. αρ. 5.

Βασίλειος Α´ (867-886).

— Cirjelari.

1 σόλιδος: Βλ. Mitrea, «Découvertes» (1984), 188/127.

— Dorobantu.

1 σόλιδος: Βλ. Roenaru Bordea, Smaranda (1976-1980), 645/1.

— Ακριβής τόπος ανεύρεσης απροσδιόριστος.

3 σόλιδοι: Βλ. Florescu, Ciobanu οπ.π. υποσ. αρ. 19/7. Πιθανόν τα νομίσματα προέρχονται από τη συλλογή Secășanu: βλ. σχετικά Metcalf, οπ.π. 42, υποσ. αρ. 5.

2 φύλλεις: Βλ. Metcalf, οπ.π. 34, υποσ. αρ. 34 και 42, υποσ. αρ. 5.

Λέων Στ´ (886-912).

— Constanța.

2 φύλλεις: Βλ. α) Florescu, Ciobanu, οπ.π., υποσ. αρ. 19/8. β) Metcalf οπ.π. 42, υποσ. αρ. 8.

— Galija.

1 φύλλις: Βλ. α) Diaconu (1964), 143. β) Metcalf, οπ.π., 42, υποσ. αρ. 7.

— Mangalia.

2 φύλλεις: Βλ. α) Florescu, Ciobanu οπ.π., υποσ. αρ. 19/11. β) Metcalf οπ.π. 42, υποσ. αρ. 8.

1 φύλλις: Βλ. Ocheșeanu (1981), 312/5.

— Ακριβής τόπος ανεύρεσης απροσδιόριστος.

16 φύλλεις: Βλ. Florescu, Ciobanu, οπ.π., υποσ. αρ. 19/9-10. Πιθανόν 8 από τα παραπάνω νομίσματα να προέρχονται από την ιδιωτική συλλογή Secășanu: βλ. Metcalf, οπ.π. 42, υποσ. αρ. 5.

1 φύλλις (DOC, Class 2): Βλ. Roenaru Bordea, Donoïu (1981-2), 238/10.

Κωνσταντίνος Ζ΄ καί συμβασιλείς (913-959).**Κωνσταντίνος Ζ΄ καί Ζωή (914-919).**— **Constanța.**

1 φόλλις: Βλ. Florescu, Ciobanu, οπ.π., υποσ. αρ. 19/15.

— **Mangalia.**

1 φόλλις: Βλ. α) Florescu, Ciobanu, οπ.π., υποσ. αρ. 19/16. β) Metcalf, οπ.π. 42, υποσ. αρ. 10.

Ρωμανός Α΄ Λεκαπηνός καί Χριστόφορος (921-931).— **Constanța.**

1 σόλιδος: Βλ. Florescu, Ciobanu, οπ.π., υποσ. αρ. 19/14. β) Metcalf, οπ.π. 42, 44 καί υποσ. αρ. 30.

Ρωμανός Α΄ Λεκαπηνός (931-944).— **Constanța.**

1 φόλλις: Βλ. Roenaru Bordea (1968), 406/8. [Συλλογή C. Sturdza].

1 φόλλις: Βλ. α) Florescu, Ciobanu, οπ.π. υποσ. αρ. 19/13. β) Metcalf, οπ.π. 42, υποσ. αρ. 13.

— **Mangalia.**

1 φόλλις: Βλ. α) Florescu, Ciobanu, οπ.π., υποσ. αρ. 19/12. β) Metcalf, οπ.π.

— **Tichilești.**

1 φόλλις (Χερσώνα): Βλ. Roenaru Bordea, Donoiu (1981-2), 238/11: το ίδιο νόμισμα με Oberländer-Târnoaveanu (1980γ), 164/5(;))

Κωνσταντίνος Ζ΄ (945-950).— **Constanța.**

6 φόλλεις: Βλ. Poprea (1973-5α), 119-21.

Κωνσταντίνος Ζ΄ καί Ρωμανός Β΄ (945-959).— **Essekioi.**

1 σόλιδος: Βλ. α) Florescu, Ciobanu, οπ.π., υποσ. αρ. 19/17. β) Metcalf, οπ.π., 42, υποσ. αρ. 14 καί 44, υποσ. αρ. 30. γ) Mitrea, «Découvertes» (1969), 550/66.

— **Isaccea (Noviodunum).**

1 σόλιδος: Βλ. Poprea (1973-5β), 180/31: από τη συλλογή της Ιεράς Μονής Cocosu (περιοχή Tulcea).

— **Ακριβής τόπος ανεύρεσης απροσδιόριστος.**

1 σόλιδος: Βλ. α) Florescu, Ciobanu, οπ.π., υποσ. αρ. 19/18. β) Metcalf, οπ.π., 42, υποσ. αρ. 14.

Νικηφόρος Β΄ (963-969).— **Mangalia**

1 φόλλις: Βλ. α) Iliescu (1971), 185/408. β) Florescu, Ciobanu, οπ.π., υποσ. αρ.

19/19. γ) Metcalf, οπ.π., 42, υποσ. αρ. 15.

— **Păcuiul-lui-Soare.**

1 φύλλις: Βλ. Mitrea (1972), 189/55.

Ιωάννης Τσιμισκής (969-976).

— **Constanța**

1 μιλιάρεσιο: Βλ. α) Mitrea, «Découvertes» (1975), 316/96. β) Metcalf, οπ.π., 55, υποσ. αρ. 5. γ) Roenaru Bordea, Smaranda (1976-1980), 646/2.

— **Dervent**

1 μιλιάρεσιο: Βλ. Iiiescu (1971), 185/410.

Βασίλειος Β' (976-1025).

— **Dervent**

2 μιλιάρεσια: Βλ. Iiiescu (1971), 185/411.

— **Garvân (Dinogetia)**

2 τεταρτηρά: Βλ. Metcalf, οπ.π., 54 και υποσ. αρ. 4.

Ανώνυμοι φύλλεις:

[DOC: Class A1: 970-6(;)]

— **Capidava**

1 φύλλις: Βλ. α) Florescu, Ciobanu, (1958), 239/4. β) Metcalf, οπ.π., 61 και υποσ. αρ. 16.

— **Ακριβής τόπος ανεύρεσης απροσδιόριστος.**

1 φύλλις: Βλ. Poprea, Baumann (1977), 207/3 (Αρχαιολογικό Μουσείο, Tulcea).

[DOC Class A2: 976(;-)1030/35].

— **Albesti**

1 φύλλις: Βλ. Vertan, Custurea (1982), 282/514.

— **Axiopolis**

3 φύλλεις: Βλ. Bordea, Ocheșeanu, Nicolae (1989), 73/1-3.

— **Babadag**

3 φύλλεις: Βλ. Poprea, Baumann (1977), 208/12, 16, 20.

— **Capidava**

13 φύλλεις: Βλ. α) Florescu, Diaconu (1958), 238-41. β) Metcalf, οπ.π., 61 και υποσ. αρ. 16.

1 φύλλις: Βλ. Covacef (1980), 273/19.

— **Constanța**

1 φύλλις: Βλ. Metcalf, οπ.π., 62, υποσ. αρ. 22.

1 φύλλις: Βλ. Roenaru Bordea, Popa (1976-80), 637/17.

— **Dervent**

1 φύλλις: Βλ. Ocheșeanu, Papuc (1972), 478/102.

—**Garvân (Dinogetia)**

1 φόλλις: Βλ. Oberländer-Târnoveau (1980α), 509/145.

—**Hirsova**

3 φόλλεις: Βλ. Vertan, Custurea (1982), 282/520-3.

3 φόλλεις: Βλ. Vertan, Custurea (1983), 311/750-2.

—**Histria**

1 φόλλις: Βλ. α) Nubar (1966), 605/2. β) Mitrea, «Découvertes» (1967), 389/75.

—**Isaccea (Noviodunum)**

27 φόλλεις: Βλ. Popeea (1973-5β), 180-1/32-57, 59 [Συλλογή από το μοναστήρι Cocoşu].

4 φόλλεις: Βλ. Oberländer-Târnoveau, Opaït (1984), 274-5/118-21.

—**Măcin**

1 φόλλις: Βλ. Oberländer-Târnoveau, Opaït, οπ.π., 275/142.

—**Medgidia**

1 φόλλις: Βλ. Oberländer-Târnoveau, Opaït, οπ.π., 276/155.

—**Mihail Kogălniceanu**

1 φόλλις: Βλ. Ocheşeanu, Papuc (1974), 404/399.

—**Niculitel**

1 φόλλις: Βλ. Popeea (1973-5β), 181/58.

1 φόλλις: Βλ. Popeea, Baumann (1977), 209/28.

2 φόλλεις: Βλ. Oberländer-Târnoveau, Opaït, οπ.π., 276/157-8.

—**Nufărul**

2 φόλλεις: Βλ. Oberländer-Târnoveau, (1980α), 510/150-1.

—**Păcuil-lui-Soare**

36 φόλλεις: Βλ. α) Mitrea (1972), 189-191/56-91. β) Metcalf, οπ.π., 61.

—**Pietreni**

1 φόλλις: Βλ. Ocheşeanu, Papuc (1975), 443/507.

—**Schitu**

1 φόλλις: Βλ. Vertan, Custurea (1983), 312/775.

—**Troesmis**

2 φόλλεις: Βλ. Oberländer-Târnoveau (1980β), 267/77-8.

1 φόλλις: Βλ. οπ.π., 247/178. [Συλλογή D. Marian].

—**Tulcea**

2 φόλλεις: Βλ. Popeea, Baumann (1977), 207/7 και 208/14.

5 φόλλεις: Βλ. Vasiliu, Manucu-Adameşteanu (1984), 149.

—**Valea Nucarilor**

1 φόλλις: Βλ. Popeea, Baumann, οπ.π., 207/8.

—**Vasile Alecsandri «La Iurluc»**

1 φόλλις: Βλ. Oberländer-Târnoveau (1980α), 510/159.

— **Ακριβής τόπος ανεύρεσης απροσδιόριστος.**

1 φύλλις: Βλ. Poenaru Bordea (1968), 405-8. [Συλλογή Sturdza: Περιοχή της Constanța].

21 φύλλεις: Βλ. Popcea, Baumann (1977) 207/1, 2, 4-6, 208/9-11, 13, 15, 16, 18, 19, 22, 209/23-27, 29, 31. [Προσκτήματα Αρχαιολογικού Μουσείου, Tulcea].

3 φύλλεις: Βλ. Oberländer-Târnoveanu (1980α), 510/160-2. [Συλλογή καθηγητή G. Bunduc: Β. Δοβρουτσά].

2 φύλλεις: Βλ. Vertan, Custurea (1982), 284/535-6. [N. Δοβρουτσά].

1 φύλλις: Βλ. Vertan, Custurea (1983), 313/790. [N. Δοβρουτσά].

1 φύλλις: Βλ. Oberländer-Târnoveanu, Oraiț, (1984), 277/181. [Συλλογή Mihailescu: Β. Δοβρουτσά].

1 φύλλις: Βλ. Vertan, Custurea (1988), 302/1120-2. [Συλλογή Ciorobea: N. Δοβρουτσά].

[DOC Class B: 1030/35-1042]— **Axiopolis**

1 φύλλις: Βλ. Poenaru Bordea, Ocheșeanu, Nicolae (1989), 73/4.

— **Capidava**

7 φύλλεις: Βλ. Florescu, Diaconu (1958), 242-3/15-21.

— **Capul Midia**

1 φύλλις: Βλ. Oberländer-Târnoveanu (1980α), 509/144.

— **Chilia Veche**

1 φύλλις: Βλ. Iiiescu (1978), 204/1.

— **Comuna Ostrov**

1 φύλλις: Βλ. Poenaru Bordea, Smarand (1976-1980), 646/3.

— **Constanța**

1 φύλλις: Βλ. Ocheșeanu, Papuc (1974), 412/398.

1 φύλλις: Βλ. Poenaru Bordea, Popa (1976-80), 637/18.

— **Garvăn (Dinogetia)**

1 φύλλις: Βλ. Barnea (1973), 331.

— **Grădina**

1 φύλλις: Βλ. Poenaru Bordea, Popcea (1976), 220/8.

— **Hamcearca**

1 φύλλις: Βλ. α) Mitrea, «Découvertes» (1971), 413/106. β) Metcalf, οπ.π., 74 και υποσ. αρ. 9.

— **Hirsova**

1 φύλλις: Βλ. Ocheșeanu, Papuc (1972), 478/99.

4 φύλλεις: Βλ. Vertan, Custurea (1983), 311/753-6.

— **Histria**

1 φύλλις: Βλ. Vertan, Custurea (1982), 282/520.

— **Isaccea (Noviodunum)**

1 φύλλις: Βλ. Mitrea, «Découvertes» (1968), 458/90.

14 φύλλεις: Βλ. α) Popcea (1973-5β), 181/60-73. β) Metcalf, οπ.π., 65 καὶ υποσ. αρ. 5.

4 φύλλεις: Βλ. Oberländer-Târnoveanu, Οραιτ, (1984), 275/122-5.

— **Limanu**

1 φύλλις: Βλ. Metcalf, οπ.π., 66, υποσ. αρ. 10.

— **Mahmudia**

1 φύλλις: Βλ. Metcalf, οπ.π., υποσ. αρ. 11.

— **Mangalia**

1 φύλλις: Βλ. Iliescu (1971), 185/413.

— **Medgidia**

2 φύλλεις: Βλ. Oberländer-Târnoveanu, Οραιτ (1984), 276/156.

— **Niculitel**

3 φύλλεις: Βλ. Oberländer-Târnoveanu, Οραιτ, οπ.π., 276/159-61.

— **Păcuil-lui-Soare**

45 φύλλεις: Βλ. α) Mitrea (1972), 181/60-73. β) Metcalf, οπ.π., υποσ. αρ. 10.

— **Slava Cercheză**

1 φύλλις: Βλ. Metcalf, οπ.π., 66.

— **Troesmis**

1 φύλλις: Βλ. Costel, Octavian (1973-5), 102/8.

3 φύλλεις: Βλ. Oberländer-Târnoveanu (1980β), 267/79-81.

— **Tulcea**

1 φύλλις: Βλ. Dimian (1957), 200.

6 φύλλεις: Βλ. α) Vasiliu, Manucu (1984), 149. β) Mitrea, «Découvertes» (1985), 172/37.

— **6 Martie**

1 φύλλις: Βλ. Vertan, Custurea (1982), 284/533.

— **Ακριβής τόπος ανεύρεσης απροσδιόριστος.**

19 φύλλεις: Βλ. Popcea, Baumann (1977), 209-210/32-50 [Προσθήματα του Αρχαιολογικού Μουσείου Tulcea].

1 φύλλις: Βλ. Oberländer-Târnoveanu (1980α), 510/163 [Συλλογή G. Bunduc: Β. Δοβρουτσά].

1 φύλλις: Βλ. Vertan, Custurea (1988), 302/1123. [Συλλογή Ciorobea: Ν. Δοβρουτσά].

Κωνσταντίνος Θ' (1040-1055).— **Comuna Ostrov**

1 μαλιαρέσιο: Βλ. Oberländer-Târnoveanu (1980α), 510/155.

— **Sinoe**

1 νόμισμα υπέρπυρον: Βλ. Dimian (1957), 200.

[DOC Class C: 1042(;)-1050]— **Capidava**

5 φόλλεις: Βλ. Florescu, Diaconu (1958), 243-4/22-6.

— **Comuna Ostrov**

1 φόλλης: Βλ. Poenaru Bordea, Smaranda (1976-1980), 646/4.

— **Dobromir**

1 φόλλης: Βλ. Ocheșeanu, Papuc (1972), 478/98.

— **Enisala**

1 φόλλης: Βλ. α) Manucu-Adamesteanu, Oberländer-Târnoveanu (1984), 352/23. β) Mitrea, «Découvertes» (1985), 172/27.

— **Garvân (Dinogetia)**

1 φόλλης: Βλ. Oberländer-Târnoveanu (1980α), 509/146.

— **Hirsova**

1 φόλλης: Βλ. Vartan, Custurea (1982), 282/524.

6 φόλλεις: Βλ. Vartan, Custurea (1983), 311/757-62.

— **Histria**

1 φόλλης: Βλ. Mitrea, «Découvertes» (1976), 291/106.

— **Isaccea (Noviodunum)**

16 φόλλεις: Βλ. α) Popcea (1973-5β), 182/74-89. β) Metcalf, οπ.π., 65 και υποσ. αρ. 5.

3 φόλλεις: Βλ. Oberländer-Târnoveanu, Oraiț (1984), 275/126-8.

— **Măcin**

4 φόλλεις: Βλ. Oberländer-Târnoveanu, Oraiț οπ.π., 276/143-6.

— **Mangalia**

1 φόλλης: Βλ. Metcalf, οπ.π., 74, υποσ. αρ. 14.

— **Niculijel**

1 φόλλης: Βλ. Oberländer-Târnoveanu (1980δ), 455/1.

1 φόλλης: Βλ. Oberländer-Târnoveanu (1980α), 510/148.

1 φόλλης: Βλ. Oberländer-Târnoveanu, Oraiț, οπ.π., 276/162.

— **Păcuil-lui-Soare**

81 φόλλεις: Βλ. α) Mitrea (1972), 193-6/137-217. β) Metcalf, οπ.π., 65.

— **Palazu Mare**

1 φόλλης: Βλ. Poenaru Bordea, Popcea (1976), 220/6.

— **Pecenaega**

1 φόλλης: Βλ. Oberländer-Târnoveanu, Oraiț, οπ.π., 277/178.

— **Sulina**

1 φόλλης: Βλ. Oberländer-Târnoveanu (1980α), 510/156.

— Troesmis

1 φόλλις: Βλ. Costel, Octavian (1973-5), 102/9.

3 φόλλεις: Βλ. Oberländer-Târnoveanu (1980β), 268/82-4.

1 φόλλις: Βλ. Oberländer-Târnoveanu, Opaït (1984), 277 /1/79.

2 φόλλεις: Βλ. Oberländer-Târnoveanu (1980β), 274/1/79-80. [Συλλογή D. Marian].

— Tulcea

1 φόλλις: Βλ. Dimian (1957), 200.

— 6 Martie.

1 φόλλις: Βλ. Vertan, Custurea (1982), 284/534.

— Ακριβής τόπος ανεύρεσης απροσδιόριστος.

13 φόλλεις: Βλ. Popeea, Baumann (1977), 211. [Προσκτήματα Αρχαιολογικού Μουσείου, Tulcea].

3 φόλλεις: Βλ. Oberländer-Târnoveanu (1980α), 510-11/164-6. [Συλλογή G. Bunduc: B. Δοβρουτσά].

1 φόλλις: Βλ. Vertan, Custurea (1982), 284/537.

[DOC Class D: 1050-1060]

— Axiopolis

2 φόλλεις: Βλ. Poenaru Bordea, Ocheșeanu, Nicolae (1989), 73/5-6.

— Babadag

1 φόλλις: Βλ. Oberländer-Târnoveanu (1980α), 509/143.

— Cerna

1 φόλλις: Βλ. Oberländer-Târnoveanu, Opaït (1984), 274/117.

— Chilia Veche

1 φόλλις: Βλ. Iliescu (1978), 204/2.

— Comuna Ostrov

1 φόλλις: Βλ. Poenaru Bordea, Smaranda (1976-1980), 646/5.

— Constanța

2 φόλλεις: Βλ. Poenaru Bordea, Popeea (1976), 219/133-4. [Συλλογή P. Ermidés].

— Hirsova

3 φόλλεις: Βλ. Vertan, Custurea (1983), 311/763-5.

— Isaccea (Noviodunum)

23 φόλλεις: Βλ. Popeea (1973-5β), 182-3/90-112.

2 φόλλεις: Βλ. Oberländer-Târnoveanu, Opaït (1984), 275/129-30.

2 φόλλεις: Βλ. Popeea, Baumann (1977), 212/67 και 213/83.

— Măcin

2 φόλλεις: Βλ. Oberländer-Târnoveanu, Opaït, οπ.π., 276/147-8.

— **Mangalia**

1 φύλλις: Βλ. Metcalf, οπ.π., 74, υποσ. αρ. 14.

— **Niculitel**

4 φύλλεις: Βλ. Oberländer-Târnoveanu, Opaît, οπ.π., 276/163-6.

— **Nufarul**

2 φύλλεις: Βλ. Oberländer-Târnoveanu (1980α), 510/152-3.

— **Păcuiul-lui-Soare**

145 φύλλεις: Βλ. Mitrea (1972), 196-201/218-362.

— **Tulcea**

1 φύλλις: Βλ. Damian (1957), 200.

2 φύλλεις: Βλ. Popaea, Baumann (1977), 212/72 και 213/87.

— **Ακριβής τόπος ανεύρεσης απροσδιόριστος.**

21 φύλλεις: Βλ. Popaea, Baumann, οπ.π., 212/65-6, 68-71, 73-8 και 213/82, 84-6, 88-9. [Αρχαιολογικό Μουσείο Tulcea].

2 φύλλεις: Βλ. Vertan, Custurea (1988), 302/1124-5. [Συλλογή Ciorobea].

[DOC Class E: 1060]— **Isaccea (Noviodunum)**

3 φύλλεις: Βλ. Popaea (1973-5β), 183/113-5.

1 φύλλις: Βλ. Oberländer-Târnoveanu, Opaît, οπ.π., 275-131.

— **Medgidia**

1 φύλλις: Βλ. Vertan, Custurea (1983), 312/773.

— **Păcuiul lui Soare**

8 φύλλεις: Βλ. Mitrea (1972), 201-2/363-70.

[DOC Class F: 1060-1065]— **Isaccea (Noviodunum)**

2 φύλλεις: Βλ. Popaea (1973-5β), 184/116-7.

1 φύλλις: Βλ. Oberländer-Târnoveanu, Opaît (1984), 275/132.

— **Păcuiul lui Soare**

9 φύλλεις: Βλ. Mitrea (1972), 204/430-8.

— **Tulcea**

1 φύλλις: Βλ. Oberländer-Târnoveanu (1980α), 510/157.

— **Valea Teilor**

1 φύλλις: Βλ. Oberländer-Târnoveanu, οπ.π., 510/158.

— **Ακριβής τόπος ανεύρεσης απροσδιόριστος**

1 φύλλις: Βλ. Popaea, Baumann (1977), 214/91. [Αρχαιολογικό Μουσείο Tulcea].

1 φύλλις: Βλ. Oberländer-Târnoveanu (1980α), 511/167. [Συλλογή G. Bunduc: N. Δοβρουτσά].

Κωνσταντίνος Ι΄ (1059-1067)

Κωνσταντίνος Ι΄ καί Ευδοκία

— **Hirsova**

1 φύλλις: Βλ. Vertan, Custurea (1983), 311/766.

— **Isaccea (Noviodunum)**

2 φύλλεις: Βλ. Oberländer-Târnoveanu, Οραιτ, οπ.π., 275/135-6.

— **Măcin**

1 φύλλις: Βλ. Oberländer-Târnoveanu, Οραιτ οπ.π., 276/149.

— **Niculitel**

1 φύλλις: Βλ. Oberländer-Târnoveanu, Οραιτ (1984), 276/167.

— **Păcuil lui Soare**

53 φύλλεις: Βλ. Mitrea (1972), 202-204/371-423.

— **Troesmis**

1 φύλλις: Βλ. Oberländer-Târnoveanu (1980β), 277/237. [Συλλογή D. Georgescu].

— **Ακριβῆς τόπος ανεύρεσης απροσδιόριστος**

7 φύλλεις: Βλ. Popcea, Baumann (1977), 214/93, 95-100 [Αρχαιολογικό Μουσείο Tulcea].

1 φύλλις: Βλ. Oberländer-Târnoveanu (1980α), 511/168. [B. Δοβρουτσά].

1 φύλλις: Βλ. Vertan, Custurea (1982), 284/538. [N. Δοβρουτσά].

Κωνσταντίνος Ι΄

— **Hirsova**

1 φύλλις: Βλ. Vertan, Custurea (1983), 311/766.

— **Niculitel**

1 φύλλις: Βλ. Oberländer-Târnoveanu (1980α), 510/149.

— **Păcuil lui Soare**

6 φύλλεις: Βλ. Mitrea (1972), 204/424-9.

— **Troesmis**

2 φύλλεις: Βλ. Oberländer-Târnoveanu (1980β), 248-79. [Συλλογή D. Marian].

— **Ακριβῆς τόπος ανεύρεσης απροσδιόριστος.**

3 φύλλεις: Βλ. Popcea, Baumann (1977), 215/101-3. [Αρχαιολογικό Μουσείο, Tulcea].

1 φύλλις: Βλ. Oberländer-Târnoveanu, Οραιτ (1984), 277/182 [Μουσείο Delta Dunarii, Tulcea].

[DOC Class G: 1065-1070].

— **Axiopolis**

1 φύλλις: Βλ. Poenaru Bordea, Ocheseanu Nicolae (1989), 73/7.

— **Garvăn (Dinogetia)**

1 φόλλις: Βλ. Oberländer-Târnoveanu (1980α), 510/147.

— **Isaccea (Noviodunum)**

8 φόλλεις: Βλ. Popaea (1973-5β), 184/121-8.

1 φόλλις: Βλ. Popaea, Baumann (1977), 216/106.

2 φόλλεις: Βλ. Oberländer-Târnoveanu, Opaît (1984), 275/135-6.

— **Păcuiul lui Soare**

34 φόλλεις: Βλ. Mitrea (1972), 206-7/478-511.

— **Valea Nucarilor**

1 φόλλις: Βλ. Popaea, Baumann (1977), 216/108.

— **Ακριβής τόπος ανεύρεσης απροσδιόριστος.**

5 φόλλεις: Βλ. Popaea, Baumann (1977), 216/109-13. [Αρχαιολογικό Μουσείο, Tulcea].

1 φόλλις: Βλ. Oberländer-Târnoveanu (1980α), 511/170.

1 φόλλις: Βλ. Vertan, Custurea (1988), 302/1126. [Συλλογή Ciorobeaa].

Ρωμανός Δ' (1068-1071)— **Axiopolis**

1 φόλλις: Βλ. Poenaru Bordea, Ocheseanu, Nicolae (1989), 73/8.

— **Hirsova**

1 φόλλις: Βλ. Vertan, Custurea (1983), 311/768.

— **Isaccea (Noviodunum)**

3 φόλλεις: Βλ. Popaea (1973-5β), 184/118-20.

— **Măcin**

1 φόλλις: Βλ. Oberländer-Târnoveanu, Opaît, οπ.π., 276/150.

— **Mangalia**

1 2/3 μυλιαρεσίου: Βλ. Ocheseanu (1981), 312/6.

1 φόλλις: Βλ. Dimian (1957), 201.

— **Niculitel**

1 φόλλις: Βλ. Oberländer-Târnoveanu, Opaît, (1984), 277/168.

— **Nufarul**

1 φόλλις: Βλ. Oberländer-Târnoveanu (1980α), 510/154.

— **Păcuiul lui Soare**

39 φόλλεις: Βλ. Mitrea (1972), 204-6/439-77.

1 φόλλις: Βλ. Mitrea, «Découvertes» (1987), 176/32.

— **Troesmis**

2 φόλλεις: Βλ. Oberländer-Târnoveanu (1980β), 248-79.

— **Ακριβής τόπος ανεύρεσης απροσδιόριστος.**

2 φόλλεις: Βλ. Popaea, Baumann (1977), 215/104-5. [Αρχαιολογικό Μουσείο, Tulcea].

1 φύλλις: Βλ. Oberländer-Târnoveanu (1980α), 511/169. [Συλλογή Bunduc: B. Δοβρουτσά].

[DOC Class H: 1070-1075]

— Hirsova

1 φύλλις: Βλ. Vertan, Custurea (1983), 311/769.

— Isaccea (Noviodunum)

3 φύλλεις: Βλ. Popcea (1973-5β), 185/131-3.

— Păcuil lui Soare

3 φύλλεις: Βλ. Mitrea (1972), 209/561-3.

Μιχαήλ Ζ' (1071-1078).

— Isaccea (Noviodunum)

2 φύλλεις: Βλ. Popcea (1973-5β), 184/129-30.

1 φύλλις: Βλ. Oberländer-Târnoveanu, Οραιτ (1984), 275/137.

— Niculijel

1 φύλλις: Βλ. Oberländer-Târnoveanu, Οραιτ, οπ.π., 277/169.

— Păcuil lui Soare

1 νόμισμα τεταρτηρόν: Βλ. Mitrea «Découvertes» (1987), 176/32.

1 2/3 μιλιαρσίου: Βλ. Mitrea (1972), 209/560.

47 φύλλεις: Βλ. Mitrea, οπ.π., 207-9/512-58.

— Troesmis

1 φύλλις: Βλ. Oberländer-Târnoveanu (1980β), 274/183 [Συλλογή D. Marian].

[DOC Class I: 1075-1080]

— Hirsova

1 φύλλις: Βλ. Vertan, Custurea (1982), 282/525.

1 φύλλις: Βλ. Vertan, Custurea (1983), 312/770.

— Isaccea (Noviodunum)

5 φύλλεις: Βλ. Popcea (1973-5β), 185/134-8.

1 φύλλις: Βλ. Oberländer-Târnoveanu, Οραιτ, οπ.π., 275/138.

— Măcin

1 φύλλις: Βλ. Oberländer-Târnoveanu, Οραιτ, οπ.π., 276/151.

— Păcuil lui Soare

24 φύλλεις: Βλ. Mitrea (1972), 209-10/564-87.

— Ακριβής τόπος ανεύρεσης απροσδιόριστος

7 φύλλεις: Βλ. Popcea, Baumann (1977), 216-7/118-24. [Αρχαιολογικό Μουσείο, Tulcea].

1 φύλλις: Βλ. Vertan, Custurea (1988), 302/1127. [Συλλογή Ciorobea].

Νικηφόρος Γ΄ Βοτανειάτης (1078-1081).— **Răcuilul lui Soare**

1 νόμισμα ιστάμενον: Βλ. Mitrea, «Découvertes» (1987), 176/32.

— **Tulcea**

1 φύλλις: Βλ. Porcea, Baumann (1977), 216/116.

— **Ακριβής τόπος ανεύρεσης απροσδιόριστος.**

2 φύλλεις: Βλ. Porcea, Baumann οπ.π., 216/115, 117. [Αρχαιολογικό Μουσείο, Tulcea].

[DOC Class J: 1080-1085]— **Isaccea (Noviodunum)**

3 φύλλεις: Βλ. Porcea (1973-5β), 185/140-2.

1 φύλλις: Βλ. Oberländer-Târnoveanu, Οραιτ (1984), 275/139.

— **Răcuilul lui Soare**

7 φύλλεις: Βλ. Mitrea (1972), 210/588-94.

— **Ακριβής τόπος ανεύρεσης απροσδιόριστος.**

2 φύλλεις: Βλ. Porcea, Baumann (1977), 217/125-6. [Αρχαιολογικό Μουσείο, Tulcea].

1 φύλλις: Βλ. Oberländer-Târnoveanu (1980α), 511/171. [Συλλογή Bunduc: Β. Δοβρουτσά].

[DOC Class K: 1085-1092].— **Isaccea (Noviodunum)**

7 φύλλεις: Βλ. Porcea (1973-5β), 185/143-9.

— **Răcuilul lui Soare**

10 φύλλεις: Βλ. Mitrea (1972), 210-1/595-604.

— **Ακριβής τόπος ανεύρεσης απροσδιόριστος**

5 φύλλεις: Βλ. Porcea, Baumann (1977), 217/127-8, 130-2. [Αρχαιολογικό Μουσείο, Tulcea].

2. ΑΛΛΕΣ ΠΕΡΙΟΧΕΣ**Λέων Γ΄ Ίσαυρος (717-741)**— **Voila²**

1 φύλλις: Βλ. α) Dimiam, οπ.π., 197. β) Preda, οπ.π., 411.

2. Το νόμισμα από τη Voila περιγράφεται ως κοπή του Λέοντος Δ΄ (κατά Wroth). Σήμερα αποδίδεται στον Λέοντα Γ΄: βλ. *DOC, III*, σ. 252, αρ. 22α και σ. 255, αρ. 29α.

Θεόφιλος (829-845)— **Oltenia**

1 φόλλις: Βλ. α) Preda οπ.π., 412. β) Mitrea, «Découvertes» (1967), 389/77.

— **Sălcuța**

1 φόλλις: Βλ. Mitrea, «Découvertes» (1975), 325/94: το ίδιο με Preda, οπ.π., 408 (;)

Βασίλειος Α΄ (867-886)— **Poienii de Sus**

1 νόμισμα: Βλ. Mitrea, «Découvertes» (1984), 188/139 και (1985), 172/34.

Λέων Στ΄ (886-912)— **Călarăși**

1 φόλλις: Βλ. Mitrea, «Découvertes» (1970), 482/89: το ίδιο με Preda, οπ.π., 398 (;)

— **Comana**

1 φόλλις: Βλ. Mitrea, «Découvertes» (1977), 380/118.

— **Dobrușa**

1 φόλλις: Βλ. Mitrea, «Découvertes» (1975), 324/80: το ίδιο με Preda, οπ.π., 400 (;)

— **Drobeta - Turnu Severin**

2 φόλλις: Βλ. α) Preda, οπ.π. 410. β) Mitrea, «Découvertes» (1977), 380/121.

— **Gugești**

1 φόλλις: Βλ. Mitrea, «Découvertes» (1981), 387/181.

— **Pocreaca**

1 φόλλις: Βλ. Mitrea, «Découvertes» (1968), 458/92.

— **Prahova (περιοχή)**

1 φόλλις: Βλ. Preda, οπ.π., 412.

— **Satu Nou**

1 φόλλις: Βλ. Preda, οπ.π., 408.

— **Vădaș**

1 μιλιάρησιον: Βλ. Preda, οπ.π., 411.

— **Zorleni**

1 φόλλις: Βλ. α) Coman (1979), 206 και πιν. 11/12. β) Mitrea, «Découvertes» (1981), 388/204.

Κωνσταντίνος Ζ΄ και συμβασιλείς (913-959)**Κωνσταντίνος Ζ΄ και Ζωή (914-919)**— **Aratmagea**

1 φόλλις: Βλ. Metcalf (1981-2), 253 και υποσ. αρ. 3.

— **Timișoara**

1 φόλλις: Βλ. α) Mitrea, «Découvertes» (1967), 390/79. β) Preda, οπ.π., 410.

Ρωμανός Α΄ Λεκαπηνός (931-944)

— Dobruşa

1 φύλλις: Βλ. Mitrea, «Découvertes» (1975), 324/80: το ίδιο με Preda, οπ.π., 400 (:)

Κωνσταντίνος Ζ΄ και Ρωμανός Β΄ (945-959)

— Alexandria

1 νόμισμα: Βλ. Mitrea, «Découvertes» (1980), 376/140.

Βασίλειος Β΄ και Κωνσταντίνος Η΄

— Cotnari

1 νόμισμα: Βλ. Mitrea, «Découvertes» (1984), 188/129.

— Domnesti

1 νόμισμα τεταρτηρόν: Βλ. α) Preda, οπ.π., 400. β) Metcalf, οπ.π., 54, υποσ. αρ. 7.

— Glina

1 νόμισμα τεταρτηρόν: Βλ. α) Preda, οπ.π., 402. β) Mitrea, «Découvertes» (1969), 551/67. γ) Metcalf, (1979), 54, υποσ. αρ. 6.

Ανώνυμοι φύλλεις: [DOC Class A2: 976-1030-35]

— Bacău

1 φύλλις: Βλ. α) Mitrea, «Découvertes» (1973), 415/85d. β) Spinei (1984), 80, υποσ. αρ. 4.

— Bogdanesti

1 φύλλις: Βλ. Spinei, οπ.π., 80, υποσ. αρ. 5.

— Boroaia

1 φύλλις: Βλ. Preda, οπ.π., 396 (ως κοπή Ιωάννη Τσιμισκή).

— Buftea

1 φύλλις: Βλ. Mitrea, «Découvertes» (1977), 380/115.

— Butimanu

1 φύλλις: Βλ. Mitrea, «Découvertes» (1977), 380/117.

— Călarăşi

2 φύλλεις: Βλ. α) Mitrea, «Découvertes» (1970), 482/90. β) Preda, οπ.π., 398 (ως κοπές Ιωάννη Τσιμισκή και Βασιλείου Β΄ αντίστοιχα). γ) Moscalu (1979), 390 και 397, υποσ. 16.

— Cioroiăşi

1 φύλλις: Βλ. α) Mitrea, «Découvertes» (1975), 324/77. β) Preda, οπ.π., 398.

— Curtea de Arges

1 φύλλις: Βλ. Preda, οπ.π., 400 (ως κοπή Ιωάννη Τσιμισκή).

— Dobruşa

1 φύλλις: Βλ. Mitrea, «Découvertes» (1975), 324/80: το ίδιο με Preda, οπ.π.,

400 (;) (ὡς κοπή Ἰωάννη Τσιμισκή).

— **Drobeta - Turnu Severin**

9 φόλλεις: Βλ. Mitrea, «Découvertes» (1977), 380/121.

— **Ghindeni**

1 φόλλεις: Βλ. α) Roenaru, Voicu (1975), 153-4. β) Mitrea, «Découvertes» (1975), 324/82.

— **Grăditea**

3 φόλλεις: Βλ. Mitrea, «Découvertes» (1977), 380/123: τα ἴδια νομίσματα που αναφέρονται ἀπό Moscalu (1979), 390 καί 397, υποσ. 16.

— **Grumezoaia**

1 φόλλεις: Βλ. Coman (1979), 206 καί πιν. 11/3.

— **Iedera**

1 φόλλεις: Βλ. Mitrea «Découvertes», (1987), 176/27.

— **Medias**

1 φόλλεις: Βλ. Preda, οπ.π., 403 (ὡς κοπή Ἰωάννη Τσιμισκή).

— **Negrești**

2 φόλλεις: Βλ. α) Coman (1979), 206 καί πιν. 11/16-7. β) Mitrea, «Découvertes» (1981), 388/189.

— **Nicolae Bălcescu**

1 φόλλεις: Βλ. α) Spinei (1984), 77. β) Mitrea, «Découvertes» (1981), 388/190 καί (1985), 172/29.

— **Oltenia (περιοχή)**

2 φόλλεις: Βλ. Preda, οπ.π., 412 (ὡς κοπές Ἰωάννη Τσιμισκή καί Βασιλείου Β΄ ἀντίστοιχα).

— **Orsova**

1 φόλλεις: Βλ. α) Preda, οπ.π., 405. β) Mitrea, «Découvertes» (1977), 380/129.

— **Orlea**

2 φόλλεις: Βλ. Preda, οπ.π., 405 (ὡς κοπές Ἰωάννη Τσιμισκή καί Ρωμανοῦ Γ΄ ἀντίστοιχα).

— **Panciu**

1 φόλλεις: Βλ. Spinei, οπ.π., 80, υποσ. αρ. 9.

— **Pitești**

2 φόλλεις: Βλ. Roenaru Bordea, Dicu (1989), 81/122-3.

— **Racovița**

1 φόλλεις: Βλ. Preda, οπ.π., 407 (ὡς κοπή Ἰωάννη Τσιμισκή).

— **Radauți**

1 φόλλεις: Βλ. Preda, οπ.π., 407 (ὡς κοπή Ρωμανοῦ Γ΄).

— **Rosiorii de Vede**

1 φόλλεις: Βλ. Preda, οπ.π., 407 (ὡς κοπή Ρωμανοῦ Γ΄).

— **Stolnici**

1 φόλλις: Βλ. Poenaru Bordea, Dicu (1989), 81/124.

— **Suceava**

1 φόλλις: Βλ. Preda, οπ.π., 409 (ως κοπή Ρωμανού Γ΄).

— **Sendreni**

1 φόλλις: Βλ. Preda, οπ.π., 409 (ως κοπή Ρωμανού Γ΄).

— **Tecuci**

1 φόλλις: Βλ. Preda, οπ.π., 409 (ως κοπή Ιωάννη Τσιμισκή).

Ρωμανός Γ΄ (1028-1034)— **Caransebeș**

1 νόμισμα ιστάμενο: Βλ. Preda, οπ.π., 397.

Ανώνυμοι φόλλεις: [DOC Class B: 1030/35-1042]— **Boroaia**

1 φόλλις: Βλ. Mitrea, «Découvertes» (1984), 188/126.

— **Botoșani**

1 φόλλις: Βλ. Preda, οπ.π., 396 (ως κοπή Ρωμανού Γ΄).

— **Celeiu**

1 φόλλις: Βλ. Mitrea, «Découvertes» (1975), 324/75.

— **Giurcani**

1 φόλλις: Βλ. Spinei, (1984), 80, υποσ. αρ. 6: το ίδιο νόμισμα που περιγράφεται από Coman (1979), 206, πιν. 11/13 ως Cl.D (;).

— **Miroslava**

1 φόλλις: α) Βλ. Preda, οπ.π., 403 (ως κοπή Ρωμανού Γ΄). β) Spinei, οπ.π., 80, υποσ. αρ. 16. γ) Mitrea, «Découvertes» (1969), 552/71.

— **Orlea**

1 φόλλις: Βλ. α) Mitrea, «Découvertes» (1964), 384/57 και (1966), 413/57. β) το ίδιο με Preda, οπ.π., 405 (;).

— **Romanaji (περιοχή)**

2 φόλλεις: Βλ. Preda, οπ.π., 413 (ως κοπές Μιχαήλ Δ΄).

— **Rosiori de Vede**

1 φόλλις: Βλ. Mitrea, «Découvertes» (1965), 501/80.

— **Sărățeni**

1 φόλλις: Βλ. α) Mitrea, «Découvertes» (1970), 482/94. β) Preda, οπ.π., 408 (ως κοπή Ρωμανού Γ΄). γ) Coman, (1979), 206 και πιν. 11/11 δ) Spinei, (1984), 80, υποσ. αρ. 18: ίδιο νόμισμα με Mitrea, «Découvertes», (1981), 388/195 (;).

— **Sendreni**

1. φόλλις: Βλ. α) Mitrea, «Découvertes», (1968), 458/94. β) Spinei, οπ.π., 80, υποσ. αρ. 19.

— **Șuletea**

1 φόλλις: Βλ. α) Coman (1979), 206, πιν. 11/14. β) Mitrea, «Découvertes» (1981), 388/198.

— **Zimnicea**

1 φόλλις: Βλ. Mitrea, «Découvertes» (1967), 390/81.

— **Ακριβής τόπος ανεύρεσης απροσδιόριστος (περιοχή Μολδαβίας).**

1 φόλλις: Βλ. Spinei, οπ.π., 77/4.

Μιχαήλ Δ' (1034-1041)— **Goanța**

1 νόμισμα ιστάμενον: Βλ. Mitrea, «Découvertes» (1978), 367/84.

Κωνσταντίνος Θ' (1042-1055)— **Sintandrei**

1 νόμισμα ιστάμενον. Βλ. Preda, οπ.π., 408.

Ανώνυμοι φόλλεις: [DOC Class C: 1042-1050]— **Calvini**

2 φόλλεις: Βλ. α) Mitrea, «Découvertes» (1981), 387/174. β) Spinei, (1984), 80, υποσ. αρ. 27.

— **Castranova**

2 φόλλεις: Βλ. Preda, οπ.π., 397 (ως κοπές Θεοδώρας).

— **Celeiu**

2 φόλλεις: Βλ. Mitrea, «Découvertes» (1975), 324/75 (ως κοπές Μιχαήλ Δ'): τα ίδια νομίσματα με Preda, οπ.π., 398 (:): ως κοπές Θεοδώρας.

— **Curtea de Argeș**

2 φόλλεις: Βλ. Roenaru Bordea, Dicu (1989), 80/144-5.

— **Galățî**

1 φόλλις: Βλ. Spinei, οπ.π., 80, υποσ. αρ. 24 και 81, υποσ. αρ. 48.

— **Stefanesti**

1 φόλλις: Βλ. α) Spinei, οπ.π., 78. β) Mitrea, «Découvertes», (1981), 388/197 και (1985), 172/36.

— **Stolnici**

1 φόλλις: Βλ. Roenaru Bordea, Dicu, οπ.π., 81/125.

— **Tecuciului**

2 φόλλεις: Βλ. Spinei, οπ.π. 80, υποσ. αρ. 25.

— **Ακριβής τόπος ανεύρεσης απροσδιόριστος (περιοχή Μολδαβίας)**

1 φόλλις: Βλ. Spinei, οπ.π., 78.

Ανώνυμοι φόλλεις: [DOC Class D: 1050-1060]— **Celei**

2 φόλλεις: Βλ. Preda, οπ.π., 398 (ως κοπές Κωνσταντίνου Ι').

— **Cirja**

1 φόλλις: Βλ. α) Coman (1979), 206, πιν. 11/6. β) Spinei, (1984), 81, υποσ. αρ. 30.

— **Galati**

1 φόλλις: Βλ. Spinei, οπ.π., 81, υποσ. αρ. 34 και 48.

— **Horga**

1 φόλλις: Βλ. α) Coman οπ.π., 206 και πιν. 11/9: το ίδιο νόμισμα με Preda, οπ.π., 402(;): ως κοπή Κωνσταντίνου Ι'. β) Mitrea, «Découvertes» (1981), 388/182: ως Cl.F.

— **Ion Roată**

1 φόλλις: Βλ. Mitrea, «Découvertes» (1979), 374/91.

— **Mediaș**

1 φόλλις: Βλ. α) Preda, οπ.π., 403 (ως κοπή Κωνσταντίνου Ι').

— **Pietroiu**

2 φόλλις: Βλ. α) Preda, οπ.π., 406 (ως κοπές Κωνσταντίνου Θ'). β) Atanasiu (1971), 390/7-8.

— **Piscu Vechi**

1 φόλλις: Βλ. α) Poenaru, Voicu (1975), 154/11. β) Mitrea, «Découvertes» (1975), 325/90.

— **Riureni**

1 φόλλις: Βλ. Preda, οπ.π., 407 (ως κοπή Κωνσταντίνου Θ').

— **Romanati (περιοχή)**

5 φόλλις: Βλ. Preda, οπ.π., 413 (ως κοπές Κωνσταντίνου Ι').

— **Șuletea**

1 φόλλις: Βλ. Spinei (1984), 81, υποσ. αρ. 32.

— **Voinești**

1 φόλλις: Βλ. α) Coman (1979), 206 και πιν. 11/15. β) Mitrea, «Découvertes» (1981), 388/202. γ) Spinei, οπ.π., 81, υποσ. αρ. 33.

Ανώνυμοι φόλλις [DOC Class E: 1060]— **Celei**

1 φόλλις: Βλ. Preda, οπ.π., 398 (ως κοπή Ισαακίου Α').

— **Sîrca**

1 φόλλις: Βλ. Mitrea, «Découvertes» (1984), 188/142.

Ανώνυμοι φόλλις [DOC Class F: 1060-1065]— **Albeștii de Argeș**

1 φόλλις: Βλ. Poenaru Bordea, Dicu (1989), 80/113.

Κωνσταντῖνος Ι΄ (1059-1067)— **București**

1 φύλλις: Βλ. Preda, οπ.π., 397: το ἴδιο με Mitrea, «Découvertes» (1962), 540-1/47(;).

Ανώνυμοι φύλλεις [DOC Class G: 1065-1070]— **Celei**

2 φύλλεις: Βλ. Preda, οπ.π., 398 (ὡς κοπές Κωνσταντίνου Θ΄).

— **Șuletea**

1 φύλλις: Βλ. Preda, οπ.π., 409 (ὡς κοπή Κωνσταντίνου Θ΄).

Ρωμανός Δ΄ (1068-1071)— **Romanafi (περιοχή)**

1 φύλλις: Βλ. Preda, οπ.π., 413.

— **Vadaș**

1 μυλιαρέσιον: Βλ. Preda, οπ.π., 411.

Ανώνυμοι φύλλεις [DOC Class H: 1070-1075]— **Crâșani**

1 φύλλις: Βλ. Mitrea, «Découvertes» (1981), 384/75.

— **Novaci**

2 φύλλεις: Βλ. α) Preda οπ.π., 404. β) Preda (1960), 467 καί 474/29.

Μιχαήλ Ζ΄ (1071-1078)— **Borânești**

1 νόμισμα ιστάμενον: Βλ. Preda, (1972), 396.

— **Tega**

1 νόμισμα ιστάμενον: Βλ. Preda, οπ.π., 409.

— **Celei**

1 φύλλις: Βλ. Preda, οπ.π., 398.

— **Oteleni**

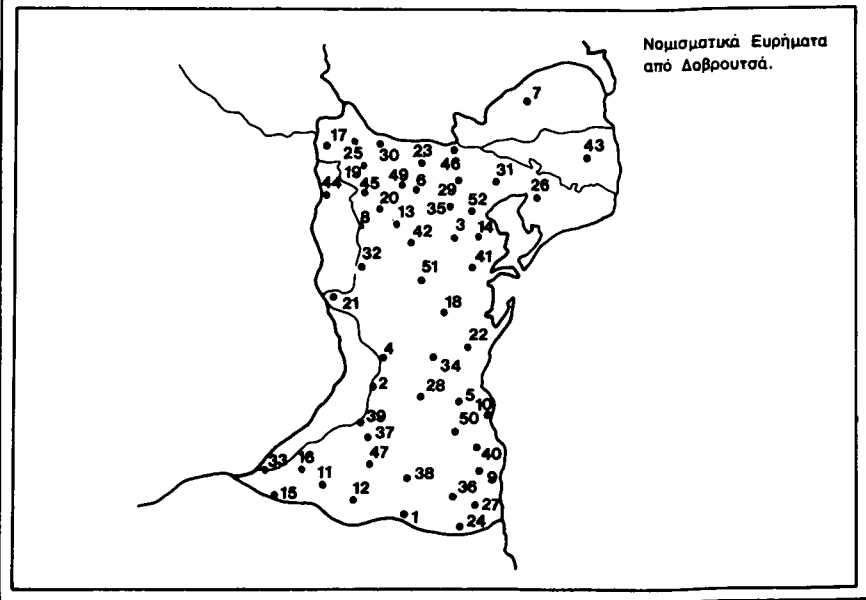
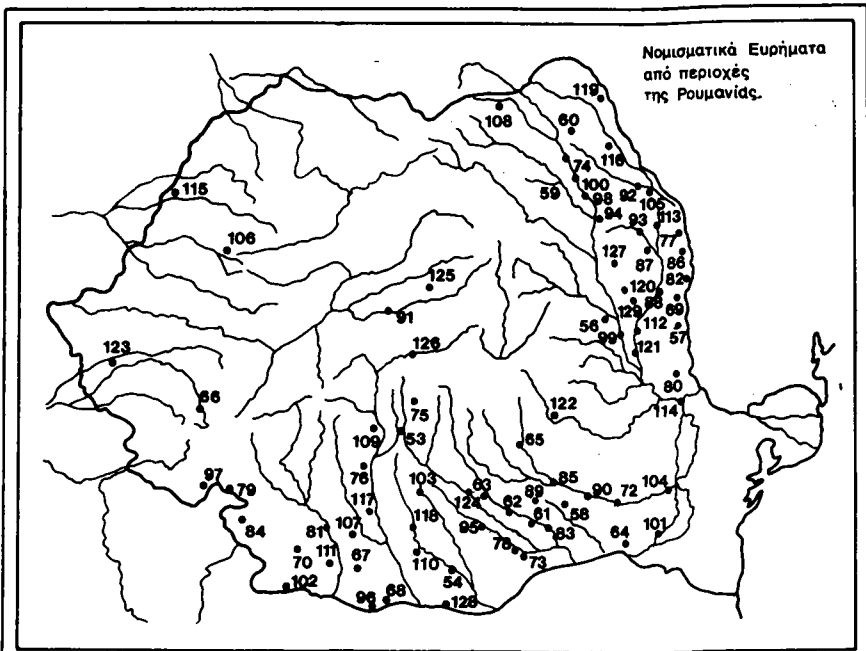
Απροσδιόριστος αριθμός φύλλων: Βλ. Mitrea, «Découvertes» (1986), 192/18.

— **Piua Pietrii**

1 φύλλις: Βλ. Preda, οπ.π., 406.

Ανώνυμοι φύλλεις [DOC Class K: 1085-1092]— **Orlea**

1 φύλλις: Βλ. Preda, οπ.π., 405 (ὡς κοπή Κωνσταντίνου Θ΄).

ΔΟΒΡΟΥΤΣΑ

1. Albesti
2. Axiopolis
3. Babadag
4. Capidava
5. Capul Midia
6. Cerna
7. Chilia Veche
8. Cirjelari
9. Comuna 23 August
Comuna Ostrov (βλ. Ostrov)
10. Constanța
11. Dervent
12. Dobromir
13. Dorobantu
14. Enisala
15. Essekioi
16. Galița
17. Garvân (Dinogestia)
18. Grădina
19. Greci
20. Hamcearca
21. Hirsova
22. Histria
23. Isaccea (Noviodunum)
24. Limanu
25. Măcin
26. Mahmudia
27. Mangalia
28. Medgidia
29. Mihail Kogalniceanu
30. Niculițel
31. Nufărul
32. Ostrov
33. Păcuilui lui Soare
34. Palazu Mare
35. Peceneaga
36. Pecineaga (Mangalia)
37. Pietreni
38. Plomeni
39. Rasova
40. Schitu
41. Sinoe
42. Slava Cercheză
43. Sulina
44. Tichilești
45. Troesmis
46. Tulcea
47. Urluia
48. Valea Nucarilor
49. Valea Teilor

50. Valul lui Trajan
51. Vasile Alessandri
52. 6 Martie

ΑΛΛΕΣ ΠΕΡΙΟΧΕΣ ΤΗΣ ΡΟΥΜΑΝΙΑΣ

53. Albestii de Agreș	99. Panciu
54. Alexandria	100. Pascani
55. Aratmagea	101. Pietroiu
56. Bacau	102. Piscu Vechi
57. Bogdanesti	103. Pitesti
58. Borănesti	104. Piua Pietrii
59. Boroaia	105. Pocreaca
60. Botoșani	106. Poienii de Sus
61. București	107. Racovița
62. Buftea	108. Raduași
63. Butimanu	109. Riureni
64. Călarasi	110. Roșiorii de Vade
65. Calvini	111. Sălcița
66. Caransebes	112. Sărățeni
67. Castranova	113. Satu Nou
68. Celeiu	114. Sondreni
69. Cirja	115. Sitandrei
70. Cioroiași	116. Sîrca
71. Cleja	117. Stefanesti
72. Crășani	118. Stolnice
73. Comana	119. Suceava
74. Contari	120. Suletea
75. Curtea de Argeș	121. Tucuci
76. Dobrușa	122. Tega
77. Dolhești	123. Timișoara
78. Domnesti	124. Turcaști
79. Drobeta Turnu-Severin	125. Vădaș
80. Galați	126. Voila
81. Ghindeni	127. Voinesti
82. Giurcani	128. Ziminicea
83. Glina	129. Zorleni
84. Goanța	
85. Grădistea	
86. Grumezoaia	
87. Gugesti	
88. Horga	
89. Iedera	
90. Ion Roată	
91. Mediaș	
92. Miroslava	
93. Negrești	
94. Nicoale Bălcescu	
95. Novaci	
96. Orlea	
97. Orsova	
98. Oteleni	

II. ΝΟΜΙΣΜΑΤΙΚΟΙ “ΘΗΣΑΥΡΟΙ” ΑΠΟ ΤΗΝ ΡΟΥΜΑΝΙΑ

1. Rasova/1934

842 και αργότερα.

3 (XA)

Θεόφιλος: 1: *DOC* 14

Θεόφιλος: 2: *DOC* 15a.1

Βλ. α) Dimian (1957), 198. β) Metcalf (1979), 23-4, 28, 32.

2. Cleja/1930

περί το 945

1 (AP) και 38 (XA)

Λέων Ε΄: 1 XA: *DOC* 19a.1 [Συρακούσες]

Μιχαήλ Β΄: 1 XA: *DOC* 21.1 [Συρακούσες]

Θεόφιλος: 1 XA: *DOC* 13.1

1 XA: *DOC* 29a.1 [Συρακούσες]

1 XA: *DOC* 30.1 [Συρακούσες]

Βασίλειος Α΄: 1 AP: *DOC* 7.1

2 XA: *DOC* 8a.1

4 XA: *DOC* 9b.1

2 XA: *DOC* 12.1

Λέων ΣΤ΄: 3 XA: *DOC* 6.1

11 XA: *DOC* 8.1

Κωνσταντίνος Ζ΄ και

συμβασιλείς: 1 XA: *DOC* 22.1

7 XA: *DOC* 25a.1

3 XA: *DOC* 26.1

Βλ. α) Preda, οπ.π., 399. β) Dimian οπ.π., 198. γ) Metcalf, οπ.π., 24, 29.

3. Urliua/1936

περί το 959

4(AP) 25 (XA)

Λέων Γ΄: 3 AP: *DOC* 22a.1

Κωνσταντίνος Ε΄: 1 XA: *DOC* 11.1

Λέων Δ΄: 6 XA: *DOC* 4.1

1 XA: *DOC* 5.1

1 XA: *DOC* 6.1

Κωνσταντίνος ΣΤ΄:	1 AP:	<i>DOC 4a.1</i>
	1 XA:	<i>DOC 5.1</i>
	3 XA:	<i>DOC 7.1</i>
Λέων Ε΄:	2 XA:	<i>DOC 7e.1</i>
Βασίλειος Α΄:	1 XA:	<i>DOC 12.1</i>
Κωνσταντίνος Ζ΄ και συμβασιλείς:	2 XA:	<i>DOC 22.1</i>
	6 XA:	<i>DOC 25a.1</i>
	1 XA:	<i>DOC 27.1</i>

Βλ. α) Dimian, οπ.π., 199. β) Metcalf, οπ.π., 23, 24 και υποσ. αρ. 4.

4. Valul lui Trajan

±969 10; (XP)

Κωνσταντίνος Ζ΄ και Ρωμανός Β΄

Νικηφόρος Β΄

Βλ. α) Mitrea, «Découvertes» (1961), 593/55. β) Metcalf, οπ.π., 44, υποσ. αρ. 36.

5. Călarăși/1947

περί το 971 5 (AP)

Ιωάννης Α΄ Τσιμισκής: *DOC 7a.1*

Βλ. α) Dimian, οπ.π., 199. β) Metcalf, οπ.π., 55.

6. Greci/1961

±1025 50 (XP)

Κωνσταντίνος Ζ΄ και Ρωμανός Β΄ : 34

Βασίλειος Β΄ και Κωνσταντίνος Η΄ : 16

Βλ. α) Mitrea, «Découvertes», (1965), 500/75. β) Metcalf, οπ.π., 54 και υποσ. αρ. 3.

7. Dolhești/1904

± 1025 +40 (XP)

Βασίλειος Β΄ και Κωνσταντίνος Η΄

Βλ. α) Mosser, 27: αναφορά για 80 νομίσματα. β) Preda (1972), 400: αναφορά για 50-60 νομίσματα. γ) Stirbu (1978), 25-8: αναφορά για 40 νομίσματα.

8. Garvăn (Dinogetia)/1939

περί το 1050 106 (XP)

Βασίλειος Β΄: 103 τεταρτηρά

Ρωμανός Γ΄: 1 νόμισμα ιστάμενον

Κωνσταντίνος Θ΄: 2 νομίσματα ιστάμενα.

Φύλαξη: Museul de Istorie al Republicii Socialiste Romana.

Βλ. α) Metcalf, οπ.π., 75 και υποσ. αρ. 16. β) CH, VI, αρ. 227.

9. Garvăn (Dinogetia)/1954

περί το 1064

7 (XP) και 4 (AP)

Βασίλειος Β΄: 7 τεταρτηρά

Θεοδώρα: 1 μιλιάρεσιον

Ισαάκιος Α΄: 3 μιλιάρεσια

Βλ. α) Metcalf, οπ.π., 75 και υποσ. αρ. 17. β) Comşa και Bichir, (1960), 223-7.

10. Păcuil lui Soare/1973

1064

11 (XA)

Ανώνυμοι φύλλεις: DOC Class D: 9

Κωνσταντίνος Ι΄: 2

Φύλαξη: Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Βουδαπέστης

Βλ. α) Mitrea, «Découvertes» (1976), 291/110 και (1978), 367/90. β) Diaconu (1976), 235-9. γ) Metcalf, οπ.π., 75 και υποσ. αρ. 23. δ) CH, IV, αρ. 194.

11. Comuna 23 August

1064

33 (XA)

Ανώνυμοι φύλλεις: 21 : DOC Class D.

Κωνσταντίνος Ι΄: 10 : DOC 8.1

Κωνσταντίνος Ι΄: 2 : DOC 9.1

Βλ. α) Dimian, οπ.π., 201. β) Metcalf, οπ.π., 74.

12. Paşcani/1955

± 1070

4 (XA)

Ανώνυμοι φύλλεις: 1 : DOC Class A2-var. 8

» 1 : DOC Class B

» 1 : DOC Class C

» 1 : DOC Class G

Βλ. α) Spinei (1984), 77-83. β) Mitrea, «Découvertes» (1981), 388/191 και (1985), 172/32.

13. Garvăn (Dinogetia)1959

1072-1074

15 (XP)

Ρωμανός Δ΄: 6 νομίσματα ιστάμενα

Μιχαήλ Ζ΄: 9 νομίσματα ιστάμενα

Βλ. α) Barnea (1960), 245-53. β) Metcalf, οπ.π., 75 και υποσ. αρ. 18.

14. Păcuil lui Soare/1978

1072-4

33 (XA)

Ανώνυμοι φύλλεις: 7 : DOC Class C

» 9 : DOC Class D

- Κωνσταντίνος Ι΄: 2 : *DOC* 8.1 κ.ε
 » 3 : *DOC* 9.1 κ.ε
 Ανώνυμοι φύλλεις: 10 : *DOC* Class G
 Ρωμανός Δ΄: 1 : *DOC* 8.1 κ.ε
 Μιχαήλ Ζ΄: 1 : *DOC* 14a.1 κ.ε

Φύλαξη: Călarăsi, Ιστορικό Μουσείο.

Βλ. α) Mitrea, «*Découvertes*» (1979), 374/93b. β) Conovici, Lungu (1980), 397-402. γ) Mitrea, «*Découvertes*» (1981), 388/192. δ) *CH*, V, 217.

15. Limanu/1926

περί το 1085 6 (XA)

- Ανώνυμοι φύλλεις: 1 : *DOC* Class H
 » 3 : *DOC* Class I
 » 1 : *DOC* Class J
 » 1 : *DOC* Class K

Φύλαξη: Βουκουρέστι, Ακαδημία.

Βλ. α) Iliescu (1975), 32-3. β) Mitrea, «*Découvertes*», (1977), 380/127. γ) *CH*, III, αρ. 242.

16. Nufarul/1966

περί το 1092 50 (XA)

Περιέχει ανώνυμους φύλλεις [*DOC* Class A2], καθώς και άλλες κοπές μέχρι τη βασιλεία του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού.

α) Mitrea, «*Découvertes*», (1966), 412-3/56. β) Metcalf, οπ.π., 74, και υποσ. αρ. 11.

17. Nufarul/1969

περί το 1092 +6 (XA)

- Ανώνυμοι φύλλεις: 1 : *DOC* Class A2
 2 : *DOC* Class D
 Κωνσταντίνος Ι΄ 1 : *DOC* 8.1
 Ανώνυμοι φύλλεις: 1 : *DOC* Class G
 Ανώνυμοι φύλλεις: 1 : *DOC* Class K

Φύλαξη: Tulcea, Αρχαιολογικό Μουσείο.

Βλ. Poprea, Baumann (1977), 209, όπου αναφέρεται ότι ο «θησαυρός» αποτελείται από 11 νομίσματα και αρ. 30, 90, 92, 93, 107, 129.

18. Nufarul/1981

περί το 1092 7 (XA)

Ανώνυμοι φύλλεις: *DOC* Class C - K

Βλ. Poenaru Bordea, Mitrea, «*Découvertes*» (1989), 265/56.

19. Kalipetrovo/1928

1092 και αργότερα 31 (XP)

Βασίλειος Β΄: 4

Κωνσταντίνος Θ΄: 6

Ισαάκιος Α΄: 1

Κωνσταντίνος Ι΄: 4

Ρωμανός Δ΄: 4

Μιχαήλ Ζ΄: 6

Αλέξιος Α΄: 1

Φύλαξη: Βουκουρέστι: ένα τμήμα του θησαυρού φυλάσσεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο και ένα δεύτερο, που παλιότερα ανήκε στη Συλλογή Severeanu, στο Ιστορικό Μουσείο.

Βλ. α) Iliescu (1969), 109-19. β) Metcalf, οπ.π., 75 και 105, υποσ. αρ. 3.

20. Plopeni/1934

περί το 1092 85 (XA)

Ανώνυμοι φόλλεις: 41 *DOC Class A2*2^d *DOC Class B*15 *DOC Class C*4 *DOC Class G*1 *DOC Class K*

Βλ. Dimian, οπ.π., 200-1.

21. Păcuiul Lui Soare/1975

1000-1100 12 (XA)

Φύλαξη: Βουκουρέστι, Αρχαιολογικό Ινστιτούτο.

Βλ. α) Mitrea, «Découvertes», (1979), 377/93a. β) *CH*, VI αρ. 229.

22. Turcesti/;

Στ΄-ΙΒ΄ αι. 6 (XA)

Ιουστίνος Α΄: 1

Ιουστίνος Β΄: 1

Ανώνυμοι φόλλεις: 1 *DOC Class B*1 *DOC Class C*1 *DOC Class D*

Κωνσταντίνος Ι΄: 1

Αλέξιος Γ΄: 1 : πιστή απομίμηση (:)

Βλ. Roenaru Bordea, Dicu, (1989), 79/96-102.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

1. Τίτλοι περιοδικών και καταλόγων

<i>AArchAcadSciHung</i>	<i>Acta Archaeologia Academiae Scientiarum Hungaricae. Budapest</i>
<i>BSNR</i>	<i>Buletinul Societății Numismatice Romane. Bucuresti</i>
<i>Byzantion</i>	<i>Révue Internationale des Études Byzantines. Brussels</i>
<i>CA</i>	<i>Cercetări Arheologice. Bucuresti</i>
<i>Carpica</i>	<i>Carpica. Révue du Musée d'histoire et d'art de Bacău. Bacău</i>
<i>CH</i>	<i>Coin Hoards, London</i>
<i>CercetNum</i>	<i>Cercetări Numismatice. Bucuresti</i>
<i>CrestColect</i>	<i>Creșterea Colecțiilor. Bucuresti</i>
<i>Dacia</i>	<i>Dacia. Révue d'Archéologie et d'Histoire Ancienne. Bucuresti</i>
<i>DOC</i>	<i>Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection. III : Leo III to Nicephorus III (717-1081), από P. Grierson (1973), Washington D.C</i>
<i>DOP</i>	<i>Dumbarton Oaks Papers. New York</i>
<i>Materiale</i>	<i>Materiale și Cercetări Arheologie. Bucuresti</i>
<i>MayarNumTarsEv</i>	<i>Mayar Numizmatikai Társulat Évkönyve. Budapest</i>
<i>Moravské Num Zprávy</i>	<i>Moravské Numismatické Zprávy. Brno</i>
<i>MuzNaș</i>	<i>Muzeul Național. Bucuresti</i>
<i>NListy</i>	<i>Numismatické Listy. Prague</i>
<i>NNM</i>	<i>Numismatic Notes and Monographs. American Numismatic Society. New York</i>
<i>Peuce</i>	<i>Studii și comunicări de Istorie și Arheologie Tulcea, Muzeul deltei Dumării. Tulcea</i>
<i>Pontica</i>	<i>Pontica. Studii și Materiale de Istorie. Arheologie și Muzeografie. Constanța.</i>
<i>RevÉtSEEur</i>	<i>Révue des Études Sud-Est Européennes. Bucuresti</i>
<i>SA</i>	<i>Sovetskaia Arkheologüia. Moscow</i>
<i>SCIV</i>	<i>Studii și Cercetări de Istorie Veche. Bucuresti</i>
<i>SCIVA</i>	<i>Stuüi și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie. Bucuresti</i>
<i>SCN</i>	<i>Studii și Cercetări de Numismatica. Bucuresti</i>
<i>VV</i>	<i>Vizantiiskii Vermennik. Moscow</i>

2. Συντομογραφίες καταλόγου

- Ațanasiu (1971)* A. Ațanasiu, «Citeva monede antice si byzantine descoperite in judetul Ialomita», *SCN*, 5, 1971, 389-90.
- Barnea (1960)* I. Barnea, «Alt tezaur de monede bizantine de la Dinogetia», *SCN*, 3, 1960, 245-54.
- Barnea (1973)* I. Barnea, «Noi descoperiri din epoca feudalismului timpuriu la Dinogetia-Garvăn, jud. Tulcea, 1963-8, *Materiale*, 10, 1973, 291-331.
- Coman (1979)* G. Coman, «Contribuții la cunoașterea fondului etnic al civilizației secolelor V-XIII in jumătatea sudică a Moldovei, *Carpica*, 11, 1979, 181-216.
- Comsa, Bichir (1960)* E. Comsa, G. Bichir, «O noua descoperire de monede si obiecte de podoaba din secolele X-XI in asezarea de la Garvăn (Dobrogea), *SCN*, 3, 1960, 223-44.
- Conovici, Lungu (1980)* N. Conovici, R. Lungu, «Un nou tezaur de monede bizantine descoperit la Păcuiul lui Soare, *SCIVA*, 31, 1980, 397-402.
- Costel, Octavian (1973-5)* C. Costel, B. Octavian, «Noi descoperiri arheologice și numismatice la Troesmis», *Peuce*, 4, 1973-5, 97-108.
- Covacef (1980)* Z. Covacef, «Raport preliminar a supra cercetarilor arheologice din sectrul v al cetatii Capidava (campaniile din anii 1975-9), *Pontica*, 13, 1980, 254-74.
- Diaconu (1964)* P. Diaconu, «Monede rare și inedite din epoca feudala de început descoperite la Păcuiul lui Soare și imprejurimi (Dobrogea)», *SCIV*, 15, 1964, 143.
- Diaconu (1976)* P. Diaconu, «Un tezaur de monede bizantine din sec, al XI-lea descoperit la Pacuiul lui Soare», *MuzNaț*, 3, 1976, 235-9.
- Dimian (1957)* I. Dimian, «Cîteva descoperiri monetare bizantine pe teritoriul R.P.P.», *SCN*, 1, 1957, 189-216.
- Iliescu (1969)* O. Iliescu, «L' hyperpère byzantin au Ba-Danube du XIe au XVe siècle», *RevÉtSEur*, 7, 1969, 109-19.

- Iliescu (1970)* O. Iliescu, *Moneda in România 491-1864*, Bucuresti, 1970.
- Iliescu (1971)* O. Iliescu, «Moneda Romano-bizantină pe teritoriul României (326-1327) στο *Cultura Bizantină în România, București*, 1971, 77-81 καὶ 177-92.
- Iliescu (1975)* O. Iliescu, «Tezaurul de monede anonime de la Limanu», *CresșColect*, 51, 1975, 32-3.
- Iliescu (1978)* O. Iliescu, «Contribuții numismatice la localizarea Chilei bizantine», *SCIVA*, 29, 1978, 203-13.
- Florescu, Ciobanu (1972)* R. Florescu, R. Ciobanu, «Problema stapinirii bizantine in nordul Dobrogei in sec. IX-XI, *Pontica*, 5, 1972, 381-400.
- Florescu, Diaconu (1958)* G. Florescu, R. Florescu καὶ P. Diaconu, *Capidava*, (Monografie Arheologică, vol. I), 1958.
- Manucu-Adameșteanu, Oberländer-Târnoveanu (1984)* G. Manucu-Adameșteanu, E. Oberländer-Târnoveanu, «Noi dovezi de locuire pe teritoriul actual al satului Enisala în mileniul», *Peuce*, 9, 1984, 349-54.
- Metcalf (1979)* D.M. Metcalf, *Coinage in South-eastern Europe 820-1396*, London, 1979.
- Metcalf (1981-2)* D.M. Metcalf, «The copper coinage of Constantine VII with Zoe in the Balkans», *BSNR*, 75-6, 1981-2, 253-5.
- Mitrea «Découvertes»* Νομισματικά χρονικά από την Ρουμανία, που δημοσιεύονται στο περιοδικό *DACIA* συνήθως με τον τίτλο «Découvertes récentes de monnaies antiques et byzantines sur le territoire de la République Populaire Roumaine». Από το 1989 γίνεται Poenaru Bordea, Mitrea.
- Mitrea (1972)* B. Mitrea, «Monede antice și bizantine descoperite la Păcuilul lui Soare» στο P. Diaconu καὶ D. Vilceanu, *Păcuilul lui Soare cetatea bizantină* (Institutul de arheologie, Biblioteca de Arheologie, vol. xviii), Bucuresti, 1972, 181-224.
- Moscalu (1979)* E. Moscalu, «Sondaje și cercetări de suprafață, *CA*, 3

- 1979, 385-400.
- Nubar (1966)* H. Nubar, «Monede bizantine descoperite in satul Istria», *SCIV*, 17, 1966, 605-7.
- Oberländer-Târnoveanu (1980α)* E. Oberländer-Târnoveanu, «Cronica descoperirilor monetare din Nordul Dobrogei» *Peuce*, 8, 1980, 499-513.
- Oberländer-Târnoveanu (1980β)* E. Oberländer-Târnoveanu, «Monedele antice și bizantine descoperite la Troesmis», *Peuce*, 8, 1980, 248-79.
- Oberländer-Târnoveanu (1980γ)* E. Oberländer-Târnoveanu, «Monede bizantine din secolele VII-X descoperite in nordul Dobrogei», *SCN*, 7, 1980, 163-5.
- Oberländer-Târnoveanu (1980δ)* E. Oberländer-Târnoveanu, «Pentru o noua datare Bisericii cu plan treflat de la Niculițel (jud. Tulcea), *Peuce*, 8, 1980, 451-7.
- Oberländer-Târnoveanu, Opaiț (1984)* E. Oberländer-Târnoveanu, C. Opaiț, «Cronica descoperirilor monetare din Nordul Dobrogei», *Peuce*, 9, 1984, 267-79.
- Ocheșeanu (1981)* R. Ocheșeanu, «Cîteva monede bizantine din secolele VII-Xi e.n. descoperite în Dobrogea», *Pontica*, 14, 1981, 309-14.
- Ocheșeanu, Papuc (1972)* R. Ocheșeanu, C. Papuc, «Monede grecești, romane și bizantine descoperite în Dobrogei», *Pontica*, 5, 1972, 467-81.
- Ocheșeanu, Papuc (1974)* R. Ocheșeanu, C. Papuc, «Monede grecești, romane și bizantine descoperite în Dobrogei», *Pontica*, 7, 1974, 404.
- Poenaru Bordea (1968)* Ch. Poenaru Bordea, «Monede bizantine din Dobrogea provenite dintr-o mică colecție», *SCN*, 4, 1968, 405-8.
- Poenaru Bordea, Dicu (1989)* Ch. Poenaru Bordea, P.I. Dicu, «Monede romanetîrăi și bizantine (secolele IV-XI) descoperite pe teritoriul județului Argeș», *SCN*, 9, 1989, 79-80.
- Poenaru Bordea, Donoiu (1981-2)* Ch. Poenaru Bordea, I. Donoiu, «Contribuții la studiul pătrunderii monedelor bizantine în Dobrogea în

- secolele VII-X, *BSNR*, 75-6, 1981-2, 237-51.
- Poenaru Bordea, Ocheșeanu, Nicolae (1989)* Gh. Poenaru Bordea, R. Ocheșeanu, E. Nicolae, «Axiopolis aux IIIe-VIIe siècles de n.è.à. la lumière des découvertes monétaires», *SCN*, 9, 1989, 53-73.
- Poenaru Bordea, Popa (1976-80)* Gh. Poenaru Bordea, C. Popa, «Cîteva monede antice si bizantine din Sudul Dobrogei», *BSNR*, 70-74, 1976-80, 637.
- Poenaru Bordea, Popeea (1976)* Gh. Poenaru Bordea, A. Popeea, «Monedele bizantine dintr-o colecție formată la Constanța», *SCIVA*, 27, 1976, 215-29.
- Poenaru Bordea, Smaranda (1976-80)* Gh. Poenaru Bordea, A. Smaranda, «Monede bizantine descoperite in Dobrogea intr-o colecție din București», *BSNR*, 70-74, 1976-80, 645-50.
- Poenaru Bordea, Voicu (1975)* Gh. Poenaru, C. Voicu, «Cîteva monede bizantine descoperite în Oltenia», *SCIVA*, 26, 1975, 153-5.
- Popeea (1973-5a)* A. Popeea, «Cîteva monede bizantine», *BSNR*, 67-69, 1973-5, 119-21.
- Popeea (1973-5b)* A. Popeea, «Monede bizantine din Nordul Dobrogei», *Peuce*, 4, 1973, 175-96.
- Popeea, Baumann (1977)* A. Popeea, V. H. Baumann, «Monede bizantine anonime și skifate in colecția Muzeului din Tulcea», *Peuce*, 6, 1977, 207-20.
- Preda (1972)* C. Preda, «Circulația monedelor bizantine în regiunea carpato-dunăreană», *SCIV*, 23, 1972, 375-415.
- Spinei (1984)* V. Spinei, «Monede bizantine din spațiul est-carpatic», *SCN*, 8, 1984, 77-83.
- Stirbu (1978)* C. Stirbu, «Informații documentare despre două tezaure de monede bizantine», *CercetNum*, 1, 1978, 25-8.
- Vasiliu, Manucu-Adamesteanu (1984)* I. Vasiliu, G. Manucu-Adamesteanu, «Consideratii finale a supra locuirii feudale-timpurii (sec. X-XI de la Aegyssus-Tulcea», *Peuce*, 9, 1984, 149-50.
- Vertan, Custurea (1982)* A. Vertan, G. Custurea, «Descoperiri monetare in Dobrogea», *Pontica*, 15, 1982, 275-92.

Vertan,
Custurea (1983)

A. Vertan, G. Custurea, «Descoperiri...», *Pontica*,
16, 1983, 302-23.

Vertan,
Custurea (1988)

A. Vertan, G. Custurea, «Descoperiri...», *Pontica*,
19, 1988, 297-308.

ΣΠΥΡΟΥ Ν. ΑΣΩΝΙΤΗ

ΚΑΤΟΧΗ: ΜΙΑ ΚΤΗΣΗ ΤΟΥ ΠΡΙΓΚΗΠΑΤΟΥ ΤΗΣ ΑΧΑΪΑΣ ΣΤΗ ΔΥΤΙΚΗ ΣΤΕΡΕΑ

Όταν αναφερόμαστε στις μεσαιωνικές φραγκικές κτήσεις της δυτικής Στερεάς, συνήθως εννοούμε τις περιοχές της Αιτωλοακαρνανίας που παραχώρησε το 1294 ο δεσπότης της Ηπείρου Νικηφόρος Α΄ στο γαμπρό του, το Φίλιππο του Τάραντος¹. Ορισμένες όμως ενδείξεις θέτουν το πρόβλημα ύπαρξης στο χώρο αυτό φραγκικών κτήσεων, οι οποίες, τουλάχιστον σε μια αρχική φάση, υπήρξαν ανεξάρτητες από εκείνες του Φιλίππου. Τις ενδείξεις αυτές θα επιχειρήσουμε να εξετάσουμε στη σύντομη αυτή μελέτη.

Σε ένα χωρίο του Πανηγυρικού στους αυτοκράτορες Μανουήλ και Ιωάννη Η΄ Παλαιολόγο ο ανώνυμος συντάκτης, αναφερόμενος στην επέκταση της αρχής του Καρόλου Α΄ Τόκκου στις περιοχές της Ηπείρου, παρατηρεί: «... Έτσι Κάρολος γένος ΄Ιταλός, δξύς και δραστήριος άνήρ, τά μέγιστα πεπονθώς πρὸς τῶν βασιλέων εἶδὲ και τιμηθεὶς ἀξίαν οὐ τήν τυχοῦσαν, ἀλλά και ἐξ δεσπότη φθάσας ἀξίωμα, τήν προγονικήν τῶν νήσων προκατάρχων ἀρχήν· νησιῶτις γάρ· ἡ δ΄ ἐστίν ΄Ιθάκη, Ζάκυνθος, Λευκάς και Κεφαλληνία· συγκατέλαβε παρά μικρόν τήν ἀπ΄ Αἰτωλῶν μέχρι Θεσπρωτῶν και Μολοτῶν, ἡ τῆς ΄Ηπείρου μέρος, οὐ ξύμπασα, ἀλλά τι και τῆς ΄Αχαΐας τελεί, ὅσον ἀπ΄ Ἀχελῷου μέχρι Εὐήνου διήκει ποταμοῦ»². Ο εκδότης του Πανηγυρικού Ι. Βογιατζίδης σχολίασε ως εξής την τελευταία ημιπερίοδο του χωρίου: «... Εκ τούτου γίνεται δήλον, ὅπερ ηγνοεῖτο μέχρι τούδε, ὅτι η παραλία της Αιτωλίας ἀπό των εκβολῶν του Αχελῷου ποταμοῦ μέχρι των του Εὐήνου,

1. Το 1294, μετά από μακροχρόνιες διαπραγματεύσεις, έγιναν οι γάμοι του Φιλίππου του Τάραντος, γιου του Καρόλου Α΄ Ανδηγαυού, και της Θάμαρ, δευτερότοκης θυγατέρας του δεσπότη της Ηπείρου Νικηφόρου Α΄. Στο γαμπρό του παραχώρησε τότε ο δεσπότης τα κάστρα της Ναυπάκτου, του Ευλοχού, του Αγγελοκάστρου και της Βόνιτσας. Βλ. σχετικά *D. Nicol, The Despotate of Epiros (1267-1479). A contribution to the history of Greece in the Middle Ages, Cambridge 1984, 44-48* (παρακάτω ως *D. Nicol, Despotate*).

2. *Ανωνύμου*, Πανηγυρικός εις Μανουήλ και Ιωάννην Η΄ τους Παλαιολόγους. Παλαιολόγια και Πελοποννησιακά, 3, Αθήναι 1926, 194.

μετά τινος βεβαίως ενδοχώρας, απεχωρίζετο των κτήσεων του Καρόλου, υπαγομένη εις το πριγκηπάτον της Αχαΐας»³.

Εν τούτοις, από την εξέταση της κατάστασης που επικρατούσε στην παραλιακή αυτή περιοχή της Αιτωλίας κατά το χρόνο σύνταξης του Πανηγυρικού, δηλαδή κατά το β' τέταρτο του 15ου αι.,⁴ προκύπτει ότι το συμπέρασμα του Βογιατζίδη είναι επισφαλές. Είναι γνωστό ότι η παραλιακή περιοχή μεταξύ των εκβολών των δύο ποταμών, καθώς και η γειτονική Ναύπακτος, είχαν παύσει να έχουν οποιαδήποτε εξάρτηση από το πριγκηπάτο της Αχαΐας ήδη από το β' μισό του 14ου αι. Υπενθυμίζουμε επίσης ότι το οικονομικό κέντρο της παραλιακής αυτής περιοχής, το Ανατολικό, κατεχόταν μέχρι το 1405 από τους Αλβανούς, από τους οποίους το απέσπασε το Τόκκος⁵. Το 1407, μετά την κατάληψη της αλβανοκρατούμενης Ναυπάκτου από τους Βενετούς, ο Τόκκος είχε υποχρεωθεί να παραδώσει σ' αυτούς το Ανατολικό, ως εξάρτημα της Ναυπάκτου. Από το 1409 και μέχρι το β' μισό του 15ου αι. ίσχυε για το Ανατολικό καθεστώς συγκυριαρχίας και συνεκμετάλλευσης Βενετών και Τόκκων⁶. Όπως εξ άλλου έχουμε δείξει σε άλλη μελέτη μας, κατά το χρόνο σύνταξης του Πανηγυρικού ο μέχρι τότε πρίγκηπας της Αχαΐας Κεντυρίων Ασάν Ζαχαρίας είχε αποστερηθεί όχι μόνο τις κτήσεις του, αλλά και τον τίτλο του πρίγκηπα, που είχε δοθεί στο διάδοχο του Καρόλου Α' Τόκκου⁷. Τα σχετικά λοιπόν με το καθεστώς κυριαρχίας στην περιοχή δεδομένα δεν εναρμονίζονται με το συμπέρασμα του Βογιατζίδη.

Μια προσεκτική ανάγνωση του παραπάνω χωρίου του Πανηγυρικού επιτρέπει να αποδοθεί το νοήμά του ως εξής: «Ο Κάρολος κατέλαβε το σύνολο

3. Παλαιολόγεια και Πελοποννησιακά, 3 κέ.

4. Κατά τον *I. Βογιατζίδη* ο Πανηγυρικός συντάχθηκε προ του 1446 (Παλαιολόγεια και Πελοποννησιακά, 3, σ.γ'). Επειδή στον Πανηγυρικό γίνεται λόγος για το γάμο του Κωνσταντίνου Παλαιολόγου με τη θυγατέρα του Λεονάρδου Β' Τόκκου καθώς και για την παράδοση κάστρων των Τόκκων στους Παλαιολόγους (*Ανωνύμου*, Πανηγυρικός, ό.π., 197) ως *terminus post quem* για την σύνταξή του θα πρέπει να θεωρηθεί το καλοκαίρι του 1428, κατά το οποίο έγιναν τα παραπάνω γεγονότα. Βλ. σχετικά *D. Zakythinos*, *Le Despotat grec de Morée*, 1, Paris 1932, 205.

5. *Σ.Ν. Ασωνίτη*, Συμβολή στην ιστορία της Αιτωλοακαρνανίας και των νησιών του Νοτίου Ιονίου. Από την προσάρτηση της κομητείας της Κεφαλληνίας στο πριγκηπάτο της Αχαΐας μέχρι το θάνατο του Καρόλου Α' Τόκκου (1325-1429). Δακτυλογραφημένη διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη 1987, 155 (παρακάτω ως *Σ. Ασωνίτη*, Αιτωλοακαρνανία).

6. *Σ. Ασωνίτη*, Αιτωλοακαρνανία, 164.

7. *Σ.Ν. Ασωνίτη*, Ο τίτλος του πρίγκηπα της Αχαΐας και οι Τόκκοι. Πρακτικά του Ε' διεθνούς Πανιονίου Συνεδρίου, 1, Αργοστόλι 1989, 60-79.

της περιοχής που αρχίζει από την Αιτωλία και φθάνει μέχρι τη χώρα των Θεσπρωτών και Μολοσσών, περιοχή που αποτελεί μέρος της Ηπείρου, όχι στο σύνολό της, αφού ένα τμήμα της, δηλαδή ο χώρος μεταξύ Αχελώου και Ευήνου, υπάγεται στην Αχαΐα». Η απόδοση αυτή υπαγορεύεται από την σύνταξη του χωρίου⁸ και εναρμονίζεται με τα δεδομένα των πηγών, που εκτός των άλλων αναφέρονται σε επέκταση της εξουσίας του Καρόλου Α΄ Τόκκου μέχρι τον Οφιδάρη (Ευήνο) ποταμό⁹.

Προβληματική ωστόσο παραμένει η πληροφορία του χωρίου αυτού, σύμφωνα με την οποία το μέρος των κτήσεων του Τόκκου μεταξύ των δύο ποταμών δεν αποτελούσε τμήμα της Ηπείρου, αλλά υπαγόταν στην Αχαΐα. Είναι βέβαια προφανές ότι οι όροι «Ήπειρος» και «Αχαΐα» στο παραπάνω χωρίο δεν έχουν την κλασική γεωγραφική τους έννοια, αλλά δηλώνουν τις επικράτειες των δεσποτών της Ηπείρου και των πριγκήπων της Αχαΐας αντίστοιχα. Σύμφωνα λοιπόν με το χωρίο αυτό, ο Τόκκος επεξέτεινε την αρχή του πέραν από τις περιοχές που ανήκαν στο δεσποτάτο της Ηπείρου και συγκεκριμένα στο χώρο μεταξύ των δύο ποταμών, περιοχή που ανήκε στο πριγκηπάτο της Αχαΐας. Επειδή εν τούτοις, όπως είδαμε, την περιοχή αυτή ο Τόκκος δεν την απέσπασε από το πριγκηπάτο, αλλά από τους Αλβανούς¹⁰, οδηγούμαστε στο συμπέρασμα ότι ο σύγχρονος των γεγονότων συντάκτης του Πανηγυρικού, αναφερόμενος στα δικαιώματα του πριγκηπάτου της Αχαΐας στην περιοχή αυτή, έχει υπόψη του κάποια προγενέστερη ιστορική φάση, πιθανόν την εποχή κατά την οποία η Ναύπακτος βρισκόταν υπό την κυριαρχία του πριγκηπάτου της Αχαΐας¹¹. Αν η υπόθεση αυτή είναι ορθή, αυτό σημαίνει ότι η αναφερόμενη στον Πανηγυρικό περιοχή ήταν εξαρτημένη από τη Ναύπακτο, τη μακροβιότερη από τις προικώες κτήσεις του Φιλίππου του Τάραντος στην Αιτωλοακαρνανία¹².

Ο συντάκτης του Πανηγυρικού λοιπόν, αναφερόμενος κατά τον 15ο αι.

8. Ο όρος «ξύμπασα» στο παραπάνω χωρίο δεν αποτελεί βέβαια, από συντακτική άποψη, αντικείμενο του «συγκατέλαβε», όπως φαίνεται να τον εξέλαβε ο Βογιατζίδης.

9. *Σ. Ασωνίτη*, Αιτωλοακαρνανία, 170.

10. *Σ. Ασωνίτη*, Αιτωλοακαρνανία, 152-156.

11. *Σ. Ασωνίτη*, Αιτωλοακαρνανία, 115-118.

12. Το γεγονός επιβεβαιώνεται από άλλες πηγές. Όταν το 1407 οι Βενετοί κατέλαβαν τη Ναύπακτο, αξίωσαν από τον Κάρολο Α΄ Τόκκο την παράδοση σ' αυτούς και του Ανατολικού, ως εξαρτήματος της Ναυπάκτου. Ένα έτος αργότερα ο βασιλιάς της Νεαπόλεως Λαδίσλαος, επικυρίαρχος του πριγκηπάτου της Αχαΐας και θεωρητικά της Ναυπάκτου, υπενθύμιζε στους Βενετούς τα επί του Ανατολικού δικαιώματά του: *Σ. Ασωνίτη*, Αιτωλοακαρνανία, 159-160, 193-194.

στην επέκταση της αρχής του Τόκκου, μνημονεύει τα θεωρητικά πλέον δικαιώματα του πριγκηπάτου της Αχαΐας στις νότιες περιοχές της Αιτωλίας. Η αναφορά όμως αυτή και ο συσχετισμός της με τη φραγκική κυριαρχία στη Ναυπάκτο δεν σημαίνει ότι τα δικαιώματα του πριγκηπάτου της Αχαΐας επί των περιοχών αυτών ανάγονται οπωσδήποτε και αποκλειστικά στις προικώες κτήσεις, που είχε λάβει το 1294 ο Φίλιππος του Τάραντος από το δεσπότη της Ηπείρου. Αξιώσεις επί ηπειρωτικών εδαφών είχαν οι πρίγκηπες της Αχαΐας πολύ πριν από το 1294.

Στις αξιώσεις αυτές αναφέρεται επανειλημμένα το κείμενο της α' συνθήκης του Viterbo (24-5-1267). Όπως είναι γνωστό, με τη συνθήκη αυτή ο πιεζόμενος από το Βυζάντιο Γουλιέλμος Β' Βιλλαρδουίνος, πρίγκηπας της Αχαΐας, αναγνώριζε την επικυριαρχία του Καρόλου Α' Ανδηγαυού¹³. Ειδική μνεία γίνεται στη συνθήκη αυτή για τα δικαιώματα του Βιλλαρδουίνου επί ηπειρωτικών εδαφών, δικαιώματα που είχε παραχωρήσει σ' αυτόν ο τελευταίος Λατίνος αυτοκράτορας της Κωνσταντινούπολης Βαλδουίνος το 1258/59. Τα εδάφη αυτά, όπως προκύπτει από το κείμενο της συνθήκης, δεν είχαν καταληφθεί το 1267 από τους Φράγκους¹⁴. Επειδή λοιπόν από τις μέχρι σήμερα γνωστές πηγές δεν προκύπτει ότι οι πρίγκηπες της Αχαΐας παραιτήθηκαν από τα δικαιώματα αυτά, το ερώτημα που τίθεται είναι ποια ήταν τα εδάφη αυτά και αν τελικά περιήλθαν υπό τη εξουσία του πριγκηπάτου της Αχαΐας. Είναι εύλογο εξ άλλου η αναζήτηση των εδαφών αυτών να στραφεί στις γειτονικές προς το πριγκηπάτο της Αχαΐας ηπειρωτικές περιοχές¹⁵.

Αναζητώντας λοιπόν στις νότιες περιοχές του ηπειρωτικού κράτους ενδείξεις φραγκικής κυριαρχίας, πέρα από εκείνη του Φιλίππου, το ενδιαφέρον μας κίνησε το τοπωνύμιο «Κατοχή», που δηλώνει σήμερα το ομώνυμο χωριό

13. Βλ. σχετικά *J. Longnon, Le traité de Viterbe entre Charles Ier d'Anjou et Guillaume de Villehardouin, prince de Morée (24 mai 1267)*. Studi in onore di Riccardo Filangieri, I, Napoli MCMLIX, 309-314 (Παρακάτω ως *J. Longnon, Viterbe*). - Του ίδιου, *Le rattachement de la principauté de Morée au royaume de Sicile en 1267*, Journal des Savants, Paris, juillet-septembre 1942, 142 (παρακάτω ως *J. Longnon, Rattachement*).

14. «Fiet autem et ordinabitur unum feudum, quod erit quinta pars totius terre quam in demaniis et homagiis ante contractum inter nos et predictam Agnetem matrimonium habebamus, ut, si nos filium masculum ex predicta Angete habere contingat, tam in huiusmodi feudo quam eciam in tota terra post ipsum matrimonium contractum a predicto imperatore donata, que a memorato despoto ejusque filiis vel ab aliis detinetur ad presens, filius ipse succedat...»: *J. Longnon, Viterbe*, 310. —Βλ. και *Σ. Ασωνίτη, Πελαγονία 1259: Μια νέα θεώρηση, Βυζαντικά 11 (1991) 145 κ.ε.*

15. Κατά τον *J. Longnon*, τα εδάφη αυτά θα πρέπει να βρίσκονταν σε μια ζώνη μεταξύ Ναυπάκτου και Λαρίσης: *J. Longnon, Rattachement*, 142.

της Ακαρνανίας στη δεξιά όχθη του Αχελώου, σε απόσταση 12 περίπου χιλιομέτρων από το Αιτωλικό¹⁶. Παρά το γεγονός ότι ο όρος «Κατοχή» είναι πολυσήμαντος¹⁷, η αναφορά του ως τοπωνυμίου φαίνεται να σημαίνει, περισσότερο από οτιδήποτε άλλο, κάποια ξένη κυριαρχία στην περιοχή. Εν τούτοις, τόσο η σημασία, όσο και η προέλευση του τοπωνυμίου εξακολουθούν να αποτελούν πρόβλημα.

Αναφερόμενος στο πρόβλημα αυτό ο Κ.Σ. Κώνστας, θεωρεί πιθανή ίδρυση του χωριού και την εμφάνιση του τοπωνυμίου κατά το 16ο αι. Ο ίδιος υποστηρίζει ότι η έννοια του τοπωνυμίου είναι άσχετη από στρατιωτικές κατοχές και ότι ο όρος «Κατοχή» δηλώνει τόπο χαμηλό, κάμπο, κατάλληλο για χειμαδιό¹⁸. Το συμπέρασμα αυτό θα ήταν πράγματι βάσιμο, αν το τοπωνύμιο είχε εμφανισθεί κατά το 16ο αι., αφού η χρήση του για δήλωση ξενοκρατούμενου χώρου στη διάρκεια της Τουρκοκρατίας δεν θα είχε νόημα. Πράγματι, προϋπόθεση για την απόδοση στο τοπωνύμιο της έννοιας του ξενοκρατούμενου χώρου είναι η ύπαρξη ελληνικής εξουσίας στις γύρω περιοχές.

Εν τούτοις το τοπωνύμιο «Κατοχή» δεν εμφανίζεται κατά το 16ο αι., αλλά πολύ νωρίτερα. Η πρώτη γνωστή μνεία του σε ελληνόγλωσση πηγή απαντάται στο Χρονικό των Τόκκων, όπου εξιστορούνται τα γεγονότα που διαδραματίστηκαν στο δυτικό ελλαδικό χώρο κατά τα τέλη του 14ου και τις αρχές του 15ου αι. Στο Χρονικό γίνεται λόγος και για τον πύργο της Κατοχής, του οποίου η κατασκευή, σύμφωνα με τα αρχαιολογικά δεδομένα, ανάγεται τουλάχιστον στο β' μισό του 14ου αι.¹⁹. Όμως την αρχαιότερη γνωστή μνεία του τοπωνυμίου συναντάμε σε λατινόγλωσση αρχειακή πηγή του 1296²⁰. Είναι λοιπόν προφανές ότι η εμφάνιση του τοπωνυμίου σε χρόνους προ της Τουρκοκρατίας επιτρέπει να αποδοθεί κατ' αρχήν σ' αυτό η έννοια

16. P. Soustal, *Nikopolis und Kephallenia, Tabula Imperii Byzantini*, 3, Wien 1981, 174.

17. Δ. Δημητράκου, *Μέγα λεξικόν της ελληνικής γλώσσης*, τ. 5, λ. κατοχή.

18. Κ. Σ. Κώνστα, *Η Κατοχή*. Από το χρονικόν ενός ακαρνανικού χωριού, Αθήναι 1971, 13.
89. - Βλ. και Δ. Μιτάκη, *Κατοχή*, άρθρο στην *Αιτωλοακαρνανική και Ευρυτανική Εγκυκλοπαιδεία*, 3, 1078, 1083.

19. Β. Κατσαρού, *Συμβολή στην ιστορία και μνημειακή τοπογραφία του χωριού Κατοχή Ακαρνανίας*. Νέα στοιχεία από το Χρονικό των Τόκκων, *Ελληνικά* 30 (1977-78) 312-319 (παρακάτω ως Β. Κατσαρού, *Κατοχή*). - Βλ. επίσης του ίδιου, *Αχελώος*. Συμβολή στο πρόβλημα της Βυζαντινής πόλης, *Ιστοριογεωγραφικά* 1 (1986) 50-51. — Του ίδιου, *Η θέση της Επισκοπής Αχελώου και η σχέση της με τη «βυζαντινή πόλη» γύρω από το λόφο «Επισκοπή», κοντά στο χωριό «Μάστρον» της Αιτωλίας*, *Ιστοριογεωγραφικά* 2 (1988) 200.

20. C. Perrat - J. Longnon, *Actes relatifs à la principauté de Morée, 1289-1300*, Paris 1967, 163(190) 27-9-1296.

του ξενοκρατούμενου χώρου.

Ὅσον αφορά τη γεωγραφική θέση και την έκταση της Κατοχής, από τις πρώτες αναφορές της στις πηγές προκύπτει ότι το τοπωνύμιο δεν όριζε αποκλειστικά το χώρο του σημερινού ομώνυμου χωριού, αλλά μια περιοχή με σημαντική έκταση²¹. Σε έγγραφο μάλιστα του 1363 το τοπωνύμιο αναφέρεται σε πληθυντικό αριθμό²². Κατά τα τέλη του 14ου αι. ο ποταμός Αχελώος, που ήταν μέχρις ενός σημείου πλωτός, ήταν γνωστός στους ναυτικούς και τους ταξιδιώτες ως «flumen Catoschi»²³, γεγονός από το οποίο συνάγεται ότι το τοπωνύμιο όριζε τότε τουλάχιστον την περιοχή που διέσχιζε ο ποταμός, από το ύψος του ομώνυμου χωριού μέχρι τις εκβολές του.

Αν δεχθούμε ότι το τοπωνύμιο «Κατοχή» δήλωνε ξενοκρατούμενο χώρο, η αναζήτηση του χρόνου εμφάνισης του θα πρέπει να συσχετισθεί με την εγκατάσταση ξένων κυριάρχων στην περιοχή. Με αυτή την προϋπόθεση ο χρόνος εμφάνισης του τοπωνυμίου θα πρέπει να τοποθετηθεί μετά το 1204, καθώς η στρατηγικά και οικονομικά δευτερεύουσα αυτή περιοχή είναι μάλλον απίθανο να κίνησε το ενδιαφέρον ξένων κατακτητών, ώστε να την αποσπάσουν από το βυζαντινό κράτος και να την διατηρήσουν υπό την κυριαρχία τους επί ικανό χρονικό διάστημα, ώστε να αποτελέσει το γεγονός αυτό τη γενεσιουργό αιτία του τοπωνυμίου²⁴. Την άποψή μας αυτή φαίνεται να ενισχύει και το γεγονός ότι στο κείμενο της Συνθήκης Διανομής, όπου μνημονεύονται οι γειτονικές περιοχές με τα γνωστά τότε τοπωνύμια (*pertinentia de Achello, pertinentia de Anatolico, pertinentia de Lesianis*), το τοπωνύμιο «Κατοχή» δεν αναφέρεται²⁵. Πιθανότερος λοιπόν χρόνος για την εμφάνιση του τοπωνυμίου είναι η περίοδος 1205-1296.

21. Βλ. σχετικά Β. Κατσαρού, Κατοχή, 316-317.

22. A. Rubió y Lluch, *Diplomatari de l'Orient Català*, Barcelona 1947, 338 (CCLVI) 16-8-1363.

23. Σ. Ασωνίτη, Αιτωλοακαρνανία, 35.

24. Μια παρατεταμένη εγκατάσταση ξένων στην περιοχή πριν από το 1204 είναι μάλλον απίθανη. Γεγονότα, όπως η προσχώρηση των κατοίκων του θέματος Νικοπόλεως στο Βούλγαρο επαναστάτη Δελεάνο κατά τους χρόνους του Μιχαήλ Δ' (1034-1041) ή η επιδρομή των Ούζων στην κεντρική Ελλάδα επί Κωνσταντίνου Ι (1059-1067), είχαν εφήμερο χαρακτήρα. Βλ. σχετικά Ι. Καραγιαννόπουλου, *Ιστορία Βυζαντινού Κράτους*, 2, Θεσσαλονίκη 1981, 496-497, 561.

25. G.L. Fr. *Tafel-G.M. Thomas*, *Urkunden zur älteren Handels und Staatsgeschichte der Republik Venedig, mit besonderer Beziehung auf Byzanz und die Levante*, 1, Wien 1856, 471. - Ως ισχυρό *argumentum ex silentio* υπέρ της άποψης αυτής θα πρέπει να θεωρηθεί και η απουσία του τοπωνυμίου «Κατοχή» από τα εκκλησιαστικής προέλευσης κείμενα, όπως είναι τα πατριαρχικά έγγραφα γενικά ή οι επιστολές του μητροπολίτη Ναυπάκτου Ιωάννου Αποκαύκου.

Τα χρονικά αυτά πλαίσια είναι δυνατό να περιορισθούν ακόμη περισσότερο, αν λάβουμε υπόψη το γεγονός ότι κατά το α΄ μισό του 13ου αι. οι συνθήκες για την εγκατάσταση ξένων κυριάρχων στις νότιες περιοχές του ηπειρωτικού κράτους ήταν αρνητικές²⁶. Αν μάλιστα λάβουμε υπόψη και τις μαρτυρίες για τη δεινή θέση των Φράγκων της Πελοποννήσου περί το 1255²⁷, ο *terminus post quem* για την εμφάνιση του τοπωνυμίου είναι δυνατόν να μετακινηθεί στο έτος αυτό.

Όπως είδαμε *terminus ante quem* για την εμφάνιση του τοπωνυμίου είναι το έτος 1296, όταν το τοπωνύμιο «Κατοχή» απαντάται για πρώτη φορά. Είναι εν τούτοις προφανές ότι η αναφορά του σε επίσημο έγγραφο προϋποθέτει μακροχρόνια χρήση του από τον τοπικό πληθυσμό. Το έγγραφο εξ άλλου του 1296 είναι αρκετά διαφωτιστικό. Σύμφωνα με αυτό, οι αξιωματούχοι του Φιλίππου του Τάραντος είχαν αποσπάσει την Κατοχή από την Μαργαρίτα, δευτερότοκη θυγατέρα του πρίγκηπα της Αχαΐας Γουλιέλμου Β΄ Βιλλαρδουΐνου, η οποία κατείχε μέχρι τότε την περιοχή ειρηνικά. Για το λόγο αυτό στις 27-9-1296, μετά από διαμαρτυρία της Μαργαρίτας, ο βασιλιάς της Νεαπόλεως Κάρολος Β΄ διέταξε τον πρίγκηπα του Τάραντος να δώσει εντολή στους αξιωματούχους του για την απόδοση της Κατοχής στη Μαργαρίτα το αργότερο σε ένα μήνα. Στο εξής ο Φίλιππος του Τάραντος δεν θα έπρεπε να ανέχεται να ζημιώνεται η Μαργαρίτα στη κτήση της²⁸.

Από το έγγραφο λοιπόν αυτό προκύπτει ότι η περιοχή της Κατοχής

26. Μετά την Δ΄ σταυροφορία οι παραλιακές περιοχές του Κορινθιακού, μεταξύ των οποίων και η της Ναυπάκτου, υφίστανται φραγκικές επιδρομές, που αποσκοπούσαν όμως σε προσωρινά ωφέλη. Εξ άλλου οι ηγεμόνες της Ηπείρου Θεόδωρος και Μιχαήλ Β΄ είχαν την πρωτοβουλία των κινήσεων έναντι των Φράγκων του πριγκηπάτου της Αχαΐας. Βλ. σχετικά *Μ.Σ. Κορδώση*, Η κατάκτηση της Νότιας Ελλάδας από τους Φράγκους. Ιστορικά και τοπογραφικά προβλήματα, Ιστοριογεωγραφικά 1(1986) 137-148.

27. *Μ.Σ. Κορδώση*, ό.π., 147-149.

28. «Pro sorore principisse Achaye. Scriptum est nato suo principi Tarentino etc. Margarita, nata quondam principis Achaye, consors Aynardi de Sabrano, militis, consanguinei, familiaris et fidelis nostri, in presencia nostre majestatis exposuit quod officiales tui de partibus illis destituere eam injuste possessione terre sue Catochi quam ipsa tenebat et pacifice possidebat, circa quod humiliter petito pro ipsam opportune sibi per nostram excellentiam provideri, filacioni tue districte mandamus quatinus, statim receptis presentibus, dictis officialibus tuis illarum parcium mandes expresse ut incontinenti possessionem dicte terre eidem Margarite seu officialibus ejus, pro ea, restituant et resignent, nec paciariis ulterius eidem Margarite sive officialibus suis in terra ipsa inferri per aliquos officiales et ministros tuos molestiam indebitam vel offensam. Sic autem te facere volumus et curare ut, infra mensem unum a data presencium numerandum, dicte terre possessio sit dicte Margarite seu officialibus ejus infalibiliter restituta». *C. Perrat - J. Longnon*, ό.π., 163 (190) 27-9-1296.

ανήκε στη Μαργαρίτα και δεν υπαγόταν στην άμεση δικαιοδοσία του Φιλίππου του Τάραντος, αλλά ήταν ανεξάρτητη από τις αιτωλοακαρνανικές προικώες κτήσεις του. Η προσπάθειά του το 1296, μέσω των αξιωματούχων του, να την εντάξει στις προικώες κτήσεις του προσέκρουσε τότε στην αντίδραση του πατέρα του, του Καρόλου Β΄ Ανδηγαυού. Είναι λοιπόν φανερό ότι η Κατοχή κατά το 1296, αλλά και πριν από τη χρονολογία αυτή, αποτελούσε φραγκική κτήση ανεξάρτητη από την προίκα της Θάμαρ, συζύγου του πρίγκηπα του Τάραντος.

Όσον αφορά τα δικαιώματα της Μαργαρίτας επί της Κατοχής, αυτά στηρίζονταν στο γεγονός ότι την περιοχή είχε παραχωρήσει σ' αυτήν ο γαμπρός της Φλώρεντος, πρίγκηπας της Αχαΐας (1289-1297). Αυτό προκύπτει από έγγραφο του 1300, το οποίο όμως δεν διευκρινίζει από πού αντλούσε ο Φλώρεντος το δικαίωμα παραχώρησης της περιοχής, ούτε τον τρόπο κατά τον οποίο η Κατοχή είχε περιέλθει στην εξουσία του²⁹. Θα πρέπει εν τούτοις να σημειωθεί ότι το ενδεχόμενο να έγινε ο Φλώρεντος κύριος της Κατοχής με πολεμική επιχείρηση φαίνεται ελάχιστα πιθανό, αφού οι σχέσεις του με το Νικηφόρο Α΄ της Ηπείρου εμφανίζονται ως σταθερά φιλικές³⁰.

Πιθανότερο φαίνεται ότι η Κατοχή βρισκόταν ήδη υπό φραγκικό έλεγχο, όταν ο Φλώρεντος ανέλαβε την εξουσία στο πριγκηπάτο της Αχαΐας. Υπέρ της άποψης αυτής συνηγορούν δύο ενδείξεις από το Χρονικό του Μορέως. Η πρώτη σχετίζεται με τα κίνητρα που οδήγησαν το Φλώρεντο στο να παραβλέψει την πρόσφατη (1290) ανακωχή που είχε συνάψει με το Βυζάντιο και να μετάσχει σε εκστρατεία του δεσπότη Νικηφόρου Α΄ για την απόκρουση των βυζαντινών στρατευμάτων που είχαν εισβάλει στην Ήπειρο. Σύμφωνα λοιπόν με το Χρονικό, ο Φλώρεντος επικαλέσθηκε τότε ως λόγο συμμετοχής του στην εκστρατεία, μεταξύ άλλων, και το γεγονός της γειννίασης των κτήσεών του με την επικράτεια του δεσπότη³¹. Η αναφορά αυτής ως κινήτρου

29. «... demum quia donatio facta per memoratum principem nobili mulieri Margarite, comitisse Chephalonie, cognate sue de tota terra dicta Catochi cum omnibus straticotis, scilicet pheudotariis equitibus et peditibus existentibus in eadem asseritur facta fuisse contra morem et consuetudinem hominum regionis ipsius, subiungimus et mandamus ut, non obstantibus quibuscumque litteris in contrarium destinatis, comitissam prefatam vel alium pro eadem uti huiusmodi sibi facta gratia non permittas». C. *Minieri-Riccio*, Saggio di codice diplomatico. Supplemento, parte seconda, Napoli 1882, 8-9, 9-8-1300.

30. *Nicol*, Despotate, 38-49.

31. «'Επει ἐγὼ λέγω διὰ ἑμὲν, καὶ κράτει το εἰς ἀλήθειαν, ὅτι διὰ τὴν ἀγάπην σου καὶ συγγενότητά μας διατὸ εἶμεθεν καὶ γείτονες κὶ ἀρμόζει νά βοηθοῦμεν ὁ εἰς τὸν ἄλλον γείτονα ὅτι τοῦ κάμνει χρεία».

Π. *Καλονάρου*, Το Χρονικόν του Μορέως, Αθήναι 1940, σ. 359-60, στ. 8948-51.

του Φλωρέντου δίνει μια εύλογη απάντηση στο πρόβλημα της ερμηνείας της ανακόλουθης πολιτικής του πρίγκηπα.³² ενδεχόμενη επιτυχία των Βυζαντινών στην Ήπειρο ήταν δυνατό να θέσει σε κίνδυνο και τις ηπειρωτικές κτήσεις του Φλωρέντου.

Η δεύτερη ένδειξη, πάλι από το Χρονικό του Μορέως, σχετίζεται και αυτή με τη συμμετοχή του Φλωρέντου στον πόλεμο του Νικηφόρου Α΄ κατά των Βυζαντινών. Όταν ο δεσπότης πληροφορήθηκε ότι τα συμμαχικά στρατεύματα υπό τον Φλώρεντο είχαν ξεκινήσει από την Πελοπόννησο για την Ήπειρο, έσπευσε να τα προϋπαντήσει. Η επίσημη υποδοχή των συμμάχων έγινε στα Λεσιανά³³. Η επιλογή του χώρου αυτού για τη επίσημη υποδοχή των συμμάχων δεν φαίνεται ότι υπήρξε τυχαία. Τα Λεσιανά βρίσκονται 5 περίπου χιλιόμετρα προς Β. του χωριού Κατοχή, στο δρόμο προς την Άρτα³⁴. Είναι λοιπόν πιθανό ότι ο Φλώρεντος, καθ' οδόν προς την Άρτα, πέρασε από την Κατοχή και ότι ο δεσπότης τον υποδέχθηκε στα σύνορα της φραγκικής αυτής κτήσης με την επικράτειά του.

Από όσα αναφέραμε συνάγεται ότι η Κατοχή αποτελούσε φραγκική κτή-

32. Ως προς τα κίνητρα που οδήγησαν το Φλώρεντο, παρά την ανακωχή με τους Βυζαντινούς (1290) στην Πελοπόννησο, να λάβει τα όπλα εναντίον τους στη Ήπειρο, οι μέχρι τώρα διατυπωθείσες απόψεις είναι μάλλον αόριστες. Ο Ι. Ρωμανός, αφού παραθέτει την άποψη του Ηορφ, ότι ο «παράδοξος όρος» της ανακωχής, με τον οποίο επιτρεπόταν στον πρίγκηπα να συμμαχήσει με τους εχθρούς του Βυζαντίου εκτός Πελοποννήσου, δεν αποτελεί μοναδικό φαινόμενο, προσθέτει ότι ο Φλώρεντος ανέλαβε να βοηθήσει το γείτονα και θείο του ωθούμενο από το μίσος κατά του προμάχου της ελληνικής εθνότητας αυτοκράτορα (*Ι. Ρωμανού, Ιστορικά έργα, Κερκυραϊκά Χρονικά 7 (1959) 228-229. Παρακάτω ως Ι. Ρωμανού, Έργα*). Ο *W. Miller* επικαλείται ως κίνητρα του Φλωρέντου «dynastic reasons and the national love of glory» (*W. Miller, The Latins in the Levant, London 1908, 180*). Κατά τον Δ. Ζακυθινό ο Φλώρεντος ανέλαβε να βοηθήσει το δεσπότη ακολουθώντας οδηγίες του Καρόλου Β΄ Ανδηγανού (*D. Zakythinos, Le Despotat grec de Morée, I, Paris 1932, 62*). Όπως όμως εύστοχα παρατηρεί η Α. Λαΐου, η άποψη αυτή δεν θεμελιώνεται βάσει της πηγής στην οποία παραπέμπει ο Δ. Ζακυθινός (*A. Laiou, Constantinople and the Latins: The Foreign Policy of Andronicus II (1282-1328), Cambridge Mass. 1972, 40, n. 30*).

33. «Εἶθ' οὕτως γάρ ἐπέρασεν κι ὁ πρίγκιπας Μορέως ἀπὸ τὴν Πάτραν σὲ λαλῶ, κ' ἐδιέβη εἰς τὴν Ἄρταν. Κι ὡς τὸ ἔμαθεν καὶ ἤκουσεν ἐτότε ὁ Δεσπότης ὅτι ἔρχετον ὁ πρίγκιπας, ἐξέβη εἰς ἀπαντὴν του· στὰ Λεσιανά ἀπαντήθηκαν, χαρὰν μεγάλη ἐποίησαν»
0008«Καλῶς ἦλθες, ὁ πρίγκιπας, καλῶς ὁ ἀνεψιός μου, ἀρτίως θεωρῶ κ' ἐγνώρισα τῶν συγγενῶν τὸ σπλάχνος». Κι' ὅσον ἐκατεχόρτασαν φιλήματα ρωμαίϊκα, ἐκίνησαν κ' ἐδιάβησαν ὀλόρθα εἰς τὴν Ἄρταν».

Π. Καλονάρο, Το Χρονικόν του Μορέως, σ. 357, στ. 8877-8885.

34. *P. Soustal, Nikopolis und Kephallénia, TIB 3, Wien 1981, 194.*

ση στη Δυτική Στερεά, ανεξάρτητη από τις προικώες κτήσεις του Φιλίππου του Τάραντος, η οποία είχε περιέλθει υπό φραγκικό έλεγχο πιθανότατα πριν ο Φλώρεντος αναλάβει την εξουσία στο πριγκηπάτο της Αχαΐας. Ο χρόνος κατά τον οποίο η Κατοχή περιήλθε υπό τον έλεγχο του πριγκηπάτου της Αχαΐας δεν είναι βέβαια δυνατό να προσδιορισθεί επακριβώς. Ο συσχετισμός εν τούτοις της Κατοχής με τις διεκδικούμενες το 1267 από τον πρίγκηπα της Αχαΐας ηπειρωτικές περιοχές είναι δυνατό να μετακινήσει τον *terminum post quem* της εμφάνισης του τοπωνυμίου στη χρονολογία της α' συνθήκης του Viterbo.

Όπως αναφέραμε, με τη συνθήκη αυτή ο Γουλιέλμος Β' Βιλλαρδουΐνος αναγνώριζε ως επικυρίαρχο το βασιλιά της Νεαπόλεως. Παρατηρούμε εν τούτοις ότι στο κείμενο της συνθήκης αυτής δεν στήριζαν μόνο οι Ανδηγαυοί τα επικυριαρχικά τους δικαιώματα επί του πριγκηπάτου της Αχαΐας, αλλά και οι θυγατέρες του Βιλλαρδουΐνου τα δικά τους δικαιώματα έναντι των Ανδηγαυών. Σύμφωνα με τις διατάξεις της συνθήκης, το σύνολο των κτήσεων που κληροδοτούσε ο Βιλλαρδουΐνος στους απογόνους του αποτελούσαν τόσο οι πραγματικές του κτήσεις, τα 5/5 του πριγκηπάτου της Αχαΐας, όσο και η περιοχή της Ηπείρου που του είχε παραχωρήσει το 1258/59 ο αυτοκράτορας της Κωνσταντινούπολης Βαλδουΐνος Β'. Την περιοχή αυτή κατείχε κατά το χρόνο υπογραφής της συνθήκης του Viterbo ο δεσπότης της Ηπείρου. Σύμφωνα πάντα με τη συνθήκη, από το παραπάνω κληροδοτούμενο σύνολο, τα 4/5 του πριγκηπάτου της Αχαΐας θα περιέρχονταν στη θυγατέρα του Βιλλαρδουΐνου Ισαβέλλα και το μελλοντικό σύζυγό της, γιο του βασιλιά της Νεαπόλεως³⁵. Το υπόλοιπο 1/5 του πριγκηπάτου μαζί με την διεκδικούμενη ηπειρωτική περιοχή θα αποτελούσαν ένα φέουδο, το οποίο ο Βιλλαρδουΐνος επεφύλασσε για το γιο που ενδεχομένως θα αποκτούσε³⁶. Αν δεν αποκτούσε γιο, το φέουδο αυτό θα περιερχόταν στην Ισαβέλλα και το σύζυγό της. Οπωσδήποτε, όποιος θα κατείχε το φέουδο αυτό, θα είχε την υποχρέωση να προικίσει και τις θυγατέρες που θα αποκτούσε ο Βιλλαρδουΐνος στο μέλλον³⁷.

Τα επακολοθησάντα είναι γνωστά. Ο σύζυγος της Ισαβέλλας, γιός του Καρόλου Α' Ανδηγαυού, πέθανε, χωρίς από το γάμο αυτό να αποκτήσει κληρονόμο. Έτσι το 1289 η Ισαβέλλα παντρεύτηκε το Φλώρεντο, με τη

35. *J. Longnon, Viterbe, 309-311.*

36. Βλ. παραπάνω, σημ. 14.

37. «... et quicumque predictum feudum quinte partis habuerit, filias vel neptes nostras ex predicta Angete vel alia uxore nostra precreandas maritare teneatur et aliis filiis nostris juxta terre consuetudinem providere»: *J. Longnon, Viterbe, 311.*

συγκατάθεση του Καρόλου Β΄ Ανδηγαυού³⁸. Ο Βιλλαρδουίνος εξ άλλου δεν απέκτησε μετά το 1267 γιο, αλλά δεύτερη θυγατέρα, τη Μαργαρίτα, η οποία έγινε σύζυγος του ιππότη του βασιλείου της Νεαπόλεως Isnard de Sabran³⁹. Σύμφωνα λοιπόν με τις διατάξεις της συνθήκης του Viterbo, το σύνολο της κληρονομίας του Βιλλαρδουίνου περιήλθε στην Ισαβέλλα και το Φλώρεντο, οι οποίοι είχαν την υποχρέωση να προικίσουν τη Μαργαρίτα.

Από τα παραπάνω προκύπτει ότι ο Φλώρεντος, από το γάμο του με την Ισαβέλλα, απέκτησε δικαιώματα όχι μόνο επί των πελοποννησιακών εδαφών του πριγκηπάτου της Αχαΐας, αλλά και επί της διεκδικούμενης το 1267 από το Βιλλαρδουίνο περιοχής της επικράτειας των δεσποτών της Ηπείρου. Είναι λοιπόν προφανές ότι το γεγονός της παραχώρησης της Κατοχής από το Φλώρεντο στη Μαργαρίτα συνδέει άμεσα την περιοχή της Κατοχής με τις διεκδικούμενες από το Βιλλαρδουίνο ηπειρωτικές περιοχές. Είναι λοιπόν πιθανόν ότι ο Φλωρέντιος εξεπλήρωσε την υποχρέωση που είχε, ως κάτοχος του 1/5 του πριγκηπάτου της Αχαΐας, να προικίσει τη Μαργαρίτα, σύμφωνα με τη συνθήκη του Viterbo.

Η σχέση της Κατοχής με τα διεκδικούμενα το 1267 από το Βιλλαρδουίνο ηπειρωτικά εδάφη προκύπτει επίσης και από τη διαδικασία με την οποία η περιοχή της Κατοχής ενσωματώθηκε τελικά στις προικώες κτήσεις του Φιλίππου του Τάραντος. Όπως είδαμε, το 1296 ο βασιλιάς Κάρολος Β΄ είχε αντιδράσει στην επιχειρηθείσα τότε απόσπαση της περιοχής από τη Μαργαρίτα και το σύζυγό της Isnard de Sabran, του οποίου ο οίκος είχε τη βασιλική εύνοια και μεγάλη δύναμη στο βασίλειο της Νεαπόλεως⁴⁰. Όμως το 1297 ο Isnard de Sabran πέθανε και λίγο αργότερα η θυγατέρα του Βιλλαρδουίνου έλαβε ως δεύτερο σύζυγο τον κόμη της Κεφαλληνίας Ριχάρδο Ορσίνι⁴¹. Το

38. *J. Longnon, Rattachement, 136.*

39. *K. Hopf, Geschichte Griechenlands von Beginn des Mittelalters bis auf unsere Zeit, 1, Leipzig 1867, 344 (παρακάτω ως K. Hopf, Geschichte).* — *Φ. Γρηγοροβίου, Ιστορία της πόλεως Αθηνών κατά τους Μέσους αιώνες, μεταφρασθείσα εκ της γερμανικής μετά διορθώσεων και προσθηκών υπό Σ.Π. Λάμπρου, 2, Αθήναι 1904 (φωτοαν. έκδ. Αθήναι 1977), 81.*

40. Ο Isnard de Sabran ήταν γιός του ανώτατου δικαστή του βασιλείου της Νεαπόλεως Eleazar de Sabran, κόμητος του Αγίανο. Οι στενοί δεσμοί του οίκου αυτού με τους Ανδηγαυούς ηγεμόνες προκύπτουν από το γεγονός ότι την ημέρα κατά την οποία έγιναν στο Trani οι γάμοι του Φιλίππου, γιου του βασιλιά, με τη θυγατέρα του Βιλλαρδουίνου Ισαβέλλα (28-5-1271), έγιναν και οι αρραβώνες του Isnard με την ανήλικη αδελφή της νύφης, τη Μαργαρίτα. Στο έγγραφο της σημ. 28, ο Κάρολος Β΄, αναφερόμενος στον Isnard, τον αποκαλεί «consanguineum». Βλ. σχετικὰ *F. Cerone, La sovranità napoletana sulla Morea e sulle isole vicine, Archivio storico per le province napoletane, n.s., 2 (1916) 199.* — *D. Nicol, Despotate, 64.*

41. *Ι. Ρωμανού, Έργα, 240-41.* - *Φ. Γρηγοροβίου, ό.π.*

1300 ο βασιλιάς, ο οποίος τέσσερα χρόνια πριν θεωρούσε νόμιμα τα δικαιώματα της Μαργαρίτας επί της Κατοχής, αποφάσισε να στερήσει τη σύζυγο του Ορσίνι από την κτήση της.

Ανεξάρτητα από τα κίνητρα του βασιλιά, για τα οποία θα γίνει λόγος παρακάτω, η απόφασή του αυτή και η αιτιολογία στην οποία τη στήριξε δείχνουν μια ανακολουθία, την οποία θα επιχειρήσουμε να ερμηνεύσουμε. Το 1300 λοιπόν ο Κάρολος Β΄, προκειμένου να στηρίξει νομικά την απόφασή του για έκπτωση της Μαργαρίτας από τα δικαιώματά της επί της Κατοχής, επικαλέσθηκε το γεγονός ότι η παραχώρηση της περιοχής από το Φλώρεντο στη θυγατέρα του Βιλλαρδουΐνου είχε γίνει «*contra morem et consuetudinem hominum regionis ipsius*»⁴². Ο ηγεμόνας λοιπόν ενός φεουδαλικού κράτους θεωρούσε στην περίπτωση αυτή νομότυπη και ισχυρή όχι την εφαρμογή από τους υποτελείς του του φεουδαλικού δικαίου, αλλά του βυζαντινού. Κατά την άποψή μας η ερμηνεία της θέσης αυτής του βασιλιά της Νεαπόλεως είναι εφικτή μόνο με το συσχετισμό της Κατοχής με τα αναφερόμενα στη συνθήκη του Viterbo ηπειρωτικά εδάφη.

Όταν ο Βιλλαρδουΐνος συμπεριλάμβανε στην κληρονομία του τα διεκδικούμενα ηπειρωτικά εδάφη, θεωρούσε αυτονόητη την ισχύ και σ' αυτά του δικαίου που ίσχυε και στο πριγκηπάτο, αν αυτά περιέρχονταν στην κυριαρχία του. Αυτό προκύπτει σαφώς από το κείμενο της συνθήκης του Viterbo, όπου, εκτός των άλλων⁴³, ο Βιλλαρδουΐνος επιφύλασσε στον εαυτό του το δικαίωμα να προβαίνει σε φεουδαλικές παραχωρήσεις στα εδάφη αυτά⁴⁴. Εν τούτοις, παρά την προσεκτική διατύπωση του κειμένου της συνθήκης, διαπιστώνουμε κάποια ασάφεια στο σημείο που γίνεται λόγος για την υποχρέωση των κληρονόμων του Βιλλαρδουΐνου να προικίσουν τις θυγατέρες του. Συγκεκριμένα αναφέρεται ότι η παραχώρηση της προίκας έπρεπε να γίνει «*iuxta terre consuetudinem*»⁴⁵. Αν και είναι σαφές ότι ο όρος *terra* στην περίπτωση αυτή καλύπτει τόσο τα πελοποννησιακά εδάφη του πριγκιπάτου της Αχαΐας, όσο και τη διεκδικούμενη περιοχή της Ηπείρου, είναι επίσης φανερό ότι η

42. Βλ. παραπάνω, σημ. 29.

43. «... *promictimus ... quodque faciemus posse nostrum bona fide quod barones et comites ac universitates et burgenses terre nostre jurent quod, post obitum nostrum, eis qui habituri sunt terram ipsam secundum predictum modum et ordinem, fidelitatem et ligium homagium facient juxta consuetudinem imperii Romanie*»: *J. Longnon, Viterbe, 312.*

44. «... *infeudationes post nostrum obitum valituras facere nequeamus, nisi usque ad quatordecim milia yperperatarum terre, ... septem milia in terra quam predictus imperator post matrimonium ipsum contractum ... nobis donavit et contulit*»: *J. Longnon, Viterbe, 310.*

45. Βλ. παραπάνω, σημ. 37.

γενικότερη έννοια του όρου αυτού παρείχε δυνατότητα και για διαφορετική ερμηνεία του, αν αυτή εξυπηρετούσε κάποια σκοπιμότητα.

Προφανώς κατά την παραχώρηση της Κατοχής στη Μαργαρίτα ο Φλώρεντος είχε εφαρμόσει το τυπικό του φεουδαλικού δικαίου που ίσχυε στο πριγκηπάτο της Αχαΐας. Όπως είδαμε, το 1296 ο ευμενής προς τη Μαργαρίτα και το σύζυγό της βασιλιάς της Νεαπόλεως είχε θεωρήσει τη διαδικασία αυτή απόλυτα νομότυπη. Όμως το 1300, όντας αποφασισμένος να αφαιρέσει την περιοχή από την θυγατέρα του Βιλλαρδουΐνου, πρόβαλε το επιχείρημα ότι κατά την παραχώρησή της δεν είχαν εφαρμοσθεί οι τοπικές συνθήκες, τις οποίες βέβαια, και αν ακόμη γνώριζε ο Φλώρεντος, ήταν αδύνατο να εφαρμόσει, αφού λειτουργούσε ως φεουδαλικός ηγεμόνας. Φαίνεται λοιπόν ότι ο βασιλιάς αξιοποίησε την ασάφεια του κειμένου της συνθήκης που προαναφέραμε, ώστε να επιτύχει στο σκοπό του. Τώρα ο όρος «terre» του σχετικού χωρίου της συνθήκης του Viterbo σήμαινε «regionis ipsius», δηλαδή της περιοχής της Αιτωλοακαρνανίας, και η Μαργαρίτα έπρεπε να κηρυχθεί έκπτωτη από την κτήση της, επειδή η παραχώρησή της από το Φλώρεντο είχε γίνει «contra morem et consuetudinem hominum regionis ipsius». Προφανώς ο λόγος που υπαγόρευσε στο βασιλιά την εξεζητημένη αυτή ερμηνεία ήταν ότι η Μαργαρίτα έπρεπε να στερηθεί οπωσδήποτε τη κτήση της, χωρίς όμως να θιγεί το γράμμα της συνθήκης του Viterbo, στην οποία οι Ανδηγαυοί στήριζαν τα δικαιώματά τους επί του πριγκηπάτου της Αχαΐας.

Από όσα αναπτύξαμε συνάγεται ότι η περιοχή της Κατοχής υπήρξε κατά τα τέλη του 13ου αι. φραγκοκρατούμενος χώρος, ανεξάρτητος από τις προικώες κτήσεις του Φιλίππου του Τάραντος, που σχετίζεται με τη διεκδικούμενη το 1267 από το Βιλλαρδουΐνο περιοχή του ηπειρωτικού κράτους. Η έννοια του τοπωνυμίου ως ξενοκρατούμενου χώρου, που συνεπάγεται ελληνική κυριαρχία στις γύρω περιοχές, υποστηρίζεται από αρκετές ενδείξεις κυριαρχίας του πριγκηπάτου της Αχαΐας στην περιοχή, πριν ακόμη παραχωρηθούν οι γειτονικές περιοχές ως προίκα στο Φίλιππο του Τάραντος⁴⁶.

Κλείνοντας τη σύντομη αυτή μελέτη, θεωρούμε σκόπιμο να αναφερθούμε στους λόγους για τους οποίους το 1300 ο βασιλιάς της Νεαπόλεως αποφάσισε να στερήσει τη Μαργαρίτα από την Κατοχή. Όπως ήδη αναφέραμε, το 1296 οι αξιωματούχοι του Φιλίππου του Τάραντος είχαν καταλάβει την περιοχή και ο βασιλιάς διέταζε το γιό του για την απόδοσή της στη θυγατέρα του Βιλλαρδουΐνου. Εν τούτοις δεν είναι βέβαιο ότι ο Φίλιππος του Τάραντος

46. Με το πρόβλημα του χρόνου και των συνθηκών κάτω από τις οποίες η Κατοχή περιήλθε υπό την εξουσία του πριγκηπάτου θα ασχοληθούμε σε άλλη μελέτη μας, που δημοσιεύεται σύντομα.

συμμορφώθηκε προς την πατρική εντολή. Ο Horf, στηριζόμενος σε κατεστραμμένα πλέον έγγραφα του Ανδηγαυικού Αρχείου, παρέχει την πληροφορία ότι το 1299 ο βασιλιάς πάλι διέταξε την απόδοση της Κατοχής στη Μαργαρίτα, χωρίς όμως αποτέλεσμα. Κατά τον ίδιο ιστορικό, η διαταγή επαναλήφθηκε το 1300⁴⁷. Ὅπως όμως διαπιστώσαμε, κατά το ίδιο έτος ο βασιλιάς αποφάσισε την έκπτωση της Μαργαρίτας από την κυριαρχία επί της Κατοχής. Κατά το επόμενο έτος, πάντα κατά τον Horf, ο βασιλιάς, μετά από αίτημα της δέσποινας της Ηπείρου Ἄννας, επικύρωνε υπέρ του Μιχαήλ Νομικόπουλου, κατοίκου της περιοχής Αχελώου, παλαιότερη υπέρ αυτού παραχώρηση της Κατοχής (14-7-1301)⁴⁸.

Η στάση αυτή του βασιλιά έναντι της Μαργαρίτας στο ζήτημα της Κατοχής εναρμονίζεται πλήρως με τα δεδομένα ανεξάρτητων πηγών, από τις οποίες διαπιστώνεται ότι ο Κάρολος Β΄ κατά τη διάρκεια της αιχμαλωσίας του Φιλίππου του Τάραντος (1299-1302)⁴⁹ επιδίωκε σταθερά να διατηρεί καλές σχέσεις με τη δέσποινα της Ηπείρου, από την οποία προσδοκούσε τη μεταβίβαση σημαντικών ηπειρωτικών εδαφών στο γιό του⁵⁰. Σημαντική ένδειξη του ότι η μεταβολή της στάσης του βασιλιά έναντι της Μαργαρίτας στο ζήτημα της Κατοχής έγινε με υποκίνηση της Ἄννας θεωρούμε το γεγονός ότι το έγγραφο, με το οποίο διατασσόταν η μη απόδοση της Κατοχής στη Μαργαρίτα, ικανοποιούσε και αίτημα της Ἄννας σχετικό με την Εκκλησία της Ναυπάκτου⁵¹.

Στο σημείο αυτό θα πρέπει να υπενθυμίσουμε την αντιδικία της Μαργαρίτας με τον πρόγονό της Ιωάννη Ορσίνι, γαμπρό της Ἄννας, σχετικά με την κληρονομία του Ριχάρδου Ορσίνι⁵². Φαίνεται λοιπόν ότι η δέσποινα της Ηπείρου, σε μια προσπάθεια υποστήριξης του γαμπρού της, άσκησε την επιρροή της στο βασιλιά της Νεαπόλεως, ώστε να πειθαναγκάσει τη Μαργαρίτα να γίνει περισσότερο ενδοτική στις αξιώσεις της από τον Ιωάννη. Ὅπως μας πληροφορεί ο Horf, στις 24-2-1302 ο Κάρολος Β΄ εξαρτούσε την

47. K. Hopf, *Geschichte*, 1, 354. - Πρβλ. I. Ρωμανού, Ἔργα, 241, σημ. 7.

48. K. Hopf, *Geschichte*, 1, 358.- Ο Μιχαήλ Νομικόπουλος ήταν πιθανότατα συνεργάτης και υποτελής των Φράγκων. Λίγα χρόνια νωρίτερα ένας Μιχαήλ Νομικόπουλος είχε θεθεί επικεφαλής πρεσβείας ως Syndicus et procurator universitatis civitatis Corphoy, που υπέβαλε αιτήματα στον Κάρολο Β΄ Ανδηγαύο: C. Perrat - J. Longnon, *ό.π.*, 79 (79) 29-4-1294.

49. E. Leonard, *Les Angevins de Naples*, Paris 1954, 189-195. - D. Nicol, *Despotate*, 48.

50. K. Hopf, *Geschichte*, 1, 358-59. - D. Nicol, *Despotate*, 63-64.

51. D. Nicol, *Despotate*, 66-67.

52. I. Ρωμανού, Ἔργα, 248-251.

απόδοση της Κατοχής στη Μαργαρίτα από τη συνδιαλλαγή της με τον Ιωάννη Ορσίνι⁵³. Αν και είναι γνωστό ότι τότε επήλθε μεταξύ των αντιδίκων κάποιος συμβιβασμός, παραμένει άγνωστο αν τελικά η Κατοχή αποδόθηκε στη Μαργαρίτα, η οποία ακόμη το 1314 εξακολουθούσε να έχει αξιώσεις από τον Ιωάννη Ορσίνι⁵⁴.

Αφορμή για τη μελέτη αυτή μας έδωσε η αναφορά του ανώνυμου συντάκτη του Πανηγυρικού στα θεωρητικά δικαιώματα του πριγκηπάτου της Αχαΐας επί της μεταξύ Αχελώου και Ευήνου περιοχής. Ο προβληματισμός από την πληροφορία αυτή και η επικέντρωσή του στην Κατοχή δείχνουν τη σημασία των τοπωνυμίων ως τεκμηρίων ιστορικών εξελίξεων, ιδιαίτερα για περιφερειακές περιοχές, που δεν έτυχαν της προσοχής των ιστοριογράφων της εποχής τους.

53. *K. Hopf, Geschichte, 1, 354.*

54. *I. Ρωμανού, Έργα, 250-51, σημ. 2.*

JUSTINIAN'S MARITIME BUILDINGS

The starting point of this paper¹ is Procopius' accusation, that Justinian squanders public money on maritime buildings «θαλαττίους οικόδομίας»². According to Procopius these buildings were unreasonable and foolish³. Justinian considered it right, Procopius tells us, to allocate large sums of money to maritime constructions in his effort to control the perennial movement of the waves. He casts stones into the sea a great distance from the shore trying to conquer the forceful invasion of the sea, opposing the power of his wealth to the power of the sea⁴.

It is clear that Procopius is referring to harbour works⁵, which were realized under the regime of Justinian, a fact which is also confirmed in the other Procopius' script, the «Buildings», where there is a reference to the harbours, «λιμένας», which were built by Justinian⁶, with expressions similar to those of the aforementioned passage of the «Secret History»⁷. It is therefore clear, that when Procopius mentions the maritime buildings «θαλαττίους οικόδομίας», he refers to the harbour works which insured better and safer conditions for the ships⁸, which at the time were mainly serving the maritime trade⁹.

1. A version of this paper was presented as communication at the Sixth International Conference on North-East European Studies, Sophia 1989.

2. *Procopius, Secret History*, ed. J. Haury - G. Wirth, *Procopii Caesariensis, Opera omnia III*, Leipzig 1963, VIII 8, XIX 6, XIX 15 and XXVI 23.

3. *Secret History* XIX 6 and XXVI 23.

4. *Secret History* VIII 7-8.

5. Cf. the comments by *O. Veh*, *Procop Anecdota*, München - Nördlingen - Stuttgart 1961, p. 292; cf. also *W. Schubart*, *Justinian und Theodora*, München 1943, p. 37, that those maritime buildings were the «Palastbauten am Marmarameer».

6. *Buildings* I. 11. 18-20.

7. See above n. 4

8. *Buildings* I. 11 18-20.

9. See *Hélène Ahrweiler*, *L'escale dans le monde byzantin*, in *Recueils de la Société Jean Bodin* 32 (Bruxelles 1974) 161 f. = *Idem*, *Byzance: les pays et les territoires*, London 1976, Variorum Reprints VI.

The significance of the sea, and especially the Mediterranean Sea, for trade in Greco-Roman antiquity is wellknown, since seetransport was the most economic way of carrying goods across long distances¹⁰.

So the expression maritime buildings should generally be understood as works that facilitated trade. This interpretation is supported by the words «θαλαττουργῶ»¹¹ and «θαλαττουργοί»¹² which Procopius uses in his «Secret History» to mean maritime trading and maritime traders¹³.

This information from Procopius' «Secret History» may be corroborated by the account of Themistius in his address to emperor Constantius II. It is wellknown that Constantius followed different policies from his father, Constantine the Great, as it is evident in his religious policies; it is of course through religion that, in that period, policies and ideologies express themselves. Referring to the Library and the Imperium Scriptorium, founded by Constantius, Themistius points to Constantine with a sharpness that P. Lemerle¹⁴ has observed: Aren't these establishments a more fitting ornament for Constantinople... than the harbours¹⁵ that have allowed the sea to invade the interior of the

10. *A.H.M. Jones, The Later Roman Empire 284-602*, vol. II, Oxford 1964, pp. 841-2. *K. Αλεξανδρή, Η θαλασσία δύναμις εις την ιστορίαν της βυζαντινής αυτοκρατορίας*, Athens 1956, p. 5. Diocletians's Price Edict is virtually our only source of information about Roman freight rates for transport by sea; see *R. Duncan-Jones, The Economy of the Roman Empire*, Cambridge 1974, p. 367 n. 2. — For transport, storage and prices see *G. Rickman, The Corn Supply of Ancient Rome*, Oxford 1980 at pp. 120-155. See also *R.S. Lopez - I.W. Raymond, Medieval Trade in the Mediterranean World: Illustrative Documents, Translated with Documents and Notes*, New York 1955 (= *Records of Civilisation, Sources and Studies LII*) at pp. 38-41. — For the problem of transport and trade in Byzantium in general see *M.F. Hendy, Studies in the Byzantine Monetary Economy c. 300-1450*, Cambridge 1985, at pp. 554 f. Cf. *P. Schreiner, Zivilschiffahrt und Handelsschiffahrt in Byzanz: Quellen und Probleme bezüglich der dort tätigen Personen*, in *Le genti del mare mediterraneo 1* (Napoli 1984) 9-25.

11. *Secret History* XXV 9.

12. *Secret History* XXV 24.

13. *Gothic Wars*. I 8. 21-22 (42): «Καί οἱ (Βελισσαρίῳ) ξυνέπρασσαν Ἐντίοχος, Σύρος μὲν ἀνὴρ, ἐκ παλαιοῦ δὲ φκημένος ἐν Νεαπόλει ἐπὶ τῇ κατὰ θάλατταν ἐργασίᾳ καὶ δόξαν πολλὴν ἐπὶ τε ξυνέσει καὶ δικαιοσύνῃ ἐνταῦθα ἔχων». Having in mind that Procopius shares the prejudice towards the sea and the contemps for the traders we can say that in this passage he is speaking ironically.

14. *P. Lemerle, Le premier humanisme byzantin. Notes et remarques sur enseignement et culture à Byzance des origines au Xe siècle*, Paris 1971, pp. 56-57.

15. For the harbours of Constantinople see *R. Janin, Topographie de Constantinople byzantine: le port Sophien et les quartiers environnants*, in *Etudes Byzantines 1* (1943) 116-151, *Idem*,

City¹⁶? We have been boasting till now that all the goods of the world were sent en mass to this capital, from which nothing was exported... Now, the Rhetorician exclaims, is the time for us to trade and export, and thanks to the emperor our merchandises is not wine and wheat, but virtue and wisdom. This trade does not need sailors, shopkeepers or porters. The most famous, the wisest, the flower of ancient Greece will come to you for this kind of trade whose goods consist of speeches, reason and education¹⁷.

Themistius' speech is meant to stress that Constantinople became during Constantius' reign an intellectual centre. On the same time one can detect the opposition of the circles in power in Constantius' time to the policies of Constantine.

We will understand better the view which is implicit in the speech of Themistius and in the Procopius' «Secret History», if we examine the differences between the upper senatorial circles in Byzantium. The senatorial class in later Roman society was not homogeneous; there were economic as well as ideological differences. There was a deep separation between the senators coming from the West or attached to the tradition of Rome, who came from distinguished and wealthy families with a long tradition and constituted the aristocracy of the landowners, and the senators who were «nouveau rich» and came from the class of the artisans and traders¹⁸. As I have shown elsewhere, these differences between the senators are expressed by the division of the Senate into two parties, the Greens and the Blues¹⁹.

During the protobyzantine period the Greens were dominant, whereas the Blues, even when they occupied the throne, did not have real power. As I have argued in a recent paper²⁰, we have to reassess the view, that the Greens repre-

Constantinople byzantine, Paris 1964 — R. Guillard, Les ports de Byzance sur la Propontide, in *Byzantium* 23 (1953) 181-238. Averil Cameron, Notes on the Sophiae, the Sophianae and the harbour of Sophia, in *Byzantium* 37 (1967) 11-20. — Αλκμήνη Σταυρίδου - Ζαφράκα, Το Κοινοτοκάλιο και το Επτάσκαλο. Συμβολή στη μελέτη των λιμανιών της Κωνσταντινούπολης κατά την ύστερη περίοδο, in *Δώρημα στον Ι. Καραγιαννόπουλο*, Βυζαντινά 13 (1985) 1303 - 1328.

16. Cf. also below notes 43, 44 and 45.

17. *Themistius*, Or. IV 59b-61d: ed. O. Downey, *Themistii orationes quae supersunt* vol I. Re. H. Schenkl, opus consumavit G. Downey, Lipsiae 1965.

18. See G. Alföldy, *Römische Sozialgeschichte*, Wiesbaden 1975, at pp. 171 f. and especially at pp. 176 f. - cf. H. W. Pleket, Urban elites and business in the Greek part of the Roman Empire, in P. Garnsey, K. Hopkins and C.R. Whittaker (eds.), *Trade in the Ancient Economy*, London 1983.

19. *Διονυσία Μισίου*, Δήμοι και δημοκρατία στο Βυζάντιο, Αφιέρωμα στο Νίκο Σβορώνο, vol. I. Rethymno 1986, 59 ff.

20. *Διονυσία Μισίου*, Η πολιτική στην καθημερινή ζωή του Βυζαντίου. Οι βένετοι στα-

sented the most progressive lower classes of the empire, and the Blues the most conservative, propertied classes: In my opinion the Greens were representing the aristocracy of the landowners, they were disposing the wealth and the social image, they were the possessors of the Latin which was the language of the state and in extension they possessed the public offices and had so both, economic and political power. The Blues were representing the enterprise classes and they were those who pursued to strenghten the role of the church in the empire's life and who tried to restrict the power of the state within the framework of Christian principles²¹.

During the later Roman period there was established trade, but it did not produce great wealth²². Even in the East, traders and artisans faced difficulties. As Mango emphasises, «the business tycoon was at no time a feature of Byzantine Society»²³. The primary sources of wealth was the land and agriculture, and the aristocracy consisted of landowners²⁴. The proprietor classes in Byzantium were maintaining their traditional contempt for the trade and handicraft²⁵ and the state had the trend to suppress the individual trade initiative and the free enterprise activity. The low profits which gave the trade and the handicraft were due to many intrerconnected causes²⁶ and I think, that the primary reason was that traders and artisans worked under very strict control.

The «establishment» in the Roman and Byzantine empire supported a static social system²⁷. Of course there were in fact various opportunities for

σιώτες στην εποχή του Ιουστινιανού, in Πρακτικά του Α΄ Διεθνούς Συμποσίου. Η καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο, Athens 1989, pp. 53 f.

21. Cf. *A.H.M. Jones*, The Social Background of the Struggle between Paganism and Christianity, in *A. Momigliano* (ed.), The Conflict between Paganism and Christianity in the Fourth Century, Oxford 1963, pp. 17-34.

22. For trade and traders in Later Roman Empire see *C.R. Whittaker*, Late Roman Trade and Traders, in *P. Garnsey, K. Hopkins and C.R. Whittaker* (eds.), Trade in the Ancient Economy, London 1983, p. 163-180.

23. *C. Mango*, Byzantium. The Empire of New Rome, London 1980, p. 42; see also *G. Alföldy*, Römische Sozialgeschichte, Wiesbaden 1975, p. 184.

24. For exeptions to this peneral rule see *M.F. Hendy*, Studies in the Byzantine Monetary Economy c. 300-1450, Cambridge 1985 at p. 247 note 156.

25. For the contempt of the upper classes to the traders see below p. 124-125.

26. See *C. Mango*, Byzantium. The Empire of New Rome, London 1980, p. 42.

27. *P. Charanis*, On the Social Structure of Later Roman Empire, in *Byzantion* 17 (1944-45) 39 f. (= Social, Economic and Political Life in the Byzantine Empire, London, Variorum Reprints 1973, III).

rising socially²⁸. However the constant legal restrictions indicate the intentions of the landownerdominated state to prevent any threat to the established classes. The state control exercised over the business interests in due to this effort, to preserve the established classes²⁹. The need of handicraft and trade is recognized, but the trademen and the handicraftmen should not subvert the social structure which has at his top the big landowners. When the social hierarchy is at risk from the newly rich and from individuals that have prospered through the army, the landowners call up their great weapons, tradition and education³⁰. They must be first in the social hierarchy because they are the Aristi, not only because they have power and wealth, but because they are the guardians of the tradition of Rome and the possessors of education³¹.

Change occurs with Justinian³². He is the first Blue Byzantine emperor to

28. For examples of social mobility see *A.H.M. Jones, The Roman Economy*, Oxford 1974, pp. 396-418. — *W. Seyfarth, Soziale Fragen der spätromischen Kaiserzeit im Spiegel des Theodosianus*, Berlin 1963, p. 113. *R. Mac Mullen, Social Mobility and the Theodosian Code*, in *Journal of Roman Studies* 54 (1964) 49-53. *W. Ceram, Stagnation or Fluctuation in Early Byzantine Society*, in *Byzantinoslavica* 31 (1970) 192-203.

29. The Book of the Eparch which regulates the procedures of the guilds in the 10th Century (*J. Nicole, The Book of the Eparch, Prooimion 1-11*, repr. *J. Dujcveu, London, Variorum Reprints 1970*) stresses that all these regulations aim at the preservation of the good order, of the «τάξις» and «εὐταξία», that means of the class-system; the order in Byzantium is the maintenance of every kind of hierarchy, and of course of the social hierarchy and structure as well: see *Hélène Ahrweiler, L'idéologie politique de l'empire byzantin*, Paris 1975, pp. 128 f. and especially 136f.

The research has already shown that the provisions of the Book of the Eparch do not aim to protect the consumers, but to keep undisturbed the economic relations of the various professional spheres; see the relevant bibliography cited by *Βάσω Νεράντζη-Βαρμάζη, Συντεχνίες εμπόρων στην Κωνσταντινούπολη τον 10ο αιώνα*, in *Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Συμποσίου, Η καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο*, Athens 1989, p. 360 n. 43; cf. *Idem, Organization of the Guilds in Byzantine Constantinople*, in *Στ΄ Διεθνές Συνέδριο Σπουδών Νοτιοανατολικής Ευρώπης. Ελληνικές ανακοινώσεις* (Σόφια: 30 Αυγούστου - 5 Σεπτεμβρίου 1989), Athens 1990, pp. 253-254 that the state's interventionism to the economic life of the capital arises from the further political ideology of the Byzantines.

30. For the distinction between narrow political control and intellectual and moral hegemony see *A. Gramsci, Selections from the Prison Notebooks*, ed. Q. Hoare and G. Newell Smith, London 1971, p. 57; cf. *T.S. Brown, Gentlemen and Officers, Imperial Administration and Aristocratic Power in Byzantine Italy, A.D. 554-800*, London 1984, p. 61. — On the line between the senatorial aristocracy and classical education and learning see *P. Riché, Education et culture dans l'occident barbare VI-VIII siècles*, Paris 1962.

31. This argument will also be used later when the power of the Empire starts to collapse; see *St. Runciman, The Last Byzantine Renaissance*, Cambridge 1970, pp. 1-23 and especially at pp. 18 and 22-23.

32. Procopius accuses Justinian for bringing about change; see *Διονυσία Μισίου, Η πολιτική στην καθημερινή ζωή* (as cited in note 20) 44 f.

achieve full governmental control, and he is the emperor who made the greatest effort to develop Byzantine trade and domestic industry. Procopius' criticism of Justinian's maritime buildings refers, as I have already stressed, to the emperor's effort to strengthen trade. The generous financial aid granted to the barbarians was also intended to strengthen trade³³. And it is significant that the accusation about wasting public money on maritime constructions is coupled with the accusation that Justinian wasted money on barbarians³⁴.

As Averil Cameron has noted in her recent studies on Procopius, Procopius' work should be studied and understood in its entirety³⁵. There is information in the «Buildings» that is interestingly connected with the above accusation in the «Secret History». In that book Procopius likens Justinian to Themistocles³⁶, the founder of naval hegemony of Athens. Themistocles' plan to turn Athens towards the sea and make Athens a naval power found support in the poor³⁷. Themistocles had no parallel in Roman history³⁸. The Romans were not seamen; They were of course lords of the sea, the Mediterranean was indeed a «Roman lake»³⁹, but that did not mean that they had a national Roman fleet⁴⁰ and the people who truly ploughed the sea were the merchants from the East, and primarily the Greeks⁴¹. The Romans' antipathy and misbelief towards the sea and maritime undertakings is evidenced in the myth of the foundation of

33. See K. Αλεξανδρή, Η θαλάσσια δύναμις (n. 10), 50-51.

34. *Secret History* VIII 4-6 and XIX 13-17.

35. Averil Cameron, *Procopius and the sixth Century*, London 1985, cf. *idem*, *History as Text: Coping with Procopius*, in C. Holdsworth and T.P. Wiseman (eds.), *The Inheritance of Historiography 350-900*, Exeter 1986, pp. 53-66.

36. *Buildings* I. 1.7.

37. On the social background of Themistocles' policies see H. Volkman, *Die Flotte und ihre soziale Wirkung in Athen und Rom*, in *Idem*, *Endoxos Duleia. Kleine Schriften zur Alten geschichte*, Berlin 1975, pp. 276 f., especially p. 279.

38. Plutarch gives as parallel to Themistocles Camillus, the victor of Etruscans; and yet Camillus is not as well known as Themistocles and Justinian.

39. J. Bury, *The Naval Policy of the Roman Empire in relation to the Western Provinces from the VIIth to the IXth Century*, in *Centenario della nascita di Michele Amari*, Palermo 1910, II, p. 23.

40. Th. Mommsen, *Histoire romaine*, trad. Alexandre, LIII. ch. II, pp. 77-78: «la flotte ... demeura toujours un pis-aller pour les Romains. Elle porta le nom de flotte romaine sans avoir rien de national»; cf. E. de Saint Denis, *Le rôle de la mer dans la poésie latine*, Paris 1935, p. 486.

41. M. Grant, *Mittelmeer Kulturen der Antike*, München 1981.

Rome: the woman with the name Rome, in honor of whom the City was named, demanded the ships to be burnt⁴². The Romans' prejudice towards the sea and the Greeks⁴³, who were devoted to the navigation, is combined by Cicero, in order to highlight Romulus' wisdom; due to Romulus, the legendary eponymus founder and first king of Rome, Rome's position near Tiber was assuring the advantages of the sea, without being at the time obliged to endure also its disadvantages⁴⁴. For the Romans sea was a challenging symbol for the moral and political instability⁴⁵.

In Byzantium was realized the fusion of the Greek-Roman civilisation, a fusion which resulted out of the competition between the two civilizations⁴⁶. A signifying distinction between the two worlds, is that «the Roman empire was much more agrarian in its basic economy and thinking»⁴⁷. The vital dependence of the Byzantine empire's cohesion on the naval power has already been emphasised by the research⁴⁸; the very existence of Constantinople as the new center depended on a smoothly running network of maritime supply. As Héléne Ahrweiler has expressed it, «si Rome était la ville où toutes les voies terrestres devaient aboutir, il faut dire que Constantinople fut la ville où toutes les voies maritimes devaient conduire»⁴⁹. Byzantium was the real mistress of the sea⁵⁰

42. *Plutarch*, *Romulus* 1.

43. See *A.N. Sherwin - White*, *Racial Prejudice in Ancient Rome*, Cambridge 1970, pp. 71-76. — For the connection of the Greeks with the sea see *A. Lesky*, *Thalatta. Der Weg der Griechen zum Meer*, New York 1973.

44. *De Re Publica* III 10; cf. *N. Πετρόχειλος*, *Ρωμαίοι και Ελληνισμός. Μια διαλεκτική σχέση*, Athens 1984, p. 94.

45. *N. Πετρόχειλος*, *Ibid* pp. 93-97 and especially at p. 95; cf. *E. de Saint-Denis*, *Le rôle de la mer* (n. 40).

46. Cf. *G. Ostrogorsky*, *History of the Byzantine State*, Oxford² 1968, p. 27 and 30.

47. *A. R. Lewis*, *Naval Power and Trade in the Mediterranean, A.D. 500-1100*, Princeton 1951, p. 32.

48. *L. Bréhier*, *La marine de Byzance du VIII au XIe siècle*, in *Byzantion* 19(1949) 1: «Les époques de sa puissance sont celles où il possède la maîtrise de la mer et c'est lorsqu'il la perd, que commencent ses revers. L'insuffisance de ses forces navales, la négligence de ses empereurs pour le développement de leur marine comptent parmi les causes majeures de sa chute». See also the remarks by *Jurien de la Gravière*, *L. Bréhier* and *N. Jorga* cited in *K. Αλεξανδρής*, *Η θαλασσία δύναμις* (n. 10) p. 3 and *Héléne Ahrweiler*, *Byzance et la mer. La marine de guerre. La politique et les institutions maritimes de Byzance au VIIe-XVe siècles*, Paris 1966, p. 389.

49. *Héléne Ahrweiler*, *Byzance et la mer*, in *Bulletin de l'Association d'Etudes du Sud Est Européen* 10/2 (1972) 17. — Cf. although *idem*, *Byzance et la mer* (n. 46) 389-395 that the naval

and in the days of Justinian the Byzantine empire enjoyed a naval hegemony comparable to that of Athens in the fifth Century B.C., however more extended⁵¹. So the parallel to Themistocles should be found in Byzantium⁵² and the first figure genuinely parallel to Themistocles is Justinian⁵³, because in his time the Roman empire becomes hellenized⁵⁴. The important element here is the language. In the later Roman empire Latin and Greek were used in different domains: Greek was the language of the city life, of the trade and of church, it was the language of culture in general; Latin on the other hand was the language of the transaction of the affairs of the state, the language of the central administration, the army and the law⁵⁵. The bulk of the population in the regions which eventually constituted the Byzantine empire had no knowledge of Latin; most of the appointed to Eastern positions were Westerners⁵⁶; an East-

ambitions of the Byzantine Empire were the main reason for its final collapse. A survey of Ahrweiler's views see in her article «L'escalade dans le monde byzantin», in *Recueils de la Société Jean Bodin* 32 (Bruxelles 1974) 161 f (= *Byzance: les pays et les territoires*, Variorum Reprints, London 1976, VI).

50. *Frederick van Doorninck*, *Byzantium Mistress of the Sea*, in *G. Bass* (ed.), *A History of Seafaring based on underwater Archaeology*, London 1972, p. 133-146.

51. *Hélène Ahrweiler*, *Byzance et la mer* (n. 48) at pp. 7 and 10; *A.R. Lewis - T.J. Runyan*, *European Naval and Maritime History, 300-1500*, *Bloomington 1985*, pp. 16 f.

52. *K. Αλεξανδρής*, *Η θαλασσία δύναμις* (n. 10) likens Constantine the Great to Themistocles.

53. We may point to a fact which is obviously of deep significance for our subject: Justinian created the new administrative district known as the *questura iustiniana exercitus*; this combined the Danube provinces of Scythia and Moesia II with the maritime provinces of the Aegean islands, Caria and Cyprus. According to E. Stein the *questura iustiniana exercitus* was the historical preceding of the *thema Caravianorum*: see *E. Stein*, *Studien zur Geschichte des byzantinischen Reiches vornehmlich unter den Kaisern Justinus II und Tiberius Constantinus*, Stuttgart 1919, 165-168 and *idem*, *Histoire du Bas-Empire II*, Paris 1949, pp. 474-476; cf. *S. Szádeczky-Kardoss*, *Bemerkungen über den «Quaestor Iustinianus Exercitus»*. *Zur Frage der Vorstufen der Themenverfassung*, in *V. Vavrinek* (ed.), *From Late Antiquity to Early Byzantium*, Praha 1985, p. 61-64.

54. On the probleme «How Greek was the Byzantine Empire?» see *P. Charanis*, in *Bucknell Review* (Lewisburg, December 1963) 101-116; *R. Browning*, *The Continuity of Hellenism in the Byzantine World: Appearance of Reality?* in *T. Winniffrith - Penelope Murray* (eds.), *Greece Old and New*, London 1983, pp. 113-128. — For the connection of the Greeks with the sea see above n. 43; for the connection of the greek language with the sea see *K. Αλεξανδρής*, *Η θαλασσία δύναμις* (n. 10), pp. 44 f.

55. For the role of Greek and Latin in Byzantium see *G. Dagron*, *Aux origines de la civilisation byzantine. Langue de culture et langue d'état*, in *Revue historique* 241 (1969) 23-56.

56. According to *M.T.W. Arnheim*, *The Senatorial Aristocracy in the Later Roman Empire*, Oxford 1972, p. 168, the most of the nobles appointed to Eastern positions were Westerners.

erner who wished to participate in the activities of the state, had to learn Latin and to adopt the Latin culture⁵⁷. It is self-evident that the language of the state and consequently the control of the state affairs were the monopoly of a small elite attached to the tradition of Rome. In Justinian's reign Greek replaces Latin as the official language of the state⁵⁸. With the official use of Greek the «Roman» elite lost the monopoly of the public positions. Opposition to Justinian was organised by senators⁵⁹ attached to the tradition of Rome⁶⁰. Hypatios, who was declared emperor during the Nika riot in 532, is described as «King of lupa»⁶¹. I think that this description of him is intended to indicate the political connections between Hypatios and the Roman senators, since lupa (= the wolf, the lupine foster-mother of Romulus and Romus) is a symbol of Rome.

The Byzantine empire of this period was based on commerce and trade as well. There is a great deal of evidence of Justinian's interest in the development of the naval power of the empire, which at the time was power in trade⁶². The dependance of the empire's security on the control of the sea traffic was the main factor which regulated Justinian's policies: «Justinian... bent his energies upon on main object, the return of the Mediterranean world to Roman unity... Perhaps the economic basis of Justinian's creation was, as a matter of fact, even more important than its naval and military side»⁶³. It is significant that the Eastern

57. *R. Browning*, *The Continuity of Hellenism* (n. 54) p. 114.

58. *NJ VII 1*.

59. The account of *Count Marcellinus* (ed. Mommsen, *Chronica Minora*, 2 p. 103) lets out a very significant fact: a large number of the higher classes took part in the insurrection; cf. *J.B. Bury*, *The Nika Riot*, in *Journal of Hellenic Studies* 17 (1897) 93; cf. also *A. Celakova*, *Narod i senators kaja opozicija* 32 (1971) 24-39 that the Nika riot was instigated by the senate.

60. Cf. also the clash between the homo novus Valentinian I and the guardians of the tradition of Rome in *A. Alföldi*, *A Conflict of Ideas in the Later Roman Empire. The Clash between the Senate and Valentinian I*, translated by H. Mattingly, Oxford 1952, pp. 48-95. For the antagonism between Roman senators and Constantinople see, *T.S. Brown*, *Gentlemen and Officers, Imperial Administration and Aristocratic Power in Byzantine Italy, A.D. 554-800*, London 1984, pp. 146 f. — For Roman antagonism to Greeks see *ibid*, p. 147 note 6.

61. *Paschal Chronicle* 627.22 (Bonn): Hypatios was executed and his body was on Justinian's orders, buried in the place set aside for executed criminals, with the insulting inscription «ὁ βασιλεὺς τῆς Λούππας». For the version of a Hypatios' cenotaph in the two epigrams by Julian the ex-prefect «the Egyptian» see *R.C. McCall*, in *Journal of Hellenic Studies* 89 (1969) 90-91 and *A. Cameron*, *The House of Anastasius*, in *Greek, Roman and Byzantine Studies* 19 (1978) 264 f (= *Literatur and Society in the Early Byzantine World*, London, Variorum Reprints 1985, XIV).

62. *Hélène Ahrweiler*, *Byzance et la mer* (n. 48) p. 7 f. - *A.R. Lewis*, *Naval Power* (n. 47) p. 32.

63. *A.L. Lewis*, *Naval Power* (n. 47) pp. 21 and 32.

merchants assisted Justinian in his reconquest of Western lands⁶⁴. And it is also significant that the celebrator of the empire at the time was a tradesman, Cosmas Indicopleustes⁶⁵.

Justinian's attempts to free Byzantine trade from Persian control are well-known, it is also well-known that in his time the secret of silk-production was brought into empire from China⁶⁶, and it was in Justinian's reign that the law gave privileges to seatraders, and provided motives for investment in trade by sea⁶⁷. Procopius condemns Justinian's measures for damazing the traders-ship-owners. But a careful reading shows that Justinian increased the pay of those connected with trade and transport of goods, so that the shipowners did not have the vast profits that they used to have in the past, consequently the measures hurt only the very rich shipowners who were indirectly occupied with the maritime trade; they burnt their ships and stopped trading in the sea, they stopped «θαλαττουργεῖν»⁶⁸.

Procopius' insistence on using such uncommon expressions as θαλαττουρ-γοί, θαλαττουργῶ and θαλάτται οἰκοδομαία tempts me to connect θαλάττιος with Blue. Θαλάττιος means having the colour of the sea⁶⁹, that is Venetos, Blue⁷⁰. This connection between θαλάττιος and Βένετος is based on the tradition for the establishment of the horseraces in Rome. According to tradition

64. *Vandal Wars* III 20. 6; Procopius tells us, that Gelimer was ungrateful with the Eastern merchants, charging them with having urged Justinian to the war; see also above n. 12; cf. *A.R. Lewis*, *Naval Power* (n. 45) p. 25.

65. *Cosmas Indicopleustes*, *Topographie chrétienne*, 3 vols: Introduction, texte critique, illustration traduction et notes par Wanda Wolska-Conus, Paris 1968-1973.

66. *W. Heyd*, *Histoire du commerce du Levant au Moyen âge*, Leipzig-Paris 1923, vol. I pp. 1-24. *P. Charlesworth*, *Trade Routes and Commerce of the Roman Empire*, Cambridge 1926. *R.S. Lopez*, *Silk Industry in the Byzantine Empire*, *Speculum* 20 (1945) 1 f. *N. Pigulewskaja*, *Vizantijskaja diplomacija i trgovlja selkom*, *Vizantijskij Vremennik* (1947) 184 f. *E. Hennig*, *Die Einführung der Seidenraupenzucht ins Byzantinische Reich*, *Byzantinische Zeitschrift* 33 (1933) 295 f. *F.M. Heidelberg*, *Byzantine Silks*, in *Ciba Review* 75 (1949) 2742-2767 (= *Ciba-Rundschau* 84 (1949) 3115-3149). *R.S. Lopez - I. W. Raymond*, *Medieval Trade in the Mediterranean World: Illustrative Documents, Translated with Documents and Notes*, New York 1955, pp. 38-41. *N.V. Pigulewskaja*, *Byzanz auf den Wegen nach Indien. Aus der Geschichte des byzantinischen Handels mit dem Orient vom 4. bis 6. Jahrhundert*, Berlin-Amsterdam 1969.

67. *K. Αλεξανδρής*, *Η θαλασσία δύναμις* (n. 10), p. 123.

68. *Secret History* XXV 7-10.

69. *H.G. Liddell and R. Scott*, *Lexikon*.

70. *Procopius in the Wars* II 11. 32 explains «Venetos» as equivalent to «Blue».

after the building of Rome, Romulus founded the horseraces in order to honour the sun and the four elements of Nature, that is Earth, Sea, Fire and Air, believing that to honour these elements would benefit the Romans. So he divided the contestants into four groups, each with its own colour, Green for Earth, Blue for the Sea, Red for Fire and White for Air⁷¹.

As we have already seen, the sea was for the Romans the symbol of moral and political instability⁷². This fact permits me to make another connection of θαλάττιος and βένετος, since the main accusation, that Procopius charges the Blue emperor Justinian, is that the emperor was innovator, νεωτεροποιός⁷³ and corrupter of the well functioning, «μέγιστος διαφθορεύς τῶν εὐ καθεστώτων»⁷⁴.

So Procopius in condemning Justinian for his maritime buildings, condemns him for being a Blue. The connection of the Blues with the Sea is evidenced also by the fact, that the Blue emperor Phocas builded in Constantinople the church of St. Phocas, the saint of sailors and the poor⁷⁵.

There is one more information in the «Buildings» which is also interestingly connected with the passages in the «Secret History» referring to the Justinian's maritime buildings. In the passage I 6.4 of the «Buildings» there is a reference to the building of the church dedicated to St. Priscus and St. Nikolaos which Justinian built having conquered the power of the waves by constructing the ground of the church in the sea a long distance from the coast. The wording of

71. *Dionysius of Halicarnassus*, Roman Antiquities 111.68; for other versions of this tradition see *A. Cameron*, Circus Factions. Blues and Greens at Rome and Byzantium, Oxford 1976, pp. 56 f; Cameron however does not accept that there was any religious or social division between the Blues and the Greens, and that the factions had any political significance.

72. See above n. 45.

73. *Secret History* VIII 26.

74. *Secret History* VI 21; *Wars* II 2.6; cf. *Διονυσία Μισίου*, Η πολιτική (n. 20) p. 43 f.

75. *N. Οικονομίδης*, Ἅγιος Φωκάς ο Σινωπεύς, in Αρχαίον Πόντου 17 (1952) 186 f; *Διονυσία Μισίου*, Η πολιτική (n. 20) p. 52; for the emperor Phocas see *M. Ya. Siujumov*, Nekotorye Problemy Istorii Vizantii, in Voprosy Istorii 3 (March 1959) 101 f. *Idem*, Defeodalnyi period, in Anticnaja drevnost i srednije veka 8 (1972) 3-41; *Διονυσία Μισίου*, Η διαθήκη του Ηράκλειου Α' και η κρίση του 641. Συμβολή στο πρόβλημα της διαδοχής στο Βυζάντιο, Thessalonike 1985, pp. 177-196. *T. Λουγγής*, Δοκίμιο για την κοινωνική εξέλιξη στη διάρκεια των λεγομένων «σκοτεινών αιώνων» (602-867), Athens 1985 pp 9 f. = Σύμμεικτα 6(1985) 139 f. — *D.M. Obster*, The Politics of Usurpation in the Seventh Century. The Reign of Phocas. Ph. D. Diss. University of Chicago 1986; see Dissertation Abstracts International A 47, 2 (1986) 627.

the passage is similar to that of the passage VIII 7-8 of the «Secret History» where we have the most detailed reference to the Justinian's maritime constructions. It is of particular importance for our inquiry that St. Nikolaos was the supporter saint of the oppressed, the protector of the sailors⁷⁶.

So when Procopius mentions the maritime buildings he refers to the harbours and to the church of St. Nikolaos, he refers to buildings which were built under the regime of Justinian in favour of the people who worked in the sea, that means sailors and traders, he refers to constructions which were realized under the regime of Justinian in favour of the Blues.

Justinian was a Blue emperor and as we have already seen, the Blues tried to strengthen the role of the Church⁷⁷. Justinian was a very faithful and devoted member of the Orthodox church and offered his unlimited protection to the church, therefore the church elevates him together with Constantine the Great as the model of a Christian, Orthodox emperor⁷⁸. On the other hand church develops a particular role in Justinian's time⁷⁹ for the support of the weaker classes⁸⁰.

It is anachronistic to accept that the Orthodox Church was opposed to trade and money lending; it was in later years that the church developed such attitudes. The early church supported trade and domestic industries as well as

76. G. Anrich, Hagios Nikolaos. Der Heilige Nikolaos in der griechischen Kirche. Texte und Untersuchungen. Band I: Die Texte, Leipzig-Berlin 1913, p. 221. 6; 221. 21-24, 415-420; cf. Στ. Αυκίδης, Οι κατά την θρησκευτικήν πίστιν τους κατά την αρχαιότητα και χριστιανικούς χρόνους πάτρωνες των ναυτικών μας, in Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών 11 (1936) 413-426.

77. See above p.112. For the identification of the Blues with the Orthodoxes see Διονυσία Μισίου, Ποιός ο Κωνσταντίνος της επιγραφής αρ. 8788 του CIG IV; Συμβολή στη μελέτη των δήμων κατά την εποχή των Ηρακλειδών, in Βυζαντιακά 4 (1984) 75-84 = Who was the Constantine in the Inscription No 8788 CIG IV? A Contribution to the Study of the Demes in the Period of the Herakleids, in Βυζαντινά 13 (1985) 1477-1487.

78. See A. Gerostergios, Justinian the Great. The Emperor and Saint, Belmont, Massachusetts 1982.

79. By Justinian's time a clear distinction could be made between laymen and priests; priest were distinguished from laymen by their clothing and their hair; see Διονυσία Μισίου, Η πολιτική (n. 20) pp. 69-70 and *Idem*, Ποιός ήταν ο Κωνσταντίνος Πρωγόνάτος, in Βυζαντινά 15 (1989) 336 note 116.

80. See D.J. Constantelos, Byzantine Philanthropy and Social Welfare. Brunswick, N. Jersey 1968: the works of social politic which were realized during Justinian's reign, occupy an unequally great part in relation to all the other emperors; cf. Evelyne Patlagean, La pauvreté à Byzance et la législation de Justinien: aux origines d'un modèle politique, in M. Mollat (ed.), Etudes sur l'histoire de la pauvreté, 2 vols., Paris 1974, I pp. 59-81; Διονυσία Μισίου, Η πολιτική (n. 20).

banking transactions⁸¹.

An old tailor had lost his garment and had no money to buy another. As if by a miracle he found a fish, which he sold, and with the proceeds he bought wool with which his wife made him another garment⁸². This story narrated by St. Augustine exemplifies the solutions that small trade and manufacture offered to the poor. The church supported such solutions as a way of resolving social problems⁸³. We should not forget that Christianity gave value to labour⁸⁴; before Christianity labour had only the meaning of the social demotion since «manual labour was indentified with servitude and it was “eo ipso” degrading⁸⁵». Christianity was a mainly urban religion; the main strength of Christianity lay in the lower and middle classes of the towns, the manual workers and clerks, the shopkeepers and merchants⁸⁶.

In the early church the clericals earned also their living by working and the bishops were occupied in the banking⁸⁷ and commercial enterprises⁸⁸. In the Western part of the empire where the state was belonging to the big landowners who were also pursuing to submission of church to their interests, it was prohibited at the time of Valentinian III (424-455) to the traders and artisans to

81. See *Fr. X. Funk*, *Geschichte des kirchlichen Zinsverbotes*, Tübingen 1876; cf. *Idem*, *Handel und Gewerbe im christlichen Altertum*, in *Idem*, *Kirchengeschichtliche Abhandlungen und Untersuchungen*, vol. II. Paderborn 1899, p. 60-77 and *Idem*, *Über Reichtum und Handel im christlichen Altertum*, in *ibid*, vol. III, Paderborn 1907, p. 150-159.

82. *St. Augustine*, *De Civitate Dei* 22.8, ed. J.-P. Migne in PL. XLI.

83. Cf. *La doctrine des Douze Apôtres*, (*Didache*), ed. and transl. W. Rordorf and A. Tuilier, Paris 1978, XII 4.

84. The paulician passage Thess. B 3.10 «τοῦτο παρηγγέλλομεν ὑμῖν, ὅτι εἰ τις οὐ θέλει ἐργάζεσθαι, μηδὲ ἐσθιέτω» is wellknown.

85. *P. Anderson*, *Passages from Antiquity to Feudalism*, London 1974, p. 138; *H. Volkman*, *Arbeit und Beruf in der Antike und im Christentum*, in *Gymnasium* 57 (1950) 175-182 = *Idem*, *Endoxos Duleia*, Berlin 1975, 316-323; *F. Hauck*, *Die Stellung des Urchristentums zu Arbeit und Geld*, 1921, especially pp. 56 f.; *W. Biener*, *Die Arbeit nach der Lehre der Bibel*, 1954; *H. v. Campenhausen*, *Die Christen und das bürgerliche Leben*, in *Idem*, *Tradition und Leben*, 1960, p.p. 180-202; *I. Πέτρον*, *Κοινωνική δικαιοσύνη. Το πρόβλημα της κοινωνικής δικαιοσύνης στην παράδοση της Ορθοδοξίας*, Thessalonike 1986, p. 34.

86. See *A.H. Jones*, *The Social Background* (n. 21) pp. 21 and 33f.

87. For the banking community in Byzantium see *M.F. Hendy*, *Studies* (n. 24) at pp. 242 f.

88. See *E. Herman*, *Le professioni vietate al clero bizantino*, in *Orientalia Christiana Periodica* 10 (1944) 23-44; *A. Π. Χριστοφιλόπουλος*, *Θέματα βυζαντινού εκκλησιαστικού δικαίου*, Athens 1957, pp. 73 f.; *D.J. Constantelos*, *Clerics and Secular Profession in the Byzantine Church*, in *Βυζαντινά* 13, (1985) 373-390.

occupy ecclesiastic offices⁸⁹. However in the Eastern part there were no similar prohibitions⁹⁰.

The trade is based on the profit and the Christians, who participate to the economic life proceed to moral retreating. Cyprianus denounces such events, where bishops who were occupied with commercial and banking enterprises, neglect the care for the poor and they collect treasures by treacherous manners and criminal usury⁹¹. On the other side however there is also information about the reinforcement which was offered by the church to small merchants and handicraftmen who were facing financial problems. The church was against loans which was a pure exploitation of the needs and the difficulties of the faithful, that is, it was against usury, but it was not also against the loans which were given as help to businessmen. S. Mazzarino reminds us the history of a bank of the time of Commodus which was managed by the slave-banker Callistus, the man who later became Pope, a bank which was designed for charitable purposes⁹². The church repeatedly played the role of the banker for the businessmen in its territory. The bishop⁹³ and the abbot⁹⁴ who were the managers of the ecclesiastic and monastic property offer the church's or the monasterie's money when someone asks for a loan. Examples are given by the Life of St. Spyridon⁹⁵ and St. Epiphane⁹⁶.

John Moshos in the Sixth Century, mentions that individuals who faced

89. *Nov. Val.* 35. 3.

90. The Lombard ambassador Liutprand remarked that the Byzantine bishops bought and sold: *Relatio de legatione Constantinopolitana* LXIII, ed. J. Becker, *Die Werke Liutprands von Cremona*, Hanover and Leipzig 1915, 210-11; cf. *C. Mango*, *Byzantium* (n. 22) p. 49. — John Moshos in the Sixth Century informs us that the monks made various handicrafts items and then went and sold them round the cities: see *Ioannis Moschi*, *Pratum Spirituale*, ed. J.-P. Migne in *PG.* 87/3 c. 13 (1861), 71 (2921), 160 (3028), 161 (3028) and 194 (3222); cf. *I.M. Κονιδάρης*, *Το δίκαιον της μοναστηριακής περιουσίας από του 9ου μέχρι και του 12ου αιώνας*, Athens 1979, p. 53.

91. *De lapsis* 6.

92. *S. Mazzarino*, *The End of the Ancient World* (translated by G. Holmes), London 1966, pp. 150 f.

93. See *Βασιλική Λεονταρίτου*, Πληροφορίες εκκλησιαστικού δικαίου στις αγιολογικές πηγές του 4ου αιώνα. *Analecta Atheniensia ad jus byzantinum spectantia*, Athens 1989, p. 46 n. 1.

94. *I.M. Κονιδάρης*, *Το δίκαιον της μοναστηριακής περιουσίας από του 9ου μέχρι και του 12ου αιώνας*, Athens 1979, pp. 145 f. and 158 f.

95. *P. Van den Ven*, *La légende de S. Spyridon évêque de Trimithonte* [*Bibliothèque de Muséon*, 33], Louvain 1953, pp. 92 and 169.

96. *Life of St. Epiphane*, ed. J.-P. Migne in *PG.* 41.69.

financial difficulties went to monasteries, where they received the financial help, necessary to rebuild their business⁹⁷. A very characteristic story is that narrated by Moshos about Apollinarios, patriarch of Alexandria, that he lent without interest rate, to a young man who had lost his fortune in a wreck, so that the young man could establish his enterprise⁹⁸. The church of Alexandria as seen through the Life of St. John the Almsgiver, had a fleet of some fifteen large cargo vessels that carried on trade with Western Europe and acted as banker to the business community⁹⁹.

A characteristic for the support of the church to the business enterprises is that the information we have about the financial difficulties which these cycles were facing, and general information about the conditions of life of the lowest class of byzantine population, can be found almost only in ecclesiastic scripts¹⁰⁰. It is also indicative that the Justinian's agents who managed to make known in Byzantium the secret of the silk production, were monks¹⁰¹.

Among Justinian's heirs, and throughout the Seventh Century the antagonism between the Greens and the Blues becomes intense¹⁰². The last reference to the factions is made during the Iconoclasm. This is not the place to discuss the disappearance of the factions¹⁰³. But if the factions disappeared, this did not

97. *Ioannis Moschi*, Pratum spirituale, ed. J.-P. Migne, in PG. 87/3 c. 185 (3057) and 186 (3061).

98. PG. 87/3 c. 193 (3072). See also *ibid* c. 183 (3061-64), 189 (3068) and 207 (3097).

99. *C. Mango*, Byzantium (n. 22) p. 37. Cf. *G. R. Monks*, The Church of Alexandria and the City's Economic Life in the Sixth Century, in *Speculum* 28, 2 (1953) 353 f.; *E.R. Hardy*, Egypt: Church and People, New York 1952.

100. *A.P. Rudakov*, Očerki vizantijskoj kul'tury po dannym grečeskoj agiografii, Moskau 1917 (repr. London 1970); *H. Magoulias*, The Lives of the Saints as Sources of Data for the History of Commerce, in *Κληρονομία* 3 (1971) 303-330; cf. *E. Herman*, Die Regelung der Armut in den byzantinischen Klöstern, in *Orientalia Christiana Periodica* 7 (1941) 408.

101. *Gothic Wars* IV 17. 2-8.

102. See *Διονυσία Μισίου*, Η διαθήκη του Ηρακλείου Α' και η κρίση του 641. Συμβολή στο πρόβλημα της διαδοχής στο Βυζάντιο, Thessaloniki 1985, pp. 219 f; *idem*, Who was the Constantine (n. 73).

103. *G. Bratianu*, Le régime des thèmes et la fin des libertés urbaines, in *idem*, Privilèges et franchises municipales dans l'empire byzantin, Bucarest 1936, pp. 77-98; *idem*, La fin du régime des parties à Byzance et la crise antisémite au VIIe siècle, in *Revue historique du Sud-Est européen* 18 (1941) 49-67; *A. Maricq*, La durée du régime des parties populaires à Constantinople, Académie royale de Belgique, in *Bulletin de la classe des lettres et des sciences morales et politiques* 25 (1949) 67 f.; *A. Cameron*, Demes and Factions, *BZ* 67 (1974) 91-92; *Fr. Winkelmann*, Zur politischen Rolle

mean that the antagonism disappeared: the grouping of the Blues is perpetuated in the Iconodules, and that of the Greens in the Iconoclasts¹⁰⁴. The opposition between the Orthodoxes and the Iconoclasts considered as an opposition between the entrepreneurs and the landowners¹⁰⁵, is reflected in a story about the Iconodule empress Theodora and her husband, the Iconoclast emperor Theophilus. One day the emperor Theophilus was standing at the window of the palace and saw a large imposing trading-vessel enter Keratios Bay. He asked to whom this beautiful vessel belonged, and was told that it belonged to the empress¹⁰⁶. He said not a word, but on the following day, on his way to Vlachernes, he went down to the harbour and ordered the ship to be unloaded and its contents burned. Then he turned to his men and said: «Did you see how my wife, the empress, tried to turn me into a merchant? Never before have the people seen a Roman emperor become a petty tradesman»¹⁰⁷.

Trade and moneylending were looked upon as sinful, or at best, suspect activities¹⁰⁸. According to the Continuation of Theophanes, Theophilus' indignation at his wife, the augusta Theodora, had been caused, because she had placed

der Bevölkerung Konstantinopels von der nach-justinianischen Zeit bis zum Beginn des Bilderstreites, in *Fr. Winkelmann - Helga Köpstein* (eds.), *Studien zum 7. Jahrhundert in Byzanz: Probleme der Herausbildung des Feudalismus* [Berliner Byzantinische Arbeiten 47], Berlin 1976.

104. See *F. Dvornik*, *The Patriarch Photius in the Light of recent Research*, in *Berichte zum XI. Internationalen Byzantinisten-Kongress* (Munich 1958) p. 10 note 45.

105. For a class rivalry between the city aristocracy and the commercial interest which was manifested itself in the strife between the Blue and Green factions see *A.P. Djakonov*, *Vijantijskie dimy i fakcii u V-VII vv*, *Vizant. Sbornik d. Akad. d. Wiss. d. SSSR. Historisches Institut 1* (1945) 144-227; cf. *M. Paulova's* review in *Byzantinoslavica* 10(1949) 81-87. It follows from what I have said that we have to reassess Djakonov's view; cf. above n. 20 and 21.

106. The interest of Theodora for finances is wellknown; for the finances under Theodora's regency for Michael III (842-56) see *W.T. Treadgold*, *The Byzantine State Finances in the Eight and Ninth Centuries*, New York 1982, at pp. 9-65.

107. See *Continuation of Theophanes* pp. 88-89 (Bonn); *Joseph Genesisius*, ed. Lesmüller-Werner and Thurn, p. 53; *Zonaras III* pp. 357-8 (Bonn); *Kedhrenos*, p. 980 (Bonn). Cf. *Ch. Diehl*, *Byzantine Empresses*. Translated from the French by Harold Bell and Theresa de Kerpely, London 1964, pp. 105-106. — *A. Toynbee*, *Constantine Porphyrogenitus and his World*, London 1973, pp. 39-40. — *M.F. Hendy*, *Studies in the Byzantine Monetary Economy c. 300-1450*, Cambridge 1985, pp. 246-248. *F. Winkelmann*, *Die Quellennotizen zur ökonomischen Lage der herrschenden Klasse im 8. und 9. Jahrhundert*, Berlin 1987, pp. 27-28.

108. See the relevant bibliography cited in *R.S. Lopez and I.W. Raymond*, *Medieval Trade in the Mediterranean World*, London, 1955, p. 101 note 49; see also *Φ. Κουκουλές*, *Βυζαντινών βίος και πολιτισμός*, vol. II¹ pp. 220 f.

him in a position where he might be considered as a tradesman¹⁰⁹. The episode in its variations in the other sources, thus well illustrates the effort of the writers to emphasize the sense of justice the emperor Theophilus had and on the other hand to emphasize that the businessmen, even if it is the case of an augusta, infringe the law¹¹⁰. The contents of the ship must be burned because the ship had infringed the law by carrying foodstuffs heavier than its carrying capacity¹¹¹. The carrying capacity of the ship was the only evidence for its identity and consequently the only mark indication for the calculation of the taxation¹¹².

P. Magdalino, in his article on «Byzantine Snobbery» examines «the ways that snobbery is perceived and expressed in middle and late Byzantine literary texts¹¹³». One of the ways in which Byzantine snobbery is expressed is the aristocratic attitude to entrepreneurship, which is illustrated also in the episode of Theophilus and Theodora.

109. This aristocratic attitude has been continued: Jean Samuel Depont in eighteenth century France was scandalized to learn that his grandfather was formally designated as «merchant» and «shipper» in official state contracts; see *John H. d'Arms*, *Commerce and Social Standing in Ancient Rome*, Cambridge, Massachusetts, London 1981, p. 1.

110. For the Byzantine «establishment's» anticommercial-mindedness see also *A. Toynbee*, *Constantine Porphyrogenitus* (n. 107) pp. 39 f.

111. For the carrying capacity of the ships see *G. Rickman*, *The Corn Supply of Ancient Rome*, Oxford 1980 at p. 123.

112. See *I.M. Κονιδάρης*, Προσδιορισμός της ατομικότητας του πλοίου στα βυζαντινά έγγραφα της μονής Πάτμου, in *Idem*, *Ζητήματα βυζαντινού και εκκλησιαστικού δικαίου*, Athens 1990, pp. 167-177.

113. See *M. Agnold* (ed.), *The Byzantine Aristocracy IX to XIII Centuries*, Oxford 1984, p. 59. Magdalino, *ibid* p. 58, defines snobbery «as an affectation of social exclusiveness, displayed either through conspicuous conformity to a status group with which one wants to identify or through conspicuous rejection of a group with which one is anxious not to be associated or through gratuitous attention to social inequalities».

ΤΟ ΜΙΚΡΟΤΟΠΩΝΥΜΙΚΟ ΤΟΥ ΧΩΡΙΟΥ ΛΕΜΟΝΙΑ ΛΑΚΩΝΙΑΣ*

Το χωριό Λεμονιά ανήκει στην επαρχία Γυθείου του Νομού Λακωνίας και υπάγεται σήμερα στην κοινότητα Μελιτίνης (Ζελίνας) μαζί με το χωριό Αγία Μαρίνα (Τσέρια). Βρίσκεται σε απόσταση 45 περίπου χιλιομέτρων από τη Σπάρτη και 19 από το Γύθειο και γειτονεύει με τα χωριά Προσήλιο (Στροντζά), Πετρίνα, Μελιτίνη, και Αγία Μαρίνα. Παλιότερα είχε την ονομασία *Ρόζοβα* (βλ. παρακάτω στα τοπωνύμια) και ανήκε στο δήμο Μελιτίνης¹. Απ' ό,τι γνωρίζω οι ενδείξεις ότι ο τόπος είχε κατοικηθεί παλιότερα είναι ασαφείς και δεν μπορούμε να υποστηρίξουμε με απόλυτη βεβαιότητα κάτι τέτοιο. Πιστεύουμε όμως ότι ο τόπος είχε κατοικηθεί στη Μεσαιωνική εποχή, αφού στα μέσα του 7ου αιώνα μ.Χ. έχουμε την παρουσία και εγκατάσταση σλαβικών φύλων στη Λακωνία (κυρίως του σλαβικού φύλου των *Έξεριτών*²). Αυτό συνάγεται και από διάφορες άλλες πληροφορίες για τη Λακωνία, αλλά και από διάφορα μικροτοπωνύμια σλαβικής προέλευσης, όπως θα εξετάσουμε παρακάτω. Δεν έχουμε δυστυχώς πληροφορίες για τους επόμενους αιώνες. Απ' ό,τι φαίνεται πάντως τον 15ο αιώνα η *Ρόζοβα* πρέπει να ήταν όνομα τοποθεσίας και όχι χωριού. Η υπόθεση αυτή μπορεί να στηριχθεί στο εξής: ο Ιωάννης ο Ευγενικός στο έργο του «*Κώμης Έκφρασις*», αν και κάνει μια λεπτομερή και εξαιρετική περιγραφή του γειτονικού χωριού Πετρίνα, δεν αναφέρει τίποτε για τη *Ρόζοβα*³.

Η πρώτη μνεία του παλιού ονόματος του χωριού γίνεται σε κώδικα απογραφής που πραγματοποίησαν οι Βενετοί το 1700 σε ολόκληρη την Πελοπόννησο⁴. Μετά το 1715 (περίοδος της λεγόμενης δεύτερης Τουρκοκρατίας)

* Οφείλω να ευχαριστήσω θερμά και από τη θέση αυτή την οικογένεια Πατσάκου, τους κυρίους Χρ. Σωτηράκο, Κων/νο Ζερβούλια και άλλους κατοίκους της κοινότητας, καθώς και τον κ. Ιωάννη Ρουμελιώτη από το Προσήλιο της Λακωνίας για την πολύτιμη βοήθειά τους.

1. *Ι. Νουχάκης*, *Ελληνική Χωρογραφία*, Αθήναι 1901³ τ. Β' 734.

2. Το πρόβλημα της σλαβικής παρουσίας και εγκατάστασης στη Λακωνία αποτελεί το αντικείμενο της υπό εκπόνηση διατριβής μου.

3. *Ι. Ευγενικός*, *Περιγραφή της εν Λακεδαίμονι κώμης Πετρίνας*, έκδ. Κ. Νεστορίδης, *Δελτίον Ιστορ. Εθνολ. Εταιρ. Ελλάδος* 4(1892) 627-634.

4. *Β. Παναγιωτόπουλος*, *Πληθυσμός και οικισμοί της Πελοποννήσου (13ος-18ος αιώνας)*, Αθήνα 1985, σ. 287, 310.

ακολούθησε την τύχη της υπόλοιπης Λακωνίας και ιδιαίτερα την τύχη των Μπαρδουνοχωριών στα οποία ανήκε⁵. Κατά την περίοδο της δεύτερης Τουρκοκρατίας έχουμε το φαινόμενο της εγκατάστασης των Τουρκαλβανών στα Μπαρδουνοχώρια, προφανώς για να συγκρατούν τους Μανιάτες στα σύνορά τους, με αποτέλεσμα το διοικητικό σύστημα ν' αλλάξει. Κάθε χωριό είχε τον πύργο του —ορισμένα είχαν δύο ή τρεις— εξοπλισμένο με κανόνια και τον αγά του που μαζί με τους αγάδες των άλλων χωριών και τον αρχιαγά αποτελούσαν την ανώτερη διοικητική αρχή της Βαρδούνιας⁶. Συγκεκριμένα για τη Ρόζοβα ο Α. Φραντζής αναφέρει ότι είχαν τρεις πύργους οι αγάδες Καραμαναίοι⁷. Η άποψη αυτή ενισχύεται από τις τοποθεσίες (Αγαδάκι, Καστρί, Καστράκι, Μπραϊμάκι), όπου σήμερα υπάρχουν κατάλοιπα που πιθανόν να ανήκουν σε τουρκικούς πύργους. Η τοποθεσία του Χοντρολιά, όπου και υπάρχουν κατάλοιπα πύργου, βρίσκεται κοντά στο χωριό Πετρίνα και σύμφωνα με τον κατάλογο του Α. Φραντζή ο πύργος ανήκε στον αγά της Πετρίνας, Χοντρολιά⁸. Με την έναρξη της Επανάστασης του 1821 οι κάτοικοι των Μπαρδουνοχωριών έφυγαν τρομαγμένοι για να κλειστούν στην Τριπολιτσά⁹. Μετά την απελευθέρωση εγκαταστάθηκαν από τα γύρω χωριά και από τη Μάνη διάφορες οικογένειες.

Ορισμένες πληροφορίες για τη Ρόζοβα συναντούμε επίσης και σε άλλες πηγές. Ο Άγγλος περιηγητής Leake την αναφέρει μαζί με τα άλλα Μπαρδουνοχώρια χωρίς όμως να μας δίνει κάποια ιδιαίτερη πληροφορία για το χωριό¹⁰. Κατά τη διοικητική διαίρεση του νομού Λακωνίας το 1836 η Ρόζοβα υπάγεται ως κοινότητα στο δήμο Κροκεών με έδρα την Πετρίνα μαζί με τα χωριά Τάραψα, Πρίτσα, Ρόζοβα, Στροντζά, Ζελίνα, Ασήμι, Λεβέτσοβα, Αλάμπεη, Λάγιον, Κάτω Παλαβίνα¹¹. Επίσης με Β.Δ. του Γεωργίου του Α' της

5. Γερ. Καυάλης, Η Βαρδούνια και οι Τουρκοβαρδουνιώτες, *Πελοποννησιακά* 2 (1957) 91-140.

6. Γερ. Καυάλης, Βαρδούνια (σημ. 5) σ. 111 κ.ε.

7. Α. Φραντζής, Επιτροπή της Ιστορίας της Αναγεννηθείσης Ελλάδος Α', εν Αθήναις 1839 (φωτ. ανατ. 1975) σ. 436, όπου αναφέρει Ρίζοβα αντί Ρόζοβα.

8. Α. Φραντζής, Ιστορία (σημ. 7) σ. 436.

9. Α. Φραντζής, Ιστορία (σημ. 7) σ. 439.

10. W. Leake, *Travels in the Morea*, London 1830 (ανατ. Amsterdam 1968) 264-265. V. «Bardhunia comprehends all the southern face and roots of the great Taygetum, to within a short distance of the coast above Trinasus and Gythium. Its villages are, Arna, situated near the sources of the river of Passava... the other villages are... Potamia, Alevetzova, Asimini, Petrina, Rozova, Gulianika.

11. Μ.Ε. Γαλανόπουλος, Εκκλησιαστικά σελίδες Λακωνίας, εν Αθήναις 1939, σ. 165.

31ης Αυγούστου 1912, το οποίο εκδόθηκε με βάση το νόμο ΔΝΖ' «Περί συστάσεως Δήμων και Κοινοτήτων», ο «συνοικισμός Ρόζοβα» υπάγεται στην κοινότητα της Στροντζιάς¹².

Σύμφωνα με την απογραφή του πληθυσμού του 1940 η Ρόζοβα με την μετονομασία Λεμονέα υπάγεται στην κοινότητα Μελιτίνης της επαρχίας Λακεδαιμόνος και έχει 118 κατοίκους (48 άντρες και 70 γυναίκες)¹³. Επίσης κατά την απογραφή πληθυσμού του 1951 η Ρόζοβα υπάγεται στην κοινότητα Μελιτίνης και ο συνολικός πληθυσμός της κοινότητας είναι 422 κάτοικοι¹⁴. Στην απογραφή του 1971 η Ρόζοβα (Λεμονέα) υπάγεται ως συνοικισμός στην κοινότητα Μελιτίνης και έχει 47 κατοίκους¹⁵. Τέλος στην απογραφή του 1981 η Ρόζοβα (Λεμονέα) υπάγεται ξανά στην κοινότητα Μελιτίνης με το χωριό Αγία Μαρίνα και έχει 53 κατοίκους¹⁶.

Σήμερα η Ρόζοβα είναι ένα μικρό γραφικό χωριό και έχει μόνο 40 κατοίκους, αποτέλεσμα της μεταναστευτικής κίνησης και της αστυφιλίας που αναπτύχθηκε μεταπολεμικά. Οι περισσότεροι κάτοικοι βρίσκονται σήμερα στην Αθήνα και λίγοι στο εξωτερικό. Η κατασκευή της κεντρικής εκκλησίας του χωριού, που είναι αφιερωμένη στη μνήμη του Αγίου Νικολάου έγινε στα 1862.

ΤΟΠΩΝΥΜΙΑ

Ετυμολογούνται μόνο τα τοπωνύμια που κατά την άποψή μας παρουσιάζουν ενδιαφέρον ως προς τη μορφή και την προέλευση. Για τα υπόλοιπα ο αναγνώστης μπορεί να ανατρέξει στα έγκυρα λεξικά.

Αγαδάκι το. Ανθρωπωνύμιο. Υποκοριστικό από τον πληθυντικό του ουσ. *αγάς*¹⁷ ή υποκοριστικό του επών. *Αγαδάκος* που σχηματίστηκε αναλογικά με

12. Υπουργείον Εσωτερικών, Συλλογή των «περί Δήμων και Κοινοτήτων κειμένων διατάξεων», εν Αθήναις (εκ του εθνικού Τυπογραφείου) 1914, σ. 75.

13. *Πραγματικός πληθυσμός απογραφής 1940*, σ. 256.

14. Αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού της 7ης Απριλίου 1951, τ. Ι (Ιστορική επισκόπησις - Μεθοδολογική έκθεσις - Ανάλυσις των αποτελεσμάτων. Πίνακες κατ' επιφάνειαν και υψόμετρον), Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, εν Αθήναις (εκ του Εθνικού Τυπογραφείου) 1951, σ. 227.

15. *Δημογρ. Παραρτ. Ελευθερουδ.* 72.

16. Πραγματικός πληθυσμός της Ελλάδος κατά την απογραφήν της 5ης Απριλίου 1981, κατά νομούς, επαρχίες, δήμους, κοινότητες και οικισμούς που κυρώθηκε με την 7908/Δ' 554/12-4-1982 κοινή απόφαση των Υπουργών Συντονισμού και Εσωτερικών, Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, Αθήναι 1982, σ. 130.

17. *ΙΑ*, λ. *αγαδάκι*- Πамπούκης, Τουρκικό λεξιλόγιο της Νέας Ελληνικής, Αθήνα 1988, τ. Α', λ. *αγαδάκι*.

άλλα επώνυμα¹⁸. Υπάρχουν στην τοποθεσία αυτή χαλάσματα που πιθανόν ν' ανήκαν σε τουρκικό πύργο.

Αγία Ειρήνη η. Τοπωνύμιο από την ομώνυμη εκκλησία που είναι και το σημερινό νεκροταφείο του χωριού. Είναι από τα συνηθισμένα τοπωνύμια-αγιωνύμια στην Ελλάδα¹⁹.

Άγιος Δημήτριος ο. Τοπωνύμιο από ομώνυμη εκκλησία που υπήρχε παλιότερα. Είναι και αυτό από τα συνηθισμένα τοπωνύμια-αγιωνύμια στην Ελλάδα²⁰.

Αϊβαλή του. Ανθρωπωνύμιο σε γενική από τοπων. *Αϊβαλί* το²¹ (τουρκ. *Ayvalik*)²².

Άλοβα η. Από το σλαβ. *Jalona* (= άγωνα, στείρα)²³. Πρόκειται για άγωνα περιοχή. Ο τ. *Γιάλοβα* ως όνομα χωριού στη Μεσσηνία²⁴ και ως όνομα λουτρόπολης στην Προποντιίδα²⁵.

Αμπέλια τα. Η ονομασία από τα αμπέλια που υπήρχαν παλιότερα. Το τοπωνύμιο είναι πολύ συχνό²⁶.

Ασπροσυκιά η. Από το επίθ. *άσπρος* και το ουσ. *συκιά* (= είδος συκιάς που παράγει άσπρα σύκα)²⁷. Παλιότερα υπήρχε στο σημείο αυτό ασπροσυκιά.

Γαλάρια τα. Πληθυντικός του ουσ. *γαλάρι* το < επίθ. *γαλάριος*²⁸. Η λ. *γαλάρι* σημαίνει α) το ζώο που το αρμέγουν, κυρίως την προβατίνα και β)

18. Συνηθισμένο φαινόμενο στη Λακωνία είναι ο υποκορισμός αυτός για κάποιον που είναι μικρός σε ηλικία ή υστερεί στη σωματική του ανάπτυξη. Για το *Αγαδάκος* ως παρωνύμιο, βλ. Γ. Καψάλη, *Ο Ταύγετος*, Αθήνα 1948, σ. 192.

19. *Δημογρ. Παράρτ. Ελευθερουδ.* 40.

20. *Δημογρ. Παράρτ. Ελευθερουδ.* 36.

21. *Μ. Τριανταφυλλίδης*, Τα οικογενειακά μας ονόματα, Θεσσαλονίκη 1982, σ. 33 - *Δ. Τομπάδης*, Ελληνικά επώνυμα τουρκικής προέλευσης, Αθήνα 1990, σ. 42.

22. *Redhouse*, λ. *Ayvalik*.

23. *Ph. Malingoudis: Frühe slavische Elemente im Namensgut Griechenlands (Die Völker Südosteuropas im 6. bis 8. Jahrhundert)* 1987, σ. 60.

24. *D.J. Georgacas - W.A. McDonald*, Place names of southwest Peloponnesus, Mineapolis 1967, σ. 28.

25. *Πάπυρος-Ααρούς*, Γενική Παγκόσμιος Εγκυκλοπαιδεία μετά πλήρους λεξικού της ελληνικής γλώσσας, τ. 12, σ. 956.

26. *Δημογρ. Παράρτ. Ελευθερουδ.* 12.

27. *ΙΑ*, λ. *ασπροσυκεά*.

28. *ΙΑ*, λ. *γαλάρις*.

συνεκδοχικά τη μάντρα όπου φυλάγονται αυτά μακριά από τα νεογνά τους²⁹. Στην περιοχή αυτή παλιότερα υπήρχαν μάντρες. Η λ. και σε άλλες περιοχές³⁰. Το υποκοριστικό *γαλαράκια* ως τοπωνύμιο στο γειτονικό χωριό Βασιλική³¹.

Καστράκι το. Υποκοριστικό του ουσ. *κάστρο(ν)*³². Η ονομασία από τα χαλάσματα που υπάρχουν εκεί. Το τοπωνύμιο και σε άλλες περιοχές³³.

Καστρί το. Από το ουσ. *καστρίον* < *κάστρον*³⁴. Και σ' αυτή τη περιοχή υπάρχουν χαλάσματα, πιθανόν κατάλοιπα κάποιου πύργου. Το τοπωνύμιο και σε άλλες περιοχές της Ελλάδας³⁵.

Κερατίνες οι. Πιθανόν από το ουσ. *κεράτσι(ν)* < *μτγν. κεράτιον* (= ξυλοκέρατο)³⁶ και την κατάλ. *-ίνα*³⁷. Πρόκειται για έδαφος πολύ γόνιμο. Παλιότερα υπήρχαν ξυλοκερατιές.

Κοκκινόγεια η. Το θηλ. του επιθ. *κοκκινόγειος* ως ουσ.³⁸ Περιοχή με κόκκινο χώμα. Η λ. και το τοπωνύμιο³⁹ και σε άλλα μέρη κυρίως στο ουδέτε-

29. *Λεξικόν Εγκυκλοπαιδικόν Ελευθερουδάκη*, τ. Γ' σ. 700 - *Ι. Σταματάκος*, *Λεξικόν της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, λ. *γαλάρα*. - *Γ. Χατζιδάκις*, *Μεσαιωνικά και νέα ελληνικά*, τ. Β', Αθήνα 1907, σ. 267.

30. *ΙΑ*, λ. *γαλάρις-Κ. Ξεινός*, Του νησιού μας η γλώσσα. Γλωσσάρι της Ίμβρου, Θεσσαλονίκη 1981, λ. *γαλάριου-Παπαθανασόπουλος*, Γλωσσάρι της Ρουμελιώτικης ντοπολαλιάς, Αθήνα 1982, λ. *γαλάρι-Θ. Κωστάκης*, *Λεξικό της Τσακωνικής Διαλέκτου*, τ. Α'-Γ', Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 1986, 1987, λ. *γαλάριε*.

31. *Π. Βλαχάκος*, Το μικροτοπωνυμικό του χωριού Βασιλική Λακωνίας, *Ιστοριογεωγραφικά* 2(1988) 121.

32. *Κριαρ.*, *Λεξ.*, λ. *καστράκι(ο)ν*.

33. *Δημογρ. Παράρτ. Ελευθερουδ.* 57.

34. *Γ. Χατζιδάκις*, *MNE* (σημ. 29) Α' 394, Β' 187 — *Α.Θ. Φλώρος*, *Νεοελληνικό και ετυμολογικό και ερμηνευτικό λεξικό*, έκδ. Νέα Σύνορα, Αθήνα 1980.

35. *Κ. Μηνάς*, Το τοπωνυμικό της Κάσου, Αθήνα 1975, σ. 62 — *Δημογρ. Παράρτ. Ελευθερουδ.* 57.

36. *Κριαρ.*, *Λεξ.*, λ. *κεράτιον* — *Κ. Χατζηγιάννου*, *Αθηνά* 73-74 (1972-73) 35. — *Ι. Παπαχριστοδούλου*, *Λεξικόν των Ροδίτικων Ιδιωμάτων [Στέγη Γραμμάτων και Τεχνών Δωδεκανήσου. Σειρά αυτοτελών εκδόσεων, αριθ. 17]*, Αθήνα 1986, λ. *κεράτσι(ν)* — *Σακελλαρίου Α.*, *Τα Κυπριακά*, τ. Β'. Η εν Κύπρω γλώσσα, Αθήνα 1981, σ. 589.

37. Για την προέλευση και τη χρήση της κατάληξης *-ίνα* βλ. *Ε. Γιακουμάκη*, Το μικροτοπωνυμικό της επαρχίας Κισάμου Κρήτης, *Λεξικογρ. Δελτίο* 16 (1986) 191, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

38. Πρβλ. *ΙΑ*, λ. *ασπρόγεια* — Η λ. *αμμόγεια* (= περιοχή με αμμώδη σύσταση) βρίσκεται στο γλωσσικό ιδίωμα του χωριού Βασιλική Λακωνίας.

39. *Παπαθανασόπουλος*, Γλωσσάρι (σημ. 30), λ. *κοκκινόγεια*, τα.

ρο γένος⁴⁰.

Κριθάρια τα. Η ονομασία από τη σπορά του κριθαριού. Σύμφωνα με τις παρατηρήσεις των κατοίκων του χωριού το έδαφος είναι γόνιμο και ευνοεί το κριθάρι.

Λάζος ο. Υπάρχουν δύο τοποθεσίες με αυτή την ονομασία. Από το σλαβ. *Lazb* (= καινούργια περιοχή για καλλιέργεια)⁴¹. Το τοπωνύμιο και σε άλλες περιοχές καθώς και ως πρώτο ή δεύτερο συνθετικό⁴².

Λάκκωμα το. Από το ρ. *λακκώνω* και την κατάλ. *-μα*⁴³. Πρόκειται για επίπεδη έκταση με λόφους ολόγυρα. Η λ. καθώς και το τοπωνύμιο και σε άλλες περιοχές⁴⁴.

Λεμονιά η. Η μετονομασία του χωριού οφείλεται στο ότι υπάρχουν πολλές και μεγάλες λεμονιές.

Λιαβίτσα η. Το σλαβ. *Lěnica* < *Lěnb* (= αριστερός). Ίσως να πρόκειται για το αριστερό μέρος του χωριού. Τοπωνύμιο *Λέβιτσα* και στην Ηλεία⁴⁵.

Λουμπάρδες οι. Από το ισπαν. *Lombarda*⁴⁶. Για την ετυμολογία υπάρχει και διαφορετική άποψη⁴⁷. Η ονομασία δόθηκε επειδή στην περιοχή υπάρχουν σπηλιές — μια μεγάλη και μικρότερες — που το άνοιγμά τους μοιάζει με στόμιο κανονιού. Το τοπωνύμιο και σε άλλες περιοχές⁴⁸.

Μαντρίτσα η. Υποκοριστικό του ουσ. *μαντρί* το. Παλιότερα υπήρχε μικρό μαντρί.

Μαρμαρόληνα τα. Από τα ουσ. *μάρμαρο* και *ληνό* το < *ληνός* ο (= πατητή-

40. *Δημογρ. Παράρτ. Ελευθεροδ.* 62 — *Πάπυρος-Αραούς* (σημ. 25), τ. 24, σ. 676.

41. *Ph. Malingoudis*, Studien zu den slavischen Ortsnamen Griechenlands (I. slavische Flurnamen aus der Messenischen Mani), Manz-Wiesbaden 1981, σ. 61 — *Δ. Ι. Γεωργακάς*, Μερικοί σλαβικοί όροι και τοπωνύμια στην Πελοπόννησο, Πελοποννησιακά 1(1956) 393.

42. *Ph. Malingoudis*, Studien (σημ. 41) 61 — *Δ. Ι. Γεωργακάς*, Σλαβικοί όροι (σημ. 41) σ. 393.

43. *Ανδρ.*, *Λεξ.*, λ. *λάκκωμα* — *Κριαρ.*, *Λεξ.*, λ. *λάκκωμα*.

44. *Θ. Κωστάκης*, *Λεξικό* (σημ.) 30, λ. *λάκκωμα* — *Παπαχριστοδούλου*, *Λεξικό* (σημ.) 30, λ. *λάκκωμα(ν)* — *Π. Βλαχάκος*, Μικροτοπωνυμικό Βασιλικής (σημ. 31), σ. 125. — *Δημογρ. Παράρτ. Ελευθεροδ.* 71.

45. *Max Vasmer*, Die Slevan in Griechenland, Berlin 1941 (ανατ. Leipzig 1970), σ. 142, αναφέρει τοπωνύμιο *Λέβιτσα* στην Ηλεία. Το τοπωνύμιο αναφέρει και ο *Κ. Ηλιόπουλος*, Το τοπωνυμικόν της Ηλείας, *Αθηνά* 52(1948) 155-56.

46. *Ανδρ.*, *Λεξ.*, λ. *λουμπάρδα* — *Κριαρ.*, *Λεξ.*, λ. *λομπάρδα*.

47. *Ο Φλόρος*, *Λεξικό* (σημ. 34), ετυμολογεί τη λ. από το λατιν. *Bombus*.

48. *Π.Α. Φουρικής*, Συμβολή εις το τοπωνυμικόν της Αττικής, *Αθηνά* 42(1930) 124 — *Σ.Β. Κουγέας*, Συμβολαί εις την ιστορίαν και τοπογραφίαν της Β/Δ. Μάνης, *Ελληνικά* 6(1933) 282.

ρι) με αλλαγή γένους⁴⁹. Η ονομασία δόθηκε στην πετρώδη αυτή περιοχή, επειδή υπάρχει λαξευμένη πέτρα σε σχήμα ληνού με νερό.

Μαυρίστρες οι. Από το επίθ. *μαύρος* και την καταλ. *-ίστρα*. Περιοχή με μαύρες πέτρες και χρώματα.

Μετζάρια τα. Από το τουρκ. *Mezar* (= τάφος, νεκροταφείο)⁵⁰. Το τοπωνύμιο και το υποκοριστικό του και σε άλλες περιοχές⁵¹.

Μπραϊμάκι το. Ανθρωπωνύμιο υποκοριστικό του *Μπραϊμη* < *Ιμπραϊμ* < τουρκ. *Ibrahim*⁵². Πιθανόν η περιοχή να ανήκε σε κάποιον αγά ή η ονομασία να οφείλεται σε παρωνύμιο κάποιου Έλληνα.

Νερούλι το. Υποκοριστικό του ουσ. *νερό*. Ονομασία πηγής.

Παλιαρόζοβα η. Από το επίθ. *παλιός* και το *Ρόζοβα* (για το τοπωνύμιο βλ. παρακάτω). Στην περιοχή αυτή υπήρχε το παλιό χωριό.

Παράδη η. Από το ουσ. *παράδεισος* με επίδραση του ουσ. *κόλαση*⁵³. Ονομασία πηγής, καθώς και της περιοχής που ποτίζεται από αυτή. Η ονομασία οφείλεται στο ότι η περιοχή είναι πολύ εύφορη. Η λ. και σήμερα στη Χίο⁵⁴.

Παράστημα το. Το μτγν. ουσ. *παράστημα*⁵⁵. Πρόκειται για βράχο απότομο και ανηφορικό.

Περιβόλια τα. Περιοχή όπου υπάρχουν χωράφια ποτιστικά. Το τοπωνύμιο είναι πολύ συχνό⁵⁶.

Πηγαδάκι το. Ονομασία πηγής. Τοπωνύμιο συχνότατο στην Ελλάδα⁵⁷.

49. Για το φαινόμενο της τροπής βλ. *Μ. Φιλήτας*, Γλωσσογνώσια και Γλωσσογεωγραφία, Αθήνα 1984, τ. Γ', σ. 14 — Το β' συνθετικό *ληνό* το και σήμερα στο ποντιακό ιδίωμα, *Α. Παπαδόπουλος*, Ιστορικών λεξικών της Ποντικής διαλέκτου, λ. *ληνός* ο.

50. *Redhouse*, λ. *Mezar*. Για την τροπή του τουρκ. /z/ σε ελλην. /c/ στον τ. *μεζάρι*, βλ. *P. Georgiadis*, Die Lautlichen Veränderungen der Türkischen Lehnwörter im Griechischen, München 1974, σ. 222.

51. *Π. Βλαχάκος*, Μικροτοπωνυμικό Βασιλικής, (σημ. 31), σ. 125 — *Ε. Γιακουμάκη*, Μικροτοπωνυμικό Κισάμου (σημ. 37), σ. 57.

52. *Redhouse*, λ. *Ibrahim*.

53. Για το σχηματισμό βλ. *Γ. Χατζιδάκις*, ΜΝΕ (σημ. 29) Α' 617 και Β' 58.

54. *Γ. Χατζιδάκις*, Γλωσσολ. Έρευναι, Αθήναι 1934, τ. Α' σ. 616. — Του ίδιου, ΜΝΕ (σημ. 29) Β' 55.

55. *H.G. Lidell - R. Scott - Jones - McKenzie*, A Greek-English Lexicon, Oxford 1961, λ. *παράστημα*.

56. *Δημογρ. Παράρτ. Ελευθερ.* 104.

57. *Δημογρ. Παράρτ. Ελευθερ.* 106. — *Ε. Γιακουμάκη*, Μικροτοπωνυμικό Κισάμου (σημ. 37) 47, 53. — *Πάπυρος-Λαρούς* (σημ. 25) τ. 31, σ. 132.

Πλατάνα η. Μεγεθυντικό του ουσ. *πλατάνι*⁵⁸. Στην περιοχή υπάρχουν σήμερα πολλά πλατάνια. Το τοπωνύμιο και σε άλλα μέρη⁵⁹.

Ρόζοβα η. Πιθανόν από το σλαβ. *Rbz* (= σίκαλη). Περιοχή όπου έσπερναν σίκαλη⁶⁰.

Σηλάκια τα. Υποκοριστικό του ουσ. *σήλαιο* Περιοχή όπου υπάρχουν μικρές σηλιές.

Τούφα η. Περιοχή όπου υπάρχει βλάστηση. Για την ετυμολογία υπάρχουν διαφορετικές απόψεις⁶¹. Το τοπωνύμιο και σε άλλα μέρη⁶².

Φτερολάκκωμα το. Από τα ουσ. *φτέρη* ή *φτέρα*⁶³ (αρχ. *πτέρις*) και *λάκκωμα*⁶⁴ (βλ. λ.) Στην τοποθεσία αυτή φυτρώνουν πολλές φτέρες. Τοπωνύμια Φτερολάκωμα και Φτερόλακκα και σε άλλα μέρη⁶⁵.

Χοντρολιά του. Ανθρωπωνύμιο σε γενική. Στην περιοχή αυτή υπήρχε παλιότερα πύργος. Σήμερα απομένουν κάποια χαλάσματα.

Βραχυγραφίες

Ανδρ., Λεξ.: *N. Ανδριώτης*, Ετυμολογικό Λεξικό της Κοινής Νεοελληνικής, Θεσσαλονίκη³ 1983.

ΙΑ: Ακαδημία Αθηνών, Λεξικόν της Ελληνικής γλώσσης. Α΄: Ιστορικόν Λεξικόν της νέας ελληνικής.

Κριαρ., Λεξ.: *E. Κριαράς*, Λεξικό της μεσαιωνικής ελληνικής δημόδους γραμ-

58. Για το φαινόμενο βλ. *K. Μηνάς*, Η μορφολογία της μεγεθύνσεως στην ελληνική γλώσσα, Ιωάννινα 1978, σ. 99.

59. *Δημογρ. Παράρτ. Ελευθεροδ.* 108 — *Π. Βλαχάκος*, Μικροτοπωνυμικό Βασιλικής (σημ. 31) σ. 127 — *Πάπυρος-Ααρύς* (σημ. 25) τ. 31, σ. 184.

60. *M. Vasmer*, *Slaven* (σημ. 45) σ. 172, αναφέρεται το τοπωνύμιο.

61. Ο *Ανδριώτης*, Λεξ., λ. *τούφα*, το ετυμολογεί από το λατιν. *tufa*. Με την άποψη αυτή συμφωνούν ο *A. Φλώρος*, Λεξικό (σημ. 34) λ. *τούφα*, και ο *E. Μπόγκας*, Τα γλωσσικά ιδιώματα της Ηπείρου, Ιωάννινα 1964, τ. Α΄ σ. 391. Ο *K.Δ. Μέρτζος*, Συμβολή εις την ερμηνείαν των ξένων Ηπειρωτικών τοπωνυμίων, *Ηπειρωτικά Χρονικά* 9(1934) 188, εντοπίζει τη λ. στα Ρουμανικά και Αλβανικά με τη σημασία «θάμνος». Ο *A. Παπαδόπουλος*, Λεξικό (σημ. 49), το ετυμολογεί από το αρχ. *τύφος*.

62. *T. Κόλιας*, Τοπωνυμικόν του δήμου Δωριέων Παρνασσίδος, *Αθήνα* 44(1932) 148.

63. *Θ. Χελδράιχ*, Τα δημόδη ονόματα των φυτών (έκδ. υπό Σπ. Μηλιαράκη), Αθήνα 1925 (ανατ. 1980), σ. 105 — *Π.Γ. Γεννάδιος*, Λεξικόν Φυτολογικόν, Αθήνα 1959, τ. Β΄ σ. 764.

64. *Ανδρ.*, Λεξ.

65. Το τοπωνύμιο και στο χωριό Σπαρτιά Λακωνίας — Πρβλ. τοπων. *Φτερόλακκα*, *Πάπυρος-Ααρύς* (σημ. 25), τ. 36, σ. 830.

ματείας (1100-1669), τ. Α΄-ΙΑ΄, Θεσσαλονίκη 1969-1990.

Δημογρ. Παραρτ. Ελευθερουδ.: Σύγχρονος Εγκυκλοπαιδεία Ελευθερουδάκη (Δημογραφικόν Παράρτημα). Απογραφή Πληθυσμού 1971, Α-Ω.

Redhouse: Redhouse, Yeni Türkçe - İngilizce Sözlük, İstanbul 1984.

RÉSUMÉ

Les toponymies du village Lemonia Lakonias

Petros Vlachakos

A mon travail - là, j' ai essayé de rechercher les toponymies du village Lemonia Laconias. Autrefois le village Lemonia qui appartient aujourd'hui à la province Gythion du département Lakonia, avait le nom Rosova et appartenait à la commune Melitinis. Au septième siècle on a l' installation des Slaves Ezérites que nous constatons des toponymies de provenance slave. La première mention du village se fait de ce qu'on connaît dans un code inventaire de Venetia de 1700. De la recherche analytique des toponymies du village, qui s'est faite, ils en résulte que les vingt-cinq ont de la provenance grecque, les cinq de la provenance slave, les trois de la provenance turque l'un de la provenance Espagnole et l'un de la provenance latine.

GRAECOINDICA - GRAECOSERICA

CHEN ZHI-QIANG

BYZANTINE STUDIES IN CHINA

Ancient Chinese knew the Eastern part of the Roman Empire as early as the Han Dynasty (B.C. 206- A.D. 220), when Ssu-Ma ch'ien, a famous historian of Han times, mentioned the name «Li-Kan» in his Shih-chi (Records of Grand Historian); the Dayuan tszuan (the History of Dayuan). Modern Byzantine studies in China, however, began early in the present century. During the course of ninety years (1900-1990), research in the field has flourished in three periods.

Chinese scholars first began to show interest in Byzantine history in the 1930s and 1940s, which can be called the first period of Byzantine studies in China. At that time much of China was controlled by major foreign powers, especially by the rising neighboring country Japan, whose army invaded China. This situation had roused Chinese academic interest in the relations between China and other countries, which, in the opinion of many scholars, could be applied to present day dealings with foreign powers.

Then Byzantine research was thriving the part of the ancient Chinese history of foreign relations. Scholars collected the written original records of Byzantium from numerous Chinese historical sources such as the Histories of Twenty-four Dynasties (from remote antiquity till the Ming dynasty) and Da Tang Xi yu chi (the Account of Western Countries in T'ang Dynasty), in order to study the commercial, diplomatic, religious and cultural relations between China and Byzantium.

One of the important advances in Byzantine research during this first period was the publication of documentary material. The Chinese tradition, which included an appreciation of the significance of history, great attention paid to original historical materials, and skilful methods of handling the materials, facilitated the editorial work. «The Collection of Materials of Interchange Between China and Western Countries» by a brilliant scholar, Zhang Xing-liang, was published in 1929. The book was divided into six volumes. The title of the first two volumes is «China and Europe», in which there are many very useful and basic materials about Byzantium, not only from Chinese records but also from sources in Greek, Arabic, Persian, Latin, etc.. This valuable work, based on careful study of the different kind of sources, without doubt, was, and is still,

useful for Chinese scholars. The new edition of this book reprinted in 1977 by the famous «Chinese Print House» became the working manual of modern Chinese historians who study the history of Chinese foreign relations. Zhang's explanatory notes on every piece of material gave him a high reputation in the academic circles of that time. This book's particularly useful commentaries showed an immense improvement in Chinese-Byzantine research.

Two other important scholars of this period were Fang Hao and Zhu Jie-qin. Fang's work, «The History of Chinese and Western interchange» (2 vols. 1945), includes a brief but reliable account of relation between China and Byzantium. Zhu's book, «A Translation of Essays on Chinese and Western Culture Interchange» (1940), was another useful reference. These books still have their uses now. They give readers a general picture of Chinese external relations history, as well as the history of China-Byzantium relations. The great works of these scholars strongly influenced more recent researchers on Chinese-Byzantine relations¹.

Chinese-Byzantine studies in this first period did not appreciate Byzantine history for its own sake but did prepare the way for a genuine interest in Byzantium itself. A great number of names and addresses of envoys and merchants, were established with certainty. Feng Cheng-jun, a very famous historical geographer, in his work, did not support the idea of regarding Rekem as Rome. In the light of geography and chronology, Feng wrote, «Rekem did not mean one state or one place», and the reliable explanation was that Rekem must be Alexandria in Egypt². Many scholars such as Zhang Xing-liang and Shun Dao-Sheng wrote articles against Feng's opinion. This argument was carried on in 1950s, and Qi Si-ho, a professor at Peking University, concluded it in his essay³.

The second period of Byzantine studies in China came in 1950s, when Chinese historiography was roused by the rising educational need and stable political situation after the civil war (1945-1949) and social upheaval. It was in this period that Byzantine studies in China was inaugurated and really began to flourish. The differences between the two periods were obvious. Above all the historians of new China attempted to establish new historiography, that is

1. Yang Xian-yi, who is now working at the Chinese Academy of Social Sciences in Peking, wrote «On Eastern Roman Diplomatic Envoys to China in T'ang Dynasty» (North-Western Chinese Culture, 1:3, 1947), and «East Roma According to Chinese Records in Qing Dynasty» (Central Government Daily, October 22, 1946). Gong jun published, «Silk Trade between Chinese in Han Dynasty and Roman» (Journal of Literature and History, II, 1942).

2. Journal of Geography, IV, 1980.

3. Journal of Peking University, I, 1955.

historical study in the light of a materialistic view of history under Marxism. The new study focused on the social and economic life, on the changing tendency of historical development, rather than on the particular location or individual's name and special event as in the historians' research of the first period. This deeply influenced Byzantine research.

Another important change was Russian scholars' dominant influence on the Chinese historians, corresponding to all that the larger neighbouring country did in the field of economic construction in China. The professors from U.S.S.R. gave their lectures in Chinese classes, many training centers were established to learn from the Soviet experts, and a huge number of Russian textbooks were translated and used in Chinese universities and colleges. The Soviet Union's influence on Byzantine studies in China was seen in a great many books and articles translated from Russian into Chinese. The brief *History of Byzantium* by M.V. Levchenko in Chinese which was published in 1954 and 1959 is still only the book of Byzantine history translated into Chinese at the present time. The essays by M. Levchenko, E. Lipshitz, K. Osipova, M. Sutzumov, Z. Udal'tsova and A. Kazdan and other authors were also translated into Chinese. The prevalent historical research method was not the analysis of particular things but the approach of social and class analysis.

If some achievement in this period of Chinese Byzantine research can be named it was the «*Relations Between China and Byzantium*» (1956) by Qi Si-ho, whose essay under the same title was published in 1955. The author did textual research on all main sources of information concerning Chinese-Byzantine relations and discussed the general history of these relations according to ancient Chinese sources. He also dealt with the details of commercial and cultural interchange between China and Roman-Byzantine empire from the Later Han Dynasty (A.D. 25-220) to the Ming Dynasty (1368-1644). The value of this book is that it contains some material, for example, the sources of Buddhism, that was not found in Zhang Xing-ling's book. From his research he put forth arguments against the highly regarded Edward Gibbon's point of view that Roman Empire's unfavorable balance of trade with China and India was due to a large quantity of silk and other luxury goods needed by Romans, while Chinese and Indians did not supply themselves with much material from Romans. Qi believed that the trade between Romans and China, generally, was balance, because there were, in Chinese records, many kinds of material such as coral, mercury and wool fabric, etc. from Romans.

The attention of Byzantine researchers in China during the 1950s was paid to the subjects of Byzantine society and class struggle. The historians of the age, following their «elder brother of the Soviet Union», claimed that the decline of Byzantine slavery and the general character of its feudalism was the central

problem of Byzantine studies¹. The representative works of all these scholars presented the opinions about the subject².

Detailed commentary upon these articles is not our concern here, but from them we can draw some characteristic features of Chinese-Byzantine studies at that time. Firstly, they did not use any first-hand materials, even few sources from the western authors, while their opinions were based on the materials from Russian books and articles, which made their discussion and analysis inevitably derive from Russian authors'. Chen Zhao zhang's opinion almost entirely came from Lipshitz's article, «On the Problem of Decline of Slavery and Rising of Fuedal System in Byzantium», and Yang Lian-shan's article was a copy of Sutzumov's essay, «On the Fuedalization of the Roman Empire». Secondly there was strong influence of doctrinairism in their researching, which came mainly from the influence of scholars in the Soviet Union. Chinese historians of the time did their research in order to explain the doctrines of Marxism rather than to make historical event clear, so they attempted to put the living history into a dead theoretical pattern. They regarded, for instance, the rebels of the Nika revolt in Constantinople in 532 as the exploited class, rather than pay any attention to examining the political organizations of the people.

Chinese Byzantine studies in the second period, however, spread interest in Byzantine history itself among Chinese scholars, which made the educated public come to recognize its distinctive quality and the significant functions performed by it in the middle ages, and prepared the way for the next period in the 1980s.

The 1980s is the past ten year of reform in China. During this time the need for knowledge of other countries, including the cultures, histories and religions etc. of other peoples, increased rapidly because of the technical cooperation and cultural exchanges between China and other countries under «Open Door Policy». Byzantine studies in China sprang up with the other branches of historiography flourishing, which can be shown by many facts.

First of all, many scholars, such as professors in universities, researchers in academic institutes and editors of publications, more and more dealt with the subjects of Byzantine history. Some of them devoted themselves to Byzantine studies, or paid their main attentions to the field, instead of doing the researches as a supplementary work to other historical study. They laid the foundations of

1. Qi Si-ho's article, Historical Studies, I, 1957.

2. «On the Problems of Byzantine Society Translating from the Slavery to the *Fuedalism*» (Journal of Xiamen University, I, 1964) by Chen Zhao-zhang, «On the Problems of Byzantine *Fuedalization*» (Review of New Historiography, II, 1956) by Xu Hong-jie, and some articles.

modern Byzantine research in China, and they are the most important element ensuring the development of Chinese Byzantine studies.

Secondly, the educational work of Byzantine history began to be active. Courses in Byzantine history and Byzantine civilization were given in many universities and colleges such as Nankai University and the Normal University of Northeast China, as the elective course for students in the third or fourth years and graduate students. Some of them are expected to be researchers in the field.

Finally, the establishment of stable widened connections with the scholars in other countries made it possible for Chinese scholars to know the latest progress in the international Byzantine studies of the time. For example, with the financial support of the Chinese Academy of Social Sciences, Chinese Byzantine scholars gained important and basic information from Greek colleagues which began to be used in their writing.

Many interesting essays and academic articles were produced, some of which are still of value. There were more than thirty articles published during 1980s, which is double what it was thirty years ago. Higher quality of the work could be shown as clearly as the quantity. The remarkable progress in the period was the pluralistic tendency shown in Chinese-Byzantine studies, in other words, scholars used varied methods and sources in their numerous works, which naturally widened the scope of research.

Considerable attention was paid to these subjects that previous generations had not even known. The study of the history of relations between China and Byzantium was carried on by Xia Nia, a famous archaeologist and the past president of the Chinese Association of Archaeology, who based his useful research not only on written material but also upon antiques such as Byzantine golden coins. In his article, «The Relation between China and Byzantine in the Middle Ages», which was presented to the XVth International Congress of Historical Science, he reported Byzantine golden coins excavated in the northwest of China about ten discoveries. He concluded in the light of these Byzantine antiques, that the Byzantine Empire declined rapidly after the seventh century¹.

Byzantine social and economic research has basically extricated itself from the influence of scholars of the Soviet Union. The subjects in the field are also attracting Chinese scholar's eyes². Their points of view were based on careful

1. World History IV, 1980.

2. Some articles, «On the Problems of Eastern Roman Translating from Slavery to Feudalism» by Zheng Ru-lin, and «Economic Analysis of the Late Byzantium» by Chen Zhi-qiang, and «On the Features of Byzantine Feudal Society» by Huang Kai-zen, are valuable.

examination of the first-hand and second-hand sources.

Some scholars have focussed their attention on the Byzantine culture. Their essays such as «On the Features of Byzantine Culture, and the Functions of Byzantine Culture in the middle Ages»¹, show the deeper appreciation of Byzantine civilization and a certain recognition of its distinctive functions in the medieval world. The article, «Pay More Attention to the Byzantine History»² has aroused the deep interest of scholars in the field. Their idea, however, is opposed by some scholars' opinion that it was not Byzantine but Arabic culture that played the most important role in medieval Mediterranean culture, especially in European cultural development in the middle ages. The argument to come will not be unimportant, because it will contribute some useful ideas to the recent Culture Discussion in China.

More attention was paid to some great persons in Byzantine Empire, for example, Justinian the Great. Zhu Xi-qiang, a professor in the Normal College of Xu Zhou, and Xu Jia-ling were most keenly interested in the subject. Their work will be valuable.

In addition to the intellectual work already mentioned, other academic activities also made an extremely valuable contribution to Byzantine studies. The translation of the most valuable Byzantine sources from Greek into Chinese is continued by scholars, which was a very important supplement to Byzantine studies because of the difficulty of Greek for Chinese. Introduction to Chinese scholars of modern Byzantine studies in other countries is also significant and has made their vision wider than before, helping their research. An academic organization, the Chinese Association of Byzantine Researches, was formed in 1987. As the first step towards organizing the group, the Chinese Association of Russian-Byzantine studies was established during the Chinese Congress of Medieval World History Research, in Si-chuan province, in 1989.

A good deal of progress will be expected in Byzantine studies in China in the near future. Chinese scholars clearly understand that Byzantine studies in China has lagged behind those in other countries, so they have hard work to do.

1. Chen Zhi-qiang's articles, *Information of World History*, VIII, 1988, and *Historical Teaching*, VIII, 1986.

2.] Xu Jia-ling and Chen Zhi-qiang, *World History*, XI, 1987.

MICHAEL S. KORDOSIS

CHINA AND THE GREEK WORLD

AN INTRODUCTION TO GREEK - CHINESE STUDIES
WITH SPECIAL REFERENCE TO THE CHINESE SOURCES
I. Hellenistic - Roman - Early Byzantine period (2nd c. B.C. - 6th c. A.D.)

PREFACE

It is a little curious to speak about Greek - Chinese (or after the submission of Syria, in 64 BC, Greco-Roman - Chinese) studies, since, except for some details about the commerce of Chinese silk and some geographical information given mainly by Ptolemy, there is almost nothing else in the Western sources. However, scholars who deal with Greek studies ignore almost totally the Chinese sources and the work that distinguished sinologists have done. This ignorance is not without reason; there are so many problems in the Chinese historical texts referring to the Far West, that their use becomes rather a futile occupation. The solution of these problems would contribute considerably to the progress of Greek-Chinese studies, because Chinese sources contain some detailed and very interesting narrations about this country of the Far-West, named Ta-Ch'in (or Ta-ts'in = Great China).

Most of the scholars of today, who have not dealt specifically with the Ta-Ch'in question, identify this country with the Roman-Byzantine empire, since the Chinese chronicles mention that this great state was found in the West, after Parthia. However, many of those scholars who concentrate on this problem a little more, observe that, after Persia, the route to Ta-Ch'in is obstructed by a sea — in the real and the metaphorical sense of the word — which is not easily passable. The name of this country, «Great China», also creates special questions, since it is certain that other Chinese sources place it in the East and also because the name itself leads some scholars to utopian conclusions strengthened by mythical aspects of the material which Chinese chronicles contain.

This study is divided into four chapters. The larger part of the first is taken up with the «utopian theory». I insist on this point in order to show that the material given by the Chinese sources is not fanciful but contains real elements, some of which were altered by the great distance and the passing of time.

Therefore, independently of the view I express in the second chapter and the acceptance or rejection by the specialists, I think that the «utopian theory» must not play so great a role in the future.

In the second chapter, I attempt to show that Ta-Ch'in —as a country and also as a name— is not a legend but a reality; the Roman-Byzantine state, the capital of which was reached not by way of the Persian Gulf but through the shorter route of the rivers Tigris and Euphrates. At the end of the first two chapters some observations about philological and chronological questions of the Ta-Ch'in narrations are added.

The third chapter embraces the Greek East (Li-kan and T'iao-chih) before the first century A.D. Although this brief chapter contains older material, it is placed after Ta-Ch'in, because some problems in the two preceding chapters, which would facilitate its composition, had first to be solved. In the last chapter the fields to which the research might be directed, are reported, giving a general plan of each of them. The work is completed with an appendix with corresponding passages of topographical content, from Chinese (original text and English translation) and Western sources, as well as with the Ta-Ch'in narration of Wei-lio (English translation), the most extensive text of the Chinese dynastic histories about this distant country of the Far West.

I think that the basic difficulty in the study of the relations between China and the Far West concerns the mythical traditions which passed, unchangeable or with some alterations, from older to later Chinese chronicles. I started this work in the belief —based on folklore— that in some traditions there is a germ of a fact. Later, following the philological way of the comparison of the sources, I found in some Western authors (Pliny, Ammianus Marcellinus, Procopius and especially Strabo), some passages corresponding, more or less, to some points of the Ta-Ch'in narration of the Chinese chronicles. Then, the research is continued, using, at the same time, historical, terminological and, especially, topographical material. The combination, therefore, of Chinese and Greco-latin sources for the solution of the Ta-Ch'in problem is necessary. I think sinologists have not, until now, shown proper care over the Western sources. It is also certain, that, at least as far as the origin and the significance of the name Ta-Ch'in is concerned, the Indian sources play a leading role. The explanation of this name without the use of Indian sources, I think, could be compared to the explanation of the significance of the Chinese buddhist reliefs of the Greco-Indian Ghandara style, without having in mind the corresponding reliefs of northwest India.

The chronological limits of this work —which forms the first part of a larger study— is put to the second half of the sixth century, when Byzantine authors give new material about China and central Asia and, on the other hand,

when new Chinese chronicles (of the T'ang dynasty) speak about the kingdom of the Far West with its new name, Fu-lin. The period between the end of the sixth and the middle of the ninth centuries will form the second part of this study, which I hope to publish in the near future¹.

The larger part of the Chinese sources was read in translation in European languages. I insisted on the corresponding passages of the original Chinese texts only when some (mainly topographical) difficulties had arisen. From the secondary bibliography written in Chinese, I used the famous works of Chang Hsing-lang and Fang-Hao and, also, some other recently published articles. The Indian sources were read exclusively in translation in European languages.

The material about Greek-Chinese studies was collected mainly from the Library of the School of Oriental and African Studies (SOAS) and, to a lesser degree, from the British Library, the Library of Institute of Classical Studies and the Warburg Institute. I would like to express my acknowledgements to the staff of these libraries, as well as to Mr Colin Annis and some other friends who read parts of the manuscript correcting mistakes in the English to produce an understandable script.

London 1990

1. It is the period of the Chinese dynasties of Sui and T'ang. The Fu-lin problem presents yet more difficulties; apart from the topographical difficulties there are many historical problems.

ABBREVIATIONS - BIBLIOGRAPHY

- Adontz, Armenia *Nicholas Adontz*, Armenia in the period of Justinian. The political conditions based on the Naxara system, transl. with partial revisions, a bibliog. note and appendices, by N. Garsoian, Lisbon 1970.
- Allen, Ta-ts'in *Herbert Allen*, Where was Ta-ts'in?: JNCBRAS 21(1886) 89-97.
- Anonymi, Expositio *Anonymi*, Expositio totius mundi et gentium, ed. J. Rougé, Paris 1966 (Sources Chrétiennes, n. 124).
- Anonymi, Periplus *Anonymi*, Periplus maris Erythraei, ed. K. Müller, Geographi Graeci Minores, vol II, Paris 1885 (republ., Hildesheim 1965).
- ANRW *Aufstieg und Niedergung der Römischen Welt. Geschichte und Kultur Roms is Spiegel der neuen Forschung.*
- Bagchi, Studies *Prabodh Chandra Bagchi*, Studies in the tantras, part I, Calcutta 1939.
- Beazley, The down *C. Raymond Beazley*, The down of Modern Geography. A history of exploration and geographical science from the conversion of the Roman empire to A.D. 900, vol. I, London 1897.
- BEFEO *Bulletin de l'École Française d'Extrême Orient.*
- Βελισσαροπούλου, *Δημήτρη Βελισσαροπούλου*, "Έλληνες και 'Ινδοί. 'Η συνάντηση δύο κόσμων, vol. I, 'Αθήνα 1990.
- Bhandarkar, Asoka *D.R. Bhandarkar*, Asoka, Calcutta 1925.
- Bhandarkar, Dekkan *R.-G. Bhandarkar*, Early history of the Dekkan, down to the Mahomedan conquest, 2nd ed., New Delhi 1979.
- Boulnois, Silk road *L. Boulnois*, The Silk road, transl. D. Chamberlin, London 1966.

- Bretschneider, Knowledge *E. Bretschneider*, The knowledge possessed by the ancient Chinese of the Arabs and Arabian colonies and other western countries, London 1871.
- BSOAS Bulletin of the London School of Oriental and African studies.
- Bushell, Roman coins *S.W. Bushell*, Ancient Roman coins from Shansi; JPOS 1(1885-87) 17-28.
- Chang Hsing-lang, Chung hsi chiao-t'ung *Chang hsing-lang*, Chung Hsi chiao-t'ung shih-liao Hui-p'ien (= Source Materials on the History of Sino-foreign relations), Tai-pei 1977.
- Chapot, Frontière Victor Chapot, La frontière de l'Euphrate de Pompée à la conquête Arabe, Roma 1967.
- Chavannes, Inscription *Édouard Chavannes*, Une inscription de royaume de Nan-Tchao: JA 16(1900), 9e serie, pp. 381-450.
- Chavannes, Heou Han chou *Édouard Chavannes*, Les pays d'Occident d'après le Heou Han chou, Extrait du «T'oung-Pao», serie II, vol. VIII, n. 2(1907), Leide 1907.
- Chêng, Travels *Tê-k'un Chêng*, The travels of emperor Mu: JNCBRAS 64(1933) 124-142.
- Christlie, Ta-ch'in *Anthony Christlie*, Ta-ch'in P'o-lo-men: BSOAS 20(1957) 159-166.
- Coedès, Testimonia *George Coedès*, Testimonia of Greek and Latin writers on the lands and peoples of the Far East (4th c. B.C. to 14th c. A.D.). Chicago 1979.
- Coedès, Histoire *George Coedès*, Histoire ancienne des États hindouisés d'Extrême Orient, Hanoi 1944.
- Coedès, Indianized states *George Coedès*, The indianized states of the south-east Asia, Honolulu 1968.
- Cordier, Histoire *Henri Cordier*, Histoire générale de la Chine et de ses relations avec les pays étrangers, vol. I, Paris 1920.
- Cosmas Indicopleustès, Topographie *Cosmas Indicopleustès*, Topographie chrétienne, ed. W. Wolska-Conus, vol. I-III, Paris 1968-73.
- CR The Chinese Recorder.
- Demiéville, Milindapanha *Paul Demiéville*, Les versions chinoises du Milindapanha: BEFEO 24(1924) 1-258.
- Demiéville, Philosophy *Paul Demiéville*, Philosophy and Religion from Han to Sui: «The Cambridge History of China», vol. I, pp. 808-878.

- Desanges, D'Axoum à l'Assam *Jean Desanges, D'Axoum à l'Assam, aux portes de la Chine: Le voyage du «Scholasticus de Thèbes» (entre 360 et 500 après J.C.): Historia 18,5 (1969) 627-639.*
- Dillemann, Haute Mésopotamie *Louis Dillemann, Haute Mésopotamie orientale et pays adjacents, Paris 1962.*
- Downey, History *Glanville Downey, A History of Antioch in Syria from Seleucum to the Arab conquest, Princeton 1974 (3rd ed.)*
- Drake, China's passage *F.S. Drake, China's north west passage: A chapter in its opening: JNCBRAS 66(1935) 42-49.*
- Edkins, Ancient Chinese *Joseph Edkins, What did the ancient Chinese know of the Greek and Romans: JNCBRAS 18(1883) 1-23.*
- Edkins, China *Joseph Edkins, (F. Hirth's) China and the Roman Orient (review): CR 16(1885) 361-367.*
- Fang Hao, Chung-hsi chiao-t'ung shih *Fang-Hao, Chung-hsi chiao-t'ung shih (History of relations between China and the West) vol. II, Taipei, 1953.*
- Ferguson, China *I. Ferguson, China and Rome: ANRW 9.2(1978) 581-603.*
- Fitzgerald, China *C.P. Fitzgerald, China. A cultural history, London 1986 (5st ed.).*
- Forke, Ta-ts'in *Alfred Forke, Ta-ts'in das Römische Reich: ÖZ 14(1927-28) 48-60.*
- Foster, Church *John Foster, The church of the T'ang dynasty, London 1939.*
- Fujita, Li-hsüan *Toyochachi Fujita, Li-hsüan et Ta-ch'in: «Memoirs of the Faculty of Literature and Politics Taihoku imperial University», I₁ (1929) 43-75.*
- Garsoïan, Armenian and imperial churches *Nina G. Garsoïan, Some preliminary precisions on the separation of the Armenian and Imperial churches: «Καθηγήτρια»; Essays presented to Joan Hussey for her 80th birthday, Camberley, Surrey 1988, pp. 249-285.*
- Gernet, History *Jacques Gernet, A history of Chinese civilization, Cambridge 1989.*
- Giles, Route *H.A. Giles, The route to Ta-Ts'in: CR 16(1885) 368-69.*
- Grosso, Roma *Fulvio Grosso, Roma e i parti a fino i inizio II secolo*

- D.CR. attraverso le fonti cinesi: Atti del Convegno sul Tema: «La Persia e il mondo Greco-Romano», Roma 11-14 april 1965, Roma 1966 (Accademia Nazionale dei Lincei, 1966).
- Grousset, De la Grèce *René Grousset, De la Grèce à la Chine. Les documents d'art*, Monaco 1948.
- Grousset, Histoire *René Grousset, Histoire de l'Arménie des origines à 1071*, Paris 1973.
- Halberg, Extrême Orient *Ivar Halberg, L'extrême Orient dans la littérature et la cartographie de l'Occident des XIIIe, XIVe et XVe siècles. Göterberg 1906.*
- Herrmann, Westländer *Albert Herrmann, Die Westländer in der Chinesischen Kartographie: Sven Hedin «Southern Tibet» 8(1922) 89-455.*
- Herrmann, Die Lage *Albert Herrmann, Die Lage des Landes Ta-Ts'in: ÖZ 14(1927-28) 196-202.*
- Herrmann, Das Land *Albert Herrmann, Das Land der Seide und Tibet im Lichte der Antike, Leipzig 1938.*
- Herrmann, Ta-Ch'in *Albert Herrmann, Ta-Ch'in oder das China des Fernen Westens: MS 6(1941) 212-272.*
- Hirth, China *Friedrich Hirth, China and the Roman Orient: Researches into their ancient and mediaeval relations as represented in old Chinese records, Leipzig-Munich, Shanghai-Hongkong 1885.*
- Hirth, Syr.-Chin. Beziehungen *Friedrich Hirth, Syrisch-Chinesische Beziehungen in Anfang unserer Zeitrechnung: Durch Syrien und Kleinasien (Roman Oberhammer und Heinrich Zimmerer) Berlin 1899, pp. 436-449.*
- Hirth, Chang K'ien *Friedrich Hirth, The story of Chang K'ien, China's pioneer in western Asia. Text and translation of chapter 123 of Ss'i-ma Ts'ien's sh'i-ki: JAOS 37(1917) 89-152.*
- Hirth-Rockhill, Chau Ju-Kua *Fr. Hirth-W.W. Rockhill, Chau Ju-Kua. His work on the Chinese and arab trade in the twelfth and thirteenth centuries, entitled Chufan-chi, Taipei 1970.*
- Hudson, Europe *G.F. Hudson, Europe and China. A survey of their relations from earlier times to 1800, London 1931.*
- Hulsewé-Loewe, China *A.F.P. Hulsewé-M.A.N. Loewe, China in central*

- Asia. The early stage: 125 B.C.-A.D. 23, Leiden 1979.
- Hunter, Orissa *W.W. Hunter*, Orissa, vol. I, London 1872.
- IC Indian Culture.
- Innes Miller, Spice trade *J. Innes Miller*, The spice trade of the Roman Empire (29 B.C. to A.D. 641), Oxford 1969.
- JA Journal Asiatique
- JAFJL Journal of the American Folk-Lore
- JAI Journal of the Anthropological Institute
- JAOS Journal of the American Oriental Society
- JGIS Journal of the Greater Indian Society
- JNCBRAS Journal of the North China Branch of the Royal Asiatic Society
- Jones, Cities *A.H.M. Jones*, The cities of the eastern Roman provinces, Amsterdam 1983.
- JPOS Journal of the Peking Oriental Society
- JRAS Journal of the Royal Asiatic Society
- JRS The Journal of the Roman Studies
- Kingsmill, Ancient names *Thos. W. Kingsmill*, Ancient geographical names, in central Asia: *China Review* 3(1879-80) 163-166.
- Klaproth, Tableaux *J. Klaproth*, Tableaux historiques de l'Asie depuis la monarchie de Cyrus jusqu'à nos jours, Paris, Londres, Stuttgart 1826.
- Klotz, 'Οδοιπορία *Alfred Klotz*, 'Οδοιπορία από 'Εδέμ τοῦ παραδείσου ἄχρι τῶν Ρωμαίων: *RMP* 65(1960) 606-616.
- Κορδώση, Σκέψεις *Μιχαήλ Κορδώση*, Σκέψεις για τή σύνθεση μιᾶς Ἱστορίας τῆς γεωγραφίας στό Βυζάντιο. Α'. Πρωτοβυζαντινή ἐποχή: «Ἱστορικογεωγραφικά» 2(1987-88) 131-144.
- Laufer, China *Berthold Laufer*, The name China: «T'oung-Pao» 13 (1912) 719-726.
- Laufer, Asbestos *Berthold Laufer*, Asbestos and Salamander. An essay in Chinese and Hellenistic folk-lore: *T'oung Pao* 16(1915) 299-373.
- Laufer, Story *Berthold Laufer*, The story of the pinna and the syrian lamb: *JAOS* 28, no 108, April-June 1915, pp. 103-128.
- Laufer, Diamond *Berthold Laufer*, The diamond. A study in Chinese and Hellenistic folk-lore, Chicago 1915.

- Laufer, Sino-iranica *Berthold Laufer*, Sino-Iranica. Chinese contribution to the History of Civilization in ancient Iran, Chicago 1919.
- Lehmann-Haupt, Armenien *C.F. Lehmann-Haupt*, Armenien, einst und jetzt. Reisen und Forschungen, vol. I, Berlin 1910.
- Leslie-Gardiner, Chinese knowledge *D.D. Leslie-K.H.J. Gardiner*, Chinese knowledge of western Asia during the Han: «T'oung Pao» 68(1982) 254-308.
- Levi, La Grèce *Sylvain Levi*, La Grèce et l'Inde d'après les documents indiens: «Memorial Sylvain Levi», Paris 1937, pp. 187-203 (from REG 4(1891) 24-45).
- Levi, Bouddhisme *Sylvain Levi*, Le Bouddhisme et les Grecs: «Mé-morial Sylvain Levi», Paris 1937, pp. 204-213 (from REG 23(1891) 36-49).
- Levi, Alexandre *Sylvain Levi*, Alexandre et Alexandrie dans les documents indiens: «Mémorial Sylvain Levi», Paris 1937, pp. 413-423 (from «Melanges Maspero», II 1934, pp. 155-164, 389-390).
- Levy, Yellow Turban *Howard Levy*, Yellow Turban. Religion and rebellion at the end of the Han: JAOS 76(1956) 214-224.
- Libanii, Opera *Libanii, Opera*, ed. R. Foerster, Lipsiae 1915.
- Liebenthal, Burma road *Walter Liebenthal*, The ancient Burma road-a legend?: JGIS 15(1956) 1-15.
- Lieu, Holy men *N.C. Lieu*, The Holy men and their biographers in early China and mediaeval China. A preliminary comparative study in hagiography: «Maistor», Classical, Byzantine and Renaissance Studies for Robert Browning, Canberra 1984.
- Loewe, Introduction *Micahel Loewe*, «Introduction» in «the Cambridge History of China», vol. I (the Ch'in and Han empires, 221 B.C.-A.D. 220), Cambridge 1986, pp. 1-29.
- Majumdar, Hindu colonies *R.C. Majumdar*, Hindu colonies in the Far East, Calcutta 1973.
- Malleret, Archéologie *Louis Malleret*, L'archéologie du Delta du Mé-kong, vol. III, La culture du Fou-nan, Paris 1962.
- Ammiani Marcellini, Rerum *Ammiani Marcellini*, Rerum gestarum libri qui supersunt, ed. Loeb, vol. I.
- Markwart, Südarmanien *J. Markwart*, Südarmanien und die Tigrisquellen,

- Wien 1930.
- Maspero, Texte taoiste *Henri Maspero*, Un texte taoiste sur l'Orient Romain, «Henri Maspero, Mélanges posthumes sur les religions et l'histoire de la Chine» III. Études Historiques, Paris 1950.
- Maspero, China *Henri Maspero*, China in antiquity, transl. F. Kierman, Massachusetts 1978.
- Meile, Les Yavanas *Pierre Meile*, Les Yavanas dans l'Inde Tamoule: JA 232-33 (1940-41) 85-123.
- Michaud, Yellow Turbans *Paul Michaud*, The Yellow Turbans: MS 17(1958) 47-127.
- Mommsen, History *T. Mommsen*, The history of Rome, part II, London 1886.
- Mookerji, Asoka *Radhakumud Mookerji*, Asoka, London 1928.
- Moses Khorenats'i, History *Moses Khorenats'i*, History of the Armenians, ed. R. Thomson, Harvard Univ. Press 1980 (2a ed.).
- MRDTB *Memoirs of the Reserach Department of the Toyo Bunko (Tokyo)*
- MS *Monumenta Serica*
- Narrain, Indo-Greeks *A.K. Narrain*, The Indo-Greeks, Oxford 1957.
- Nath Banarjee, Hellenism *Gauranga Nath Banarjee*, Hellenism in ancient India, New Delhi 1981.
- Nath das Gupta, Panini *Nalini Nath das Gupta*, Panini and the Yavanas: IC 2(1935-36) 356-358.
- ÖZ *Östasiatische Zeitschrift.*
- Paranavitana, Greeks *Senarat Paranavitana*, The Greeks and the Mauryas, Ceylon 1971.
- Pariset, Histoire *Ernest Pariset*, Histoire de la soie, part I, Paris 1862.
- Parker, China *E.H. Parker*, China. Her history, diplomacy and commerce, New York 1901.
- Pauthier, Histoire *G. Pauthier*, Histoire des relations politiques de la Chine avec les puissances occidentales, depuis les temps les plus anciens jusqu' à nos jours, Paris 1859.
- Pelliot, Deux itinéraires *Paul Pelliot*, Deux itinéraires de Chine en Inde à la fin du VIIIe siècle: BEFEO 4(1904) 131-413.
- Pelliot, L'origine *Paul Pelliot*, L'origine du nom de «Chine», «T'oung Pao» 13(1912) 727-742.
- Pelliot, Les noms *Paul Pelliot*, Les noms propres de Milindapanha:

- JA, XI ser., 4(1914) 401-403, 413-419.
Paul Pelliot, Li-Kien, autre nom du Ta-ts'in (Orient Méditerranéen): «T'oung Pao» 16(1915) 690-691.
- Pelliot, Notes *Paul Pelliot*, Notes on Marco Polo, part I, Paris 1959.
- Philostorgii, Kirchengeschichte *Philostorgii*, Kirchengeschichte, ed. T. Bidez, Berlin 1972.
- Pigulewskaja, Byzanz *N. Pigulewskaja*, Byzanz auf den Wegen nach Indien aus der Geschichte des byzantinischen Handels mit dem Orient von 4. bis 6. Jahrhundert, Berlin-Amsterdam 1969.
- Pishatori, A note *K.R. Pishatori*, A note on Yavana: IC 2(1935-36) 574-576.
- Playfair, Mystery *G.M.H. Playfair*, The mystery of Ta-ts'in. JNCBRAS 20(1885) 69-80 (Review of Hirth's book, China and the Roman Orient).
- Pliny, Natural History *Pliny*, Natural History, vol II, libri III-VII, ed. Loeb, London 1961.
- Procopii, Opera *Procopii Caesariensis*, Opera, ed. J. Haury- G. Wirth, Lipsiae 1962-64.
- Ptolemaei, Geographia *Glaudii Ptolemaei*, Geographia, ed. C. Nobbe, Hildesheim 1966 (from the edition of Leipzig, 1845).
- Pulleyblank, Chinese *E.G. Pulleyblank*, Chinese and Indo-Europeans: JRAS (1966) 9-39.
- Rashke, New studies *Manfred Rashke*, New studies in roman commerce with the East: ANRW 9.2(1978) 605-1365.
- Reinaud, Relations *M. Reinaud*, Relations politiques et commerciales de l'empire romain avec l'Asie orientale (L'Yrcanie, l'Inde, la Bactriane, et la Chine pendant les cinq premiers siècles de l'ère chrétienne): JA 1(1863), ser. 6, pp. 297-441.
- REG *Revue des Études Grecques*
- Rhys, Questions *T.W. David Rhys*. The questions of king Milinda (transl. from the Pali by T.W. Rhys D.) part I, Oxford 1890 («The Sacred Books of the East», vol. 35).
- Richtofen, China *Ferdinand Freiheren von Richtofen*, China. Ergebnisse eigener Reisen und darauf gegründeter

- RMP
Sadao, Economic *Studien*, vol I, Berlin 1877.
Rheinisches Museum für Philologie
Nishijima Sadao, The economic and social history of former Han: «The Cambridge History of China» vol. I, pp. 545-607.
- Saeki, Nestor. Monument *P. Y. Saeki*, The Nestorian Monument in China, London 1916.
- Schmitthenner, Rome *Walter Schmitthenner*, Rome and India. Aspects of universal history during the principate: JRS 69(1979) 90-106.
- Schoff, Some aspects *Wilfred Schoff*, Some aspects of the overland oriental trade at the christian era: JAOS 35(1915) 31-41.
- Shiratori, Chinese ideas *Kurakishi Shiratori*, Chinese ideas reflected in the Ta-ch' in accounts: MRDTB 15(1956) 25-72.
- Shiratori, Geography *Kurakishi Shiratori*, The Geography of the Western regions, studied on the basis of the Ta-ch'in accounts: MRDTB 15(1956) 73-163.
- Shiratori, New attempt *Kurakishi Shiratori*, A new attempt at the solution of the Fu-lin problem: MRDTB 15(1956) 165-329.
- Shiratori, T'iao-chih *Kurakishi Shiratori*, A study on T'iao-chih: MRDTB 15(1956) 1-23.
- Theophylacti Simocatae ,
Historia *Theophylacti Simocatae*, Historia, ed. C. de Boor -P. Wirth, Stutgardiae 1972.
- Sivaraja Pillai, Chronology *K.N. Sivaraja - Pillai*, The chronology of the early Tamils, New Delhi 1984.
- Smith, Asoka *Vincent Smith*, Asoka. The Buddhist emperor of India, Oxford 1920 (ed. 3d).
- Sōma, Studies *Takashi Sōma*, Studies on the country of T'iao-chih: MRDTB 36(1978) 1-26.
- Stein, Remarques *R.A. Stein*, Remarques sur les mouvements du Taoïsme politico-religieux aux IIe siècle ap. J-C., «T'oung Pao» 50(1963) 1-78 (pp. 8-21, L'état utopique et le Ta-Ts'in).
- Stein, Recherches *R.A. Stein*, Recherches sur l'épopée et le barde au Tibet, Paris 1959.
- Strabonis, Geographica *Strabonis*, *Geographica*, ed. A. Meineke, vol. II, III, Lipsiae 1866.
- Subramanian, Buddhist *K.R. Subramanian*, Buddhist remains in Āndhra

- remains and the History of Āndhra between 225 and 610 A.D., New Delhi-Madras 1989 (1st ed., 1932).
- Sykes, History *Percy Sykes*, A history of exploration from the earliest times to the present day, London 1935.
- Tarn, The Greeks *W.W. Tarn*, The Greeks in Bactria and India, Cambridge 1951.
- Thorley, Silk trade *J. Thorley*, The silk trade between China and the Roman empire at its height (circa A.D. 90-130): «Greece and Rome» 18(1971) 71-80.
- Torrey, Yāwān *Charles Torrey*, «Yāwān» and «Hellas» as designation of the Seleucid empire: JAOS 25(1904) 302-311.
- Tozer, History *H.F. Tozer*, A history of ancient Geography, (2nd ed., by M. Cary), New York 1964.
- Tucci, Preliminary report *Giuseppe Tucci*, Preliminary report of two scientific expeditions in Nepal, Roma 1956.
- Wada, Serinda *Hiroshi Wada*, Prokops Rätselwort Serinda und die Verpflanzung des Seidenbaus von China nach dem Öströmischen Reich, Köln 1970.
- Wheeler, Roman contact *R.E.M. Wheeler*, Roman contact with India, Pakistan and Afganistan: «Aspects of Archeology in Britain and beyond. Essays presented to O.G.S. Crauford, ed. by W.F. Grimes, London 1951, pp. 345-373.
- Wheeler, Rome *(sir) Mortimer Wheeler*, Rome beyond the imperial frontiers, London 1955 (Pelikan books).
- Woodcock, Greeks in India *George Woodcock*, The Greeks in India, London 1966.
- Woodroffe, Shakti *(sir) John Woodroffe*, Shakti and Shākta. Essays and addresses on the Shākta Tantrashāstra, Mandras 1951 (4th ed.).
- Wylie, Notes *A. Wylie*, Notes on the Western regions: JAI 10(1881) 20-115.
- Yule, Cathay *Henry Yule*, Cathay and the way thither being a collection of medieval notices of China, vol. I, London 1915.
- Yü Ying-shih, Han *Ying-shih Yü*, Han foreign relations, «The Cambridge History of China» vol. I, pp. 377-462.

I. THE CHINESE SOURCES ABOUT THE FAR WEST AND THE DIFFICULTIES THEY PRESENT*

1. The Ta-Ch'in narrations

The historian of this period of Chinese history, must rely almost exclusively on sources compiled in the form of the standard history¹, that is the history compiled from the court chronicles of each dynasty². The Hou-Han-shu (History of the later Han), written in the earlier Sung dynasty (AD 420-472) by Fan Yeh and covering the period A.D. 25-220, is the first chronicle that gives us some very interesting details about *Ta-Ch'in*, the country in the extreme west of Asia. Frederic Hirth's translation of the most interesting part of the text is given here³:

[1] The country of Ta-ts'in is also called Lichien (Li-kin) and, as being situated on the western part of the sea, Hai-hsi-kuo [i.e., «country of the western part of the sea»]. [2] Its territory amounts to several thousand li; [3] it contains over four hundred cities, [4] and of dependent states there are several times ten. [5] The defences of cities are made of stone. [6] The postal stations and mile-stones on the roads are covered with plaster. [7] There are pine and cypress trees and all kinds of other trees and plants. [8] The people are much bent on agriculture, and practice the planting of trees and the rearing of silk-worms. [9] They cut the hair of their heads, [10] wear embroidered clothing, [11] and drive in small carriages covered with white canopies; [12] when going in or out they beat drums, and hoist flags, banners, and pennants. [13] The precincts of the walled city in which they live measure over a hundred li in

* The larger part of this chapter was the subject of a lecture in the seminar organised by professor A. Cameron, King's College London, Centre for Hellenic Studies, with the title: «China and Byzantium: Reality or Utopia?».

1. See Introduction to «The Cambridge History of China» vol. I, «The Ch'in and Han Empires» 221 BC - AD 220, by M. Loewe, Cambridge 1986, p. 3.

2. Hirth, China, pp. 1, 77.

3. Hirth, China, p. 40 ff. See, also, *Chavannes*, Heou Han chou, p. 33 ff. *Chang Hsing-lang*, Chung Hsi chiao-t'ung, pp. 26-27.

circumference. [14] In the city there are five palaces, ten li distant from each other. [15] In the palace buildings they use crystal to make pillars; vessels used in taking meals are also so made. [16] The king goes to one palace a day to hear cases. After five days he has completed his round. [17] As a rule, they let a man with a bag follow the king's carriage. Those who have some matter to submit, throw a petition into the bag. When the king arrives at the palace, he examines into the rights and wrongs of the matter. [18] The official documents are under the control of thirty-six *chiang* (generals?) who conjointly discuss government affairs. [19] Their kings are not permanent rulers, but they appoint men of merit. [20] When a severe calamity visits the country, or untimely rain-storms, the king is deposed and replaced by another. The one relieved from his duties submits to his degradation without a murmur. [21] The inhabitants of that country are tall and well-proportioned, somewhat like the Chinese, whence they are called *Ta-ts'in*... They make coins of gold and silver. Ten units of silver are worth one of gold. [28] They traffic by sea with *An-hsi* [Parthia] and *T'ien-chu* [India], the profit of which trade is ten-fold. [29] They are honest in their transactions, and there are no double prices. [30] Cereals are always cheap. The budget is based on a wellfilled treasury. [31] When the embassies of neighbouring countries come to their frontier, they are driven by post to the capital, and, on arrival, are presented with golden money. [32] their kings always desired to send embassies to China, but the *An-hsi* [Parthians] wished to carry on trade with them in Chinese silks, and it is for this reason that they were cut off from communication. [33] This lasted till the ninth year of the *Yen-hsi* period during the emperor *Huan-ti*'s reign [= A.D. 166] when the king of *Ta-ts'in*, *An-tun*, sent an embassy who, from the frontier of *Jih-nan* [Annam] offered ivory, rhinoceros horns, and tortoise shell. From that time dates the [direct] intercourse with this country. The list of their tribute contained no jewels whatever, which fact throws doubt on the tradition. [34] It is said by some that in the west of this country there is the *Jo-shui* ["weak water"] and the *Liu-sha* ["flying sands, desert"] near the residence of the *Hsi-wang-mu* ["mother of the western king"], where the sun sets. [35] The [Ch'ien]-han-shu says: "From *T'iao-chih* west, going over 200 days, one is near the place where the sun sets"; this does not agree with the present book.

Further on it is mentioned that, if, coming from the land road of *An-hsi* (Parthia), you want to go to this country, «you make a round at sea and, taking a northern turn, come out from the western part of the sea»⁴. *Hou-Han Shu* gives us some details about this voyage:

4. *Hirth's* translation of this passage, p. 43, is not right; see below, p. 183.

From An-hsi [Parthia] you go west 3,400 li to the country of A-man; from A-man you go west 3,600 li to the country of Ssü-pin; from Ssü-pin you go south, crossing a river [or by river], and again south-west to the country of Yü-lo, 960 li, the extreme west frontier of An-hsi; from here you travel south by sea, and so reach Ta-ts'in.

The same chronicle gives the information that in A.D. 97 general Pan chao, who had arrived with his army in central Asia, sent his officer Kan-ying as an ambassador to Ta-Ch'in. Kan-ying arrived in T'iao-chih (Babylonia), on the coast of the Western sea:

[20] When about to take his passage across the sea, the sailors of the western frontier of An-hsi [Parthia] told Kan-ying: «The sea is vast and great; with favourable winds it is possible to cross within three months; but if you meet slow winds, it may also take you two years. It is for this reason that those who go to sea take on board a supply of three years' provisions. There is something in the sea which is apt to make man home-sick, and several have thus lost their lives». When Kan-ying heard this, he stopped.

The next dynastic history, known as «Wei-lio», is compiled prior to A.D. 429 and embraces the era A.D. 220-264, known as the period of the three Kingdoms. It includes the most detailed narration of Ta-Ch'in. It contains almost the whole of the material of the preceding dynastic history — the most significant omission is the embassy of the king of Ta-Ch'in, An-tun, whom scholars identify with the Roman emperor Marcus Aurelius Antoninus — and, in addition, gives us some new details about the history, the topography and the products of the country. In a special table sixty different kinds of products are mentioned; some of them are known to us (for example gold, silver, copper, iron, lead, tin, pearls, amber, corals, glass, crystal jade, gold embroideries, asbestos cloth, storax etc.)⁵].

The topographical material of Wei-lio is very interesting⁶. Hirth translates: «There is a river coming out from the west of this country, and there is another great sea. In the west of the sea there is the city of Ch'ih-san»... «The following dependent small states are enumerated separately, viz., the kings of Tsê-san, Lü-fên, Ch'ieh-lan, Hsien-tu, Ssü-fu and Yülo; and of other small kingdoms there are very many; it is impossible to enumerate them one by one». The text continues with a kind of itinerary, mentioning the distance from one small state to the other. «The king of Tsê-san is subject to Ta-ts'in. His residence lies right in the middle of the sea. North you go to Lü-fên by water half a year, with quick

5. Hirth, China, pp. 73, 74 (P₅₀).

6. Hirth, China, pp. 68, 75 ff. Chang Hsing-lang, Chung Hsi chiao-t'ung p. 38 ff.

winds a month... The king of Lüfèn is subject to Ta-ts'in. His residence is 2.000 li distant from the capital of Ta-ts'in... The road, if you cross the sea, goes to the south-west; if you make a round at sea, you go due west».

«The king of Ch'ieh-lan is subject to Ta-ts'in. Coming from the country of Ssü-t'ao you go due south, cross a river, and then go due west to Ch'ieh-lan 3.000 li; when the road comes out in the south of the river, you go west. Coming from Ch'ieh-lan you go again straight to the country of Ssü-fu on the western river 600 li; where the southern road joins [the] Ssü-fu [road] there is the country of Hsien-tu in the south-west. Going due south from Ch'ieh-lan and Ssü-fu there is the «Stony Land» [lit. accumulated stones]; in the south of the Stony Land there is the great sea which produces corals and real pearls».

The accounts of the next dynastic histories are mainly a repetition of that of the Hou-Han-shu. The first of them, the *Chin-shu* is written before the middle of the 7th century by Fang Ch'iao and covers the period A.D. 265-419, the second, the *Liang-shu*, is written about A.D. 629, embracing the period A.D. 502-556, and the third, the *Wei-shu* is written prior to A.D. 572 and comprises the period A.D. 386-556⁷.

Scholars identify this mysterious country of Ta-Ch'in with the Roman empire or its eastern part but also with Syria, Judea, the region of Ctesiphon, Armenia, Italy, Asia Minor, Egypt, all the countries west of Persia, Western Europe and the Arabian peninsula, that is, all the European and Middle East countries⁸. But there are also some of them who identify it with regions west or east of India, based on sources that mention the name Ta-Ch'in in these areas^{8a} and some others who insist that Ta-Ch'in is a pure utopia, another picture of China itself, given that this name signifies «Great China». Of course the latter are based on the mythical parts of the material the Chinese chronicles give us.

Frederich Hirt's opinion that Ta-Ch'in is the eastern Roman empire is, even today, rather the most dominant theory. Hirth uses almost the whole material of the Chinese chronicles with, I think, good results. However, the identification of the Western sea, where the Chinese envoy Kan-ying arrived — the sea through which passengers travelled in order to go to Ta-Ch'in — with the

7. Hirth, *China*, p. 13 ff.

8. Pauthier, *Histoire*, p. 17. Allen, *Ta-Ch'in*, p. 89 ff. Hirth, *China*, passim. Herrmann, *Ta-Ch'in*, pp. 214, 215, 223. Herrmann, *Die Lage*, p. 195. Forke, *Ta-Ch'in*, p. 48 ff. Boulnois, *Silk road*, pp. 31, 114. *Yü ying-shih*, Han, p. 461. Sadao, *Economic*, p. 579. Wada, *Serinda*, p. 78. Ferguson, *China*, p. 585. Thorley, *Silk trade*, p. 75. Grosso, *Roma*, p. 174. *Ai Yan*, *Zhong guo he xuli ye-de li-shi guan xi* (Κίνα και Συρία μέσα στην ιστορία): «A-la-be shi-jie» (Arabian world), 1984, σ. 89 κ.ε.

8a. See below, p.198: «Ta-Ch'in P'o-lomen».

Persian gulf, weakens his theory, given that the trip around the arabian peninsula is very long. So, it is difficult to accept that this route was the main channel of transportation between Babylonia and Antioch, as Hirth believes. It would be easier for the voyager to arrive there by land. Many doubts also may be expressed over Hirth's identifications of the toponyms that Wei-liao mentions, with regions and towns of Syria, Palestina and Babylonia⁹. It is, therefore, not surprising that the utopian point of view, about which some scholars had already spoken, has recently gained ground.

2. The «Utopian Theory»

The Japanese professor Shiratori is the scholar who in his article «Chinese ideas reflected in the Ta-ch'in accounts»¹⁰, put forward many arguments which reinforced the utopian stand point, although, finally, he thinks that this kingdom of the Far West is real and identifies it with Alexandria.

The opinion of Shiratori is that there is a tendency in Chinese texts to idealize this distant country. For example, the dethronement of the emperor «when a severe calamity visits the country» is not a report of real fact but the expression of the chinese ideal of politics, following the tradition of the three mythical Chinese kings Yao, Shun and Yü, who gave their throne not to their sons but to able collaborators. The three mythical kings «were legendary characters embodying chinese ideal of government... the democratic principles of confucianism, which recommended the retirement of a ruler who might be unequal to his duties for some reason or other»¹¹. The chief aim of the author was to represent things of Ta-Ch'in as similar as possible to those of China, as, for example, the information that the people of Ta-Ch'in «are much bent on the rearing of silk worms». The author, Shiratori notices, is contradicting himself, since in the same text it is mentioned that «their kings always desired to send embassies to China but the An-hsi (Parthians) wished to carry on trade with them in Chinese silks, and it is for this reason that they were cut off from communication». If they were rearing silk-worms, it would not be necessary to buy Chinese silk^{11a}!

Another element, utilised by the supporters of the utopian theory, is the

9. *Hirth*, *China*, p. 187 ff.

10. *MTB* 15(1956) 25-72.

11. *Shiratori*, *Chinese ideas*, pp. 49-50.

11a. *Shiratori*, *Chinese ideas*, p. 60, 67.

name of this country. The Chinese called this distant kingdom Ta-Ch'in (Great China), a name which caused disagreements among scholars. The dynastic histories explain the adjective *ta* (= great): «because of the tallness of the inhabitants and their similarity with the Chinese people¹²». So, some scholars have the opinion that this honorary name took its origin from a fanciful resemblance to the inhabitants of their own country, as the chief aim of the author was to represent aspects of Ta-Ch'in similar to those of the middle Kingdom¹³. Among them, Shiratori writes: «In the first place Ch'in as a term denoting China was applied to this people by reason of the chinese claim to a cognate racial origin (they were originally a branch of the chinese race). Secondly, this western country of Ch'in was associated in the chinese mind with the paradise of Hsi-wang-mu (Mother of the western king) on account of its supposed proximity to the latter and of its prosperity and advanced civilization»¹⁴. Recently M. Rashke in his great work «New studies in Roman commerce with the East», holds the most negative view among scholars, maintaining that the precise meaning of Ta-Ch'in is open to question and reproaching Hirth for a rational explanation of all the details given by Chinese texts¹⁵.

The opinion of the scholars mentioned above about Ta-Ch'in is strengthened by a taoist text of about the same period, published by Maspero¹⁶. It seems that at the end of the Han dynasty, the Taoists contributed to the elaboration or enrichment of the picture of the utopia of Ta-Ch'in^{16a}. In A.D. 184 the concealed layer of popular taoisme came to the surface with two movements (the most

12. Hirth, *China*, pp. 41, 44, 50, 70, 78 (E₂₁, F₁₃, I₁₆, P₂₃, Q₁₈).

13. Renaud, *Relations*, p. 198. *Playfair*, *Mystery*, p. 72. *Ferguson*, *China*, p. 585. *Demiéville*, *Philosophy*, p. 819. *Shiratori*, *Chinese ideas*, p. 36. The most representative of this kind is the taoist text about Ta-Ch'in, published by *Maspero*, see below, p.163. Also, *Stein*, *Remarques*, p. 8.

14. *Shiratori*, *Chinese ideas*, p. 48. Also pp. 33 ff., 51, 52, 59, 61, 68: «Ta-ts'in was described in a fanciful and idealised manner by the historians of the time until it almost seemed a divine region». *Shiratori*, *New attempt*, σ. 196: «The tendency, however, to idealize this country, discernible in the earlier descriptions of it, grew ever more conspicuous with the lapse of time, until at last, in the epoch of the Northern and Southern dynasties, we find it converted into a pure Utopia. Ta-Ch'in was no longer a real country, but a more conception in the Chinese mind». Also, p. 210. *Fujita*, *Li-hsuan*, p. 73, explains these utopian elemest differently: «Finalement quelques uns veulent le regarder comme un paradis idéal. Mais les parties qui ont rapport à ces traditions sont presque toutes des emprunts aux traditions de l'Occident, et ne sont pas des trouvailles des historiens chinois».

15. *Rashke*, *New studies*, p. 645. Also, p. 845, n. 849.

16. *Maspero*, *Texte Taoiste*, p. 102 ff.

16a. *Stein*, *Remarques*, pp. 11, 15. *Michaud*, *Yellow turbans*, p. 88.

known is the «Yellow Turbans»¹⁷⁾ the ideas and practices of which took their inspiration from a theocratic messianism^{17a)}. The leaders of the rebels belonged to the taoist sect of the «Great Peace» (T'ai ping)¹⁸⁾, expressed by a «book of the great peace that was supposed to have been revealed by the Heavenly Sovereign, in order to renew the mandate of the Han dynasty»¹⁹⁾. The term evokes the idea of a golden age with complete equality.

The text of «Great Peace» has some common points with the taoist text. Maspero states that its author took his information from a study of curiosities of south seas, dated to the third century²⁰⁾. Almost the whole of this taoist text is fanciful. According to the narration of a Chinese merchant who had reached this mysterious kingdom, Ta-Ch'in is the most distant country of China. The customs of its inhabitants are similar to those of the men of Ch'ang-ngan (ancient capital of China). The king himself cultivates the fields and his wife herself gathers the leaves of the mulberry-trees and weaves stuffs. The king governs, making use of moral law, and the inhabitants obey. They are white and tall. Their ideas are very elevated, their relations perfect etc²¹⁾. At the end of

17. *Michaud*, *Yellow turbans*, p. 48: «The Yellow turbans were not bandits; they were the members of a religious movement, that, seemingly, had developed a new social and political order of its own which it aimed to establish over the empire». *Demieville*, *Philosophy*, p. 815.

17a. *Demieville*, *Philosophy*, p. 817. *Gernet*, *History*, p. 155.

18. *Michaud*, *Yellow turbans*, p. 50: «Some time after the year 170, a certain Chang chüeh founded a mouvement, which he called the way of Great Peace. Its members later became known as the Yellow turbans». *Levy*, *Yellow turbans*, p. 217.

19. *Demieville*, *Philosophy*, p. 817. *Michaud*, *Yellow turbans*, p. 82: «...during the reign of Emperor Shun of the Latter Han Dynasty, Kung went to the palace and gave to the emperor a sacred book which he had received from his master Yü chi, which had over one hundred chapters and which was called the T'ai P'ing Ch'ing Lü Tao».

20. *Stein*, *Remarques*, pp. 15-16, notices about the text: «Il passe pour avoir été écrit par Ko Hong (ca 253-333), mais Maspero n'y croit pas. Il reste que l'auteur du conte a puisé ses renseignements dans un ouvrage sur les curiosités des Mers du Sud datant du IIIe siècle: aussi le voyage au Ta-Ts'in s'effectue-t-il à partir du Fou-nan. Or Ko Hong a vécu à la frontière du Tonkin et fut fonctionnaire de cette dynastie des Wou dont les rois accueillirent des marchands du Ta-Ts'in venus par le sud». *Maspero*, *Texte Taoïste*, pp. 98-99. See also pp. 100-101: «L'auteur (du chapitre 3) dit lui-même que son oeuvre est une addition aux deux premiers chapitres: si ceux-ci ont pris comme je l'ai dit ci-dessus leur forme définitive au Ve siècle, le troisième chapitre est postérieur à cette date... En somme, le troisième chapitre du *T'ai-ts'ing Kin-yi chen-tan king*, avec le petit conte qui a pris la place de la notice du Ta-ts'in du *Nan-tcheou yi-wou tche* de Wan Tchen, a été vraisemblablement composé vers le milieu ou dans la seconde moitié du VIIe siècle de notre ère».

21. *Maspero*, *Texte Taoïste*, p. 108: «Moi, Hong, je déclare qu'il faut seulement mettre tout ses efforts à pratiquer la Bonté et la Justice, et au gré des vagues se délecter du Vide et goûter le Tao,

the text, the aim of the author becomes clear; he lauds the inhabitants of Ta-Ch'in for their prudence and reproaches the Chinese for their desire to become wealthy²².

The Chinese chronicles give the explanation of Ta-Ch'in but they don't give that of the name of its capital An-tu, which Hirth and many other scholars identify with Antioch. However, Shiratori states that «An-tu was nothing but an invention of the historian, suggested by the legendary name An-i (= Town of Peace), where Chinese tradition placed the residence of the antique model Emperors Shun and Yü, and certainly it had nothing whatever to do with the real name of the Ta-ch'in capital... No doubt, it was supplied by the author in order to give more substantiality to the Ta-ch'in account, which had hitherto lacked the specific name of the city. So, whatever phonetic affinity may be assumed between An-tu and Antioch is merely a coincidence»²³. Perhaps Shiratori reached this conclusion, because he identified the capital of Ta-Ch'in not with Antioch but with Alexandria. Stein, also, reports that the biography of the «emperor» Li Hiong, who was king of Sseu-tch'ouan, mentions that his tomb was situated in a place named An-tu (Ngan-tou), that is the same name as the capital of Ta-Ch'in²⁴. This biography contains the typical topics of the idealized state and particularly the Ta-ch'in utopia. The most negative of all scholars is Rashke, who considers that «subsequent excavations at Antioch have revealed that all of Hirth's speculations about the topography of the site, on the basis of the «Hou-Han-shu», were wrong»²⁵.

The name of the capital of Ta-Ch'in is mentioned in Wei-shu. The older dynastic histories, Hou-Han-shu and Wei-liu don't mention it. Shiratori expressed his doubts not only over the name of the capital but also over every new

de façon qu'à l'intérieur la nature soit sans désirs; si on voyage ainsi même vers le Ta-ts'in, on réalisera probablement son intention. Mais s'il n'en est pas ainsi, si on va à la recherche (de ce pays) pour faire le commerce: vraiment c'est déraisonnable... Autrefois Lao-Kiun, considérant que les Tcheou étaient sur leur déclin, alla au Ta-ts'in et le convertit. C'est pourquoi (le roi de Ta-ts'in) s'adressa à l'ambassadeur de Fou-nan en l'appelant «homme de Tcheou». Au temps de Tcheou les Quatre-Mers étaient soumises; le Fou-nan et autres pays vinrent tous comme hôtes (à la Cour de Chine)».

22. Stein, *Remarques*, p. 16: «...Ainsi, même si le roman n'est pas de Ko Hong, il semble être sortie d'un milieu qui se rattachait à son école. Austère comme un bon lettré, Ko Hong tonne... contre le luxe et les richesses».

23. Shiratori, *Geography*, p. 102. Shiratori, *New Attempt*, p. 169. Shiratori, *Chinese ideas*, p. 59.

24. Stein, *Remarques*, pp. 33-34.

25. Rashke, *New studies*, p. 854 (n. 849).

element of Wei-shu. He thinks that the author of this chronicle changed the number one hundred li, that the older chronicles give for the circuit of the wall of An-tu, to sixty li, because he wanted to be more credible²⁶. He also thinks that all the distances the author gives in this text are imaginary²⁷. He believes, therefore, that after Wei-liao the fictitious elements in the writing of the dynastic histories receive more emphasis: «This tendency... prevails more conspicuously in the Chin-shu... but reaches a climax in the Wei-shu, where... Ta-ch'in as real historical existence is almost entirely lost and what is presented in its place is a community which can only flourish in the world of imagination».

The above mentioned views influenced the research of the last decades. Those scholars who follow Hirth's opinion are neither certain about the identification of Ta-Ch'in with the East Roman Empire nor about the real contacts between the two worlds. This uncertainty, for example, is expressed in the recently published volume of «the Cambridge History of China», where it is written²⁸: «The latter name (Ta-ch'in) may be identified as denoting the eastern part of the Roman world in the Mediterranean; An-tun may be identified as the emperor Marcus Aurelius Antoninus. The author of the Hou-Han-shu sees fit to comment that this traditional account may be subject to error, in view of the absence of rarities on the manifest. The incident should in no case be taken as evidence of the start of regular diplomatic relations between a ruler of the Mediterranean world and a Chinese emperor».

In the same point, M. Rashke's doubts about the commerce of silk are mentioned: «Dr. Manfred Rashke argues that the initiative for the conveyance of silk from China to the states of central Asia came from the Asiatic confederacies rather than from a Chinese desire to promote an export trade... There is no real evidence to show that China acquired wealth from exporting silk at this stage, and there is a notable absence of Roman coins or manufactures found in bulk in China. Rashke argues that it cannot be assumed that a silk trade was controlled by middlemen as the Parthians, and that here is no real reason to believe that imports of Chinese silk drained away wealth from Rome».

26. *Shiratori*, Chinese ideas, p. 58.

27. *Shiratori*, New attempt, pp. 174, 179: «I have reason to suspect that those figures had nothing whatever to do with any experience of traveling to Ta-Ch'in but where a guess-work on the part of the author, based on certain date provided in the earlier records».

28. *Yü Ying-shih*, Han, pp. 460-462: Contacts with the Mediterranean world.

3. The weakness of the «Utopian Theory» (based on Historical, Terminological, Topographical and mainly Philological evidence)

I think that the scholars mentioned above emphasized more than it was necessary the mythical material of the sources. The existence of utopian elements in the Chinese chronicles about Ta-Ch'in is not a surprise. Such material is provided mainly when information about a distant region is insufficient or when there is a backward tendency as far as knowledge is concerned. The same occurs with the sources of the West. Before the first century A.D. the information about China and Seres was very poor and fictitious²⁹. The end of the first and second centuries marked the zenith of geographical knowledge, but the Geography of Ptolemy is the last and greatest work of this flourishing. Later, the dependence of the Byzantine authors upon the Bible and Ionian geographers had adverse results for Geography³⁰. The lack of new information about distant countries permitted unreal elements to manifest themselves. So the mythical material concerning the Far East increases; it exists even in serious historians like Ammianus Marcellinus, who mentions that Seres: «live a peaceful life, for ever unacquainted with arms and warfare... They are frugal beyond all others... and avoid intercourse with the rest of mortals. And when strangers, in order to buy threads or anything else, cross the river, their wares are laid out and with no exchange of words their value is estimated by the eye alone; and they are so abstemious, that they hand over their own products without themselves getting any foreign ware in return»³¹.

The narration of the Byzantine author Pseudo-Caesarius (4th cent.) is yet more imaginative, mentioning that Seres, according to their ancestral customs, don't commit adultery or sacrilege, don't worship idols; and also concubines, murderers, robbers and pillagers are absent from their society³². But the most utopian text of this period is the description of a nation in the Far-East, the

29. *Coedès, Testimonia*, p. 1: «Λέγονται οἱ Σῆρες καὶ οἱ ἄνω Ἴνδοὶ μέγιστοι σφόδρα εἶναι τὰ σώματα, ὡς εὐρίσκεισθαι ἀνδρας ἰγ' ἡπυγῶν τὸ μήκος· βιοῦνται δὲ καὶ ὑπὲρ τὰ σ' ἔτη». (Ctesias IV° cent. B.C.). Also p. 2: «Yelleraque ut fulvis depectant tenuia Seres?» (Virgil).

30. *Κορδώση, Σκέψεις*, p. 131 ff.

31. *Ammiani Marcellini, Rerum XXIII σ. 67-68* (ἔκδ. Loeb, Vol. II, p. 387).

32. *S. Caesarii, frater B. Gregorii Theologi, Notitia*, PG vol. 38 col. 984. See also, *Coedès, Testimonia*, p. 91: «Ὅτι Σηροὶ μὲν ἀνδρες ἐμπλέκονται, οἴκαδε καθεζόμενοι, μυριζόμενοι τε καὶ θηλευόμενοι γυναιξὶν ἐτοιμαζόμενοι, αἱ δὲ γυναῖκες τὸ ἀνάπαλιν τὴν τρίχα τῆς κεφαλῆς κουρευόμεναι, ἀνδρείῳ ζώματι ζωννόμεναι, καὶ τὰ κατὰ τὴν ἄρουραν πάντα ἔργα ἐκτελοῦσαι» (from Epiphane, *Contre les Hérétiques*, III). In the work of *Moses Khorenats'i, History*, p. 231, there is also a mythical information about China.

Camarini, by the Anonymus of the work «Expositio totius mundi et gentium». The Anonymus places Camarini in the beginning of an itinerary from the Far-East to the Roman empire. Characteristic is the title «Περὶ ὁδοιορίας τῆς Ἑδέμ τοῦ παραδείσου», which is found in an other work³³. The last brief text contains the same itinerary but the first nation is named Adam, that is Edem (the paradise).

According to the Anonymous, the country of Camarini is Edem of Moses, with the four rivers Geon, Phison, Tigris and Euphrates. Camarini are extremely happy and without failings. Their bread and food are not like those we know and their drink is composed of honey and pepper. They don't put on common dresses but only the dress which, when soiled, is thrown into the fire to be cleaned (asbestos cloth). They neither sow nor mow. In the mountains of their country there are found many precious stones like emerald, pearl, hyacinth, sapphire etc. They don't suffer, they never fall ill, they know the day of their death etc³⁴.

The similarity between the Chinese and Byzantine texts is clear and many scholars have written about it. The frugality and the temperance of the Seres, referred to by Ammianus, remind us of the prudence of the inhabitants of Ta-Ch'in, found in the above mentioned taoist text. The «mute» market of the same author, that is the estimation of the wares' price «by the eye alone», is the same as the «spirit» market of posterior Chinese chronicles, where it is said that: «in the Western sea there is a market where a silent agreement exists between buyer and seller that, if the one is coming the other will go and vice versa; the seller will first spread out his goods, and the purchaser will afterwards produce their equivalents, which have to wait by the side of the articles to be sold till received by the seller, after which the purchase may be taken delivery of»³⁵. The

33. *Pigulewskaja*, Byzanz, pp. 323-24.

34. *Anonymi*, Expositio, p. 142 ff. See also *Klotz*, Ὀδοιορία, p. 608: «ἡ δὲ τροφή τῶν ἐκεῖσε ἀνθρώπων ὄπαρα καὶ μέλι ἄγριον καὶ ἔλευρον ἑαρινόν καὶ μάμμα. τὸ μάμμα ἄρχεται βρέχειν ἀπὸ τοῦ μεγάλου σαββάτου τοῦ Πάσχα μέχρι ἡμερῶν ἑπτὰ. ἐξέρχεται δὲ ἐκ τὸν παράδεισον ὡς ἀήρ ὀμίχλης ἔλευρος καὶ ἐξ αὐτῶν διοικοῦνται ἀεὶ καὶ πάντοτε».

35. *Hirth*, China, pp. 60, 84. See also p. 280: «The passage referred to is probably a transcript from some older record, and purports to give a description of the barter trade said to have existed during the first century A.D. between the aboriginal Singhalese and Chinese or Roman traders. Pliny (VI, 22, (24), 88) mentions an almost identical custom which, according to the reports received from Ceylon ambassadors to the Emperor Claudius as well as from Roman merchants prevailed on the island of Ceylon... We may be allowed to declare the two accounts, that of the Hsin-T'ang-shu and that of Pliny, to refer to one and the same subject, the ancient barter trade at Ceylon». But it must be noticed that this kind of commerce is also mentioned by *Cosmas Indicopleu-*

absence from China of robbers and pillagers, referred to by Pseudo-Caesaris is comparable with the passage of Wei-liao, mentioning that in the country of Ta-Ch'in there are no robbers and thieves. Likewise, the excessively utopian narration of the *Expositio* reminds us of the pure idealistic content of the taoist text. The use of «asbestos» cloth by the Seres, mentioned in *Expositio*, is a motif repeated by almost all the Chinese dynastic histories about the inhabitants of Ta-Ch'in³⁶.

It may be concluded, therefore, that in the Chinese and Byzantine texts there is the same idealism resulting from the great distance between the two worlds and from ignorance. The only difference, is that the Chinese were, moreover, obliged to explain the name Ta-Ch'in. The explanation which they gave, of course, had a connection with the tallness of the inhabitants of this country³⁷. This name signified a moral equality between the people of China and that of «Great China». I cannot accept the opinion of those scholars who assume that the name Ta-Ch'in shows that the Chinese had knowledge of the great civilisation of the Greco-Roman world³⁸. In this case, they would put the inhabitants of this country in a superior position to those of their own country; a point of view that seems impossible³⁹. At any rate, the most probable is that

stes, *Topographie*, vol. I, p. 361: «Ὅς δὲ ἐγγὺς τῆς χώρας γίνονται (Σάσου) ποιοῦσι κατὰ τόπον παῦσαν. Φέροντες δὲ ἀκανθῶν πλῆθος ποιοῦσι μέγα φραγμὸν καὶ ἔσωθεν διάγουσι, καὶ θῆουσι βόας καὶ μελίζουσι καὶ προβάλλουσιν ἐπάνω τῶν ἀκανθῶν αὐτὰ καὶ τοὺς ἄλας καὶ τὸν σιδήρον. Ἔρχονται δὲ ἐκεῖνοι οἱ ἐγγῶριοι φέροντες χρυσίον ὡς θέρμια, τὸν λεγόμενον ταγγάραν, καὶ τίθησιν ἓνα θέρμιον ἢ δύο ἢ πλεόν ἐπάνω οὐ ἀρέσκειται μέλους, ἢ εἰς τοὺς ἄλας, ἢ εἰς τὸ σιδήριον, καὶ εἰστήκει παρ᾽ ἐξω. Ἐγγίξει δὲ ὁ κύριος τοῦ βοός καί, ἐάν ἤρρεσεν αὐτῷ, ἔλαβε τὸ χρυσίον, κάκεινος ἐλθὼν ἔλαβε τὸ κρέας, ἢ τοὺς ἄλας, ἢ τὸ σιδήριον· εἰ δὲ οὐκ ἤρρεσεν αὐτῷ, ἀφίησι τὸ χρυσίον, καὶ ἦλθε κάκεινος θεωρῶν ὅτι οὐκ ἔλαβε καὶ ἢ προστίθησιν ἢ ἔλαβε τὸ χρυσίον ἑαυτοῦ καὶ ἀπέρχεται. Τοιαυτὴ ἐστὶν ἡ συναλλαγὴ τῶν ἐκεῖσε, ἐπειδὴ καὶ ἀλόγλωσσοί εἰσι καὶ ἐρμηνέων μάλιστα πολλῶν ἀποροῦσι».

36. *Hirth*, *China*, pp. 41, 45, 46, 74 (E₂₃, F₁₄, G₃, P₄₉).

37. *Shiratori*, *Chinese ideas*, p. 36, accepts this explanation: «In all probability, *ta* had no reference to the moral estimation of the country, but rather to the stature of the inhabitants». He supports this view, mentioning analogous cases in literature (p. 37): «The scholar Pi Yüan, in his 'New Revised Edition' of the *Shan-hai-ching*, supplies this note on the Ta-jên-Kuo (The country of Tall Men): «East of the K'un-lun are the Ta-Ch'in people who are as tall as ten *chang*. Ten thousand li east of their country, one may reach the people of Chung-ch'in-Kuo (the Middle-Ch'in men), whose stature is 'one *chang*'».

38. *Pariset*, *Histoire*, p. 100. *Stein*, *Remarques*, p. 8. *Herrmann*, *Westländer*, p. 218.

39. *Shiratori*, *Chinese ideas*, pp. 28, 38, 43. *Fujita*, *Li-hsüan*, p. 70: «c'est presque impossible de penser que les Chinois qui se vantaient d'être le centre de la civilisation aient admis l'appellation de Ta-Ch'in, le sens de «la grande Chine»...».

the name Ta-Ch'in has no relation with either of the above two meanings, which, I think, are nothing else but later interpretations⁴⁰. Western authors include in their texts similar material without being in the need to explain a name according to qualities of the inhabitants of the Far-East, since the names Seres and Sines had no relation with the name of their own country.

The comparison between Chinese and Byzantine sources advises against totally rejecting the Chinese sources as containing utopian material. The whole narration of Ammianus cannot be rejected, because half of it seems mythical and, even more, Ptolemaeus cannot be rejected, because Pseudo-Caesarius and Expositio contain fanciful material.

Of course, there is a diversity in the quality of the information of the Chinese sources, as is also the case with the Byzantine sources. In fact, the difference between the dynastic histories and the above mentioned taoist text is clear; the former contains real and fanciful elements together, the latter contains only imaginary material written for a special goal. It would be useful to notice some real events, but sometimes it is difficult to distinguish between real and utopian information. For instance, it is not certain if emperor An-tun's embassy, of A.D. 166, is a real fact⁴¹, since the Western sources don't mention this incident. It is not also sure that the information «the defences of the cities are made of stone»⁴² applies to Roman cities, since constructions of this kind are not just characteristic of the latter. However, it is not difficult to discern that some events mentioned in the Chinese chronicles are factual and concern the late Roman or early Byzantine state. So, I think, the information that Parthians put obstacles in the intercourse between China and Byzantium is correct, because the persian role in the transportation of silk is very well known. The passage also of Liang-shu that merchants of Ta-Ch'in frequently visited regions of Indochina, must be right, since archaeological excavations proved certain relations between this area and Rome⁴³.

40. See below, p.194 ff.

41. *Klaproth*, Tableaux, p. 69. *Pauthier*, Histoire, p. 17. *Hirth*, China, p. 173 ff. *Parker*, China, p. 47. *Chavannes*, Les pays, p. 39, n. 1, 2. *Coedès*, Testimonia, p. XIX. *Yule*, Cathay, p. 52-53. *Beazley*, The Down, p. 472. *Sykes*, History, p. 31. *Herrmann*, Das Land, p. 83. *Saeki*, Nestor. Monument, p. 41. *Hudson*, Europe, pp. 89, 90. *Boulnois*, Silk road, pp. 70-71. *Rashke*, New studies, p. 855, (n. 850), *Fitzgerald*, China, p. 201. *Yü Ying-shi*, Han, p. 461. *Munro-Hay*, Foreign trade, p. 114. *Sadao*, Economic, p. 580. *Demieville*, Philosophy, p. 826. Most of the scholars consider the embassy of the year 166 as merely private commercial mission. *Rashke* doesn't accept that An-tun is the emperor Marcus Aurelius Antoninus.

42. *Hirth*, China, p. 40 (E5).

43. *Malleret*, Archéologie, p. 112 ff, 379 ff. *Boulnois*, Silk road, p. 71. *Wheeler*, Roman contacts, p. 359. *Wheeler*, Rome, p. 203 ff.

Usually the toponyms may be considered as factual information offered by the chronicles, but here many problems arise. The translation of the name Ta-Ch'in by the authors of the chronicles shows their eagerness to discover its origin. The same authors don't show the same sensitivity about the name of the capital of this country, An-tu. So, I think, the translation by the modern scholars of the last name and its correlation with the utopian theory is groundless. I shall disagree with Shiratori, who thinks that the new material of Wei-shu, the Chinese dynastic history which first mentions the name Antu, sprung up from the imagination of its author. On this question, Edkins states that the account of Wei-shu for the western countries is interesting, as it was the result of a diplomatic mission, sent A.D. 435, to western kingdoms. The report of one of the ambassadors, Tung wan, «has been made the basis of the account of western states found in the history of the Wei dynasty... He went to Khokand and probably to Khiva, close to the Aral sea. His account is very full on Persia, which he is the first to call Po-si (Pa-si). He also gives fresh information about Ta-t'sin». For Edkins, the narration about Ta-Ch'in is as Tung-wan heard it in central Asia⁴⁴.

I cannot verify Edkin's view about Ta-Ch'in but I am of the opinion that, at least in some points, Wei-shu is a more realistic narration of the Hou-Han-shu. The first doesn't mention the five palaces as the second did, but five cities. Hirth was the first to maintain that the five cities were the four separate cities of Antioch, the «Tetrapolis» of Strabo, plus the king's city in the middle⁴⁵. I think Hirth is right, since another passage of Wei-shu mentions four cities. The information of Libanius that the palace was like a fifth city in the middle of the island of Orontes, «ὡς ὀμφαλός», strengthens Hirth's opinion⁴⁶. The comparison between the two Chinese texts is very interesting. I think that Wei-shu gives us not only the name of the capital of Ta-Ch'in, but also a more explicit picture of the city. The utopian five palaces^{46a} became the correct five cities (the four

44. *Edkins*, China, p. 366.

45. *Hirth*, China, p. 210.

46. *Libanii*, Opera, Oratio XI 206 (pp. 507-8): «αὐτὰ δὲ τὰ βασιλεια κατείληφε μὲν τῆς νήσου τοσοῦτον, ὥστε εἰς τέταρτον μέρος τῆς ὅλης τελεῖν. τοῦ μέσου γάρ, ὃν ὀμφαλὸν προσείληφεν... εἰς κάλλους μὲν λόγον οὐδαμοῦ νικώμενον, ἐν μεγέθους δὲ κρίσει πανταχοῦ νικῶν, εἰς τοσοῦτους θαλάμους καὶ στοὰς καὶ ἀνδρώνας διηρημένον, ὥστε καὶ τοὺς λιαν ἐθάδας ἐκ θυρῶν ἐπὶ θύρας ἰόντας εἰς πλάνην ἐμπίπτειν». *Downey*, History, pp. 318-319.

46a. *Shiratori*, Chinese ideas, p. 59: «The story of the Ta-Ch'in king going to his five palaces as a daily routine was nothing but an adaptation of the famous legend concerning the emperor Shun's periodical tour of inspection to each of the four sacred mountains».

cities and the governor's residence): a passing from the mythical to the more realistic. It is not possible, therefore, to confirm the written accounts in the Chinese sources by the excavations in Antioch⁴⁷, because as much as we investigate we shall not find the five palaces, inasmuch as they never existed, except, of course, for the palace on the island. It can be accepted, therefore, that these realistic elements of the five cities had been taken together with the name of the capital and so An-tu, obviously, is not a fanciful name.

The general conclusion is that the correct method doesn't require the translation of the toponyms but the identification of them, by their phonetic similarity, in combination with historical and topographical information (the use of only linguistic criteria is not the safest way and until now many sites had been proposed for the same toponyms). Under these circumstances, the toponyms which are mentioned in Wei-lio might be very useful for the identification of this mysterious country and its capital.

With regard to the utopian material of the Chinese dynastic histories, there are some narrations, the mythical elements of which are obvious. One of them is the story of Hsi-wang-mu (the Queen mother of the West). Wei-lio mentions that this deity resided West of Ta-Ch'in, on the «White Jade Hill»⁴⁸ and Wei-shu west of the Jade Hill, on a hill «where a temple was made of jadestone»⁴⁹. Queen mother of the West, with tiger fangs and the tail of a panther lived in the area of the setting sun and presided over deadly epidemics⁵⁰. The goddess had been visited by the mythical king Mu of the Chou dynasty, who had been a great conqueror. According to the tradition, king Mu carried out many expeditions to the «four corners of the world, on a chariot drawn by a team of marvellous horses, who covered a thousand li a day». Before his visit to Queen mother of the West, his curiosity drove him to the sources of the Yellow River, to which «a descendant of the God of the River personally guided him, and where he visited the palace of the Yellow Emperor»⁵¹.

The Jade mountain, where the Queen mother of the West lived, is the mount K'un-lun, from which the Yellow River springs⁵². At that time they believed

47. *Rashke*, *New studies*, p. 854 (n. 849): «Subsequent excavations at Antioch have revealed that all of Hirth's speculations about the topography of the site on the basis of the «Hou-Han-shu» were wrong».

48. *Hirth*, *China*, p. 77 (P₇₇). See also, pp. 292-93, *Stein*, *Remarques*, p. 17.

49. *Hirth*, *China*, p. 51 (I₂₁).

50. *Maspero*, *China*, pp. 96, 357, 375.

51. *Maspero*, *China*, p. 35. See, also, *Chêng*, *Travels*, pp. 138-39.

52. *Stein*, *Remarques*, p. 18: «A cette époque, on situait la caverne et le palais merveilleux de

that this area was the most distant and this is the reason why the tradition places at this point the residence of this deity. Scholars have already noticed that «the Hsi-wang-mu legends moved farther west in the imagination of the Chinese in the same degree in which geographical discovery opened up new countries in that direction of the compass»⁵³.

The same transportation is observed with the sunset. The authors of the chronicles Hou-Han-shu, Wei-shu and Wei-lio don't accept the information that going over 100 or 200 days west of T'iao-chih one arrives near the place where the sun sets. Especially Wei-lio corrects the mistaken information, replacing T'iao-chih by Ta-Ch'in: «Now», is written, «one comes near the place where the sun sets by going west of Ta-ts'in»⁵⁴.

A second category of mythical narrations consists of those which seem very strange, for example the five mythical palaces of the capital, An-tu, mentioned above. One would say that some of these narrations contain a kind of symbolism, because, at first sight, they seem unreasonable. The most characteristic example is that of the «water-sheep». Wei-lio mentions that the inhabitants of Ta-Ch'in «weave fine cloth and say they use the down of the water-sheep in making it»⁵⁵. Hou-Han-shu names these cloths «Shui-yang-ts'ui» [i.e. down of the water-sheep]⁵⁶. Bretschneider was the first to write that «this is, perhaps, the byssus, a cloth-stuff woven up to the present time by the inhabitants of the Mediterranean coast, especially in southern Italy from the thread-like excrescences of several sea-shells (especially «pinna squamosa»⁵⁷).

Some of the scholars —among them Friederic Hirth— accepted Bretschneider's opinion⁵⁸, while some others didn't. Among the latter Rashke is again

Si-wang-mou au Sud du Nan-chan, non loin de la préfecture de Li-Kien qui portait le même nom que le pays Li-Kien, alias Ta-Ts'in. C'est d'ailleurs par le Nord que vinrent les premières nouvelles du Ta-ts'in» (Kan Ying en 97; Pan Tchao, de retour en Chine en 102).

53. Hirth, China, p. 293. *Shiratori*, T'iao-chih, pp. 13, 14.

54. Hirth, China, pp. 43 (E₃₅), 51 (I₂₃), 68(P₄).

55. Hirth, China, p. 71 (P₄₄).

56. Hirth, China, p. 41 (E₂₄).

57. *Bretschneider*, Knowledge, p. 24, n. 4. See, also, *Thorley*, Silk trade, p. 77.

58. Bretschneider is not totally right. As *Laufer*, Story, p. 104, notices, «Byssus... was a fine tissue of the ancients, produced in the vicinity of Elis in Achaia. It is variously interpreted as cotton or flax. More probably it was the latter. At any rate, it has nothing to do with the ancient textiles obtained from the fibres of the pinna. The error of Bretschneider was caused by the fact that in our zoological nomenclature the filaments secreted by the foot of this animal and other bivalve mol-

the most categorical. «This particular fable», he writes, «whose acceptance by modern scholars demonstrates an almost absurd naivety, still continues to flourish»⁵⁹. I think that in this case the solution of the problem must be based on the connecting link between «pinna» and the «water-sheep» and this link is given by the Greek and Latin authors. Berthelot Laufer, in his article, «The story of the pinna and the syrian lamb», states that the work «Periplus Maris Erythraei» (end of the 1st cent. A.D.) mentions the textile taken from the pinna as πινικόν⁶⁰, but Alciphron, an author of the second century A.D. is the first who mentions it with the name «wool of the sea» («τά ἐκ τῆς θαλάσσης ἔρια») ⁶¹. Tertullian expresses also the same idea when he writes «...it was necessary also to fish for one's dress; for fleeces are obtained from the sea where shells of extraordinary size are furnished with tufts of mossy hair»⁶². Later, the same expression is used by the Byzantine historian Procopius⁶³ and some Arab authors. Some of the latter think that these textiles were taken from the plumage of a bird.

Laufer notices that the sheep was the principal animal in ancient times which furnished wool and so «the term used by Alciphron is either the index of a belief existing at that time in a marine sheep that furnished the wool of the pinna, or directly responsible for the formation of such a notion». He also states that the Chinese terms «water-sheep» and «cloth from the west of the sea» present «the outflow of that Hellenistic tradition which inspired their statements»⁶⁴ and are not a Chinese invention, «but the spontaneous reproduction of a popular term current in the Hellenistic Orient»⁶⁵.

lusks, and serving for attachment to fixed objects, are styled «byssi» (plural of «byssus»). In this sense, however, the word was not used in the language of the ancients». See, also, *Pelliot*, Notes, pp. 529-530.

59. *Rashke*, New studies, p. 854, (n. 849).

60. *Laufer*, Story, p. 107. *Pelliot*, Notes, p. 530.

61. *Laufer*, Story, p. 109.

62. *Laufer*, Story, P. 109.

63. *Procopii*, Opera vol. IV, De aedificiis III, 1, 19-20 (p. 85): «Χλαμὺς ἡ ἐξ ἐρίων πεποιημένη, οὐχ οἷα τῶν προβατίων ἐκπέφυκεν, ἀλλ' ἐκ θαλάσσης συνειλεγμένων. πίννουσ τὰ ζῶα καλεῖν νενομίκασι, ἐν οἷς ἡ τῶν ἐρίων ἔκφουσις γίνεται».

64. *Laufer*, Story, p. 109.

65. *Laufer*, Story, p. 110: «It was there that the raw material employed in the textile products yielded by the pinna filaments was styled «water (or marine) sheep» or «marine wool» — a mental process suggested by the same spirit that nicknamed «goats» the close-textured sponges which are particularly hard and rough».

However, I cannot entirely agree with Laufer. It is not necessary for the human mind to arrive from the «sea wool» to the «water sheep». Laufer himself mentions that the Italians still call these fibres «pinna wool» and «fish wool». The last term (fish wool) is, of course, more reasonable. On the contrary, the term «water sheep» shows that those who created it, Chinese or other peoples of central Asia, were far away from reality. Proof of this view, I think, is the continuity of the story in Wei-lio: «In this country», is added, «all the domestic animals come out of the water»⁶⁶. At first glance, it becomes obvious that a second step, bolder than the first, is taken and this time, most probably, it was the Chinese themselves who were responsible⁶⁷.

In conclusion, it may be said that in the traditions of this kind there is a germ of a fact, which is very difficult to be found. So, if there are no available written contemporary sources, the help of folklore, must be sought which may supply some general directions on the exaggeration of popular imagination, of course, for the most common cases. These general directions will help scholars,

66. *Pelliot*, Notes, p. 508, translates: «In that kingdom, the six domestic animals all come out of the water» and gives (p. 510) a rational explanation: «It sounds as though Ta-Ch'in being a maritime kingdom, the «West of the Sea Kingdom», a rumour had reached China that Ta-Ch'in was indebted to the sea not only for its «water sheep», but for its oxen, horses, dogs, etc... The *ch'in-shui ming-niu* of the *Liu-tu chi-ching* (3rd cent. A.D.) are certainly not «ses bufflesses célèbres du Nord», as translated by Chavannes, but «his famous cows of the Ch'in river». I am not in position, however, to decide whether the author of the text had in mind the old Ch'in river in Shàn-hsi, which could hardly have been mentioned in a «translation» from the Sanskrit, or the «[Ta-] Ch'in water», which would possibly provide a «water ox» parallel to the «water sheep». But the interpretation remains doubtful, and the connection would be extremely slender».

67. Very alike is the story of the so called «agnus scythicus». (*Hirth*, China, pp. 53 (K₂₆), 60(L₄₀), 79(Q₂₃): «There are lambs which grow in the ground; the inhabitants wait till they are about to sprout, and then screen them off by building walls to prevent the beasts which are at large outside from eating them up. The navel of these lambs is connected with the ground; when it is forcibly cut the animal will die, but after the people have fixed the buds themselves, they frighten them by the steps of horses or the beating of drums, when the lambs will yield a sound of alarm, and the navel will be detached, and then the animal may be taken off the water plant». See, *Pelliot*, Notes, p. 527, where we find all the explanations: «Hirth adopted Bretschneider's explanation not only for the «water sheep», but also for the lamb whose navel is attached to the ground... Erman was the first to interpret the whole story of the *Agnus scythicus*... as «a mythical view of the cotton plant»... But the main exponent of the «cotton» theory was Henry Lee, throughout his «Vegetable Lamb of Tartary»... Chavannes, ...maintained that the «earth-born lamb» of T'ang texts had nothing to do with the «water sheep», but was the same as the *Agnus scythicus* of mediaeval folklore. Laufer sided with Chavannes, and, above all, declared that Lee's «cotton» theory was a complete failure. Pelliot, whose impression is that «both the «water sheep» and the «earth-born sheep» belong to a composite legend, the western prototype of which still escape us» (p. 530), states: «in the «earth-born lamb» located north of Ta-Ch'in and the armoured men who strove to seize it, we may hear a faint echo of the story of the Argonauts and the Golden Fleece» (p. 531)!

at least, not to reject in advance whatever information seems, at first sight, totally mythical.

Very interesting is Laufer's view that the Chinese as well as the Arabic traditions «must be reducible to a Hellenistic tradition; and it is obvious alike that the Chinese notion which first appears in the «Wei-liao» of the third century is not due to the Arabs, but received a direct impetus from Hellenism»⁶⁸. Influence from the West is also shown with the story of the so called «asbestos» cloth, a mineral fibre very well known to the Greco-Roman world. The Chinese dynastic histories mention asbestos many times, regarding it as a product of the Far West. Laufer, who also studied this subject, distinguishes two stages of this influence: The first, «ranging approximately from the Han to the third century», which he calls a «historical or classical» set of beliefs, «agrees with Greek and Roman lore»⁶⁹; the second, from the beginning of the fourth century down to the end of the Sung (13th century), denotes the «romantic» period of beliefs, coinciding with those of mediaeval Europe and the Arabs⁷⁰. In the «romantic» period Chinese thought that asbestos comes from the animal salamander or from other matter⁷¹.

The stories of the «water-sheep» and of «asbestos cloth», as well as the similarities between Chinese and Greco-Latin literature that is referred to above—there are also some other examples in the Chinese sources of a later period⁷²—

68. Laufer, *Story*, p. 105.

69. Laufer, *Asbestos*, p. 307: «I am convinced that throughout classical antiquity asbestos was considered as nothing but a mineral substance».

70. Laufer, *Asbestos*, pp. 331-332. There is also, a third stage: «the third inaugurated by the Yüan or Mongol dynasty, is the «realistic» or, if the word be allowed, «scientific», period, based on the actual discovery of asbestos on Chinese soil».

71. Laufer, *Asbestos*, pp. 313-14: «In their efforts to find a plausible explanation for the origin of asbestos, the Taoist nature-philosophers directed their thoughts toward the animal and vegetable kingdoms, now explaining it as the hair of a beast, now as the fibre of a plant, and also, through the introduction of the activity of a volcano, welding these two theories into one... The Chinese animal yielding asbestos is a disguise of the classical salamander, whose hair or wool was believed by the Arabs and mediaeval Europe to furnish the material for asbestos textiles». See, also, p. 315 ff: «The salamander in Greek and Roman lore», and p. 331 ff: «The salamander-Asbestos in China». *Chang Hsing-lang*, *Chung Hsi chiao-t'ung*, pp. 45-46 (asbestos-cloth from trees).

72. There is about the «diamond» story, see, Laufer, *diamond*, p. 5 ff: The book *Liang se Kung Ki* (Memoirs of the Four Worthies or Lords of the Liang Dynasty (502-556) contains an account according to which near an island of the Western Sea, with a large forest abundant in trees with precious stones, there is «a ravine hollowed out like a bowl, more than a thousand feet deep. They throw flesh into this valley. Birds take it up in their beaks, whereupon they drop the precious stones. The biggest of these have a weight of five catties» (Laufer, *Diamond*, p. 7). The same story is

show that there was a mutual distant influence. News from the West arrived in China by oral or written means but usually arrived later and different. Following this observation, the Chinese sources, must not be judged so austere.

From all that is mentioned above, some conclusions might be drawn: Chinese dynastic histories describe after Parthia, a state, in great detail, with many fanciful elements. Their narration contains also material which corresponds to historical events, while some of the information which seems imaginary contains a germ of a fact, associated with fanciful elements either from the beginning, for example the five palaces of An-tu, of later, during the spreading of the account, for example the story of the water sheep. The above two examples show that some other passages of the Chinese texts, which resemble riddles, could be explained. On this point, folklore will offer general directions. The solution of the problem will be based, of course, on the History, the Topography, the Terminology (for the toponyms) and mainly on the criticism of the sources,

found in a text of Epiphanius, bishop of Constantia in Cyprus (circa 315-403), but the scene is developed in a desert of great Scythia, surrounded by rocky mountains (*Lauffer*, *Diamond*, p. 9): «The men despatched there in search of those stones by the kings, who reside in the neighborhood, slay sheep, strip them of their skins, and fling them from the rocks into the immense chaos of the valley. The stones then adhere to the flesh of the sheep. The eagles that loiter on the cliffs above scent the flesh, pounce down upon it in the valley, carry the carcasses off to devour them, and thus the stones remain on the top of the mountains. The convicts condemned to gather the stones go to the spots where the flesh of the sheep has been carried away by the eagles, find and take the stones...». *Lauffer*, *Diamond*, p. 10, 20, notices:

«The coincidence of this tale with our Chinese text is striking, the chief points — the deep valley, the flesh thrown down as bait, the birds bringing up the stones with it — being identical. The coincidence is the more remarkable, as the subsequent additional features with which the legend has been embellished in the West are lacking in the Chinese version. For this reason the conclusion is justified that the latter, directly traceable to a version of the type of Epiphanius, was transmitted straightway to China, as revealed by the very words of the Chinese account, from Fu-lin, a part of the Roman Empire.

In the second oldest Western version we encounter two new elements, — Alexander the Great and snakes guarding the stones. The oldest Arabic work on mineralogy, wrongly connected with the name of Aristotle and composed before the middle of the ninth century.

*It is therefore my opinion that the legend of the Valley of Diamonds or Precious Stones in its two early variations, as represented by Epiphanius and Pseudo-Aristotle, whatever its antecedents and its possible associations with earlier stories of the Herodotian type may have been, originated in the Hellenistic Orient, and was propagated from this centre to China, to India, to the Arabs, and to Persia. The Chinese tradition of the Liang se kung tse ki, being an exact parallel to that of Epiphanius and approaching it more closely in time than any of the Arabic and other versions, being earlier and purer than that of Pseudo-Aristotle, presents an important contribution to the question, and shows that traditions of Fu-lin flowed into China long before its name was recorded in her official annals. The Chinese and Indian versions bear out still another significant point that may enable us to reconstruct the original form in which the subject was propagated in the Hellenistic world». See, also, *Chang Hsing-lang*, *Chung Hsi Chiao-t'ung*, pp. 57-59.*

which, most probably, could prove mutual influences and lead us nearer to reality.

4. Some general conclusions about the chronology of the Ta-Ch'in narrations

After all is mentioned until here, some general remarks on the date of the composition of the Chinese texts would be useful. The general view is that Hou-Han-shu had been written before Wei-lio but some scholars have the opposite opinion. Shiratori, for example, states that the first is a compilation of the second: «every line of the Hou-Han-shu account is a reproduction more often contracted than expanded, of some passage or other in the Wei-lio account of Ta-ch'in»⁷³. I think that this observation is debatable. The only certainty is that Wei-lio contains some extensive passages more about the topography and the products of this country. The comparison between some passages of the two chronicles shows, rather, that Wei-lio took his material from Hou-Han-shu, since.

1) Some corresponding passages seem more reasonable in Hou-Han-shu than in Wei-lio⁷⁴.

<i>Hou-han-shu</i>	<i>wei-lio</i>
— and of dependent states there are several times ten (E ₄)	— They have several times ten small kings (P ₃₃)
— The precincts of the walled city in which they live measure over a hundred li in circumference (E ₁₃)	— The residence of their king is over a hundred li in circuit (P ₃₄)
— The country is densely populated (E ₃₈)	— The people live close together (P ₃₀)

2) The additional elements of Wei-lio are not historical events but topographical details and enumeration of the products of Ta-Ch'in; that is material which could have been collected in a later period, when geographical discovery opened up new regions.

3) The last stage of the water-sheep story, that is the information that «in this country all the domestic animals come out of the water»⁷⁵ which, as it is

73. Shiratori, *Geography*, pp. 138 ff, 144, 162. Shiratori, *New attempt*, p. 165, thinks that the text of Wei-lio about Ta-Ch'in «must have been first introduced to Chinese knowledge during the reigns of Hadrianus and Antonius Pius (117-161)». See, also, Pelliot, *Notes*, pp. 507, 509.

74. Hirth, *China*, pp. 40 ff., 67 ff.

75. As it is mentioned above, Pelliot, *Notes*, p. 508, translates: «In that kingdom, the six domestic animals all come out of the water».

mentioned above, must be a later Chinese invention added to the main story (pinna-wool of the sea-water sheep), is referred to by Wei-lio and not by Hou-Han-shu.

4) In three points of the Hou-Han-shu⁷⁶ the author is not certain about the correctness of the topographical material which he gives us, using the expression «it is said» or «they say». In the corresponding passages of Wei-lio there are no similar hesitations.

5) In Wei-lio there are some points where more precise information is given than in the corresponding passages of Hou-Han-shu. For example, the author of the first is not only sure that there is a flying bridge, but moreover he gives us its length⁷⁷. By contrast, the author of the Hou-Han-shu is neither sure about the existence of the bridge, nor does he know its precise length⁷⁸.

Generally, Wei-lio offers both the more abundant and the more valid material and on this point I agree with Shiratori. So, the most probable is that this chronicle drew from the material of Hou-Han-shu, adding, furthermore, new information. This is the most usual method the authors of the Chinese dynastic histories follow; they copy the preceding chronicles, adding, at the same time, new material from other oral or written sources. The value of every one of these chronicles depends on the extent and the exactness of the new material. With regard to this point of view, Wei-lio is the more worthy. Wei-shu, also, as it is mentioned above, adds some new and significant topographical elements, beyond the material taken from Hou-Han-shu (and to a lesser degree from Wei-lio). Some new historical events are also offered by Liang shu (the Roman presence in Indochina and the arrival at China of a Ta-Ch'in merchant, whose name was Ts'in lun⁷⁹) and Chin-shu (The king of Ta-Ch'in sent an envoy

76. *Hirth*, China pp. 34, 37, 40.

77. *Hirth*, China, p. 75 (P₆₄): «The flying bridge across the sea in Ta-ts'in west of the city of Lü-fên is 230 li in length».

78. *Hirth*, China, p. 43 (E₄₀): «They also say there is a flying bridge of several hundred li, by which one may cross to the countries north of the sea».

79. *Hirth*, China, pp. 47-48 (H₆ ff) [A.D. 226]: «a merchant of Ta-ts'in, whose name was Ts'in-lun, came to Chiao-chih [Tung-king]; the prefect [t'ai-shou] of Chiao-chih, Wu Miao, sent him to Sun-ch'üan [the Wu emperor], who asked him for a report on his native country and its people. [9] Ts'in-lun prepared a statement, and replied. [10] At the time Chu-ko K'o¹ chastised Tanyang and they had caught blackish coloured dwarfs. When Ts'in-lun saw them he said that in Ta-ts'in these men are rarely seen. Sun-ch'üan then sent male and female dwarfs, ten of each, in charge of an officer, Liu Hsien of Hui-chi [a district in Chêkiang], to accompany Ts'in-lun. Liu Hsien died on the road, whereupon Ts'in-lun returned direct to his native country».

to offer tribute, during the «T'ai-Kung period of the emperor Wu-Ti» — A.D. 280-290)^{79a}.

Hou-Han-shu is, therefore, the first Chinese chronicle which offers plentiful material about the most distant country of the West, with its new name Ta-Ch'in. This chronicle mentions two historical events; the arrival of the Chinese envoy Kan-Ying in the West sea (A.D. 97) and the embassy of the Ta-Ch'in emperor, An-tun (A.D. 166)⁸⁰. The narration about Ta-Ch'in of Hou-Han-shu must have been written after the last date. Having in mind the phrase of the chronicle «from that time dates the [direct] intercourse with this country»⁸¹ and also the period during which Alciphron —the first Western author who first wrote about the wool of the sea— lived⁸², I think the composition of the Ta-Ch'in narration must be put some decades later, perhaps in the 3rd century. It is obvious, therefore, that the material of Hou-Han-shu covers the Roman period from the end of the first cent. A.D. onwards.

I think that the author of Wei-lio is posterior to the author of Hou-Han-shu. The composition of the Ta-Ch'in narration of Wei-lio could be put at least some decades later than that of Hou-Han-shu, because in the narration of the first there is rich new topographical material and the manner of writing its author uses is more certain. I am of the opinion that the new material of this chronicle embraces the beginning of the Byzantine period. As far as Wei-shu is concerned, I accept Edkins' opinion that the narration of this chronicle about Ta-Ch'in was written after the Chinese embassy of the year 435 to the Western kingdoms.

79a. *Hirth*, China, p. 45 (F₂₀).

80. *Hirth*, China, p. 39 (D_{19,20}), 42 (E₃₃).

81. *Hirth*, China, p. 42 (E₃₃).

82. See, above, p. 173.

II. HISTORICAL-GEOGRAPHICAL APPROACH OF THE PROBLEM

1. Literary, Historical, Terminological and, mainly, Topographical evidence (from Ecbatan a to Antioch through the rivers Tigris and Euphrates)

Hirth's theory, with its disadvantages, has been already mentioned. The other theories about the place of the Western sea—which, I think, is the key to the problem—present more difficulties than Hirth's. If it is difficult to accept Persian gulf as the point of departure for Ta-Ch'in, it is even more difficult to identify the Western sea either with the Caspian sea, the Indian Ocean, the Erythrean sea, the Mediterranean sea⁸³, or with an imaginary sea northwest of the Persian gulf, in the arabian desert⁸⁴. The land road of Parthia from direction of which the voyager comes, doesn't coincide with any of the above mentioned seas.

As it is mentioned above, the solution to the problem must be based on the history, the topography, the terminology and on the criticism of the sources. The comparison between the Greek and the Chinese sources contributed to the elucidation of the «water sheep» problem, by giving information in different

83. *Renaud*, Relations, p. 361. *Laufer*, Sino-iranica, p. 489. *Giles*, The route, p. 369. *Parker*, China, p. 48. *Yule*, Cathay, p. 50. *Chavannes*, Les pays, p. 32, n. 1. *Sykes*, History, p. 22, n. 1. *Foster*, Church, p. 3,19. *Herrmann*, Ta-Ch'in, p. 214, n. 3. *Boulnois*, Silk road, p. 31. *Ferguson*, China, pp. 618, 619. *Richtofen*, China, p. 470. *Chang Hsing-lang*, Chung Hsi chiao-t'ung, pp. 24-25. *Schoff*, Some aspects, p. 36. *Zhao Yong Fu*, Han T'ang shih qi zhong shi lulu jiao tong (Χερσαία επικοινωνία ανάμεσα Δύση και ' Ανατολή στις Δυναστείες Χάν και Τ'ang): «Di-li Zhi-shi», 1973, σ. 11 κ.έ. *Chen Lian Qing*, Gong yan Qi shi-ji yi qian Zhong guo shi shang de Da-qin yu Fu-lin (Τα-χ'ιν και Fu-lin στην κινεζική Ιστορία πριν τον 7ο αιώνα): «She hui Ke-xue Zhan-xian», 1982, σ. 106 κ.έ.

84. *Shiratori*, Geography, pp. 119-20: «...the Chinese of the Han and Wei periods did not know anything of the Arabian peninsula, but vaguely imagined that there was an extensive bay spreading itself from the coast of Persia westwards straight up to the coast of the country of Ta-Ch'in; that is to say, an arm of the sea which involved, in effect, the Persian Gulf, Arabia, and the Red Sea. I venture to suggest that it was this imaginary body of water which gave birth to the triplet names under review. Babylonia, Mesopotamia, etc. were called Hai-tung countries because they were situated on the eastern side of that hypothetical sea; Egypt and the Mediterranean coast of Syria, as lying, west of the sea, counted as Hai-hsi countries; and the several districts in Syria proper, as lying north of the sea, were classified as Hai-pèi countries».

stages. Another passage of the Chinese chronicles informs us that in going from China to Ta-Ch'in you must travel 40.000 li, including a distance of 10.000 li from the shores of Western sea to Ta-Ch'in⁸⁵. Indeed this is comparable with a passage of Strabo, who calculates the distance between the Gulf of Issos (near Antioch) and the Caspian sea to be 10.000 stadia and the distance from Caspian sea to the eastern edge of the world to be 30.000 stadia⁸⁶. Here, it is necessary to mention Hirth's view that the Chinese li corresponds to the stadium⁸⁷, a view which, I think, is correct⁸⁸. This constitutes, therefore, an adaptation of the western measurement system and, at the same time, an indication of the progress of Chinese knowledge.

I am of the opinion that this coincidence between the passage of Strabo and the corresponding passages of the Chinese chronicles is not accidental, but the identification of the Western sea with the Caspian sea, as is mentioned above, doesn't solve the problem. Furthermore, it is necessary to notice that the distance of 40.000 stadia, that is mentioned in Strabo, is calculated in a straight line and not around the sea. This calculation is, of course, about the well known road from Antioch to China, a road which didn't pass through any sea⁸⁹. If Strabo mentions the Caspian sea, it is only to calculate the distance, I suppose, from its southernmost point⁹⁰. Consequently, the route he describes passed from northern Mesopotamia, as far as the Roman territory is concerned.

In Mesopotamia the somewhat strange scenes with the wild beasts, which Hou-Han-shu, Wei-shu and other more recent chronicles mention⁹¹, must also be considered. Hirth had already written that Strabo calls this country «full of

85. *Hirth*, China, p. 56 (L₄): «40.000 li from our capital», 78 (Q₆): «Its distance (An-tu) from Ch'ang-an is 40.000 li». The distance in Wei-shu, p. 48 (I₄), is a little shorter (39.400), because is calculated not from Ch'ang-an but from Tai.

86. *Strabonis*, Geographica, IA 7 (p. 729): «μήκος δ' ἐστὶ ταύτης τῆς μερίδος τὸ μέγιστον ἀπὸ τῆς Ἰρκανίας θαλάττης ἐπὶ τὸν ὠκεανὸν τὸν κατὰ τὸ Ἴμαιον τρισμυρίων που σταδίων, ...τὸ δὲ ἀπὸ Ἀμισσοῦ ἐπὶ τὴν Ἰρκανίαν γῆν περὶ μυρίου ἐστὶ σταδίου...».

87. *Hirth*, China, p. 142.

88. For example the distance from Ch'ang-an to the capital of Persia is 25.000 li or stadia (*Hirth*, China, p. 38). Regularly, the same distance is 11.600 li (*Wylie*, notes, p. 39).

89. *Ptolemaei*, Geographia p. 26: «Τὴν μὲν γὰρ ἀπὸ τῆς κατὰ Ἱερὰπολιν τοῦ Εὐφράτου διαβάσεως διὰ τῆς Μεσοποταμίας ἐπὶ τὸν Τίγριν ὁδὸν καὶ τὴν ἐντεῦθεν διὰ Γαραμαίων τῆς Ἀσσυρίας καὶ Μηδίας εἰς Ἐκβάτανα καὶ Κασπίας Πύλας καὶ τῆς Παρθίας εἰς Ἐκατόμυλον...».

90. Perhaps Strabo means the «Κασπίας Πύλας».

91. *Hirth*, China, p. 43 (E₃₉), 70(P₃₂).

lions» (λεοντοβότος)⁹², but Ammianus Marcellinus is the author who gives the cause of their aggression: «Amid the reed-beds and thickets of the Mesopotamian rivers lions range in countless numbers; and during the moderate winter, which is there very mild, they are always harmless. But when the sun's rays have brought the season of burning heat, in regions parched by drought they are tormented both by the sultry breath of the sun and by crowds of gnats, swarms of which fill all parts of that land. And since these same insects make for the eyes, as the moist and shining parts of the body, and settling along the eyelids bite them, those same lions, after suffering long torture, either plunge into the rivers, to which they flee for protection, and are drowned, or after losing their eyes, which they dig out by constantly scratching them with their claws, become frightfully savage. And were it not for this, the entire Orient would be overrun by such beasts»⁹³.

Near Mesopotamia, in the upper course of the Tigris (South Armenia), were situated the Armenian satrapies, dependencies of the Roman empire, whose princes, according to Procopius, wore chlamys «ἐξ ἐρίων πεποιημένη, οὐχ οἶα τῶν προβατίων ἐκπέφυκεν, ἀλλ' ἐκ θαλάσσης συνειλεγμένων»⁹⁴. Procopius names the animal from which wool was taken, «πίννος». It is, of course, about the above mentioned «water sheep» information of the Chinese chronicles, whose beginning might perhaps be placed in south Armenia where merchants from the East frequented.

The above three cases (the scenes with the wild beasts, the «water sheep story» and, particularly, the distance of 40.000 li or stadia) show that Chinese chronicles give great importance to the region of north Mesopotamia — south Armenia. So, at the same time these points should be kept in mind:

I. Some topographical elements:

1) The interesting passage of Hou-Han-shu: «It is further said that from the land-road of An-hsi (Parthia) you make a round at sea, taking a northern direction (and) coming out to the west of the sea, (whence) you reach Ta-Ch'in»; this seems to be the correct translation. Hirth's translation of the passage (*you yün ch'ung An-shih lu dao jao hai pei sing ch'u hai ssü chih Ta-Ch'in*) is not right, because he takes the words «hai-hsi» as a part of the sea and not as part of the land, west of the sea⁹⁵. The translation of other scholars^{95a} is closer to the

92. Hirth, China, p. 187 (*Strabonis*, Geographica, IET 24, p. 1042).

93. *Ammiani marcellini*, XVIII, 7, 5 (vol. I, p. 451). *Shiratori*, Chinese ideas, p. 61, thinks that, here also, «we have another case of the habitual practice of the author, ... a sort of Utopia».

94. *Procopii*, Opera, vol. IV, De aedificiis, III 1, 17 ff (p. 85).

95. Hirth, China, p. 43 (E₃₇). The chinese text, p. 184, n. 37.

曹文書置三十六將皆會議國事其王無有常人皆簡立賢者國中災異及風雨不時輒
 廢而更立受放者甘黜不怨其人民皆長大平正有類中國故謂之大秦土多金銀奇寶²¹
 有夜光璧明月珠駮雞犀抱朴子曰通天犀有白地如筵者以蘇米置羣雞中雞欲往啄米至輒驚卻故南人名爲駮雞珊瑚琥玕琉璃琅玕朱丹
 青碧刺金縷繡織成金縷罽雜色綾作黃金塗火浣布又有細布或言水羊毳野蠶繭所
 作也合會諸香煎其汁以爲蘇合凡外國諸珍異皆出焉以金銀爲錢銀錢十當金錢一²⁵
 與安息天竺交市於海中利有十倍其人質直市無二價穀食常賤國用富饒隣國使到²⁶
 其界首者乘驛詣王都至則給以金錢其王常欲使於漢而安息欲以漢繒綵與之交²⁷
 市故遮闕不得自達闕五代至桓帝延熹九年大秦王安敦遣使自日南徼外獻象牙犀角
 瑋瑁始乃一通焉其所表貢竝無珍異疑傳者過焉或云其國西有弱水流沙近西王母²⁸
 所居處幾於日所入也漢書云從條支西行二百餘日近日所入則與今書異矣前世漢²⁹
 使皆自烏弋以還莫有至條支者又云從安息陸道繞海北行出海西至大秦人庶連屬³⁰
³¹
³²
³³
³⁴
³⁵
³⁶
³⁷
³⁸
³⁹
⁴⁰
⁴¹
⁴²
⁴³
⁴⁴
⁴⁵
⁴⁶
⁴⁷
⁴⁸
⁴⁹
⁵⁰
⁵¹
⁵²
⁵³
⁵⁴
⁵⁵
⁵⁶
⁵⁷
⁵⁸
⁵⁹
⁶⁰
⁶¹
⁶²
⁶³
⁶⁴
⁶⁵
⁶⁶
⁶⁷
⁶⁸
⁶⁹
⁷⁰
⁷¹
⁷²
⁷³
⁷⁴
⁷⁵
⁷⁶
⁷⁷
⁷⁸
⁷⁹
⁸⁰
⁸¹
⁸²
⁸³
⁸⁴
⁸⁵
⁸⁶
⁸⁷
⁸⁸
⁸⁹
⁹⁰
⁹¹
⁹²
⁹³
⁹⁴
⁹⁵
⁹⁶
⁹⁷
⁹⁸
⁹⁹
¹⁰⁰

reality, but it is not sure that *jao* signifies travel only by land. Of course the mention of a name (Persian gulf, Black sea etc.) instead of the word «sea», which some of the authors undertook, is arbitrary.

2) The passage of Wei-lio: «From the city of An-Ku one goes by land due north to the north of the sea, and again one goes due west to the west of the sea; and again you go due south to arrive there»⁹⁶. It is obvious that it is about a circular road which surrounded the crooked shape of the sea successively in a northern, western and southern direction.

II. Some historical elements which are connected with the topography:

Hou-Han-shu mentions that of «dependent states there are several times ten»⁹⁷ and Wei-lio says almost the same thing: «They have several times ten small kings»⁹⁸. However, Wei-lio, completely independently, mentions, moreover, the names of some of these small states, giving us, as well, the distances between them and also some other useful topographical information. From the distances, it is obvious that these states were not far from each other.

III. The terminological elements of the region:

Wei-lio records the names of these independent states Tsê-san, Lü-fên, Ch'ieh-lan, Ssü-fu, Hsien-tu and Yü-lo. It also records the toponyms Ssü-t'ao and Ssü-lo, the latter as belonged to An-hsi⁹⁹. From all these toponyms Hou-Han-shu mentions only Yü-lo, as the last stopping-point from A-man (Ecbatana) to Ta-Ch'in, through the country of Ssü-pin¹⁰⁰. The last toponym is not mentioned in Wei-lio.

The existence of all these elements lead to the conclusion that:

1) It is not possible to accept Hirth's view and identify Ssü-pin with Ctesiphon¹⁰¹, Yü-lo with Hira (and in the same time with the capital of T'iao-chih¹⁰²)

95a. See, for example, *Playfair, Mystery*, p. 75: «It is further said that the land route from Parthia runs skirting the north of the Persian Gulf and [finally] emerging from Syria proper reaches Ta-Ts'in [in this case Re-kem]. *Fitzgerald, China*, p. 200: «Another account says that from Parthia the land route winds round north of the sea [i.e. the Black sea] coming out to the West of the sea at Ta-Ts'in. *Chavannes, Heou Han chou*, p. 40: «On dit encore que, lorsqu'on vient du Ngan-si (Parthie) on contourne la mer par voie de terre en marchant vers le Nord; on débouche à l'Ouest de la mer et on arrive dans le Ta-Ts'in».

96. *Hirth, China*, p. 69 (P₁₃).

97. *Hirth, China*, p. 40 (E₄).

98. *Hirth, China*, p. 70 (P₃₃).

99. *Hirth, China*, p. 71 (P₄₁), 75 ff (P₅₁ ff).

100. *Hirth, China*, p. 39 (D₂₂).

101. *Hirth, China*, p. 155: «...to Ktesiphon; for, with this name belonging to one of the Parthian

and the Western sea with the Persian gulf, because we are directed to the south. Likewise, it is not possible to identify the Western sea with the Caspian or the Black sea, since their northern shores are too far north. In the first case the march first north, secondly west and thirdly south of the Persian gulf is not a possibility and in the second case, the march north to the Caspian or the Black sea is very long.

2) The dependencies of Ta-Ch'in must have been found not in Syria, Palestine and Babylonia, where Hirth placed them¹⁰³. In fact, the dependencies of Rome in these regions had different names from those that Wei-liao mentions and they rather flourished in earlier times. Therefore, it could be expected that the dependencies should have been mentioned in Hou-Han-shu rather than in Wei-liao.

Thus, having in mind all that has been mentioned above (the finding out that some corresponding Chinese and Western texts lead to the north Mesopotamia or south Armenia, the voyage of the passengers through the Western sea taking first a northerly then a westerly and finally a southerly direction, the position and the names of the dependent states) it is indispensable to conclude that the «crooked Western sea» is actually the rivers Tigris and Euphrates. The two rivers join a little before their estuary, but, also, in the north, they are so near each other, that, in ancient times, it was thought that their waters met¹⁰⁴.

capitals, I identify the Chinese Ssü-pin, which in modern Cantonese is pronounced Si-pan, and the old sound of which may have been similar to this. Si-pan or Ssü-pin, though not at first sight reminding one of the name Ktesiphon, will pass as a fair equivalent, ...».

102. *Hirth*, China, p. 150-151: «Hira, I assume, was known by name to the Chinese. The city and state of that name flourished early enough to find notice in the Hou-han-shu; we, therefore, find the name mentioned as Yü-lo in the itinerary describing the route from the capital of An-hsi (Parthia) west to the port of embarcation for Ta-Ts'in (D₂₂). Yü-lo occupied apparently the same or at least a similar site as «the city of T'iao-chih», Kan-ying's port».

103. *Hirth*, China, pp. 155 ff, 190 ff. He identifies An-ku with Uruku (Ὀρχόνη), Tsê-san with Charax Spasinu (Ἰαλεξάνδρεια ἢ πρὸς Τίγριδι), Lü-fên with Nicephorium, Ch'ich-lan with Palmyra (Tadmor), Ssü-t'ao with Sittake (whence a road may have led due south to the site of Babylon on the Euphrates) and Hsien-tu with Damask. Of course it is not possible to identify these names with sites on the earth of the arabian peninsula as Herrmann, Ta-Ch'in, p. 224 ff., did.

104. *Tozer*, History, p. 271: «The earliest author by whom the story is mentioned is Sallust, who is quoted to that effect by Isidore of Seville; and it was chiefly through him that it obtained a wide acceptance during the middle ages...». See, *Pliny*, Natural History, VI, XXXI, 128 (p. 435): «According to Claudius Caesar, the course of the Tigris in the Archene district is so close to that of the Arsanias that when they are in flood they flow together, although without intermingling their waters; that of the Arsanias being of less specific gravity flows on the surface for a distance of nearly four miles, after which the two rivers separate...».

On the other hand, the dependencies of Ta-Ch'in must be identified with the Armenian satrapies of the upper course of Tigris (Sophene, Ingilene, Anzitene etc.), since:

a) Linguistically: The names of these satrapies have a terminological relation with some of the toponyms the Chinese chronicles mention as dependencies of Ta-Ch'in (Ssü-fu = sof-Sophene, Hsien-tu = Anjit-Anzitene, Yü-lo = Egil-Iggilene)¹⁰⁵. Ssu-pin must also be compared with «Supani»¹⁰⁶ (= Sophane-ne, or, rather, a region NE of it) and Tsê-san, which was found «right in the middle of the sea», with the town Djezireh of today, on a small island of the Tigris (probably the castle Sisara, situated, according to Ammianus Marcellinus, east of Nisibis)¹⁰⁷. I also believe that An-ku must be identified with Hanūcā, near the ancient town Κατωάι (Assur)¹⁰⁸ and Ch'ieh-lan with Akilesene¹⁰⁹ (E-keleank'-Kelesene) or Asthianiāne – Kythariāzon.

b) Topographically: The above mentioned armenian satrapies were situated near the north side of the «Western sea» and also were close to each other, so that the distances Wei-liō mentions correspond, more or less, to the distances on the map.

c) Historically: These satrapies of the upper course of the Tigris became dependencies of Rome in A.D. 297-8¹¹⁰, that is at a later date, and so it is reasonable that they are mentioned in Wei-liō. The insistence of its author to name these satrapies «kingdoms» and their princes «kings» agrees completely with the text of the Byzantine historian Procopius about these armenian princes: «...in the other Armenia, which extends inside the Euphrates River as far as the city of Amida, five Armenian satraps held the power, and these offices were always hereditary and held for life. However, they received the symbols of office only from the Roman Emperor. It is worth while to describe these insignia, for they will never again be seen by man. There is a cloak made of wool, not such as is produced by sheep, but gathered from the sea. *Pinnos* the creature is called on which this wool grows. And the part where the purple

105. *Markwart*, Südarmenien, pp. 20, 41, 53 ff. *Dillemann*, Haute Mesopotamie, pp. 116 ff, 210 ff. *Adontz*, Armenia, p. 25 ff. *Garsoian*, Armenian and imperial churches, pp. 255, 273, 275.

106. *Adontz*, Armenia, p. 33.

107. *Ammiani Marcellini*, Rerum XVIII 6, 9 (vol. I, p. 439).

108. *RE*, VI, A₁, col. 1014. *Encycl. de l'Islam*, vol. 3 p. 153 (Hamrin Djabal).

109. *Adontz*, Armenia, p. 43 ff.

110. *Mommsen*, History, p. 115. *Chapot*, Frontière, p. 11. *Jones*, Cities, pp. 223-24. *Grousset*, Histoire p. 115. *Adontz*, Armenia, pp. 25-26, 35-36, 85.

should have been, that is, where the insertion of purple cloth is usually made, is overlaid with gold. The cloak was fastened by a golden brooch in the middle of which was a precious stone from which hung three sapphires by loose golden chains. There was a tunic of silk adorned in every part with decorations of gold which they are wont to *call plumia*. The boots were of red colour and reached to the knee, of the sort which only the Roman Emperor and the Persian King are permitted to wear»¹¹¹.

N. Adontz, based on this passage of Procopius, observes¹¹²:

«From the little information given here we know that the Satrapies were not, strictly speaking, conquered lands, but that the satraps were rather the allies of the Emperor, though not on a basis of equality. The fundamental traits characterizing them as well as *foederati* are complete autonomy without supervision from the Roman authorities, and military service rendered to the Empire. The Satrapies were miniature kingdoms ruled by their own princes, who were the equals in rank of kings. The insignia sent to them by the Emperor indicated royal power; the porphyra or purple cloak and the red boots were part of the regalia of the highest rank. Similar signs of distinction were conferred by the Emperor on the king of the Lazes, who received in addition to a white cloak, tunic and shoes, a diadem of Roman type and a belt covered with pearls. The Armenian princes also wore a belt, but we do not know whether they received it from the Emperor. The same is true of the satrapal diadem».

The identification of the «Western sea» with the rivers Tigris and Euphrates explains some points of the Chinese passages, which, otherwise, would seem inexplicable or, at least, symbolic. For example, the long time the passengers spend in the «Western sea» is due to the direction of the voyage, against the current of the river Tigris. Also, the saltiness and bitterness of water¹¹³, is due, according to some Western authors, to the high concentration of salt and nitre in the water of the Tigris¹¹⁴. Particularly, Strabo mentions that the name Tigris

111. *Procopii, Opera*, vol. IV, De aedificiis III, 1, 17 ff. (Translation, *Adontz*, Armenia, pp. 87-88).

112. *Adontz*, Armenia, p. 88.

113. *Hirth*, China, p. 45 (F₁₈): «The water of the great sea which is crossed on the road thither is salt and bitter, and unfit for drinking purposes». Also, p. 72 (P. 46): «The sea-water being bitter and unfit for drinking is the cause that but few travellers come to this country».

114. *Strabonis, Geographica*, ΙΣΤ' 21 (p. 1040): διαρρεῖ δ' ὁ Τίγρις τὴν Ὠωπίτιν καλουμένην λίμνην κατὰ πλάτος μέσην· ... οὕτω δὲ σφοδρῶς διεκβάλλει τὴν λίμνην, ὥς φησιν Ἐρατοσθένης, ὅστε ἀλμυρὰν αὐτὴν οὖσαν καὶ ἀνιχθὺν γλυκεῖαν κατὰ τοῦτ' εἶναι τὸ μέρος καὶ βρώδη καὶ ἰχθύων πλήρη». *Ammiani Marcellini, Rerum*, XVIII, 9, 2 (p. 464): «In ipso autem Amidae medi-

is due to the sourness of the water of this river¹¹⁵.

The authors of Hou-Han-shu and, especially, of Wei-liao are very well informed about the region between Ecbatana and Antioch. It is, therefore, certain that the state Ta-Ch'in, situated west of the Western sea (hai-si) is the Roman-Byzantine state (or, better, those regions of the Roman-Byzantine state known to Chinese authors). Also, the areas situated north of the same «sea» (hai-pei) must be identified with Armenia, and the areas east of it (hai-tong) with Persia.

The identification of Western sea with the rivers Tigris and Euphrates indicates that the long «flying bridge» might be a sort of tunnel or a subterranean passage of the rivers. In fact, many ancient authors speak about the subterranean course of the Tigris. Strabo mentions that the waters of the river submerge in the lake of Thopitis (Van) and they emerge in Chalonitis¹¹⁶, a distance calculated today as 45 kilometers¹¹⁷, i.e. almost the same as the distance given in Wei-liao (230 li). Plinius who doesn't know the topography of the region very well confuses the lake Van with another lake situated west of the river Nymphios but he gives the subterranean distance of the course of the Tigris, calculating it as 22 miles¹¹⁸. This distance is a little inferior to that given in

tullio sub arce fons dives exundat, potabilis quidem, sed vaporatis aestibus non numquam faetens». Also XXIII, 6, 16-17: «Here naphtha also is produced, a glutinous substance which looks like pitch. This too is similar to bitumen, and even a little bird, if it lights upon it, is prevented from flying, sinks, and disappears utterly. And when fluid of this kind catches fire, the mind of man will find no means of putting it out, except dust. In these regions there is also to be seen a cleft in the earth, from which rises a deadly exhalation, which with its foul odour destroys every living creature that comes near it. If this pestilential stuff, rising from a kind of deep well, should spread out widely from its opening before rising on high, it would by its fetid odour have made the surrounding country a desert. A similar opening was formerly to be seen (as some say) at Hierapolis in Phrygia. And from this also a noxious vapour with a penetrating stench came forth and was destructive to whatever came near it, excepting only eunuchs».

115. *Strabonis*, *Geographica*, IA, 8 (p. 744): «ἡ δὲ Ἀρσσηνὴ ἦν καὶ Θωπίτιν καλοῦσιν· ἔστι δὲ νιτρίτις, τὰς δ' ἐσθῆτας ῥήττει καὶ διαξαίνει· διὰ δὲ τοῦτο καὶ ἄποτόν ἐστι τὸ ὕδωρ. φέρεται δὲ δι' αὐτῆς ὁ Τίγρις ἀπὸ τῆς κατὰ τὸν Νιφάτιν ὀρεινῆς ὀρηθῆς, ἄμικτον φυλάττων τὸ ῥεῦμα διὰ τὴν δεξύτερα, ἀφ' οὗ καὶ τοῖνομα, Μήδων τίγριν καλοῦντων τὸ τόξωμα».

116. *Strabonis*, *Geographica*, IA 8 (p. 744): «Κατὰ δὲ τὸν μυχὸν τῆς λίμνης (Θωπίτις) εἰς βάραθρον ἐμπεσὼν ὁ ποταμὸς καὶ πολλὸν τόπον ἐνεχθεὶς ὑπὸ γῆς ἀνατέλλει κατὰ τὴν Χαλωνίτιν». Also, IΣΤ' 21 (p. 1040): «περαιωθεὶς δ' ἐπὶ θάτερον χεῖλος (of the lake Θωπίτις) κατὰ γῆς δδεταί μετὰ πολλοῦ ψόφου καὶ ἀναφουσημάτων, ἐπὶ πολὺ δ' ἐνεχθεὶς ἀφανῆς ἀνίσχει πάλιν οὐ πολὺ ἄπωθεν τῆς Γορδουαίας».

117. *Dillemann*, *Haute Mésopotamie*, p. 42.

118. *Pliny*, *Natural History*, VI, XXXI, 128 (p. 435): «fertur autem et cursu et colore dissimilis,

Wei-lio. The same author mentions that the Tigris emerges near «Νυμφαῖον». In my opinion this is the name of a town and not of a cave. I think Νυμφαῖον is the same as Lü-fên of Wei-lio, and must be identified with Martyropolis, a town of which the local name was «Nefer»¹¹⁹.

Thus, up to now, the subterranean course of the Tigris, located by Plinius near Martyropolis, and also the flying bridge, placed in Wei-lio west of the same town, have been discussed. Here, the passage of Procopius about the route which passed through the famous mountain pass, located also west of Martyropolis¹²⁰, must be mentioned. This route led north to Kitharizon castle at Persarmenia, like the passing of the flying bridge led also to the countries «north of the sea». In one of these two «Kleisourai» is found the famous tunnel through which the waters of the Bykalen su (the upper course of the Zibene Tigris) pass¹²¹. The road which led to the north passed from the top of this tunnel.

This tunnel must be the flying bridge¹²² of the Chinese chronicles, although

transvectusque occurrente Tauro monte in specum mergitur subterque lapsus a latero altero eius erumpit. locus vocatur Zoaranda; eundem esse manifestum est quod demersa perfert. alterum deinde transit lacum qui Thespites appellatur rursusque in cuniculo mergitur et post XXII p. circa Nymphaeum redditur».

119. *Adontz*, Armenia, pp. 10-11. *Markwart*, Südarmenien, p. 167. *Dilemann*, Haute, Mésopotamie, pp. 87, 93, 163, 257.

120. *Procopii*, Opera, vol. IV, De aedificiis III, 8 (pp. 88-89): «Ἐκ δὲ Μαρτυροπόλεως ἐς δύνοντά που τὸν ἥλιον ἰόντι χωρίον ἐστὶ Φεισῶν ὄνομα ἐν Ἀρμενίᾳ μὲν καὶ αὐτὸ κείμενον τῇ Σοφανηνῇ καλουμένη, Μαρτυροπόλεως δὲ ὀλίγον ἔλασσον ἢ ὀδῶν ἡμέρας διέχον. τοῦτου δὲ τοῦ χωρίου ἐπέκεινα, ὅσον ἐκ σημείων ὀκτὼ μάλιστα, ὄρη ἀπότομα καὶ παντάπασιν ἀδιέξοδα ξυνιόντα ἐς ἄλληλα στενωποὺς ἀπεργάζονται δύο, ἀγχιστά πη ἀλλήλοιν ὄντας οὐσπερ νενομίκασι Κλεισούρας καλεῖν. τοὺς δὲ ἐκ Περσαρμενίας ἐπὶ Σοφανηνὴν πορευομένους, εἴτε ἐξ αὐτῶν τῶν Περσικῶν ὄριων εἴτε διὰ τοῦ Κιθαρίζων φρουρίου ἴοιεν, ἀμήχανά ἐστιν ὅτι μὴ διὰ τούτων δὴ τῶν δύο στενωπῶν ἐνταῦθα γενέσθαι. καλοῦσι δὲ αὐτῶν οἱ ἐπιχώριοι Ἰλλυρισὸν μὲν τὸν ἕτερον, τὸν δὲ ἄλλον Σαφχάς». See, also, *Teophylacti Simocatae*, Historia, p. 88 ff.

121. *Lehmann-Haupt*, Armenien, p. 432 ff. *Adontz*, Armenia, p. 14: «Below Sahverdiyan, near the source of the Ziban-Tigris, is found a curious passage in the form of a natural tunnel with stalagmite caves. The river breaks through the tunnel which is two miles long and eighty feet high; the present name of the place is Bakireyn... Beyond the pass, the road enters the gorge of the Zülkarneyn... At Bakireyn, as well as at the entrance of the Zülkarneyn, ruins of ancient fortifications and of watch posts guarding the passes have been found. These are the very gorges which are to be identified with the ancient Kleisourai».

122. *Shiratori*, Chinese ideas, p. 63, notices for this peculiar bridge: «...the application of the term «flying bridge» ... was aimed at heightening the idealized effect of the whole account...». See, also, JA 238 (1950) 473: «Dans une communication intitulée: *Le Ta-Tsin à la lumière de l'Avesta*, M. Aly Mazahéri soutient que le Ta-Tsin n'est pas, comme on l'a cru jusqu'à présent, l'Empire Romain, ni même l'Arabie Heureuse, mais simplement la *Cité du Souverain céleste*, sorte de paradis

its length is much shorter than the 230 or 240 li given in the Chinese sources. It must be observed, therefore, that in Chinese sources there is a jumble of two elements; the existence of the tunnel and the length of the subterranean course of the Tigris. It is easy understood that this jumbling —at least as far as the length of the «flying bridge» is concerned— is due to written sources. This is another example of copying by Chinese authors from Western sources, but it is not possible to know if these sources were Greek, Latin, or, most probably, of another language of western or central Asia. Bearing in mind the great distance separating China from south Armenia and also that Greek or Latin sources (Ptolemaeus, Pliny etc.) contain some inaccuracies when describing this area of Armenia, then the Chinese texts seem quite accurate. Perhaps the Chinese itineraries could contribute to a better knowledge of the topography of this region.

An-tu can be identified now with Antioch, according to the position of the dependencies of Ta-Ch'in on the map, the direction of the routes and the distance from Lüfên to An-tu (2.000 li). Hirth reaches this conclusion following a mistaken path, at least as far as the topographical details are concerned¹²³.

All the routes mentioned in the Chinese texts lead to this big Greek city, which the Chinese authors describe as capital of Ta-Ch'in. Thus, the first route from An-hsi to Ta-Ch'in was the river route of the Tigris and Euphrates, or the circular land road along their banks. A second route led from A-man (Ecbatana) to Antioch through Tsê-san¹²⁴, i.e. the road of Nisibis, the route most known to Western authors from Antioch to East. It seems also that the town Martyropolis played the main role as a stopping point of another road which led from Parthia to the capital of Syria¹²⁵. It is most probable that the voyager travelled in a northwest direction arriving first at the region neighbouring the

céleste chinois. Le pont de 300 li, appelé le *Pont Volant* et qui mène au Ta-Tsin, est comparable au Pont Cinvat de l'Avesta, sorte d'Échelle de Jacob. A leur époque de rationalisme, les Chinois ont cherché à situer au soleil couchant (= Asie centrale) la copie terrestre de leur Cité du Souverain d'En-Haut, ou plutôt l'accès du Pont-Escalier, dûment gardé par des tigres qui rappellent les cerbères avestiques gardant le Pont du Séparateur. Quant aux choses exotiques précieuses censées venir du Ta-Tsin, elles venaient en réalité de l'Inde (cornes de rhinocéros, écailles de tortues, perles, etc.)».

123. *Hirth*, China, p. 207 ff.

124. *Hirth*, China, P₆₁ (p. 75): «South-west (from Tsê-san) you go to the capital of Ta-ts'in; we do not know the number of li».

125. *Hirth*, China, P₆₄ (p. 75): «The road, if you cross the sea goes to the south-west; if you make a round at sea, you go due west».

lake Van (Ssŭ-pin) and then, through Martyropolis or Egil¹²⁶, he continued first by boat and after by land until he reached Antioch. I think that it is clear from a reading of the two Chinese chronicles (Hou-Han-shu and Wei-lió) that of the two above land routes the route through the town of Martyropolis was the best known to the Chinese authors¹²⁷.

The author of the Hou-Han-shu doesn't clarify the extent of the area the kingdom of Ta-Ch'in covered. It is not certain that his narration included Egypt, because beyond Ta-Ch'in he places the *Liu-sha* (flying sands = desert) and the Mother queen of the West¹²⁸. On the contrary, the text in Wei-lió shows that its author knew Egypt and Alexandria¹²⁹, as well as at least some areas south of the Black sea¹³⁰ and west of the Euphrates, in Asia Minor¹³¹.

126. This is the march that Hou-Han-shu mentions (*Hirth*, China, D₂₂ (p. 39): «From A-man you go west 3.600 li to... Ssŭ-pin; from Ssŭ-pin you go south... and again south-west to... Yü-lo, 960 li, from here you travel south by sea...»).

127. The distance from Lü-fên to An-tu is the only one known to the Chinese author of Wei-lió (2.000 li).

128. *Hirth*, China, E₃₄ ff (pp. 42-43).

129. *Hirth*, China, P₈₋₁₁ (pp 68-69): «There is a river coming out from the west of this country, and there is another great sea. In the west of the sea there is the city of Ch'ih-san. From below the country one goes straight north to the city of Wu-tan. In the south-west one further travels by a river which on board ship one crosses in one day; and again south-west one travels by a river which is crossed in one day». *Hirth*, p. 181, identifies the river with the Nile, the «great sea» with Mediterranean, the city of Ch'ih-san with Alexandria («the old sound of these two syllables may be assumed to have been Disan, which I venture to explain as a Chinese corruption for the name of the great city of Alexandria on the mouth of one of the Nile branches») and the city of Wu-tan with Myos Hormos. I think, *Hirth* is right as far as Nile and Alexandria is concerned but I prefer to identify the «great sea» with the Red sea and Wu-tan with the island Ιωράβη. It seems that the author of Wei-lió knew the route from Ιωράβη to Antioch, through Aelana and Petra. It seems also that he knew the sea route from Alexandria to Antioch; see *Hirth* China, P₁₄ (p. 69): «At the city of Wu-ch'ih-san (Alexandria), you travel by river on board ship one day, they make a round at sea, and after six day's passage on the great sea, arrive in this country».

130. I think that the first itinerary in Wei-lió, *Hirth*, China P_{62-P67} (pp. 75, 76), shows it: «Coming from the country of Ssŭ-t'ao you go due south, cross a river, and then go due west to Ch'ieh-lan 3.000 li». Probably Ssŭ-t'ao is Satala and Ch'ieh-lan is Akilesene.

131. The continuation of the text (*Hirth*, China, P₆₈ (p. 76), proves it: «Going due south from Ch'ieh-lan and Ssŭ-fu there is the «Stony Land» [lit. accumulated stones]: in the south of the Stony Land there is the great sea which produces corals and real pearls». *Hirth* (p. 195) identifies the «Stony Land» with Arabia Petraea and the «great sea» with the Red Sea. I think it is obvious that it is about the mount Taurus of Kilikia and the Mediterranean sea.

2. Philological and chronological remarks

The origin of some passages of the Chinese texts from Western authors is already mentioned. Now, the distance between China, the Western sea and Ta-Ch'in, which is comparable with the distance between the Gulf of Issos, the Caspian sea and the oriental limit of the world recorded in Strabo should be added. Also, the existence and the length of the flying bridge is comparable with corresponding passages of Strabo, Pliny, Procopius etc. These two examples are very interesting because they are connected with the topography of the region. The passing of the topographical elements from the written to the oral stage is more difficult than that of the historical events and so the above mentioned corresponding points of Western and Eastern sources must be due to a written tradition.

I think that it is most probable that the distance of 40.000 li (30.000 li until the Western sea and 10.000 li until Ta-Chi'in) had been copied from a text of an author who, due to his geographical position east of the Caspian sea, must naturally referred to it as the *Western sea*. It is not difficult, therefore, for the Chinese author to assume that the «Western sea» is another sea and not the Caspian.

The origin of the «flying bridge» is more obscure, but, as it is already mentioned, I am of the opinion that it is a mixing of two things; the distance of the subterranean course of the Tigris, found in Western authors, and the existence of the above mentioned tunnel¹³². It is not unlikely that the existence of the tunnel had indirectly its origin in the oral tradition. The author of Wei-liao knows very well the area between Ecbatana and Antioch, where the main roads to Ta-Ch'in led and which the merchants from the Orient frequented. However, the confusion about the distance of the river's subterranean course and that of the length of the tunnel shows, rather, that the author probably got his information from written sources.

In the first chapter, I had the opportunity to consider the question which one of the two Chinese chronicles —the Hou-Han-shu or the Wei-liao— contained the older narration about Ta-Ch'in and who of the authors copied the other one. Now I may bring two other elements strengthening my view that Wei-liao is not older source on the condition, of course, that our topographical identifications are correct. 1) The author of Wei-liao chronicle has a much more extensive knowledge of the Western areas of Ta-Ch'in (in Africa and Asia Minor) than the author of Hou-Han-shu¹³³. 2) Hou-Han-shu considers Yü-lo

132. See, above, p. 190.

133. In fact, Hou-Han-shu places in the west of Ta-Ch'in only mythical countries, «the Jo-shui

(Egil) as the extreme west frontier of An-hsi¹³⁴, but Wei-lio includes it among the little states dependencies of Ta-Ch'in¹³⁵. It is obvious, therefore, that the second chronicle is describing Yü-lo after A.D. 297, when the Armenian satrapies of the upper course of the Tigris passed to Roman hands, while the first chronicle is describing Yü-lo prior to 297. It could, therefore, now, be said, with greater certainty, that the Ta-Ch'in passage of Hou-Han-shu was written during the third (or the last decades of the second century) and that of Wei-lio during the fourth century A.D. Particularly the mention of Tsê-san, region of Zabdikene, among the little states depended on Ta-Ch'in, might define the time of composition of Wei-lio before 363, when this satrapy fell into the hands of the Persians.

3. The name Ta-Ch'in and its connection with the name Yavana

It has already been said that the name Ta-Ch'in must not be connected either with the tallness of its inhabitants, or with their great civilisation. By contrast, the theories of those scholars who correlate the above name with the distant toponyms Syria and Tyros^{135a} or with the Persian word «dasina», deno-

(«weak water») and the Liu-sha («flying sands, desert») near the residence of the Hsi-wang-mu («mother of the western King»), where the sun sets». (*Hirth*, China, E₃₄ (p. 43). On the contrary, Wei-lio (P₈₋₉, P₇₇), in the west of (the main) Ta-Ch'in places Egypt («there is a river coming out from the west of this country, and there is another great sea. In the west of the sea there is the city of Ch'ih-san»), followed by many mythical regions («west of the river there is a large range of hills extending from north to south; west of this there is the Ch'ih-shui (Red River); west of the Ch'ih-shui is the White Jade Hill; on the White Jade Hill there is the Hsin-wang-mu; west of the Hsi-wang-mu there is the rectified Liu-sha (the «Flying Sands»); west of the Liu-sha there are the four countries of Ta-hsia, Chien-sha, Shu-yu and Yüeh-chih. West of these there is the Hei-shui (Black or Dark River) which is reported to be the western terminus of the world»).

134. *Hirth*, China, D₂₂ (p. 39).

135. *Hirth*, China, P₇₄ (p. 76): «Yülo is subject to Ta-ts'in».

135a. *Kingsmill*, Ancient names, p. 166: «Ta-tsin; in old Chinese Ta Sir, or Syria, was apparently indifferently used for Syria itself or the Roman Empire. The remembrance of the Syrian name survived the destruction of the Seleucidae, and may be remembered that for centuries the Syrian proconsul governed with almost imperial sway. Syria was called Great Syria in contradistinction to Ts'in or Sir nearer home, the native home of the Seres of the classic writers». Also, p. 195. *China Review* 13(1884-85) 357: «...the word Syria, more properly Tsyria was applied by the Greeks to the country about Tsur or Tyre». *Hirth*, Syr.-Chin. Beziehungen, note of p. 443: «...Wo-nach der chinesische Name Ts'in der hebräischen Form Tsur oder Sur für Tyros entspricht... Als Transcription für Tsur oder Sur wäre ein chinesisches Ts'in auch durchaus nichts Ungewöhnliches. Selbstverständlich darf nun Ts'in nach Paravery, der sich als Anhänger der Etymologie des Namens Syria

ting both left and west¹³⁶, seem more reasonable. Dassina is of the same etymology as the Indian word «Daksina» which signifies *left* and *south* and was used as the name of southern India. So, since some of the inhabitants of Ta-Ch'in came to the Far East, for commercial reasons, they were easily confused with the southern Indians, who also came from the same direction¹³⁷.

The above two points of view on the origin of the name Ta-Ch'in cannot easily be rejected, but as I have already said, I am of the opinion that it is unsafe to identify Chinese toponyms with Western toponyms on the grounds only of their mutual phonetic resemblance. Therefore, other ways must be used to reach the desired result and in this case, I think that correlation with the Indian name Yavana (Yona-Yonaka) offers the solution to the problem. It is certain that this name, at least in the centuries before Christ, was equivalent with the name «Greek»¹³⁸. Later, the word acquired a wider meaning, embracing all the invaders who came from the NW frontier of India; the Indo-Skythians, successors of the Greeks in these regions, and later the Persians and Arabs¹³⁹.

The name Yavana or Yona¹⁴⁰ comes from the persian Word «Yaunas»,

aus Tsur oder Sur (Tyros) gegenüber der asiyrische Theorie bekennt, auch als aequivalent für Syrien gelten. Die weiteren Schlussfolgerungen des bis zur Maasslosigkeit geistreichen Gelehrten scheinen mir sehr gewagt. Danach wären die Serer dem Namen nach eigentlich nur die Syrer des Ostens, so dass Ser den Ts'in der Chinesen als Name für China, Syr dem Ta-ts'in unseres Textes entspräche. Dem widerspricht die einige Anschauung, die wir von dem der identität von Ts'in mit Syr oder Ser zu Grunde liegenden transcriptionsgesetze gewinnen Können».

136. *Fujita*, Li-hsuan, p. 72: «ce mot a le sens de «droit» et «dextre», et aussi celui de «l'Occident» et il se voit dans le vocabulaire de la langue persane du moyen âge et de Pahlavi sous la forme de dasin». *Bhandarkar*, Dekkan, p. 1.

137. *Bushell*, Roman coins, p. 21: «Ta-ch'in was the Chinese rendering of Dachinabades, the Greek form of the Sanscrit Dakshinâpatha, the «southern region», the modern Deccan». *Fujita*, Li-hsuan, p. 72. *Shiratori*, Chinese ideas, p. 29. *Fang Hao*, Chung-Hsi chiao-t'ung shih, pp. 172-73.

138. *China Review*, 15(1886-87) 309-10. *Sivaraya-Pillai*, Chronology, pp. 117, 174. *Levi*, La Grèce, p. 190. *Levi*, Bouddhisme, pp. 205-206. *Bhandarkar*, Asoka, pp. 45, 46, 275, 302. *Smith*, Asoka, p. 186. *Senarat Paranavitana*, The Greeks, passim. *Βελισσαροπούλου*, Ἕλληνες, p. 374, 379. *Schmitthenner*, Rome, p. 99. *Woodcock*, Greeks in India, p. 128 ff.

139. *Hunter*, Orissa, p. 215: «The word soon acquired a wider meaning which embraced the whole series of Buddhist invaders from the north». *Stein*, Recherches, p. 305, n. 57. *Pishatori*, A note, p. 575. *Meile*, Yavanas, pp. 99, 123. *Nath Banerjee*, Hellenism, p. 173: «There can be no doubt that the word was in later times commonly used to denote the Mussulmans and sometimes also in a general way, was synonymous with Mlechchhas. On the other hand, its original meaning was certainly «a Greek». *Subramanian*, Buddhist Remains, pp. 67, 73.

140. *Bhandarkar*, Asoka, p. 30: «Yavana is of course the Sanscrit and Yona the Pāli equivalent of Yauna». *Hunter*, Orissa, p. 209: «It is under the form of Yona that the word occurs in the rock

which, like the corresponding types of the other languages of the Near East¹⁴¹, signified the Ionians of Asia Minor (IáFones) and later the whole Greek world¹⁴². This name was known to Indians before the time of Alexander the Great¹⁴³; obviously there was a Greek settlement in the northwest side of India, before Alexander's arrival¹⁴⁴.

Bactria and the northwest side of India were the places where Yavanas (Yonas or Yonakas) stayed and flourished. We find this name in the fifth edict of the Indian king Asoka¹⁴⁵, with «Gandhāras» and «Kambojas»¹⁴⁶, independently of the dominion of Seleucids. (The king of the latter Greek state is mentioned in the 2nd and 13th edict also as «Yavana king Antiyoka» = Antiochus)¹⁴⁷.

inscriptions; and at this moment a Hindu, when asked to transliterate the root Ἴων into Sanscrit letters, writes Yona, the exact word which we find in the Buddhist Edicts 250 B.C.». See, also, *Narrain*, Indo-Greeks, pp. 168-69: «Thus Yonaka is only a variant of *Yavana-Yona* with the same meaning. To find in it the hypothetical Hellenistic Ἴωνικός is unwarranted and unnecessary. One may rather agree with Gonda, that 'the form Yonaka may be considered as an Indian and Iranian derivative, and the Hellenistic Greek of Bactria etc. will have taken it from these languages... At best one can say that both *Yavana* and *Yona* are borrowed from the West, i.e. the Persians and the Semitic peoples. But historically the first known form in extant Indian literature is *Yavana* and not *Yona*, and Yona can be a normal Prakrit replacement of the Sanscrit *Yavanas*».

141. *Levi*, La Grèce, p. 188: «...qui correspond exactement aux Yaunas des inscriptions perses, aux Yavanai des cunéiformes assyriens, au Yāvân de la Bible et au Yūnân des Arabes».

142. *Torrey*, Yāwān p. 302 ff; also p. 304: «The word came to the Hindus from the Babylonians, probably during the Persian rule... It was thus in its origin a mere transfer of current Semitic usage». *Hunter*, Orissa, p. 210.

143. *Bhandarkar*, Asoka, p. 29-30: «If the Greeks had for the first time been known to the Indians in the time of Alexander the Great, they would have been known by another name, but certainly not by «Yavana» (Ionian)». *Nath Banerjee*, Hellenism, p. 177.

144. *Nath Das Gupta*, Panini, pp. 356-57: «The numismatical researches of prof. D.R. Bhandarkar have also revealed that the Greeks did conquer some region near the N.W. frontiers long before Alexander... The existence of such a colony of Ionians is not unknown, and they are the so-called «Branchidae». *Narrain*, Indo-Greeks, pp. 2-6.

145. *Bhandarkar*, Asoka, pp. 28, 284-85: «They have been set to work among all sects for the establishment of Dhamma, promotion of Dhamma, and for the welfare and happiness of the righteous. In the country of the Yavanas, Kambojas and the Gandhāras, and of the hereditary Rāshṭrikas and others on the Western Coast, they are occupied with the welfare and happiness of the Brāhmins and Ḡrihapatis who have become hirelings, and, of the helpless and the aged, and (are also occupied) with the removal of shackles from the righteous». *Levi*, Bouddhisme, p. 206. *Βελισσαροπούλου*, Ἑλληνες, pp. 376, 381.

146. *Smith*, Asoka, p. 170. *Bhandarkar*, Asoka, p. 31: «Kamboja will have to be placed somewhere near this Yona province... It must have been the province round about Rajaori... Would that be contiguous with that of Yona, and both with Gandhāra».

147. *Mookerji*, Asoka, p. 166.

The Yona provinces have not yet been satisfactorily identified, but they must be located near the modern north-western frontier of India, between the Kopphen and the Indus and also in the upper Kabul valley¹⁴⁸. Their main towns were Puskalavati (Πευκελαῶτις), Taksacila (Ταξιίλα), Çākala (Σάγαλα) etc.¹⁴⁹ From the time of Asoka the name Yavana (Yona) becomes more individualized, chiefly meaning the Greeks of these regions¹⁵⁰.

There is a buddhist work, the Milindapañha (Questions of Milinda) in the form of a dialogue between the Greek Menander (Milinda), famous king of the above Indobactrian regions, and the bouddhist sage Nāgasena. This extensive dialogue only exists in a Pali version and a Chinese translation of the fourth century including part I and some pages of part II of the Pali version. The comparison between two corresponding passages of the Pali version and the Chinese translation is of great significance for the solution of the Ta-Ch'in problem.

*Pali version*¹⁵¹

There is in the country of the *Yonakas* a great centre of trade, a city that is called Sāgala...

*Chinese translation*¹⁵²

Or, au royaume de Ta-ts'in des régions du Nord, un pays appelé Chō-kie¹⁵³ résidence d'anciens rois...

As it can be easily understood, the word *Yonaka*, equivalent of *Yavana*, is replaced by the name Ta-Ch'in. Some of the scholars noticed this relation between the two texts¹⁵⁴ but didn't consider it necessary to go beyond it. However,

148. *Mookerji*, Asoka, p. 15.

149. *Levi*, La Grèce, p. 191: «La situation attribuée aux Yavanas répond exactement au territoire du royaume grec fondé par Diodote en Bactriane vers le milieu du IIIe siècle av. J.C., puis agrandi successivement par les conquêtes d'Euthydème, des Démétrius, d'Agathoclès, d'Eucratides, de Ménandre, et porté vers le Sud jusqu' au golfe de Cambaye, vers l'Est jusqu' au coeur du bassin du Gange».

150. *Stein*, Recherches, p. 307, n. 74.

151. *Rhys*, Questions, p. 2.

152. *Demiéville*, Milindapañha, pp. 90-91.

153. *Pelliot*, Les noms, p. 401 ff.

154. *Demiéville*, Milindapañha, p. 168, n. 2: «La version chinoise localise explicitement le Cachemire en Inde; pour Çākala, elle hésite: le § XXII le place en Inde, le § XXV au royaume de Ta-ts'in, ce qui est assez compréhensible, puisque Çākala se trouvait en fait sur territoire indien, mais dépendait d'un roi de Ta-ts'in». *Stein*, Remarques, p. 19: «traduction de Yonaka, Yavana = Grecs», also, p. 308, n. 77. *Pelliot* Les noms, p. 403: «...traduit simplement ici le Yonaka (pays de

the Chinese translation places Sagala not only in the kingdom of Ta-Ch'in but, specifically, in its northern area. I think that this information is given in order to distinguish the above region from other synonymous areas outside the region of NW India. These areas must have been found to the south, in the regions of Patala and Barygasa, in Indostan, in northeast India and perhaps in Indochina. In fact, the name Ta-Ch'in is given by Chinese sources to an area of Assam (or Manipur)¹⁵⁵ and also to some other areas in Deccan¹⁵⁶ and perhaps in south-west of the old state of Shan (Birmanie)¹⁵⁷. On the other hand, it is certain that the name Yavana is also given by Indian sources to the same, or neighbouring regions¹⁵⁸.

This correspondence between the Chinese name Ta-Ch'in and the Indian name Yavana (Yona-Yonaka), as far as the regions of the mediterranean east, the Greek Indobactrian kingdom and some other areas is concerned, can not be accidental; the Chinese authors used the name Ta-Ch'in in place of the Indian name Yavana (Yona-Yonaka). Is this use a simple translation or a real know-

Yavana) du Pāli». *Tarn*, *The Greeks*, p. 310: «Ta-Ts'in is here used to signify the Yavana country, the country of the Bactrian Greeks».

155. *Pelliot*, *Deux itinéraires*, pp. 179, 182, 371: «Puis, vers l'ouest, passant le Li-chouei (Irraouaddy) et le Long-ts' iuan-chouei, après deux cent li, on arrive... au royaume des Brahmanes du Ta-ts'in. Puis, franchissant vers l'ouest une grande chaîne de montagnes, après trois cents li on arrive au royaume de Ko-mo-lou (Kāmarūpa), qui est la frontière septentrionale de l'Inde orientale». *Chavannes*, *Inscription*, p. 430. *Levi*, *La Grèce*, p. 197. *Stein*, *Remarques* p. 20. *Liebethal*, *Burma Road*, pp. 5, 15, 21. *Christlie*, *Ta-ch'in*, p. 160. *Majumdar*, *Hindu colonies*, p. 14.

156. *Pelliot*, *Deux itinéraires*, p. 179, n. 5: «on sait que Ta-ts'in désigne l'Orient méditerranéen; par suite de l'analogie phonétique, les bouddhistes ont parfois adopté Ta-ts'in pour transcrire Dakṣiṇā (patha), le Deccan». *Sivaraja-Pillai*, *Chronology*, p. 168: «Everywhere in the Empire of king Priyadarsin, beloved of the Gods, as well as among those nations and princes such as the Chodas, the Paṇḍiyas, the Satiyaputra, the Keralaputra, Tambapanni, the Yona king etc...» *Bhandarkar*, *Dekkan*, p. 1.

157. *Hirth*, *China*, p. 37, n. 1.

158. *Levi*, *La Grèce*, pp. 194-95: «Les noms des Yavanas et des Çakas se soudent dans un composé quasi fraternel, comme on voyait auparavant les Yavanas accolés à la mystérieuse tribu des Kambojas, qui, pour être entrée dans une si glorieuse association et pour avoir porté son nom jusque dans l'Indochine, n'en demeure pas moins énigmatique encore. La formation du composé Çaka-Yavana, correcte lorsque ces deux peuples vivaient sur le territoire de l'Âryāvarta (entre l'Indus et le golfe du Bengale, l'Himalaya et le Vindhya)». Also, p. 197: «la présence de populations Yavanas dans le bassin de Brahmapoutra, aux confins du Tibet et de la Birmanie». *Stein*, *Recherches*, p. 308 n. 77. *Coedès*, *Indianized states*, p. 165: «The king of the Yavanas was the emperor of Dai Viêt who came to the throne in 1175...» (Also, *États hindouisés*, pp. 302, 314, 341), *Coedès*, *Historia*, pp. 212, 223, 312. *Majumdar*, *Hindu colonies*, p. 66. *Subramanian*, *Buddhist remains*, p. 68.

ledge of the peoples who stayed in those countries? The Chinese never called the peoples who resided between India and Syria (mainly the Persians and later the Arabs) Ta-Ch'in¹⁵⁹. I think, therefore, that they knew that a link connected the residents of the east Mediterranean and those who stayed in some regions of north-west India, i.e. that they were of the same race and language, or, at least, that the Greeks of Bactria and India came from the regions beyond the rivers Tigris and Euphrates. Perhaps this knowledge permitted the author of the Chinese translation, when he wrote about the birth-place of Menander, not only to place Sagala in India¹⁶⁰, as well as in Ta-Ch'in, but, mainly, to replace Alexandria of Paropamisadae by the most known Alexandria of Egypt^{160a}.

*Pali text*¹⁶¹

«In what district, O King were you born?»

«There is an island called Alasanda. It was there I was born».

«And how far is Alasanda from here?»

«About two hundred leagues'»

*Chinese text*¹⁶²

«Dans quel pays est né le roi?»

Le roi dit:

«Je suis né au pays de Ta-ts'in; le pays s'appelle A-li-san. Na-sien demanda au roi:

«A combien de li d'ici est A-li-san?»

Le roi dit:

«A deux mille yeou-siun [yojana], equivalents' à quatre-vingt mille li.»

The Chinese translator changed the number 200 to 2,000^{162a}, while in some

159. The identification of Bagdad with Ta-Ch'in (*Hirth-Rockhill, Chau ju-kua, p. 102 ff.*) is not correct.

160. *Demiéville, Milindapañha, p. 90, § XXII: «Alors Na-sien, se déplaçant, arriva au T'ien-chou [Inde] dans le pays de Chö-kié».*

160a. *Tarn, The Greeks, p. 421. Fang Hao, Chung-Hsi Chiao-t'ung shih, p. 164. Chang Hsing-lang, Chung Hsi Chiao-t'ung, p. 46.*

161. *Rhys, Questions, p. 127.*

162. *Demiéville, Milindapañha, p. 168.*

162a. *Tarn, The Greeks, p. 421: «It is indeed unfortunate that a number of French scholars should have championed this as against the Pali version, and should have believed that Alasanda from the start meant Alexandria in Egypt and that the Pali writer altered an original 2000 into 200. If the Pali text be the original, such a theory is of course indefensible. But even if not, the theory first violates the sound canon of historical criticism that the smaller number is to be preferred unless there be very good reason to the contrary, and then lands us in a historical absurdity; for where does anyone propose to find, near Alexandria in Egypt about 210-200 B.C., a country on the sea ruled by a Greek dynasty; The matter is really free from difficulty».*

other passages Menander was held to have been born near the sea¹⁶³. The town mentioned in the Chinese text is, therefore, Alexandria of Egypt, as Pelliot had proposed¹⁶⁴ and Demieville, Levi and Tarn accepted¹⁶⁵. The last of these scholars explains the reason for this alteration:

«The Chinese translator had never heard of Alexandria of the Caucasus; if he had heard of the capital of the Paropamisadae at all, he would only know the name Kapisa; to him Alasanda meant, and could only mean, the only Alexandria he knew of, Alexandria in Egypt, and he altered 200 yojanas to 2000 accordingly, but he called attention to this by recording the distance in yojanas as well as in Chinese li, which should put anyone upon his guard. Also he knew nothing himself about Menander, but he found that in the book he was translating he was called a great king, and that the second part of that book made him born a prince, so he inevitably made him born a prince also; and as he did know that Alexandria in Egypt was on the sea, and as Menander's birthplace was said to be near Alexandria, he naturally made him a prince of a country on the sea. It is very simple if taken in the proper order»¹⁶⁶.

The Chinese translator connected the Mediterranean with the Indobactrian Ta-Ch'in. For him Menander was born in Ta-Ch'in of the West, but he reigned in Ta-Ch'in of the Indobactrian regions. The most reasonable—although not only— explanation is that the translator would have know the (racial?) relation between the two distant countries.

It seems that the name Ta-Ch'in is very old, since it has the same meaning as the name Yavana. The Chinese must have known these regions of the Greco-Indian Kingdoms as soon as they came in contact with the peoples of central Asia, that is in the time of Chang-K'iens arrival (about 125 BC) in central Asia or, most probably, a little later. The Chinese envoy arrived in these regions a few years after the fall of the Greek kingdom of Bactria and provides information about Ta-hia (Bactria) and Ta-yüan (Fergana or Sogdiana)¹⁶⁷. The conne-

163. *Demiéville*, *Milindapañha*, p. 79. *Levi*, *Alexandre*, p. 417: «Les rédactions chinoises placent le lieu de naissance de Mi-lan (Milinda) «au bord de la mer» et que par conséquent il s'agit nécessairement d'Alexandrie d'Égypte. On aurait pu s'epargner cette discussion oiseuse si on s'était reporté à une autre section du *Milindapañha* où Alasanda est cité dans une liste de ports de mer».

164. *Pelliot*, *Les noms*, pp. 413, 417.

165. *Demiéville*, *Milindapañha*, p. 168, n. 2. *Levi*, *Alexandre*, p. 417. *Tarn*, *The Greeks*, p. 421.

166. *Tarn*, *The Greeks*, p. 421.

167. *Pulleyblank*, *Chinese*, p. 25.

ction of the last region with the name *Yavana*¹⁶⁸ is rather historically unsond¹⁶⁹.

Perhaps the first mention of *Ta-Ch'in* is found in the old chronicle *Shih-chi*, when the Chinese army besieged *Ir-shi*, the capital of *Ta-yüan* (101 B.C.)¹⁷⁰. The Chinese took the lower city but the capture of the citadel was difficult, because *Yüan* had recently secured the services of a «man of *Ch'in*», who knew how to bore wells and because the city was still well supplied with provisions¹⁷¹. Scholars have expressed the view that this *Ch'in* was a Chinese deserter¹⁷². *Shiratori* gives some examples about the use of the name *Ch'in* as equivalent of the name *Han*¹⁷³, but he took them from later Chinese authors¹⁷⁴. On the other hand, the author of *Shih-chi* had shortly before mentioned Chinese deserters, «who had settled there (i.e. near the peoples who stayed between *Ta-Yüan* and *An-hsi*) as subjects»¹⁷⁵, but he doesn't use the same character. I think, therefore, that *Tarn* is right in connecting the name *Ch'in* of *Shih-chi* with the *Yavana* country and writing: «... that is, *Ta-Ts'in* is here used to signify the *Yavana* country, the country of the Bactrian Greeks. The 'man from *Ts'in*' in *Ferghana* might therefore be a Greek engineer of the Farther East, and this is certainly suggested by the wells, which are a parallel to the great wells of the *Periplus* near *Barygaza*, memorials of the Greek occupation of *Surastrene* (p. 148); in

168. *Hirth*, *Chang K'ien*, p. 149: «...the name by which such a semi-Greek population became known to the surrounding Tartar tribes, ...was *Yavan*, of which *Yüan* is a fair linguistic equivalent». *Edkins*, *Ancient Chinese*, p. 5: «The word is then «wan» and this is probably the Indian *Yavan*».

169. *Tarn*, *The Greeks*, p. 474.

170. *Pulleyblank*, *Chinese*, p. 31 ff. *Drake*, *China's passage*, p. 47.

171. *Hirth*, *Chang K'ien*, p. 111. *Shiratori*, *Chinese ideas*, p. 32, translates: «had acquired some new *Ch'in* men...».

172. *Hirth*, *Chang K'ien*, p. 112: «...a Chinese». *Pelliot*, *L'origine*, p. 736 ff.

173. *Shiratori*, *Chinese ideas*, p. 30-32. The most strong example is found in the *Ta-yüan* account of the *Shih-chi*: (They) «heard that the *Yüan* men within the city had acquired some new *Ch'in* men, from whom they had learned how to sink wells». *Shiratori* compares it with the corresponding passage in the *Biography of Li Kuang-li* in the *Han-shu*: «*Êrh-shih* heard that the *Yüan* men within the city had obtained some new *Han* men...» and observes: «Commenting on this passage, *Wang Hsien-ch'ien* annotator of the *Han-shu*, says: «The *Shih-chi* has 'Ch'in men' instead of 'Han men'. For foreign tribes call the Middle Kingdom either *Ch'in* or *Han* without discrimination».

174. *Stein*, *Remarques*, p. 19: (the Chinese) «...Ils ne s'appelaient jamais *Ts'in* eux-mêmes (sous les *Han* du moins) mais *Han-jen* ou *Tchong-Kuo* (plus tard *Tsin-jen*)».

175. *Hirth*, *Chang K'ien*, p. 108 § 103.

176. *Tarn*, *The Greeks*, p. 310-311.

both the Greek and the Chinese accounts 'wells' mean deeper wells than the native inhabitants could dig for themselves. Nothing therefore prevents us from believing, if we wish, that the 'man from Ts'in' who foiled the Chinese army was the last Greek of the Bactrian kingdom to be mentioned in history»¹⁷⁷.

After all has been said above, the question is: since the Chinese named the Greeks of India «Ch'in» at so early a time, why did they give to the eastern Mediterranean regions, where Seleucids ruled, a different name (Li-kan)? I think that until the end of the first century A.D. —When Kan-Ying arrived at the shores of the Western sea— or a few years earlier, the information for this distant country was so inadequate and confused that they didn't know the racial or linguistic connection with NW India. This view is strengthened by a passage in Wei-liao (about which it has already been said that it contains the most ancient material about Ta-Ch'in and T'iao-chih) where it is mentioned: «Formerly T'iao-chih was wrongly believed to be in the west of Ta-ts'in; now its real position is [known to be] east»¹⁷⁸. I think it was Ta-Ch'in of the Indobactrian region west of which they believed that T'iao-chih (Babylonia) was found. After the enlargement of knowledge and the realization that the Yavanas had come from Li-kan, the Chinese changed the name of this country and, so, from this time onward the main Ta-Ch'in was, for the Chinese authors of the dynastic histories, the regions beyond the rivers Tigris and Euphrates.

It is not certain whether Chinese knew the relation between Mediterranean Ta-Ch'in and the homonymous regions of India, of Assam and of Indochina. Perhaps, it depends on the time at which they took their information. Until the first centuries A.D. it is certain that inhabitants of Ta-Ch'in —not only Greeks but also Romans, Syrians, Egyptians etc.— frequented these regions. The author of the *Periplus* (end of the first century A.D.) mentions the coming of Greek ships to the Indian coast¹⁷⁹. The same source as well as Ptolemaeus, mention the town Byzantium, in the west coast of India, which some scholars consider as a colony of the homonymous town of Bosphorus¹⁸⁰. In the peninsula

177. *Tarn*, *The Greeks*, p. 311.

178. *Hirth*, *China*, P₁ (p. 68).

179. *Anonymi*, *Periplus*, p. 297.

180. *Sivaraja Pillai*, *Chronology*, p. 117: «...Byzantium to the north of Tyndis, Naura, and the White Islands in the West Coast of the Peninsula. It may have been the Greek colony... Probably owing to the chastisement administered by Neduñchēralātan, the colony must have declined and by the time of Ptolemy disappeared altogether, for the latter has absolutely nothing to say regarding it. See, also, p. 174: «Neduñchēralātan is reported to have imprisoned a number of Yavanas and subjected them to peculiar indignities. Certainly that Chēra king did not sail all the way to Greece

of Indochina, also, the existence of inhabitants of Ta-Ch'in (mainly merchants) is mentioned in Liang-shu¹⁸¹ and this is attested by archéological material¹⁸². It seems that the name Yavana (and later Ta-Ch'in) is due to these colonies¹⁸³ and remained for centuries after their disappearance. As far as the region of Assam is concerned no similar material exists but it is worth noting a route of great

to achieve this victory. The reference of the *Periplus* to Byzanteion —a colony of the Byzantine Greeks said to have been in existence then on the West Coast— makes the account of the Tamil poet intelligible to us. After this signal defeat the colony appears to have dwindled down and gone out of existence. This has led many of the commentators of the *Periplus* to deny the existence of the Greek colony and question even the accuracy of the testimony of the *Periplus* on this point!». *Pigulewska-ja*, Byzanz, p. 144: «Auf Grund dieses Namens kann man annehmen, daß, es sich hier um eine von byzantinischen Kaufleuten gegründete, Kolonie handelt; sie dürfte im 6. Jahrhundert ihre Bedeutung verloren haben, denn Kosmas erwähnt sie nicht, was er andernfalls als römischer Patriot kaum unterlassen hätte».

181. *Hirth*, China, H_{6,7} (p. 47): «The merchants of this country frequently visit Fu-nan [Siam, Cambodja?] Jih-nan [Annam] and Chiao-chih [Tung-King]; but few of the inhabitants of these southern frontier states have come to Ta-ts'in».

182. *Malleret*, L'archéologie, pp. 380 ff, 385: «Mais qu' ils soient des originaux ou des imitations, ces objets ont pu être apportés d'Alexandrie ou d'escales intermédiaires, après la période hellénistique. Du IIe au Ve siècle, l'on se trouve dans une phase de pleine prospérité du Fou-nan et l'on peut s'attendre à un mouvement d'échanges ayant introduit jusqu'au bords de la Mer de Chine des objets de provenance occidentale». Also, pp. 389, 392, 393: «Du Je-nan dans le Nord-Annam et du Kiao-tche qui occupait le delta du Tonkin, la pénétration au Kouang-si était facile...», p. 394: «Mais le Fou-nan a certainement été la plus considérable des relais de navigation entre le Ta-ts'in, l'Inde et la Chine, peut-être même a-t-il tenu la fonction de courtier bien davantage encore que Kiao-tche», p. 395.

183. *Stein*, Remarques, p. 20. One might say the same for the name *Li-kan*. *Stein*, Recherches, p. 87: «If so we may go further to presume with regard to Li-kan district in Chang-yeh prefecture, that the district was so named because its inhabitants had arrived from the country of Li-kan, the northwestern corner of China, more especially the region of Ho-hsi...»; p. 86: «In the book of Geography in the Han-shu we come across a few other cases where a northwestern locality in China, such as lying on the main route of trade to the western world, was named after some western country or place...»; p. 271: «Ce Ts'in désignait surtout la Chine du Nord-Ouest (Chensi). A tort ou à raison, peu nous importe ici, Ta-ts'in avait été identifié avec le pays voisin de Li-hien ou Li-kan (Alexandrie? Du côté de la mer Caspienne?)», p. 307 n. 75: «Haloun a pensé que l'identité de deux Li-hien (ou-kan) n'est qu'une coïncidence et que le nom de la préfecture chinoise s'explique plutôt par un titre princier hong-nou: li-han. Mais, même si la forme de ce titre était certaine, il n'est pas exclu qu'il ait lui-même un rapport avec le Li-hien de l'Ouest. En tout cas, Yen che-kou (581-645) dit expressément: «Li-hien c'est le pays Ta-ts'in. Le nom de la préfecture Li-hien de Tchang-yi n'a pas d'autre origine que ce pays». Son opinion, même si elle était erronée, n'a pu marquer d'influer sur ses compatriotes postérieurs». Also, *stein*, Remarques, p. 20: «Li Tao-yuan, ... confondait Tāmralipti, à l'embouchure du Gange dans le golfe de Bengale, avec Li-kien, alias Ta-Ts'in. Les descriptions du Ta-Ts'in n'avaient-elles pas dit, d'ailleurs, qu'on communiquait avec Ta-Ts'in via le Yun-nan et la Birmanie?».

significance passed through this area. This road joined the gulf of Bengal or India with China¹⁸⁴, Burma and Yunnan. The significance of this route also is shown by its mention in some Greek sources¹⁸⁵. It seems that it was a main channel of communication between Ta-Ch'in and China.

At this point, after all that has been said about the meaning of the names Ta-Ch'in and Yavana (Yona or Yonaka), it is very interesting to mention the view of J. Edkins, who believes that the two words also have an etymological relationship. He says that «the contemporary pronunciation in China of the character Ch'in was probably Dzan¹⁸⁶... A Hindoo coming to China fourteen centuries ago would speak of the Roman Empire as Djawan»¹⁸⁷. Pelliot¹⁸⁸, Laufer¹⁸⁹, and Maspero^{189a} also think that the word Ch'in had a similar pronunciation (dzin or Dzien) but they don't connect it with «Yavanas». As has been mentioned above, it is very difficult to find exactly how a Chinese character was pronounced many centuries ago. So, it is more probable that the word «Ch'in» comes from the sanscrit *Cīna*, name of a region located Northwest of India¹⁹⁰. In fact, the Pali version of Milindapanha mentions, with Cina the neighbouring areas Yavana, Alasanda and Gandhāra, where Greeks lived¹⁹¹.

Even more difficult is the explanation of the word *ta* (Great). R. Stein

184. Pelliot, *Deux itinéraires*, p. 142, 178, 179. Stein, *Recherches*, p. 308, n. 71: «Quand, depuis le IIIe siècle jusqu' aux T'ang, les Chinois disent qu'une route menait du Yun-nan au Ta-ts'in via Yong-tch'ang (frontière de Birmanie) qu'en 120 le roi de Chan (Birmanie-Yunnan) envoya en Chine des musiciens et des illusionnistes de Ta-ts'in et que des «Brahmanes de Ta-ts'in» se situaient dans l'Assam». Liebenthal, *Burma road*, p. 3. Majumdar, *Hindu colonies*, p. 14.

185. Desanges, *D'Axoum à l'Assam*, p. 634 ff. Klotz, 'Οδοιπορία, p. 606 ff. *Philostorgii Kirchengeschichte*, p. 39. Cosmas *Indicopleustes*, pp. 348-49: «Ταπροβάνη... Μαραλώ... Καβέρ... εἶτα ἐφεξῆς λοιπὸν τὸ καρυόφυλλον καὶ τὸ λοιπὸν ἡ Τζινίστα, τὴν μεταξὺν βάλλουσα, ἧς ἐνδοτέρω οὐκ ἔστιν ἑτέρα χώρα».

186. Edkins, *Ancient Chinese*, p. 2: «it was the Buddhists who entered from China to teach their religion that gave the Romans this name (Ta-ts'in)». Edkins, *China*, p. 363. See, also, «China Review» 19(1891) p. 57 (the word *Dzan*): «The medial *a* being the short *a* of Sanscrit, the *a* of the word America, and the middle back narrow vowel of Bell and Sweet».

187. «China Review», 19(1891) 57.

188. Pelliot, *Les noms*, p. 403: «ts'in était *dzin».

189. Laufer, *Sinoiranica*, p. 561: «The ancient phonetic value of ts'in (ch'in) was *din, *dzin, *dzin, *džin (jin), dž'in, with initial dental or palatal sonant».

189a. Maspero, *Texte taoïste*, p. 95.

190. Richtofen, *China*, p. 441. Stein, *Remarques*, p. 19.

191. Levi, *Alexandre*, pp. 417, 418.

thinks that this adjective has the same meaning as the word *Mahācīna* (= Great China). This name signified the «exterior China»¹⁹², that is regions outside the main China, in Thibet¹⁹³ and in India¹⁹⁴. Perhaps Stein is right but it is worth noting that the name Ta-Ch'in signified not only the periphery (Bactria, India etc.) but also the main Ta-Ch'in (East Mediterranean.). I am rather of the opinion that the Chinese first named the Indobactrian regions where Greeks lived *Ch'in* and after, when they came in contact with the main Greek regions of the East Mediterranean, named them *Ta-Ch'in* (like Yüeh-chi — Ta Yüeh-chi). The last name was later spread in all the areas of the world where inhabitants of the eastern Mediterranean lived.

The origin of the name Ta-Ch'in is a great problem. Of course, it is not possible to reject the possibility that this name covered first the region west of the river Euphrates and later the area of northwest India. In any case, it is worth noting that two independent Chinese sources of the fourth century, the dynastic history Wei-liao and the translation of the Pali version of Milindapañha, give the same name Ta-Ch'in, to two distant regions of northwest India and east Mediterranean. Particularly, the former source gives this name only to the western Ta-Ch'in (Mediterranean regions) but the latter one gives it to both; the western, and the eastern (Indian) Ta-Ch'in.

192. Stein, *Recherches*, p. 307 n. 71: «Or Ta-ts'in correspond mot à mot à Mahācīna». Also, p. 304, n. 45: «Grande Chine pourrait traduire Mahācīna et désigner la Chine. Mais en tibétain, l'épithète «grand» correspond à *extérieur*».

193. Stein, *Recherches*, p. 308 n. 77: «On sait que les tantristes indiens assignent à Mahācīna l'origine de leurs cultes à prédominance féminine et leurs rites sexuels. Mahācīna est alors équivalent de Bhota, le Tibet». Tucci, Preliminary report, pp. 99, 105: «Žan Žun was a big state before the foundation of the Tibetan Empire... Its southern provinces were vaguely known to India as Suvarṇabhūmi, Strīrājya and chiefly as Cīna, when it passed under the control of the rising power of the Tibetans». Bagchi, *Studies*, pp. 42-43. Woodroffe, Shakti, pp. 190, 193.

194. Richtofen, *China*, pp. 437, 441. Laufer, *China*, p. 721. Hallberg, *Extrême Orient*, pp. 324, 340: «Matshin ou Machin est un nom, signifiant la Grande Chine et qui comprit proprement avec la Chine également la péninsule orientale de l'Inde, mais le sens est très indéci et le nom a tantôt reçu la signification de l'Indo-chine, tantôt de la Chine méridionale». Bushell, *Roman coins*, p. 23. Christie, *Ta-Ch'in*, p. 165.

III. THE MENTION OF THE FAR WEST IN THE CHINESE SOURCES BEFORE THE FIRST CENTURY A.D. (LI-KAN AND T'IAO-CHIH)

According to the Chinese chronicles mentioned until now, this country of the distant West was known to the Chinese from older times by the name Li-kan, which first is found in Shih-chi, the older chronicle of this kind, work of the famous historian Ssu-ma Ch'ien, referring to the period up to 99 BC. Shih-chi mentions only the name «Li-kan» with the additional information that Persians «offered to the Chinese court birds'-eggs and jugglers» from this country¹⁹⁵. Obviously, the name signified the seleucid empire of Syria^{195a}. The Chinese chronicles are clear; Li-kan is the ancient Ta-Ch'in. As has already been mentioned, in reality, it was still a *terra incognita*. Having in mind that the way leading to Ta-Ch'in kept a northwestern direction, the placing of Li-Kan north of An-hsi (Parthia) is not impossible¹⁹⁶.

The most interesting point of Shih-chi is the description of the country T'iao-chih: «...It is hot and damp. The inhabitants plow their fields, in which they grow rice. There is a big bird with eggs like jars. The number of its inhabitants is very large, and they have in many places their own petty chiefs; but An-hsi (Parthia), while having added it to its dependencies, considers it a foreign country. They have clever jugglers. Although the old people in An-hsi

195. *Hirth*, China, A; (p. 35). *Hirth*, Chang K'ien, p. 107.

195a. Some scholars identify Li-kan with: regnum, 'Ελληνικόν, Lykia, Alexandria, Rekem, Samarkand, Raghā etc. See, *Hirth*, China, p. 170 ff. *Herrmann*, Ta-ch'in, p. 222. *Yule*, Cathay, p. 41. *Beazly*, The Dawn, p. 471. *Fujita*, Li-Hsüan, p. 51 ff. *Pelliot*, Li-kien, pp. 690-91. *Kingsmill*, Ancient names, p. 165. *Hulsewé-Loewe*, China, pp. 117-18. n. 275. *Fang-Hao*, Chung-Hsi chiao, p. 163. *Leslie-Gardiner*, Chinese knowledge, p. 295, think that: «...Li-kan/T'iao-chih (of the former Han) is/are derived from Seleucia/Antiochia, possibly referring to the two capital cities, possibly to «the country of Seleucus and Antiochus», possibly to the «Seleucid Antioch», possibly to one city Seleucia/Antioch on the Tigris».

196. *Hirth*, Chang K'ien, p. 95, places it west of Parthia, changing the punctuation. See, *Leslie-Gardiner*, Chinese knowledge, p. 274: «Almost all later scholars, Chinese, Japanese and Western, have been blinded by the erroneous punctuation of Ku Chieh-kang and Takigawa and read «to the north An-ts'ai and Li-hsien». The *Han shu*, however, leaves little room for doubt with «(Wu-i-shan-li) adjoins Li-kan/T'iao-chih in the west».

maintain the tradition that the Jo-shui and the Si-wang-mu are in T'iao-ch'ih, they have not been seen there»¹⁹⁷.

As it is already mentioned, T'iao-chih was placed in the region Babylonia - Messene¹⁹⁸. Now, after the identification of the Western sea with the rivers Tigris and Euphrates, it could be said that this playcing is certain. The existence of the Western sea, I think, is another reason for the independent mention of T'iao-chih from Syria. For the Chinese, beyond the Western sea another world was found! Phonetically the word T'iao-chih is very close to the name Antiochia^{198a}. The topographical details of the Chinese chronicles, and especially the description by Hou-Han-shu of the place where this town was constructed, reminds us of Phinius' description of the town Charax Spasinu, a later name of Antioch near the mouth of the Tigris¹⁹⁹. So, T'iao-chih must not be connected with the capital of Syria and generally with the whole region of Mesopotamia²⁰⁰. The

197. *Hirth*, Chang K'ien, p. 97. *Leslie-Gardiner*, Chinese knowledge, p. 274.

198. Scholars places T'iao-chih in the regions of Persia, Egypt, Asia minor, Caspian sea, Mediterranean sea, Babylonia etc. See *Hirth*, China, p. 137 ff. *Yule*, Cathay, p. 41. *Boulnois*, Silk road, p. 30. *Bretschneider*, Knowledge, p. 4. *Herrmann*, Das Land, pp. 6, 91, 92 (Taoke). *Kingsmill*, Ancient names, p. 164 (Drangia). *Cordier*, Histoire, p. 274. *Miller*, Spice Trade, p. 134. *Soma*, Studies, p. 18 ff. *Allen*, Ta-ch'in, p. 93 ff.

198a. *Sun Yu Tang*. Han dai de Zhong guo yu Ai-ji (Κίνα και Αίγυπτος επί δυναστείας Χάβ): «Zhong guo Shi-yan jiu», 1979, σ. 142.

199. *Shiratori*, T'iao-chih, p. 19, is the first who connected the two sites: «There is a remarkable resemblance between these two historic places, though the Chinese description of T'iao-chih is far less detailed and accurate than the western accounts of Charax. Pliny's Charax stood on an artificial hill; and the capital of T'iao-chih was situated on a hill... Charax stood on the delta formed between the Tigris and the Karūn, and this fits the physical surroundings attributed to T'iao-chih. Without doubt the western sea the latter faced was the Persian Gulf. It was surrounded by sea water, the Chinese history says, on all sides but the north west. To the west, we may suppose, it was washed by the lake remarked by western historians as receiving the Tigris. As for the water to the east, this was presumably one of the several channels which must have pierced the delta then as at present. Or judging from the swampy tracts we see on the modern map about the mouth of the Karūn, we may reasonably surmise that in the period in question, there was an extensive lagoon which rounded the east side of the city, possibly reaching the south-east of the present Haffar. Granting that T'iao-chih was so situated, it would have been connected with the continent as the history says, on the north-west side alone, that is, to the west of the present canal». *Shiratori*, Geography, pp. 148-9.

200. *Shiratori*, Geography, pp. 149-50: «On the other hand, however, it seems hard to suppose that the application of the name T'iao-chih was confined to the narrow limits of the country of Mésène-Kharacène; for then what the early histories tell us about T'iao-chih must appear incongruous in many respects... We cannot take this T'iao-chih in the exclusive sense of the region corresponding to Mésène-Kharacène, which was a really small country adjoining An-hsi only at its

information of Shih-chi about the situation of the country (there were minor lords but it was a vassal state of An-hsi) shows that when the Chinese took plentiful information about this country, the Greek sovereignty had finished. I think this is one of the reasons for its separate mention in the Chinese chronicles, the authors of which know neither its first name, Alexandria, nor its later name, Spasinu Charax. They mention it as separate state, according to the first responsible information they received. Probably the taking of this information must be dated after the imposition of the Parthian suzerainty and before the prevalence of the name Spasinu Charax.

The next dynastic history, (Ch'ien) Han-shu (History of the former Han dynasty) was written, by Pan ku, about A.D. 90, covering the period B.C. 206 - A.D. 25. Its narration about T'iao-chih doesn't add anything new by comparison with the preceding chronicle, although the relevant passage is mentioned not in relation with Persia, but in connection with Wu-i (Alexandria of Herat), from where one arrives at T'iao-chih after travelling for some 100 or more days²⁰¹.

Shih-chi is the oldest chronicle but the passage of Weilio, in the beginning of Ta-Ch'in narration, gives even older information about T'iao-chih: «Formerly», is written, «it was also wrongly believed to be stronger than An-hsi [Parthia]; now it is changed into a vassal state said to make the western frontier of An-hsi»²⁰². Certainly, it is about the Hellenistic state of Seleucids or, rather, a part of it. (The most probable is that in this time the regions west of Byblonia were «terrae incognitae» for the Chinese)²⁰³. This information must have been

southwestern corner and hardly comparable in extent to any single province of An-hsi; it is impossible that a unit so insignificant in size and lying in such a direction from An-hsi, should have been recognized as the only western neighbour of An-hsi... All these difficulties are inevitable if we try to limit the reference of T'iao-chih to the single region occupied by the country of Mésène. Suppose, however, that the term covered a more extensive area, including not only the country of Mésène, but also the whole basins of the Tigris and the Euphrates stretching north of it, then all such inconsistencies will dissolve at once». See, also, *Leslie-Cardiner*, pp. 293-94: «Miyazaki, who takes T'iao-chih as Seleucia Pierria, the Mediterranean port of Antioch...», p. 295: «Otto Franke ...took Li-kan as phonetically Seleucia, and T'iao-chih as phonetically Antiochia (either Antioch on Orontes, or Antioch-Charax...», p. 296: «Ogawas ... T'iao-chih as Antioch in Syria».

201. *Leslie-Gardiner*, Chinese knowledge, p. 279, where is added: «If one travels by water westwards from T'iao-chih for some 100 or more days, one draws near to the place where the sun sets». *Wylie*, Notes, p. 30.

202. *Hirth*, China, P₂(p. 68).

203. I think, now is explained why the myths of Hsi-wang-mu and of the setting sun had been placed west of T'iao-chih.

taken in the period between the rise in the power of the parthian state and the submission of the region of Messene to it. In any case, it is the first news about a Greek state of the near East.

Therefore, it would be accepted that information about the Greek Mediterranean East, from the beginning until the sixth cent. A.D., came to China in five stages; 1. Before the conquest of T'iao-chih by the Parthians about 140 B.C. (passage of Wei-liu, the source of which is unknown). 2. After the Parthian conquest; a rather long narration about T'iao-chih, now vassal state to Parthia, and also the simple mention of the name Li-kan (Shih-chi and Ch'ien-Han-shu). 3. Last decades of the second or, most probably, third cent. A.D.: the first vast narration about Ta-Ch'in (ancient Li-kan) and added topographical elements about the city of T'iao-chih (Hou-Han-shu). 4. Probably fourth cent.: the largest narration about Ta-Ch'in, with many new topographical elements and new products of the country (Wei-liu). 5. Fifth century: A few new but important elements about the capital of Ta-Ch'in (Wei-shu).

IV. FIELDS OF RESEARCH

The identification of the topographical elements mentioned by Hou-Han-shu, Wei-shu and, especially, by Wei-liu with towns and regions of the east side of the Mediterranean sea, means that more trust should be placed in the Chinese chronicles and the old view that they are less trustworthy than the sources of the West be abandoned²⁰⁴. The material that Chinese sources provide, which might be compared and completed by that of the Western sources, opens large chapters in the field of Greco-Chinese (or Greco-Roman and Chinese) studies. It could be said that research must be directed to the following fields.

1) History: The most unknown period is that of Hellenistic times. Chinese sources give details only for T'iao-chih. Information about Li-kan (Seleucids of Syria) is very poor. If the relation between the names *Ta-Ch'in* and *Yavana* is as I have expressed above, then, it is likely, that more material about the Greeks of the northwest edge of India will be found in the Chinese sources. Some scholars have already spoken about a sort of vassalage of the last Greek king of Paropamissadae, Hermaeus, to the Chinese emperor²⁰⁵.

The history of the Roman period is better known to scholars, because Hou-Han-shu gives a detailed narration about this state of the Far West with its new name *Ta-Ch'in*. I think, that the information of the above chronicle, that

204. *Bretschneider*, Knowledge, p. «Chinese writings contain much that is illogical, contradictory, and absurd, which our sinologues are accustomed to pass over with indulgence... But the description of them (countries) are often so vague and inaccurate that for the most part no deduction can be drawn from them. The Chinese, in their description of countries, natural objects, etc., are very inexact. Their views about what is and is not important are quite different from ours, and very often we find that the principal matter is not mentioned at all.» *Hirth*, China, pp. 15-16: «and yet, if we allow for some confusion made in the geography of dependent states, in the directions of the compass, distances, etc., we find no cause to look at these accounts with more suspicion than at any of the other early records. Regarding these we cannot possibly expect greater accuracy in an ancient Chinese work than we find in an ancient western authority, say Ptolemy, especially if we consider what monstrous deviations from reality may be seen in the sketches of India and the whole East in maps as recent even as Edrisi's». But, I think, the geography of dependent states is, exactly, the proof of the validity of the Chinese sources.

205. *Tarn*, The Greeks, p. 339 ff.

the direct intercourse between Rome and China dates from A.D. 166, should be accepted. Of course, the sea route must have been the main channel of communication; written sources and archaeological findings attest to this. The land route was also in use. It would be very interesting to notice the almost contemporary arrival of the Maes Titianus' agents in China²⁰⁶ and of Kan-Ying on the shores of the Western sea. In this period, relations between the two empires were chiefly commercial.

The next centuries (4th-to 6th) constitute a period of disorder in central Asia but it must be accepted that this disorder had no permanent effects on the intercourse between East and West. It seems that there were periods during which mutual contact between the two worlds existed. The end of this period is marked by the Byzantine authors of the Justinian era, who speak about contact between Byzantines and central Asian peoples.

2) Philology: It is the most attractive, but, at the same time, the most difficult part of research. The finding of common elements in the Chinese and Greek sources is of fundamental value. B. Laufer opened the way to this direction. The discovery of texts which played the role of mediator could be very interesting; would they be Syrian, Sogdian, Indian, or would they be connected with one of the religions which had spread to China (Buddhism, Manichaeism, Nestorianism)?

3) Geography-Topography. It is, perhaps, the most interesting part in the field of Greco-Chinese Studies. Some times it is difficult to divide Geography from History, because of the great distance which separated the two countries. So, the expedition of the embassy of A.D. 166, a historical event, is, at the same time, a long journey, with geographical and topographical interests. The knowledge about a sea or land route, which joined the two countries is complet only if the sources of these countries are combined. Of course, Grego-roman sources are more trustworthy fot the western part of the world and Chinese sources for the eastern part. However, the significance of the Chinese itineraries for the land of the East Roman Empire is evident (see above, p.18| ff.), while, on the other hand, the importance of some Western sources (mainly the Geography of Ptolemy) for the routes beyond Pamir or India is not unknown²⁰⁷.

The describtion of towns as well as of the inhabitants of the two countries

206. *Ptolemaei*, *Geographia*, p. 24: «Μάτην γάρ φησί τινα τὸν καὶ Τιτιανόν, ἄνδρα Μακεδόνα καὶ ἐκ πατρὸς ἔμπορον, συγγράψασθαι τὴν ἀναμέτρησιν (from Stone tower to China) οὐδ' αὐτὸν ἐπελθόντα, διαπεμψάμενον δὲ τινας πρὸς τοὺς Σήρας».

207. *Ptolemaei*, *Geographia*, p. 24 ff. *Cosmas Indicopleustes*, *Topographie*, vol. III, pp. 348-49. *Klotz*, 'Ὀδοιπορία, p. 606 ff.

is another part of this chapter, but, at the same time, it is a field where many mythical elements may penetrate.

4) Finances (products, commerce): The conditions under which the commerce of silk was carried out and also the role of the Sogdian, Parthian and Persian intermediaries can be understood better from a combination of the Chinese and Greek sources. Chinese sources also might provide a little, but significant, information about Greek and Roman activity in the Indian ocean and so —with the help of native, mainly Indian, sources— complete the writings of the Western authors (Pliny, Anonymous of Periplus, Ptolemy, Cosmas Indicopleustes etc.). The subject of silk commerce is the most known to the scholars; it would be very interesting, therefore, to deal with other products which came from China and south-east Asia, as well (Aloe-wood, Benzoin, camphor, Cassia and Cinnamon, Cloves, Galanga, Ginger, Lakawood, Nunmeg and Mace, Sandalwood, Turmeric)²⁰⁸. Chinese chronicles provide rich information about products which derive from Ta-Ch'in²⁰⁹, although some of them were brought to China from other countries. The rareness of the products and, many times, the ignorance about their origin or their composition (for the artificial products) was the main reason why every one of these countries characterized the products of the other as «curiosities».

5. Terminology: We may divide the names connected with a place in two categories: a) The common toponyms (the difficulties they present have already been discussed) and b) the names which represent a historical past, since they are mentioned many times in the sources and, so, it is possible to make useful conclusions. In this category the names of the countries and of their capitals mainly belong (Ta-Ch'in, T'iao-chih, Li-kan, Seres, Sines, An-tu, etc.).

It should be noted that not only the correct etymology of a name is of great importance, but, also, the finding of the period during which it appears for first time. So, T'iao-chih and An-tu are two derivatives coming from the name *Antiochia* but the difference between them is due to the time that the Chinese authors first recorded them. The first name (Antioch, near the mouth of the Tigris) was taken from the Chinese almost immediately after the town changed its name (from Alexandria to Antioch) and represents the correct type. The second (Antioch, in Syria) was taken many centuries after it had been named and represents the indigenous name, as it was altered during the passing of time (from Antioch to *Ant*)²¹⁰. Something similar has happened to the names

208. Innes Miller, *Spice Trade*, p. 34 ff.

209. Hirth, *China*, pp. 41, 42, 47, 71-74 etc.

210. Yule, *Cathay*, p. 43.

Ssü-fu and Ssü-pin. The first is the Armenian type and the second the Syrian one, which was known later to the Greco-Roman world²¹¹.

6) Art: It is, perhaps, the most advanced section of research, since it is independent from the written sources and the problems they present. Characteristic is the book of the French academician René Grousset, with the title: «De la Grèce à la Chine. Les documents d'art», which contains the substance of this subject: How Greek art started from the east part of the Greek world and after many centuries arrived at the gates of China, through the Road of Silk, either by the Hellenistic style or by the mixed Greco-indian buddhist style of Gandhara. It is easily understood, that both of the above two styles arrived in China altered by eastern influences. Of course, the Greco-roman objects and the Byzantine coins found in China should be allocated to this chapter.

Another category of research might be the discovery of parallel elements between the two worlds in the subjects of government, military organisation, religion²¹², the imperium, their ideas about the barbarians etc.

211. *Adontz*, Armenia, p. 33. «The country with which we are concerned was known long before the Christian era under the name of *Supani*, to which corresponds the form *Σωφαν-ηνή*, consequently, even though *Σωφηνή* is the earlier form of Sopheñē from the Graeco-Roman point of view, historically Sopheñē is unquestionably the more ancient form. The pre-Armenian version, *Supani* came into Armenian in the form Cop'k', where the final *k'* (*p*) is merely the equivalent of *-ani*, the plural ending of the language used by the pre-Armenian inhabitants of the country. The name *Supani* has been preserved correctly in the Syrian form *Ṣophan-āyē*, probably as a result of the closer relationship between the Syrians and the ancient populations^{23b}. The Armenian and the Syrian versions overlapped in a real, that is to say in a geographical sense; they designate the same country primarily settled by peoples of both Armenian and Syrian descent. The Greeks first became acquainted with Sopheñē from its Armenian side, i.e. with the north-western part which adjoined the Euphrates and had a predominantly Armenian population. Hence they began to call the entire country *Soph-enē* from the Armenian name Cop'k' (as so likewise Gugar-k' — *Γωγαρ-ηνή*). When, however, Mesopotamia became a Roman province under Trajan in the second century A.D., and the Romans came into close contact with the southern side of Sopheñē as well, they likewise adopted the Syrian form of the name, and Sopheñē began to be used side by side with Sopheñē as an equivalent term.

212. *N.C. Lieu*, Holy Men, p. 113 ff.

CONCLUSIONS

At first sight the Chinese texts concerning the Far West (they name it Ta-Ch'in, a country that many scholars identify with the Roman Empire or its eastern part but also with almost all the regions located west of Persia) seem to contain mainly mythical and strange or, at least, allegorical material. This view is strengthened by the meaning of the name Ta-Ch'in (= Great China) and by a taoiste text about the same country, which contains only utopian information.

In this study an effort was made to show that the scholars who supported the above view unduly emphasized the mythical material of the sources, without bearing in mind that the existence of utopian elements in the Chinese dynastic histories is quite ordinary and that the same occurs in some of the sources of the West about the Far East. In both cases, there is an idealism resulting from the great distance between West and East and also from ignorance.

The posterior Chinese dynastic histories usually repeat extensively passages of the material of the older chronicles, a part of which in fact is fanciful, since in ancient times the real events were separated from the imaginary stories with difficulty. However, some of the Chinese chronicles (Wei-shu and mainly Wei-liu) provide new elements which complete or correct older information about Ta-Ch'in.

Some passages of the Ta-Ch'in narration contain a kind of symbolism and, at first sight, they seem unreasonable (the story of water-sheep, the Flying-bridge, the saltiness and bitterness of the Western sea, the scenes with the wild beast on the road towards Ta-Ch'in etc.). The comparison of these strange passages with parallel ones of Western authors leads to the conclusion that Chinese chronicles took these stories from Western sources, associated with fanciful material during the spreading of the account, or confused them with other real elements during the composition of their work.

Comparing Chinese and Western sources, sometimes, a germ of a fact can be found in an account. In this case the myth could be separated from the truth by tracing the way from the former to the latter.

The parallelism of the distance from the capital of China to An-tu that the Chinese chronicles mention, with the distance from the Mediterranean to the east edge of the world mentioned by Strabo and also the consideration of

topographical, historical and terminological elements, lead to the identification of the Western sea with the rivers Tigris and Euphrates and the identification of the dependencies of Ta-Ch'in with the Armenian satrapies of the upper course of the Tigris (Yü-lo = Egil - Ingilene, Hsien - tu = Anzit - Anzitene, Lü-fên = Nefer - Martyropolis) and of the neighbour region. Consequently, this mysterious country of the Far-West must be identified with the region west of the river Euphrates (the Roman-Byzantine state).

The Chinese name Ta-Ch'in and the Indian name Yavana (Yona-Yonaka) which are semantically similar, indicate that both of them have a connection with the spreading of Hellenism in the East. Probably the Chinese knew, at least, that Greeks of the northwest part of India came from the area beyond the rivers Tigris and Euphrates. So, the name [Ta]-Ch'in must be very old (probably dating from the second half of the second century B.C.). On the other hand, the same name must have been spread from the northwest region of India to the area beyond the rivers Tigris and Euphrates which became for the Chinese the main Ta-Ch'in. Before the adoption of the last name, this region was known to the Chinese by the name Li-kan (obviously the Seleucid empire of Syria). The neighbouring area of Babylonia-Messene was called T'iao-chih, a name which must be derived from the great hellenistic town of Antioch (near the mouth of the Tigris). Wei-liio provides the earlier information about T'iao-chih, drawn probably during the period of the Greek dominion.

Information, therefore, about the Greek Near East arrived in China in five stages: Before the parthian conquest of T'iao-chih (passage of Wei-liio, in the beginning of the Ta-Ch'in narration), after the parthian conquest (Shih-chi and Ch'ien-Han-shu for Li-Kan = region west of the Euphrates and T'iao-chih = region of Babylonia - Messene), in the second or third century (narration of Hou-Han-shu about Ta-Ch'in), in the fourth century (detailed narration of Wei-liio for the same country, which was written later than that of Hou-Han-shu, probably after 297 A.D.) and in the fifth century (some interesting elements for the capital An-tu of Wei-shu, which is now identified, with certitude, with Antioch).

The relation between some Chinese and Western passages and the identification of the Western sea and the dependencies of Ta-Ch'in show that confidence must be placed in the Chinese chronicles. In fact, the authors of the dynastic histories don't always copy the texts of the preceding chronicles, but usually add some new elements and rarely correct passages which, according to their opinion, were mistaken. The material of the Chinese dynastic histories, in combination with that of the Greek and Latin sources, open large chapters in the Greco-chinese (or Greco-roman and Chinese) Studies; in the fields of History (Hellenistic times, which is the most unknown period-Roman era, when

relations were chiefly commercial- Early Byzantine period), Philology (the finding of common elements and the role of the mediating nations), Geography and Topography (perhaps the most interesting chapter, because most information of the sources is of this kind), Commerce and Finances (the commerce of silk and other products), Terminology (common toponyms and names which represent a historical past) and Art (Hellenistic style, Greco-indian buddhist art of Gandhara, objects and coins found in China etc.).

SUMMARY (ΠΕΡΙΛΗΨΗ)

Τό νά μιλάει κανείς γιά σινεοελληνικές σπουδές φαίνεται κατ' ἀρχήν περίεργο, ἀφοῦ εἶναι γνωστό ὅτι πέρα ἀπό τίς εἰδήσεις πού διαθέτουμε γιά τήν προώθηση τῆς μετάξης στή Δύση καί τίς λιγοστές γεωγραφικές πληροφορίες γιά τήν ἄπω Ἀνατολή πού μᾶς ἄφησε ὁ γεωγράφος Πτολεμαῖος καί μερικοί ἄλλοι συγγραφεῖς τῆς Δύσης, δέ διασώθηκε σχεδόν τίποτε ἄλλο. Ἐν τούτοις, οἱ ἐρευνητές πού ἀσχολοῦνται μέ τίς ἐλληνικές ἢ ἐλληνορωμαϊκές σπουδές ἀγνοοῦν σχεδόν τελείως τίς κινεζικές πηγές καί τίς μελέτες πού ἔχουν κάνει διακεκριμένοι σινολόγοι ἐρευνητές. Ἡ ἄγνοια αὕτη ὀφείλεται κυρίως στό λόγο ὅτι οἱ κινεζικές πηγές παρουσιάζουν τόσο μεγάλα προβλήματα πού ἡ λύση τους φαίνεται ἀδύνατη.

Σχετικά μέ τίς κινεζικές πηγές αὐτῆς τῆς περιόδου, εἴμαστε σχεδόν ἀποκλειστικά ὑποχρεωμένοι νά στηριζόμαστε στίς ἐπίσημες δυναστικές ἱστορίες, πού βασιζόνται σέ καθημερινά χρονικά καί συντάσσονταν μετά τό τέλος κάθε δυναστείας ἀπό τούς νέους κυρίους. Ἡ πρώτη ἀπ' αὐτές τίς κινεζικές δυναστικές ἱστορίες πού μᾶς παρέχει σημαντικές πληροφορίες γιά τό δυτικότερο κράτος τῆς τότε γνωστῆς οἰκουμένης εἶναι ἡ «ἱστορία τῆς νεότερης δυναστείας τῶν Χάν» (Hou-Han-shu), 25-220 μ.Χ. Τό κράτος αὐτό οἱ Κινέζοι τό ὀνόμαζαν Ta-Ch'in (μεγάλη Κίνα) καθώς και Hai-hsi-kuo, (κράτος δυτικά τῆς θάλασσας).

Τά κυριότερα σημεῖα τῆς ἀφήγησης τῆς ἱστορίας τῆς νεότερης δυναστείας τῶν Han γιά τό κράτος αὐτό εἶναι: περιέχει πάνω ἀπό 400 πόλεις, τά τείχη τῶν ὁποίων ἦταν φτιαγμένα ἀπό πέτρες καί περί τά δέκα ὑποτελή κράτη. Οἱ κάτοικοί του ἀσχολοῦνται μέ τή γεωργία ἀλλά καί τή μεταξοσκωληκοτροφία. Ἡ περιφέρεια τῶν τειχῶν τῆς πρωτεύουσάς του εἶναι πάνω ἀπό ἑκατό li. Στήν πόλη ὑπάρχουν πέντε παλάτια, δέκα li ἀπόσταση τό ἓνα ἀπό τό ἄλλο. Ὁ βασιλιάς περιέρχεται σέ πέντε ἡμέρες ὄλα τά παλάτια, κατά σειρά, γιά νά ἐπιληφθεῖ τῶν ὑποθέσεων καί νά ἀποδώσει δικαιοσύνη. Τά ἐπίσημα ἔγγραφα βρίσκονται κάτω ἀπό τόν ἔλεγχο 36 ἀξιωματούχων. Οἱ βασιλεῖς δέν εἶναι ἰσόβιοι ἄρχοντες ἀλλά ἄνδρες μέ πραγματική ἀξία. Ὅταν συμβεῖ μιά φοβερή καταστροφή ὁ βασιλιάς ἀντικαθίσταται ἀπό ἄλλον. Οἱ κάτοικοι αὐτῆς τῆς χώρας εἶναι ψηλοί καί καλοφτιαγμένοι, περίπου ὅπως οἱ Κινέζοι, γι' αὐτό καί ὀνομάζονται Ta-Ch'in (μεγάλη Κίνα). Κατασκευάζουν νομίσματα

από χρυσό και άσήμι. Έχουν έμπορικές σχέσεις, μέσω θαλάσσης, με την Παρθία (Περσία) και την Ίνδία. Οί βασιλείς τής χώρας αυτής επιθυμούσαν πάντοτε νά στείλουν πρέσβεις στην Κίνα αλλά οί Πάρθοι, πού ήθελαν νά έμπορευούνται οί ίδιοι τό μεταξύ, τούς έμπόδιζαν. Τελικά τό 166 μ.Χ. ό βασιλιάς αυτής τής χώρας, An-tun, έστειλε πρέσβεις, μέσω του Jih-nan (Annam). 'Από αυτή τήν εποχή χρονολογούνται οί άπευθείας έπαφές με τή χώρα αυτή.

Γιά νά φθάσει κανείς στό Ta-Ch'in, έρχόμενος από τή χερσαία όδό τής Παρθίας, «κάνει ένα γύρο στη θάλασσα, τηρώντας βορεινή κατεύθυνση, και βγαίνει από τό δυτικό μέρος της». 'Από τήν Παρθία πηγαίνοντας κανείς δυτικά φθάνει μετά 3.400 li στο A-man ('Εκβάτανα) και στη συνέχεια, μετά 3.600 li, στη Ssü-pin. Τελευταίος σταθμός είναι ή Yü-lo, 960 li νοτιοδυτικά τής Ssü-pin, από τήν όποία ταξιδεύοντας νότια, μέσω θαλάσσης, φθάνει στη χώρα αυτή. Τό 97 μ.Χ., ένας Κινέζος άπεσταλμένος, ό Kan-Ying, έφθασε στη μεγάλη αυτή θάλασσα, με σκοπό νά περάσει στό Ta-Ch'in, αλλά οί ναύτες του δυτικού τμήματος τής Παρθίας τον άπεθάρρυναν λέγοντάς του ότι ή θάλασσα είναι πολύ μεγάλη και ότι για νά τήν περάσει κανείς χρειάζεται από τρεις μήνες ως δύο χρόνια.

'Από τά ύπδλοιπα κινεζικά χρονικά θά άναφέρουμε μόνο τήν ιστορία τής πρώιμης δυναστείας των Wei (Wei-liao), πού γράφτηκε πριν από τό 429 μ.Χ. και καλύπτει τήν περίοδο 220-264 μ.Χ. Είναι ή πιό λεπτομερής αφήγηση τής μυστηριώδους αυτής δυτικής χώρας. Περιλαμβάνει σχεδόν όλόκληρο τό ύλικό τής προηγούμενης δυναστικής ιστορίας και μάς παρέχει, επί πλέον, πολύτιμες νέες ειδήσεις για τήν ιστορία, τήν τοπογραφία και τά προϊόντα αυτής τής χώρας. 'Η σπουδαιότερη προσφορά του κινεζικού αυτού χρονικού είναι οί τοπογραφικές λεπτομέρειες πού μάς παρέχει για τά μικρά βασίλεια πού φαίρονται ως ύποτελή στό μεγάλο αυτό κράτος. 'Απ' αυτά τά σπουδαιότερα είναι τό Tsè-san, ό βασιλιάς του όποιου έχει τήν έδρα του σέ νησί, στη μέση τής θάλασσας, τό Lü-fên, 2.000 li άπόσταση από τήν πρωτεύουσα, ή Ssü-fu και ή Hsien-tu. Δυτικά από τό Lü-fên τό χρονικό αυτό τοποθετεί, πάνω από τή θάλασσα, μιá παράξενη έναέρια γέφυρα, 230 li μήκος, ή όποία, σύμφωνα με τήν προηγούμενη δυναστική ιστορία, οδηγεί στις χώρες βόρεια τής θάλασσας. 'Η ιστορία τής πρώιμης δυναστείας των Wei τελειώνει με ένα είδος όδοιπορικού από τό ένα ύποτελές κρατίδιο στό άλλο, πού άποδεικνύεται πολύτιμο για τήν ταύτιση όχι μόνο των μικρών αυτών βασιλείων αλλά και του ίδιου του Ta-Ch'in.

'Η χώρα αυτή τής άπω Δύσης ταυτίζεται σήμερα με τό ρωμαϊκό κράτος ή τό ανατολικό του τμήμα αλλά έπίσης και με τή Συρία, τήν Ίουδαία, τήν 'Αρμενία, τήν περιοχή τής Κτησιφώντος (σημ. Βαγδάτη), τήν Ίταλία, τή Μ. 'Ασία, τήν Αίγυπτο, τίς περιοχές δυτικά τής Περσίας, τή Δυτική Εύρώπη και τήν 'Αραβική χερσόνησο· δηλ. με όλες τίς χώρες πού βρίσκονται δυτικά τής

Περσίας. Ἐπίσης, μερικοί τὴν ταυτίζουν με περιοχές δυτικά ἢ ἀνατολικά τῆς Ἰνδίας.

Τὸ δυσκολότερο σημεῖο γιὰ τὴν ἐντόπιση τοῦ Ta-Ch'in εἶναι ἡ ταύτιση τῆς Δυτικῆς θάλασσας, πέρα ἀπὸ τὴν ὁποία τοποθετεῖται. Ἡ ἄποψη τοῦ Friederich Hirth ὅτι τὸ κράτος αὐτὸ εἶναι τὸ ἀνατολικὸ τμήμα τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας εἶναι ἀκόμη καὶ σήμερα ἡ ἐπικρατέστερη θεωρία. Πιὸ μπροστά, ὁ Hirth ταύτισε τὴ χώρα T'iao-chih μὲ τὴ Βαβυλωνία, χρησιμοποιώντας ἀρκετὰ ἰσχυρὰ ἐπιχειρήματα. Ἡ T'iao-chih ἦταν δίπλα στὴ Δυτικὴ θάλασσα καὶ ἀπὸ ἐκεῖ οἱ ταξιδιωτὲς ἐπαιρναν τὸ πλοῖο γιὰ νὰ φτάσουν στὸ Ta-Ch'in. Σύμφωνα μὲ τὰ κινεζικὰ χρονικά, ἡ ἀπόσταση ἀπὸ τὴν Κίνα ὡς τὴ Δυτικὴ θάλασσα, σ' ἓνα σημεῖο τῆς Βαβυλωνίας, ἦταν 30.000 li καὶ ἀπὸ ἐκεῖ, περνώντας τὴ θάλασσα αὐτὴ μὲ πλοῖο, ὡς τὸ Ta-Ch'in ἄλλα 10.000 li. Ἡ ἄποψη τοῦ Hirth ὅτι ἐδῶ ἡ κινεζικὴ μονάδα μετρήσεως, τὸ li, ἔχει προσαρμοσθεῖ στὸ δυτικὸ σύστημα μετρήσεως καὶ ἰσοῦται μὲ ἓνα στάδιο φαίνεται πῶς ἀνταποκρίνεται στὴν πραγματικότητα.

Ἡ Hirth τοποθέτησε ὄλα τὰ τοπωνύμια στὸ χάρτη καὶ χάραξε τὴν πορεία πρὸς τὸ Ta-Ch'in, ἀλλὰ στὸ σημεῖο αὐτὸ ἀκριβῶς φάνηκε καὶ ἡ ἀχίλλειος πτέρνα τῶν ἐπιχειρημάτων του. Δέν μπορεῖς νὰ ταυτίσεις τὸ Ta-Ch'in μὲ τίς ἀνατολικές ἐπαρχίες τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους, ὅταν εἶσαι ὑποχρεωμένος νὰ ταυτίσεις τὴ Δυτικὴ θάλασσα, πέρα ἀπὸ τὴν ὁποία βρισκόταν ἡ μυστηριώδης αὐτὴ χώρα, μὲ τὸν Περσικὸ κόλπο καὶ νὰ χαράξεις τὴν πορεία πρὸς τὰ ἐκεῖ, μὲ πλοῖο, μέσω τοῦ κόλπου αὐτοῦ, κάνοντας τὸν γύρο τῆς ἀραβικῆς χερσονήσου καὶ ἔχοντας ὡς ἀφετηρία τὴ Βαβυλωνία, περιοχὴ ὅπου, ὅπως εἶπαμε, ὀδηγοῦσε κατ' ἀρχὴν τὸ ταξίδι ἀπὸ τὴν Κίνα, μέσω τῆς χερσαίας ὁδοῦ. Ἦταν καλύτερα νὰ ἀκολουθήσεις τὸν χερσαῖο δρόμο ὡς τὸ τέρμα. Βέβαια τὰ κινεζικὰ χρονικά μιλοῦν γιὰ θαλασσινὸ δρόμο καὶ ὄλες οἱ ἄλλες θεωρίες γιὰ τίς γύρω θάλασσες παρουσιάζουν περισσότερα μειονεκτήματα. Βρισκόμαστε λοιπὸν σὲ ἀδιέξοδο καὶ δέν πρόκειται νὰ βρεθεῖ λύση, ἂν ἀκολουθήσουμε τὴν ἴδια λογικὴ.

Ὅπως θὰ δοῦμε παρακάτω, ὁ Hirth τοποθέτησε περίπου σωστὰ τὸ Ta-Ch'in ἀλλὰ ἔφθασε στὸ συμπέρασμα αὐτὸ ἀπὸ τὰ στοιχεῖα πού δίνουν τὰ κινεζικὰ χρονικά γιὰ τὴ χώρα, τοὺς κατοίκους καὶ τὸ βασιλιά της καθὼς καὶ ἀπὸ τὸ ὄνομα τῆς πρωτεύουσάς του, An-tu, πού μοιάζει φωνητικά μὲ τὴν Ἀντιόχεια. Ἡ πορεία πρὸς τὰ ἐκεῖ ἀπὸ τὴν Βαβυλωνία, μέσω Ἰνδικοῦ, ἦταν λύση ἀνάγκης, ἀφοῦ δὲ γινόταν διαφορετικά. Τὰ γραφόμενα ὁμως γιὰ τὴ χώρα Ta-Ch'in, τοὺς κατοίκους της, τὸ βασιλιά της καὶ τὴν πρωτεύουσά της περιέχουν πολλὰ μυθικὰ στοιχεῖα καὶ δέν εἶναι δυνατό νὰ πείσουν. Ἔτσι, ἦταν φυσικὸ στὰ νεότερα χρόνια νὰ στραφεῖ ἡ προσοχὴ τῶν ἐρευνητῶν καὶ πρὸς ἄλλες περιοχές, εἴτε εἶχαν προταθεῖ ὡς τότε εἴτε δέν εἶχαν, καί, τὸ σημαντικότερο, μερικοὶ ἀπ' αὐτοῦς νὰ ἀπορρίπτουν τελειῶς ἢ ἐν μέρει τὰ

γραφόμενα τῶν κινεζικῶν πηγῶν, ἀνάγοντάς τα στή σφαίρα τῆς οὐτοπίας καί τῶν σύγχρονων φιλοσοφικῶν, θρησκευτικῶν καί κοινωνικῶν ρευμάτων. Εἶναι ἡ τάση τῶν ἐπιστημόνων τῶν τελευταίων δεκαετιῶν πού ἀσχολήθηκαν λεπτομερειακά μέ τό θέμα. Ἐπί τόν Ἰάπωνα Shiratori, ὁ ὁποῖος σέ μακροσκελέστατα ἄρθρα ἀσχολήθηκε ἐξαντλητικά μέ τό θέμα, καί πού ἀκολουθεῖ ἕνα μέσο δρόμο τοποθετώντας τό Ta-Ch'in στήν Αἴγυπτο ἀλλά ἀνάγοντας τόσο τήν ὑπαρξη τῆς πρωτεύουσάς του An-tu, ὅσο καί τά ἀναφερόμενα γιά τό βασιλιά της, τούς κατοίκους της καί τή χώρα στήν σφαίρα τῆς οὐτοπίας, ὡς τόν Rashke, ὁ ὁποῖος, πρόσφατα, σ' ἕνα γενικό ἀλλά πολύ ἐνημερωμένο ἔργο γιά τό ἐμπόριο τῆς Ρώμης μέ τήν Ἀνατολή, ἀρνεῖται σχεδόν τά πάντα. Ἡ ἄποψη τοῦ Ἰάπωνα καθηγητῆ εἶναι ὅτι τά κινεζικά χρονικά περιγράφουν τό Ta-Ch'in κατά ἰδεαλιστικό τρόπο καί ὅτι κύριος σκοπός τῶν Κινέζων συγγραφέων ἦταν νά παρουσιάσουν τή χώρα αὐτή ὅμοια μέ τήν Κίνα, ὅπως π.χ. συμβαίνει μέ τήν πληροφορία ὅτι ὁ πληθυσμός τοῦ Ta-Ch'in ἀσχολεῖτο μέ τή μεταξοσκωληκοτροφία.

Ἐνα ἀπό τά στοιχεῖα πού συνέβαλαν στή δημιουργία καί ἀνάπτυξη τῆς «οὐτοπικῆς θεωρίας» εἶναι τό ὄνομα τῆς ἄγνωστης αὐτῆς χώρας Ta-Ch'in πού σημαίνει «μεγάλη Κίνα», ἕνα ὄνομα πού προξένησε πολλές συζητήσεις ἀνάμεσα στους ἐρευνητές. Τά κινεζικά χρονικά ἀποδίδουν τό ὄνομα Ta-Ch'in στό μεγαλύτερο ὕψος τῶν κατοίκων του, πού, κατά τά ἄλλα, ἔμοιαζαν μέ τούς Κινέζους. Ἐτσι, πολλοί ἐρευνητές πιστεύουν ὅτι ἰσχύει αὐτή ἡ ἐξήγηση καί ἐπομένως ὅτι τό παράξενο αὐτό ὄνομα προέρχεται ἀπό μιά πλαστή ὁμοιότητα τῶν κατοίκων του μέ τούς κατοίκους τῆς Κίνας, ἀφοῦ κύριος σκοπός τῶν Κινέζων συγγραφέων ἦταν νά παρουσιάσουν τή «μεγάλη Κίνα» ὅσο τό δυνατό πῶ κοντά στήν πραγματική Κίνα. Ἡ ἄποψη τῶν ἐρευνητῶν ἐκείνων πού στηρίζουν τήν οὐτοπική θεωρία ἐνισχύεται ἐπίσης ἀπό ἕνα ταυιστικό κείμενο τῆς ἐποχῆς, πού παρουσιάζει τό Ta-Ch'in ὡς τήν πῶ μακρινή χώρα τῆς Κίνας, τοῦ ὁποῖου οἱ κάτοικοι ἔχουν τίς ἴδιες συνήθειες μέ τούς κατοίκους τῆς Ch'ang-ngan, ἀρχαίας πρωτεύουσας τῆς Κίνας. Τόσο οἱ κάτοικοι ὅσο καί ὁ βασιλιάς τῆς χώρας αὐτῆς παρουσιάζονται μέ τά πῶ ἰδεαλιστικά χρώματα.

Ἀπό τήν ἀφήγηση ἑνός ἄλλου χρονικοῦ, τῆς ἱστορίας τῆς νεότερης δυναστείας τῶν Wei, πού γράφτηκε πρῖν ἀπό τό 572 καί καλύπτει τήν περίοδο 386-556 (Wei-shu), προέρχεται τό ὄνομα τῆς πρωτεύουσας τοῦ κράτους αὐτοῦ An-tu καθῶς καί ἡ πληροφορία ὅτι χωρίζεται σέ πέντε μικρότερες πόλεις. Ὁ Hirth ταύτισε τήν πόλη αὐτή μέ τήν Ἀντιόχεια, βασιζόμενος στήν ὁμοιότητα τοῦ ὀνόματος καί στήν πληροφορία τοῦ Στράβωνος ὅτι ἡ συριακή πρωτεύουσα ἀποτελεῖτο ἀπό τέσσερις μικρότερες πόλεις (Τετράπολις). Ὡς πέμπτη πόλη θεωρεῖ τά ἀνάκτορα πού εἶχαν χτιστεῖ στό νησί τοῦ Ὀρόνη. Οἱ ὑποστηρικτές τῆς οὐτοπικῆς θεωρίας πιστεύουν, ὅμως, ὅτι ἡ An-tu δέν εἶναι παρά δημιούργημα τῆς φαντασίας τοῦ συγγραφέα, καί σημαίνει «πόλη εἰρή-

νη». Ἔτσι, δέν ἔχει καμιά σχέση μέ τήν Ἐντιόχεια, παρά τή φωνητική ὁμοιότητα, πόλη τῆς ὁποίας, ἐξάλλου, ἀναφέρουν, ἡ τοπογραφία δέ μοιάζει μέ τά μνημονευόμενα στήν ἱστορία τῆς νεότερης δυναστείας τῶν Wei. Ὁ Shiratori, μάλιστα, πιστεύει ὅτι ὅλα τά νέα στοιχεῖα πού ἡ πηγή αὐτή μᾶς παρέχει γιά τό Ta-Ch'in δέν εἶναι παρά ἀποκύημα τῆς φαντασίας τοῦ συγγραφέα.

Νομίζω ὅτι οἱ παραπάνω ἐρευνητές ἔδωσαν μεγαλύτερη ἔμφαση ἀπ' ὅσο ἔπρεπε στά μυθικά στοιχεῖα τῶν κινεζικῶν πηγῶν, δεδομένου ὅτι ἡ ὑπαρξή τους δέν ἀποτελεῖ ἔκπληξη. Τέτοιου εἴδους ὕλικό παρέχεται ὅταν οἱ πληροφορίες γιά μιά μακρινή χώρα εἶναι ἀνεπαρκεῖς ἢ ὅταν παρατηρεῖται ὑποχώρηση τῶν γνώσεων. Τό ἴδιο διαπιστώνουμε καί σέ δυτικές πηγές. Μετά τόν Β' μ.Χ. αἰώνα παρατηρεῖται ὑποχώρηση τῶν γεωγραφικῶν γνώσεων, μέ ἀποτέλεσμα νά βρίσκουμε μυθικά στοιχεῖα γιά τήν ἄπω Ἐνατολή ἀκόμη καί σέ σοβαροῦς ἱστορικούς, ὅπως ὁ Ἀμμιανός Μαρκελλίνος. Σέ μερικά ἄλλα βυζαντινά κείμενα, μάλιστα, (Pseudo-Caesarius, *Expositio totius mundi et gentium* κλπ.) τά μυθικά στοιχεῖα ἀποτελοῦν τόν κορμό τῆς ἀφήγησης, ἐνῶ, ἀπό τήν ἄλλη πλευρά, ἡ ὁμοιότητα ἀνάμεσα σέ ὀρισμένα ἀπό αὐτά καί μερικά χωρία τῶν κινεζικῶν πηγῶν εἶναι φανερή.

Μποροῦμε νά συμπεράνουμε λοιπόν ὅτι σέ κινεζικά καί βυζαντινά κείμενα ὑπάρχει ὁ ἴδιος ἰδεαλισμός, ἀποτέλεσμα τῆς μεγάλης ἀπόστασης πού χώριζε τοὺς δύο κόσμους καί τῆς ἀγνοίας. Ἡ μόνη διαφορά εἶναι ὅτι οἱ Κινέζοι βρέθηκαν στήν ἀνάγκη νά ἐξηγήσουν τό ὄνομα Ta-Ch'in (μεγάλη Κίνα), πού εἶχαν δώσει στό κράτος αὐτό, συσχετίζοντάς το, φυσικά, μέ τή δική τους χώρα καί συνδυάζοντας τό ἐπίθετο ta (μεγάλος) μέ τό ὕψος τῶν κατοίκων του· μιά ἄλλη Κίνα δηλ. τῆς ὁποίας οἱ κάτοικοι εἶχαν μεγαλύτερο ἀνάστημα. Τήν ἐποχή ἐκείνη δέ θά ἦταν δυνατό νά δοθεῖ ἄλλη ἐξηγήσις. Ἔτσι, νομίζω πῶς δέν μπορεῖ νά γίνει ἀποδεκτή ἡ ἀποψη ἐκείνων τῶν ἐρευνητῶν πού συνδέουν τό ὄνομα «μεγάλη Κίνα» μέ τόν ὑψηλό πολιτισμό τῆς δυτικῆς αὐτῆς χώρας, ἐπειδή εἶναι ἀδύνατο οἱ Κινέζοι νά τοποθετοῦσαν, τήν ἐποχή αὐτή, ἄλλον λαό σέ ἀνώτερο πολιτιστικό ἐπίπεδο ἀπό τό δικό τους. Τό πιθανότερο, ὅμως, ὅπως θά δοῦμε παρακάτω, εἶναι τό ὄνομα Ta-Ch'in νά μὴν ἔχει καμιά σχέση μέ τίς δύο παραπάνω σημασίες, πού δέν πρέπει νά εἶναι παρά μεταγενέστερες ἐξηγήσεις.

Ἡ σύγκριση λοιπόν ἀνάμεσα σέ κινεζικές καί δυτικές (κυρίως βυζαντινές) πηγές συμβάλλει στή μὴ ἀπορρίψη τῶν πρώτων, μέ τό πρόσχημα ὅτι περιέχουν οὐτοπικά στοιχεῖα. Δέν μποροῦμε νά ἀπορρίψουμε ὀλόκληρη τήν ἀφήγηση τοῦ Ἀμμιανοῦ Μαρκελλίνου, ἐπειδή περίπου ἡ μισή ἀπ' αὐτή περιέχει μυθικά στοιχεῖα καί, πολύ περισσότερο, δέν μποροῦμε νά ἀπορρίψουμε τόν Πτολεμαῖο, ἐξαιτίας τῆς μυθώδους ὕλης τοῦ Ψευδοκαيسάρου. Δέν εἶναι δύσκολο νά καταλάβει κανεὶς ὅτι μερικές πληροφορίες τῶν κινεζικῶν

χρονικῶν ἀναποκρίνονται στήν πραγματικότητα, ὅπως, π.χ., ἐκείνη πού ἀναφέρει ὅτι οἱ Πάρθοι ἔθεταν ἐπὶ τὰς ἡμέρας τῆν ἐπικοινωνία ἀνάμεσα στήν Κίνα καί στό Βυζάντιο, ἀφοῦ ὁ περσικός ρόλος στή διακίνησιν τοῦ μεταξιοῦ εἶναι γνωστός. Τό ἴδιο μπορούμε νά ποῦμε γιά τήν πληροφορία πού μνημονεύει ἕνα ἄλλο κινεζικό χρονικό, ἡ δυναστική ἱστορία τῶν Liang, 502-556 μ.Χ. (Liang shu), ὅτι ἔμποροι ἀπό τό Ta-Ch'in ἐπισκέπτονταν συχνά περιοχές τῆς Ἰνδοκίνας, ἀφοῦ γραπτές πηγές καί ἀρχαιολογικά τεκμήρια ἀποδεικνύουν ἐπαφές ἀνάμεσα στήν τελευταία καί στό Ρωμαϊκό κράτος.

Σχετικά μέ τήν ἄποψη τοῦ Shiratori γιά ἀναξιόπιστία τῆς ἱστορίας τῆς νεότερης δυναστείας τῶν Wei (Wei shu) γύρω ἀπό τό ὄνομα τῆς πρωτεύουσας, An-tu, τό χωρισμό της σέ πέντε πόλεις κλπ., μπορούμε νά ἀντιπαραθέσουμε τή γνώμη τοῦ Edkins πού θεωρεῖ τήν ἀφήγησιν τοῦ χρονικοῦ αὐτοῦ γιά περιοχές τῆς Δύσης ἔγκυρη, ἡ ὁποία βασίστηκε σέ πληροφορίες διπλωματικῆς κινεζικῆς ἀποστολῆς στήν Κεντρική Ἀσία τό 435. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, τίποτε δέν δικαιολογεῖ τή μετάφρασιν τοῦ ὀνόματος τῆς πρωτεύουσας An-tu καί τήν ἀναγωγή του στή σφαῖρα τῆς οὐτοπίας, ἀφοῦ τά κινεζικά χρονικά δέ μᾶς δίνουν τήν προέλευσιν τοῦ ὀνόματος αὐτοῦ, σέ ἀντίθεσιν μέ τό ὄνομα Ta-Ch'in. Θά μπορούσαμε μάλιστα νά ποῦμε ὅτι ἡ δυναστική ἱστορία πού μᾶς παρέχει αὐτές τίς πληροφορίες γιά τήν πρωτεύουσα τῆς δυτικῆς αὐτῆς χώρας εἶναι μιά πιό ρεαλιστική ἀφήγησιν τῆς ἱστορίας τῆς νεότερης δυναστείας τῶν Han, ἡ ὁποία, ὅπως εἶδαμε, μνημονεύει τό μῦθο τῶν πέντε παλατιῶν. Στήν ἱστορία τῆς νεότερης δυναστείας τῶν Wei τά πέντε παλάτια ἔγιναν πέντε πόλεις πού εἶναι ὀρθότερο: ἕνα πέρασμα ἀπό τήν οὐτοπία στήν πραγματικότητα.

Βέβαια, τά κινεζικά χρονικά περιέχουν καί ὕλη πού εἶναι τελείως μυθική. Ἡ ἀφήγησιν π.χ. τῆς Hsi-wang-mu (βασιλίςσα μητέρα τῆς Δύσης) ἀνήκει σ' αὐτή τήν κατηγορία. Πρόκειται γιά ἕνα εἶδος θεᾶς πού ζοῦσε στήν περιοχὴ τοῦ δύνοντος ἡλίου. Τά κινεζικά χρονικά, γιά τά ὁποία μιλήσαμε παραπάνω, τοποθετοῦν τήν κατοικία τῆς θεᾶς αὐτῆς δυτικά τοῦ Ta-Ch'in. Ἀρχαιότερες ὁμως κινεζικῆς πηγῆς ἀναφέρουν ὅτι ἡ θεὰ ζοῦσε κοντά στά βουνά K'un-lun, ἀπό τά ὁποία πηγάζει ὁ Κίτρινος ποταμός, ὅπου καί τήν ἐπισκέφθηκε ὁ μυθικός βασιλιάς Mu, τῆς δυναστείας τῶν Cou. Τήν ἐποχὴ αὐτὴ οἱ γεωγραφικῆς γνώσεις ἦταν περιορισμένες καί πίστευαν ὅτι ἡ τελευταία περιοχὴ ἦταν ἡ πιό ἀπομακρυσμένη. Ὁ μῦθος λοιπόν τῆς Μητέρας βασιλίτσας τῆς Δύσης ἐτοποθετεῖτο τόσο δυτικότερα, ὅσο προχωροῦσαν οἱ γεωγραφικῆς γνώσεις. Τό ἴδιο συμβαίνει καί μέ τή δύση τοῦ ἡλίου. Παλαιότερα πίστευαν ὅτι τό σημεῖο ὅπου ἔδυε ὁ ἥλιος βρισκόταν δυτικά τῆς T'iao-chih (Βαβυλωνία). Ἀργότερα, ὅταν οἱ Κινέζοι πληροφορήθηκαν πῶς δυτικά τῆς Βαβυλωνίας ὑπάρχει ἡ χώρα Ta-Ch'in, μετατόπισαν τό σημεῖο αὐτό δυτικότερα τῆς τελευταίας.

Ὡς τώρα, μιλήσαμε γιά δυό κατηγορίες ὕλης πού περιέχονται στά κινεζικά χρονικά: αὐτήν πού ἀνταποκρίνεται στήν πραγματικότητα καί τή μυθική. Μιά τρίτη κατηγορία εἶναι ἐκεῖνη πού θά μπορούσαμε νά ὀνομάσουμε συμβολική, ἀφοῦ, ἐκ πρώτης, τουλάχιστον, ὄψεως, δέν φαίνεται ὅτι μπορεῖ νά ἐξηγηθεῖ μέ τή λογική. Τό πῶς χαρακτηριστικό παράδειγμα εἶναι ἐκεῖνο τοῦ «θαλασσινοῦ προβάτου». Τά κινεζικά χρονικά μνημονεύουν ὅτι οἱ κάτοικοι τοῦ Ta-Ch'ip κατασκευάζουν ἐνδύματα ἀπό τό μαλλί τοῦ θαλασσινοῦ προβάτου. Ἡ ἱστορία τῆς παλαιότερης δυναστείας τῶν Wei, μάλιστα, ἀναφέρει, στή συνέχεια, ὅτι ὅλα τά κατοικίδια ζῶα αὐτῆς τῆς χώρας προέρχονται ἀπό τή θάλασσα. Μολονότι ὁ Bretschneider εἶχε, ἀρκετά νωρίς, ἐκφράσει τήν ἄποψη ὅτι πρόκειται γιά νῆμα πού προέρχεται ἀπό τόν θαλασσινό πίννο, πολλοί ἐρευνητές δέ δέχονται ὅτι μπορεῖ ἡ ἱστορία αὐτή νά ἀνταποκρίνεται στήν πραγματικότητα. Τελευταία, μάλιστα, ἐκφράσθηκε ἡ ἄποψη ὅτι ἡ ἀποδοχή τῆς δείχνει ἀφέλεια. Ἴσως στό σημεῖο αὐτό θά μπορούσε νά μᾶς βοηθήσει ἡ λαογραφία, ἂν ληφθεῖ ὑπόψη ὅτι ὑπάρχουν παραδόσεις πού μέ τό πέρασμα τοῦ χρόνου ἔχουν ἀλλοιωθεῖ, παρέμεινε ὅμως ἀκόμη μέσα τους ἕνας πυρήνας ἀλήθειας. Ἡ παρατήρηση αὐτή, τουλάχιστο, μπορεῖ νά μᾶς ἀποτρέψει ἀπό τήν ἀπόρριψη ὕλης πού ἐκ πρώτης ὄψεως φαίνεται μυθική ἢ παράλογη.

Νομίζω ὅτι ἐκεῖνο πού μᾶς λείπει στήν περίπτωση αὐτή εἶναι ὁ συνδετικός κρίκος ἀνάμεσα στόν πίννο καί τό θαλασσινό πρόβατο καί ὁ κρίκος αὐτός μᾶς δίνεται ἀπό τούς Ἑλληνας καί Λατίνους συγγραφείς. Πρόκειται γιά τήν ἔκφραση «ἔριον θαλάσσης», μέ τήν ὁποία οἱ συγγραφείς αὐτοί ἐννοοῦσαν τό νῆμα πού ἔπαιρναν ἀπό τόν πίννο, τό «πιννικόν». Ὁ Laufer ἀναφέρει ὅτι ἡ ἔκφραση αὐτή συναντᾶται γιά πρώτη φορά στόν Ἀλκίφρονα, συγγραφέα τοῦ Β' μ.Χ. αἰώνα καί ὅτι ἔχει τήν ἀρχή τῆς στήν ἑλληνιστική παράδοση. Ἀπό ἐκεῖ πέρασε στήν κινεζική καί ἀραβική γραμματεία. Δέν εἶναι δύσκολο, λοιπόν, νά καταλάβει κανεῖς ὅτι οἱ Κινέζοι — ἢ ἴσως ἄλλοι συγγραφείς τῆς κεντρικῆς Ἀσίας ἀπό τούς ὁποίους ἀντλήσαν οἱ Κινέζοι συγγραφείς — δέ γνώριζαν ἀκριβῶς γιά τί ἐπρόκειτο καί ἔχοντας μπροστά τους κάποιο κείμενο μέ τήν ἔκφραση «θαλασσινό μαλλί» ἔκαναν ἕνα βῆμα περισσότερο καί δημιούργησαν τό θαλασσινό πρόβατο, ἀφοῦ εἶναι γνωστό ὅτι τό πῶς συνηθισμένο ζῶο πού μᾶς προμηθεύει μαλλί εἶναι τό πρόβατο. Ἀλλά ὁ συγγραφέας ἐνός ἀπό τά κινεζικά χρονικά, ὅπως εἶδαμε, δέ σταμάτησε ὡς ἐδῶ· ἔκανε ἀκόμη ἕνα μεγαλύτερο βῆμα, γράφοντας ὅτι ὅλα τά κατοικίδια ζῶα προέρχονται ἀπό τή θάλασσα. Φτάσαμε λοιπόν σ' ἕνα τελείως ἀφελές σημεῖο πού μπορέσαμε ὅμως νά ἐξηγήσουμε, ἀφοῦ παρακολουθήσαμε ὅλα τά στάδια ἀπό τά ὁποία πέρασε ἡ ἱστορία αὐτή. Τό γενικότερο συμπέρασμα εἶναι ὅτι δέν μπορούμε νά ἀπορρίψουμε τέτοιου εἴδους πληροφορίες καί νά κατηγορήσουμε τούς Κινέζους συγγραφείς γιά μυθοπλασία.

Τέλος, πρέπει νά αναφέρουμε ὅτι παρουσιάζει ἐνδιαφέρον ἡ παρατήρηση τοῦ Laufer ὅτι ἡ ἱστορία τοῦ θαλασσινοῦ προβάτου ἔχει τίς ρίζες τῆς στήν ἑλληνιστική παράδοση. Ὁ ἴδιος συγγραφέας διαπίστωσε παρόμοια ἐπίδραση καί σέ ἄλλες περιπτώσεις, ὅπως τά ἀναφερόμενα στίς κινεζικές πηγές γιά ἓνα εἶδος ἐνδύματος στό Ta-Ch'in πού καθαρίζεται περνώντας το ἀπό φλόγες (πρόκειται γιά τό ἐνδύμα ἄσβεστος) καί γιά ἓνα πολύτιμο λίθο, πιθανότατα τό διαμάντι. Ὑπάρχει λοιπόν μιᾶ ἀμοιβαία ἐπίδραση μεταξύ Κίνας καί Δύσης· τά νέα ἔφθαναν ἀπό τή Δύση στήν Κίνα γραπτῶς ἢ προφορικῶς ἀλλά συνήθως ἔφταναν ἀργότερα καί ἀλλοιωμένα. Δέν πρέπει λοιπόν νά κρίνουμε μέ αὐστηρότητα τίς κινεζικές πηγές, ὅπως δέν πρέπει, ἐξάλλου, νά κρίνουμε μέ αὐστηρότητα καί τίς δυτικές πηγές, ὅταν μᾶς παρέχουν οὐτοπικές πληροφορίες. Γιά νά βροῦμε μιᾶ ἄκρη σχετικά μέ τά προβλήματα πού παρουσιάζουν οἱ κινεζικές ἱστορίες πρέπει νά στηριχτοῦμε σέ ἱστορικά, τοπογραφικά καί γλωσσολογικά τεκμήρια καί νά κάνουμε κριτική τῶν πηγῶν, τακτική πού θά μᾶς ἐπιτρέψει, πιθανότατα, νά ἐντοπίσουμε κοινά στοιχεῖα πού θά μᾶς ὀδηγήσουν στή λύση τοῦ προβλήματος τῆς μεγάλης Κίνας.

Τό κλειδί γιά τόν ἐντοπισμό τῆς μυστήριας αὐτῆς χώρας εἶναι ἡ ταύτιση τῆς Δυτικῆς θάλασσας, πέρα ἀπό τήν ὁποία βρισκόταν. Καμιᾶ ἀπό τίς θάλασσες τῆς περιοχῆς (Περσικός, Ἰνδικός ὠκεανός, Ἐρυθρά, Κασπία, Εὐξεινος Πόντος, Μεσόγειος) δέν ἔρχεται σέ συμφωνία μέ τίς τοπογραφικές λεπτομέρειες πού μᾶς δίνουν τά κινεζικά χρονικά. Ποιά εἶναι, λοιπόν, ἡ θάλασσα αὐτή; Ἐκινώντας ἀπό ἓνα χωρίο τοῦ Στράβωνα ὁ ὁποῖος ὑπολογίζει τήν ἀπόσταση ἀπό τή Μεσόγειο ὡς τήν Κασπία, μέσω βόρειας Μεσοποταμίας, σέ 10.000 στάδια καί ἀπό τήν Κασπία ὡς τό ἀνατολικότερο ἄκρο τῆς γῆς σέ 30.000 στάδια, καθῶς καί ἀπό ἓνα ἄλλο χωρίο τοῦ Ἀμμιανοῦ Μαρκελλίνου γιά τά λιοντάρια τῆς Μεσοποταμίας καί ἓνα τρίτο τοῦ Προκοπίου γιά τοὺς ντόπιους σατράπες τῆς νότιας Ἀρμενίας, χωρία πού μποροῦν νά συγκριθοῦν μέ ἀντίστοιχα τῶν κινεζικῶν πηγῶν, καταλήγουμε στήν πρόταση ὅτι ἡ μέν κυρτή δυτική θάλασσα εἶναι οἱ ποταμοὶ Τίγρις καί Εὐφράτης τά δέ ὑποτελῆ κρατίδια εἶναι οἱ ἡμιανεξάρτητες ἀρμενικές σατραπείες τοῦ ἄνω ροῦ τοῦ Τίγρι καί τῆς γύρω περιοχῆς (Σοφηνή, Ἰγγιληνή, Ἀντισιτηνή, Σοφανηνή, Σίζαρα, Ἀκιλησηνή). Δέν μποροῦμε νά ποῦμε σέ λεπτομέρειες αὐτή τή στιγμή, ἡ παραπάνω ὁμως πρόταση συμφωνεῖ μέ τά γραφόμενα στίς κινεζικές πηγές τοπογραφικά (λεπτομέρειες γιά τό σχῆμα, τά νερά καί τό ταξίδι στή δυτική θάλασσα — θέση καί ἀποστάσεις ἀνάμεσα στά ὑποτελῆ κρατίδια) γλωσσολογικά (φωνητική ὁμοιότητα ἀνάμεσα στά ὀνόματα τῶν ἀρμενικῶν σατραπειῶν καί ἐκεῖνα τῶν ὑποτελῶν κρατῶν στό Ta-Ch'in πού μνημονεύουν οἱ κινεζικές πηγές) καί ἱστορικά (χρονολογία ἐντάξεως τῶν ἀρμενικῶν σατραπειῶν στό ρωμαϊκὸ κράτος, τίτλος τῶν ἡγεμόνων τους, κλπ.).

Μποροῦμε, λοιπόν, τώρα, νά ποῦμε μέ βεβαιότητα ὅτι τό μυστηριῶδες

αυτό κράτος πού βρισκόταν δυτικά τῆς Δυτικῆς θάλασσας ταυτίζεται μέ τό ἀνατολικό τμήμα τοῦ Ρωμαϊκοῦ-Βυζαντινοῦ κράτους ἢ, καλύτερα, μέ ὄσες περιοχές τοῦ κράτους αὐτοῦ γνώριζαν οἱ Κινέζοι· λιγότερες τήν ἐποχή πού γραφόταν ἡ ἱστορία τῆς νεότερης δυναστείας τῶν Χάν, περισσότερες τήν ἐποχή πού γραφόταν ἡ ἱστορία τῆς παλαιότερης δυναστείας τῶν Wei.

Ἔχοντας ὑπόψη τά παραπάνω τοπογραφικά στοιχεῖα, μπορούμε, νομίζω, νά ταυτίσουμε τήν περίφημη «ἐναέρια γέφυρα», ἡ ὁποία περνοῦσε πάνω ἀπό τή θάλασσα καί εἶχε μήκος 230 li (δηλ. στάδια). Ἄν λάβουμε ὑπόψη τή φύση τῆς θάλασσας (πρόκειται, ὅπως εἶπαμε, γιά τόν Εὐφράτη καί τόν Τίγρι), ὀρισμένα χωρία Ἑλλήνων καί Λατίνων συγγραφέων (κυρίως τοῦ Στράβωνος καί τοῦ Πλινίου) πού μιλοῦν γιά ὑπόγεια διάβαση τῶν νερῶν τοῦ Τίγρι, τήν ὑπαρξη ἑνός φυσικοῦ τοῦννελ στόν ἄνω ροῦ τοῦ Zibene Τίγρι, τό ὄνομα τῆς πόλης Lü-fen, δυτικά τῆς ὁποίας, σύμφωνα μέ τίς κινεζικές πηγές, βρισκόταν ἡ γέφυρα, πού ταυτίζουμε μέ τή Μαρτυρόπολη (ντόπιο ὄνομα Nefer) καθώς καί τό χωρίο τοῦ Προκοπίου σχετικά μέ τίς διαβάσεις πού βρισκόνταν ἐπίσης δυτικά τῆς πόλης αὐτῆς καί ὀδηγοῦσαν βόρεια, πρέπει νά θεωρήσουμε τήν παράξενη αὐτή γέφυρα ὡς προϊόν συμφυρμού ὄσων ἀναφέρονται στόν Πλίνιο γιά τά 22 μίλια τοῦ ὑπόγειου ρεύματος τοῦ Τίγρι πού ἀναδύοταν κοντά στό Νυμφαῖον (= Lü-fen = Μαρτυρόπολις) καί τῆς ὑπαρξης τοῦ παραπάνω φυσικοῦ τοῦννελ, ἀπ' ὅπου πράγματι περνοῦσε ὁ δρόμος πού ὀδηγοῦσε βόρεια.

Ἵστερα ἀπό τήν τούτιση τῶν τοπωνυμίων πού κάναμε παραπάνω, εἶναι φανερό, ὅτι ὄλοι οἱ δρόμοι πού περνοῦσαν ἀπό ἐκεῖ, καθώς καί ὁ ὑγρός δρόμος τῆς Δυτικῆς θάλασσας ὀδηγοῦσαν πρός τήν Ἀντιόχεια. Πρόκειται γιά τό δρόμο μέσω τοῦ ρεύματος τοῦ Τίγρι καί Εὐφράτη ἢ κατά μήκος τῶν ὀχθῶν τῶν δύο ποταμῶν, τόν γνωστό δρόμο πού περνοῦσε ἀπό τή Νίσιβι καί τούς δρόμους πού περνοῦσαν βόρεια ἀπό τόν Τίγρι, ἀπό τίς πόλεις Μαρτυρόπολη καί Ἄμιδα, ὀδηγώντας ἐκεῖ ἀπό τά Ἐκβάτανα, πιθανότατα μέσω τῆς περιοχῆς τῆς λίμνης Βάν. Ἡ ἱστορία τῆς πρώιμης δυναστείας τῶν Wei ἀναφέρει μάλιστα καί δρόμο πού ἔφθανε ἐκεῖ ἀπό τό κάτω μέρος τῆς χώρας. Πρόκειται πιθανότατα γιά τό δρόμο πού ἀπό τήν Ἐρυθρά ὀδηγοῦσε στή νῆσο Ἰωτάβη καί ἀπό ἐκεῖ στήν Ἀντιόχεια, μέσω Αἰλάνας (σημ. Ἄκαμπα) καί Πέτρας. Ἡ ἑλληνική μεγαλούπολη τῆς Ἀνατολῆς ἦταν, λοιπόν, γιά τούς Κινέζους ἡ πρωτεύουσα τοῦ Ρωμαϊκοῦ καί ἔπειτα Βυζαντινοῦ κράτους. Ὁ Hirth ἀποδεικνύεται ὅτι τελικά εἶχε δίκαιο, μολονότι ἔφθασε σέ αὐτό τό συμπέρασμα ἀκολουθώντας λανθασμένο δρόμο καί εἶναι, ὡς ἕνα σημεῖο, ὑπεύθυνος γιά τίς ὄσες ἀκρότητες ἐγράφησαν μετά τήν ἐκδοση τοῦ βιβλίου του γιά τή λύση τοῦ μυστηρίου τῆς μεγάλης Κίνας. Ἀπό τήν ἄλλη πλευρά, ὅμως, ὁ Hirth ἦταν ὁ ἐρευνητής πού πρόσφερε τά περισσότερα γιά τή λύση τοῦ προβλήματος αὐτοῦ καί ἡ ἐπιμονή του νά προσπαθεῖ νά ἐξηγήσει τό κάθε τί

πού αναφερόταν στις κινεζικές πηγές αποδεικνύεται ότι αξίζει τον κόπο.

Μιλήσαμε ήδη για τη φωνητική ομοιότητα των τοπωνυμίων που αναφέρονται στα κινεζικά χρονικά με όρισμένα ονόματα περιοχών της νότιας Ἀρμενίας, όπως και για την ομοιότητα του ονόματος An-tu με την Ἀντιόχεια. Ἀπομένει να μιλήσουμε για το μεγάλο πρόβλημα, που απασχόλησε σχεδόν όλους τους ἔρευνητές· την προέλευση του ονόματος Μεγάλη Κίνα (Ta-Ch'in). Τό να ονομάζουν οι Κινέζοι τό Ρωμαϊκό-Βυζαντινό κράτος Κίνα είναι περιεργο ἀλλά τό να τό ονομάζουν μεγάλη Κίνα φαίνεται κατ' ἀρχήν τελείως ἀντίθετο πρὸς τήν κινεζική νοοτροπία πού θεωροῦσε όλους τους ἄλλους λαούς βαρβάρους. Ἔτσι, καταλαβαίνουμε τήν ἐναγώνια προσπάθεια των Κινέζων να ἐξηγήσουν τό ὄνομα αὐτό, καθώς και τήν ἐρμηνεία πού δίνουν: ότι δηλ. πρόκειται για κατοίκους πού μοιάζουν με τους Κινέζους ἀλλά είναι πῶ ψηλοί στό ἀνάστημα. Λίγες λαογραφικές και τοπωνυμολογικές γνώσεις ἄν ἔχει κανείς, εὐκολα καταλαβαίνει ότι πρόκειται για μεταγενέστερη ἐξήγηση. Ἄν εἶναι δύσκολο να βροῦμε ομοιότητα ἀνάμεσα στους κατοίκους τῆς Κίνας και τῆς ἀνατολικῆς Μεσογείου, πῶ δύσκολο εἶναι να ἐξηγήσουμε ότι τό ὄνομα αὐτό προήλθε ἀπό πολιτισμική ομοιότητα, γιατί, τότε, ὅπως ἀναφέραμε, δέν μπορεί να ἐξηγηθεῖ τό ἐπίθετο «μεγάλη», ἀφοῦ εἶναι ἀδύνατο οἱ Κινέζοι να θεωροῦσαν ἄλλο λαό πνευματικά ἀνώτερο. Πρέπει, λοιπόν, να ἀναζητήσουμε ἄλλοῦ τήν ἐξήγησή του.

Μερικοί ἔρευνητές συνδέουν τό ὄνομα Ta-Ch'in με τά ὄνόματα Τύρος, Συρία και Daksina. Τό τελευταῖο, ὄνομα του νότιου τμήματος τῆς Ἰνδικῆς χερσονήσου, εἶναι φωνητικά πολύ κοντά στό Ta-Ch'in και δύσκολα θά μπορούσε κανείς να τό ἀπορρίψει, ἀφοῦ οἱ κάτοικοι τῆς τελευταίας χώρας ἔφθαναν στήν ἄπω Ἀνατολή, κυρίως για ἐμπορικούς λόγους, ἀπό τήν ἴδια κατεύθυνση πού ἔρχονταν και οἱ κάτοικοι τῆς νότιας Ἰνδίας κι ἔτσι ἦταν εὐκολο να ταυτιστοῦν. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά ὅμως εἶναι παρακινδυνευμένο να ταυτίσει κανείς ἕνα κινεζικό με ἕνα δυτικό ὄνομα, λαμβάνοντας ὑπόψη μόνο τή φωνητική τους ομοιότητα, ἄν δέν ὑπάρχουν πρόσθετες τοπογραφικές και ἱστορικές πληροφορίες. Ἀπόδειξη τούτου ἀποτελεῖ ἡ διαπίστωση ότι για ἕνα ὄνομα πού μνημονεύεται σέ κινεζικές πηγές ἔχουν προταθεῖ διάφορα τοπωνύμια πού ὅλα μοιάζουν μεταξύ τους.

Νομίζω ότι ἡ λύση του προβλήματος μᾶς δίνεται συγκρίνοντας ὁρισμένες κινεζικές και Ἰνδικές πηγές. Ὑπάρχει ἕνα Ἰνδικό βουδιστικό κείμενο, γραμμένο σέ γλώσσα Pali πού συνδέεται με τό ὄνομα του θρυλικῶ Ἑλληνα βασιλιᾶ του ἑλληνοϊνδικῶ βασιλείου τῆς Ἰνδίας, Μένανδρου, τό «Milindaraha» (= Ἐρωτήσεις του Μενάνδρου). Ἡ κινεζική μετάφραση του ἔργου αὐτοῦ πού ἔγινε τόν Δ' μ.Χ. αἰῶνα ἀναγράφει, σ' ἕνα σημεῖο, τό ὄνομα Ta-Ch'in μεταφράζοντας τό ὄνομα Yonakas. Yonakas, ὅμως, ἢ Yonas ἢ Yavanas ἦταν ὄνόματα με τά ὅποια οἱ Ἰνδοί ἐννοοῦσαν τους Ἑλληνες, ιδιαίτερα

τῆς Βακτρίας καί τῆς Ἰνδίας. Ἐξ ἄλλου, καί σέ μερικές ἄλλες περιοχές τῆς Ἀνατολῆς τά ὀνόματα Ta-Ch'in καί Yavanas ἤ ταυτίζονται ἢ βρίσκονται σέ γειτονικές περιοχές. Ὑπάρχουν ὀρισμένες ἐνδείξεις πού μᾶς ἐπιτρέπουν νά συμπεράνουμε ὅτι ὁ συγγραφέας τοῦ κινεζικοῦ κειμένου δέ μεταφράζει ἀπλῶς τόν Ἰνδικό ὄρο ἀλλά γνωρίζει τή σχέση ἀνάμεσα στό Ta-Ch'in τῆς Μεσογείου καί στήν ὁμώνυμη περιοχή τῆς Ἰνδίας· δηλαδή ὅτι οἱ κάτοικοί τους ἦταν τῆς ἴδιας φυλῆς καί γλώσσας, ἢ, τουλάχιστο, ὅτι οἱ Yavanas τῆς Βακτρίας καί τῆς Ἰνδίας προέρχονταν ἀπό τήν περιοχή πέραν τοῦ Τίγρη καί τοῦ Εὐφράτη.

Ἡ ἱστορία τῆς νεότερης δυναστείας τῶν Χάν εἶναι ἡ κινεζική πηγή πού μνημονεύει γιά πρώτη φορά τό ὄνομα Ta-Ch'in. Πιθανότατα, τό ὄνομα αὐτό ἐγινε γνωστό στό τέλος τοῦ Α΄ μ.Χ. αἰώνα, οἱ Κινέζοι ὁμως πρέπει νά γνώριζαν τίς περιοχές τῶν ἐλληνοϊνδικῶν βασιλείων ἀπό πολύ πιό νωρίς· προφανῶς ἀπό τό τέλος τοῦ Β΄ αἰώνα π.Χ., ὅταν ὁ Κινέζος ἀπεσταλμένος Chang-K'ien βρισκόταν στήν κεντρική Ἀσία, ἢ λίγο ἀργότερα. Εἶναι πολύ πιθανό τό ὄνομα Ch'in πού συναντοῦμε σέ πηγές τῆς ἐποχῆς καί ἀφορᾶ κατοίκους στήν παραπάνω περιοχή νά μήν ἔχει σχέση μέ τούς Κινέζους, οἱ ὁποιοί τότε ὀνομάζονταν Han, ἀλλά μέ τούς Ta-Ch'in τῆς Ἰνδίας. Τό ἐρώτημα πού τίθεται, ὁμως, τώρα, ἂν δεχτοῦμε τήν ἐκδοχή αὐτή, εἶναι γιατί οἱ κινεζικές πηγές τῆς ἐποχῆς, (Β΄ καί Α΄ αἰ. π.Χ.) ὀνομάζουν τή χώρα πέραν τῆς Δυτικῆς θάλασσας μέ διαφορετικό ὄνομα, Li-kan. Νομίζω ὅτι ἡ ἀπάντηση εἶναι πῶς δέ γνώριζαν τή σχέση ἀνάμεσα στούς Ἕλληνες τῆς Ἰνδίας καί τῶν περιοχῶν τῆς ἀνατολικῆς Μεσογείου. Ὅταν ἀργότερα τό ἔμαθαν, ἐγκατέλειψαν τό ὄνομα Li-kan καί στό ἐξῆς οἱ περιοχές δυτικά τοῦ Τίγρη καί τοῦ Εὐφράτη θά ἀποτελέσουν γι' αὐτούς τό κυρίως Ta-Ch'in.

Μποροῦμε λοιπόν νά ποῦμε ὅτι τό ὄνομα Ta-Ch'in εἶναι ἰσοδύναμο μέ τό Ἰνδικό Yavanas (Yonas, Yonakas), δηλ. μέ τό ὄνομα Ἕλληνες, ἀλλά ἡ ἐτυμολογία του εἶναι πολύ δύσκολη. Ὑστερα ἀπ' ὅσα ἀναφέραμε παραπάνω, μεγάλο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ θεωρία τοῦ Edkins πού πιστεύει ὅτι τό κινεζικό Ch'in καί τό Ἰνδικό Yavana ἔχουν ἐτυμολογική συγγένεια, ἐπειδή τήν ἐποχή ἐκείνη τό πρῶτο προφερόταν Dzan. Τήν ἴδια περίπου προφορά δίνουν στό Ch'in καί ἄλλοι ἐπιστήμονες, ἀλλά, ὅπως ἀναφέραμε, ἤδη, εἶναι πολύ δύσκολο νά ἐτυμολογηθεῖ μιᾶ κινεζική λέξη, γιατί ἡ προφορά ἑνός κινεζικοῦ χαρακτηριστοῦ δέν εἶναι εὐκόλο νά βρεθεῖ, ὅταν, μάλιστα, ἔχουν περάσει τόσο αἰῶνες. Ἔτσι, νομίζω, πιθανότερο εἶναι τό ὄνομα Ch'in νά προέρχεται ἀπό τό σανσκριτικό «Cīna», ὄνομα περιοχῆς πού βρισκόταν στή ΒΔ Ἰνδία, μέσα ἡ κοντά σέ περιοχές ὅπου κατοικοῦσαν Ἕλληνες.

Ὅπως ἀναφέραμε ἤδη, ἡ ἐν λόγῳ χώρα τῆς ἄνω Δύσης μνημονεύεται σέ παλαιότερα χρονικά μέ τό ὄνομα Li-Kan. Ἀπό τίς ἀπόψεις πού ἔχουν ἐκφρασθεῖ γιά τήν προέλευση τοῦ ὀνόματος αὐτοῦ νομίζω ὅτι ἡ ἐπικρατέστερη

είναι εκείνη πού τό συνδέει μέ τούς Σελευκίδες τῆς Συρίας. Οἱ πληροφορίες πού εἶχαν οἱ Κινέζοι γιά τό Li-kan ἦταν πολύ φτωχές. Ἦταν σχεδόν μιά terra incognita. Μιλήσαμε ἤδη καί γιά τή χώρα T'iao-chih πού ταυτίστηκε ἀπό τόν Hirth μέ τή Βαβυλωνία. Τώρα, μετά τόν ἐντοπισμό τῆς Δυτικῆς θάλασσας, ἡ ταύτιση αὐτή πρέπει νά θεωρεῖται ὡς βέβαιη. Τά παλαιότερα χρονικά (Shih-chi καί Ἱστορία τῆς παλαιότερης δυναστείας τῶν Han) παρέχουν σημαντικές πληροφορίες γιά τήν περιοχή αὐτή, ἐνῶ ἡ Ἱστορία τῆς νεότερης δυναστείας τῶν Han περιγράφει τήν πρωτεύουσά της. Συγκρίνοντας τήν περιγραφή αὐτή μέ τά ὄσα ἀναφέρονται γιά τήν πόλη Spasinu Charax (κοντά στίς ἐκβολές τοῦ Τίγρι) ἀπό τόν Πλίνιο, γίνεται φανερό ὅτι πρόκειται πράγματι γιά τήν πόλη αὐτή, ἡ ὁποία παλαιότερα ἔφερε, διαδοχικά, τά ὀνόματα Ἀλεξάνδρεια καί Ἀντιόχεια. Τό κινεζικό ὄνομα T'iao-chih εἶναι φωνητικά πολύ κοντά στή δεύτερη ὀνομασία (Ἀντιόχεια). Ἀπό τό ἀρχαιότερο κινεζικό χρονικό πού κάνει λόγο γι' αὐτή τή χώρα (Shih-chi), γίνεται φανερό ὅτι ὅταν οἱ Κινέζοι ἔπαιρναν τίς πρῶτες τους λεπτομερεῖς πληροφορίες γιά τήν περιοχή αὐτή, ἡ ἑλληνική κυριαρχία στήν περιοχή Βαβυλωνίας εἶχε λήξει. Νομίζω ὅτι αὐτός εἶναι ἕνας ἀπό τούς λόγους γιά τή χωριστή της μνεία στίς κινεζικές πηγές. Τή μνημονεύουν ὡς ξεχωριστό κράτος, ἀλλά ἐξαρτώμενη ἀπό τήν Παρθία. Προφανῶς οἱ πληροφορίες αὐτές πάρηταν ὕστερα ἀπό τήν ἐπιβολή τῆς παρθικῆς ὑποτέλειας καί πρὶν ἀπό τήν ἐπικράτηση τοῦ τελευταίου ὀνόματος Spasinu Charax.

Ἡ πρώτη, χρονολογικά, εἶδηση πού ἀναφέρεται στήν παραπάνω περιοχή διασώζεται στήν ἱστορία τῆς παλαιότερης δυναστείας τῶν Wei (Wei-liao), ὅπου μνημονεύεται ὅτι παλαιότερα πίστευαν ὅτι ἡ T'iao-chih ἦταν ἰσχυρότερη ἀπό τήν Παρθία. Ἀσφαλῶς πρόκειται γιά τό ἑλληνιστικό κράτος τῶν Σελευκιδῶν, ἢ μᾶλλον γιά ἕνα μέρος ἀπ' αὐτό, τό ἀνατολικότερο. Αὐτή ἡ πληροφορία εἶναι ἡ πρώτη πού ἀφορᾷ ἑλληνικό κράτος τῆς Μέσης Ἀνατολῆς καί ὁπωσδήποτε ἀντλήθηκε πρὶν ἀπό τήν πτώση τῆς Βαβυλωνίας σέ παρθικά χέρια.

Ὑστερα ἀπ' ὄσα ἀναφέραμε ὡς ἐδῶ, μπορούμε, νομίζω, νά κάνουμε ὀρισμένες χρονολογικές παρτηρήσεις γιά τά τμήματα ἐκεῖνα τῶν κινεζικῶν χρονικῶν πού περιλαμβάνουν πληροφορίες γιά τό Ta-Ch'in. Ἡ γενική ἄποψη εἶναι ὅτι ἡ ἀφήγηση τῆς ἱστορίας τῆς παλαιότερης δυναστείας τῶν Χάν (25-220 μ.Χ.), προηγεῖται τῆς ἱστορίας τῆς παλαιότερης δυναστείας τῶν Wei, (220-264 μ.Χ.) τελευταῖα ὁμως ἐκφράσθηκε ἡ ἀντίθετη ἄποψη, ἰδιαίτερα ἀπό τόν Shiratori, πού πιστεύει ὅτι ὁ συγγραφέας τοῦ πρώτου ἀντέγραψε ἀπό τόν συγγραφέα τοῦ δευτέρου, κάνοντας μιά περίληψη καί προσθέτοντας ἐλάχιστες νέες πληροφορίες. Ἐν τούτοις, κρίνοντας ἀπό ὀρισμένα στοιχεῖα στά κείμενα τῶν δύο χρονικῶν, δέν μπορούμε νά δεχτοῦμε τήν ἄποψη τοῦ Shiratori. Ὁ πιό βέβαιος τρόπος γραφῆς τοῦ κειμένου τῆς ἱστορίας τῆς παλαιότερης

δυναστείας τῶν Wei, ιδιαίτερα σέ ὀρισμένα σημεῖα, ὅπου δίνονται πιό ἀκριβεῖς τοπογραφικές πληροφορίες ἀπό τά ἀντίστοιχα κομμάτια τῆς ἱστορίας τῆς παλαιότερης δυναστείας τῶν Han —πράγμα πού σημαίνει νεότερη πληροφορία— μᾶς κάνει, νομίζω, νά δεχτοῦμε ὅτι ὁ συγγραφέας του εἶχε μπροστά του τό τελευταῖο κείμενο, ἀντέγραψε τό μεγαλύτερο μέρος καί προσέθεσε ὀρισμένα ἐκτεταμένα ἀποσπάσματα γιά τήν τοπογραφία καί τά προϊόντα τῆς χώρας αὐτῆς.

Ὑστερα ἀπό τήν ταύτιση τῶν ἐξαρτώμενων ἀπό τό Ta-Ch'in κρατῶν μέ τίς ἀρμενικές σατραπείες τοῦ ἄνω ροῦ τοῦ Τίγρι, μπορούμε νά προβοῦμε σέ κάποια βέβαιη χρονολογική παρατήρηση. Ἐνα ἀπό αὐτά, ἡ Yü-lo (Egil, Ἰγγληνῆ) στό κείμενο τῆς ἱστορίας τῆς παλαιότερης δυναστείας τῶν Han ἀναφέρεται ὅτι ἀνῆκε στήν Παρθία, ἐνῶ σ' ἐκεῖνο τῆς ἱστορίας τῆς παλαιότερης δυναστείας τῶν Wei ἀναφέρεται ὅτι ἀνῆκε στό Ta-Ch'in. Πρέπει, ἐπομένως, ὁ συγγραφέας τοῦ πρώτου νά ἔγραψε τήν ἀφήγηση γιά τό Ta-Ch'in πρῖν καί ὁ συγγραφέας τοῦ δεύτερου μετά τό 297 μ.Χ., ἔτος κατά τό ὁποῖο ἡ Ἰγγληνῆ, μαζί μέ τίς ἄλλες ἀρμενικές σατραπείες τῆς περιοχῆς, ἐντάχθηκαν στό Ρωμαϊκό κράτος. Ἀπό τά ἄλλα κινεζικά χρονικά ἀξίζει νά μνημονεύσουμε μόνο τήν ἱστορία τῆς νεότερης δυναστείας τῶν Wei (ἡ ὁποία, ἀναφέραμε, μᾶς παρέχει πληροφορίες γιά τήν πρωτεύουσα τοῦ Ta-Ch'in). Νομίζω ὅτι ὁ ὀρισμός τῆς σύνθεσῆς της ἀπό τόν Edkins λίγο μετά τό 435 ἀνταποκρίνεται στήν πραγματικότητα.

Μποροῦμε, λοιπόν, τώρα, νά ποῦμε ὅτι οἱ πληροφορίες γιά τήν ἑλληνική ἐγγύς Ἀνατολή ἔφθασαν στήν Κίνα σέ πέντε στάδια. 1. Πρῖν ἀπό τήν κατάκτηση τῆς Βαβυλωνίας ἀπό τούς Πάρθους, περίπου τό 140 π.Χ. (Wei-liu). 2. Μετά τήν παρθική κατάκτηση (Shih-chi καί Ch'ien-Han-shu). 3. Τέλος τοῦ Β' ἡ, πιθανότερα, τόν Γ' αἰῶνα μ.Χ. (Hou-Han-shu). 4. Στόν Δ' αἰῶνα (Wei-liu) 5. στον Ε' αἰῶνα (Wei-shu).

Μιλῆσαμε ἤδη γιά τίς ὁμοιότητες ἀνάμεσα σέ δυτικά καί κινεζικά κείμενα καί τήν ἀναγωγή τους στήν ἑλληνιστική παράδοση, πού ἐπεσήμανε κυρίως ὁ Lauffer. Τώρα μπορούμε νά συνδυάσουμε τήν ἀπόσταση δέκα χιλιάδες στάδια ἀπό τή Μεσόγειο ὄς τήν Κασπία + τριάντα χιλιάδες ἀπό τήν Κασπία ὄς τό ἀνατολικότερο ἄκρο τῆς γῆς, πού μνημονεύει ὁ Στράβων, μέ τήν ἀπόσταση δέκα χιλιάδες li ἀπό τήν πρωτεύουσα τοῦ Ta-Ch'in ὄς τή Δυτική θάλασσα + τριάντα χιλιάδες li ἀπό τή Δυτική θάλασσα ὄς τήν πρωτεύουσα τῆς Κίνας, πού μνημονεύουν τά κινεζικά χρονικά. Αὐτή ἡ συμφωνία δέν μπορεῖ νά εἶναι τυχαία. Προφανῶς τά κινεζικά χρονικά πῆραν τήν πληροφορία αὐτή ἀπό τόν Στράβωνα ἢ ἄλλο δυτικό συγγραφέα ὄχι ἀπευθείας, ἀλλά ἔμμεσα ἀπό κάποιο κείμενο κεντροασιάτη συγγραφέα. Παρόμοια σχέση ὑπάρχει ἀνάμεσα στά 230 li τῆς ἐναέριας γέφυρας πού μνημονεύει ἡ ἱστορία τῆς παλαιότερης δυναστείας τῶν Wei καί στά 22 μίλια ὑπόγειου περάσματος τοῦ Τίγρι πού

μνημονεύει ο Πλίνιος. Φαίνεται πώς ο συγγραφέας του κινεζικού χρονικού όφειλει και την πληροφορία αυτή σε δυτική πηγή.

Η παραπάνω σχέση ανάμεσα σε δυτικά και κινεζικά κείμενα, πού έχει μεγαλύτερη σημασία επειδή συνδέεται με την τοπογραφία, καθώς και η ταύτιση των τοπωνυμίων πού μνημονεύονται στα κινεζικά χρονικά, με περιοχές της Ἀρμενίας και της βόρειας Μεσοποταμίας δείχνουν ότι τά γραφόμενα των Κινέζων συγγραφέων δεν ήταν πλάσμα της φαντασίας τους. Πρέπει λοιπόν νά πάψουμε νά αντιμετώπιζουμε τά κινεζικά κείμενα γιά τή Δύση ως πηγές δεύτερης κατηγορίας. Ἡ ἀξία τους είναι τουλάχιστο όσο εκείνη του Πτολεμαίου και των άλλων ἔγκυρων Δυτικῶν πηγῶν. Ἡ ὕλη πού μᾶς παρέχουν οἱ κινεζικές πηγές, σε σύγκριση και συνδυασμό με τίς δυτικές πηγές, παρουσιάζουν νέες προοπτικές στήν ἔρευνα των σινοελληνικῶν και ἐν γένει Δυτικῶν και Ἐξω ἀνατολικῶν σπουδῶν. Οἱ τομεῖς στούς ὁποίους θά μπορούσε νά ἐπικεντρωθεῖ ἡ προσοχή των ἔρευνητῶν είναι:

1. Ἱστορία: Περίοδος ἑλληνιστικῶν χρόνων -ρωμαϊκή ἐποχή- πρωτοβυζαντινή περίοδος. Ἴσως τό σημαντικότερο σ' αὐτόν τόν τομέα μελέτης είναι οἱ σχέσεις τῆς Κίνας με τούς Ἑλληνες τῆς Βακτρίας και τῆς Ἰνδίας, στούς ὁποίους, ὕστερα ἀπό τήν κινεζική ἐξόρμηση στήν κεντρική Ἀσία, τά κινεζικά σύνορα βρίσκονταν πολύ κοντά. Μερικοί ἔρευνητές ἔχουν ἤδη μιλήσει γιά ἕνα εἶδος ὑποτέλειας του τελευταίου Ἑλληνα βασιλιᾶ τῆς περιοχῆς, Ἰερμαίου, στόν Κινέζο αὐτοκράτορα. Στούς ρωμαϊκούς χρόνους οἱ ἐπαφές με τή Δύση ήταν κυρίως ἐμπορικής φύσεως και ὁ συνηθέστερος δρόμος ἐπικοινωνίας ήταν ὁ θαλασσινός, μέσω Ἰνδοκίνας. Ἀπό τόν Δ' ὡς τόν Στ' αἰῶνα παρεμβάλλονται ἐμπόδια στό χερσαίο δρόμο ἀλλά ὑπάρχουν και ὁμαλότερες περίοδοι πού εὐνοοῦν τή διεξαγωγή του ἐμπορίου.

2. Φιλολογία: Ἡ εὕρεση κοινῶν στοιχείων και ἀμοιβαίων ἐπιδράσεων είναι θεμελιώδους ἀξίας. Ἐξ ἴσου σημαντικό είναι ὁ ἐντοπισμός των ἐνδιάμεσων κειμένων: ήταν συριακά, σόγδια, ἰνδικά, ἢ εἶχαν σχέση με κάποια ἀπό τίς θρησκείες πού ἔφθασαν ὡς τήν Κίνα;

3. Γεωγραφία - Τοπογραφία: Είναι ἴσως ὁ εὐρύτερος τομέας μελέτης, επειδή ἀκόμη και ἱστορικά γεγονότα, ὅπως ἡ πρεσβεία του 166 μ.Χ., ὑπάγονται συγχρόνως και στή γεωγραφία, λόγω τῆς μεγάλης ἀποστάσεως. Ἡ γνώση γιά τούς δρόμους πού ἔνωσαν τούς δύο κόσμους θά είναι πληρέστερη όταν οἱ δυτικές πηγές λαμβάνονται ὑπόψη γιά τό δυτικό τμήμα τῆς τότε γνωστῆς οἰκουμένης και οἱ κινεζικές γιά τό ἀνατολικό. Ἡ περιγραφή πόλεων και κατοίκων είναι ἕνα ἄλλο κεφάλαιο στόν τομέα αὐτό, στόν ὁποῖο ὁμως, μπορούν νά εἰσχωρήσουν πολλά μυθικά στοιχεία.

4. Οἰκονομία (προϊόντα, ἐμπόριο): Συνδυασμός των ἑλληνικῶν και κινεζικῶν πηγῶν θά μᾶς ἔκανε νά ἐκτιμήσουμε καλύτερα τό ρόλο πού ἔπαιζαν οἱ Πάρθοι και οἱ Πέρσες στή διακίνηση του μεταξιού. Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει

ζει και η μελέτη τῶν ἄλλων προϊόντων πού ἔφθαναν ἀπό τήν Ἐνω ἀνατολή καθώς και τὰ προϊόντα πού ἔφθαναν στήν Κίνα ἀπό τό Ta-Ch'in γιά τὰ ὁποῖα μιλοῦν οἱ κινεζικές πηγές (ιδίως ἡ ἱστορία τῆς παλαιότερης δυναστείας τῶν Wei). Συνδυασμός κινεζικῶν, δυτικῶν (κυρίως ἑλληνικῶν) και ντόπιων (ιδίως Ἰνδικῶν) πηγῶν θά μᾶς διαφώτιζε περισσότερο γύρω ἀπό τήν ἑλληνική και ρωμαϊκή δραστηριότητα στόν Ἰνδικό.

5. Γλωσσολογία: Μελέτη κυρίως τῶν ὀνομάτων πού εἶναι δεμένα μέ τόν χῶρο εἴτε βρίσκονται σέ κινεζικές εἴτε σέ ἑλληνικές πηγές. Τά ὀνόματα αὐτά μποροῦν νά χωριστοῦν σέ δυό κατηγορίες: α) σέ κοινά τοπωνύμια β) σέ ὀνόματα - φορεῖς μιᾶς ὀλόκληρης ἱστορίας. Στή δεύτερη κατηγορία ἀνήκουν τὰ ὀνόματα χωρῶν, λαῶν και πρωτευουσῶν (π.χ. Ta-Ch'in, Σῆρες, Σίνες, An-tu κλπ.). Θεμελιώδους σημασίας γιά ἕνα τέτοιο ὄνομα εἶναι ὄχι μόνο ἡ σωστή ἔτυμολογία του ἀλλά και ἡ εὑρεση τῆς ἐποχῆς κατά τήν ὁποία πρωτοεμφανίζεται. Στόν τομέα αὐτό ἀνήκει και ἡ ἱστορία λέξεων ἑλληνικῶν πού πέρασαν στήν Κίνα και τό ἀντίστοιχο.

6. Τέχνη: Εἶναι ἴσως ὁ πιό προχωρημένος τομέας τῆς ἔρευνας, ἀφοῦ εἶναι σχεδόν ἀνεξάρτητος ἀπό τίς γραπτές πηγές και τὰ προβλήματα πού παρουσιάζουν. Πρόκειται κυρίως γιά μελέτη τῆς παρουσίας στήν Κίνα (ιδιαιτέρα στό κινεζικό Τουρκεστάν) τῆς ἑλληνικῆς τέχνης ἢ τῆς ἑλληνοϊνδικῆς τεχντροπίας τῆς Gandhara. Ἐδῶ φυσικά ἀνήκουν τὰ ἑλληνιστικά ἀντικείμενα και τὰ βυζαντινά νομίσματα πού βρέθηκαν στήν Κίνα.

Τέλος, ἰδιαίτερο τομέα θά μποροῦσε νά ἀποτελέσει ἡ εὑρεση παράλληλων στοιχείων ἀνάμεσα στούς δυό κόσμους στή διοίκηση, τή στρατιωτική ὀργάνωση, τή θρησκεία, τήν αὐτοκρατορική ἰδέα, τίς ἀπόψεις τους γιά τούς ἄλλους «βάρβαρους» λαούς κλπ.

Οἱ σχέσεις τῆς Κίνας μέ τόν ἑλληνικό ἢ ἑλληνορωμαϊκό κόσμο τῆς ἐγγύς Ἐνατολῆς τούς πρώτους χριστιανικούς αἰῶνες ἀποτελεῖ τό πρώτο μέρος τῶν σινοελληνικῶν μελετῶν. Τό δεύτερο μέρος ἀποτελοῦν οἱ σχέσεις τῆς Κίνας μέ τό Βυζάντιο στήν περίοδο τῆς κυρίως βυζαντινῆς ἐποχῆς, τομέας ἔρευνας πού παρουσιάζει μεγάλο ἐνδιαφέρον ἀλλά και περισσότερα ἀκόμη προβλήματα. Ἐκεῖνο πού μποροῦμε νά ἰσχυριστοῦμε μέ βεβαιότητα τή στιγμή αὐτή εἶναι ὅτι οἱ κινεζικές πηγές μποροῦν νά ἀποτελέσουν στό μέλλον πεδίο ἔρευνας γιά τόν ἑλληνοιστή και ἰδιαίτερα γιά τον βυζαντινολόγο.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

I. CORRESPONDING PASSAGES OF TOPOGRAPHICAL CONTENT FROM CHINESE
DYNASTIC HISTORIES AND WESTERN SOURCES

The city T'iao-chih (Antiochia - Spasimu Charax) near the mouth of the Tigris

Hou-Han-shu, D₁₋₅ (Hirth, China, pp. 37-38, 98)

條¹支國城在山上周回四十餘里

臨⁸西海⁴水曲環其南及東北

三面路絕唯西北隅通陸道

[1] The city of the country of T'iao-chih is situated on a hill [island, or peninsula, *shan*]; [2] its circumference is over forty li [3] and it borders on the western sea. [4] The waters of the sea crookedly surround it. [5] In the south, [east], and north-east, the road is cut off; only in the north-west there is access to it by means of a land-road.

Pliny, VI, XXXI, 138-39 (p. 442)

Charax, oppidum Persici sinus intimum, a quo Arabia Eudaemon eognominata excurrit, habitat in colle manu facto inter confluentes dextra Tigrim, laeva Eulaeum, 11 p. laxitate, conditum est primum ab Alexandro Magno colonis ex urbe regia Durine quae tum interit deductis militumque inutilibus ibi relictis; Alexandriam appellari iusserat, pagumque Pelacum a patria sua quem proprie Macedonum fecerat, flumina id oppidum expugnare, postea restituit Antiochus, quintus regum et suo nomine appellavit;

The Silk Road from Antioch to Merv, through Garamaen, Tigris and Nisibis

Hou-Han-shu, D_{15,16,10,11,22} (*Hirth, China*, pp. 38-39)

自²²安息西行三千四百里至阿蠻國
 安息國居和犢城去¹¹洛陽二萬五千里
 其¹⁵東界木鹿城號為小安息去¹⁶洛陽二萬里

[15] On its eastern frontier is the city of Mu-lu, which is called Little An-hsi [Parthia Minor]. [16] It is 20,000 li distant from Lo-yang.

[10] The country of An-hsi [Parthia] has its residence at the city of HO-tu, [11] it is 25,000 li distant from Lo-yang.

[22] From An-hsi [Parthia] you go west 3,400 li to the country of A-man;

Ptolemy, Geography, I. 12, 5-7

5. Τὴν μὲν γὰρ ἀπὸ τῆς κατὰ Ἱεράπολιν τοῦ Εὐφράτου διαβάσεως διὰ τῆς Μεσοποταμίας ἐπὶ τὸν Τίγριν ὄδον καὶ τὴν ἐντεῦθεν διὰ Γαρματίων τῆς Ἀσσυρίας καὶ Μηδίας εἰς Ἐκβάτανα καὶ Κασπίας Πύλας καὶ τῆς Παρθίας εἰς Ἐκατόμυλον ἐνδέχεται περὶ τὸν διὰ τῆς Ῥοδίας πῖπτειν παράλληλον· οὗτος γὰρ καὶ κατ' αὐτὸν γράφεται διὰ τῶν εἰρημένων χωρῶν.

6. τὴν δὲ εἰς Ἱρκανίαν πόλιν ἀπὸ τῆς Ἐκατομύλου πρὸς ἄρκτους ἀποκλίνειν ἀναγκαῖον,

Wei-liao, P_{13,58,59,63} (*Hirth, China*, pp. 69, 75)

從¹⁸

安谷城陸道直北行之海北復

澤⁶⁹

散王屬大秦其治在海中央

最與安息安谷城相近

7. Πάλιν δὲ ἡ ἀπὸ ταύτης ὁδὸς εἰς τὴν
Μαργιανὴν Ἀντιόχειαν διὰ τῆς Ἰσθμίου, τῆς
 πρῶτα πρὸς μεσημβρίαν ἀποκλίνει, τῆς
 Ἰσθμίου ὑπὸ τὸν αὐτὸν ταῖς Κασπίαις Πύλαις
 κειμένης παράλληλον, ἔπειτα πρὸς ἄρκτους,
 τῆς Ἰσθμίου περὶ τὸν δι' Ἐλλησπόντου
 παράλληλον ἰδρυμένης.

[13] From the city of An-ku one goes by
 land due north to the north of the sea;

[58] The king of Tsê-san is subject to Ta--
 ts'in. [59] His residence lies right in the middle
 of the sea it is nearest to the city of An-ku in
 An-hsi [Parthia;]

[61] South-west you go to the capital of
 Ta-ts'in; we do not know the number of li.

The distance 40,000 li (or stadia)

Wei-shu, I 3, 22 (*Hirth, China, pp. 48, 51, 103, 104*)

海曲一萬里亦至大秦四萬餘里

從條支西渡

[3] From T'iao-chih west you go by sea, making a bent, ten thousand li.

云從安息西界循海曲

22. It is said that from the western boundary of An-hsi [Parthia], following the crooked shape of the sea [coast], you can also go to Ta-ts'in, over 40,000 li.

Ma Tuan-t'in, Q₅₋₆ (Hirth, China, pp. 78, 114)

里去長安蓋四萬里

從條支西度海曲萬

[5] From T'iao-chih west, crossing the sea, you make a crooked journey, ten thousand li. [6] Its distance from Ch'ang-an [= Hsi-an-fu] is 40,000 li.

Strabo, IA 519 (p. 729)

Μῆκος δ' ἐστὶ ταύτης τῆς μερίδος τὸ μέγιστον ἀπὸ τῆς Ὑρκανίας θαλάττης ἐπὶ τὸν ὠκεανὸν τὸν κατὰ τὸ Ἴμμιον τρισμυρίων πού σταδίων, παρὰ τὴν ὄρεινὴν τοῦ Ταύρου τῆς πορείας οὐσης, πλάτος δ' ἔλαττον τῶν μυρίων. εἴρηται γὰρ ὅτι περὶ τετρακισμυρίου σταδίου ἐστὶ τὸ ἀπὸ τοῦ Ἰστικοῦ κόλπου μέχρι τῆς ἑφίας θαλάττης τῆς κατὰ Ἰνδοῦς, ἐπὶ δ' Ἰσσὸν ἀπὸ τῶν ἐσπερίων ἄκρων τῶν κατὰ στήλας ἄλλοι τρισμύριοι· ἐστὶ δὲ ὁ μυχὸς τοῦ Ἰστικοῦ κόλπου μικρὸν ἢ οὐδὲν Ἄμισοῦ ἐθινώτερος, τὸ δὲ ἀπὸ Ἄμισοῦ ἐπὶ τὴν Ὑρκανίαν γῆν περὶ μυρίου ἐστὶ σταδίου, παράλληλον ὄν τῷ ἀπὸ τοῦ Ἰσσοῦ λεχθέντι ἐπὶ τοῦς Ἰνδοῦς. λείπεται δὴ τὸ λεγόμενον ἐπὶ τῆς περιωδευμένης νυμμερίδος οἱ τρισμύριοι στάδιοι.

Saltiness and bitterness of the Western Sea (Tigris)

Wei-lio, P₄₆ (Hirth, China, pp. 72, 112)

故往來者希到
海⁴⁶水苦不可食

[46] The sea-water being bitter and unfit for drinking is the cause that but few travellers come to this country.

Strabo, IA 529 (p. 744)

Ἡ δὲ Ἀρσσηγή, ἦν καὶ Θωπίτιν, καλοῦσιν ἔστι δὲ νιρῖτις, τὰς δ' ἔσθητας βήττει καὶ διαξάινει· διὰ δὲ τούτου καὶ ἀποτόν ἐστι τὸ ὕδωρ. φέρεται δὲ δι' αὐτῆς ὁ Τίγρις ἀπὸ τῆς κατὰ τὸν Νιφάτιν ὀρεινῆς ὀρηθηθεις, ἀμικτον φυλάττων τὸ βεῦμα διὰ τὴν ὀξύτητα, ἀφ' οὗ καὶ τούνομα, Μήδων τίγριν καλοῦντων τὸ τὸ-ξευμα.

Ammianus Marcellinus XVIII 9, 2

«...spiranti zephyro contraversa Gumathenam contingit, regionem ubere et cultu iuxta fecundam, in qua vicus est Abarne nomine, sospitalium aquarum lavacris calentibus notus. In ipso autem Amidae medullio sub arce fons dives exundat, potabilis quidem, sed vaporatis aestibus non numquam faetens.

Pliny VI, XXXI, 127 (p. 434)

Influit in lacum Aretissam, omnia inlata pondera sustinentem et nitrum nebulis exhalantem.

Chin-shu, F, 18 (Hirth, China, pp. 45, 101)

三歲糧是以至者稀少
途¹⁸經大海海水鹹苦不可食
商客往來皆齋

[18] The water of the great sea which is crossed on the road thither is salt and bitter, and unfit for drinking purposes; the merehants travelling to and fro are provided with three years' provisions; hence, there are not many going.

The lions of Mesopotamia and their aggression

Hou-Han-shu, E₃₉ (*Hirth, China*, pp. 43, 101)

人齎兵器輒爲所食
虎獅子遮害行旅不百餘

終²⁸⁹無盜賊寇警而道多猛

[39] One is not alarmed by robbers, but the road becomes unsafe by fierce tigers and lions who will attack passengers, and unless these be travelling in caravans of a hundred men or more, or be protected by military equipment, they may be devoured by those beasts.

Ammianus Marcellinus, XVIII, 7, 5

Tunc exustae sunt ferae complures, maximeque leones, per ea loca saevientes immaniter, consumi vel caecari sueti paulatim hoc modo. 5. Inter harundineta Mesopotamiae fluminum et fructecta, leones vagantur innumeri, clementia hiemis ibi mollissimae semper innoctui. At ubi solis radiis exarserit tempus, in regionibus aestu ambustis, vapore sideris et magnitudine culicum agitantur, quorum examinibus per eas terras referta sunt omnia. Et quoniam oculos, quasi umida et lucentia membra, eadem appetunt volucres, palpebrarum libramentis mordicus insidentes, idem leones, cruciati diutius, aut fluminibus mersi sorbentur, ad quae remediū causa confugiunt, aut amissis oculis, quos unguibus crebro lacerrantes effodiunt, immanius efferasunt; quod mi fieret, universus oriens huius modi bestiis abundaret.

Wei-lio, P₃₂ (*Hirth, China*, pp. 70, 111)

羣則不得過其國
虎獅子爲害行道不

終²⁹²無盜賊但有猛

[32] They have no robbers and thieves; but there are fierce tigers and lions that will attack travellers, and unless these go in caravans, they cannot pass the country.

The dependencies of Ta-Ch'in (ξθνη, satrapies) and their kings (satraps)

Wei-lio, P₄₁ (*Hirth, China, pp. 71, 112*)

其⁴¹

別枝封小國曰澤散王曰
驢分王曰且蘭王曰賢督王
曰泥復王曰子羅王其餘小
王國甚多不能一一詳之也

[41] The following dependent small states are enumerated separately, viz., the kings of Tsé-san, Lü-fên, Ch'ieh-lan, Hsien-tu, Ssü-fu, and Yü-lo; and of other small kingdoms there are very many, it is impossible to enumerate them one by one.

Procopius, *De aedif. III, 1, 17 ff.* (p. 85)

τῆ δὲ ἄλλῃ Ἀρμενίᾳ, ἣπερ ἐντὸς Εὐφράτου ποταμοῦ οὕσα διήκει ἐς Ἄμυδαν πόλιν, σατράπαι ἐφεστίθεισαν Ἀρμένιοι πέντε, καὶ κατὰ γένος μὲν ἐς αἰεὶ <ἐς> τὰς ἀρχὰς ἐκαλοῦντο ταῦτας, ἐχόμενοι αὐτῶν ἄχρι ἐς θάνατον. σύμβολα μέντοι αὐτῶν πρὸς τοῦ Ῥωμαίων βασιλέως ἐδέχοντο μόνον. ἄξιον δὲ τὰ σύμβολα ταῦτα δηλῶσαι λόγῳ, ἐπεὶ οὐκέτι ἐς ἀνθρώπου ὄψιν ἀφίξεται. χλαμύς ἡ ἐξ ἐρίων πεποιημένη, οὐχ οἷα τῶν προβατίων ἐκπέφυκεν, ἀλλ' ἐκ θαλάσσης συνειλεγμένων. πίνους τὰ ζῶα καλεῖν νενομίκασιν, ἐν οἷς ἡ τῶν ἐρίων ἔκφουσις γίνεται. χρυσῶ δὲ ἡ τῆς πορφύρας κατηγήλευτο μοῖρα, ἐφ' ἧς εἴωθεν ἡ τῆς ἀλουργίδος ἔμβολη γίνεσθαι. περόνη χρυσῇ τῇ χλαμύδι ἐπέκειτο, λίθον ἐπὶ μέσης περιφράττουσά τινα ἐντιμον, ἀφ' οὗ δὴ ἰδκινθοὶ τρεῖς χρυσαῖς τε καὶ χαλαραῖς ταῖς ἀλύσεσιν ἀπεκρέμαντο. χιτῶν ἐκ μετᾶξής ἐγκαλλωπίσασαι χρυσοῖς πανταχόθεν ᾠραϊσμένους, ἃ δὴ νενομίκασι πλούμια καλεῖν. ὑποδήματα μέγρι ἐς γόνυ φοινικοῦ χράματος, ἃ δὴ βασιλέα μόνον Ῥωμαίων τε καὶ Περσῶν ὑποδεῖσθαι θέμις.

Wei-lio, P_{58,62,65,70,72,74} (*Hirth, China, pp. 75, 76, 113, 114*)

澤⁵⁸散王屬大秦
驢⁶²分王屬大秦
且⁶⁵蘭王屬大秦
賢⁷⁰督王屬大秦
泥⁷²復王屬大秦
子⁷⁴羅屬大秦

- 58. The king of Tsé-san is subject to Ta-ts'in.
- 62. The king of Lü-fên is subject to Ta-ts'in.
- 65. The king of Ch'ieh-lan is subject to Ta-ts'in.
- 70. The king of Hsien-tu is subject to Ta-ts'in.
- 72. The king of Ssü-fu is subject to Ta-ts'in.
- 74. Yü-lo is subject to Ta-ts'in.

CODEX JUSTINIANUS

Adontz, Armenia, p. 2* ff.

Liber I Titulus XXVIII, De officio magistri militum

«...id est magnam Armeniam, quae interior dicebatur, et gentes (Anzetenam videlicet, Ingilenam, Asthianenam, Sophenam, Sophanenam, in qua est Martyropolis, Balabitenam) et primam et secundam Armeniam...».

Michael S. Kordosis

Iustin. Novella XXXI (CJC, 6th ed. III, pp. 235 ff)

«Συνεστησάμεθα δὲ καὶ τετάρτην Ἀρμενίαν, ἢ πρότερον οὐκ εἰς ἐπαρχίας συνέκειτο σχῆμα, ἀλλὰ τῶν τε ἔθνων ἦν καὶ ἐκ διαφόρων συνείλετο βαρβαρικῶν ὀνομάτων, Τζοφανηγή τε καὶ Ἀνζητηγή ἢ Τζοφρηγή καὶ Ἀσθιανηγή, ἣ καὶ Βαλαβιτηγή καλουμένη καὶ ὑπὸ σατραπείαις οὖσα· ἀρχῆς δὲ τοῦτο ὄνομα ἦν οὐδὲ Ῥωμαϊκὸν οὐδὲ τῶν ἡμετέρων προγόνων, ἀλλ' ἐξ ἐτέρας πολιτείας εἰσενηνεγμένον. κακαίηνην τοῖνυν ἀρχῆς πολιτικῆς ἐκοσμήσαμεν σχήματι, ἀρχοντά τε πολιτικὸν ἐγκαταστήσαντες καὶ πόλιν τε αὐτῇ τὴν τῶν Μαρτυροπολιτῶν καὶ τὸ Κιθαριζὸν δόντες φρούριον.»

Petrus Patricius, p. 135

«... Ἰγγληνὴν μετὰ Σοφηνῆς καὶ Ἀρζανηνὴν μετὰ Καρδουνηῶν καὶ Ζαρδικτηνῆς».

Faustus F.B. IV. XXIV (Adontz, Armenia, p. 35, transl.)

(The renegade Meružan arcruni at the head of the Persian army crossed in a devastating raid) "through Arzanenē [Aljnik'], Greater Sophenē [Cōp'k'], Angelenē [Angeltun], Anzitenē [Anjit.], Šahunian Sophene ", (and further to the north through [Muzurōn] Mzur, Daranalk' and Akilisenē [Ekeleaç].)

The Flying bridge near Lū-fên (= Martyropolis)

Hou-Han-shu, E₄₀ (Hirth, China, pp. 43, 101)

又⁴⁰言有飛橋數百
里可度海北諸國

[40] They also say there is a flying bridge [fei-chiao] of several hundred li, by which one may cross to the countries north of the sea. [41]

Procopius, de aedif. III 3, Iff

γ'. Ἐκ δὲ Μαρτυροπόλεως ἔς δύνοντά του τὸν ἥλιον ἰόντι χωρίον ἐστὶ Φεισῶν ὄνομα ἐν Ἀρμενίᾳ μὲν καὶ αὐτὸ κείμενον τῇ Σοφηνῆ καλουμένη Μαρτυροπόλει δὲ ὀλίγον ἔλασσον ἢ ὀδῶ ἡμέρας διέχον. τούτου δὲ τοῦ χωρίου ἐπέκεινα, ὅσον ἕκ σημείων ὀκτῶ μάλιστα, ὄρη ἀπότομα καὶ παντάπασιν ἀδιέξο-

δα ξυνιόντα ἐς ἄλληλα στενωποὺς ἀπεργάζονται δύο, ἀγχιστά πη ἀλλήλοιν ὄντας οὐσπερ νενομίκασι Κλεισοῦρας καλεῖν. τοὺς δὲ ἐκ Περσαρμενίας ἐπὶ Σοφαννηγὴν πορευομένους, εἶτε ἐξ αὐτῶν τῶν Περσικῶν ὄριων εἶτε διὰ τοῦ Κιθαριζῶν φρουρίου ἴσιεν, ἀμῆχανά ἐστιν ὅτι μὴ διὰ τούτων δὴ τῶν δύο στενωπῶν ἐνταῦθα γενέσθαι. καλοῦσι δὲ αὐτῶν οἱ ἐπιχώριοι Ἰλλυρισὸν μὲν τὸν ἕτερον, τὸν δὲ ἄλλον Σαφράς.

Pliny, VI, XXXI, 128 (p. 434)

...fertur autem et cursu et eolore dissimilis, transvectusque occurrente Tauro monte in specum mergitur subterque lapsus a latere altero eius erumpit. locus vocatur Zoaranda; eundem esse manifestum est quod demersa perfect, alterum deinde transit lacum qui The-spites appellatur rursusque in cuniculos mergitur et post XXII p. circa Nymphaeum rediditur.

Wei-liao, P⁶⁴ (Hirth, China, pp. 75, 113)

道西南行繞海直西行
飛橋長二百三十里渡海
從⁶⁴驪分城西之大秦渡海

[64] The flying bridge across the sea [river?] in Ta-ts' in west of the city of Lüfên is 230 li in length. [64] The road, if you cross the sea [river?], goes to the south-west; if you make a round at sea [or, on the river?], you go due west.

The five cities of Antioch (= four cities — Τετράπολις — and the royal palace)

Wei-shu, I, 9-12 (*Hirth*, *China*, pp. 49, 103)

其王都城分爲五城各方五里周六十里
 王居中城¹⁰城置八臣以主四方而王城亦
 置八臣分主四城¹¹若謀國事及四方有不
 决者則四城之臣集議王所

[9] The royal capital is divided into five cities, each five li square; its circuit is 60 li. [10] The king resides in the middle city. [11] In the city ["each city of the four", — *Visdelou*] there are established eight high officials [ehên] to rule over the four quarters [of the country]; but in the royal city there are also established eight high officials who divide among themselves the government over the four cities. [12] When government matters are deliberated upon, and if in the four quarters [of the country] there are cases not decided, the high officials of the four cities hold a council at the king's place.

Strabo IΣΤ 750 (p. 1045)

ἔστι δ' ἡ μὲν Ἀντιόχεια καὶ αὕτη τετράπολις, ἐκ τεττάρων συνεστῶσα μερῶν· τετάρχισταί δὲ καὶ κοινῷ τείχῃ καὶ ἰδίῳ καθ' ἕκαστο τὸ κτίσμα·

Libani, *Oratio XI* (ed. *Foerster* vol. pp. 507-8)

«αὐτὰ δὲ τὰ βασιλεία κατείληφε μὲν τῆς νήσου τοσοῦτον, ὥστε εἰς τέταρτον μέρος τῆς ὄλης τελεῖν... δεῖ δὲ ὁμῶς τοσοῦτον, εἰπεῖν, ὅτι τῶν ὄντων ἀπανταχοῦ τῶν μὲν ἐκ μεγέθους λαβόντων ὄνομα, τῶν δὲ ἐπὶ κάλλει βεβρημένων τῶν μὲν οὐδδαμῆ λείπεται, τῶν δὲ καὶ πολὺ κεκράτηκεν, εἰς κάλλους μὲν λόγον οὐδαμοῦ νικῶμενον, ἐν | μεγέθους δὲ κρίσει πανταχοῦ νικῶν, εἰς τοσοῦτους θαλάμους καὶ στοάς καὶ ἀνδρῶνας διηρημένον, ὥστε καὶ τοὺς λίαν ἐθάδας ἐκ θυρῶν ἐπὶ θύρας ἰόντας εἰς πλάνην ἐμπίπτειν. τοῦτό μοι δοκεῖ κἄν μόνον ἐν πόλει φαύλως ἐχούση κείμενον, οἷας πολλὰς ἐπὶ Θράκης ὀρώμεν, ἔνθα οὐ πολλαὶ καλῶς ποιῶσι τὰς πόλεις, εἰ τούτων μὴ τοῦτο ἐνέκειτο, πάντως ἂν παρεῖχεν ἐν ἐξέτασμῷ πόλεων τῇ κερτημένη μεγαλαυχέσθαι».

II. THE TA-CH'IN NARRATION OF WEI-LIO (Hirth, China, p. 68 ff)

[1] Formerly T'iao-chih was wrongly believed to be in the west of Ta-ts'in; now its real position is [known to be] east. [2] Formerly it was also wrongly believed to be stronger than An-hsi [Parthia]; now it is changed into a vassal state said to make the western frontier of An-hsi [Parthia]. [3] Formerly it was, further, wrongly believed that the Jo-shui [weak water] was in the west of T'iao-chih; now the Jo-shui is [believed to be] in the west of Ta-ts'in. [4] Formerly it was wrongly believed that, going over two hundred days west of T'iao-chih, one came near the place where the sun sets; now, one comes near the place where the sun sets by going west of Ta-ts'in.

[5] The country of Ta-ts'in, also called Li-kan, is on the west of the great sea west of An-hsi [Parthia] and T'iao-chih. [6] From the city of An-ku, on the boundary of An-hsi [Parthia] one takes passage in a ship and, traversing the west of the sea, with favourable winds arrives in two months; with slow winds, the passage may last a year, and with no wind at all, perhaps three years. [7] This country is on the west of the sea whence it is commonly called Hai-hsi. [8] There is a river coming out from the west of this country, and there is another great sea. [9] In the west of the sea there is the city of Ch'ih-san. [10] From below the country one goes straight north to the city of Wu-tan. [11] In the south-west one further travels by a river which on board ship one crosses in one day; and again south-west one travels by a river which is crossed in one day. [12] There are three great divisions of the country [perhaps: three great cities]. [13] From the city of An-ku one goes by land due north to the north of the sea; and again one goes due west to the west of the sea; and again you go due south to arrive there. [14] At the city of Wu-ch'ih-san, you travel by river on board ship one day, then make a round at sea, and after six days' passage on the great sea, arrive in this country.

[15] There are in the country in all over four hundred smaller cities; its size is several thousand li in all directions of the compass. [16] The residence of their king lies on the banks of a river estuary [*lit.* a river-sea]. [17] They use stone in making city walls. [18] In this country there are the trees sung [pine], po [cypress], huai [sophora?], tzü [a kind of euphorbia?]; bamboos, rushes, poplars, willows, the wu-t'ung tree, and all kinds of other plants. [19] The people are given to planting on the fields all kinds of grain. [20] Their domestic animals are: the horse, the donkey, the mule, the camel, and the mulberry silk-worm. [21] There are many jugglers who can issue fire from their mouths, bind and release themselves, [cf. C 2] and dance on twenty balls. [22] In this country they have no permanent rulers, but when an extraordinary calamity visits the country, they elect as king a worthier man, while discharging the old king, who

does not even dare to feel angry at this decision. [23] The people are tall, and upright in their dealings, like the Chinese, but wear foreign [hu] dress; they call their country another China. [24] They always wished to send embassies to China, but the An-hsi [Parthia] wanted to make profit out of their trade with us, and would not allow them to pass their country. [25] They can read foreign [hu] books. [26] They regulate by law public and private matters. [27] The palace buildings are held sacred. [28] They hoist flags, beat drums, use small carriages with white canopies, and have postal stations like the Chinese. [29] Coming from An-hsi [Parthia] you make a round at sea and, in the north, come to this country. [30] The people live close together. [31] Ten li make one t'ing, thirty li one chih. [32] They have no robbers and thieves; but there are fierce tigers and lions that will attack travellers, and unless these go in caravans, they cannot pass the country. [33] They have several times ten small kings. [34] The residence of their king is over a hundred li in circuit. [35] They have official archives. [36] The king has five palaces, ten li apart from each other. The king hears the cases of one palace in the morning till being tired at night; the next morning he goes to another palace; in five days he has completed his round. [37] Thirty-six generals [chiang] always consult upon public matters; if one general does not go [to the meeting] they do not consult. [38] When the king goes out he usually gets one of his suite to follow him with a leather bag, into which petitioners throw a statement of their cases; on arrival at the palace, the king examines into the merits of each case. [39] They use crystal in making the pillars of palaces as well as implements of all kinds. [40] They make bows and arrows.

[41] The following dependent small states are enumerated separately, viz., the kings of Tsê-san, Lü-fên, Ch'ieh-lan, Hsien-tu, Ssü-fu, and Yü-lo; and of other small kingdoms there are very many; it is impossible to enumerate them one by one.

[42] The country produces fine ch'ih [hemp or hemp cloth]. [43] They make gold and silver money; one coin of gold is worth ten [of silver]. [44] They weave fine cloth, and say they use the down of water-sheep in making it; it is called Hai-hsi-pu [cloth from the west of the sea]. In this country all the domestic animals come out of the water. Some say that they do not only use sheep's wool, but also the bark of trees [vegetable fibre?] and the silk of wild silk-worms in weaving cloth, and the Ch'ü-shu, the T'a-têng, and Chi-chang class of goods [serge or plush rugs?] of their looms are all good; their colours are of brighter appearance than are the colours of those manufactured in the countries on the east of the sea. [45] Further, they were always anxious to get Chinese silk for severing it in order to make hu-ling [foreign damask, gauze?], for which reason they frequently trade by sea with the countries of An-hsi [Parthia]. [46] The sea-water being bitter and unfit for drinking is the cause that but few travellers

come to this country. [47] The hills in this country produce inferior jadestones [tz'ü-yü-shih = half-precious stones?] of nine colours, viz., blue, carnation, yellow, white, black, green, crimson, red, and purple. The Chiu-sê-shih [nine-coloured stones] which are now found in the I-wu-shan belong to this category. [48] During the third year of Yang-chia [= A.D. 134] the king and minister of Su-lê [Kashgar?] presented to the court each a golden girdle beset with blue stones from Hai-hsi, and the *Chin-hsi-yü-chiu-t'u* says: the rare stones coming from the countries of Chi-pin [= Alghanistan?] and T'iao-chih are inferior jadestones.

[49] The following products are frequently found in Ta-ts'in.

[49]

- a. Gold.
- b. Silver.
- c. Copper.
- d. Iron.
- e. Lead.
- f. Tin.
- g. Turtoises.
- h. White horses.
- i. Red hair.
- j. Hsieh-chi-hsi.
- k. Turtoise shell.
- l. Black bears.
- m. Ch'ih-ch'ih.
- n. P'i-tu-shu.
- o. Large conches.
- p. Ch'ê-ch'ü.
- q. Cornelian stones.
- r. Southern gold.
- s. King-fishers' gems.
- t. Ivory.
- u. Fu-ts'ai-yü.
- w. Ming-yüeh-chu.
- x. Yeh-kuang-chu.
- y. Real white pearls.

- z. Amber.
- aa. Corals.
- bb. Ten colours of opaque glass, viz., carnation, white, black, green, yellow, blue, purple, azuré, red, and red-brown.
- cc. Ch'iu-lin
- dd. Lang-kan
- ee. Rock crystal
- ff. Mei-kuei [garnets?]
- gg. Realgar and orpiment.
- hh. Five colours of Pi.
- ii. Ten kinds of Jade, viz., yellow, white, black, green, a brownish red, crimson, purple, gold, yellow, azure, and a reddish yellow.
- jj. Five colours of Ch'üshu [rugs?]

- [49]
<i>kk.</i> Five colours of T'atêng [rugs?].	<i>yy.</i> Five colours T'ao-pu.
<i>ll.</i> Nine colours of Shou-hsiat'a-teng.	<i>zz.</i> Chiang-ti.
<i>mm.</i> Gold embroideries.	<i>aaa.</i> Curtains interwoven with gold.
<i>nn.</i> Damasks of various colours.	<i>bbb.</i> Five colours of Tou-chang.
<i>oo.</i> Chin-t'u-pu [Gold-coloured cloth?]	<i>ccc.</i> I-wei-mu-êrh(?)
<i>pp.</i> Fei-ch'ih-pu.	<i>ddd.</i> Storax.
<i>qq.</i> Fa-lu-pu.	<i>eee.</i> Ti-ti-mi-mi-tou-na.
<i>rr.</i> Fei-ch'ih-ch'ü-pu.	<i>fff.</i> Pai-fu-tzŭ [a plant].
<i>ss.</i> Asbestos cloth.	<i>ggg.</i> Hsün-lu.
<i>tt.</i> O-lo-tê-pu.	<i>hhh.</i> Yü-chin [a kind of Turmeric].
<i>uu.</i> Pa-tsê-pu.	<i>iii.</i> Yün-chiao-hsün, in all 12 kinds of vegetable fragrant substances[?].
<i>ww.</i> To-tai-pu.	
<i>xx.</i> Wên-sê-pu.	

[50] After the road from Ta-ts'in had been performed from the north of the sea by land, another road was tried which followed the sea to the south and connected with the north of the outer barbarians at the seven principalities of Chiao-chib [Tung-king]; and there was also a water-road leading through to Yi-chou and yung-ch'ang [in the present Yün-nan]. It is for this reason that curiosities come from Yung-ch'ang.

[51] Formerly only the water-road was spoken of; they did not know there was an overland route. [53] Now the accounts of the country are as follows. [54] The number of inhabitants cannot be stated. [55] This country is the largest in the west of the Ts'ung-ling. [56] The number of small rulers established [under its supremacy] is very large. [57] We, therefore, record only the larger ones.

[58] The king of Tsê-san is subject to Ta-ts'in. [59] His residence lies right in the middle of the sea. [60] North you go to Lüfên [see below paragr. 62 seqq.] by water half a year, with quick winds a month; it is nearest to the city of An-ku in An-hsi [Parthia; see above paragr. 6 and 13]. [61] South-west you go to the capital of Ta-ts'in; we do not know the number of li.

[62] The king of Lü-fên is subject to Ta-ts'in. [63] His residence is 2,000 li distant from the capital of Ta-ts'in. [64] The flying bridge across the sea [river?] in Ta-ts'in west of the city of Lüfên is 230 li in length. [64] The road, if you cross the sea [river?], goes to the south-west; if you make a round at sea [or, on the river?], you go due west.

[65] The king of Ch'ieh-lan is subject to Ta-ts'in. [66] Coming from the country of Ssü-t'ao you go due south, cross a river, and then go due west to

Ch'ieh-lan 3,000 li; when the road comes out in the south of the river, you go west. [67] Coming from Ch'ieh-lan you go again straight to the country of Ssü-fu [see below paragr. 72] on the western river 600 li; where the southern road joins [the] Ssü-fu [road] there is the country of Hsien-tu [see below paragr. 70] in the south-west. [68] Going due south from Ch'ieh-lan and Ssü-fu there is the «Stony Land» [*lit.* accumulated stones]; in the south of the Stony Land there is the great sea which produces corals and real pearls. [69] In the north of Ch'ieh-lan, Ssü-fu, Ssü-pin and A-man there is a range of hills extending from east to west; in the east of Ta-ts'in [i. q. Hai-hsi, so called from its sea, the red sea, as the western arm of the Great Sea] as well as of Haitung [the country on the eastern arm of the Great Sea, *i. e.*, on the Persian Gulf] there are ranges of hills extending from north to south.

[70] The king of Hsien-tu is subject to Ta-ts'in. [71] From his residence you go 600 li north-east to Ssü-fu.

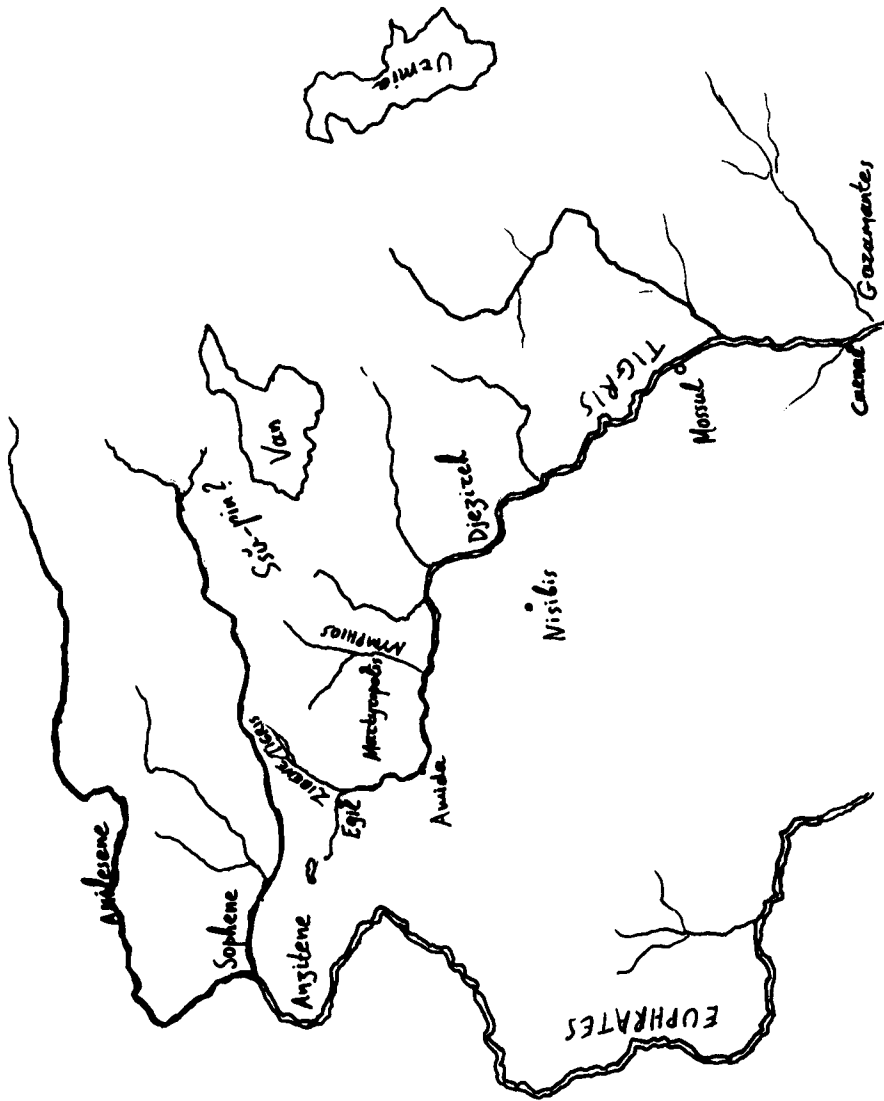
[72] The king of Ssü-fu is subject to Ta-ts'in. [73] From his residence you go to Yü-lo [see below paragr. 74 and 75] north-east 340 li, across the sea.

[74] Yü-lo is subject to Ta-ts'in. [75] its residence is in the north-east of Ssü-fu across the river. From Yü-lo north-east you again cross a river to Ssü-lo; and north-east of this you again cross a river.

[76] The country of Ssü-lo is subject to An-hsi [Parthia] and is on the boundary of Ta-ts'in.

[77] In the west of Ta-ts'in there is the water of the sea; west of this is the water of a river; west of the river there is a large range of hills extending from north to south; west of this there is the Ch'ih-shui [Red River]; west of the Ch'ih-shui there is the White Jade Hill; on the White Jade Hill there is the Hsi-wang-mu; west of the Hsi-wang-mu there is the rectified Liu-sha [the «Flying Sands»]; west of the Liu-sha there are the four countries of Ta-hsia, Chien-sha, Shu-yu and Yüeh-chih. West of these there is the Hei-shui [Black or Dark River] which is reported to be the western terminus of the world.

South Armenia - North Mesopotamia.

BACTRIA

PAROPAMISADAE

Alexandria Kabul

• Peshawar

• Taxila

GANDHARA

• Bactrologa

• Sapada

Himalayas

Delhi

Saketa

Pataliputra

GANGES

DECCAN

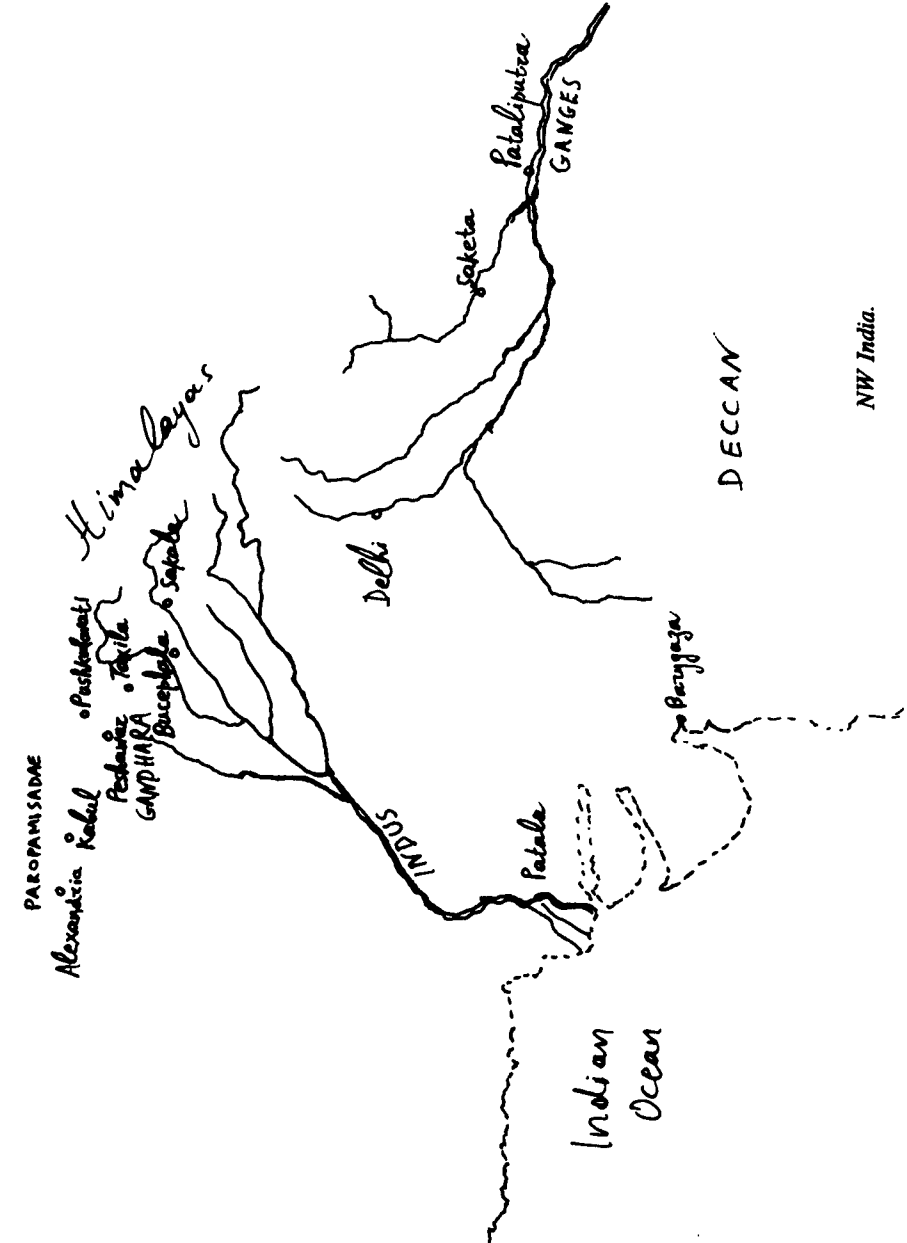
Paryyaga

INDUS

Patala

Indian Ocean

NW India.

Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΑΡΟΥΣΙΑ ΣΤΟΝ ΙΝΔΙΚΟ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΡΩΤΟΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΕΠΟΧΗ*

Ἐπί τῆς ἐποχῆς τοῦ Αὐγούστου ἀρχίζουν καί πάλι οἱ ἐμπορικές συναλλαγές μέ τήν Ἰνδία. Εἶναι ἡ περίοδος κατά τήν ὁποία οἱ δύο κόσμοι ἀρχίζουν νέες ἐπαφές, τίς ζωηρότερες ἀπό τήν ἐποχή τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου¹. Οἱ ἐπαφές αὐτές θά συνεχιστοῦν ὀλόκληρο τόν 1ο καθώς καί τόν 2ο αἰώνα μ.Χ.. Στό τέλος, πιθανότατα, τοῦ 1ου αἰώνα γράφτηκε ὁ «Περίπλους τῆς Ἐρυθρᾶς θαλάσσης» ἀπό Ἑλληνα συγγραφέα, ἄγνωστου ὀνόματος, πού περιλαμβάνει πολύτιμες πληροφορίες γιά τίς ἐμπορικές σχέσεις τῆς αὐτοκρατορίας μέ τήν Ἀνατολή, σχέσεις πού διευκολύνθηκαν ιδιαίτερα ὕστερα ἀπό τήν ἀνακάλυψη ἀπό τόν Ἑλληνα Ἴππαλο τῶν πλεονεκτημάτων πού πρόσφεραν οἱ μουσῶνες². Ἔτσι τώρα ἦταν δυνατό νά ταξιδέψει κανεῖς ἀπευθείας ἀπό τό ἀνατολικότερο ἄκρο τῆς Ἀφρικῆς, τό ἄκρωτήριο τῶν Ἀρωμάτων, σ' ὁποιοδήποτε σημεῖο τῆς Ἰνδίας³.

Ἀπό τόν Περίπλου τῆς Ἐρυθρᾶς (δηλ. τοῦ Ἰνδικοῦ) μαθαίνουμε ὅτι τό Ρωμαϊκό κράτος εἶχε ἐμπορικές συναλλαγές μέ τήν περιοχὴ τῶν ἐκβολῶν τοῦ Ἰνδοῦ ποταμοῦ, ὅπου ὑπῆρχε τό ἐμπορικό κέντρο Βαρβαρικόν, μέ τὰ Βαρύγαζα, στό βάθος τοῦ σημερινοῦ κόλπου τοῦ Cambay, καί τήν Καλλίενα (ἡ Καλλιανᾶ τοῦ Κοσμά τοῦ Ἰνδικοπλεύστη), πιθανότατα στήν περιοχὴ τῆς σημερινῆς Βομβάης. Νοτιότερα, ἔνα ἀπό τὰ «ἐμπόρια» πού μνημονεύει ὁ Ἀνώνυμος ὀνομάζεται Βυζάντιον. Τό ὄνομά του ὀδήγησε στή σκέψη ὅτι πιθανῶς ὀφειλόταν σέ ἀποίκους τοῦ γνωστοῦ μας Βυζαντίου⁵, πράγμα πού

* Διάλεξη πού δόθηκε στό Ἴδρυμα Γουλανδρῆ-Χόρν.

1. *R.E.M. Wheeler*, *Roman Contact with India, Pakistan and Afganistan: Aspects of Archaeology in Britain and Beyond*, Essays Presented to O.G.S. Crawford, London 1951, σ. 358.

2. *Anonymi*, *Periplus maris Erythraei*: K. Müller, *Geographi Graeci Minores*, [Paris 1885 (φωτοαν. ἐκδ., Hildesheim 1965)], σ. 298. *M. Cary - E. H. Warmington*, *Les explorateurs de l'antiquité*, Paris 1932, σ. 108 κ.ε.

3. *Anonymi*, *Periplus*, σ. 289-99.

5. *N. Pigulewskaja*, *Byzanz auf den Wegen nach Indien*, aus der Geschichte des byzantinischen Handels mit dem Orient von 4 bis 6 Jahrhundert, Berlin-Amsterdam 1969, σ. 144.

μπορεί νά άνταποκρίνεται στην πραγματικότητα, άφου και ό Πτολεμαίος τό μνημονεύει μέ τό ίδιο όνομα⁶. Μεγάλη έμπορική άκμή γνώριζε και ή νότια Ίνδία, όπου, σύμφωνα μέ τόν Περιόλου⁷, έρχονταν τά διάφορα προϊόντα άπό τήν Αίγυπτο. Έδω συναντώνται και τά περισσότερα ρωμαϊκά νομίσματα του Ιου και 2ου μ.Χ. αιώνα⁸.

· Η ύπαρξη και έγκατάσταση Έλλήνων και άλλων Δυτικων έμπόρων στά λιμάνια τής Ίνδίας γίνεται φανερή άπό ποιήματα των ντόπιων Ταμίλ, τά όποια μιλούν για τά πλοία των «Yavana» που έρχονταν μέ χρυσάφι και έφευγαν γεμάτα πιπέρι⁹. Οί Ταμίλ ήγεμόνες χρησιμοποιούσαν πολλούς Δυτικούς ως προσωπική τους φρουρά και ως φύλακες φρουρίων. Έπίσης, πολλοί άπό τούς ξένους αυτούς ήταν εξαιρετικοί τεχνίτες, ιδιαίτερα στην κατασκευή πολιορκητικων μηχανων¹⁰. Τό όνομα Yavana (Yonaka) συναντάται σε ινδικά κείμενα και έπιγραφές¹¹. Γενικά μπορούμε νά πούμε ότι οί Ίνδοί μέ τή λέξη Yavana στην άρχή έννοούσαν τούς Έλληνες και άργότερα όλους όσους έρχονταν άπό τή Δύση¹², δηλ. Σύρους, Άραβες και φυσικά Έλληνες που έρχονταν κυρίως άπό τήν Αίγυπτο.

Οί 1ος και 2ος αιώνες μ.Χ. είναι ή εποχή των μεγάλων ανακαλύψεων στην Ανατολή. Τό ανατολικότερο γνωστό σημείο τής οικουμένης που αναγράφεται στη Γεωγραφία του Πτολεμαίου είναι τά Καττίγαρα, που ταυτίζονται άπό τούς περισσότερους έρευνητές μέ κάποιο λιμάνι τής Ν. Κίνας (άπό τό Hanoi ως τήν Καντώνα). Ο Πτολεμαίος όφείλει τήν πληροφορία του για τά Καττίγαρα στον γεωγράφο Μαρίνο τόν Τύριο και αυτός, μέ τή σειρά του, σε κάποιον Άλέξανδρο¹³, ό όποιος φαίνεται ότι έφθασε ως εκεί.

Τόν 3ο αιώνα τά πράγματα αλλάζουν. Η Ρωμαϊκή αυτοκρατορία περνάει δύσκολες στιγμές και τουτο, καθώς φαίνεται, έχει επιπτώσεις και στο

6. *Claudii Ptolemaei, Geographia*, έκδ. Nobbe, Λιψία 1845, φωτοαν. έκδ. Hildesheim 1866, σ. 142.

7. *Anonymi, Periplus*, σ. 297.

8. *M. Wheeler, Rome Beyond the Imperial Frontiers*, London 1955 (Pelican Books) σ. 165.

9. *M. Wheeler, Rome*, σ. 160.

10. *M. Cary - E.H. Warmington*, δ.π., σ. 118: «Des Yavana d'aspect sévère gardaient la tente royale sur le champ de bataille et aux portes de la capitale pandya, Modura, sous le régime du second Nedunj-Chelyan. Les Grecs avaient leur quartiers à Kaviripaddinam, dans le royaume, et des charpentiers grecs aidèrent á construire le palais d'un roi Chola».

11. *M. Wheeler, Rome*, σ. 159.

12. *G. Fiaccadori, Teofilo Indiano: Studi Classici e Orientali*, 34(1984) 285.

13. *Claudii Ptolemaei, Geographia*, σ. 30.

ἐμπόριο, πού δέν ἐλέγχεται πιά ἀπὸ τὴ Ρώμη ἀλλὰ ἀπὸ ἄλλους ἀνατολικούς λαούς (Πέρσες, Αἰθίοπες, Ὀμηρίτες, Ἄραβες). Τὰ ταξίδια ἀπὸ τὰ αἰγυπτιακά λιμάνια πρὸς τὴν Ἰνδία μειώνονται¹⁴. Τὸν 4ο αἰῶνα παρατηρεῖται μερικὴ ἀνάκαμψη τοῦ ἐμπορίου, ἰδιαίτερα μὲ τὴν Ν. Ἰνδία καὶ τὴν Κεϋλάνη. Στὴν τελευταία θά βρεθοῦν πολλὰ νομίσματα τῶν αὐτοκρατόρων Θεοδοσίου Α΄, Ἀρκαδίου καὶ Ὀνωρίου¹⁵. Εἶναι ὁ αἰῶνας πού τὸ Ρωμαϊκό-Βυζαντινὸ κράτος ἀναλαμβάνει καὶ ἡ παρουσία του γίνεται αἰσθητὴ καὶ στὸν Ἰνδικό. Ὁ Εὐσέβιος καὶ ὁ Ἀμμιανὸς Μαρκελλίνος ἀναφέρουν ἀφιξὴ πρέσβων ἀπὸ τὴν Ἰνδία, τὴν Κεϋλάνη καὶ τὴν Δίνα (Διβοῦς νῆσος = Μαλέ τῶν Μαλδίβων). Ὁ Εὐσέβιος μνημονεῦει ὅτι ἡ πρεσβεία ἐπισκέφθηκε τὸν Μέγα Κωνσταντῖνο γιὰ νὰ ζητήσῃ τὴν εὐνοιά του¹⁶. Ὁ ἴδιος συγγραφεὴς θεωρεῖ, ὑπερβάλλοντας βέβαια, ὅλους τοὺς κατοίκους τῆς οἰκουμένης, ἀπὸ τὴ Βρεττανία ὡς τὴν Ἰνδία ὑπηκόους τοῦ αὐτοκράτορα, οἱ ὅποιοι «γραφαῖς εἰκόνων... ἀνδριάντων τε ἀναθήμασι», ἀναγνώριζαν τὸν Κωνσταντῖνο ὡς μόνον αὐτοκράτορα¹⁷. Ὁ Ἀμμιανὸς Μαρκελλίνος μνημονεῦει ὅτι ἡ πρεσβεία τῶν Ἰνδῶν πού ἐπισκέφθηκε τὸν Ἰουλιανὸ ὀφειλόταν στὴ φήμη τοῦ αὐτοκράτορα καὶ στὸ φόβο πού εἶχε κυριεύσει ὄχι μόνον τοὺς γείτονες ἀλλὰ καὶ τὰ ἀπομακρυσμένα ἔθνη¹⁸.

Πιὸ παραστατικὴ εἶναι ἡ «Διήγησις Παλλαδίου» γιὰ τὴν ὁποία θά μιλήσουμε λεπτομερειακά πιὸ κάτω. Ἐκεῖ ἀναφέρεται ὅτι στὴν περιοχὴ τῆς Ἰνδίας «πάνυ γὰρ τιμῶσι καὶ φοβοῦνται τὴν Ρωμαίων ἀρχὴν ὡς δυναμένην καὶ τὴν χώραν αὐτῶν ἐκπορθῆσαι δι' ὑπερβολὴν ἀνδρείας καὶ εὐμηχανίας»¹⁹. Ὅσο κι ἂν φαίνεται ὑπερβολικὸ αὐτό, μᾶς θυμίζει τὴν ἀνδρεία τῶν Ἰνδῶν, γιὰ τοὺς ὁποίους μιλήσαμε παραπάνω, καὶ τὴν ἐπιδεξιότητά τους στὴν κατασκευὴ πολιορκητικῶν μηχανῶν. Ἐπίσης στὴν ἐπιρροή τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους ὡς τὴν Ἰνδία φαίνεται πὼς ὀφείλεται καὶ ἡ δμηρία τοῦ Θεοφίλου τοῦ Ἰνδοῦ. Ὁ Θεοφίλος καταγόταν ἀπὸ τὸ νησί «Διβοῦς» καὶ ἐπὶ Μεγάλου

14. *A. Lévesque*, Βυζάντιο καὶ Ἐρυθρὰ θάλασσα. Σχέσεις μὲ τὴ Νουβία, Αἰθιοπία καὶ νότια Ἀραβία ὡς τὴν ἀραβικὴ κατάκτηση (Ἱστορικές Μονογραφίες, 5), Ἀθήνα 1988, σ. 64, 141.

15. *R.E.M. Wheeler*, Roman Contact, σ. 373. *A. Lévesque*, σ. 202, 221. *S. Munro-Hay*, The Foreign Trade of the Aksumite port of Adulis: Azania 17(1982) 114.

16. *Eusebius*, Über das Leben der Kaisers Konstantin (ἔκδ. Fr. Winkelmann), Berlin 1975, σ. 140.

17. *Eusebius*, σ. 18, 19.

18. *Ammianus Marcellinus*, ἔκδ. Loeb, τ. II, σ. 212 (XXII, 7, 10) -

19. *J. Duncan - M. Derrett*, The History of Palladius on the Races of India and the Brachmans: *Classica and Mediaevalia* 21-22 (1960-61) 111.

Κωνσταντίνου μεταφέρθηκε ως δμηρος στην Κωνσταντινούπολη²⁰. Ἡ Δι-
βουῶς πρέπει νά ταυτιστεῖ ὄχι μέ τή Σοκότρα, πού βρίσκεται κοντά στήν
Ἄφρική, ἀλλά μέ τή Μαλέ τῶν Μαλδίβων, πού βρίσκεται κοντά στήν Ἰν-
δία²¹. Ἦσως πρέπει νά δεχτοῦμε ὅτι ἡ ὀμηρία τοῦ Θεοφίλου ἀπό τήν τόσο
ἀπομακρυσμένη αὐτή νῆσο ὀφείλεται σέ ἐμπορικούς λόγους.

Παρά τήν ἀνάκαψη τῆς ρωμαϊκῆς δύναμης στὸν Ἰνδικό, τὸ ἐμπόριο δέ
θά φθάσει ποτέ στά ἐπίπεδα τοῦ 1ου καὶ 2ου μ.Χ. αἰώνα. Τά ταξίδια μέ
αἰγυπτιακά πλοῖα μειώνονται καὶ ὁποῖος θέλει νά φθάσει τώρα στήν Ἰνδία
πρέπει νά ὑπολογίζει κυρίως σέ ἀξωμικά πλοῖα²². Ἡ ἐλληνική γλῶσσα θά
μιλιόταν βέβαια στά Ἰνδικά λιμάνια ἀλλά δέν γνωρίζουμε ἂν εἶχε τή δεσπό-
ζουσα θέση τῶν δύο πρώτων μεταχριστιανικῶν αἰώνων. Τήν ἐποχὴ αὐτὴ
συναντῶνται στήν Ἰνδία ἔποικοι ἀπὸ τὴ Συρία καὶ τὴ Μεσοποταμία, ἀφοῦ ἡ
συριακὴ ἦταν ἡ γλῶσσα τοῦ νεστοριανισμοῦ, πού ἄρχισε νά ἐξαπλώνεται
στήν Ἰνδία, ὅπως καὶ σὲ ἄλλες χῶρες τῆς Ἀσίας²³. Μολονότι, λοιπόν, στό
μεγάλο λιμάνι τῆς Ἐρυθρᾶς, τὸ Κλύσμα, ἔφθαναν πλοῖα ἀπὸ τήν Ἰνδία καὶ
κάθε χρόνο στελνόταν ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα ἕνας στόλος ὡς ἐκεῖ²⁴, δέν ἔχου-
με πληροφορίες γιὰ προσέγγιση ἐλληνικῶν πλοίων στά λιμάνια τῆς Ἰνδίας.
Ἐπὶ τὴν ὁδὸν ἔχουν πληροφορίες γιὰ μεμονωμένα ἄτομα πού ἔφθαναν ὡς ἐκεῖ
καὶ τίς πληροφορίες αὐτές πρόκειται νά ἀξιοποιήσουμε.

Στὸ μυθιστόρημα τοῦ ψευδο-Καλλισθένη γιὰ τὸν Μέγα Ἀλέξανδρο
ὑπάρχει καὶ ἕνα κείμενο πού ἔχει γραφεῖ ἀπὸ κάποιον Παλλάδιο, πιθανότατα
τὸν γνωστὸ ἐπίσκοπο Ἐλενοπόλεως πού ἔγραψε στίς ἀρχές τοῦ 5ου αἰ., τὴ
Λαυσακὴ ἱστορία. Τὸ κείμενο αὐτὸ ἀναφέρεται στό βίο τῶν Βραγμάνων
(γνωστὸ ὡς *Commonitorium Palladii*)²⁵. Ὁ Παλλάδιος ἀναφέρει ὅτι δέν συνά-
ντησε τοὺς Βραγμάνες, πού κατοικοῦσαν πρὸ πέρα καὶ ἀπὸ τήν Ἰνδικὴ καὶ
ἀπὸ τὴ Σηρικὴ. Ὁμολογεῖ ὅτι ὁ ἴδιος, μαζί μέ τὸν ἐπίσκοπο τῆς πόλης
Ἄδουλις, ἐπίνειο τῆς Ἀξώμης, ταξίδεψε καὶ ἔφτασε μόνο ἔως «τά ἄκρα» τῆς
Ἰνδικῆς. Στὸ σημεῖο αὐτὸ διέκοψε τὸ ταξίδι ἐξ αἰτίας τῆς ζέστης, πού ἦταν

20. *Philostorgius*, *Kirchengeschichte*, ἔκδ. J. Bidez, Berlin 1972, σ. 32.

21. *G. Fiaccadori*, *Teofilo*, σ. 315. *Μ. Κορδώση*, Ἡ ἄλλη Ἰνδικὴ καὶ ἡ νῆσος «Διβουῶς» τοῦ
Φιλοστοργίου: Ἱστοριογεωγραφικά 2(1987-88) 173 κ.ἑ.

22. *S. Munro - Hay*, *Trade*, σ. 115. *Δ. Λέτσιου*, *Βυζάντιο*, σ. 141.

23. *A. Mingana*, *The early spread of Christianity in India*, Manchester 1926, σ. 9, 32-33. *N. Pigulewskaja*, σ. 145.

24. *G. Fiaccadori*, *Teofilo*, σ. 273.

25. *B. Berg*, *The Letter of Palladius on India: Byzantion* 44(1974) 5 κ.ἑ. *Δ. Βελισσαροπούλου*,
Ἑλληνες καὶ Ἰνδοί, τ. Β', Ἀθήνα 1990, σ. 230 κ.ἑ.

τόσο μεγάλη, καθώς ὑπερβολικά ἀναφέρει, ὥστε τὸ νερὸ πού ἔπαιρναν ἀπὸ πηγές καί τὸ ἔβαζαν σέ δοχεῖα, σέ λίγο ἔβραζε. Ἔτσι, ὅσα μᾶς γράφει γιὰ τοὺς Βραγμάνες τὰ ἔμαθε ἀπὸ κάποιον Θηβαῖο (ἀπὸ τῆς Θῆβης τῆς Αἰγύπτου) σχολαστικό (δικηγόρο) ὁ ὁποῖος ἀποφάσισε νὰ ἐπισκεφθεῖ τῆς Ἰνδίας. Ἀπὸ τῆς Θῆβης ὁ σχολαστικός πῆγε στὴν Ἄδουλι καί στή συνέχεια στὴν Ἀξώμη. Ἐκεῖ, ἀφοῦ ἔμεινε ἀρκετὰ μεγάλο χρονικό διάστημα, ἀποφάσισε νὰ ἐπισκεφθεῖ τὴν Ταπροβάνη (Κεϋλάνη), ἀλλὰ δὲν μπόρεσε νὰ φθάσει στὸ νησί αὐτό. Βρίσκονται, συνεχίζει ὁ σχολαστικός, κοντὰ στὴν Κεϋλάνη, πάρα πολλὰ μικρὰ νησιά, οἱ Μανιόλες, πάνω στὶς ὁποῖες ὑπάρχει ὁ μαγνήτης λίθος, πού ἔλκει ὅσα πλοῖα ἔχουν «σιδηροῦς ἤλους». Ἔτσι, τὰ πλοῖα πού περνοῦν ἀπὸ ἐκεῖ εἶναι φτιαγμένα μόνο ἀπὸ ξύλο. Ἡ Ταπροβάνη παρουσιάζεται ὡς πλουσιότατο νησί· ὡς τόπος ὅπου ρέει, θά λέγαμε, μέλι καί γάλα.

Στὴ συνέχεια, κάπως ἀπότομα, ἡ ἀφήγηση ἐπανερχεται στὴν Αἰθιοπία. Ἀπὸ τὴν Ἀξώμη, μᾶς ἀναφέρει, ὁ σχολαστικός βρῆκε μερικούς Ἰνδοὺς νὰ ταξιδεύουν μὲ πλοῖα στὶς Ἰνδίες γιὰ ἐμπορικούς λόγους καί ἐκμεταλλεύμενος τὴν εὐκαιρία ἔφθασε «ἐγγύς τῶν καλουμένων Βηδσάδων», ἔθνος, ὅπως ἀναφέρεται, «σμικρότατον καί ἀδρανέστατον»²⁶, πού κατοικοῦσαν σέ λίθινα σπήλαια καί μάζευαν τὸ πιπέρι ἀπὸ τὰ δενδρύλια πού φύτρωναν κοντὰ σέ γκρεμούς. Ὁ σχολαστικός μᾶς περιγράφει τοὺς Βηδσάδες ὡς ἀνθρωπάρια κολοβά (δηλ. μικροῦ ἀναστήματος), μεγαλοκέφαλα, ἄκαρτα (με μακριὰ μαλλιά) καί ἀπλότριχα, ἐνῶ οἱ λοιποὶ Ἰνδοὶ ἦταν μελανοὶ καί «φριξότριχες». Φθάνοντας στὴ χώρα τοὺς ἀνακρίθηκε ἀπὸ τὸν ἄρχοντα τῆς περιοχῆς γιὰ νὰ γίνουν γνωστοὶ οἱ λόγοι πού τὸν ἔφεραν ὡς ἐκεῖ, ἀλλὰ ἦταν ἀδύνατο νὰ συνεννοηθοῦν, λόγω τῆς διαφορετικῆς γλώσσας. Ὁ σχολαστικός ἦρθε σέ δύσκολη θέση, γιατί οἱ Βηδσάδες τὸν ὑποπεύονταν, τελικὰ ὅμως ἡ τιμωρία τοῦ ἦταν ἡ ἀνάθεση ἐργασίας σέ «άρτοκοπεῖο», γιὰ λογαριασμὸ τοῦ ἡγεμόνα. Ἐκεῖ ἀναγκάστηκε νὰ ἐργασθεῖ γιὰ ἕξι ὀλόκληρα χρόνια, κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ὁποίων μπόρεσε νὰ μάθει σέ μεγάλο βαθμὸ τὴ γλώσσα τους καί νὰ λάβει, ἔτσι, πληροφορίες γιὰ τὰ «παρακεῖμενα ἔθνη». Τέλος, ὁ Θηβαῖος σχολαστικός ἐλευθερώθηκε μόνον ὅταν κάποιος γειτονικός βασιλιάς, πού εἶχε διαφορὲς μὲ ἐκεῖνον τῶν Βηδσάδων, «διέβαλε» τὸν τελευταῖο «πρὸς τὸν μέγαν βασιλέα», πού εἶχε τὴν ἔδρα του στὴν Ταπροβάνη, ὅτι κρατοῦσε σέ αἰχμαλωσία ἄνδρα Ρωμαῖο. Ὁ μέγας βασιλιάς τῆς Κεϋλάνης, ἀφοῦ διαπίστωσε τὴν ἀλήθεια, τιμώρησε τὸν ἡγεμόνα τῶν Βηδσάδων καί ἐλευθέρωσε τὸν σχολαστικό, ἐξ αἰτίας τοῦ φόβου καί τοῦ σεβασμοῦ πού εἶχαν πρὸς τὸ ρωμαϊκὸ κράτος. Τελειώνοντας ὁ Παλλάδιος μὲ τὴν περιπέτεια τοῦ Θηβαίου σχολαστικοῦ, κάνει, παρακάτω, λόγο γιὰ τοὺς Βραγμάνες.

26. J. Duncan-M. Derrett, *The History of Palladius*, 21-22 (1960-61) 110.

Ἡ ὑπαρξὴ δενδρυλίων ἀπὸ τὰ ὁποῖα μάζευαν τὸ πιπέρι, ἦταν ἡ αἰτία ὥστε μερικοὶ ἐρευνητὲς νὰ ταυτίσουν τὴν περιοχὴ στὴν ὁποία ἐφθασε ὁ σχολαστικὸς μὲ τὴ δυτικὴ ἄκτὴ τῆς νότιας Ἰνδίας, ὅπου εὐδοκιμεῖ τὸ πιπέρι. Ἐκ τῆς ἄλλης πλευρᾶς, ὅμως, τὸ ὄνομα καὶ τὰ χαρακτηριστικὰ τῶν Βηδσάδων ὀδήγησαν σὲ συσχετισμὸ μὲ τοὺς «Βησεῖδες» τοῦ Πτολεμαίου²⁷ καὶ τοὺς «Σησάτες» τοῦ Περίπλου τῆς Ἐρυθρᾶς, πού τοποθετοῦνται στὸ σημερινὸ Assam, στὸ ἐσωτερικὸ δηλ. τοῦ κόλπου τῆς Βεγγάλης²⁸. Ὁ Περίπλους περιγράφει τοὺς Σησάτες ὡς ἀνθρώπους κοντούς, πλατυπρόσωπους καὶ ἀνήμερους. Ὁ Πτολεμαῖος μνημονεύει ὅτι οἱ Βησεῖδες εἶναι «κολοβοὶ καὶ πλατεῖς καὶ δασεῖς καὶ πλατυπρόσωποι, λευκοὶ μέντοι τὰς χροᾶς». Οἱ χαρακτηρισμοὶ πού ἀποδίδονται στὸ λαὸ αὐτὸ ἀπὸ τοὺς δύο συγγραφεῖς τῆς ἀρχαιότητος εἶναι οἱ ἴδιοι μὲ ἐκείνους τοῦ Παλλαδίου. Ἀκόμη καὶ ὅτι ἦσαν λευκοὶ (ὅπως τοὺς ἀναφέρει ὁ Πτολεμαῖος) ἐξάγεται ἔμμεσα ἀπὸ τὸ κείμενο τοῦ Παλλαδίου, ἀφοῦ ὁ τελευταῖος τοὺς ξεχωρίζει ἀπὸ τοὺς ὑπόλοιπους Ἰνδοὺς καὶ τοὺς Αἰθίοπες πού ἦταν μελαμφοὶ καὶ «φριξότριχες»²⁹.

Οἱ ἀντιρρήσεις γιὰ τὴν ἄφιξη τοῦ σχολαστικοῦ στὸ Assam στηρίζονται κυρίως στὴ μεία τῶν φυτῶν τοῦ περικοῦ πού συναντῶνται στὸ Malabar, τὴ δυτικὴ δηλ. ἄκτὴ τῆς νότιας Ἰνδίας³⁰. Ἔτσι, ὁ σχολαστικὸς, γράφτηκε, πρέπει νὰ ἐλευθερώθηκε ἀπὸ κάποιον Ταμίλ βασιλιά, πού θὰ εἶχε καταλάβει τὸ Malabar καὶ μέρος τῆς Ταπροβάνης (Κεϋλάνης)³¹. Ἀλλὰ ἂν δὲν ἐφθασε ποτὲ στὸ Assam ὁ Θηβαῖος σχολαστικὸς πῶς γίνεται λόγος γιὰ τοὺς Βησάδες; Ἡ ἀπάντηση εἶναι ὅτι, φθάνοντας στὴν Ἰνδία ἄκουσε γι' αὐτοὺς κι ἔτσι τοὺς περιέλαβε στὴν ὅλη ἀφήγηση, σύμφωνα μὲ τὸ συρμὸ τῆς ἐποχῆς, κατὰ τὸν ὁποῖο ἡ αἰχμαλωσία ἦταν ἓνα κοινὸ ρομαντικὸ μοτίβο. Σχεδὸν ὅλες οἱ ἠρωίδες τῶν ἑλληνικῶν μυθιστορημάτων αἰχμαλωτίζονται ἀπὸ ληστὲς. Ἀκόμη καὶ ἡ ἀπελευθέρωση μὲσω ἐνὸς μεγάλου βασιλιά συναντᾶται σὲ σύγχρονο μυθιστόρημα³².

27. *Claudii Ptolemaei, Geographia*, σ. 166. *Anonymi, Periplus*, σ. 304.

28. *G. Coedès, Textes d'auteurs Grecs et Latins relatifs à l'extrême Orient*. Paris 1910, σ. XXVII. *J. Desanges, D'Axoum à l'Assam, aux portes de la Chine: Le Voyage du «Scholasticus de Thèbes» (entre 360 et 500 après J.C.): Historia* 18, 5, (1969) 635: «...dans des montagnes au-delà du Gange, à une distance raisonnable des «Brachmanes».

29. *J. Desanges, D'Axoum*, σ. 634: «S. Liebermann considere que les Βησάται sont des mongoïdes de l'Assam».

30. *S. Munro - Hay, Trade*, σ. 122. *B. Berg, The Letter*, σ. 12.

31. *S. Munro - Hay, Trade*, σ. 122.

32. *B. Berg, The Letter*, σ. 11-12.

Παρ' ὅλα αὐτά, νομίζω πῶς δέν μπορούμε νά ἀποκλείσουμε τήν ἀφιξη τοῦ σχολαστικοῦ στοὺς Βησάδες, στό ἐσωτερικό τοῦ κόλπου τῆς Βεγγάλης, ἐπειδὴ ἡ ἀφήγηση ἔχει κοινὰ στοιχεῖα μέ τό περιεχόμενο μυθιστορημάτων. Ἐκεῖνο πού πρέπει νά προσέξουμε εἶναι ἂν πράγματι ὁ ἥρωάς μας ἔφθασε πέρα ἀπό τόν ποταμό Γάγγη. Ἔχει παρατηρηθεῖ, ἤδη, σωστά, ὅτι ἂν ὁ σχολαστικός εἶχε φθάσει ὡς τό ἐσωτερικό μόνο τῆς ἀκτῆς τοῦ Malabar θά ὑπῆρχαν ἄνθρωποι πού γνώριζαν ἑλληνικά ἢ λατινικά γιά νά παίξουν τό ρόλο τοῦ διερμηνέα ἀνάμεσα σ' αὐτόν καί τούς ντόπιους. Στούς ἀπομακρυσμένους Βησάδες ἦταν πολύ δύσκολο νά γίνει κάτι τέτοιο³³.

Ἐπὲρ τῆς ἀφίξεως τοῦ Θηβαίου σχολαστικοῦ στήν περιοχή τοῦ Assam θά μπορούσαμε νά προσθέσουμε καί τά ἐξῆς ἐπιχειρήματα, πού ἀντλοῦμε μέσα ἀπό τό κείμενο: α) Ἀναφέρεται ὅτι ὁ Μέγας Ἀλέξανδρος εἶχε μόνον πληροφορίες γιά τούς Βραγμάνες· δέν τούς συνάντησε ὁ ἴδιος, γιατί δέν πέρασε τόν Γάγγη³⁴. Ἐμμεσα δίνεται ἡ ἐντύπωση ὅτι ὁ Θηβαῖος σχολαστικός ἔφθασε ὡς ἐκεῖ. β) Οἱ Βραγμάνες θεωροῦνται ὡς «παρακείμενον ἔθνος», γιά τούς ὁποίους ὁ σχολαστικός μπόρεσε νά λάβει πληροφορίες, ὅταν ἔμαθε τή γλῶσσα τῶν Βησάδων. Ἡ ἀκτὴ τοῦ Malabar στή Δ. Ἰνδία βρίσκεται, ἴσως, πολύ μακριά, ὥστε νά θεωρηθοῦν οἱ Βραγμάνες «παρακείμενον» ἔθνος, ἀφοῦ, μάλιστα, τοποθετοῦνται ἐξῶ ἀπό τήν Ἰνδία. γ) Μπορεῖ οἱ περισσότεροι ταξιδιώτες νά ἔφθαναν μόνο ὡς τήν Κεϋλάνη, ἀλλά καί τά ταξίδια στήν ἀνατολική ἀκτὴ τῆς Ἰνδίας καί στό βόρειο μέρος τοῦ κόλπου τῆς Βεγγάλης δέν ἦταν ἀσυνήθιστα. Ἐκτός ἀπό τόν Ἀνώνυμο τοῦ Περίπλου πού τελειώνει τήν ἀφήγησή του στοὺς Σησάδες (Βησάδες), πού τοποθετεῖ ἀνάμεσα στόν Γάγγη καί τήν Κίνα, καί ἄλλες πηγές πού εἶναι σχεδόν σύγχρονες μέ τόν Βίο τῶν Βραγμάνων φθάνουν ὡς αὐτό περίπου τό σημεῖο. Ἔτσι τά ὁδοιπορικά τῆς ἐποχῆς ἀπό τήν ἄκρη τοῦ κόσμου ὡς τή Ρωμαϊκὴ αὐτοκρατορία ἀναφέρουν τούς λαούς Camarini (Assam)^{34α} καί Βραγμάνες³⁵. Αὐτό ἐξηγεῖται, ἐπειδὴ

33. *J. Desanges, D'Axoum, σ. 634-5.*

33. *J. Duncan - M. Derrett, The History, σ. 108.*

34. *J. Duncan - M. Derrett, The History, σ. 112:* «καί οἱ μὲν ἄνδρες εἰς τό μέρος τοῦ Ὠκεανοῦ ἐκείθεν τοῦ ποταμοῦ τοῦ Γάγγου παροικοῦσιν... αἱ δέ γυναῖκες αὐτῶν εἰσιν ἐντεῦθεν τοῦ Γάγγου, ἐπὶ τό μέρος τῆς Ἰνδίας».

34α. *M. Κορδῶση, Ἀσάμ (σημ. ΒΑ Ἰνδία): Ἡ πύλη ἀπό καί πρὸς Κίνα, «Δ' Διεθνές Συνέδριο Ἑλληνοανατολικῶν καί Ἀφρικανικῶν Σπουδῶν», Δελφοί 18-21 Ἰουλίου 1991 (ὑπό δημοσίευση).*

35. *Anonymi, Expositio totius mundi et gentium, ἔκδ., J. Rougé, Paris 1966, σ. 148 «...Venientibus ad occidentem Braxmani degunt». A. Klutz, Ὀδοιπορία ἀπὸ Ἐδέμ τοῦ παραδείσου ἄκρη τῶν Ρωμαίων: Rheinisches Museum für Philologie 65(1910) 606 κ.ἑ.*

μέσω τῆς περιοχῆς τῶν Βησάδων μπορούσε κανείς νά πάει στήν Κίνα. Γιὰ ὄσους πήγαιναν στήν Κίνα μέσω θαλάσσης, ἡ συνέχιση τῆς πορείας ἀπό τό δρόμο αὐτό, μολονότι πολύ ἐπικίνδυνη, ἦταν συμφέρουσα, ὡς συντομότερη. Κάπου στό ἑσωτερικό τῆς περιοχῆς αὐτῆς τοποθετεῖ τήν Κίνα καί ὁ Κοσμάς Ἰνδικοπλεύστης.

Πρὶν τελειώσουμε μέ τόν Παλλάδιο, πρέπει νά μιλήσουμε καί γιά τό ταξίδι πού ἔκανε ὁ ἴδιος στήν Ἰνδία μαζί μέ τόν Μωϋσῆ, ἐπίσκοπο τῆς Ἄδουλις. Ὅπως μνημονεύσαμε ἤδη, ὁ Παλλάδιος ἀναφέρει ὅτι ἔφθασαν «μόνον» ὡς τά ἄκρα τῆς Ἰνδικῆς³⁶. Ἄν μέ τή λέξη «ἄκρα» ἐννοεῖται τό νοτιότερο σημεῖο τῆς Ἰνδίας, τό ἄκρωτήριο Comorin, τότε δέν ὑπάρχει πρόβλημα: Ὁ Παλλάδιος μέ τόν Μωϋσῆ ἔφθασαν ὡς τό νοτιότερο ἄκρο τῆς Ἰνδίας καί, ἐπομένως, ὁ σχολαστικός, πού προχώρησε περισσότερο, πρέπει νά ἔφθασε στούς Βησάδες. Ὑπάρχουν ὁμως ἀντιρρήσεις σχετικά μέ τό θέμα αὐτό, πού προέρχονται ἀπό τήν εὐρεία χρήση τοῦ ὀνόματος Ἰνδία καί Ἰνδοί στήν πρωτοβυζαντινὴ περίοδο. Ὅπως εἶναι γνωστό, τά ὀνόματα αὐτά δήλωναν ὄχι μόνο τῆ σημερινή Ἰνδία ἀλλά καί περιοχές τῆς Ἐρυθρᾶς (Νουβία, Αἰθιοπία, Εὐδαίμονα Ἀραβία)³⁷. Ἔτσι, ὅταν ὁ Παλλάδιος ἀναφέρει ὅτι ἔφθασε ὡς τά ἄκρα τῆς Ἰνδικῆς, μπορεῖ, κάλλιστα, νά μὴν πέρασε τό στενό τῆς Ἐρυθρᾶς ἢ, πιθανότερα, τό ἀνατολικότερο ἄκρο τῆς Ἀφρικῆς, τό ἄκρωτήριο Guardafui³⁸. Στήν ἄποψη αὐτὴ θά μπορούσαμε νά ἀντιτάξουμε δύο ἐπιχειρήματα, πού ὁμως δέν εἶναι ἰσχυρά καί δέν ἀποτελοῦν ἀποδείξεις: α) Ὅπως μνημονεύσαμε ἤδη, στά ἄκρα τῆς Ἰνδικῆς ἔκανε ἀφόρητη ζέστη, πράγμα πού ταιριάζει περισσότερο στή Ν. Ἰνδία, ἢ ὁποία βρίσκεται πιό κοντά στόν Ἰσημερινό. β) Τό ἄκρωτήριο Guardafui (Ἀρῶματα) οἱ πηγές τό τοποθετοῦν στή Βαρβαρία καί ὄχι στήν Ἰνδία. Βέβαια, σ' αὐτὴ τήν περίπτωσιν δέν μπορεῖ νά ἀποκλεισθεῖ τό νοτιοδυτικὸ σημεῖο τῆς Ἀραβίας (στενό τῆς Ἐρυθρᾶς), ἀφοῦ οἱ Ὀμηρίτες συμπεριλαμβάνονταν στούς Ἰνδοὺς.

Μποροῦμε λοιπόν νά συμπεράνουμε ὅτι πιθανότερο εἶναι ὁ Θηβαῖος σχολαστικός νά ἔφθασε ὡς τοὺς Βησάδες, ἀνατολικά τοῦ Γάγγη, καί ὁ Παλλάδιος μέ τόν ἐπίσκοπο τῶν Ἀδουλιῶν ὡς τό νότιο ἄκρο τῆς σημερινῆς Ἰνδίας. Ἔτσι δικαιολογεῖται, νομίζω, καλύτερα, ἢ φράση τοῦ Παλλαδίου «πόρρω γάρ εἰσιν ἀφικισμένοι (δηλ. οἱ Βραγμάνες) καί τῆς Ἰνδικῆς καί τῆς

36. *J. Duncan - M. Derrett, The History*, σ. 108.

37. Καί στό κείμενο τοῦ Παλλαδίου ὑπάρχει, σ' ἓνα σημεῖο, αὐτὴ ἡ σύγχυση. *J. Duncan - M. Derrett, The History*, σ. 109: «...κατέλαβε πρότερος τήν Ἀδουλήν, εἶτα μετ' ἐκείνην τήν Αὐξοῦμην, ἐν ἣ ἦν καί βασιλίσκος μικρός τῶν Ἰνδῶν ἐκεῖ καθεζόμενος».

38. *J. Desanges, D'Axoum*, σ. 628, σημ. 17. *B. Berg, The Letter*, σ. 8, δπου ἀναφέρεται ὅτι δέν ἔφθασαν πιό πέρα ἀπὸ τήν Ἄδουλι!

Σηρικῆς, τῷ Γάγγη ποταμῷ παροικοῦντες. ἐγὼ δὲ εἰς τὰ ἄκρα μόνον ἔφθασα τῆς Ἰνδικῆς πρὸ ἐτῶν ὀλίγων μετὰ τοῦ μακαρίου Μαυσῶος τοῦ ἐπισκόπου τῶν Ἀδουληνῶν. Ἐδῶ εἶναι πολὺ πῶς λογικὸ νὰ θεωρηθεῖ ὅτι μὲ τὴ λέξη Ἰνδικὴ ἐννοεῖται μόνον ἡ σημερινὴ Ἰνδία. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, πιστεύω ὅτι τὸ θέμα μᾶλλον δὲν ἔπρεπε νὰ εἶχε τεθεῖ, γιατί μπορεί σ' ἓνα σημεῖο τοῦ κειμένου οἱ Αἰθίοπες νὰ ὀνομάζονται Ἰνδοί³⁹, Ἰνδία ὁμως καὶ Ἰνδικὴ ὀνομάζεται μόνον ἡ σημερινὴ Ἰνδία. Ὅταν ὁ Παλλάδιος μιλάει γιὰ τὴ χώρα τῶν Ἰνδῶν τῆς Ἐρυθρᾶς, τὴν καλεῖ Αἰθιοπία ἢ Αὐξούμη⁴⁰.

Τὸ ταξίδι τοῦ σχολαστικοῦ χρονολογεῖται ἀνάμεσα στὸ 360 καὶ τὰ τέλη τοῦ 5ου αἰῶνα⁴¹. Στὶς ἀρχές τοῦ 6ου αἰῶνα, ἀπὸ τὸ ἴδιο λιμάνι τῆς Ἐρυθρᾶς, τὴν Ἄδουλι, ἔφθασε στὴν Κεϋλάνη ὁ ἔμπορος Σώπατρος, γιὰ τὸν ὁποῖο μᾶς γράφει ὁ Κοσμάς ὁ Ἰνδικοπλεύστης⁴². Τὸ ἴδιο χρονικὸ διάστημα ἔφθασε στὸ νησί καὶ κάποιον περσικὸ πλοῖο. Οἱ τελῶνες καὶ οἱ ἄρχοντες τοῦ νησιοῦ, κατὰ τὸ ἔθος, παρουσίασαν τὸν Σώπατρο καὶ τὸν «πρεσβύτην» τῶν Περσῶν στὸν ἡγεμόνα τους, ὁ ὁποῖος τοὺς ρώτησε ποιὸς ἀπὸ τοὺς βασιλιάδες τους εἶναι μεγαλύτερος καὶ δυνατότερος. Ὁ Πέρσης, βέβαια, ἐξυμνοῦσε τὸν δικό του βασιλιά, ὁ ὁποῖος ἦταν «βασιλεύς τῶν βασιλέων», ἐνῶ ὁ Σώπατρος συμβούλευσε τὸν ἡγεμόνα τῆς Κεϋλάνης νὰ σχηματίσει μόνος του γνώμη, συγκρίνοντας τὰ περσικὰ καὶ βυζαντινὰ νομίσματα πού ἔφθαναν ὡς ἐκεῖ. Τὸ ἀργυρὸ περσικὸ νόμισμα δὲν ἦταν, βέβαια, δυνατό νὰ συγκριθεῖ μὲ τὸ «ὄβρυζον (ἀπὸ καθαρὸ χρυσό) λαμπρόν, εὖμορφον» βυζαντινὸ νόμισμα καὶ ὁ βασιλιάς τῆς Κεϋλάνης «ἐπαινέσας πάνυ τὸ νόμισμα, ἔφη: Ὅντως οἱ Ῥωμαεῖς καὶ λαμπροὶ καὶ δυνατοὶ καὶ φρόνιμοι. Ἐκέλευσεν οὖν τὸν Σώπατρον τιμηθῆναι μεγάλως, καὶ καθίσας αὐτὸν εἰς ἐλέφαντα μετὰ τυμπάνων τὴν πόλιν περιῆγεν ἐν τιμῇ πολλῇ»⁴³. Τὸ περιστατικὸ αὐτὸ, ἀναφέρει ὁ Κοσμάς, τοὺς τὸ διηγήθηκε ὁ ἴδιος ὁ Σώπατρος καὶ ὅσοι εὐρίσκονταν μαζί του στὴν Κεϋλάνη. Μολονότι ἡ ἀφήγηση αὐτὴ ἔχει κοινὰ στοιχεῖα μὲ κάποιον περιστατικὸ πού ἀναφέρει ὁ

39. *J. Duncan - M. Derrett, The History*, σ. 109.

40. *J. Duncan - M. Derrett, The History*, σ. 110.

41. *J. Desanges, D'Axoum*, σ. 631. Ὁ *B. Berg, The Letter*, σ. 7, 16, πιστεύει ὅτι τὸ ταξίδι τοῦ Παλλαδίου ἐγίνε πρὶν τὸ 420 καὶ τοῦ σχολαστικοῦ λίγον πρὶν ἀπὸ τὸ ταξίδι τοῦ Παλλαδίου. Βλ. καὶ *Δ. Λέτσιου, Βυζάντιο*, σ. 202: «Ἡ εἰκόνα πού δίνει ἀντανაკλᾶ μᾶλλον τίς συνθήκες τοῦ 5ου αἰ., ὅταν τὰ ρωμαϊκὰ πλοῖα πραγματοποιοῦσαν περιορισμένα ταξίδια πρὸς τὴν Ἰνδία καὶ τὸ ἐμπόριο ἀπὸ τὴν Ἀλεξάνδρεια, μὲσω τοῦ Ἀξούμ καὶ τοῦ λιμανιοῦ τῆς Ἄδουλις, πρὸς τὴν Ταπροβάνη ἦταν ἐλαττωμένο».

42. *Cosmas Indicopleustes, Topographie chrétienne*, ἐκδ. *W. Wolska - Conus*, τόμ. Γ' *Paris*, 1973, σ. 349.

43. *Cosmas Indicopleustes, Topographie*, τ. Γ', σ. 351.

Πλίνιος⁴⁴, γίνεται, τουλάχιστο, φανερό ότι στην Κεϋλάνη, κυκλοφορούσαν την εποχή αυτή βυζαντινά χρυσά νομίσματα. 'Ο Κοσμάς τό τονίζει αυτό: «τοιαῦτα γάρ ἐκλεκτά προχωροῦσιν ἐκεῖ», ἀναφέρει. 'Η Κεϋλάνη ἀποτελοῦσε τήν ἐποχή αὐτή τό κέντρο τοῦ παγκόσμιου ἐμπορίου καί ὁ Σάπατρος ἔφτασε ἐκεῖ γιά ἐμπορικούς λόγους («πραγματείας ἔνεκα»).

'Ο Κοσμάς 'Ινδικοπλεύστης ἀποτελεῖ τήν πιό ἐνδιαφέρουσα πηγή τῆς πρωτοβυζαντινῆς περιόδου σχετικά μέ τίς ἀπομακρυσμένες χῶρες τοῦ 'Ινδικοῦ. Σέ ἀντίθεση μέ τίς γενικές κοσμογραφικές του θεωρίες πού στηρίζονται στήν 'Αγία Γραφή, οἱ γεωγραφικές του πληροφορίες προέρχονται ἀπό δικές του ἐμπειρίες καί εἶναι πολυτιμότερες καί κατά κανόνα ἀκριβεῖς. Δίνει μεγάλη σημασία, ὅπως εἶναι φυσικό, στό ἐμπόριο καί ἀπαριθμῆ τά σπουδαιότερα ἰνδικά ἐμπορικά κέντρα τῆς ἐποχῆς. 'Αρχίζει ἀπό τή Σινδοῦ, πού βρίσκεται στήν περιοχή τοῦ 'Ινδοῦ ποταμοῦ, καί συνεχίζει μέ τήν 'Ορορθά, τήν Καλλιανὰ (ἢ Καλλίενα τοῦ Περίπλου τῆς 'Ερυθρᾶς, πιθανότατα, ὅπως εἶπαμε, κοντά στή Βομβάη) τήν Σιβῶρ (πιθανῶς ἢ σημερινή Surat)⁴⁵ καί τή Μαλέ⁴⁶, στήν ἀκτή τοῦ Malabar, στήν ὁποία μνημονεύει πέντε ἐμπόρια πού παράγουν πιπέρι⁴⁷, τό σπουδαιότερο προϊόν τῆς περιοχῆς, γιά τό ὁποῖο, κυρίως, ἔφθαναν ὡς ἐκεῖ τά ξένα πλοῖα. Σέ πέντε ἡμερῶν πορεία ἀπό τήν ξηρά τοποθετεῖται ἡ νῆσος Κεϋλάνη καί στήν ἀνατολική ἀκτή τῆς 'Ινδίας ἡ Μαραλλῶ πού βγάζει κοχύλια, τό Καβέρ (ἢ Χοβηρίς τοῦ Πτολεμαίου, πιθανῶς λίγο βορειότερα τοῦ σημ. Tranquebar)⁴⁸ που βγάζει τό ἀλαβανδηνόν (πολύτιμος λίθος) καί βορειότερα ἡ χῶρα τοῦ καρυόφυλλου⁴⁹.

Εἰδικός λόγος στή Χριστιανική Τοπογραφία τοῦ Κοσμά γίνεται γιά τήν Κεϋλάνη, τήν ὁποία οἱ Ἕλληνες ὀνόμαζαν Ταπροβάνη καί οἱ 'Ινδοί Σιελε-

44. *Pliny*, *Natural History*, VI, 24, 84, 1 (Loeb, τ. II, σελ. 400-402): «...mirum in modum in auditis iustitiam ille suspexit, quod paris pondere denarii essent in captiva pecunia, cum diversae imagines indicarent a pluribus factos. et hoc maxime sollicitatus ad amicitiam legatos quattuor misit principe eorum Rachia». Πρβλ. *J. W. McCrindle*, *The Christian Topography of Cosmas*, an egyptian monk, N. York 1897, σ. 370, σημ. 1.

45. *N. Pigulewskaja*, *Byzanz*, σ. 144. *J. W. McCrindle*, *Christian Topography*, σ. 362, σημ. 2: «Yele identifies Sibor with Chaul or Chênwal, a seaport situated 23 miles to the south of Bombay. It is Simylla of Ptolemy and the Saimur or Jaimûr of the Arabian geographers».

46. *N. Pigulewskaja*, *Byzanz*, σ. 144: «Von Mangalur bis Kalikut».

47. *Cosmas Indicopleustes*, *Topographie*, τ. Γ', σ. 347: «Πάρτι, Μαγγαρούθ, Σαλοπάτανα, Ναλοπάτανα, Πουδαπάτανα». *J. W. MacCrindle*, *Christian Topography* σ. 366-67.

48. *J. W. MacCrindle*, *Christian Topography*, σ. 362, σημ. 6.

49. *Cosmas Indicopleustes*, *Topographie*, τ. Γ', σ. 347-9.

δίβρα⁵⁰. Γύρω της, ἀναφέρει ὁ Κοσμάς, ὑπάρχουν πολλὰ μικρὰ νησιά πού ἔχουν γλυκὸ νερὸ καὶ κοκοφοίνικες. Στὸ νησί ὑπάρχουν δυὸ βασιλεῖς, οἱ ὁποῖοι, ὅπως καὶ οἱ κάτοικοί του εἶναι ἀντίπαλοι καὶ ἀλλόφυλοι. Ὁ ἕνας ἀπὸ αὐτοὺς κατέχει τὸ «ἐμπόριον» τοῦ νησιοῦ, πού εἶναι πολὺ μεγάλο. Τὸ νησί ἀποτελεῖ τὸ κέντρο τοῦ διεθνοῦς ἐμπορίου. Ὁ Κοσμάς ἀναφέρει ὅτι ἔρχονταν στὰ λιμάνια του πλοῖα ἀπὸ τὴν Περσία καὶ τὴν Αἰθιοπία ὡς τὴν Κίνα. Ἀπὸ τίς περιοχὲς πού βρίσκονται δυτικὰ τοῦ ἀκρωτηρίου Comorin, νότιο ἄκρο τῆς Ἰνδίας, καὶ τὴν Κίνα φθάνει στὸ νησί μετὰξι, ἀλόη, καρυόφυλλο, ξυλλοκαρυόφυλλα καὶ τζανδάνα (εὐῶδες ξύλο), ἀπὸ τὴν Μαλέ πιπέρι, τὴν Καλλιανὰ χαλκός καὶ «σησάμινα ξύλα» καὶ ἀπὸ τὴ Σινδοῦ (στὸν Ἰνδο ποταμὸ) μόνοςχος, κοστάρη καὶ τὸ «ναρδοστάχυν» (ἄρωμα ἀπὸ τὸ ὁμώνυμο φυτὸ).

Ἐκτὸς ἀπὸ τίς πληροφορίες γιὰ τὴν Ἰνδία καὶ τὴν Κεϋλάνη ὁ Κοσμάς ἀφιερώνει εἰδικὸ κεφάλαιο στὴν περιγραφὴ ὀρισμένων ζώων καὶ φυτῶν τῆς Ἰνδίας. Ἐάν ληφθοῦν ὑπόψη καὶ ὀρισμένες ἄλλες πληροφορίες πού παρέχονται γιὰ τὴ μακρινὴ αὐτὴ χώρα εἴτε ἄμεσα εἴτε ἔμμεσα, ὅταν περιγράφονται γειτονικὲς χῶρες, πληροφορίες πού εἶναι κατὰ κανόνα ἀκριβεῖς, δίνεται ἡ ἐντύπωση ὅτι ὁ Κοσμάς ἐπισκέφθηκε ὁ ἴδιος τὴν Ἰνδία⁵¹. Ἐν τούτοις ἡ ἐκδότρια τοῦ Κοσμά, Wolska-Copus ἀρνεῖται, μὲ μιὰ σειρά ἀπὸ ἐπιχειρήματα, ὅτι ὁ Κοσμάς ταξίδεψε ὡς τὴν Ἰνδία καὶ πιστεύει ὅτι τὸ ὄνομα Ἰνδικοπλεύστης τοῦ δόθηκε ἀργότερα, ἴσως γιὰ τὴν Ἰνδία περιλαμβανόταν καὶ ἡ περιοχὴ τῆς Ἐρυθρᾶς, στὴν ὁποία εἶναι βέβαιο ὅτι ὁ Κοσμάς ταξίδεψε⁵². Ἐτσι, ἀναφέρει ὅτι ὁ Κοσμάς δὲν πρέπει νὰ πῆγε ὡς αὐτὲς τίς μακρινὲς χῶρες καὶ ὅτι ὁ ἴδιος ἐκφράζει τὴν ἐκπληξὴ του γι' αὐτοὺς πού μποροῦν νὰ κάνουν τόσο ἐπικίνδυνα ταξίδια. Ἡ Ἰνδία, ἰσχυρίζεται, ἀναφέρεται περιστασιακὰ στὴν Χριστιανικὴ Τοπογραφία, εἴτε μὲ σκοπὸ νὰ ὀρισθεῖ ἡ θέση τῆς Κίνας εἴτε μὲ σκοπὸ νὰ σημειωθοῦν τὰ στάδια ἐνὸς ὁδοιπορικοῦ. Τὰ περισσότερα ζῶα, συνεχίζει ἡ Wolska, πού περιγράφονται, ζοῦν στὴν Αἰθιοπία, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ζῶο ἀγριοβόους πού βρίσκεται μόνον στὴν Ἰνδία, ἀλλὰ πού ἡ περιγραφὴ του στηρίζεται στὴ μαρτυρία τῶν ἄλλων («...φασί δέ περί αὐτοῦ...»). Ἐπίσης, ἀναφέρει ὅτι ὅσα γράφονται γιὰ τὴν Ταπροβάνη εἶναι γνωστά πράγματα, ἐνῶ, ὅταν ὁ Κοσμάς μιλάει γιὰ τὸν ὑάκινθο, πολῦτιμο λίθο πού ὑπῆρχε σὲ κάποιον ἱερό τοῦ νησιοῦ, παίρνει τίς πληροφορίες του ἀπὸ ἄλλους («...ὡς φασί...»)⁵³.

50. *Cosmas Indicopleustes*, Topographie, τ. Γ', σ. 343-44.

51. *N. Pigulewskaja*, Byzanz, σ. 142: «Seine Beschreibungen sind so genau und eingehend, daß kein Zweifel daran besteht, das er die Malabarküste und Ceylon selbst besucht hat und seine nachrichten nicht aus Sekundärquellen herrühren».

52. *W. Wolska*, La Topographie chretienne de Cosmas Indicopleustes, Paris 1962, σ. 11.

53. *Cosmas Indicopleustes*, Topographie, τ. Γ', σ. 345: «εις ἕνα δὲ ἱερόν αὐτῶν ἐφ' ὕψηλοῦ

“Ένας από τούς πληροφοριοδότες, συνεχίζει ή Wolska, πρέπει νά είναι ό Σώπατρος, γιά τόν όποιο μιλήσαμε παραπάνω. Η Τοπροβάνη, έξ άλλου, τοῦ έλκύει πολύ περισσότερο τήν προσοχή άπ’ ό,τι ή Ίνδία. Τέλος, αναφέρει, λείπουν άπό τήν περιγραφή τής Ίνδίας οί χαρακτηριστικές εκείνες φράσεις, πού ύπάρχουν στην περιγραφή τής Αιθιοπίας, οί όποίες μäs επιτρέπουν νά συμπεράνουμε ότι ό Κοσμάς ήταν αυτόπτης μάρτυρας⁵⁴. Κατά τήν Wolska-Copus, λοιπόν, τίποτε δέ μäs επιτρέπει νά συμπεράνουμε ότι ό Κοσμάς ταξίδεψε πέρα άπό τίς άκτές τής Σομαλίας καί ότι γνώριζε ό ίδιος κάποια περιοχή τής Ίνδίας.

Τό ζήτημα πού θέτει ή Wolska είναι, κατά τή γνώμη μου, πολύ σημαντικό, γιατί ό Κοσμάς ήταν ένας άπό τούς πιό πολυταξιδεμένους έμπορους τής έποχής καί οί πληροφορίες του γιά τήν Ίνδία πολυτιμότες. Τά παραπάνω επιχειρήματα δέν μπορούν νομίζω νά άποκλείσουν τήν άποψη ότι ό Κοσμάς είχε φθάσει ώς τήν Ίνδία ή καί τήν Κεϋλάνη. Ο Κοσμάς, ένας τόσο ταξιδεμένος έμπορος, δέν εκφράζει τήν έκπληξη του γιά τά μακρινά ταξίδια. Αυτό θά ήταν μάλλον άφύσικο. Έπειδή, ώς κατ’ έξοχήν χριστιανός συγγραφέας, δέχεται τήν ύπαρξη τοῦ παραδείσου στά άνατολικά τής γής, αναφέρει ότι άν ήταν δυνατό, πολλοί δέ θά δίσταζαν νά τόν έπισκεφθοῦν, άφοῦ μερικοί δέν διστάζουν νά φθάσουν «εις τά έξχατα τής γής... έμπορίας οίκτρας χάριν». Δέν ύπάρχει λοιπόν σ’ αυτό τό σημείο δισταγμός γιά τά μακρινά ταξίδια, θά λέγαμε μάλιστα ότι συμβαίνει τό αντίθετο. Έπίσης, ή Ίνδία δέν αναφέρεται περιστασιακά στό έργο τοῦ Κοσμά αλλά, μαζί μέ τήν Κεϋλάνη, άποτελεί τό κέντρο τοῦ άνατολικού κόσμου. Οί λεπτομέρειες πού αναφέρονται στην Κεϋλάνη είναι δικαιολογημένες, γιατί τότε άποτελοῦσε τό κέντρο τοῦ έμπορίου, άπό τήν Κίνα ώς τό Βυζάντιο. Η νήσος όνομάζεται άπό τόν Κοσμά «μεσίτις», δηλ. σημείο συναντήσεως πλοίων.

Σχετικά μέ τήν περιγραφή τών ζώων τής Ίνδίας δέν ύπάρχουν, πράγματι, φράσεις πού νά άποδεικνύουν ότι ό Κοσμάς τά είδε μέ τά μάτια του (σέ αντίθεση π.χ. μέ τούς ρινόκερους τής Αιθιοπίας γιά τούς όποίους γράφει: «τεθέαμαι δέ καί ζώντα εν τή Αιθιοπία άπό μακράν ιστάμενος»)⁵⁵ αλλά δέ σημαίνει όμως ότι φθάνοντας στά ινδικά λιμάνια έπρεπε όπωσδήποτε νά δει όλα τά ζώα, μερικά άπό τά όποία ζούσαν στό έσωτερικό τής χώρας. Έξ άλλου γιά δύο ζώα τής Αιθιοπίας (ίπποπόταμος καί μονόκερος) αναφέρει ότι

κείμενόν έστιν ένα δακίνθιν, ώς φασι, πυρροῦν καί μέγα δν ώς στρόβιλος μέγας· καί λάμπει μακρόθεν, μάλιστα τοῦ ήλίου αὐτό περιλάμποντος, άτίμητον θέαμα δν».

54. W. Wolska, *Topographie*, σ. 3-11.

55. *Cosmas Indicopleustes*, *Topographie*, τ. Γ΄, σ. 317.

δὲν τὰ εἶδε ὁ ἴδιος. Ἴσως θὰ ἔπρεπε νὰ ἀναφέρει τὸ ἴδιο καὶ γιὰ τὰ ζῶα τῆς Ἰνδίας ἂν συνέβαινε νὰ μὴν τὰ εἶχε δεῖ. Τέλος, ἐπειδὴ παίρνει τίς πληροφορίες του γιὰ τὸν λίθο ὑάκινθο ἀπὸ ἄλλους δὲ σημαίνει ὅτι ὁπωσδήποτε δὲν πῆγε στὴν Κεϋλάνη. Δὲν ἦταν ὑποχρεωμένος ὁ Κοσμάς νὰ γινώριζε ἐξ αὐτοψίας τὸν πολύτιμο αὐτὸν λίθο ὁ ὁποῖος βρισκόταν σὲ συγκεκριμένο ἱερό, ἴσως σὲ ἀπομακρυσμένο σημεῖο τοῦ νησιοῦ.

Στὰ παραπάνω ἀντιεπιχειρήματα θὰ μπορούσαμε νὰ προσθέσουμε μερικές ἀκόμη ἐνδείξεις ἢ καὶ ἀποδείξεις. α) Ὁ Κοσμάς εἶναι ἀπὸ τοὺς ἐλάχιστους συγγραφεῖς τῆς ἐποχῆς πού κάνει σαφὴ διάκριση ἀνάμεσα στοὺς Αἰθίοπες (τοὺς ὀνομάζει Αἰθίοπες καὶ Ἀζωμίτες) καὶ τοὺς Ἰνδοὺς. Σὲ κανένα σημεῖο τοῦ ἔργου του δὲν τοὺς συγχέει. Ἐπιπλέον, ὀνομάζει τὴν Ἰνδία πέρα ἀπὸ τὸ νοτιότερο ἄκρο τῆς, τὸ ἀκρωτήριο Comorin, «ἐσωτέρα Ἰνδία»⁵⁶, ἐνῶ σὲ μιὰ περίπτωση ὀνομάζει τίς περιοχὲς δυτικὰ τοῦ ἀκρωτηρίου «ἐξωτέρω»⁵⁷. Ἡ σωστὴ αὐτὴ διάκριση δείχνει πιθανῶς ὅτι ὁ Κοσμάς εἶχε προσωπικὴ πείρα τῶν χωρῶν πού περιγράφει.

β) Ὁ Κοσμάς ὑπολογίζει τὸ μήκος καὶ τὸ πλάτος τῆς Κεϋλάνης σὲ «γαῦδια»: «Ἔχει δὲ ἡ νῆσος ἡ μεγάλη, καθὼς φασιν οἱ ἐγχώριοι, γαῦδια τριακόσια εἷς τε μήκος ὁμοίως καὶ πλάτος»⁵⁸. Ὑπολογίζει δηλ. ὁ Κοσμάς τίς διαστάσεις τοῦ νησιοῦ σὲ τοπικὴ μονάδα μήκους πού εἶναι καὶ σήμερα ἀκόμη σὲ χρήση στὴν Κεϋλάνη (gaon) καὶ σημαίνει τὴν ἀπόσταση πού διανύει ἓνας ἀνδρᾶς σὲ μιὰ ὥρα⁵⁹. Εἶναι πιθανότερο ὁ Κοσμάς νὰ ἄκουσε τὴν ἀπόσταση σὲ γαῦδια ὄχι στὴν Αἰθιοπία ἀλλὰ στὴν ἴδια τὴν Κεϋλάνη (ἀφοῦ ἀναφέρει: «καθὼς φασιν οἱ ἐγχώριοι») ἢ, τουλάχιστο, στὴν Ἰνδία⁶⁰.

γ) Σ' ἓνα σημεῖο τοῦ ἔργου του ὁ Κοσμάς ἀναφέρει: «Εἰσφέρουσι γάρ οἱ Αἰθίοπες συναλλαγὰς ποιοῦντες μετὰ τῶν Βλεμμύων ἐν τῇ Αἰθιοπία τὸν αὐτὸν λίθον ἕως εἰς τὴν Ἰνδιάν· καὶ αὐτοὶ (δηλ. οἱ Λευκοὶ Οὐννοὶ πού κατοικοῦσαν βόρεια τῆς Ἰνδίας) τὰ καλλιστεύοντα ἀγοράζουσι. Καὶ ταῦτα πάντα, τὰ μὲν πείρα μαθῶν ἐξηγησάμην καὶ διέγραψα, τὰ δὲ καὶ ἐγγύς τῶν τόπων γενόμε-

56. *Cosmas Indicopleustes*, Topographie, τ. Α', σ. 335, 353, 359, 503 (τ. Γ, σ. 345 «ἐνδοτέρων»).

57. *Cosmas Indicopleustes*, Topographie, τ. Γ', σ. 345.

58. *Cosmas Indicopleustes*, Topographie, τ. Γ', σ. 343.

59. *J. W. MacCrindle*, Christian Topography, σ. 364, σημ. 4.

60. *J. W. MacCrindle*, Christian Topography σ. 364, σημ. 4: «The Hindus, says Tennent in his Ceylon, Chap. I, propounded the most extravagant ideas, both as to the position and extent of the island; expanding it to the proportions of a continent, and at the same time, placing it a considerable distance south-east of India. The classical and Arab writers were no less extravagant in their estimates than the Hindus».

νος ακριβῶς μεμαθηκῶς ἐξεῖπον»⁶¹. Νομίζω ὅτι τὸ «πείρα μαθῶν» ἀρμόζει στὴν Αἰθιοπία, στὶς ἀγορὲς τῆς ὁποίας ὁ Κοσμάς θὰ ἐβλεπε τοὺς σμαράγδους, καὶ τὸ «ἐγγύς τῶν τόπων γενόμενος» σὲ περιοχὴ κοντὰ στὴ χώρα τῶν Λευκῶν Οὐννων, βόρεια τῆς Ἰνδίας. Στὴ δευτέρη περίπτωση εἶναι σαφές ὅτι ὁ Κοσμάς δὲν ἐπισκέφθηκε τὴν περιοχὴ τῶν Λευκῶν Οὐννων ἀλλὰ πῆρε τίς πληροφορίες του ἀπὸ κοντινὴ χώρα, πού δὲν μπορεῖ, νομίζω, νὰ εἶναι ἄλλη ἀπὸ τὴν Ἰνδία.

Ἡ ἄποψη αὐτὴ ἐνισχύεται ἀπὸ ὅσα μνημονεύει ὁ Κοσμάς παρακάτω. Στὴν παράγραφο 22, ὁ Κοσμάς, ἀναφερόμενος στοὺς ἐλέφαντες πού εἶχαν οἱ διάφοροι ἡγεμόνες τῆς Ἰνδικῆς (τῶν περιοχῶν Ὀρροθᾶ, Καλλιανῶν, Σινδοῦ, Σιβῶρ, Μαλέ, Κεϋλάνης) καί, στὴν ἐπόμενη παράγραφο, δίνοντάς μας διάφορες πληροφορίες γι' αὐτούς (περιγραφὴ ἐλεφαντομαχιῶν, πληροφορίες γιὰ τοὺς ὀδόντες τους), τελειώνει ὡς ἐξῆς: «ἐκ γάρ τῆς Αἰθιοπίας καὶ εἰς Ἰνδιαν πλωῖζονται ὀδόντες καὶ ἐν Περσιδί καὶ ἐν τῷ Ὀμηρίτῃ καὶ ἐν τῇ Ῥωμανίᾳ. Καὶ ταῦτα παρειληφῶς ἔγραψα»⁶², δηλ. αὐτὰ τὰ πῆρα ἀπὸ ἄλλου καὶ τὰ ἔγραψα. Ἴσως ἡ ὁμολογία αὐτὴ δείχνει ὅτι ἡ πρώτη περίπτωση, μέ τίς συναλλαγές τῶν πολύτιμων λίθων ὡς τὴν Ἰνδία προέρχεται ἐξ ἰδίας πείρας, (ἀφοῦ βρέθηκε κοντὰ στὴ χώρα τῶν Λευκῶν Οὐννων καὶ πῆρε ἀπὸ ἐκεῖ τίς πληροφορίες του) ἐνῶ ἡ δευτέρη περίπτωση, μέ τίς συναλλαγές τῶν ὀδόντων, προέρχεται μόνον ἐξ ἀκοῆς (ἀφοῦ ἐκτός ἀπὸ τὴν Ἰνδία, τὴν Αἰθιοπία καὶ τὴν «Ῥωμανία», ἀναφέρονται καὶ ὁ «Ὀμηρίτης», δηλ. ἡ Εὐδαίμων Ἀραβία, καὶ ἡ Περσία, χῶρες τίς ὁποῖες ἴσως ὁ Κοσμάς δὲν εἶχε ἐπισκεφθεῖ). Εἶναι πολὺ πιθανό ὁ Κοσμάς νὰ ἔμαθε ὅτι οἱ πολύτιμοι λίθοι ἀπὸ τὴν Αἰθιοπία προορίζονταν γιὰ τοὺς Λευκοὺς Οὐννους στὴ Σινδοῦ, τὸ μεγάλο λιμάνι τοῦ Ἰνδικοῦ, στὸν Ἰνδὸ ποταμό.

δ) Ἀναφερόμενος ὁ Κοσμάς στὴν Διοσκορίδους νῆσο (σημ. Σοκότρα) σημειώνει: «ἦν νῆσον παρέπλευσα μὲν, οὐ κατήλθον δὲ ἐν αὐτῇ»⁶³. Ὁ Κοσμάς δὲ μᾶς λέει τὸν προορισμὸ τοῦ ταξιδιοῦ του, ὅταν περνοῦσε ἔξω ἀπὸ τὴ Σοκότρα, ἢ θέση ὅμως τοῦ νησιοῦ, στ' ἀνοιχτά τοῦ ἀνατολικότερου ἀκρωτηρίου τῆς Ἀφρικῆς, μᾶς ἐπιβάλλει, νομίζω, νὰ δεχτοῦμε ὅτι ὁ Κοσμάς ταξίδευε γιὰ τὴν Ἰνδία. Ἐξ ἄλλου καὶ μόνο πού ὁ Κοσμάς αἰσθάνεται τὴν ἀνάγκη νὰ μᾶς πεῖ ὅτι δὲν ἐπισκέφθηκε τὸ νησί, ἀλλὰ ἔμαθε τὰ ὅσα μνημονεύει γι' αὐτὸ στὴν Αἰθιοπία, εἶναι μιὰ ἔνδειξη ὅτι ἀφοῦ δὲν ἀναφέρει παρόμοια ἐξήγηση γιὰ τὴν Ἰνδία, εἶχε ἐπισκεφθεῖ ὁ ἴδιος τὴν τελευταία.

61. *Cosmas Indicopleustes*, Topographie, τ. Γ', σ. 351-53.

62. *Cosmas Indicopleustes*, Topographie, τ. Γ', σ. 355.

63. *Cosmas Indicopleustes*, Topographie, τ. Α', σ. 505.

ε) Ὁ Κοσμάς ἀναφέρει ὅτι: «ἐμπορίας χάριν ἐπλευσα τοὺς τρεῖς κόλπους τὸν τε κατὰ τὴν Ρωμανίαν (Μεσόγειος) καὶ τὸν Ἀράβιον (Ἐρυθρὰ) καὶ τὸν Περσικόν, καὶ ἀπὸ τῶν οἰκούντων δὲ ἢ πλεόντων τοὺς κόλπους ἀκριβῶς μεμαθηκώς»⁶⁴. Καὶ μόνο ἡ πληροφορία ὁμῶς ὅτι παρέπλευσε τὴ Σοκότρα δείχνει ὅτι ὁ Κοσμάς ταξίδεψε καὶ ἔξω ἀπὸ τοὺς τρεῖς κόλπους, στα νερά τοῦ Ἰνδικοῦ. Ἐξ ἄλλου, δὲν εἶναι γνωστὸ ἂν ὁ Κοσμάς περιορίζε τὸν Ἀράβιο κόλπο ὡς τὰ σημερινὰ στενά τοῦ Bal el Mandeb, ἀφοῦ, τουλάχιστο σὲ μιὰ περίπτωση, ἐπεκτείνει τὸν περσικὸ κόλπο ὡς τὸν Ἰνδο ποταμὸ⁶⁵.

στ) Ὅταν ὁ Κοσμάς κάνει λόγο γιὰ τὸν ταυρέλαφο ἀναφέρει ὅτι τὸ ζῶο αὐτὸ ζεῖ καὶ στὴν Ἰνδία καὶ τὴν Αἰθιοπία, «ἀλλὰ τὰ μὲν τῆς Ἰνδίας ἡμερα εἰσὶ καὶ ἐν αὐτοῖς ποιοῦσιν ἐν διασακίοις βασταγὰς πιπέρεως καὶ ἐτέρων φορτίων καὶ γάλα ἀμέλγουσιν ἐξ αὐτῶν καὶ βούτυρον. Ἄμα δὲ καὶ τὸ κρέας ἐσθίωμεν, οἱ μὲν χριστιανοὶ σφάζοντες οἱ δὲ Ἕλληνες κοτραφίζοντες. Τὰ δὲ τῆς Αἰθιοπίας ἄγρια εἰσὶ καὶ ἀνήμερα». Ἐδῶ εἶναι μᾶλλον σαφές ὅτι πρόκειται γιὰ τὴν Ἰνδία, ὅπου οἱ ταυρέλαφοι ἦταν ἡμεροὶ καὶ τοὺς χρησιμοποιοῦσαν νὰ μεταφέρουν φορτία, ἰδιαίτερα μὲ πιπέρι. Φαίνεται ὅτι ὁ Κοσμάς θὰ εἶχε δεῖ πολλοὺς ἀπ' αὐτοὺς στὶς ἀγορὲς τῶν Ἰνδικῶν πόλεων. Ἡ χρῆση πρώτου πληθυντικοῦ, «ἐσθίωμεν», νομίζω πῶς δὲν ἀφήνει πολλὰς ἀμφιβολίας γι' αὐτὸ. Δὲν πιστεύουμε ὅτι ἡ ἀναφορὰ καὶ Ἑλλήνων (εἰδωλολατρῶν) καὶ χριστιανῶν ὅτι ἀρμόζει μόνο στὴν Αἰθιοπία, ὅπως ὑποστηρίχτηκε⁶⁶, γιατί καὶ στὴν Ἰνδία ὑπῆρχαν τότε ἀρκετοὶ νεστοριανοὶ χριστιανοί. Ὁ ἴδιος ὁ Κοσμάς μνημονεύει ὅτι ὑπῆρχαν χριστιανικὲς ἐκκλησίες στὴν Κεϋλάνη, τὴ Μαλέ (Malabar) καὶ στὴν Καλλιὰνα, ὅπου ἔδρευε ὁ ἐπίσκοπος⁶⁷. Ὅσο γιὰ τοὺς εἰδωλολάτρες, δὲ θὰ ἦταν δύσκολο νὰ τοὺς συναντήσῃ κανεὶς τόσο ἀνάμεσα στὸν ντόπιο πληθυσμὸ ὅσο καὶ ἀνάμεσα στοὺς ξένους. Ἐξ ἄλλου, ὁ τρόπος πού σκότωναν τὰ ζῶα σφάζοντάς τα ἢ χτυπώντας τα στὸν κρόταφο, ἀρμόζει στοὺς ἡμεροὺς ταυρέλαφους τῆς Ἰνδίας καὶ ὄχι στοὺς ἄγριους τῆς Αἰθιοπίας, πού πρέπει νὰ σκότωναν ἀπὸ μακριά, μὲ διαφορετικὸ βέβαια, τρόπο.

ζ) Ὑπάρχει ἓνα ἐνδιαφέρον χωρὶο μέσα στὴ Χριστιανικὴ Τοπογραφία ἀπὸ τὸ ὁποῖο φαίνεται ὅτι πράγματι ὁ Κοσμάς, τουλάχιστο μιὰ φορά, ταξί-

64. *Cosmas Indicopleustes*, Topographie, τ. Α', σ. 335.

65. *Cosmas Indicopleustes*, Topographie, τ. Γ', σ. 347: «εἰς τὸν κόλπον τὸν Περσικόν ἔχων τὰς ἐκροίας» (πρόκειται γιὰ τὸν Ἰνδο ποταμὸ).

66. *W. Wolska*, Topographie, σ. 6: «la rencontre des chrétiens et des Hellènes est hors de question pour l'Inde».

67. *Cosmas Indicopleustes*, Topographie, τ. Α', σ. 503.

δευε μέ προορισμό τήν Ἰνδία. «Κάποτε, ἀναφέρει, πλέοντας πρὸς τήν «ἐσωτέραν» Ἰνδία, καί ξεπερνώντας λίγο τή Βαρβαρία, πάρα πέρα ἀπό τήν ὁποία ὑπάρχει τό Ζίγγιον, δηλ. τό στόμα τοῦ Ὠκεανοῦ, ὑπῆρξε πολλή «δυσασερία», ὥστε ὄλοι πάνω στό πλοῖο δείλιασαν. Ναυτες καί ἐπιβάτες πού εἶχαν πείρα ἀπό ταξίδια ἔλεγαν ὅτι βρισκόμαστε κοντά στόν Ὠκεανό καί πρότρεπαν τόν κυβερνήτη νά κατευθύνει τό πλοῖο ἀριστερά μήπως παρασυρθεῖ ἀπό τά ρεύματα καί εἰσχωρήσει στόν Ὠκεανό καί χαθεῖ»⁶⁸. Πρὶν σχολιάσουμε τό χωρίο αὐτό, πρέπει νά ποῦμε ὅτι ὁ Κοσμάς ἦταν ὑπέρ τῆς θεωρίας πού ἤθελε τήν Οἰκουμένη νά περιβάλλεται ἀπό τόν Ὠκεανό, στόν ὁποῖο ἦταν ἀδύνατο νά πλεύσει πλοῖο «διά τό πλῆθος τῶν ρευμάτων καί τῶν ἀναδιδομένων ἀτμῶν... καί τό πολλά διαστήματα ἔχειν»⁶⁹. Στό ἴδιο σημεῖο ὁ Κοσμάς ἀναφέρει ὅτι μόνον οἱ τέσσερις κόλποι εἶναι δυνατόν νά δεχτοῦν πλοῖα (Μεσόγειος, Ἐρυθρά, Κασπία, Περσικός κόλπος), ἀλλά τοῦτο δέν εἶναι ἀπόλυτο, ἀφοῦ ἀπό τό κείμενο τῆς Τοπογραφίας γίνεται φανερό ὅτι εἶναι δυνατό νά πλεύσουν πλοῖα καί στό «Ἰνδικό πέλαγος» ἢ «Ἰνδική θάλασσα»⁷⁰, δηλ. στή σημερινή Ἀραβική θάλασσα, ἀνάμεσα στό κέρασ τῆς Ἀφρικῆς καί στήν Ἰνδία. Νοτιότερο ἄκρο τοῦ Ἰνδικοῦ πελάγους πρὸς τά ἀνατολικά πρέπει νά ἦταν ἡ ΚεϿλάνη, πρὸς τά δυτικά ὁμως ὡς νοτιότερο ἄκρο ὁ Κοσμάς θεωρεῖ τό Ζίγγιον, πού ταυτίζουμε μέ τή Ζίγγις ἄκρα τοῦ Πτολεμαίου, σέ μικρὴ ἀπόσταση νότια τοῦ κέρατος τῆς Ἀφρικῆς (ἄκρωτήριο τῶν Ἀρωμάτων)⁷¹. Μετά τό σημεῖο αὐτό ὁ Κοσμάς πίστευε ὅτι ἡ Ἀφρικῆ τρεπόταν δυτικά καί περιβαλλόταν ἀπό τόν Ὠκεανό, στόν ὁποῖο, κατά τή γνώμη του, δέν μπορούσαν νά ταξιδέψουν πλοῖα.

Εἶναι λοιπόν, τώρα, εὔκολο νά καταλάβουμε γιατί οἱ ἐπιβάτες τοῦ πλοίου πάνω στό ὁποῖο ταξίδευε καί ὁ Κοσμάς κυριεύθηκαν ἀπό τόσο φόβο ὅταν πλησίαζαν στό Ζίγγιο, τό στόμα ὅπως πίστευαν τοῦ Ὠκεανοῦ. Τό πλοῖο τοῦ Κοσμά κατευθυνόταν πρὸς τήν «ἐσωτέραν Ἰνδιάν», δηλ. στήν Ἰνδία πέρα ἀπό τό ἀκρωτήριο Comorin, πιθανότατα στήν ΚεϿλάνη, πού τοποθετεῖται ἀπό τόν Κοσμά ἐπίσης στήν ἐσωτέρα Ἰνδία. Ἔτσι ἔπρεπε νά περάσουν νότια τῆς νήσου Διοσκοριδούς, δηλ. νά τηροῦν κατεύθυνση νοτιοανατολική, ἂν ἤθελαν νά ἀκολουθήσουν τό συντομότερο δρόμο. Ὁ κίνδυνος λοιπόν

68. *Cosmas Indicopleustes*, Topographie, τ. Α', σ. 335.

69. *Cosmas Indicopleustes*, Topographie, τ. Α', σ. 333.

70. *Cosmas Indicopleustes*, Topographie, τ. Α', σ. 333: «Ἰσασι δὲ τό λεγόμενον Ζίγγιον οἷ τήν Ἰνδικὴν θάλατταν διαπερῶντες...». Βλ. ἐπίσης σελ. 353, 401, 503.

71. Μ. Κορδῶση, Τά δρια τῆς οἰκουμένης στό νότο κατά τόν Κοσμά Ἰνδικοπλεύστη: «Ἱστοριογεωγραφικά» 2(1987-88) 157-58.

νά φθάσουν στό κοντινὸ Ζίγγιο ἦταν μεγάλος καὶ χρειάζοταν ὁ καπετάνιος νά στρίβει τὸ τιμόνι πρὸς τὰ ἀριστερά, δηλ. πρὸς τὸν βορρᾶ. Δυστυχῶς δὲ γνωρίζουμε ἂν ὁ Κοσμάς ἔφτασε στὸν προορισμὸ του, πού φαίνεται καὶ τὸ πιθανότερο. Ἴσως ὁμως ἔννοεῖ τὸ ταξίδι αὐτὸ ὅταν ἀναφέρει ὅτι παρέπλευσε τὴν Διοσκορίδους.

Πρὸς τὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ Ἰνδικοῦ, τίς ἀκτές δηλ. τῆς Ἀφρικῆς καὶ τῆς Ἀραβικῆς χερσονήσου, ὁ Κοσμάς μνημονεύει τὴ Βαρβαρία καὶ τὴ Λιβανωτοφόρο, νότια τοῦ κόλπου τοῦ Aden, καὶ τὸν Ὀμηρίτη (Εὐδαίμονα Ἀραβία), βόρεια τοῦ κόλπου, ἀλλὰ, ἰδιαίτερα γιὰ τὴν Εὐδαίμονα Ἀραβία, δὲ μᾶς παρέχει λεπτομέρειες. Φαίνεται πὼς ὁ Κοσμάς δὲν εἶχε συναλλαγές μετὰ τὴν τελευταία περιοχὴ. Ὅρισμένες ὁμως εἰδήσεις γιὰ τὴν Εὐδαίμονα Ἀραβία, τοὺς Ὀμηρίτες, βρίσκουμε στὸν Φιλοστόργιο, ἐκκλησιαστικὸ συγγραφέα τοῦ 5ου αἰῶνα, ὅταν μᾶς μιᾶ γιὰ τὴν ἱεραποστολὴ τοῦ Θεοφίλου τοῦ Ἰνδοῦ, τοῦ ὁποῦ πατρίδα, ὅπως ἤδη ἀναφέραμε, ἦταν ἡ νῆσος Διβοῦς (Μαλδίβες). Ὁ Θεόφιλος ἐστάλη στὴν Εὐδαίμονα Ἀραβία ἀπὸ τὸν Κωνσταντῖο γιὰ νὰ ἐκχριστιανίσει τοὺς Ὀμηρίτες καὶ ἴδρυσε τρεῖς ἐκκλησίες· μία στὴ μητρόπολη τοῦ ἔθνους Τάφαρον, μιά δευτέρη στὸν Περσικὸ κόλπο καὶ μία τρίτη στὴν Ἀδάνη, τὸ ρωμαϊκὸ ἐμπόριο, «ἐνθα καὶ τοὺς ἐκ Ρωμαίων ἀφικνουμένους ἔθος ἦν καθορμίζεσθαι»⁷². Πρόκειται γιὰ τὸ σημαντικὸ ἀραβικὸ λιμάνι Aden, βυζαντινὸ «ἐμπόριο» γιὰ τίς συναλλαγές μετὰ τὸ ἐσωτερικὸ τῆς χερσονήσου καὶ βάση γιὰ τὰ βυζαντινὰ πλοῖα πού ταξίδευαν γιὰ τὴν Ἰνδία. Ἡ μικρὴ ἀπόσταση τοῦ λιμανιοῦ ἀπὸ τὴν Ἐρυθρὰ μᾶς ἐπιτρέπει νὰ υποθέσουμε ὅτι θὰ ἐμπορεύονταν ἐκεῖ πολλοὶ «Ἕλληνες, ἰδιαίτερα ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο.

Ὁ Φιλοστόργιος, ἐπίσης, τοποθετεῖ ἀνατολικά τῶν Ἀξωμιτῶν, ἔξω στὸν Ὠκεανό, δηλ. στὴ γνωστὴ μας Βαρβαρία (Βόρεια Σομαλία), τοὺς Σύρους, ὅπως, σύμφωνα μετὰ τὰ γραφόμενά του, τοὺς ἀποκαλοῦσαν οἱ κάτοικοι τῶν γύρω περιοχῶν. Τοὺς μετέφερε ἐκεῖ, ἀναφέρει, ὁ Μέγας Ἀλέξανδρος, καὶ ἀκόμη καὶ σήμερα «τῆ πατρῶφ φωνῆ κέχρηται. μέλανες οὖν εἰσι δεινῶς ἅπαντες, ὀξειὰς αὐτοῖς τῆς ἀκτίνας τοῦ ἡλίου καθαπτομένης»⁷³. Ἴσως πρέπει νὰ δεχτοῦμε ὅτι πρόκειται γιὰ ἀπογόνους Σύρων ἀποίκων πού ἔφθασαν στὰ λιμάνια τῆς Βαρβαρίας γιὰ ἐμπορικὸς λόγους⁷⁴.

Θὰ τελειώσουμε μετὰ μιά πολύτιμη πληροφορία τοῦ Κοσμά Ἰνδικοπλεύ-

72. *Philostorgius*, *Kirchengeschichte*, σ. 34.

73. *Philostorgius*, *Kirchengeschichte*, σ. 35.

74. Συριακὴ ἐπίδραση στὴν κατασκευὴ ἐκκλησιῶν ὑπάρχει καὶ στὴν Ἄδουλι. *S. Munro-Hay*, *Trade*, σ. 108: «...Syrian in style of architecture, rather than Egyptian as might have been expected from the origins of the Ethiopian Church».

στη γιά τή γνωστή μας νήσο Διοσκορίδου (Σοκότρα). 'Ο Κοσμάς αναφέρει ότι οί κάτοικοι τής νήσου μιλάνε ελληνικά, «πάροικοι τῶν Πτολεμαίων τῶν μετά 'Αλέξανδρον τόν Μακεδόνα ὑπάρχοντες»⁷⁵. 'Η ὑπαρξη 'Ελλήνων στή Σοκότρα, μαρτυρεῖται ἀπό πολύ παλιά. 'Ο Περίπλους αναφέρει ότι ἡ Διοσκορίδου νήσος ἦταν «μεγίστη μὲν, ἔρημος δὲ καὶ κάθυγρος». "Ἐτσι οί λίγοι κάτοικοι πού ἔμεναν στό νησί κατοικοῦσαν στή μιά πλευρά του, τή βορεινή καί ἦσαν «ἐπίξενοι καὶ ἐπίμικτοι 'Αράβων τε καὶ 'Ινδῶν καὶ ἔτι 'Ελλήνων τῶν πρὸς ἐργασίαν ἐκπλεόντων»⁷⁶. 'Η Σοκότρα βρίσκεται 150 περίπου μίλια ἀπό τό ἀνατολικότερο ἄκρο τής 'Αφρικῆς, στό δρόμο πρὸς τήν 'Ινδία, καί, ἔτσι, εἶναι φυσικό νά ἀποτελοῦσε ἐνδιάμεσο σταθμό γιά τά πλοῖα πού περνοῦσαν ἀπό ἐκεῖ.

'Ο Κοσμάς δὲ μᾶς κάνει λόγο γιά 'Ινδούς καὶ "Αραβες κατοίκους, ἀναφέρει ὅμως ότι ὁ ἴδιος δέν πάτησε τό πόδι του στό νησί καὶ ότι ἔμαθε τά ὅσα μᾶς ἀναφέρει γι' αὐτό ἀπό κατοίκους του, οί ὁποῖοι ἤρθαν στήν Αἰθιοπία καὶ μιλοῦσαν ἑλληνικά. Φαίνεται πῶς σιγά-σιγά στό σημαντικό αὐτό σταθμό πρὸς τίς 'Ινδίες, ὅπου ζοῦσαν λίγοι κάτοικοι γιά ἐμπορικούς κυρίως λόγους, ἐπικράτησε ἡ ἑλληνική, ὡς γλώσσα τοῦ ἐμπορίου. 'Η παράδοση ότι μεταφέρθηκαν ἐκεῖ ἀπό τοὺς Πτολεμαίους φαίνεται ότι ἀπηχεῖ τήν πρώτη προσέγγιση 'Ελλήνων τής Αἰγύπτου στό νησί λίγο πρὶν ἀπό τή βασιλεία τοῦ Πτολεμαίου ΙΑ' (80-51 π.Χ.)^{76α}. Οἱ κάτοικοι τοῦ νησιοῦ ἦταν νεστοριανοί χριστιανοί καὶ ἑξαρτῶνταν, ὅπως καὶ οἱ χριστιανοί τής 'Ινδίας, ἀπό τήν Περσία⁷⁷.

Μετά ἀπό ὅλα ὅσα ἀναφέραμε ὡς ἐδῶ, μποροῦμε νά ἐξαγάγουμε τά ἐξῆς συμπεράσματα. Κατά τοὺς δύο πρώτους αἰῶνες μ.Χ. τό ἐμπόριο ἀνάμεσα στήν 'Ινδία καὶ τή Ρωμαϊκή αὐτοκρατορία ἦταν πολύ ἀνθηρό καὶ ἑλληνικά πλοῖα βρίσκονταν συχνά στά λιμάνια τής πρώτης. "Υστερα ἀπό τήν παρακμή τής αὐτοκρατορίας στόν 3ο αἰῶνα, κατά τόν ὁποῖο τό ἐμπόριο μέ τήν 'Ανατολή μειώθηκε σημαντικά, τόν 4ο αἰῶνα ἡ αὐτοκρατορία ἀνακτᾷ τή δύναμή της, μέ ἀποτέλεσμα τό ἐμπόριο νά ξαναβρεῖ ἓνα μέρος ἀπό τήν παλιά τοῦ αἴγλη. Τήν ἐποχὴ αὐτὴ μποροῦμε νά διακρίνουμε τήν ἑλληνική παρουσία στήν 'Ινδία

75. *Cosmas Indicopleustes*, Topographie, τ. Α', σ. 503.

76. *Anonymi*, Periplus, σ. 280-81.

76a. *M. Cary - E. H. Warmington*, σ. 106.

77. *A. Mingana*, *Spread*, σ. 7, 30-31, ὅπου ἀναφέρεται ότι πιθανῶς ἡ Σοκότρα ἦταν ἐπισκοπὴ ἀπὸ τό 300 μ.Χ. 'Η νήσος ἐξακολουθοῦσε νά εἶναι χριστιανική ὡς τά νεότερα χρόνια, ὅπως γίνεται φανερό ἀπὸ "Αραβες καὶ Δυτικούς περιηγητές. 'Ακόμη καὶ ὡς τόν 17ο αἰῶνα οἱ Χριστιανοί δέν εἶχαν ἐξαφανιστεῖ (Βλ. *E. Tisserant*, *Eastern Christianity in India*, Bombay - Calcutta - Madras 1957, σ. 11 κ.ἑ.).

μέσα ἀπὸ ἀτομικὲς περιπτώσεις ὅπως τοῦ Θηβαίου τοῦ σχολαστικοῦ ποὺ ἔφθασε στὴν Ἰνδία καὶ πιθανότατα ἀκόμη ἀνατολικότερα (περιοχὴ Assam), τοῦ Σάπατρου ποὺ ἔφθασε στὴν Κεϋλάνη καὶ τοῦ ἴδιου τοῦ Κοσμᾶ ποὺ πρέπει νὰ δεχθοῦμε, νομίζω μὲ βεβαιότητα, ὅτι εἶχε ταξιδέψει στὴν Ἰνδία, ἴσως περισσότερες ἀπὸ μιὰ φορά, μὲ σκοπὸ τὸ ἐμπόριο πιπεριοῦ⁷⁸. Χαρακτηριστικὸ τῆς ἐποχῆς αὐτῆς εἶναι ὅτι συνήθως οἱ ἔμποροι ἔχουν ὡς βάση ὄχι τὰ αἰγυπτιακὰ λιμάνια τῆς Ἐρυθρᾶς ἀλλὰ τὸ ἀξωμικὸ λιμάνι τῆς Ἄδουλις. Ἡ μείωση τῆς ναυτικῆς δύναμης τοῦ Βυζαντίου εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα νὰ στηριχθεῖ στοὺς συμμάχους Αἰθίοπες ἕνα μέρος τοῦ ἐμπορίου. Τέλος, ἡ μοῖρα τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας, ὡς γλώσσας τοῦ ἐμπορίου, μπορεῖ νὰ γίνῃ φανερὴ ἀπὸ τὴ νῆσο Διοσκορίδος, ὅπου μιλοῦσαν κατὰ τοὺς πρώτους μεταχριστιανικοὺς αἰῶνες.

SUMMARY (ΠΕΡΙΛΗΨΗ)

During the first and second centuries A.D., the commerce between Roman empire and the countries of the Indian ocean was very active and many Greek ships frequented the ports of India. After the decline of the third century, the Roman commerce regained again a part of its old prosperity but contemporary sources give information only about the arrival of some persons at the regions of India. One of them was a lawyer from Thebes of Egypt, who, probably, arrived beyond India, east of the Ganges. Some passages of the Christian Topography show that Cosmas Indicopleustes was another person who had travelled to India, perhaps more than once. During the early Byzantine period, Greek language was spoken in the island of Socotra. Probably, the Greek language was still the organ (or at least, with some other languages) of the commerce in the ports of the Indian ocean.

78. Πρβλ. *N. Pigulewskaja*, Byzanz, σ. 145: «Vielleicht war der Pfeffer eines des Hauptprodukte, mit denen Kosmas selbst handelte und die er aus Indien ausführte».

MIX. Σ. ΚΟΡΔΩΣΗ

**ΑΣΣΑΜ (ΒΑ. ΙΝΔΙΑ): Η ΠΥΛΗ ΑΠΟ ΚΑΙ ΠΡΟΣ ΚΙΝΑ
ASSAM (NE INDIA): THE GATE FROM AND TO CHINA**

**Δ' Διεθνές Συνέδριο 'Ελληνοανατολικῶν καί 'Αφρικανικῶν Σπουδῶν,
Δελφοί 18-21 Ιουλίου 1991**

Περίληψη (Summary)

According to the author of the geographical work «Periplus of the Red sea», that is the Indian ocean (1st cent. A.D.), and Ptolemy (2nd cent. A.D.), a route led from China, overland, to the west coast of India, via the river Ganges and the town Palimbothra, i.e. Patna. Such a route would run from the southwestern frontiers of China to the northern borders of Burma or Assam, where the Tibeto-Burman tribe of Besadae probably lived. From there it would follow the Brahmaputra valley and the southern slopes of Himalaya, to Palimbothra, as Ptolemy states.

It is known that the work «Expositio totius mundi et gentium» contains an itinerary from the Far East to the Roman empire. The passage with the description of the first nation in the Far East, Camarini —the second nation is the Brahmanes, known to us from other sources— is the most utopian text of this period. According to this text Camarini are extremely happy without failings, they drink honey and pepper, put on only the dress «asbestos», they neither sow nor mow, they don't suffer and never fall ill etc. The same itinerary is found in the brief text of the work «Περί ὁδοιπορίας ἀπό Ἐδέμ τοῦ παραδείσου ἄχρι τῶν Ρωμαίων» but the first nation is named as the «Macarini» (Fortunates) and live in the Paradise.

Although the reference of the above two texts to Camarini-Macarini is fanciful, I think that the name Camarini is real; it derives from *Kamarupa*, the name of Assam at ancient times, since Arabian authors mention it as *Kamrun* (that is Camarini) and not Kamrub. Therefore we can suggest that: a) the correct reference in the first nation must be Camarini and not Macarini, the second being an altered name created from the connection of this region with Edem and the Fortunates (Μακάριοι), b) the route through Camarini is the same with the route via Assam and Brahmaputra.

According to Chinese itineraries (8th cent. A.D.), Assam is a region from where passed the route which connected Annam (North part of today Vietnam) with India. The existence of the route via Assam was indicated by the report of the Chinese explorer Chang Ch'ien, who in 128 B.C. found in Bactria bamboos and clothes of the Southern China, which could not have reached there at that time through Central Asia. This route was also indicated by some musicians and juglers from Ta-Ch'in (Roman empire, especially its eastern part), who arrived in the Chinese capital through the country of Shan, a region in Birmania or Assam. Ch' in - Lun, a merchant of Ta-Ch'in, who had arrived to a port in Cochin China, during his return travel, from China to the Roman empire, may have passed through Assam, since he returned «directly» to his native country, accompanied by some dwarfs (Besadae?).

In conclusion, it may be said that in the early byzantine period the route via Assam, although it passed through deep malarial valleys and woody regions, was in more use than the long circular and exclusively maritime route.

Δημήτρη Κ. Βελισσαρόπουλου, "Έλληνες και 'Ινδοί. Η συνάντηση δύο κόσμων, τόμ. Α-Β, 'Αθήνα 1990 (Βιβλιοπωλείο της 'Εστίας), σσ. 581 + 522.

Ο πρώτος τόμος του ογκώδους αυτού έργου καλύπτει τις πηγές που εμφανίζονται περίπου ως τη ρωμαϊκή εποχή. Στο πρώτο μέρος (σελ. 30-47) μνημονεύονται οι μύθοι για την 'Ινδία και στο δεύτερο (σελ. 48-117) οι πρώτες γραπτές ελληνικές μαρτυρίες (Σκύλαξ ο Καρυανδεύς, 'Εκαταίος ο Μιλήσιος, 'Ηρόδοτος, Κτησίας ο Κνίδιος). 'Η εκστρατεία του Μεγάλου 'Αλεξάνδρου έφερε την 'Ινδία πιο κοντά στον ελληνικό κόσμο. Μερικά στοιχεία για την εκστρατεία αυτή παρέχονται στο τρίτο μέρος (σ. 120-146), που συμπληρώνονται με τα όσα μνημονεύονται στο τέταρτο μέρος (σελ. 149-219) για τους συγγραφείς που συνόδευσαν τον Μέγα 'Αλέξανδρο και τις αναφορές τους για την 'Ινδία. Οι πληροφορίες που παρέχουν οι συγγραφείς αυτοί συμπληρώνονται από εκείνες του Μεγασθένη, πρέσβη του Σελεύκου Νικάτορος στην 'Ινδία, που καλύπτουν τό μεγαλύτερο μέρος του επόμενου (πέμπτου) μέρους (σελ. 236-301). Στις πρώτες σελίδες του πέμπτου μέρους (223-235) γίνεται λόγος για τη μοίρα των ινδικών εδαφών που είχε καταλάβει ο Μέγας 'Αλέξανδρος μετά τό θάνατό του.

Τά ελληνικά βασίλεια της Βακτρίας και της 'Ινδίας αποτελούν τό αντίκειμενο του έκτου (σελ. 299-340) και του έβδομου μέρους (σ. 341-425). Πρόκειται, νομίζω, για μία από τις πιο ένδοξες σελίδες της ελληνικής ιστορίας. Οι 'Έλληνες και Λατίνοι συγγραφείς μās παρέχουν ελάχιστα στοιχεία για τό κομμάτι αυτό της ελληνικής (ή, έστω, ελληνοϊνδικής) ιστορίας και ο λόγος, βέβαια, είναι ή απόσταση που τους χωρίζει καθώς και ο χωρισμός των περιοχών αυτών από τον κύριο κορμό των ελληνιστικών κρατών. 'Ετσι, τά νομίσματα που βρέθηκαν στις περιοχές αυτές αποτελούν ως σήμερα την κύρια πηγή πληροφοριών. Σημαντικές πληροφορίες άντλούμε, επίσης, και από αρχαιολογικές ανασκαφές που έγιναν τελευταία εκεί.

Θά περίμενε κανείς οι ινδικές πηγές νά παρείχαν περισσότερα στοιχεία, αλλά, δυστυχώς, ο έρευνητής απογοητεύεται από την ανάγνωσή τους. Οι 'Έλληνες μνημονεύονται σε ελάχιστες γραπτές πηγές (ως Yavana ή Yona), από τις οποίες δέν είναι δυνατό νά εξαχθούν ασφαλή συμπεράσματα. 'Ο σ. αναφέρει κάθε μία ξεχωριστά και τις αξιοποιεί όσο είναι δυνατό. Νομίζω ότι οι σκόρπιες και δυσεξήγητες αυτές μνείες, σε συνδυασμό με τά Διατάγματα του βασιλιά Asoka (δπου μνημονεύονται κυρίως οι 'Έλληνες των ελληνιστικών κρατών) και τό βουδιστικό θρησκευτικό έργο «Τά έρωτήματα του

βασιλιᾶ Μενάνδρου» (ὅπου ὁ Ἕλληνας βασιλιάς Μένανδρος εἶναι ἥρωας τοῦ ἔργου) θά μπορούσαν νά μᾶς δώσουν μιὰ ἔμμεση ἐξήγηση γιά τήν ἀπουσία τῶν Ἑλλήνων ἀπό τίς ἰνδικές πηγές, μέσα ἀπό τίς κοινωνικές καί θρησκευτικές συνθήκες πού ἐπικρατοῦσαν στήν Ἰνδία. Ἡ μόνη ἰνδική πηγή πού περιέχει πλῆθος πληροφοριῶν γιά τούς Ἕλληνες εἶναι τά δημοσιεύμενα στό ἔργο τοῦ S. Raganavithana «The Greeks and the Mauryas», ὅπου ὑποτίθεται ὅτι μεταφέρεται τό περιεχόμενο ἐπιγραφῶν ἀπό τήν Κεϋλάνη, πού ἔχουν πηγή χαμένα βιβλία τοῦ Δ΄ μ.Χ. αἰῶνα καί ἀργότερα. Ὁ σ., πράττοντας σωστά, δέ λαμβάνει ὑπόψη του τίς πληροφορίες αὐτές, γιατί θεωρεῖ τό βιβλίό ὑποπτό (σελ. 441-43 Β΄ τόμου). Στά ἐπιχειρήματα πού παραθέτει ὁ σ. θά μπορούσα νά προσθέσω καί τήν προσωπική μου διαπίστωση ὅτι μερικές ἀπό τίς πληροφορίες τοῦ βιβλίου αὐτοῦ εἶναι τόσο καίριας σημασίας, πού δίνουν τήν ἐντύπωση ὅτι κατασκευάστηκαν μέ σκοπό νά ἀπαντήσουν σέ συγκεκριμένα ἐρωτήματα. Πάντως, πρέπει νά σημειώσουμε ὅτι δέν μπορεῖ νά εἶμαστε ἀπόλυτα βέβαιοι γιά τή μή γνησιότητα τοῦ ἐν λόγω ὑλικοῦ καί ὅτι τό βιβλίό αὐτό ὡς τώρα ἀντιμετωπίσθηκε κυρίως διά τῆς σιωπῆς.

Στό ὄγδοο μέρος τοῦ ἴδιου τόμου γίνεται λόγος γιά τήν ἑλληνοβουδιστική γλυπτική τῆς Gandhara (σελ. 427-485). Σωστά ὁ σ. περιέλαβε καί τό κεφάλαιο αὐτό στή μελέτη του, γιατί εἶναι ἀναπόσπαστο μέ τήν ἑλληνική παρουσία στή ΒΔ Ἰνδία. Τό συμπέρασμά του ὅτι ἡ γλυπτική αὐτή εἶναι ἑλληνικῆς ἐμπνεύσεως, μολονότι τά θέματά της εἶναι παρμένα ἀπό τή βουδιστική θρησκεία, μέ βρίσκει σύμφωνο. Κατά τή γνώμη μου, ἡ ἄποψη ἐκείνη πού ἀνάγει τήν ἀρχή τῆς Γανδαρικῆς τέχνης στήν ἰνδική σχολή τῆς Mathura δέ στηρίζεται σέ γερές βάσεις. Ἡ συγγένεια ἐπίσης τῶν γλυπτῶν αὐτῶν μέ ἀντίστοιχα ρωμαϊκά δέν ἀποτελεῖ ἐκπληξη, δεδομένης τῆς προελεύσεως τῶν ρωμαϊκῶν γλυπτῶν καί τῆς σχέσης τους μέ τήν ἑλληνική τέχνη. Ὅσο γιά τήν ὀψιμη ἐμφάνιση τῆς Γανδαρικῆς τεχνοτροπίας δέν πρέπει νά μᾶς ἐκπλήσσει, ἀφοῦ ἔπρεπε νά περάσουν πολλά χρόνια ὡς ὅτου ἡ ἑλληνική τέχνη ἐξοικειωθεί μέ τά γηγενῆ στοιχεία.

Στό τελευταῖο μέρος τοῦ πρώτου τόμου (σελ. 489-535) ὁ σ. καταγίνεται μέ τήν ἐπισήμανση ἀλληλεπιδράσεων σέ καλλιτεχνικούς καί ἐπιστημονικούς τομεῖς (ζωγραφική, ἀρχιτεκτονική, πολεοδομία, νομισματική, λογοτεχνία, γραφή, ἐπιστῆμες). Ὁ τόμος τελειώνει μέ χάρτες, παραπομπές καί εὑρετήριο.

Ὁ δεῦτερος τόμος χωρίζεται σέ τέσσερα ἄνισα μέρη. Τό μεγαλύτερο τμήμα τοῦ πρώτου μέρους (σελ. 11-36) καλύπτεται ἀπό τό κεφάλαιο «Τά ταξίδια μεταξύ Μεσογειακῶν χωρῶν καί Ἰνδίας» (σελ. 13-36). Στό δεῦτερο μέρος (σελ. 39-242) περιλαμβάνονται ὅλοι οἱ Ἕλληνες καί Ρωμαῖοι συγγραφεῖς τῆς αυτοκρατορικῆς ἐποχῆς πού ἔγραψαν γιά τήν Ἰνδία. Εἶναι τό μεγαλύτερο κομμάτι τοῦ τόμου, ἀφοῦ οἱ συγγραφεῖς τῆς περιόδου αὐτῆς εἶναι

πολλοί, οι πληροφορίες όμως των περισσότερων απ' αυτούς δεν είναι πρωτότυπες, γιατί στηρίζονται σε προγενέστερους συγγραφείς της κλασικής και ελληνιστικής περιόδου. Έν τούτοις, στην περίοδο αυτή ανήκουν μερικά από τα καλύτερα έργα, με πλήθος γεωγραφικών πληροφοριών (Γεωγραφικά Στράβωνος, Γεωγραφία Πτολεμαίου, Περίπλους της Έρυθρας θάλασσας).

Στό τρίτο (σελ. 244-314) και τό τέταρτο (σελ. 315-427) μέρος γίνεται προσπάθεια για άνεύρεση ίχνων ίνδικής έπιρροής στό έργο μερικων Έλλήνων φιλοσόφων. Ξεχωριστή μνεία γίνεται για τόν Πλωτίνο, του οποίου ο βίος και ιδιαίτερα ο παραλληλισμός του έργου του «Έννεάδες» μέ τίς ίνδικές «Ούπανισάδες» καλύπτει όλόκληρο τό τέταρτο μέρος. Τό βιβλίο τελειώνει μέ έπίλογο για τή βαθμιαία γνωριμία των Εύρωπαίων μέ τόν ίνδικό στοχασμό (περιλαμβάνεται, σ. 434-5, και ο Έλληνας Δημήτριος Γαλανός μέ «μεταφραστικό, γλωσσολογικό και λεξικογραφικό έργο», βάσει του οποίου θά μπορούσε «νά θεωρηθεί δικαιολογημένα ως ένας από τους πρωτοπόρους της «Ανατολικής Αναγεννήσεως στην Εύρώπη»), μέ παραρτήματα, σημειώσεις, βιβλιογραφία, εύρετήριο και ένα χάρτη της Ίνδίας.

Ο τρόπος μέ τόν οποίο μεταφέρεται τό ύλικό των πηγών προαναγγέλλεται από τόν σ. στόν πρόλογο του Α' τόμου: «Τά πλεονεκτήματα της άμεσης έπαφής μου μέ τίς πρωτογενείς πηγές θέλησα νά μοιρασθώ μέ τους άναγνώστες του βιβλίου αυτού για νά δώσω έτσι και σ' αυτούς τή δυνατότητα νά σχηματίσουν τήν προσωπική τους γνώμη. Προς τό σκοπό αυτό άντί νά μεταδίδω κατά έμμεσο τρόπο όσα είπαν οι άρχαιοι συγγραφείς για τους Ίνδους, παρέθεσα πολλά και συχνά έκτεταμένα, άποσπάσματα από τά έργα τους» (Α' τόμ. σ. 13). Η μέθοδος αυτή ίσχύει πολλές φορές, και για νεότερους συγγραφείς-έρευνητές, από τους οποίους ο σ. μεταφέρει συχνά άποσπάσματα, πράγμα που άποδυναμώνει τό προσωπικό του ύφος.

Η μελέτη του Δ. Βελισσαρόπουλου άναπληρώνει ένα κενό στην ελληνική βιβλιογραφία. Μολονότι οι ξένοι έχουν άσχοληθεί επανειλημμένα μέ τό θέμα, στά ελληνικά δεν υπήρχαν, ως τώρα, παρά ελάχιστα υπεύθυνες εργασίες, τόσο για τίς σχέσεις του ελληνικού μεσογειακού κόσμου μέ τους Ίνδους όσο και για τήν Ιστορία των ελληνικών κρατων της Βακτρίας και της Ίνδίας. Τέλος θά θέλαμε νά προσθέσουμε ότι ενώ ή ύλη στους δυό τόμους είναι, λίγο-πολύ, όμοιομορφα κατανεμημένη, λείπει ένα μέρος (ή ένα κεφάλαιο) για τήν τύχη των Έλλήνων μετά από τήν πτώση και του τελευταίου Έλληνα βασιλιά, τό 30 π.Χ. Μολονότι είναι δύσκολο νά δοθούν όριστικές άπαντήσεις, έπρεπε, νομίζουμε, νά γίνει κάποια άπόπειρα σκιαγραφήσεως της ελληνικής παρουσίας στη βορειοδυτική Ίνδια: σε ποιές δηλ. περιοχές επέζησε ο ελληνισμός και για πόσο χρονικό διάστημα, ύστερα από τό τέλος του Α' αιώνα π.Χ.

ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ

ΜΟΝΗ ΤΗΣ ΠΑΝΑΓΙΑΣ ΚΟΥΚΟΥΜΗΤΡΙΩΤΙΣΣΑΣ ΤΗΣ ΛΕΓΟΜΕΝΗΣ ΔΟΒΡΑ

Τό 1975 είχα περισυλλέξει τά πεταγμένα στό γυναικωνίτη χειρόγραφα καί παλαιύτυπα τοῦ ναοῦ τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτήρος στη Βέροια. Ἐνάμεσα σέ ἐκεῖνα ὑπῆρχε καί ἓνα φύλλο παλαιτύπου, χωρίς τυπογραφικά στοιχεῖα, προφανῶς ἀπό τά πρῶτα ἢ τελευταῖα φύλλα τῆς στάχωσης, ἐνός βιβλίου μέ ἐνδιαφέρουσα σημείωση πάνω του¹. Το κείμενο ἔχει ὡς ἐξῆς:

† ἐτοῦτο τό χάρτη εἶναι τῆς παναγίας τοῖς κοκομητριώτισσας τῆς λε|γομένης τοβρά κ(αί) τό ἐπούλησαν_τα παιδία τοῦ γε<ω>ργάκ[η] ὁ κ(αί) | τό ἀγόρασαν ὁ γερο νηκτάριος διά κρόσια β, ἔτ(ει)ζρνά ἐν | μνηί Φευρουαρίου ιε´ κ(αί) ὄπιος βουληθεῖ ὕστερήσι αὐτό ἀ|φωρεσμένος ἔστω ἀπό θε(ο)ῦ παντοκράτορος κ(αί) τᾶς ἀράς τόν | τριακοσί(ων) δέκα καί ὠκτώ θεοφῶρον πατέρον τόν ἐν (Ν)ικέα κ(αί) τόν ληπόν | ἀγ(ίω)ν συνόδοι κ(αί) ἡ μερίς αὐτοῦ μετά τοῦ ἰούδα τοῦ πρωδότου νά ἔχη | μέρος ἀμῆν.

ὁ κ(αί) ὁ γράψας ἱερο(μό)ναχος κ(αί) προ(ηγ)ούμενος²

Εὐάγγελος Καμ|πανί(ας)³ |

† νηκτάριος (μον)αχός καί γέροντας τοῦ μοναστηρίου

† παχούμιος (μον)αχός κ(αί) Χατζῆς |

καί ἡ λοιποὶ ἀδελφοὶ καί συνασκηταί.

Ἡ σημείωση αὐτή ἀγορᾶς ἐνός βιβλίου ἀπό τον μοναχό Νεκτάριο κατά τό ἔτος, ζρνά´ = 1643 διασώζει τήν ἐκπληκτικὴ μαρτυρία ὅτι τό ὄνομα τῆς γνωστῆς μονῆς τῆς Παναγίας Δοβρᾶ, στίς ἀνατολικές ὑπάρειες τοῦ Βερμίου, εἶχε παλαιότερα τήν ἐπωνυμία Κοκουμητριώτισσα. Ἐπειτα ἡ ἴδια σημείωση

1. Φρόντισα τότε νά φυλαχθεῖ στό Μουσεῖο τῆς Βέροιας, τοποθετώντας το σέ φάκελο. Ὅταν ἀσκολήθηκα μέ τόν κατάλογο τῶν παλαιτύπων τῆς Βέροιας καί τίς σημειώσεις σέ αὐτά, βλ. Θ. Παπαζώτου, Τά παλαιότυπα τῶν ναῶν τῆς Βέροιας (16ος - 18ος αἰ.), Κληρονομία 12 (1980) 353-365, δέν περιέλαβα καί αὐτό, ἐπειδή τό φύλλο δέν πρόσθετε τίποτε στόν κατάλογο.

2. Δυσανάγνωστες οἱ μονογραφές τοῦ ὀνόματος τοῦ «γράφαντος ἱερομονάχου καί προηγούμενου».

3. Πρόκειται μάλλον γιά ἐπίσκοπο Καμπανίας ...

φαίνεται ότι αποτελεί την αρχαιότερη ιστορική μαρτυρία για την ύπαρξη της μονής⁴. Τώρα έχουμε κάθε λόγο να πιστεύουμε ότι τό όνομα Δοβρά, πού κυριάρχησε από τά μέσα του 17ου αιώνα ως τίς μέρες μας, δανείστηκε ή μονή από παρακείμενο όμώνυμο χωριό⁵.

Ή έπωνυμία Κοκουμητριώτισσα δέν είναι κοινή στίς προσωυμίες τής Θεοτόκου. Είναι μάλλον άγνωστη. Αυτό ύποβάλλει στήν ιδέα ότι ή έπωνυμία αυτή ύποκρύπτει τό όνομα κάποιου κτήτορα. Τό πλέον συναπτό όνομα είναι ενός Κουκούμη, άρχοντα τής περιοχής Βεροίας, πού αναφέρεται ως πωλητής κτημάτων του πρός τόν Θεόδωρο Σαραντηνό, στό βρεβιοεπιτελεύτιο γράμμα του τελευταίου, συνταγμένο στά 1326⁶. Βέβαια, από έλλειψη πηγών, τίποτε δέν μās βοηθά σέ μία σύνδεση του συγκεκριμένου Κουκούμη μέ τήν ίδρυση μονής τής Θεοτόκου Κοκουμητριώτισσας στήν περιοχή τής Βέροιας⁷. Ήπειτα ή καταστροφή τής μονής κατά τήν επανάσταση τών Μακεδόνων στα 1822 ύπήρξε ή καίρια τομή στή διακοπή τής ιστορικής παράδοσής της. Ή ανάκτηση του καθολικού στά 1844 δέν προσφέρει κάποιο στοιχείο στό θέμα τής έρευνας⁸.

Άνιχνεύοντας τά λείψανα του παρελθόντος τής μονής σημειώνω τήν ύπαρξη ενδιαφέρουσας δεσποτικής εικόνας Θεοτόκου Ήδηγητριάς, πού φυλαγόταν άναρτημένη στό νότιο τοίχο του καθολικού, χρολογημένη στά τέλη του 16ου αιώνα. Ή εικόνα μεταφέρθηκε και φυλάσσεται σήμερα στό ναό του Ή Αγίου Ή Αντωνίου στή Βέροια⁹. Σημειώνω ακόμη τήν ύπαρξη ενός βυζαντινού γλυπτού, έντοιχισμένο στό νότιο τοίχο του καθολικού και έπισημαίνω

4. Ή μονή αναφέρεται σέ έγγραφο του ιεροδικείου τής Βέροιας του έτους 1781· βλ. *Ι. Βαρδραβέλλη*, Ήστορικά άρχεία Μακεδονίας. Β΄ Ή Αρχείον Βεροίας-Ναουσης, Θεσσαλονίκη 1954, σ. 217, σ. 217 άρ. έγγρ. 227.

5. Βλ. τό ύπ. άρ. 22 έγγραφο του *Ι. Βαρδραβέλλη*, δ.π. σ. 19, του έτους 1639, όπου γίνεται σαφής άναφορά του χωριού Δοβρά.

6. *Γ. Θεοχαρίδου*, Μία διαθήκη και μία δίκη βυζαντινή, Θεσσαλονίκη 1962, σ. 21 στίχ. 74: «και από τόν Κο υ κ ο υ μ η ν και έτέρους διαφόρους δσα και τά άπ΄ εκείνων γενόμενα πρός με πρατήρια διαλαμβάνουσι».

7. Ή τύπος Κοκουμητριώτισσα τής σημείωσης μπορεί νά άντικατασταθεί από τόν τύπο Κοκουμητριώτισσα, άν λάβει κανείς ύπόψη του τήν άνορθόγραφη μορφή του κειμένου και τήν παρείσφρηση σέ αυτό τοπικών διαλεκτικών στοιχείων.

8. Σχετική κτητορική έπιγραφή ύπάρχει πάνω από τή θύρα εισόδου.

9. Έκτός από αυτήν και οι ύπόλοιπες του ναού έχουν μεταφερθεί στον ίδιο ναό.

τὴν προέλευση ἀπὸ ἐδῶ ἐνὸς εἰληταρίου τοῦ 12ου αἰ. κατατεθειμένου στὴν Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη Ἀθηνῶν¹⁰.

Θανάσης Παπαζῶτος

10. Γιά τὸ εἰλητᾶριο τῆς Παναγίας Δοβρᾶ, βλ. Γ. Χιονίδη, Ἱστορία τῆς Βεροίας, τ. 2, Θεσσαλονίκη 1970, σ. 196, σημ. 3. Ὁ Σπ. Λάμπρος τὸ χαρακτηρίζει ὡς «τὸ κάλλιστον καὶ ἀρχαιότατον τῶν εἰληταρίων τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης» στὸν ΝΕ 13 (1916) 270.

Χάρτης της Πιερίας κατά τον Ηεύζευ.

Η ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ ΤΟΥ ΟΝΟΜΑΤΟΣ «ΣΗΡΑΚΟΣ»

Στη μελέτη του Μιχ. Κορδώση, *Η σλαβική εποίκιση στην Πελοπόννησο, με βάση τα σλαβικά τοπωνύμια*¹, αναφέρεται (σελ. 416) ότι «τελευταία, ο Ν. Δρανδάκης δημοσίευσε 2 επιγραφές από την περιοχή του Δυτικού Ταυγέτου, που μνημονεύουν (...) σλάβικα ονόματα: Στανήνα, Σηράκος, Δοβορότας (...)».

Η μία από τις επιγραφές αυτές, οι οποίες ανάγονται στον 12ο αιώνα, έχει ως εξής:

*θησασθήριο τοῦ Ἀγίου Νηκολάου κέ τῆς Ἀγίας Βαρ
βάρας· ἢ ψάλοντες εὐχεσθε τοῦ δούλου τοῦ Θεοῦ Στανή
να κὲ Πόθου, ἡοῦ Σηράκου*².

Τό όνομα Συράκος, ανορθόγραφα γραμμένο, όπως άλλωστε είναι όλη, σχεδόν, η επιγραφή, έχουμε τη γνώμη ότι δεν είναι σλαβικό αλλά ελληνικό. Ο Συράκος, που συναντήσαμε και ως Συράκη, είναι το υποκοριστικό του ονόματος Σύρος, κατά το Γιάννης - Γιαννάκος και Γιαννάκης, Κώστας -Κωστάκος και Κωστάκης, Θωμάς - Θωμάκος και Θωμάκης κ.λ.π.

Τα ονόματα, Σύρος, Συράκος - Συράκης και το γυναικείο Σύρω, τα συναντήσαμε αρκετές φορές σε κάποια θεσσαλικά χειρόγραφα της μετα-Βυζαντινής εποχής. Στη συνέχεια παρουσιάζουμε τα ονόματα αυτά, με τους οικισμούς και τη χρονολογία που τα συναντήσαμε, για να τεκμηριώσουμε την άποψή-μας.

ΣΥΡΑΚΗΣ: στους οικισμούς· Μολόγουστα (σήμερα Μεσοχώρι) της Ελασσόνας (18ος αι.)³· Ντιάβα (διαλυμένος οικισμός) της Τσαριτσάνης (μετά το 1602 και πριν το 1804)⁴· Ροΐστρα (απροσδιόριστος οικισμός) της Ελασσό-

1. Βλ. Δωδώνη, ΕΕΦΣΠ 10(1981) 381-441.

2. Βλ. Ν. Δρανδάκης, Δύο βυζαντινές ενεπίγραφες πλάκες αγίας τράπεζας σε ναούς της μεσσηνιακής Μάνης, *Μνήμη Γεωργίου Ι. Κουρμούλη*, Αθήναι 1980, σ. 1, 4. Πρβ. Μ. Κορδώσης, *ό.π.*, σ. 416, σημ. 2.

3. Βλ. Κώστας Σπανός, 'Ενα μετεωρίτικο χειρόγραφο του 18ου αιώνα. Συμβολή στη μελέτη των θεσσαλικών τοπωνυμίων, των ονομάτων και των επωνύμων, *Θεσσαλικό Ημερολόγιο* 8 (Λάρισα 1985) σελ. 40.

4. Βλ. Στάθης Ανδρόνης, Βαφτιστικά και επώνυμα της Ντιάβας του Ολόμκου, 1602-1804, *Θεσσαλικό Ημερολόγιο* 15 (Λάρισα 1989) σελ. 176.

νας (18ος αι.)⁵. Γκλίγκοβο (σήμερα Σαραντάπορο) της Ελασσόνας (18ος)⁶ ως ὄνομα ενός ιερέα· Τύρναβο (18ος αι.)⁷.

ΣΥΡΑΚΟΣ: στη Ντιάβα (μετά το 1602 και πριν το 1804).

ΣΥΡΟΣ: στη Μολόγουστα-Μεσοχώρι (18ος αι.)· στη Λάρισα (18ος αι.)⁸ και στη Σκαμνιά του Ολύμπου (μετά το 1602 και πριν το 1798)⁹.

ΣΥΡΩ: στη Μολόγουστα-Μεσοχώρι (18ος αι.)¹⁰ και στον Τύρναβο (μετά το 1532 και πριν το 1692)¹¹ και στα 1674.

Εκτός από τη γνωστή βυζαντινή οικογένεια Συρόπουλος, σημειώνουμε ὅτι το ὄνομα Σύρος και το γυναικείο Σύρα (με υποκοριστικό Συρίσκα) μαρτυρούνται στη Θεσσαλία ἀπὸ τὸν 2ο αι. π.Χ. Αναφέρουμε, ἀμέσως παρακάτω, τις σχετικές μαρτυρίες.

ΣΥΡΑ: σε ἐπιγραφή ἀπὸ τὴν Λάρισα τοῦ 50 π.Χ.: Νικαία ἡ καλουμένη καὶ Σύρα¹³.

ΣΥΡΙΣΚΑ¹⁴: σε ἀχρονολόγητη ἐπιγραφή ἀπὸ τὴν Λάρισα: Συρίσκα τῆς Τρύφωνος.

ΣΥΡΟΣ: δύο φορές ως πατρωνύμιο· Κράτεια Συρεία· σε ἐπιγραφή τοῦ 2ου αι. π.Χ. ἀπὸ τὰ Τέμπη¹⁵ καὶ: Πολύξενος Σύρου· σε ἀχρονολόγητη ἐπιγραφή ἀπὸ τοὺς Γόννους¹⁶.

Ἵστερα ἀπὸ ὅσα ἐκθέσαμε παραπάνω, ἔχουμε τὴν γνώμη ὅτι ὁ Συράκος εἶναι ἐλληνικό ὄνομα και ὄχι σλαβικό.

Κώστας Σπανός

5. Κώστας Σπανός, *Ἐνα μετεωρίτικο χειρόγραφο ...* σ. 34.

6. ὁ.π., σ. 39.

7. ὁ.π., σ. 27 και 42.

8. ὁ.π., σ. 35.

9. Στάθης Ανδρώνης, Βαφτιστικά και ἐπώνυμα τῆς Σκαμνιάς και τῆς Κρυόβρυσης τοῦ Ολύμπου, 1602-1798, *Θεσσαλικό Ἡμερολόγιο* 11 (Λάρισα 1987) σελ. 157.

10. Βλ. Κώστας Σπανός, *Ἐνα μετεωρίτικο χειρόγραφο ...* σ. 28.

11. Βλ. Κώστας Σπανός, Τυρναβίτικα βαφτιστικά ὀνόματα ἀπὸ τὸν κώδικα τῆς Ζάμπουρδας, 1534-1692, *Ὄνόματα*, 7 (Αθήνα 1982) σελ. 62.

12. Βλ. Κώστας Σπανός, *Ἐνα μετεωρίτικο χειρόγραφο ...* σ. 140 και 143.

13. Βλ. Κων. Γαλλῆς, Νέα ἐπιγραφικά ευρήματα ἀπὸ τὴν Λάρισα, *Αρχαιολογικά Ανάλεκτα ἐξ Αθηνών*, 13 (Αθήνα 1980/2) σ. 260.

14. Βλ. Κων. Γαλλῆς, Αρχαιότητες και μνημεῖα τῆς Θεσσαλίας, *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 29 (Αθήνα 1973-1974) Χρονικά, σ. 580.

15. Βλ. Δημ. Θεοχάρης, Αρχαιότητες και μνημεῖα τῆς Θεσσαλίας, *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 16 (Αθήνα 1960) Χρονικά, σελ. 175.

16. Βλ. Ο. Kern, *Inscriptiones Graecae* IX2, 1053 και Bruno Helly, *Gonnoi, II. Les inscriptions*, Ἄμστερνταμ 1973, ἔκδοση Α. Hakkert, σελ. 238, ἐπιγραφή 281.

ΑΡΒΑΝΟΚΑΣΤΡΟ

Σκοπός της εργασίας είναι μια πιθανή ακριβέστερη τοποθέτηση του Αρβανόκαστρου, ενός φρουρίου στην περιοχή της Ηλείας, καθώς και η διερεύνηση του ονόματός του που αναφέρεται σε βενετικούς καταλόγους του 1467 και 1471¹. Ο Ε. Meyer ταυτίζει το Αρβανόκαστρο με το κάστρο της Άλβαινας, όπου τοποθετείται από μερικούς το Αράκλοβο. Η ταύτιση του Αρακλόβου είναι ένα δύσκολο τοπογραφικό πρόβλημα της μεσαιωνικής Πελοποννήσου. Πολλοί ερευνητές διαφωνούν για την ακριβή τοποθέτηση του μικρού αυτού φρουρίου, προτείνοντας πάρα πολλά φρούρια. Σύμφωνα με τις τελευταίες απόψεις το Αράκλοβο τοποθετείται με βεβαιότητα στο κάστρο της Άλβαινας². Επομένως η Άλβαινα αποκλείεται να είναι το Αρβανόκαστρο παρά την ομοιότητα των δυο ονομάτων (Άλβαινα, Αρβανό-καστρο). Εξάλλου, το Αράκλοβο δεν πρέπει να έχει σχέση με το Αρβανόκαστρο, γιατί και τα δυο ονόματα βρίσκονται στον ίδιο κατάλογο ως χωριστά κάστρα. Έτσι, το Αρβανόκαστρο πρέπει να αναζητηθεί κάπου αλλού.

Σύμφωνα με ένα κατάστιχο τιμαρίων ΒΔ Πελ/σου³, στα χωριά που πλαισιώνουν το κάστρο του Αγίου Ηλίας βρίσκεται και το Αρβανόκαστρο, το οποίο αναφέρεται ως ελληνικό κάστρο με 51 οικογένειες. Επομένως πρέπει να τοποθετηθεί μέσα στην περιοχή του Αγίου Ηλίας, δηλ. βόρεια του Αλφειού. Ίσως βρισκόταν όχι μακριά από τήν Ώλενα, το Χελιδόνι και το Γούμερο, φρούρια με τα οποία βρίσκεται μαζί στους παραπάνω καταλόγους.

Από πού προήλθε το όνομα του κάστρου αυτού; Θα μπορούσαμε να το συνδυάσουμε με το εθνικό Αλβανοί - Αρβανοί; Αν ληφθεί υπόψη ότι οι

1. A. Bon, *La Morée franque*, Paris 1969, σ. 693.

2. Β. Σταυροπούλου, Αράκλοβο, το θρυλικό κάστρο του Βουτσαρά, σελ. 22 κ.ε. *Μιχάλη Κορδώση*, 'Η θέση του Αρακλόβου από τοπογραφικά και αρχαιολογικά στοιχεία: Περιλήψεις επιστημονικών διαλέξεων που δόθηκαν κατά το ακαδημαϊκό έτος 1984-85 στα πλαίσια των μαθημάτων εμβαθύνσεως Ιστορίας της Αρχιτεκτονικής, Αθήνα 1985, σελ. 46-48.

3. *Petia Assenova - Roussi Stoikov, Thoma Kacori*, Prenoms, noms de famille et noms de localité dans le nord-ouest du Peloponnèse vers la moitié du XVe siècle: *Annuaire de l'université de Sofia*, τόμ. 68, 3, σελ. 271.

Αλβανοί έποικοι ήρθαν στην περιοχή αυτή στις αρχές του ΙΕ΄ αιώνα, τότε είναι μάλλον δύσκολο να δεχτούμε ότι είχε αποικιστεί από Αλβανούς και ότι μέσα σε λίγες δεκαετίες ο πληθυσμός του άλλαξε εθνικότητα, δεδομένου ότι τα περισσότερα ονόματα των κατοίκων του στο τουρκικό κατάστιχο είναι ελληνικά. Κάπου αλλού λοιπόν πρέπει να αναζητήσουμε την προέλευση του ονόματος αυτού.

Η Ηλεία είναι εύφορη περιοχή, όπου καθώς φαίνεται, πλούσιοι Βυζαντινοί γαιοκτήμονες κατείχαν μεγάλες εκτάσεις, αν κρίνουμε από τα ονόματα χωριών Καβάσιλα, Βρανά, Βάρδα, που διασώθηκαν ως σήμερα. Είναι πολύ πιθανό το Ἄρβανόκαστρο να προήλθε από τη γνωστή οικογένεια Βρανά, πού θά είχε κτήματα στην περιοχή (Βρανόκαστρο - Ἄρβανόκαστρο). Νομίζω ότι η ετυμολογία αυτή είναι πιο κοντά στην πραγματικότητα από εκείνη που το σχετίζει με το όνομα Αλβανοί.

Μαρία Μουζακίτη

ΧΡΟΝΙΚΟ ΤΩΝ ΤΟΚΚΩΝ

Μια εκδοχή για τον τόπο καταγωγής του συγγραφέα-στιχουργού.

Όταν ο βυζαντινολόγος, καθηγητής Giuseppe Schiro, με τη διάλεξή του στις 13.2.65, στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, παρουσίασε το «Χρονικό των Τόκκων», διατύπωσε την άποψη, «ότι ο συγγραφέας του χρονικού κατήγετο εκ της πόλεως των Ιωαννίνων ή εκ των περιχώρων αυτής». Και την άποψή του αυτή στήριξε στο «φανατικόν τοπικιστικόν πνεύμα που διακρίνει τον χρονογράφο και τον ωθεί απ' ενός μεν εις τον έπαινον της πόλεως των Ιωαννίνων, των παραδόσεών της, της φύσεως και αυτού ακόμη του αέρος της, απ' ετέρου δε εις την περιφρόνησιν της χαμηλής θέσεως και της αποπνικτικής ατμοσφαιράς της πόλεως της Άρτης».

Πρέπει να παρατηρήσουμε ότι υπάρχει το στοιχείο της υπερβολής στα λόγια του καθηγητή, γιατί ούτε η λ. «φανατικόν», ούτε η «περιφρόνηση» δικαιολογούνται από το κείμενο. Ο θαυμασμός και η αγάπη για μια πόλη, ακόμα κι οι υπερβολές στην περιγραφή, δεν φανερώνουν, οπωσδήποτε, φανατικό τοπικιστικό πνεύμα, αλλά ούτε και αποτελούν απόδειξη για τον τόπο καταγωγής. Τί φυσικότερο, ο χρονογράφος μαγεμένος από τη μεγάλη πόλη, πρωτεύουσα τότε του Δεσποτάτου, την πόλη όπου βρήκε ξεκούραση κι απολαβές καθελογής, ύστερ' από χρόνων ταλαιπωρίες και περιπέτειες, να την επαινεί ακόμα και με υπερβολές;

Τελospάντων, χωρίς να υποστηρίζω ότι οπωσδήποτε αναιρώ τη γνώμη του διακεκριμένου βυζαντινολόγου, θα προσπαθήσω να στηρίξω την εκδοχή, ότι τόπος καταγωγής του χρονογράφου είναι η Ακαρνανία, (Ξηρόμερο). Και το θεωρώ αυτό μικρή συμβολή στην έρευνα και μελέτη γύρω από το «Χρονικό».

Τα στοιχεία, πάνω στα οποία στηρίζω την άποψή μου, είναι:

α) Η γνώση της τοπογραφίας του χώρου του Ξηρομέρου όπου διαδραματίζονται πολλά από τα γεγονότα και η συχνά λεπτομερής περιγραφή όλων των οχυρών κάστρων και πύργων. Η Κατοχή, το Δραγαμέστο, ο Αετός, ο Βάρνακας, η Βόνιτσα, παρουσιάζονται ως οικείοι τόποι, όπως και το καστέλλι του Αγγελοκάστρου, που ο Αχελώος το χωρίζει απ' το Ξηρόμερο.

Ειδικά για το Βάρνακα, χρησιμοποιεί την ιδωματική γενική «του Βαρνάκου», όπως ακριβώς και σήμερα ακόμα ακούγεται· πρβλ. «τ' Βαρνάκ' τα νερά, Παραδείσι κι Αχυρά».

β) Η χρήση του τύπου «Δραγαμέστο», για το ομώνυμο οχυρό, τύπου που έμεινε αναλλοίωτος, μέχρι τις μέρες μας, σε όλη την περιοχή και όχι Δραγεμεστός, Τραγαμέστη, Δραγαμέστη, Δραγομέστρα, που απαντούν σε διάφορα κείμενα.

γ) Μια πολύ χαρακτηριστική μεταφορική έκφραση που επιβιώνει, και σε ευρεία χρήση μάλιστα, και αναφέρεται στο στίχο 3290:

«† Αυτούσυουρον + απόθανεν, άσκημα, εντροπιασμένα».

Η πρώτη λέξη, περιέργη και ανύπαρκτη στο ελληνικό λεξιλόγιο, προφανώς πλάσμα του αντιγραφέα, ίσως γιατί είναι δυσανάγνωστη ή είναι φθαρμένο το *χφ*, δεν είναι μία, πιστεύω, αλλά δύο λέξεις και ο στίχος πρέπει να διαβαστεί:

«Αυτός γουρούνι απόθανε, άσκημα εντροπιασμένα».

Στο Ξηρόμερο, προκειμένου να χαρακτηρίσουμε το βίαιο αλλά και άγριο, με κατακρεούργηση, θάνατο κάποιου, χρησιμοποιούμε την έκφραση: «Είχε γουρνίσιο θάνατο ή είδε γουρνίσιο θάνατο». Από πού αυτή η έκφραση;

Από το ότι η θανάτωση του γουρουνιού είναι πραγματικά βασανιστική, ειδικής θα έλεγα, για το ζωντανό. Ενώ στα άλλα σφάγια, πρόβατα, γίδια, είναι αρκετή η αποκοπή της καρωτίδας, στο γουρούνι πρέπει, αφού γίνει βαθιά, κάθετη τομή στο λαιμό, να χωθεί το μαχαίρι πιο βαθιά για να πλήξει την καρδιά. Κι αν ο σφαγέας δεν είναι επιδέξιος, το μαρτύριο του ζώου παρατείνεται, τινάζεται με φοβερή δύναμη και όχι σπάνια ξεφεύγει με το μαχαίρι στο λαιμό, οπότε το κυνηγούν και συχνά το αποτελειώνουν με το τσεκούρι. Ίσως λοιπόν ο χρονογράφος, προκειμένου να δώσει πιο εμφαντικά τον άγριο θάνατο του γιου του Ζενεβέση, χρησιμοποίησε τη μεταφορική έκφραση, αλλά με τον δικό του κάπως λόγιο τρόπο.

δ) Παραθέτω τέλος και το σπουδαιότερο, κατά τη γνώμη μου, επιχείρημα. Και είναι αυτό η πληθώρα, ιδωματισμών, που μπορεί μερικοί να απαντούν και στο ηπειρώτικο ιδίωμα, αλλά ορισμένοι μόνο στο ξερομερίτικο. Ακολουθούν, μέσα σε εισαγωγικά, οι στίχοι που έχω επισημάνει και κάτω από τον καθένα, γι' αντιπαραβολή, τη σύγχρονη λέξη κι' έκφραση απ' το ιδωματικό γλωσσάρι του Ξηρομέρου:

«*Ηπήρεν τους, επέβηκεν στο κάτεργον ατή της*» (στ. 19). πρβλ. στη μέση στο Ξηρόμερο ο Νικολός ατός του || ατόβοσκα πρόβατα.

«*Βουλήν επήρασιν ομοιώς το γένος το Αλβάνι*» (στ. 57) πρβλ. Σαββάτο βάλανε βουλή τρακόσιοι γενιτσάροι || και της ήρθε μια βουλή, της γριάς να παντρευτεί.

«*Και έδραμεν εκούρσευεν χωρία και κατούνες*» (στ. 163) πρβλ. Πολλά τοπω-

νόμια στο Ξηρόμερο που έμειναν από συγκεντρωμένες ποιμενικές εγκαταστάσεις, (βλαχοκόνακα), και τα χωριά Κατούνα και Παλιοκατούνα.

«Ο δυνατός, ο θαυμαστός, το φούμος του Αλβάνι» (στ. 176) πρβλ. φούμω = η καλή, η πεντακάθαρη νοικοκυρά, φουμιά = η πάστρα η νοικοκυροσύνη.

«κι απαύτου εβόλει σύντομα και την καθήν ημέραν» (στ. 215) πρβλ. φεύγ' απεύτ' || δε βουλεί να πιάσου || σα βουλέσου, θα του φκιάσου.

«Ο δούκας αγκουσεύετον εκ την αραθυμίαν» (στ. 241) πρβλ., ρ. αγκουσεύω = νιώθω δυσφορία, ζεσταίνομαι πολύ.

«ανάτριχα του έρχετον και δύσκολος ο τόπος» (στ. 246) πρβλ. ανάτριχα, τούφερες, ανάτριχα να τ' πάρεις.

«αν τους βοηθήσει ο Θεός και εμπούν ες το κουλούρι» (στ. 292) πρβλ., κουλούρι = ο περίβολος του νεκροταφείου, θα σι παν' στου κ'λούρ'.

«έρρουσαν να περάσουσιν, επνήγασαν εξ αυτούς» (στ. 439) πρβλ., σαν πήγα και τα έρουσα σε μια στενή λαγκάδα || ρούω = τρέχω να περάσω από στενή διέξοδο, σαλαγώ το κοπάδι προς ορισμένη κατεύθυνση, να περάσει σε ρούγα.

«Εσέβη με κανίσχια, τάχα να δώσει δώρα» (στ. 508) πρβλ., γιατί κανίσκι σούφερα απ' τον απάνου κόσμο.

«και παρευθός απήδησεν και τρέχει εις την πόρταν» (στ. 618) πρβλ., συχνή χρήση α ως ευφωνικού προθεματικού απ' δάου, αχειλία, αβιλανιδιά, αλαιμαργάω, αλαιμαργος, αλιμουριάζου.

«τρουμπέτα ευθύς ελάλησεν, όργανα, ανακαράδες» (στ. 623) πρβλ., με τ' άργανα την κλαίγανε με τους ανακαράδες.

«και ποίον θέλει απαντά και ποίον θέλει διώξει», (στ. 662) πρβλ., απαντώ = προστατεύω κάποιον, αναχαιτίζοντας τον κίνδυνο, να μ' απαντήσεις απ' τα σκυλιά.

«Η Άρτα έχει λακινιές πλησίον του θαλάσσου» (στ. 686) πρβλ., πήγα τ' άλογα στη λακινιά, κοπάδι αλόγων.

«με τον Λιουρίκη ισιάστηκαν, συμπεθεριά να κάμουν» (στ. 712) πρβλ., κάνομι σιάσ' = συμφωνία, είχαμε σιάσματα = είχε αίσιο τέλος το συνοικέσιο.

«και τον λαόν ιλάρωσαν να στέρξουν την κυράν τους» (στ. 1224) πρβλ., λαρώνω = κάνω κάποιον, με το καλό, να σωπάσει, αποκοιμίζω.

«και φοβερίζουν λέγουσιν να ποιήσουν και να δείξουν» (στ. 1422) πρβλ., ο ποίσος κι ο δείξος = συνοπτική έκφραση για υβρεολόγιο που προηγήθηκε.

«και έσωσαν οι άρχοντες με τον μητροπολίτην» (στ. 1506) πρβλ., ρ. σώνω = φτάνω, όσου να σώσου στου χουριό, έσουσι στου χουράφ'.

«όρκους φρικτούς εποίησαν, να έχουσιν το ένα» (στ. 1617) πρβλ., έχουμι του ένα = είμαστε πολύ στενά δεμένοι.

ειδε ιδή την δυνάμιν μεγάλην καθώς λέγουν» (στ. 1700) πρβλ., ειδέ κι δε μ' γράψεις.

«εκίνησαν, ερρίπησαν, ηπήραν εκ το πλάγι» (στ. 1766) ρ. ρ(ει)πάου = καί-

ρνω τον κατήφορο· θα ρ' πῆσ' του κουπάδ', ρεῖπ' σαν τα γιλάδια· (ίσως από το ερειπώ κατά συνεκδ.).

«*ἡ φύση ἡ θεοσκοτώτη, πούπετε να τον ἔχουν*» (στ. 2199) πρβλ., μορέ θεοσκοτωμένε τί ἔκαμες;

«*καὶ οὐρίαξαν ολόγυρα ἀπάνω εἰς τον Τόρνον*» (στ. 2349) πρβλ., ουριάμενος = κάποιος που φτάνει τρέχοντας για κάτι επείγον, που ἔρχεται να προλάβει ἢ να αναγγείλει κάτι· ἔφτασ' ουριάμινους ο αδιρφός τ', (ωρούμενος);

«*καὶ τόσο ἐπαραβάθησαν, ἔστεκαν γλυκαμένον*» (στ. 2445) πρβλ., παραβάνομαι και μτβ. παραβαλμένος = αμιλώμαι, συναγωνίζομαι· θα παραβάλουμι τ' ἄλουργα, ἡ μτχ. = ο ἄπληστος, ο πλεονέχτης, ο ακούραστος στη δουλειά για ν' αποχτήσει πολλά.

Το ρ. γλυκαίνομαι = συνηθίζω σε κάτι που μου αρέσει· εἶναι γλυκαμένα στο γρασιδί, «γλυκάθ' κε ἡ γριά στα σύκα».

«*αν ἔλειπαν τα οσπίτια, οἱ φράχτες, τα μουρσία*» (στ. 2555) μπουρσί = ο επιχρισμένος με κουρασάνι λάκκος, κατάλληλος για κρυψώνα κ' εναποθήκευση καρπών, επίσης τοπωνύμια «στα μπουρσιά» και «παλιομπρούσια» = παλιακά μπουρσιά.

«*να ἔχουσιν τα δίκαια, τα σύμφερα ομοίως*», (στ. 2649) πρβλ., ἔχου τα σύφιρά μ' = τα συμφέροντά μου, τις ευκολίες μου, στις καθημερινές μου αγροτικές ασχολίες.

«*αν τύχει και το ριζικόν 'ς τα χέρια του να εμπλάσει*» (στ. 2655) πρβλ. ρ. μπλατσιάζω = συναντώ κάποιον που τον αναζητώ, καπ' θα μπλατσαστουμί.

«*εβρόχιασέν τον και αυτόν ὁμορφα ο δεσπότης*» (στ. 2896) πρβλ. βροχιάζω = (μτφ.) πείθω, παρασύρω, καταφέρνω κάποιον, αυτός δε βρουχιάζιτι.

«*να λείψουν τα κουλούρια του, τα κλώσματα τα εἴχεν*» (στ. 3066) πρβλ. κλώσμα = ἡ στροφή και μτφ. ἡ δολιχοδρομία, ἡ στρεψοδικία, ἡ κωλυσιεργία· κάνει κλώσμα ἡ στράτα, εἴχαμι συμφωνήσ' κι τώρα κάνει κλώσματα.

«*εσέβησάν τους ἐμπλαστοί ἀπέσω εἰς το κάστρον*» (στ. 3795) πρβλ. το ἐπ.ρ. μπλαστί = παρασύρω κάτι με τὴν ορμή μου· με πήραν μπλαστί τ' ἄλογα, πήραμι τ'ς Ἰταλούς μπλαστί.

«*κετούτοι ἐντηρεύονταν 'ς την Ἀρκαδιάν ὑπάσι*» (στ. 3883) πρβλ. ρ. ντηρεύομαι, ντηρώνομαι, ντανταρεύομαι = κάνω τον παλικαρά, προκαλώ, ἐπαίρομαι.

Μπορεῖ τα στοιχεῖα που παραθέτω να θεωρηθούν ἀπλές ἐνδείξεις, μπορεῖ ο χρονογράφος να μην ἦταν συντοπίτης, ἀλλά και μόνο το γεγονός ὅτι ἐπιβιώνουν ιδιωματοῖς της λαϊκῆς γλώσσας ἐξακόσια ὀλόκληρα χρόνια, εἶναι κάτι που δεν μπορεῖ να περάσει ἀπαρατήρητο. Κι ὅπως γράφω και στήν ἀρχή, τούτο το πόνημά μου, ἀς εἶναι μια μικρὴ συμβολή στην ὅλη ἐρευνα.

Γερ. Ηρ. Παπατρέχας

ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΛΩΣΗ ΤΗΣ ΒΕΡΟΙΑΣ

*

Στον 2ο τόμο του περιοδικού *Ιστοριογεωγραφικά* (σ. 151-154) δημοσιεύτηκε το μελέτημα του Θ. Παπαζώτου (μέλους της Συντακτικής Επιτροπής του περιοδικού) με τίτλο «εν έτει 1433 επήραν την Βέροϊαν». Το κείμενο αυτό αναδημοσιεύτηκε (χωρίς τις υποσημειώσεις) στην εβδομαδιαία τοπική εφημερίδα «Βέροϊα» της ομώνυμης πόλης (φύλλο 809 της 25-11-1988).

Ο δικηγόρος και ιστορικός της Βέροϊας κ. Γεώργιος Κ. Χιονίδης δημοσίεψε, στην ίδια εφημερίδα (φύλλο 810 της 2-12-1988), τις επιφυλάξεις και αντιρρήσεις του για την ανακοίνωση του κ. Παπαζώτου ως προς τον χρόνο της τελικής αλώσεως αυτής της πόλεως. Ο κ. Παπαζώτος απάντησε στη συνέχεια στην ίδια εφημερίδα (φύλλο 814 της 5-1-1989) και ο κ. Χιονίδης ανταπάντησε και πάλι στην ίδια εφημερίδα (φύλλο 815 της 13-1-1989). Ο κ. Χιονίδης έστειλε στη διεύθυνση του περιοδικού όλα τα σχετικά δημοσιεύματα με την παράκληση να αναδημοσιευτούν, ώστε να μπορούν οι αναγνώστες να ενημερωθούν για τις διαφορετικές απόψεις που εκφράστηκαν. Τα κείμενα τέθηκαν υπόψη στον κ. Παπαζώτο, ο οποίος ανταπαντά στον κ. Χιονίδη με κείμενό του που δημοσιεύεται στο τέλος.

Η Συντακτική επιτροπή του περιοδικού, πιστή στις αρχές της επιστημονικής δεοντολογίας, έκρινε ότι, αν και τα κείμενα έχουν δει το φως της δημοσιότητας, επιβάλλεται η καταχώρησή τους στις σελίδες του περιοδικού, με πιστή προσήλωση στην αντικειμενική παρουσίαση ενός θέματος με ξεχωριστό ενδιαφέρον ιδιαίτερα μάλιστα στην περίπτωση της κριτικής θεώρησης των απόψεων που ασκήθηκε σ' ένα από τα μέλη της. Άλλωστε η σχετική πνευματική αψιμαχία κρατήθηκε στο επιστημονικό πλαίσιο και με αυστηρή πειθαρχία στην κοσμιότητα, παρά τη ζωντάνια του ύφους των κειμένων. Ο αναγνώστης μπορεί να ξαναδεί το κείμενο του Θ. Παπαζώτου στον προηγούμενο τόμο του περιοδικού. Τα επόμενα κείμενα αναδημοσιεύονται εδώ με τη συγκατάθεση των δύο συγγραφέων τους:

1. *Πρώτο κείμενο Θ. Παπαζώτου* (βλ. *Ιστοριογεωγραφικά* 2 (1988) 151-154.

2. Πρώτο κείμενο Γ.Χ. Χιονίδη

Η τελική άλωση της Βέροιας από τους Τούρκους

Διάβασα στη «Βέροια» το μελέτημα του κ. Θ.Ν. Παπαζώτου και έχω τη γνώμη ότι είναι ωφέλιμο να επαναλάβω όσα έγραψα στην ίδια εφημερίδα πριν ενάμιση χρόνο, ώστε να έχουν οι αναγνώστες υπόψη τους ορισμένες επιφυλάξεις μου, τις οποίες συνεχίζω να έχω και μετά τη δημοσίευση της μικρής μελέτης του φίλου και εξαίρετου αρχαιολόγου.

Ο κ. Παπαζώτος γράφει ότι βρέθηκε χάραγμα σε μνημείο της πόλεως σύμφωνα με το οποίο η κατάληψη της Βέροιας από τους Τούρκους έγινε στις 9.4.1433.

Επί του θέματος και για τη διευκόλυνση της ιστορικής έρευνας έχω να σημειώσω τα εξής:

Ο ευγενικός και εξυπηρετικός κ. Θ. Παπαζώτος είχε την καλωσύνη να μου δείξει επί τόπου το χάραγμα, το οποίο αναφέρει στο μελέτημά του.

Πρόκειται, λοιπόν, για διστήλο σκάλισμα με αιχμηρό αντικείμενο (καρφί κτλ.), που έγινε στο κάτω μέρος τοιχογραφημένης εικόνας άγνωστου (μέχρι τώρα) αγίου, στη βόρεια πλευρά του αρχικού ναού του Αγίου Γεωργίου, του «Μικρού» (που βρίσκεται δίπλα στον Άγιο Στέφανο).

Ο χρόνος έχει κάμει δυσανάγνωστα πολλά σημεία της εγχάρκτης επιγραφής. Χρειάστηκε η ιώβεια υπομονή, συνταιριασμένη με τη διεισδυτική ικανότητα και τη μεγάλη πείρα του κ. Παπαζώτου για να «διαβάσει» το χάραγμα. Δεν μπορώ να έχω κρίσιμη γνώμη για το αν είναι, πραγματικά, αυτό το ακριβές κείμενο της επιγραφής, τουλάχιστο σ' όλα τα σημεία του. Όταν δημοσιευθεί (και) φωτογραφία της θα δοθεί, ασφαλώς, η ευκαιρία στους λίγους ειδικούς να συμφωνήσουν ή να διαφωνήσουν με το διδόμενο κείμενο, οπότε και θα μπορούμε να εκφράσουμε την τελική άποψή μας.

Αν, όμως, δεχθούμε, προς στιγμή, ότι είναι σωστή η ανάγνωση προκύπτουν πάλι τα κάτωθι ερωτηματικά:

Α' Είναι γνωστό ότι υπάρχουν πολλές εκδοχές για τις αλώσεις της Βέροιας από τους Τούρκους, δηλαδή έχομε διάφορες και πολυποίκιλης προελεύσεως ειδήσεις για τέσσερες καταλήψεις της, τ ο υ λ ά χ ι σ τ ο (1383, 1385-1386, 1389-1391 και 1430), που σημαίνει ότι η Βέροια (όπως και οι λοιπές περιοχές) καταλαμβάνονταν, ανακαταλαμβάνονταν κ.ο.κ. από τους Τούρκους, Βυζαντινούς κτλ., ανάλογα με τη γενικότερη στρατιωτικοπολιτική κατάσταση, στα τέλη του 14ου και τις αρχές του 15ου αιώνα. Τούτο είναι γνωστό πιά (βλ. τα βιβλία μου, *Ιστορία της Βέροιας*, τόμ. 2ος, *Βυζαντινοί Χρόνοι*, *Θεσσαλονίκη* 1970, σελ. 58 έως και 73, *Ανέκδοτος ακολουθία του νεομάρτυρος Αρσενίου, μητροπολίτου Βεροίας (14ος ή 15ος αι.)*, *Θεσσαλονίκη* 1971, κυρίως τις σελ. 11-14 και *Συνοπτική ιστορία της Βέροιας*, *Θεσσαλονίκη* 1981, σελ. 18 και 19-20).

Β' Η επιγραφή (όπως διαβάστηκε) αναφέρεται στην τελευταία και οριστική κατάληψη της Βέροιας.

Γεννάται, όμως, το ερώτημα: Αφού είναι δεδομένο και αναμφισβήτητο πιά, ότι η Θεσσαλονίκη καταλήφθηκε τελειωτικά το 1430, πως η Βέροια ήταν δυνατό να μη προκαλέσει το ενδιαφέρον των Τούρκων και να μη καταληφθεί μετά λίγες ημέρες αλλά να αντέξει και να αλωθεί μετά τρία (3) χρόνια (1433); Εξάλλου, οι άλλες πληροφορίες, που έχομε για όλες τις

καταλήψεις της Βέροιας, συμπίπτουν χρονικά με τις αντίστοιχες αλώσεις της Θεσσαλονίκης, τουλάχιστο ως προς το έτος.

Τέλος, είναι γνωστό ότι οι εγχάρακτες επιγραφές («ζυσιματα») αναφέρονται, συνήθως, σε θανάτους κάποιου σπουδαίου ανθρώπου, κυρίως δε ιερωμένου, ή σε επισκέψεις κάποιου στο μνημείο κτλ. Δεν γνωρίζω παρόμοια επιγραφή για άλωση πόλεως (χωρίς να σημαίνει τούτο αναγκαστικά και ότι δεν υπάρχει). Ως προς τις αλώσεις, τις σχετικές πληροφορίες τις έχωμε από ειδήσεις χρονογράφων και από τα μικρά («βραχέα») χρονικά, δηλαδή από τις «ενθυμήσεις, που γράφηκαν σε παράφυλλα χειρογράφων βιβλίων κ.α.

Τούτο δεν σημαίνει ότι απαραίτητα δεν είναι αξιόπιστη η νέα, πρωτότυπη και συνταρακτική τούτη πηγή, αρκεί να επιβεβαιωθεί ότι είναι σωστή η ανάγνωσή της, ή, ακόμα, ότι δεν έγραψε λάθος ο χαράκτης της την πληροφορία που είχε, ιδιαίτερα αν δεν ήταν τελείως σύγχρονος με τα γεγονότα, αλλά μεταγενέστερος και προσπάθησε να διασώσει την πληροφορία, που άκουσε ή θυμήθηκε λανθασμένα.

Εφημ. «Βέροια», φ. 810/2-12-1988

3. Απάντηση Θ. Παπαζώτου

Περί της αλώσεως της Βέροιας

Ο εξαίρετος φίλος μου και βαθύς γνώστης των πραγμάτων της Βέροιας κ. Γεώργιος Χιονίδης, του οποίου η ιστορική προσφορά για την πόλη αυτή είναι ανεκτίμητη, περίμενα ότι θα αντιδράσει, όταν θα διάβαζε το άρθρο μου που δημοσιεύτηκε στη «ΒΕΡΟΙΑ» την 25.11.88 με τίτλο: «Το έτος 1433 οι Τούρκοι πήραν τη Βέροια».

Η αντίδρασή του υπήρξε άμεση με δημοσίευσμά του στην ίδια εφημερίδα της 2ας Δεκεμβρίου 1988, όπου εκθέτει κάποιες απόψεις πάνω στο σημαντικό ερώτημα που μας δίνει ο ναός του Αγίου Γεωργίου του Μικρού, κοντά στον Άγιο Στέφανο. Επειδή όμως τυχαίνει να είναι εξαίρετος νομικός, εγώ, ως ταπεινός βυζαντινολόγος, του θέτω ένα δικανικό ερώτημα, το νόημα του οποίου γνωρίζει πολύ καλά ο κ. Χιονίδης. Πού στηρίζει την άποψή του και ποιά είναι τα επιχειρήματά του, για να πολεμήσει την ιστορική μαρτυρία του χαράγματος του Αγίου Γεωργίου; Το χάραγμα αναφέρει ότι οι Τούρκοι πήραν τη Βέροια στις 9 Απριλίου του 1433, ημερομηνία που συμπίπτει με την τρίτη μέρα του Πάσχα εκείνου του έτους. (Κυριακή του Πάσχα ήταν 7 Απριλίου του 1433). Ο Τούρκος περιηγητής Εβλιγιά Τσελεμπή δυο αιώνες αργότερα από την άλωση της Βέροιας αναφέρει ότι οι Τούρκοι πήραν την Βέροια τις μέρες των κόκκινων αυγών, δηλαδή Πάσχα. Είναι απλώς διαβολική σύμπτωση ότι μια τούρκικη και μια ελληνική πηγή αναφέρουν ότι η Βέροια αλώθηκε το Πάσχα; Όχι. Τέτοια τρομακτική σύζευξη ελληνικής και τούρκικης πηγής νομίζω ότι δεν έχουμε αλλού, και απορώ που ο κ. Χιονίδης παρασιωπά στο άρθρο του το μέγεθος της αξιοπιστίας αυτής της σύζευξης πληροφοριών.

Ας έρθουμε τώρα στις επικλήσεις του κ. Χιονίδη χωρίς να σταθούμε στην ανάγνωση

του χαράγματος, για την οποία διατηρεί επιφυλάξεις.

Η ανάγνωση είναι ασφαλής και πιστό αντίγραφο της επιγραφής έχει δημοσιευτεί και στην εφημερίδα σας.

Α'. Επικαλείται τις διάφορες αλώσεις της Βέροιας από το 1383 και μετά και σκόπιμα παρεισφύει μια του 1430, σχολιάζοντας μάλιστα ότι όλες οι καταλήψεις της Βέροιας συμπίπτουν χρονικά με τις αντίστοιχες αλώσεις της Θεσσαλονίκης.

Ρωτώ απλά, πόσες από τις καταλήψεις της Βέροιας συμπίπτουν με της Θεσσαλονίκης και από πού γνωρίζει ο κ. Χιονίδης την άλωση του 1430 της Βέροιας;

Β'. Διερωτάται πώς, αφού η Θεσσαλονίκη καταλήφθηκε, και πραγματικά το 1430, η Βέροια δεν κίνησε το ενδιαφέρον των Τούρκων, ώστε να την καταλάβουν μετά λίγες μέρες και όχι μετά 3 χρόνια, δηλαδή το 1433.

Αυτό είναι βέβαια ένα ιστορικό ερώτημα που λογικά θέτουμε στον εαυτό μας το 1988. Όμως γιατί η απάντηση θα πρέπει να είναι τόσο απλή; αφού οι Τούρκοι πήραν τη Θεσσαλονίκη το 1430 πήραν και τη Βέροια το 1430. Οι πληροφορίες της επιγραφής και του Εβλιγιά Τσελεμπί καθιστούν βέβαιο ότι η πόλη αλώθηκε το 1433. Τι είναι περισσότερο αξιόπιστο η επιγραφή και η παράδοση που μεταφέρει ο Εβλιγιά Τσελεμπί το 17ο αι., διακόσια χρόνια μετά την άλωση της πόλης, ή η δική μας αντίληψη για την ιστορία που δεν βασίζεται σε πραγματικά ιστορικά στοιχεία, αλλά σε γενικές εκτιμήσεις της κατάστασης που επικρατούσε τότε. Γνωρίζουμε ότι οι Τούρκοι, αμέσως μετά την άλωση της Θεσσαλονίκης το 1430 ασχολήθηκαν με τον εμπορισμό της πόλης, ο πληθυσμός της οποίας είχε μειωθεί σημαντικά. Μήπως αυτό εξηγεί γιατί οι Τούρκοι δεν έδειξαν ενδιαφέρον για την άλωση πόλεων της περιφέρειας όπως η Βέροια και η Έδεσσα; Δεν είμαστε εκεί για να ξέρουμε, θα απαντούσε ο σοφός καθηγητής μου Γεώργιος Μπακαλάκης. Απομένει οι ιστορικοί να εξηγήσουν αυτό το φαινόμενο στρατηγικής των Τούρκων.

Γ'. Τέλος όσα αναφέρει ο κ. Χιονίδης σχετικά με το είδος των εγχάρακτων επιγραφών, τυπολογία τους κλπ., δεν τα σχολιάζω γιατί δεν έχουν πραγματική ιστορική αξία. Γράφει ότι για τις αλώσεις τις σχετικές πληροφορίες τις έχουμε από βραχεία χρονικά, γραμμένα συνήθως σε χειρόγραφα κλπ. Να του θυμίσω άραγε, ότι τη μαρτυρία για την άλωση της Θεσσαλονίκης του 1430 την έχουμε από ζωγραφισμένη επιγραφή πάνω σε κίονα της Αχειροποιήτου;

Τέλος σημειώνω ότι αυτός που τρόμαζε περισσότερο με το μέγεθος της ιστορικής αξίας του χαράγματος του Αγίου Γεωργίου του Μικρού της Βέροιας ήμουν εγώ. Και αυτός ήταν ο λόγος που την μέρα που διάβασα την επιγραφή κάλεσα και τον κ. Χιονίδα για να τη δει με τα ίδια του τα μάτια. Φίλε Γιώργο, τι να κάνουμε; Το 1433 οι Τούρκοι πήραν τη Βέροια. Θέλουμε δε θέλουμε θα το πιστέψουμε.

Εφημ. «Βέροια», φ. 814/5-1-1989

4. Ανταπάντηση Γ.Χ. Χιονίδη

Και πάλι για την άλωση της Βέροιας

Είμαι υποχρεωμένος να επανέλθω στο θέμα για την τελευταία άλωση της Βέροιας από

τους Τούρκους, μετά τα όσα (ενδιαφέροντα) έγραψε ο Προϊστάμενος της 11ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων της Βέροιας κ. Θανάσης Παπαζώτος στην εφημερίδα «Βέροια» (φύλλο 814/5.1.1989), σε απάντηση των όσων είχα σημειώσει στην ίδια εφημερίδα (φύλλο 810/2.12.1988).

1. Καταρχή δηλώνω ότι δεν θα επαναλάβω τις δίκαιες, βέβαια, και ειλικρινείς φιλοφρονήσεις μου, που του οφείλονται και τις αξίζει, ως επιστήμονας και συγγραφέας, γιατί το έκανα ήδη δύο φορές (και μου τις ανταπέδωσε, μάλιστα, πλουσιοπάροχα), επειδή υπάρχει, πάντοτε, ο κίνδυνος να θεωρηθεί (από μερικούς κακόπιστους) ότι, έτσι, «ευλογάμε τα γένια» μας...

2. Θα πρέπει, ακόμα, να παρατηρήσω ότι τις επιφυλάξεις μου, για την ανακάλυψη του κ. Παπαζώτου, δεν τις πρωτοδημοσιοποίησα με το προαναφερμένο δημοσίευσμά μου (της 2.12.1988) αλλά ενάμιση χρόνο νωρίτερα, στο φύλλο 735/15.5.1987 αυτής της εφημερίδας, όταν διάβασα σ' αυτή την οχτώστιχη ειδήση (που έδωσε ο ίδιος) για την ανεύρεση της εγχάρακτης επιγραφής (φύλλο 734/8.5.1987).

Το τελευταίο (δεύτερο) κείμενό μου ήταν, λοιπόν, αντιγραφή των όσων έγραψα τότε και (στο νεότερο) πρόσθεσα απλά μια εισαγωγική-προλογική παράγραφο, όπου μνημονεύταν ρητά και το γεγονός τούτο. Όμως, ο κ. Παπαζώτος δεν απάντησε στο πρώτο, αρχικό δημοσίευσμά μου αλλά αρκέστηκε στις σχετικές, προφορικές, φιλικές, πνευματικές αφιμαχίες μας, που είχαμε κατεπανάληψη...

Είχα δε την προσδοκία, μετά τη δημοσίευση των επιφυλάξεών μου (τις οποίες διατύπωσα αμέσως και προφορικά, όταν μου έδειξε την επιγραφή), ότι θα δημοσίευε (εκτός των άλλων) και κάποια φωτογραφία της εγχάρακτης επιγραφής, όπως είχα ζητήσει, οπότε θα γινόταν αντιληπτό απ' όλους, γιατί έχω επιφυλάξεις για την ακρίβεια και της αναγνώσεως των μη φαινομένων λέξεών της κ.τ.λ. Και τούτο άσχετα με τα άλλα προβλήματα, που προκύπτουν γύρω από τον διδόμενο χρόνο (1433) της αλώσεως, τα οποία έχω μνημονεύσει προηγουμένως.

Αν λοιπόν η χρησιμοποίηση της λέξεως «άμεση», από τον κ. Παπαζώτο, για τον χαρακτηρισμό της αντιδράσεώς μου, στο πρώτο δημοσίευσμά του, υπονοεί ότι βιάστηκα και ότι απάντησα χωρίς να προβληματιστώ πολύ και χωρίς να προσέξω όσο έπρεπε το κείμενό του, του απαντώ, πως με αδικεί, δεδομένου ότι το θέμα, των αλώσεων της Βέροιας από τους Τούρκους, έντονα και συνεχώς, με απασχολεί εδώ και τριάντα χρόνια, γι' αυτό και μπόρεσα να σχολιάσω την ανακάλυψή του και πρίν δημοσιεύσει το χάραγμα, αφού το είδα και άκουσα τις απόψεις του. Όταν διάβασα, ύστερα, τη δημοσίευση της επιγραφής του φίλου βυζαντινολόγου (πρωτοδημοσιευμένη στον 2ο τόμο του καλού περιοδικού «Ιστοριογεωγραφικά», με τις σχετικές υποσημειώσεις), χάρηκα μεν για τούτο αλλά δεν κατόρθωσα να αποβάλω τις αρχικές επιφυλάξεις μου και θεώρησα σκόπιμο να επαναδημοσιεύσω τούτες, αφού δεν είχα πάρει απάντηση σ' αυτές, στο αρχικό δημοσίευσμά μου, ούτε φάνηκε ότι είχαν προβληματίσει τούτες ουσιαστικά τον κ. Παπαζώτο, ώστε να εκφράσει την άποψή του στα τεθέντα ερωτήματα.

3. Και τώρα η ανταπάντησή μου στον κ. Προϊστάμενο της Εφορείας των Βυζαντινών αρχαιοτήτων, με την αναγκαία επισήμειωση, ότι οι επαγγελματικές υποχρεώσεις μου, δυστυχώς, δεν μου επιτρέπουν, τώρα, «να ανοίξω τα κιτάπια» μου, ούτε να προστρέξω στη σχετική βιβλιογραφία, επιφυλάσσομαι, όμως, να το κάμω μετά 2-3 χρόνια, περίπου, οπότε

ελπίζω ότι θα κατορθώσω να πραγματοποιήσω την ειλημμένη απόφασή μου να αποδεσμευθώ οριστικά από τούτες. Τότε, θα μπορέσω να ξαναδώ, διεξοδικά και σε βάθος, το θέμα των αλώσεων της Βέροιας, γράφοντας το πρώτο κεφάλαιο του 3ου τόμου της Ιστορίας της, στα χρόνια της Τουρκοκρατίας:

Α'. Είναι γνωστό ότι υπάρχουν πέντε (5) εκδοχές-απόψεις, τουλάχιστο, για την τελική-οριστική άλωση της Βέροιας, ότι, δηλαδή, συνέβηκε τούτη το 1430 ή το 1432 ή το 1434 ή το 1436 ή, τέλος, και στα 1448/1449 (βλ. Γεωργίου Χ. Χιονίδη, *Ιστορία της Βεροίας*, τόμ. 2ος, *Βυζαντινοί Χρόνοι, Θεσσαλονίκη 1970*, σελ. 65-66, όπου και η σχετική βιβλιογραφία, πρβλ. δε και του ίδιου, *Ανέκδοτος ακολουθία του νεομάρτυρος Αρσενίου, μητροπολίτου Βεροίας, Θεσσαλονίκη 1971*, σελ. 11-14, όπου γίνεται και επανεξέταση του θέματος, για όλες τις αλώσεις της Βέροιας, όπως και *Συνοπτική Ιστορία της Βέροιας, Θεσσαλονίκη 1981*, σελ. 18 και 20-23).

Β'. Η πληροφορία του Τούρκου Εβλιγιά Τσελεμπί, για την άλωση της Βέροιας και για τις γιορτές του Πάσχα, αναφέρεται στο οθωμανικό έτος 774, που αντιστοιχεί στα 1372-1373 (και όχι στο 1433). Το οθωμανικό έτος 774 αναφέρει άλλος Τούρκος ιστορικός, του 16ου αιώνα, ως έτος της αλώσεως της Βέροιας, ενώ τρίτος της τοποθετεί μεταξύ των ετών 783 και 787 (βλ. *Βασ. Δημητριάδη, Η Κεντρική και Δυτική Μακεδονία κατά τον Εβλιγιά Τσελεμπί, Θεσσαλονίκη 1973*, σελ. 24-25 και 250). Δεν είναι, δε, απαραίτητα, αξιόπιστη, η διήγηση του Εβλιγιά Τσελεμπί, αν λάβουμε υπόψη μας ότι τούτος ήταν πολύ μεταγενέστερος και συχνά αφελής και φαντασιόπληκτος, μεταδίδει δε άκριτα και ανεξέλεγκτα και όσα, άλλα, ανιστόρητα του διηγήθηκαν και για τη Βέροια (βλ. *Δημητριάδη, ό.π.π.*, σελ. 249 κ.έ.) οι γνωστοί ως «παρामυθάδες» συμπατριώτες του, όταν, μάλιστα, μάζευε τούτος, επιπόλαια και επί τροχάδην, όλες (και τις πιά απίθανες) προφορικές παραδόσεις, γιατί βιαζόταν να γυρίσει και να γράψει για όλη την αχανή Οθωμανική Αυτοκρατορία, όπως και έκανε.

Δεν νομίζω λοιπόν ότι πρέπει, οπωσδήποτε, να πάρουμε «τους μετρητοίς» όσα γράφει τούτος και για την άλωση της Βέροιας. Άλλωστε, ο Εβλιγιά Τσελεμπί —όπως σημειώθηκε— δεν αναφέρεται στην τελευταία άλωση της Βέροιας, σε γεγονός του 15ου αλλά του 14ου αιώνα, και η σύμπτωση των γιορτών του Πάσχα δεν σχετίζεται, μονάχα, με την άλωση της Βέροιας αλλά και της Έδεσσας (βλ. *Β. Δημητριάδη, ό.π.π.*, σελ. 258). Οι αλώσεις της Βέροιας είναι πολλές και συνεπώς δεν αποκλείεται ο συσχετισμός των γιορτών του Πάσχα να συνδυασθεί και με κάποια άλλη (για τις αλώσεις της Βέροιας βλ. *Γεωργίου Χ. Χιονίδη, Ιστορία ...*, σελ. 58-73 και *Αρσένιος...*, ό.π.π.).

Και διερωτώμαι, γιατί πρέπει, τότε, να δώσουμε περισσότερη πίστη στην πληροφορία του τέτοιου συγγραφέα (Εβλιγιά Τσελεμπί) και όχι, π.χ., στα επίσημα αρχεία του τουρκικού ιεροδικείου της Βέροιας, όταν έγγραφό τους αναφέρει ρητά ότι η Βέροια αλώθηκε το έτος 852 «από Εγείρας», δηλαδή στα 1448/1449, αφού, μάλιστα, η πληροφορία αυτή ανταποκρίνεται και στην τότε κρατούσα κατάσταση στη Βαλκανική, πιά γενικά, όπως υποστήριξε διεξοδικά ο (σοφός καθηγητής του) κ. Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, σε ειδική μελέτη του κ.α.;

Γ'. Δεν νομίζω ότι δεν γνωρίζει, ο κ. Παπαζώτος, την πλούσια βιβλιογραφία για τις αλώσεις της Θεσσαλονίκης και ότι (ως προς το έτος) τούτες συμπίπτουν με τις αλώσεις της Βέροιας, αλλά και των Σερρών κ.ά. πόλεων της Μακεδονίας κ.τ.λ. Δεν είναι δυνατό, ούτε χρήσιμο, πάντως, να γεμίσω εδώ πολλές σελίδες για τους σχετικούς παραλληλισμούς, με σχετικές βιβλιογραφικές παραπομπές.

Ὡς προς δὲ την ἄλωση του 1430 δεν υποστήριξα ὅτι γνωρίζω να ὑπάρχει συγκεκριμένη πηγή, ὡς προς την ἄλωση της Βέροιας, τη χρονιά εκείνη, ἀλλὰ ἔγραψα πὼς πιστεύω-συμπεραίνω ὅτι πρέπει να συνέβηκε τότε (ἢ και τότε) και η τελευταία ἄλωση της Βέροιας, ἀφοῦ ἀλώθηκε, τότε, η Θεσσαλονίκη. Και τοῦτο για την εὐλογία αἰτία που ἀνέπτυξα στα προηγούμενα σημειώματά μου.

Δεν εἶναι ακριβὲς ὅτι την ἄλωση της Θεσσαλονίκης, κατὰ τὸ 1430, γνωρίζομε, μονάχα, ἀπὸ ἐπιγραφή σε κίονα της Αχειροποιήτου, ἀφοῦ ὑπάρχει πιά πλῆθος σχετικῶν πηγῶν (βλ. τις σχετικὲς μελέτες των Απ. Ε. Βακαλόπουλου, Γ.Ι. Θεοχαρίδη, Γ. Τσάρα, Κ. Μέρτζιου, Β. Δημητριάδη, Β. Λαοῦρδα, για να αναφέρω, πρόχειρα, μερικoὺς, μονάχα ἀπὸ τους Ἕλληνες. Τελευταία ἔγραψε συστηματικὰ ὁ ἀξέχαστος φίλος Γιάννης Τσάρας, στο, «κύκνειο», ἔργο του, Η τελευταία ἄλωση της Θεσσαλονίκης (1430), Θεσσαλονίκη 1985, ὅπου αναφέρεται και πλοῦσια βιβλιογραφία). Νομίζω δε ὅτι, ὁποσδήποτε, ἄλλη ἀξία ἔχει μια ζωγραφισμένη ἐπιγραφή (της οποίας, μάλιστα, η ἀκρίβεια ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ ἔγγραφα, χρονογράφους και ἄλλες πηγές) και ἄλλο ἓνα δυσδιάκριτο χάραγμα («ξυσιμο»), ἀγνωστου προσώπου και χρόνου, σε τοίχο ἐκκλησίας, που δεν διαβάζεται με βεβαιότητα, μα μονάχα με τη βοήθεια και της δημιουργικῆς φαντασίας, τουλάχιστο σε αρκετά (καί, μάλιστα, κρίσιμα) σημεία του...

Εφημ. «Βέροια», φ. 815/1-2-1989

5. Ανταπάντηση Θ. Παπαζώτου

Και πάλι για την ἄλωση της Βέροιας

Ὡς ἀπαντήσεις μου ἀκολουθοῦν τη σειρά με την οποία εκθέτει ὁ κ. Γ. Χιονίδης τους συλλογισμούς του.

Ἦδη ἔχω δημοσιεύσει πιστὸ ἀντίγραφο του χαράγματος, τὸ ὁποῖο δεν ἐπιδέχεται ἀμφισβήτηση. Τὸ ὅτι τὸ χάραγμα δεν εἶναι περίοπτο εἶναι σαφές, ἀφοῦ δεν πρόκειται δα για καμμιὰ κτητορικὴ ἐπιγραφή, ἀλλὰ για ταπεινὸ σημεῖωμα, μικρῶν διαστάσεων, χαραγμένο με λεπτὸ αἰχμηρὸ εργαλεῖο.

Επειδὴ ὁ κ. Χιονίδης, ἐκτὸς ἀπὸ ἀξίος ιστορικὸς, τυχαίνει να εἶναι και ἐξαιρετος νομικὸς, του θέτω ἓνα δικανικὸ ερώτημα, τὸ νόημα του ὁποῖου γνωρίζει πολὺ καλά. Ποῦ στηρίζει την ἀποψή του και ποια εἶναι τα ἐπιχειρήματά του για να πολεμήσει την ιστορικὴ μαρτυρία του χαράγματος του Ἁγίου Γεωργίου; μήπως στην ἐπίκληση των πέντε ἐκδοχῶν-ἀπόψεων για την οριστικὴ ἄλωση της Βέροιας τὸ 1430 ἢ τὸ 1432 ἢ τὸ 1434 ἢ τὸ 1436 ἢ ἀκόμη στα 1448/9; και αν ναι τι εἶναι αὐτὸ που στηρίζει την κάθε ἀποψη;

Ἡ ἀποψη για κατάληψη της Βέροιας τὸ 1430 εἶναι προσωπικὴ του κ. Γ. Χιονίδη, Ἱστορία της Βεροίας, τ. II, Θεσσαλονίκη 1970, σ. 65-6, «διότι δεν εἶναι δυνατὸν να κατελήφθησαν η Θεσσαλονίκη, τα Ἰωάννινα, ἀλλὰ και ἄλλαι περιοχαί κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο, και η Βέροια να παρέμεινε στα χέρια των Βυζαντινῶν». Ἐνα τέτοιο συμπέρασμα τίθεται λογικὰ στον εαυτὸ μας τὸ 1990, ὁμως ποιο εἶναι περισσότερο αξιόπιστο, η ἐπιγραφή ἢ η δική μας ἀντίληψη για την ιστορία, η ὁποία, ὅπως στη συγκεκριμένη περίπτωση, δεν βασίζεται σε

πολύ συγκεκριμένα ιστορικά στοιχεία αλλά σε μία γενική εκτίμηση της κατάστασης που επικρατούσε τότε.

Το 1432 στηρίζεται σε αμφίβολες απόψεις τοπικών λογίων της Βέροιας (βλ. Γ. Χιονίδη, *ό.π.*, σ. 65 σημ. 2), το 1434 σε αμφίβολη πληροφορία της Εγκυκλοπαιδείας Πάπυρος-Λαρούς (Γ. Χιονίδη, *ό.π.*, σ. 65 σημ. 3) και το 1436 σε πληροφορία του αναξιόπιστου Ψευδο-Δωροθέου Μονεμβασίας (Γ. Χιονίδη, *ό.π.*, σ. 65 σημ. 4).

Σε ό,τι τώρα αφορά τη χρονολογία 1448/9. Ένα τουρκικό έγγραφο του 1599 είχε δημοσιεύσει ο Κ. Βασδραβέλης, *Ιστορικά Αρχεία Μακεδονίας. Β' Αρχείον Βεροίας-Ναούσης, 1598-1886, Θεσσαλονίκη 1954*, σ. 1-2 αρ. 2, το οποίο αναφέρει κατά λέξη τα εξής: «ο κραταιότατος και ενδοξότατος χαλίφης των πιστών εχορήγησεν ασυδοσίαν... εις άπαντα τα μέλη της οικογενείας των Χαριτοπούλων δι' υψηλού φερμανίου, χορηγηθέντος εις τον προπάτορα της οικογενείας Ιωάννην Χαριτόπουλον, ως παράσχοντα κατά την εν έτει 852 γενομένην κατάληψιν της πόλεως Βεροίας μεγάλας υπηρεσίας». Κατά τη γνώμη μου θα πρέπει να επανεξετασθεί το πρωτότυπο κείμενο του εγγράφου αυτού από δόκιμο τουρκολόγο, γιατί ποιος μας βεβαιώνει ότι ο μεταφραστής των εγγράφων του ιεροδικείου της Βέροιας κ. Θ. Συμεωνίδης ανέγνωσε ορθά το παραπάνω εδάφιο. Είναι γνωστό ότι τουρκολόγοι και γνώστες της αραβικής γραφής δεν συμφωνούν πάντοτε στην ανάγνωση λέξεων. Ως πειστήριο της θέσης μου αυτής επικαλούμαι την υποψία μου ότι πίσω από την ανάγνωση Χαριτόπουλοι της δημοσίευσης κρύβεται το όνομα Κριτόπουλοι (Χαρι- αντί Κρι- από έλλειψη συμπνευματισμού στην τουρκική γλώσσα). Νομίζω ότι τόσο η σκέψεις του καθηγητή Α. Βακαλόπουλου, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, Θεσσαλονίκη 1974*, σ. 298, για ανταρσία της Δυτικής Μακεδονίας με βάση το παραπάνω έγγραφο, όσο και του Γ. Χιονίδη, *Ιστορία, ό.π.*, σ. 66, για απώλεια της Βέροιας για τους Τούρκους μετά το 1444 (όταν κατά τον Χιονίδη υπάρχει στην πόλη Τούρκος ύπαρχος ο Θερίζης του Χαλκοκονδύλη) και ανακατάληψή της από τους ίδιους το 1448/9, δεν αποδεικνύονται. Για την άποψη μάλιστα του κ. Χιονίδη αναφέρω ότι ο ύπαρχος Θερίζης είναι πρόσωπο που έδρασε το 1418 και όχι το 1444· για τη χρονολογία 1418 βλ. G. Schiro, *Cronaca dei Tocco di Cefalonia* [CFHB, X], Roma 1975, σ. 456-8 και 80.

Νομίζω ότι έχει αποδειχθεί ικανοποιητικά ότι ούτε το 1430 ή το 1432 ή το 1434 ή το 1436 ή ακόμη το 1448/9 μπορούν να θεωρηθούν ως πιθανά έτη της οριστικής άλωσης της Βέροιας. Έτσι μοναδική, και πολύτιμη, ιστορική μαρτυρία για το θέμα αυτό είναι το γραπτό, σύντομο και περιεκτικό, ακιδογράφημα στον Άγιο Γεώργιο Μικρό. Η Βέροια έπεσε στα χέρια των Τούρκων στις 9 Απριλίου του 1433, ημερομηνία που συμπίπτει με την τρίτη, μέρα του Πάσχα εκείνου του έτους (Κυριακή του Πάσχα του 1433 ήταν η 7η Απριλίου, βλ. Β. Δημητριάδη, *Η Κεντρική και Δυτική Μακεδονία κατά τον Εβλιγιά Τσελεμπί* [Μακεδονική Βιβλιοθήκη, 39], Θεσσαλονίκη 1973, σ. 258). Ο Εβλιγιά είναι αναξιόπιστος κατά τον κ. Χιονίδη, και γενικότερα είναι αποδεκτό ότι πράγματι είναι. Ωστόσο, παρά την γενική αυτή κρίση, ο ίδιος αποδέχεται ως βάσιμη, και με ιστορική αξία, την πληροφορία ότι η Βέροια αλώθηκε πo έτος 774, την εποχή του σουλτάνου Μουράτ Β', Β. Δημητριάδη, *ό.π.*, σ. 250. Ήδη ο Β. Δημητριάδης, *ό.π.*, σ. 250, επισημαίνει την ανακρί-

βεια του Εβλιγιά ότι το 774 (1372/3) σουλτάνος ήταν ο Μουράτ Β΄ του κειμένου. Από την πρόταση αυτή του Εβλιγιά (ολόκληρη είναι η εξής: «Το έτος 774, την εποχή του σουλτάνου Μουράτ Β΄, ο γαζή Εβρενός έγινε αρχιστράτηγος εναντίον του κάστρου αυτού) ο Β. Δημητριάδης, ό.π., σ. 24, αποδέχεται το έτος 774 (1372/3) ως έτος της πρώτης κατάληψης της Βέροιας από τους Τούρκους, με τη διόρθωση από Μουράτ Β΄ του κειμένου σε Μουράτ Α΄, κάτι που έρχεται σε συμφωνία και με την έρευνα και του κ. Χιονίδη, Ιστορία, ό.π., σ. 59. Ωστόσο ο κ. Δημητριάδης δεν σχολιάζει ιστορικά τις περιέργες πληροφορίες του Εβλιγιά για κατάληψη της πόλης τις «μέρες των κόκκινων αυγών». Δεν καταλαβαίνω δηλαδή πως ο κ. Χιονίδης συνδυάζει το έτος 774 με την πληροφορία για άλωση της Βέροιας κάποιο Πάσχα. Νομίζω ότι οι ανακρίβειες του Εβλιγιά εντοπίζονται στο ότι συμφύρει δύο διαφορετικές παραδόσεις για την άλωση της πόλης: η μία έχει σχέση με την πρώτη κατάληψη της Βέροιας από τον Εβρενός (ή ορθότερα από τον Χαίρρεδίν με τη βοήθεια του Εβρενός) και η άλλη με μία δεύτερη άλωση της πόλης κάποιο Πάσχα, το οποίο και δεν προσδιορίζει ο ίδιος χρονικά. Τώρα για το θέμα της πρώτης άλωσης της Βέροιας από τους Τούρκους το 1372/3 έχουν γραφεί τόσα, τα οποία αίρουν την αξιοπιστία μας στην ακρίβεια Τούρκων ιστορικών, ένα θέμα, που είναι άστοχο, και μεγάλο, να εξετασθεί εδώ. Αναφέρω μόνο ότι ως έτος της πρώτης άλωσης της Βέροιας από τον Χαίρρεδίν με τη βοήθεια του Εβρενός θα πρέπει να δεχθούμε το 1387 και όχι το 1372/3, όπως πιστευόταν (αντίθετα με τον κ. Γ. Χιονίδη, Ιστορία, ό.π., σ. 58-60).

Μετά από αυτά, και στηριζόμενος στις ασύνδετες στο κείμενο πληροφορίες του Εβλιγιά Τσελεμπή ότι το έτος 774, την εποχή του σουλτάνου Μουράτ Β΄, ο γαζή Εβρενός έγινε αρχιστράτηγος εναντίον του κάστρου αυτού (δηλαδή της Βέροιας) και ότι τα Βοδενά και η πόλη αυτή, η Βέροια, κατακτήθηκαν τις μέρες των κόκκινων αυγών, δύο σκέψεις μπορώ να κάνω (όπως και έκανα κατά τη σύνταξη του σχετικού άρθρου μου): ότι το έτος 774 ο γαζή Εβρενός έγινε αρχιστράτηγος εναντίον της Βέροιας και ότι η πόλη αυτή κατακτήθηκε τις μέρες των κόκκινων αυγών: ότι την εποχή του σουλτάνου Μουράτ Β΄ η Βέροια κατακτήθηκε τις μέρες των κόκκινων αυγών. Στον πρώτο συλλογισμό, αν ο Εβρενός έγινε αρχιστράτηγος κατά της Βέροιας το 774 (1372/3), αυτό δεν σημαίνει και κατάληψη της πόλης το ίδιο έτος, έτος το οποίο ήδη έχει αμφισβητηθεί. Ο δεύτερος συλλογισμός βρίσκει ως αρωγό το χάραγμα του Αγίου Γεωργίου του Μικρού. Η άλωση της Βέροιας έγινε την 9η Απριλίου, δηλαδή την τρίτη μέρα του Πάσχα του 1433, όταν πράγματι σουλτάνος ήταν ο Μουράτ Β΄.

Εγώ νομίζω, σε αντίθεση με τον φίλιτο κ. Γ. Χιονίδη, ότι πρέπει να λάβουμε σοβαρά υπόψη τα όσα ο Εβλιγιά αναφέρει για τη Βέροια, εφόσον διαγνώσουμε την ιστορική αλήθεια πίσω από τις επιφανειακές και ασυνάρτητες φαινομενικά, όπως απέδειξα, πληροφορίες του. Εμείς κάνουμε λάθος, όταν, για την περίπτωση της Βέροιας, αλλού αποδεχόμαστε τις μαρτυρίες του (έτος της πρώτης άλωσης, απαρίθμηση τζαμιών της πόλης) και αλλού τις απορρίπτουμε.

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ - ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΒΙΒΛΙΩΝ

ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑ: *Essays presented to Joan Hussey for her 80th birthday*, Camberley, Surrey, 1988 (έκδ. Porphyrogenitus), σελ. 576.

Ὁ προσεγγμένος αὐτός ὀγκώδης τόμος ποῦ κυκλοφόρησε πρὶν ἀπὸ δύο χρόνια πρὸς τιμὴ τῆς καθηγ. Joan Hussey (Royal Holloway College, London), μὲ τὸν τίτλο «Καθηγήτρια» (προφανῶς γιὰ νὰ τονίσει τὴν ιδιότητά της αὐτῆ) δημοσιεύτηκε μὲ ἐπιμέλεια τῆς κυρίας J. Chrysostomides (ποῦ σήμερα διδάσκει στὸ ἴδιο κολλέγιο) ἢ ὁποία συνέταξε καὶ τὸν πρόλογο (σσ. 7-9).

Ὁ τόμος φιλοξένησε 31 ἐργασίες ἰσάριθμων ἐρευνητῶν, χωρισμένες σὲ δύο κατηγορίες: I. Μελέτες χωρὶς χρονολογικὴ σειρὰ (1-9) καὶ II. Μελέτες κατὰ χρονολογικὴ σειρὰ (10-31).

	Σελ.
1. The eighth day of the week (<i>Andrew Sharf</i>)	27-50
2. 'Partakers of the divine nature' in the byzantine tradition (<i>Norman Russell</i>)	51-67
3. Catechetical teaching-aids in Byzantium (<i>J.A. Munitiz</i>)	69-83
4. Überlegungen zu Aufbau und Entstehung des Eparchikon Biblion, (<i>Johannes Koder</i>)	85-97
5. Le rôle de la culture urbaine dans le développement de l'empire byzantin (<i>Z. Oudaltsova</i>)	99-105
6. Oriental christian writing as a component of the literature of late antiquity (<i>Johannes Irmscher</i>)	107-110
7. Arab attitudes towards Byzantium: Official, learned, popular (<i>Ahmad M.H. Shboul</i>)	111-128
8. Vliv Byzance na Západní Slovaný (<i>Antonín Dostál</i>)	129-133
9. Reflections on byzantine Paphos (<i>A.H.S. Megaw</i>)	135-150
10. Basil's lapses into arianism and how Athanasius had avoided them (<i>Milton V. Anastos</i>)	153-171
11. Was the father of Gregory of Nazianzus of Greek or Hebrew origin (<i>C. Bonis</i>)	173-178
12. Activity of the bishop of Constantinople outside his <i>Paroikia</i> between 381 and 451 (<i>P. Karlin-Hayter</i>)	179-210
13. St. Matrona and her friends: Sisterhood in Byzantium (<i>Eva Catafygiotu Topping</i>)	211-224
14. Eustratius' life of the Patriarch Eutychius and the fifth Ecumenical Council (<i>Averil Cameron</i>)	225-247

15. Some preliminary precisions on the separation of the Armenian and imperial churches: I. The presence of «Armenian» bishops at the first five Oecumenical Councils (*Nina G. Garsoïan*) 249-285
16. Un inédit de Nicéτας le paphlagonien: L'éloge du prophète Daniel (*F. Halkin*) 287-302
17. Paul of Monembasia and his stories (*John Wortley*) 303-315
18. Tax exemptions for the secular clergy under Basil II (*N. Oikonomides*) 317-326
19. Les réponses de Nicolas III à l'évêque de Zétounion (*J. Darrouzès*) 327-343
20. Σημειώσεις αναφερόμεναι εις τήν βυζαντινήν ιστορίαν τῆς Κύπρου (*Costas Chatzipsaltes*) 345-351
21. Manuel I Comnenus and Baldwin IV of Jerusalem (*Bernard Hamilton*) 353-375
22. The fate of Peter of Courtenay, Latin emperor of Constantinople, and a treaty that never was (*D.M. Nicol*) 377-383
23. Joachim of Fiore, Dante and the prophecy of a last world emperor (*M. Reeves*) 385-394
24. Theology in the thirteenth century: Methodological contrasts (*J. Meyendorff*) 395-407
25. St. Maximos of Kapsokalyvia and fourteenth-century Athonite hesychasm (*Callistos Ware*) 409-430
26. Die Exarchenlisten des Patriarchen Kallistos I. Im Patriarchatsregister von Konstantinopel (*H. Hunger*) 431-480
27. Venetian officials and Greek peasantry in the fourteenth century (*Christine Hodgetts*) 481-499
28. Was Neri Acciaiuoli ever lord of Vostitsa and Nivelet? (*J. Chrysostomides*) 501-514
29. Manuel II and the see of Moldavia (*S. Runciman*) 515-520
30. A grant by Gianfrancesco Summaripa lord of Andros (1563) (*D. Polemis*) 521-525
31. Der Beitrag der Griechen zur geistigen Kultur Russlands nach dem Fall Konstantinopels (1453-1821) (*G. Podskalsky*) 527-543

Ἐδῶ θά γίνει λόγος γιά τίς μελέτες ἐκεῖνες πού ἐμπίπτουν στήν ὕλη τοῦ περιοδικοῦ.

ἀρ. 9: Ὁ γνωστός ἐρευνητής τῶν βυζαντινῶν μνημείων τῆς Κύπρου A.H.S. Megaw κάνει μιὰ ἱστορική ἐπισκόπηση τῆς Πάφου μέ βάση τίς ἀρχαιότητες πού σώζονται γύρω ἀπό τή Χρυσοπολίτισσα, φραγκοβυζαντινή ἐκκλησία μέ τροῦλο πού φτιάχτηκε τό 1500, στή θέση μεγάλης βασιλικῆς, μέ

πέντε κλίτη. Ἡ θέση αὐτή ἦταν ὄχυρό τῆς εἰδωλολατρίας. Ἡ χριστιανικὴ παρουσία ἀρχίζει νὰ φαίνεται ἀπὸ τὴν ἐγκατάλειψη των κοντινῶν εἰδωλολατρικῶν κτισμάτων (5ος αἰώνας). Ἀργότερα, μὲ τὴν ἐμφάνιση τῶν Ἀράβων, ὁ πληθυσμὸς τῆς πόλης ἐκτοπίζεται καί, καθὼς φαίνεται ἀπὸ ὄχυρώσεις στὸ λιμάνι, κάποια ἀραβικὴ φρουρὰ ἐγκαθίσταται στὴν πόλη, ἐπὶ κεφαλῆς ἐνὸς ἐμίρη πού μνημονεῦουν ἀραβικὲς πηγές (σ. 145). Οἱ ὄχυρώσεις στὸ δυτικὸ τοῖχο τοῦ προδόμου τῆς Χρυσοπολίτισσας, δείχνουν, πιθανῶς, ἐπιστροφὴ τοῦ πληθυσμοῦ καὶ τοῦ ἐπισκόπου στὸ τέλος τοῦ Ζ' αἰώνα. Ὅμως, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ ἐπανεμφάνιση, ἡ Πάφος ἐξακολούθησε νὰ μένει ἀραβικὴ βάση ὡς τὴν βυζαντινὴ ἀνακατάληψη. Στῆ συνέχεια, ἡ πόλη ἀνέκτησε ἕνα μέρος τῆς προηγούμενης ἀκμῆς της, ὡς σταθμὸς πρὸς τοὺς Ἁγίους Τόπους. Στῆ Χρυσοπολίτισσα χτίστηκε μιὰ ἐκκλησία, στῆ θέση ἀκριβῶς τῆς μεταγενέστερης φραγκοβυζαντινῆς ἐκκλησίας, ἐνῶ οἱ ἐγκαταστάσεις τοῦ λιμανιοῦ προστατεύτηκαν ἀπὸ φρούρια καὶ ἡ ὑπόλοιπη πόλη ἀπὸ ἐξωτερικὸ τεῖχος (σ. 148). Τὸ 1222 ὀλόκληρη ἡ Πάφος κατεστράφη ἀπὸ σεισμό καὶ οἱ περισσότεροι κάτοικοι μετακινήθηκαν σὲ θέση πού βρισκόταν ψηλότερα ἀπὸ τὸ ὑψόμετρο τῆς πόλης.

ἀρ. 15: Στὴν ἀρχὴ τῆς μελέτης γίνονται ὀρισμένες χρήσιμες παρατηρήσεις γιὰ τὴ διαίρεση τῆς Ἀρμενίας σὲ περιοχές. Μεταξὺ 325 καὶ 553 μὲ τὸν ὄρο Ἀρμενία ἐννοοῦσαν πολλές διοικητικὲς ἢ γεωγραφικὲς ἐνότητες: Μεγάλη καὶ Μικρὴ Ἀρμενία στὴν ἀρχή, Ἀρμενία I καὶ II ἐπὶ Θεοδοσίου Α', τέσσερις Ἀρμενίες ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ. Κατὰ μῆκος τοῦ κάτω ροῦ τοῦ Εὐφράτη ὑπῆρχαν ἐπίσης οἱ αὐτόνομες ἀρμενικὲς σατραπείες (τὰ ἔθνη τῶν κλασικῶν πηγῶν), Ἀντζιτηνὴ, Ἰγγιληνὴ, Ἀσθινιανὴ, Σοφηνὴ, Σοφανηνὴ, Βαλαβιτηνὴ, μὲ κύρια πόλη τὴ Μαρτυρόπολη. Οἱ σατραπείες αὐτές τὸ 298 ὑπήχθησαν στὸ ρωμαϊκὸ κράτος, ὡς αὐτόνομες. Πρέπει, λοιπόν, νὰ ληφθεῖ ὑπόψη ἡ εὐρύτερη περιοχὴ τῆς Ἀρμενίας γιὰ νὰ κριθεῖ ἡ συμμετοχὴ ἢ μὴ Ἀρμενίων ἐπισκόπων στὶς διάφορες συνόδους, γιατί οἱ πηγές δὲν μποροῦν νὰ κάνουν σαφὴ διάκριση τῶν ἐπαρχιῶν.

ἀρ. 20: Πρόκειται γιὰ ἀναγραφὴ τριῶν Βυζαντινῶν δουκῶν τοῦ θέματος Κύπρου κατὰ τὸν ΙΑ' καὶ ΙΒ' αἰ. (Νικηφόρος Βοτανειάτης, Δοῦξ Κωνσταντῖνος, Δοῦξ Καστανός Ἀλέξιος) καὶ συμπληρωματικὴ ἀναφορὰ γιὰ τὸν ἀρχιεπίσκοπο Κύπρου Ἰωάννη Κρητικὸ (πέθανε τὸ 1177 μ.Χ.).

Μιχ. Σ. Κορδῶσης

George Huxley, *Monemvasia and the Slavs. A lecture on some works of Historical Geography in the Gennadius Library of the American School of Classical Studies at Athens*, Athens 1988, σελ. 21+1 χάρτης.

Πρόκειται για αὐτοτελή δημοσίευση διάλεξης πού ὁ σ. ἔδωσε στή Μονεμβασία. Ἀρχίζει μέ τίς καταστροφές πού προκλήθηκαν στό τέλος τοῦ Στ' αἰώνα στήν Κόρινθο καί ἄλλες Πελοποννησιακές περιοχές (σέ μερικές ἀπό τίς ὁποῖες, ὅμως, παρατηρήθηκε τόν Ζ' αἰώνα μερική ἀνάκαμψη) καί μέ τά γραφόμενα στό Χρονικό τῆς Μονεμβασίας γιά τή διασκόρπιση πολλῶν ἀπό τούς κατοίκους τῆς Πελοποννήσου σέ ἄλλες περιοχές, αἰτία τῆς ὁποίας ἦταν καί ἡ ἴδρυση τῆς Μονεμβασίας. Σχετικά μέ τό τελευταῖο, ὁ σ. διαπιστώνει ὅτι οἱ πηγές δέ συμφωνοῦν γιά τήν ἀκριβή χρονολογία τῆς ἴδρυσης τῆς πόλης. Στή συνέχεια, γίνεται λόγος γιά τή μεταφορά πληθυσμῶν ἀπό τή Μ. Ἀσία, μέ σκοπό τόν ἐποικισμό ὀρισμένων περιοχῶν τῆς χερσονήσου, καί γιά τόν γεωργικό-κτηνοτροφικό βίο τῶν Σλάβων πού μετακινοῦνταν μέ τά κοπάδια τους ἀπό τά βουνά στίς πεδιάδες καί ἀντίθετα.

Οἱ μισές περίπου σελίδες τῆς ἐργασίας καλύπτονται μέ τήν ἱστορία τῶν Σλαβικῶν φύλων τῶν Μηλιγκῶν καί Ἐξεριτῶν τῆς Λακωνίας· ἀπό τίς πρῶτες πληροφορίες πού ἀντλοῦμε ἀπό τό Βίο τοῦ ὀσίου Νίκωνα τοῦ Μετανοεῖτε καί τό ἔργο τοῦ Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου ὡς τίς πηγές τοῦ ΙΕ' αἰώνα (Χαλκοκονδύλης, Λάσκαρις Κανανός) πού εἶναι καί οἱ τελευταῖες πού μνημονεύουν τούς Σλάβους τοῦ Ταυγέτου. Εἰδική μνεῖα (σελ. 14-15) γίνεται γιά τό «κάστρο Μαῖνης» πού σύμφωνα μέ τόν Πορφυρογέννητο βρίσκεται στή χερσόνησο τοῦ Μαλεά. Ὁ σ. υιοθετεῖ τήν ἄποψη ὅτι ἡ ἀναγραφή τοῦ ὀνόματος «Μαλεία» εἶναι σωστή καί ὅτι προφανῶς πρόκειται ὄχι γιά τήν Μάνη ἀλλά γιά πόλη τῆς ἀνατολικῆς χερσονήσου τῆς Λακωνίας, πού πιθανῶς βρισκόταν κοντά στοῦς σημερινούς Μολάους.

Τό μέγεθος τῆς ἐργασίας εἶναι τέτοιο (ὄσο μπορεῖ νά καλύψει ὁ χρόνος μιᾶς διάλεξης) πού δέν ἐπιτρέπει ἐξάντληση τοῦ θέματος, μέ βάση τίς γραπτές πηγές, τό ἀρχαιολογικό ὑλικό καί τά τοπωνύμια. Ἐτσι ἐδῶ δέ θά ἐκφράσουμε τή γνώμη μας γιά τήν πληρότητα τῆς ἐργασίας, ἀλλά μόνο γιά ὀρισμένες ἐπί μέρους ἀπόψεις τοῦ συγγραφέα.

σ. 6: Δέν ὑπάρχουν πολλά σλαβικά τοπωνύμια στή δυτική Πελοπόννησο, μέ ἐξαίρεση τίς ὀρεινές περιοχές τῆς Ἡλείας καί Μεσσηνίας. Ὁ σλαβικός πληθυσμός πρέπει νά ἦταν πολύ περιορισμένος, σέ σχέση, μάλιστα, μέ τήν

κεντρική Πελοπόννησο καί τή Λακωνία.

σ. 7: Είναι δύσκολο νά δεχθοῦμε ὅτι Σλάβοι πρόσβαλαν τό νησί τῶν Κυθήρων, ὅταν ἀναλογισθεῖ κανεῖς ὅτι κάτοικοι τῆς Πελοποννήσου κατέφευγαν σέ κοντινά νησιά ἢ σέ ἀπομονωμένες χερσονήσους. Μολονότι βρισκόμαστε σέ πολύ πρῶιμη ἐποχή (μέσα Ζ΄ αἰῶνα), δέν μποροῦμε νά ὀκλεισομε ἀραβική πειρατική ἐπιδρομή.

σ. 9-10: Ἡ ἀντικατάσταση τοῦ ὀνόματος «Ἄραβες» ποῦ μνημονεύει ὁ Βάρ Ἐβραῖος ὅτι κατεῖχαν τήν Πελοπόννησο γιά μεγάλο χρονικό διάστημα, μέ τό ὄνομα «Ἄβαρες» δέν μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ὡς βέβαιη. Δέν ἀποκλείεται ὁ συγγραφέας αὐτός νά θεωροῦσε τίς πειρατικές ἐπιδρομές στίς ἀκτές τῆς Πελοποννήσου καί στά γύρω νησιά ὡς ἀραβική κατοχή, ἀφοῦ, μάλιστα, ἀνάμεσα στή λεία ποῦ ἀποκόμισε ὁ Σταυράκιος ἦταν καί «καμήλες». Γενικά, φαίνεται ὅτι ἐδῶ ὑπάρχει κάποια σύγχυση, πέρα ἀπό τή φωνητική ὁμοιότητα τῶν ὀνομάτων.

σ. 13: Τό ὄνομα Σλαβοχώρι δέ δείχνει ὑπαρξη Σλάβων στήν πεδιάδα τῆς Σπάρτης, ἀλλά ὑπαρξη πολλῶν ἐλληνικῶν οἰκισμῶν γύρω ἀπό ἓνα χωριό ὅπου κατοικοῦσαν Σλάβοι (τό Σλαβοχώρι). Ἡ περιοχή αὐτή πρέπει νά κάλυπτε ἀρκετά μεγάλο χῶρο, γιατί διαφορετικά δέ θά δικαιολογοῦταν τό ὄνομα Σλαβοχώρι. Ἴσως νά ἦταν τό μοναδικό σλαβικό χωριό στήν πεδιάδα, σέ ἀντίθεση μέ τόν ὀρεινό ὄγκο τοῦ Ταυγέτου, ὅπου ὑπῆρχαν πολλοί σλαβικοί οἰκισμοί.

σ. 13, σημ. 28: Είναι, μᾶλλον, πολύ τολμηρή ἡ συσχέτιση τῶν «δαιμόνων» στό Ἔλος, ποῦ μνημονεύει ἡ Συνέχεια Θεοφάνους, μέ Σλάβους.

σ. 14-15: Δέ νομίζω, ὅτι, ὅταν ὁ Κωνσταντῖνος Πορφυρογέννητος τοποθετεῖ τή Μάνη στούς Μολάους (ὅπου, πράγματι, μπορεῖ νά ὑπῆρχε ὀμώνυμη πόλη (Μαλεία), βλ. *Μ. Κορδῶση*, Ἡ περιγραφή τῆς νοτιοανατολικῆς Πελοποννήσου ἀπό τόν Ἄραβα περιηγητή Edrisi, Πρακτικά τοῦ Β΄ Διεθνoῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν, τόμ. Β΄, ἐν Ἀθήναις 1981-82, σ. 263-65). Είναι εὐκολότερο ὁ συγγραφέας νά ἔκανε σύγχυση στό ἀκρωτήριο, παρά στήν πόλη, δεδομένου ὅτι ἡ Μάνη ἦταν γνωστότερη. Ἐπί πλέον, εἶναι κάπως περίεργο ἡ χερσονήσος τοῦ Μαλέα, πιό ὀμαλή ἀπό ἐκείνη τοῦ Ταινάρου, νά μήν εἶχε ἐκχριστιανιστεῖ ὡς τόν Θ΄ αἰῶνα. Πιό λογική φαίνεται, λοιπόν, ἡ ἀποψη ἐκείνων τῶν ἐρευνητῶν ποῦ συσχετίζουν τοῦς ἐθνικούς αὐτοῦς τῆς Μάνης μέ Σλάβους τοῦ Ταυγέτου.

Μιχ. Σ. Κορδῶσης

Περικλέους Γ. Ζερλέντου, *Μηλιγγοί και Έξερτάι Σλάβοι εν Πελοποννήσω*, εν Έρμουπόλει 1922 (Φωτοαν. έκδ., Άθήνα 1988, Βιβλιοπωλείο Διονυσίου Νότη Καραβία), σελ. 19.

Έπ' εύκαιρία τής επάνεκδοσης τής μελέτης του Περικλή Ζερλέντη, γνώστη τής πελοποννησιακής ιστορίας, για τους Σλάβους του Ταυγέτου, είναι καλό να παρακολουθήσουμε πώς έβλεπαν οι Έλληνες λόγιοι στίς αρχές του αιώνα τό θέμα τής σλαβικής επόικησης στην Πελοπόννησο. Έ στάση του σ. γίνεται φανερή από την πρώτη σελίδα, όπου σημειώνει: «Οί ξένοι ιστορικοί έδημιούργησαν Άβάρων κράτος εν Πελοποννήσω, έσλάβωσαν πᾶσαν την χερσόνησον, μόνον κράτος σλαβικόν παρειδόντες δέν έδημιούργησαν, εις δύο δέ διαιρεθέντες εξήγαγον συμπεράσματα αντιμαχόμενα, διαστρέψαντα την ιστορικήν αλήθειαν και δημιουργήσαντα χάος εις τον μέλλοντα να μελετήση τά ύπ' αυτών αντιλεγόμενα».

Ό σ. δέ δίνει μεγάλη σημασία στα σλαβικά τοπωνύμια, γιατί πιστεύει ότι συγκρίνοντάς τα με τοπωνύμια τής υπόλοιπης Ελλάδας και των νήσων αποδεικνύεται ότι τά περισσότερα είναι νέα ελληνικά (σ. 4). Αναλογικά σκεπτόμενοι, αναφέρει, θα νομίζαμε ότι *ετουρκίσθη* ολόκληρη ή Πελοπόννησος, λόγω του πλήθους των τουρκικών ονομάτων, αν δέν ήταν γνωστή ή ιστορία. Ό συλλογισμός αυτός του σ., αν και άπλός, δέ στερείται αλήθειας. Δέν μπορούμε μόνο από τά τοπωνύμια να βγάσουμε ασφαλή συμπεράσματα.

Άπό τίς πηγές που μνημονεύουν τους Σλάβους τής Πελοποννήσου δέν εκτιμᾶ καθόλου τον Πορφυρογέννητο, ονομάζοντάς τον «μικρολόγομικρόν και θρησκον» (σ. 6). «Ουτος», αναφέρει, «διέπλασεν επί τό μυθικώτερον τό *συναξάριον* του πρωτοκλήτου (Άνδρέα) ως προς την πολιορκίαν και απαλλαγην τής πόλεως των Πατρων από των πολιορκούντων αυτην Σλάβων και Σαρακηνων... Τοιουτος ελαφρός τον νουν και την συναίσθησιν ανέλαβε να ιστορίση τά των Σλάβων εν Πελοποννήσω και προσέτι παρέδωκεν ημίν εξ ελαφρότητος και κουφότητος ότι *εσλαβώθη* πᾶσα ή Πελοπόννησος και γεγονε βάρβαρος...». Αντίθετα, σωστή είναι ή άποψη του για την αξία του Χρονικού της Μονεμβασίας, για τό όποιο πιστεύει ότι είναι έράνισμα «κειμένων, γραμμάτων και επιγραφων» και ότι αν αφαιρεθούν τά μυθικά στοιχεία παραμένουν ιστορικά γεγονότα που μπορούν να συμπληρώσουν την πελοποννησιακή ιστορία τής εποχής εκείνης.

Όρμώμενος από τό σλαβικό τοπωνύμιο Νεζερά τής Ηλείας, πιστεύει ότι έγινε εποικισμός Σλάβων από τη Λακωνία, μετά τό μεγάλο λοιμό του 746-747,

στήν Ἡλεία. Τούτους τούς Σλάβους, ἀναφέρει, «κατετρόπωσεν ὁ στρατηγὸς Λέων Σκληρὸς ἔτει 811 καὶ ἐξώκισεν ἐπὶ τοῦ Ὀλλένου, ἐνθα ἡ χώρα ἐν ἣ συνωκίσθησαν καλεῖται μέχρι τοῦ νῦν Νεζερά» (σ. 9). Ἐδῶ ὁ σ., ἀντίθετα μέ ὄσα εἶχε σημειώσει προηγουμένως γιὰ τὰ τοπωνύμια, διαπράττει τὸ λάθος ἐκείνων πού προσπαθοῦν νὰ ἐξάγουν συμπεράσματα μόνο ἀπὸ τὴν ὕπαρξη καὶ τὴ σημασία τῶν σλαβικῶν τοπωνυμίων. Ἡ ἱστορικὴ συσχέτιση τοῦ τοπωνυμίου τῆς Ἡλείας Νεζερά μέ τὴν Ἐξερὸ Λακωνίας δὲν εἶναι βέβαιη. Ἐπίσης, δὲν εἶναι γνωστὸ ποιους ἀκριβῶς Σλάβους νίκησε ὁ Σκληρὸς στὴν Πελοπόννησο, οὔτε ἂν ὁ Σταυράκιος τὸ 783 κατετρόπωσε τούς Σλάβους τῆς Λακωνίας, ὅπως ἀναφέρει ἀμέσως παρακάτω, προσθέτοντας ὅτι «ἐξώκισεν τούς μὲν Ἐξερίτας ἐπὶ τῆς ἀνατολικῆς ὑπαιρείας τοῦ Ταυγέτου, τούς δὲ Μηλιγγούς ἐπὶ τῆς δυτικῆς». Ἀντίθετα, νομίζω ὅτι ὁ σ. ἐκτιμᾷ σωστά τὰ γεγονότα τῆς Πάτρας, ἐνῶ ἡ ἀρνητικὴ του στάση γιὰ τὸ γράμμα τοῦ πατριάρχου Νικολάου (σ. 16) δὲν εἶναι ἀδικαιολόγητη.

Τὸ συμπέρασμα τῆς μελέτης εἶναι ὅτι δὲν ἔγιναν σλαβικὲς ἐπιδρομὲς στὴν Πελοπόννησο καὶ ὅτι οἱ Σλάβοι πού ἤρθαν ὡς ἔποικοι ἦταν λίγοι. Μόνο κατὰ τὸ λοιμὸ τοῦ 746-47 ἔγινε ἀποικισμὸς Σλάβων, πού προέρχονταν ὁμως ἀπὸ τούς Μηλιγγούς καὶ Ἐξερίτες. «Οἱ συγγραφεῖς τῶν χρόνων ἐκείνων, ἵνα μειώσωσιν τὴν ἀξίαν τῶν εἰκονομάχων βασιλέων περιβάλλουσι διὰ μύθων τούς χρόνους τῶν προσπαθησάντων διὰ τοῦ περιορισμοῦ τῆς θρησκείας νὰ ἀναθαρρῦσωσι καὶ ἀναζωπυρήσωσι τὸ ἐξ αὐτῆς μεμαραμμένον ἔθνικόν φρόνημα. Τὰς φυλαρίας δὲ τούτων ἐπαυξάνουσιν οἱ δημιουργήσαντες Ἀβαρικόν κράτος ἐν Πελοποννήσῳ καὶ οἱ ἐκσλαβώσαντες τὴν χερσόνησον συγγραφεῖς» (σ. 18-19).

Μιχ. Σ. Κορδῶσης

Γεωργίου Δημητροκάλλη, *Άγνωστοι βυζαντινοί ναοί Ίερᾶς Μητροπόλεως Μεσσηνίας*, Ἀθήναι 1990, σελ. 301.

Τό βιβλίο διορθώνει καί συμπληρώνει ἐκεῖνο τοῦ καθηγ. Κ. Καλοκύρη, *Βυζαντιναί Ἐκκλησίαι τῆς Ίερᾶς Μητροπόλεως Μεσσηνίας*, Θεσσαλονίκη 1983. Περιγράφονται τά παρακάτω μνημεῖα: Ἅγιος Ἀνδρέας Λογγᾶς (σ. 15 κ.ἐ.), Ἅγιος Γεώργιος Βλαχόπουλου (σ. 41 κ.ἐ.). Ἅγιος Στέφανος Ραμμοβουνίου (σ. 55 κ.ἐ.), Ταξιάρχης Πολίχνης (σ. 73 κ.ἐ.), Παναγία ἡ Γριβιτσιανή (σ. 99 κ.ἐ.), Καθολικό Μονῆς Σιδερόπορτας (σ. 155 κ.ἐ.), Ἅγιος Βασίλειος Πανυπερίου (σ. 177 κ.ἐ.), Ἅγιος Βασίλειος Πεταλιδίου (σ. 201 κ.ἐ.), Ἅγιος Νικόλαος Αἰπείας (σ. 213 κ.ἐ.), Μεταμόρφωσις Μεσοχωρίου (σ. 233 κ.ἐ.), Ζωοδόχος Πηγή Πεταλιδίου (σ. 254 κ.ἐ.), Ἅγιος Νικόλαος Μπουρναζίου (σ. 255 κ.ἐ.), Ἅγιος Ἀνδρέας Πεταλιδίου (σ. 269 κ.ἐ.).

Μέ τή δημοσίευση τοῦ καλαίσθητου αὐτοῦ τόμου συμπληρώνεται ἕνα corpus τῶν μεσσηνιακῶν ἐκκλησιῶν, πολύ χρήσιμο γιά τόν ἐρευνητή τῶν μνημείων τῆς περιοχῆς.

Μιχ. Σ. Κορδώσης

Ἄλεξη Γ. Κ. Σαββίδη, *Βυζαντινά στασιαστικά καὶ αὐτονομιστικά κινήματα στὰ Δωδεκάνησα καὶ στή Μικρὰ Ἀσία 1189-σ. 1240 μ.Χ.*, ἐκδόσεις Δόμος, Ἀθήνα 1987, σσ. 380 + 11 χάρτες + 2 πίνακες.

Τό βιβλίον τοῦ Ἄλ. Γ. Κ. Σαββίδη εἶναι ἡ ἔντυπη μορφή τῆς διδακτορικής διατριβῆς πού ὁ συγγρ. ὑπέβαλε στό Τμήμα Ἱστορίας καὶ Ἀρχαιολογίας τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Ὁ Ἄλέξης Γ. Κ. Σαββίδης, γνωστότατος τόσο γιά τήν ἐκδοτική καί τή βιβλιογραφική, ὅσο καί τή λοιπή ἐπιστημονική του δραστηριότητα στό ἄλλο τῶν βυζαντινῶν σπουδῶν καί τοῦ Ἑλληνισμοῦ τῆς Μ. Ἀσίας, ἐπιχειρεῖ μέ τό βιβλίον του αὐτό νά καταγράψει τό φαινόμενο τῶν στασιαστικῶν καί αὐτονομιστικῶν κινήματων στὰ Δωδεκάνησα καί στή Μ. Ἀσία μέσα σ' ἓνα συγκεκριμένο ἱστορικό πλαίσιο.

Τό βιβλίον διαρθρώνεται στήν οὐσία, σέ τρία μέρη: στό *Εἰσαγωγικό* (σσ. 99-169), στό *πρῶτο* (σσ. 171-228) καί στό *δεύτερο* μέρος (σσ. 229-341) ὡστόσο συνοδεύεται ἀπό ἓνα, θά λέγαμε «προεἰσαγωγικό» μέρος (σσ. 9-97) καί ἀπό τό ἀπαραίτητο ὕλικό τοῦ τέλους (σσ. 343-380), πού διευκολύνει τόν χρήστη του.

Ὑστερα ἀπό ἓνα ἐκτενέστατο «*Βιβλιογραφικό σημεῖωμα*» (σσ. 9-64) μέ ἐπιπρόσθετη βιβλιογραφία (σσ. 65-67) ἀκολουθεῖ στό «προεἰσαγωγικό», ὅπως τό ὀνομάσαμε, τμήμα τοῦ βιβλίου ἓνα — ὄχι ἀπαραίτητο γιά τόν εἰδικό, ἀλλά κατατοπιστικό γιά τόν μὴ εἰδικό ἀναγνώστη — «*Σημεῖωμα γιά τίς πηγές*» (σσ. 69-97), ὅπου καταγράφεται ἡ παρουσία βυζαντινῶν, δυτικῶν, ἀράβων ἢ μουσουλμάνων συγγραφέων πού ἀπετέλεσαν τίς βασικές πηγές τοῦ ἔργου, μέ τή σχετική βιβλιογραφική τεκμηρίωση.

Στό *Εἰσαγωγικό* μέρος (σσ. 99-169) ἀναπτύσσεται μέ τρόπο λεπτομερέστερο γιά τήν περίοδο 1185-1261 καί γενικότερο γιά τήν περίοδο ἀπό τόν 11ο ἕως τόν 13ο αἰ. ἡ *κοινωνική, πολιτική, διοικητική καί οἰκονομική κατάσταση στό βυζαντινό κράτος* στίς ἑπτὰ μεγάλες περιφέρειες πού διαμορφώνονται ἀπό τήν Ἠπειρο καί τόν βαλκανικό ἄλλο ὡς τή Θράκη καί τή Μ. Ἀσία καί ἀπό τά Ἰόνια ὡς τά νησιά τοῦ Αἰγαίου καί τήν Κύπρο μέ ὅλα τά μεγάλα ἐπαρχιακά ἢ κῆρια κέντρα τῆς οἰκιστικῆς καί οἰκονομικῆς ὀργάνωσης τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας.

Τό κύριο ἐνδιαφέρον ἐπικεντρώνεται στό *Πρῶτο* καί τό *Δεύτερο* μέρος τοῦ βιβλίου. Στά ἑννέα συνολικά κεφάλαια τῶν μερῶν αὐτῶν ἐξετάζονται μέ λεπτομέρεια καί ἐξονυχιστική ἔρευνα τῶν πηγῶν ἡ γένεση καί ἡ ἐξέλιξη δώδεκα ἐπαναστατικῶν κινήματων στό Βυζάντιο κατά τήν περίοδο 1189-1225 (δυναστεῖες Ἀγγέλων, Λασκαριδῶν καί πρώτων Μεγαλοκομνηνῶν τῆς Τρα-

πεζοῦντος).

Τό πρώτο μέρος (σσ. 173-227) ἀναφέρεται στά κεντρομόλα στασιαστικά κινήματα τῆς περιόδου καί ἐκτείνεται σέ τέσσερα (α' - δ') Κεφάλαια: τό α' (σσ. 173-190) ἀφιερώνεται στή στάση τοῦ Θεοδώρου Μαγκαφᾶ (1189-1205), τό β' (σσ. 191-195) στήν πρώτη καί δεύτερη φάση τῆς στάσης τοῦ Βασιλείου Χοτζᾶ (c. 1190-1205), τό γ' (σσ. 196-212) στίς στάσεις τῶν τριῶν Ψευδο-Ἁλεξίων (c. 1192-1196) καί τό τελευταῖο (σσ. 213-227) στό κίνημα τῶν Λασκαριδῶν (1224-1225) καί στό πραξικόπημα τῶν Νεστόγγων (1225).

Τό δεύτερο μέρος (σσ. 231-341) περιλαμβάνει τά κεντρόφυγα, τά αὐτονομιστικά κινήματα τῆς περιόδου 1204-c.1240 καί ἀναπτύσσεται σέ πέντε κεφάλαια (ε' - θ'): τό α' (σσ. 231-245) ἀναφέρεται στό κίνημα τοῦ Μανουήλ Μαυροζώμη (1204-1206), τό β' (σσ. 246-251) στό κίνημα τοῦ Σάββα Ἀσιδηνοῦ (1204-1206), τό γ' (σσ. 252-259) στό κίνημα τοῦ Θεοδώρου Β' Γαβρᾶ (1204-c.1208), τό δ' (σσ. 260-300) στήν πορεία γιά ἀνεξαρτητοποίηση τοῦ Δαβίδ Κομνηνοῦ στόν Πόντο (1204-1212), τέλος τό ε' (σσ. 301-341) καλύπτει τό κίνημα ἀνεξαρτησίας τοῦ Λέοντος Γαβαλᾶ (1204-c.1240).

Στήν ἀναλυτική παρουσίαση τῆς ἐξέλιξης τῶν παραπάνω ἐπαναστατικῶν κινήματων ὁ συγγρ. ρίχνει ἄπλετο φῶς στούς σταθμούς τοῦ βίου τῶν προσώπων πού πρωταγωνίστησαν στά κινήματα αὐτά καί στηρίζει τό κείμενό του μέ τήν πολλή καλή γνώση τῆς βιβλιογραφίας.

Τό βιβλίο συνοδεύεται ἀπό πίνακες (σσ. 343-347) κοσμικῶν καί ἐκκλησιαστικῶν ἡγεμόνων (1185-1261), σχέδια νομισμάτων καί εἰκόνες σφραγίδων τῶν Γαβαλάδων τῆς Ρόδου καί τοῦ Δαβίδ Κομνηνοῦ (σσ. 348-349), ἔντεκα χάρτες πού σχεδιάστηκαν ἀπο τόν ἴδιο τόν συγγρ. (σσ. 350-359), περίληψη στήν ἀγγλική γλῶσσα (σσ. 359-361) κι ἓνα λεπτομερέστατο εὔρετήριο «πηγῶν, ὀνομάτων, τόπων, ὄρων καί ἀξιωματικῶν-τίτλων», χρήσιμος ὁδηγός γιά τόν ἀναγνώστη.

Ἡ ἐργασία τοῦ Ἁλέξη Γ. Κ. Σαββίδη ἀποτελεῖ ἀναμφίβολα συμβολή στή μελέτη τόσο τῆς ὑστεροβυζαντινῆς προσωπογραφίας ὅσο καί τῆς ἱστορικῆς γεωγραφίας, συμπληρώνοντας πάρα πολλά κενά καί διορθώνοντας ὀρισμένες παραλήψεις στήν ἔρευνα ἰδίως στήν παρακολούθηση τῆς γενεαλογίας ἢ τοῦ βίου καί τῶν πράξεων τῶν σημαντικῶν ἱστορικῶν προσώπων τῆς ἐποχῆς στήν ὁποία ἀναφέρεται. Τό βιβλίο τοῦ Ἁλ. Γ. Κ. Σαββίδη, ἐναισιμὸς ἐπὶ διδακτορία διατριβή, ἔχει ἤδη κριθεῖ. Πέρα ἀπό τόν πολύ μόχθο τοῦ συγγρ. διαβλέπει κανεῖς τόν ἀνήσυχο βηματισμό του πάνω σέ θέματα καί ζητήματα πού ὀρίζουν δύο συγκρουόμενους κόσμους τῆς ἀκμῆς καί τῆς παρακμῆς, τίς κεντρόφυγες ἢ κεντρομόλες δυνάμεις πού ἐπιχειρεῖ νά ἀνατάμει καί νά ἐποπτεύσει. Καί τό καταφέρνει νομίζω, μέ πολλή δύναμη καί ἐπιτυχία.

Βασίλης Κατσαρός

Τάκη Μαύρου, Παλαμήδι. 'Ιστορική αναδρομή, 'Αθήνα 1988, σσ. 71 + εικ. 31.

Γνωστός και από άλλα δημοσιεύματά του ο άκούραστος έρευνητής Τάκης Μαύρος (τό 'Αρχεΐον 'Ιστορικῶν Μελετῶν Ναυπλίου έχει φτάσει κιόλας στό τεύχος 40 και συνεχίζεται) αφιερώνει τήν ιστορική αὐτή μελέτη, πού είναι ταυτόχρονα κι ένας πολύτιμος οδηγός, στό πολυθρόλλητο «Παλαμήδι τ' 'Αναπλιού», τό άπόρθητο όχυρό πού ενισχύεται μέ όχυρωματικά έργα τῶν Βενετῶν από τά τέλη περίπου τοῦ 17ου αἱ.

Ύστερα από έναν κατατοπιστικό Πρόλογο (σσ. 9-10) στόν όποιο καταγράφεται ή δύναμη και ή άντοχή τῶν Βενετῶν στόν Μοριά στίς άρχές τοῦ 18ου αἱ. ό συγγρ. παρέχει στήν Εΐσαγωγή (σσ. 9-12) τό σχέδιο τῆς εργασίας, πού βασίζεται α) σ' ένα ύπόμνημα τοῦ Γενικοῦ Προνοητοῦ τῆς Πελοποννήσου Agostino Sagredo, κείμενο πού αναφέρεται στίς εργασίες όχύρωσης 1687-1714, β) σέ μιá περιγραφή τοῦ Γιαννιώτη λαϊκοῦ στιχουργοῦ Μάνθου 'Ιωάννου και γ) σ' ένα διάγγελμα τοῦ Σουλτάνου 'Αχμέτ Γ' μέ τό όποιο γινόταν ή άναγγελία τῆς κατάληψης τοῦ Μοριά από τούς Τούρκους. Στίς σσ. 13-29 δημοσιεύεται άπόσπασμα από τήν έκθεση τοῦ Agostino Sagredo, πού περιγράφει μέ λεπτομέρειες τίς σχετικές εργασίες γιά τήν όχύρωση τοῦ Παλαμηδίου. Στίς σσ. 30-38 παρατίθενται και σχολιάζονται οί στίχοι τοῦ Μάνθου 'Ιωάννου και στίς σσ. 38-54 μεταφράζονται στήν έλληνική: α) έκθεση τοῦ βενετοῦ ναυάρχου Dan Dolfín, Γενικοῦ Διοικητῆ τοῦ Μορέως (8-8-1715), β) αντίγραφο τῆς έκθεσης τοῦ Διοικητοῦ τοῦ στρατοῦ Pasta από τό κάστρο τῆς Μεθώνης (25-7-1715) και γ) ή έκθεση Caotorta (9-8-1715). Στίς σσ. 55-58 δημοσιεύεται μεταφρασμένο άπόσπασμα από τό «νικητήριον διάγγελμα» τοῦ 'Αχμέτ Γ' (12-11-1715), ένῶ στή σελ. 59 παρατίθεται άπόσπασμα τοῦ Φωτάκου γιά τήν κατάληψη τοῦ Παλαμηδίου (1822) από τούς Έλληνες.

Τό βιβλίο συμπληρώνεται μέ Σχόλια (σελ. 61) πάνω στίς περιγραφές, μικρό διασκεδαστικό 'Επίλογο (σελ. 63) και Σημειώσεις (σσ. 65-67), πού τεκμηριώνουν τή γνώση τῶν πραγμάτων από τόν συγγραφέα και κλείνει μ' έναν συγκριτικό χρονολογικό πίνακα (σσ. 70-71) γεγονότων τοῦ 1715. "Αν προσθέσει κανείς δυό λόγια γιά τήν έπιλεγμένη φωτογραφική και σχεδιαστική τεκμηρίωση τοῦ βιβλίου, τό ταιριαστό στό θέμα και προσεγμένο έξάφυλλο, δέν μπορεί παρά νά επαινέσει τήν ύπευθυνότητα τῆς εργασίας τοῦ Τάκη Μαύρου, ύπευθυνότητα πού άποτυπώνεται και στήν έγνοια του γιά τή φροντισμένη παραγωγή.

Βασίλης Κατσαρός

Βασίλη Άτσαλου, Τα χειρόγραφα της ιεράς μονής της Κοσινίτσας (ή Εικοσιφοίνισσας) του Παγγαίου, έκδ. του Ιστορικού Αρχείου του δήμου Δράμας (Σειρά δημοσιευμάτων, αριθ. 1), Δράμα 1990, σσ. 151.

Ἡ ἀναζωπύρωση τοῦ ἐνδιαφέροντος γύρω ἀπό τό πρόβλημα τῶν χειρογράφων τῆς Μονῆς Εἰκοσιφοίνισσας τά τελευταῖα χρόνια¹ καί ἡ ἔντονη κινητικότητα πού παρατηρήθηκε γύρω ἀπό τό πρόβλημα τῆς γνωστοποίησης τῆς ὑπαρξῆς χειρογράφων ἀπό τή Μονή καθώς καί ἀπό τή Μονή Προδρόμου Σερρών εἶχαν ὡς ἀποτέλεσμα τόν περασμένο χρόνο (21-23 Αὐγούστου 1990) ἡ κοινή προσπάθεια Ἑλλήνων καί Βουλγάρων ἐπιστημόνων, πού θά δοθεῖ ἴσως ἡ εὐκαιρία νά ἐξιστορήσω διεξοδικότερα, νά καταλήξει στή Διεθνή

1. Μὲ ἀφετηρία τίς ἀρχές τῆς δεκαετίας τοῦ '70 παραθέτουμε τήν ἀκόλουθη βιβλιογραφία: *A.F. Van Gemert*, ἓνα ἀγιολογικό χειρόγραφο τῆς Πανεπιστημιακῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Ἄμστερνταμ, *Ἑλληνικά* 25 (1973) 200-203. *Fr. Halkin*, *Le ms. suppl. grec. 189 de Vienne provient de Kosinitza*, *Analecta Bollandiana* 91 (1973) 76. *Τοῦ ἴδιου*, *Un manuscrit grec de Kosinitza retrouvé à Amsterdam?*, *Analecta Bollandiana* 91 (1973) 104. *J.M. Olivier*, *Un manuscrit de Kosinitza retrouvé à Prague?*, *Byzantinoslavica* 35 (1974) 188. *I. Ševčenko*, *Kozinitza 27*, a *Temporalili Lost Studite Manuscript Found Again*, *Studia Codicologica*, Berlin 1977, σ. 433-442. *Αἶνου Πολίτη*, ἐπιστολή στήν ἐφημ. *Καθημερινή* 19-4-1978. *Α.Α. Γλαβίνα*, Ἐγκύκλιος τῆς μητροπόλεως Θεσσαλονίκης ὑπὲρ βοήθειας τῆς Ἱεράς Μονῆς Εἰκοσιφοίνισσας, *Μακεδονικά* 21 (1981) 351-372. *Γ. Κ. Παπάζογλου*, Ἐνα χειρόγραφο τῆς Βιβλιοθήκης Κυριλλῶν καί Μεθοδίου τῆς Σόφιας ἀπό τή Δράμα, *Μακεδονικά* 22 (1982) 29-41. *Α.Α. Γλαβίνα*, Σημειώματα περὶ τῆς ιεράς μονῆς Εἰκοσιφοίνισσας, Μνήμη μητροπολίτου Ἰκονίου Ἰακώβου, Ἀθήναι 1984, σ. 98-115. *Γ. Κ. Παπάζογλου*, Τά χειρόγραφα τῆς Εἰκοσιφοίνισσας, Ἐκθεση ἐρευνῶν, Πρακτικά Β' Τοπικοῦ Συμποσίου «Ἡ Καβάλα καί ἡ περιοχή τῆς», [Κέντρο Ἱστορικών Μελετῶν Καβάλας, Επετηρίδα, 1], τόμ. Α', Καβάλα 1987, σ. 53-66 [πρβλ. περιοδ. *Ταχυδρόμος*, τευχ. 1665 (10-4-1986)] ἐφημ. *Ἑλληνικός Βορρᾶς* 28-9-1986]. *J.M. Olivier*, Ἄ propos d'un manuscrit de Kozinitza conservé à Sofia, *Byzantinoslavica* 48 (1987) 201-202. *Α.Α. Γλαβίνα*, Ἀνέκδοτα ἔγγραφα γιά τό μοναστήρι τῆς Εἰκοσιφοίνισσας, Ἐπ. Ἐπ. Θεολ. Σχ. Παν. Θεσσαλονίκης 29 (1988) 87-102. *Γ.Κ. Παπαζογίου*, *Un manuscrit inconnu de Kosinitza*, *Analecta Bollandiana* 106 (1988) 356-358 [πρβλ. ἐφημ. *Τά Νέα* 27-7-1987]. *Γ.Κ. Παπάζογλου*, Ἡ κλοπή τῶν χειρογράφων τῆς Εἰκοσιφοίνισσας. Ἄγνωστα ἔγγραφα σχετικά μέ τή λεηλασία τῆς μονῆς ἀπό τοὺς Βουλγάρους (1917), Β' Τοπικό Συμπόσιο «Ἡ Καβάλα καί ἡ περιοχή τῆς», Πρακτικά, τόμ. Β', Καβάλα 1988, σ. 3-30 (ἀνάτυπο). *Τοῦ ἴδιου*, Ἡ πώλησις τῆς Εἰκοσιφοίνισσας μέσα ἀπό ἄγνωστα ἔγγραφα τοῦ Ἱστορικοῦ Ἀρχείου τοῦ Ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν, *Παρνασσός* 30 (1988) 223-239. *Τοῦ ἴδιου*, Τά «βιβλία» τοῦ μουσικοδιδασκάλου Ἰωάσαφ καί ἡ βιβλιοθήκη τῆς Ἱεράς μονῆς Εἰκοσιφοίνισσας τοῦ Παγγαίου, *Μακεδονικά* 27 (1989-1990) 314-325.

Ἐπιστημονική Συνάντηση τῆς Σόφιας², τῆς ὁποίας οἱ ἐργασίες εἶναι ἤδη γνωστές στο ἐπιστημονικό ἀλλά καί στο εὐρύτερο κοινό³. Γνώστης τοῦ προβλήματος καί συμμετοχος στήν ἐπιστημονική διαδικασία πού συνέβαλε στή γνωστοποίηση τῆς ὑπαρξης τοῦ κορμοῦ τῶν χειρογράφων ἀπό τή Μονή Εἰκοσιφοίνισσας καί ὀρισμένων χειρογράφων ἀπό τή Μονή Προδρόμου στή συλλογή τοῦ ἐπιστημονικοῦ κέντρου Σλαβοβυζαντινῶν Σπουδῶν «Acad. Ivan Dujčev» τοῦ πανεπιστημίου τῆς Σόφιας, εἶμαι σέ θέση νά κατανοῶ πιό ἄμεσα τά γραφόμενα στόν Πρόλογο τοῦ βιβλίου τοῦ καθηγ. Β. Ἀτσαλου ὅτι «η

2. Βλ. Β. Ἀτσαλου, Β. Κατσαροῦ, Χ. Παπαστάθη, Κυνηγώντας τά χαμένα Ἑλληνικά χειρόγραφα, ἐφημ. *Τό Βῆμα τῆς Κυριακῆς* 29-9-1990 <ὁ τίτλος τοῦ ἄρθρου ἦταν ἐπιλογή τοῦ *Βῆματος*>. Οἱ συγγραφεῖς τοῦ ἄρθρου αὐτοῦ, στό πλαίσιο τῶν ἐπιστημονικῶν συναντήσεων τοῦ Τομέα Κλασσικῶν Σπουδῶν τοῦ Τμήματος Φιλολογίας τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (10 Ὀκτωβρίου 1990) ἀνακοίνωσαν τό θέμα «Ἑλληνικά χειρόγραφα στο Ἐπιστημονικό Κέντρο «Acad. Ivan Dujčev» τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Σόφιας». Στή συνάντηση αὐτή παρουσιάστηκαν ἀναλυτικά τά ἀποτελέσματα τῶν ἐρευνῶν πάνω στή συλλογή τῶν χφ που βρίσκονται στο Κέντρο Dujčev».

3. Βλ. *Χαράς Κιοσσέ*, Το ὄνομα του (μακεδονικοῦ) ρόδου, *Τό Βῆμα τῆς Κυριακῆς* 7-10-1990. Ἀντωνίου-Αιμιλίου Ταχιάου, τό ἀγνωστο ἱστορικό τῶν θησαυρῶν τῶν μονῶν Εἰκοσιφοίνισσης καί Προδρόμου καί οἱ μυστικές προσπάθειες γιά τόν ἐπαναπατρισμό τους, ἐφημ. *Μεσημβρινή* 20-10-1990. Ἀνυπόγραφο ἄρθρο, Τό μεγάλο μυστικό γιά τή Μακεδονία, *Μακεδονική Ζωή*, τεύχ. 294, Νοέμβριος 1990, σ. 16-19. Χ.Π. Φαράκλα, ἀναδημοσίευση τοῦ ἄρθρου ἀπό *Τό Βῆμα τῆς Κυριακῆς* 29-9-90 στήν ἐφημ. *Χρονικά τῆς Δράμας* 10-12-1990. Βασίλη Ἀτσαλου, Τά χειρόγραφα τῆς Εἰκοσιφοίνισσας (συνέντευξη), ἐφημ. *Χρονικά τῆς Δράμας* 21-11-1991. Βλ. ἀκόμη ἐφημ. *Παρατηρητής* (Ν. Σερρών) 4-3-1991· ἐφημ. *Θεσσαλονίκη* 7-3-1991· Ν. Ταχινοζλή, Κώδιξ (-ε5) τῆς ἱεράς μητροπόλεως Σερρών, ἐφημ. *Παρατηρητής* (Ν. Σερρών) 18-3-1991· ἐφημ. *Τά Νέα* 3-4-1991· ἐφημ. *Μακεδονία* 27-4-1991· Β.Κ. Κάρτσιου, Δοβίτσα. Μια υστεροβυζαντινῆ παροικία. Η ἱστορία τῶν Δαρνακοχωρίων με σημεῖο ἀναφοράς τῆ γενέτειρα του ἥρωα Εμμανουήλ Παπά. Θεσσαλονίκη 1991, σ. 63-69 [τό ἴδιο κείμενο δημοσιεύει ὁ Β. Πατραμάνης στό περιοδ. *Καταναλωτής*, τεύχ. 41, Ἰανουάριος 1991, σ. 14-15· λίγους μῆνες νωρίτερα στό ἴδιο περιοδικό (τεύχ. 38 Νοέμβριος 1990, σ. 28) εἶχε δημοσιευτεῖ σημεῖωμα μέ τίτλο «Βρέθηκαν τά χειρόγραφα».

Εἶναι ἀπορίας ἀξίον γιατί ὁ Γ.Κ. Παπάζογλου, ἄμεσα ἐνδιαφερόμενος γιά τήν ἐρευνα τῶν χειρογράφων τῆς μονῆς Εἰκοσιφοίνισσας (βλ. σημ. 1 ἐδῶ), δέν κάνει καθόλου λόγο γιά τό ἀνοιγμα τῆς συλλογῆς τῶν ἑλληνικῶν χειρογράφων τοῦ Κέντρου Ivan Dujčev, ὅταν δημοσιεύει μικρό βιβλίο μέ τίτλο πού ἀναφέρεται ἄμεσα σ' αὐτά: βλ. *Γ.Κ. Παπάζογλου*, *Χειρόγραφα τῆς Εἰκοσιφοίνισσας καί τοῦ Τιμίου Προδρόμου* στό Ἰνστιτούτο «Ivan Dujčev» τῆς Σόφιας (μία προσέγγιση ἱστορική τῶν χειρογράφων τῶν ὡς ἄνω μονῶν), Θεσσαλονίκη 1990. Στόχος αὐτῆς τῆς ὀλοφάνερα βιαστικῆς ἐργασίας ἦταν νά ταυτιστοῦν ὀρισμένα (24), εἰκόλα ἀναγνωρίσιμα, χειρόγραφα τῶν μονῶν μέ ὀρισμένα ἐπίσης ἀπό ἐκεῖνα (406>418>426) (κι ὄχι, ὅπως πιστεύει ὁ Παπάζογλου, [δ.π. σ. 23], 64, αὐτά τοῦ καταλόγου Djurova-Stančev) πού βρίσκονται τώρα στό Κέντρο Dujčev, σέ μία χρονική στιγμή πού ἡ ἐρευνα τῆς ταύτισης τῶν χειρογράφων μέ αὐτοψία εἶχε ὀλοκληρωθεῖ καί τά ποσοτικά τους δεδομένα ἦταν ἤδη γνωστά. Τό *δημοσιευμένο* ὀλικό (βλ. σημ. 2, 3 ἐδῶ) θά ἐπέτρεπε στόν συγγρ. μέ ἀντικειμενικότερα κριτήρια νά στηρίζε ἀσφαλέστερα τά συμπεράσματά του, ἔστω καί ἄν ἀφοροῦν στό «μέρος» καί ὄχι «στό ὄλον».

εργασία» αυτή «καρπός πολύχρονης έρευνας ... κυφορούνταν για πολλά χρόνια στη σκέψη του συγγραφέα, όμως μια παράξενη σύμπτωση τη θέλει να δημοσιευτεί σε μια ιστορική συγκυρία που την καθιστά επίκαιρη και πολλαπλά χρήσιμη»⁴. Ο καθηγητής Β. ΄Ατσαλος καταθέτει εδώ τή μαρτυρία για τό συναίσθημα του έρευνητή από τήν άπρόσμενη μοίρα, του έρευνητή που μόχθησε για πάρα πολλά χρόνια, γυρεύοντας επίμονα όλες τις πληροφορίες για τό ύλικό του, χωρίς ο ίδιος νά έχει τή δυνατότητα νά τό προσεγγίσει κι ανεπάντεχα, τήν ώρα που έχει ήδη ολοκληρώσει τό έργο του, ν' ανοίγουν οι πόρτες για τήν πρόσβαση σ' αυτό. Αυτό είναι τό ένα σκέλος τής μαρτυρίας που κατατίθεται· τό άλλο έντοπίζεται στην «ιστορική συγκυρία» που «καθιστά» τήν εργασία «επίκαιρη και πολλαπλά χρήσιμη».

Τή χρησιμότητα αυτής τής εργασίας είχα τήν τύχη νά γνωρίσω πολύ πρίν άπο τή δημοσίευσή της, όταν ο καθηγ. Β. ΄Ατσαλος μου εμπιστεύτηκε νά πάρω μαζί μου στη Σόφια σέ δακτυλόγραφη μορφή τόν Συνοπτικό κατάλογο του ολοκληρωμένου έργου. Οι πίνακες αυτοί, με κατάλληλη κωδικοποίηση, επέτρεπαν στό νά έντοπίζεται άμέσως ή ταυτότητα γνωστού χειρογράφου τής «Συλλογής Dujčev». Η εργασία, άφου άνακοινώθηκε στην ΄Επιστημονική Συνάντηση που οργανώθηκε από τόν Δήμο Δράμας (24-25 Νοεμβρίου 1989)⁵, παρουσιάστηκε στην έντυπη πιά μορφή της πρίν άπό τήν έναρξη του Συμποσίου τής Σόφιας.

Τό βιβλίο, ύστερα από τόν συνοπτικό πρόλογο, τόν σχετικό πίνακα τής συντομογραφημένης βιβλιογραφίας και μία σύντομη εισαγωγή, ξεδιπλώνεται σάν περιπετειώδες άνάγνωσμα που τό καθιστά περισσότερο ένδιαφέρον ή θεματική του ιδιαιτερότητα. Η μεθοδική διάταξη που διακρίνει τήν εργασία, καθώς και ή πολύμοχθη προσπάθεια για τή συγκέντρωση του ύλικού και τή συστηματική πραγμάτευση των θεμάτων, θά άδικοϋσε τό έργο, αν περιοριζόταν κανείς στην επιγραμματική επισήμανση του περιεχομένου· γι' αυτό θά επιχειρήσουμε εδώ μία αναλυτικότερη παρουσίαση των μερών.

Τό Α΄ μέρος του βιβλίου (σ. 21-101), κάτω άπό τό γενικό τίτλο «Η λεηλασία των χειρογράφων της Κοσίνιτσας και ο συνοπτικός κατάλογος αυτών», περιλαμβάνει δύο κεφάλαια: τό πρώτο επιγράφεται «Η ιστορία και η λεηλασία της μονής» και είναι συνοπτικό (σ. 21-27)· τό δεύτερο («Η συλλογή των χειρογράφων της μονής και ο συνοπτικός κατάλογος αυτών») (σ. 28-101) εκτείνεται περισσότερο, έστω και στη μαθηματική άνάλυση των δεδομένων

4. Βλ. Β. ΄Ατσαλου, Τα χειρόγραφα, σ. 7.

5. Τά Πρακτικά τής ΄Επιστημονικής Συνάντησης «Η Δράμα και η περιοχή της. Ιστορία και Πολιτισμός» βρίσκονται στό τυπογραφείο.

του. Τό πρώτο κεφάλαιο αναπτύσσεται σέ τρείς επί μέρους ενότητες. [1. Η ιστορία της μονής και η πράξη των Βουλγάρων (σ. 21-22), 2. Η λεηλασία της μονής το 1917 (σ. 22-25) καί 3. Η (μη) επιστροφή των χειρογράφων (σ. 25-27)].

Στήν α' ενότητα ο συγγρ., άφου άναφερθει σύντομα στήν έρευνα γύρω άπό τήν ιστορία τής μονής, έπικεντρώνει τήν προσοχή του στή θέση και τόν ρόλο πού διαδραμάτισε ή συγκεκριμένη μονή ώς κέντρο έλληνισμού και όρθοδοξίας σέ όλη τη διάρκεια τής Τουρκοκρατίας ώς τήν περίοδο του Μακεδονικού άγώνα, θίγει τό θέμα του βουλγαρικού παράγοντα στήν περιοχή και έπιχειρεί νά άνιχνεύσει τά κίνητρα πού όδήγησαν στή λεηλασία τής μονής, πού άποτελεί άντικείμενο τής β' ενότητας. Έδω ο συγγρ., παραθέτοντας μέ λεπτομερή τρόπο τή σχετική βιβλιογραφία, περιορίζεται στό νά καταγράψει τά γεγονότα πριν, κατά και μετά τή λεηλασία ώς τή στιγμή πού ο καθηγ. Γ. Σωτηρίου (Μάιος 1923) παρέλαβε, σύμφωνα μέ τό άρθρο 126 τής Συνθήκης του Neuilly (1919), ένα μέρος των χειρογράφων και των κειμηλίων πού είχαν μεταφερθει στή Σόφια άπό τήν Εικοσιφοίνισσα και τή μονή Προδρόμου των Σερρών. Στήν γ' ενότητα άπογράφεται τό ύλικό των χειρογράφων πού δέν έπιστράφηκε στήν Έλλάδα και πού άποτελεί μιά σπουδαία παράμετρο στήν περιπέτεια άναζήτησης πού έπιχειρείται στό βιβλίο.

Τό δεύτερο κεφάλαιο περιλαμβάνει δύο ενότητες: ή πρώτη έπιγράφεται «παλιές και νέες περιγραφές των χειρογράφων της Κοσίνιτσας και ο σημερινός συνοπτικός κατάλογος», όπου ο συγγρ. έχει τή σκέψη του στραμμένη στήν ουσία τής προσπάθειας, σηματοδοτεί τή λειτουργία του συνοπτικού του καταλόγου και έπιχειρεί μίαν άναδρομή στις παλιότερες εργασίες των 'Αθ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Σπ. Λάμπρου, Α. Ehrhard και Λίνου Πολίτη. 'Η β' ενότητα άποτελεί στήν ουσία τό κύριο τμήμα τής έρευνητικής συνεισφοράς του συγγραφέα, πού είναι ο «Κατάλογος συνοπτικός των χειρογράφων της μονής Κοσίνιτσας» (σ. 32-101), όπου σέ δύο πίνακες [I. χειρόγραφα με ταξινομικό αριθμό και II. χειρόγραφα χωρίς ταξινομικό αριθμό ή αταύτιστα] έπιχειρείται ή συστηματική κωδικοποίηση των στοιχείων πού καθιστούν τό έργο «χρήσιμο βοήθημα για τους ειδικούς και όχι μόνο γι' αυτούς»⁶. Στους πίνακες αυτούς, πού διατάσσονται σέ στήλες μέ τά στοιχεία των ταξινομητικών αριθμών, τής χρονολογίας, τής γραφικής ύλης, του αριθμού των φύλλων, των διαστάσεων των χειρογράφων, των στηλών, του αριθμού των γραφομένων σειρών των χειρογράφων, του περιεχομένου, των βιβλιογράφων, των βιβλιογραφικών και άλλων σημειωμάτων και τής σχετικής βιβλιογραφίας, καταφαίνεται τό βάρος τής προσπάθειας, ή όποία τεκμηριώνεται μέ πλούσιο

6. Βλ. Β. Άτσαλου, Τά χειρόγραφα, σ. 29.

βιβλιογραφικό ή διασαφητικό σχολιασμό για τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ 376 χειρόγραφα πού ἀριθμοῦνται στὸν πίν. Ι' στὸν ἀκόλουθο πίν. ΙΙ μὲ τὸν ἴδιο τρόπο παρέχονται στοιχεῖα γιὰ «χειρόγραφα κατὰ πόλεις καὶ βιβλιοθήκες» καὶ γιὰ «χειρόγραφα κατὰ χρονολογικὴ σειρὰ».

Στὸ Β' μέρος τοῦ βιβλίου, πού ἐπιγράφεται γενικά «Χειρόγραφα πού ἐπιστράφηκαν ἢ ἐπανεμφανίστηκαν. Ἡ τύχη των «χαμένων» χειρογράφων τῆς Κοζίνιτσας» (σ. 103-132), καταβάλλεται προσπάθεια νά καταγραφοῦν τὰ χειρόγραφα πού ἐπιστράφηκαν στὴν Ἑλλάδα ἢ ἐπανεμφανίστηκαν σέ διάφορε βιβλιοθήκες τοῦ ἐξωτερικοῦ, νά δηλωθοῦν οἱ περιπέτειες αὐτῶν τῶν χειρογράφων καὶ νά ἀποτυπωθοῦν οἱ γνῶμες τῶν ἐιδικῶν ἐπιστημόνων γιὰ τὰ «χαμένα» ἑλληνικά χειρόγραφα τῆς Μονῆς Εἰκοσιφοίνισσας. Τὸ τελευταῖο αὐτὸ μέρος τοῦ βιβλίου διαιρεῖται σέ δύο ἐπὶ μέρους κεφάλαια. Στὸ πρῶτο κεφάλαιο [Παρατηρήσεις στὸ συνοπτικὸ κατάλογο (σ. 105-111)] ὁ συγγρ., ἔχοντας δαμάσει τὸ ὕλικό τοῦ συνοπτικοῦ του καταλόγου καὶ ἀξιοποιώντας τίς βασικὲς διαπιστώσεις πού προκύπτουν ἀπὸ αὐτὸ τὸ ὕλικό, προχωρεῖ στὴν ἀξιοποίηση α) τῶν ἀριθμητικῶν δεδομένων τῆς συλλογῆς, τὴν ὁποία προσδιορίζει στὸν ἀριθμὸ τῶν 430 χειρογράφων· γιὰ τὰ 228 ἀπὸ αὐτὰ τὰ χφφ διαθέτουμε πληροφορίες (καὶ γιὰ 204 ἀπὸ αὐτὰ χρονολογικὲς ἐνδείξεις), ἐνῶ γιὰ τὰ ὑπόλοιπα 202 δὲν ὑπάρχει κανένα στοιχεῖο καὶ β) τῶν πληροφοριῶν πού παρέχονται ἀπὸ τὰ χφφ στὸ κωδικολογικὸ ἐπίπεδο, στὸ ἐπίπεδο τοῦ περιεχομένου καί, τέλος, στὸ σημαντικὸ πεδίο τῆς ἀξίας τῶν βιβλιογραφικῶν καὶ ἄλλων σημειωμάτων τους πού καθιστοῦν τὰ ἴδια τὰ χφφ πολύτιμους μάρτυρες τῶν ἱστορικῶν συμφραζομένων καὶ τοῦ πολιτιστικοῦ περιβάλλοντός τους.

Στὸ δεύτερο κεφάλαιο, πού ἔχει τίτλο «Χειρόγραφα τῆς μονῆς πού ἐπιστράφηκαν ἢ ἐπανεμφανίστηκαν» (σ. 112-117), τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ συγγρ. στρέφεται στὴν καταλογογράφηση τῶν «ταυτισμένων χειρογράφων πού ἐπιστράφηκαν ἢ ἐπανεμφανίστηκαν σὲ διάφορες βιβλιοθήκες τοῦ κόσμου» (25 χφφ), καθὼς καὶ στὰ «ἀταύτιστα χφφ ἢ χωρὶς ταξινομικὸ ἀριθμὸ» (8 χφφ) πού βρισκόνται στὴν Ἀθήνα, στὶς Βρυξέλλες, ἢ στὴ Σόφια), καταλογογράφηση πού συνοδεύεται ἀπὸ ἕναν ἀκόμη πίνακα κατανομῆς αὐτῶν τῶν χφφ κατὰ πόλεις καὶ βιβλιοθήκες, μὲ τὴ γνωστὴ σχετικὴ βιβλιογραφικὴ τεκμηρίωση.

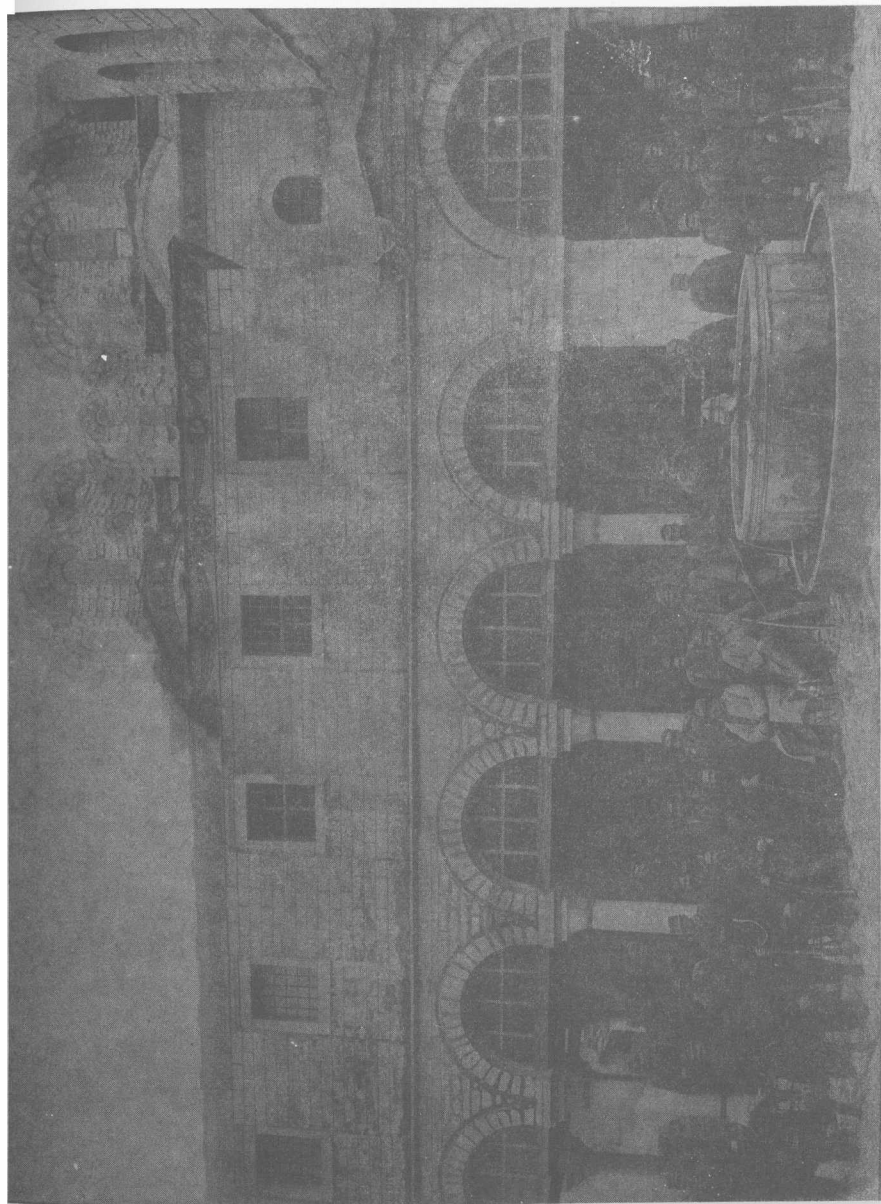
Στὸ τρίτο κεφάλαιο, πού τιτλοφορεῖται «Οἱ περιπέτειες των χειρογράφων πού ἐπιστράφηκαν ἢ ἐπανεμφανίστηκαν» (σ. 118-128) ἢ προσπάθεια τοῦ συγγρ. στρέφεται πρὸς τὴ συγκέντρωση τῶν στοιχείων πού συνθέτουν τὴν ἱστορία τοῦ ταξιδιοῦ τῶν χειρογράφων ἀπὸ τὴ Μονὴ Εἰκοσιφοίνισσης πρὶν ἀπὸ τὸ 1917, ἀλλὰ καὶ μεταγενέστερα, ὡς στὶς ἀρχὲς τῆς δεκαετίας τοῦ '90, ἕνα ταξίδι πού κορυφώνει ταυτόχρονα καὶ τὴ γενικότερη ἀνησυχία τοῦ συγγρ. γιὰ τὴν τύχη τοῦ κυρίου κορμοῦ τῶν χφφ καὶ πού τὸν ὀδηγεῖ στὸ ἀντικείμενο τοῦ τέταρτου, καὶ τελευταίου, κεφαλαίου τοῦ βιβλίου.

Στό κεφάλαιο αυτό [Διαπιστώσεις. Γνώμες ειδικών για τα «χαμένα» χειρόγραφα της Κοσίνιτσας (σ. 128-132)] ή συγκέντρωση των στοιχείων οδηγεί τον συγγρ. στην κοινή διαπίστωση ότι ο κύριος όγκος των χειρογράφων βρίσκεται στη Σόφια. Τήν άποψη αυτή επιχειρεί να τεκμηριώσει ανθολογώντας γνώμες διαφόρων επιστημόνων που ασχολήθηκαν με τη συλλογή και με το πρόβλημά της, όπως των Γ. Σωτηρίου, Α. Ehrhard, R. Devreese, A. Guiljou, M. Richard, V. Laurent, I. Sěvčenko και Λίνου Πολίτη⁷.

7. 'Η έγνοια του μακαρίτη δασκάλου Λίνου Πολίτη για την υπόθεση των χειρογράφων, που τον είχε απασχολήσει από την πρώτη στιγμή της επιστημονικής του σταδιοδρομίας, αποκαλύπτεται —εκτός από παλαιότερα σχετικά δημοσιεύματά του— και από πρόσφατο δημοσίευμα από τα *Κατάλοιπα* του με επιμέλεια της *Μαρίας Πολίτη* (βλ. "Εκθεση και υπόμνημα για τα χειρόγραφα «Σερρών» από τον Λίνο Πολίτη, *Έλληνικά* 40 (1989) 357-379).

Προσθήκη: Είχε δοθεί τό κείμενό μου στό τυπογραφείο όταν κυκλοφόρησε (Καλοκαίρι 1991) τό βιβλίο του Γ.Κ. Παπάζογλου, *Τά χειρόγραφα τής Εικοσιφοίνισης* (Κατάλοιποι και καταγραφές, έκδοση του Συλλόγου προς Διάδοσιν 'Ωφελίμων Βιβλίων, άριθ. 37, 'Αθήνα 1991. Στο δημοσίευμα αυτό, εργασία σταδίου συγκέντρωσης ύλικού, βασισμένη έξ ολοκληρώου στα δεδομένα των παλαιότερων καταγραφών των χειρογράφων, με τή μέθοδο τής αντιβολής χωρίς ατύπια του ύλικού, διαπιστώνεται ότι ή άπουσία έστω και τής παραμικρής μνείας στά ερύτερα ήδη γνωστά δεδομένα για τά ελληνικά χειρόγραφα του Κέντρου Dujčev κατά τόν χρόνο τής έκτύπωσης του βιβλίου ήταν, όπως συνάγεται και από άλλες διαπιστώσεις και δεδομένα, συνειδητή έπιλογή του συγγραφέα, ό οποίος, εκτός των άλλων, για νά χρησιμοποιήσω τά λόγια του «κατά παράβαση τής επιστημονικής πρακτικής», παραβλέπει και τήν έκδοση του βιβλίου του Β. 'Ατσάλου, τής ύποδειγματικής δηλ. και γι' αυτόν μελέτης πριν από τό άνοιγμα τής συλλογής, που παρουσιάσαμε παραπάνω και που κυκλοφόρησε τόν προηγούμενο χρόνο. 'Η προσποίηση τής άγνοιας και ή σιγή του συγγρ. θά μπορούσε νά παραμείνει στό πλαίσιο τής άτομικής του έπιλογής και εθύνης και νά μήν μās απασχολήσει καθόλου, αν δέν ύπήρχαν όρισμένα στοιχεία που άφενός ξεκαθαρίζουν στην επιστημονική έρευνα τέτοιου είδους φαινόμενα και άφετέρου τονίζουν και τήν εθύνη των άλλων: α) τό γεγονός ότι ένα χρόνο πριν από τή δημοσίευσή της άνακοινώθηκε στην 'Επιστημονική συνάντηση τής Δράμας ή εργασία του Β. 'Ατσάλου και τό όνομα του Γ.Κ. Παπάζογλου περιλαμβανόταν στό Πρόγραμμα του Συνεδρίου και β) τό γεγονός ότι στό νέο βιβλίο του Παπάζογλου συσσωματώνονται σποραδικά τά βασικά στοιχεία του άμέσως προηγούμενου και διορθώνονται σιωπηρά όρισμένα σφάλματα του συγγρ., που επαναλαμβάνονταν άδικτα σε παλιότερες εργασίες του ίδιου, έπισημαίνονται ως γενικές διαπιστώσεις που έξηγούν και τίς επιχειρούμενες άναδρομικές χρονολογήσεις των *Προλόγων* του συγγρ. και στα δύο τελευταία έργα. Μπροστά και στό γεγονός τής άποκάλυψης των χειρογράφων τόν Αύγουστο του 1990 στη Σόφια ό Παπάζογλου έπισπεύδει τήν έκδοση των εργασιών του, έπιλέγοντας τή σιωπή. Τό αποτέλεσμα αυτής τής άγωνιάς προσπάθειας εναπόκειται στην επιστημονική κριτική και άναπότρεπτα θά μās όδηγήσουν σ' αυτήν οι έρευνητικές δραστηριότητες που αναλάβαμε, ψηλαφίζοντας ένα προς ένα τά χειρόγραφα που βρίσκονται τώρα στό Κέντρο Dujčev. (και πριν από τή δημοσίευση του καταλόγου Djurova-Stančev). 'Αλλωστε και ό χώρος αυτός δέν προσφέρεται ούτε και έπαρκεί για νά εξαντληθούν τά θέματα που έθίγησαν εδώ με άφορμή τήν εμφάνιση του βιβλίου του 'Ατσάλου. Θά πρέπει ώστόσο νά σημειώσουμε ως μαρτυρία ότι οι προσπάθειες που άποσκοπούσαν στό νά τεθούν στη διάθεση του επιστημονικού κοινού τά χειρόγραφα δέν απέβλεπαν σε «κινήσεις έντυπωσιασμού» τής ελληνικής κοινής γνώμης,

1. Μπροστά στο καθολικό της μονής Εικοσιφοίωσσας στρατιώτες του Ελληνικού στρατού και άνδρες του τμήματος Προσκόπων του οπλαρχηγού Ζέρβα Δούκα με τους επικεφαλής τους και τον ηγούμενο της μονής Βιτάλιο. Η φωτογραφία αυτή, όπως και η επόμενη, έχει τραβηχτεί από το φωτογράφο της Κορμίτσας (χωριό κοντινό στη μονή, επ. Φυλλίδος, ν. Σερρών) Ιωάννη Γ. Γιατρίδη πιθανότατα το χειμώνα του 1912-13, στο διάστημα μεταξύ 22 Δεκεμβρίου 1912 και αρχών Μαρτίου 1913, οπότε στην περιοχή του Παγγαίου βρισκόταν, εκτός από τους Προσκόπους, και μία διλοχία από τον 1ο και 5ο λόχο του 21ου Συντάγματος Πεζικού της 7ης Μεραρχίας με διοικητή το λοχαγό Μάρκου. Στα δεξιά του ηγουμένου είναι καθισμένος ο καπετάν Δούκας ενώ στα αριστερά του δύο αξιωματικοί του Στρατού· εκείνος που βρίσκεται δίπλα στον ηγούμενο είναι μάλλον ο λοχαγός Μάρκου, ή ίσως ο λοχαγός Ροντήρης, διοικητής του 1ου λόχου (έδρα Ροδολείβος). Την περιφέρεια του Παγγαίου την είχε απελευθερώσει από τους Τούρκους το τμήμα του Δούκα ήδη από τις 12-17 Οκτωβρίου του 1912. (‘Αρχείο Γ. Γκολομπία· κείμενο Τ. Καραναστάση).

2. Ο ηγούμενος και μοναχός της μονής Εικοσιφοίνισσας μαζί με λαϊκούς, τον οπλαρχηγό Δούκα και δύο αξιωματικούς του Ελληνικού Στρατού μπροστά στο καθολικό της μονής, πιθανότατα το χειμώνα του 1912-13. (Άρχειο Γ. Γκολομπία· κείμενο Τ. Καραναστάση).

Τό βιβλίο κλείνει μέ μιá *επισημείωση* (σ. 133) καί δύο *αναλυτικά* καί *χρήσιμα ευρητήρια* (σ. 137-151), ένα για τά *χειρόγραφα* καί άλλο *γενικό τῶν προσώπων* καί τῶν *πραγμάτων* πού *αναφέρονται* στίς *σελίδες* του.

Ὁ *ειδικός μελετητής*, *ἀλλά* καί *ὁ ἐνδιαφερόμενος ἀναγνώστης* τοῦ βιβλίου, *εἶναι εὐκολο* νά *διαπιστώσουν* τό *εὖρος* καί τό *βάθος* τῆς *ἐργασίας*, *καθώς* *ἐπίσης* καί νά *ἐκτιμήσουν* τή *μεγάλη* *συνεισφορά* τοῦ *καθηγ. Β. Ἄτσαλου* στήν *ἐρευνα* τῶν *χφφ* τῆς *συγκεκριμένης συλλογῆς*. Σήμερα πού τά *γεγονότα* φαίνεται νά *ξαναφέρουν* τό *θέμα* στήν *ἐπικαιρότητα* ὡς *πρῶτος χρήστης* τοῦ βιβλίου *κάτω* ἀπό τήν *ἀνάμνηση ἡμερῶν δυσκόλων* *ξαναγυρίζω* στά *λόγια* τοῦ *Προλόγου* τῆς *ἐργασίας* πού *παρέθεσα* στήν *ἀρχή*· τ' *ἀναμετρῶ* καί *δέν* *μοῦ* *μένει* νά *ἐκφράσω* τίποτ' *ἄλλο*, *παρά* *εὐχή* *στόν* *συγγρ.* νά *συνεχίσει* τό *δημιουργικό* *ἔργο* του.

Βασίλης Κατσαρός

ἀλλά (μέσα ἀπό διαδικασίες συνέπειας πρὸς τὴν ἐπιστημονικὴ δεοντολογία, μὲ διαρκὴ ἐνημέρωση τοῦ ἐπιστημονικοῦ κόσμου καὶ ἀπόλυτὴ προσήλωσις στὴν ἐπιστημονικὴ λειτουργία) νά τοποθετήσουν στὴν πραγματικὴ του διάστασις ὅ,τι προσφερόταν ὡς τώρα ὡς «άρτυμα» μὲ ἀφορμὴ ἀκόμη καὶ τῶν πλιό στοιχειωδῶν ἀναφορῶν γύρω ἀπὸ τὸ θέμα τῶν συγκεκριμένων χειρογράφων. Πρὸς τὴν κατεῦθυνση αὐτὴ κινοῦνται τὰ ἐρευνητικὰ Προγράμματα τοῦ Ἀριστοτελεῖου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, τοῦ Πανεπιστημίου St. Kliment Ohridski τῆς Σόφιας καὶ τοῦ ἐπιστημονικοῦ κέντρου Σλαβοβυζαντινῶν Σπουδῶν «Acad. Ivan Dujčev», τὰ ὁποῖα θὰ δώσουν σύντομα στὴ δημοσιότητα τὰ πρῶτα ἀποτελέσματά τους.

ΣΗΜΕΙΩΜΑΤΑ

ΗΠΕΙΡΩΤΙΚΗ ΕΣΤΙΑ

Στό τέλος 'Ιανουαρίου του 1991 πέθανε ξαφνικά από άνακοπή καρδιάς ο εκδότης τής 'Ηπειρωτικής 'Εστίας, γνωστός λογοτέχνης Δημοσθένης Κόκκινος. 'Από τό 1956 πού ανέλαβε τή διεύθυνση του περιοδικού ως τήν ημέρα του θανάτου του κυκλοφόρησαν 35 ογκώδεις τόμοι — ένας κάθε χρόνο— μέ ποικίλη ύλη, από τήν όποία δέν έλλειψε, φυσικά, καί ή ιστορία. 'Ίσως δέν όπηρξε στην έπαρχία άλλος άνθρωπος μέ τέτοια σύνθετη προσωπικότητα, μέ τόσες ικανότητες, από τίς όποιες ξεχώριζε τό λογοτεχνικό του ταλέντο. 'Ο πρόωρος χαμός του ήταν πλήγμα για τά γράμματα καί τήν 'Ηπειρο.

Τό κενό πού σχηματίσθηκε μετά τό θάνατο του Δημ. Κόκκινου καλείται νά αναπληρώσει ό γιός του Γεώργιος Κόκκινος, συνδιευθυντής τής 'Ηπειρωτικής 'Εστίας από τό 1986, ποιητής καί ό ίδιος. 'Ο κ. Γεώργιος Κόκκινος, πού σπούδασε στό έξωτερικό Γαλλική φιλολογία καί είναι διδάκτορας Συγκριτικής φιλολογίας των Πανεπιστημίων Προβηγκίας καί Πουατιέ, ανέλαβε νά συνεχίσει τήν έκδοση τής 'Ηπειρωτικής 'Εστίας, ένδ κάθε μήνα, εκδίδει, συμπληρωματικά, μηνιαία λογοτεχνική έφημερίδα, μέ τόν ίδιο τίτλο. Εύχόμαστε, όλόψυχα, νά υπερνικηθούν οι πρώτες δυσκολίες, πού είναι φυσικό νά υπάρχουν, καί ή 'Ηπειρωτική 'Εστία νά συνεχίσει νά εκδίδεται άπρόσκοπτα καί στό μέλλον.

M.K.

ΤΟ Δ' ΔΙΕΘΝΕΣ ΣΥΝΕΔΡΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

'Από τίς 9 ως τίς 16 Σεπτεμβρίου 1990 ή 'Εταιρεία Πελοπον. Σπουδών όργάνωσε στην Κόρινθο τό Δ' Διεθνές Συνέδριο Πελοποννησιακών Σπουδών, σέ συνεργασία μέ τό δήμο τής πόλης καί υπό τήν αιγίδα του 'Υπουργείου Πολιτισμού. Τά τρία συνέδρια πού είχαν προηγηθεί ήταν εκείνα τής Σκάρτης (1975), τής Πάτρας (1980) καί τής Καλαμάτας (1985). 'Ως συνήθως, λειτούργησαν δύο τμήματα ('Αρχαίος-Βυζαντινός κόσμος καί Νεώτερος 'Ελληνισμός) καί ό αριθμός των ανακοινώσεων, μαζί μέ εκείνες τής όλομελείας, άν δέν ξεπέρασε, τουλάχιστο πλησίασε τόν αριθμό έκατόν πενήντα. 'Αν ληφθεί υπόψη ότι ή 'Εταιρεία Πελοποννησιακών Σπουδών συγκαλεί κάθε χρόνο τοπικά συνέδρια, γίνεται φανερό ή προσφορά της στην έρευνα του πελοποννησιακού χώρου. Περιμένουμε τήν έκδοση των πρακτικών πού θα προστεθούν στους ήδη υπάρχοντες ένέα τόμους των προηγουμένων Διεθνών Συνεδρίων.

M.K.

Η ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ ΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ

Τό Κέντρο Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν τοῦ Ἐθνικοῦ Ἰδρύματος Ἐρευνῶν ὀργάνωσε στήν Ἀθήνα ἀπό 4-6 Ὀκτωβρίου τό Β΄ Διεθνές Συμπόσιο, μέ τόν παραπάνω τίτλο. Οἱ ἐνότητες πού περιελάμβανε ἦταν: α) Ἡ ἐπικοινωνία στόν βυζαντινὸ κόσμο. β) Ἡ γλῶσσα ὡς ὄργανο ἐπικοινωνίας. γ) Τρόποι συνεννόησης. δ) Μορφές ἐπικοινωνίας (ἢ ἐπικοινωνία στήν πολιτική καί ἐκκλησιαστική ζωή - ἢ διπλωματία). ε) Χερσαῖοι καί θαλάσσιοι δρόμοι. στ) Ταξίδια-περιηγήσεις. ζ) Ἡ γνώση τῶν λαῶν. η) Ὀνοματοδοσία λαῶν. Οἱ ἀνακοινώσεις πού ἔγιναν, μερικές ἀπό τίς ὁποῖες πολὺ ἐνδιαφέρουσες, ἦταν γύρω στίς ἐξήντα.

M.K.

ΜΙΚΡΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΣΙΝΟΛΟΓΙΚΟΥ ΕΝΔΙΑΦΕΡΟΝΤΟΣ

Ὑστερα ἀπό προσπάθειες πολλῶν ἐτῶν ἀποκτήσαμε, μέ ἀγορές, ἱκανὸ ἀριθμὸ βιβλίων πού ἔχουν σχέση μέ τὴν Κίνα καί, σέ μικρότερο βαθμὸ, μέ τίς χῶρες γύρω ἀπ' αὐτή, ἰδιαιτέρα μέ τὴν Ἰνδία. Τὰ περισσότερα ἀπ' αὐτὰ τὰ προμηθευτήκαμε ἀπὸ βιβλιοπωλεῖα τοῦ Λονδίνου καί τὰ ὑπόλοιπα ἀπὸ ἑλληνικά (ἰδιαιτέρα τὰ θρησκευτικὰ καί φιλοσοφικὰ περιεχομένου) καί ξένα, εὐρωπαϊκὰ ἢ κινεζικὰ, βιβλιοπωλεῖα. Ἡ δημιουργία τῆς ἰδιωτικῆς αὐτῆς βιβλιοθήκης ἔχει ὡς σκοπὸ νὰ καλύψει πρωτίστως ἓνα μέρος τῶν σινολογικῶν μελετῶν· τίς σχέσεις τοῦ κινεζικοῦ μέ τὸν ἑλληνικὸ, καί ἐν γένει δυτικὸ, κόσμο, κυρίως στους ἀρχαίους καί μεσαιωνικοὺς χρόνους. Σέ μεταγενέστερη δημοσίευση θὰ δοθοῦν περισσότερες πληροφορίες.

M.K.

Η ΔΡΑΜΑ ΚΑΙ Η ΠΕΡΙΟΧΗ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ

ΔΡΑΜΑ, 24-28 Νοεμβρίου 1989

Η συστηματική μελέτη της ιστορίας και του πολιτισμού της περιοχής της Δράμας καθυστέρησε ως τώρα σημαντικά.

Έτσι η Πρώτη Επιστημονική Συνάντηση που διοργανώθηκε από το Δήμο της Δράμας έδωσε ως ένα σημείο μια ικανοποιητική πρώτη καταγραφή διαφόρων πτυχών του πολιτιστικού παρελθόντος και της σημερινής εικόνας του νομού. Προλογίζοντας την Συνάντηση ο Πρόεδρος της Οργανωτικής Επιτροπής Βασίλης Άτσαλος, Ομότιμος Καθηγητής του Α.Π.Θ., τόνισε την ιδιαίτερη σημασία της καθώς και την ανάγκη να υπάρξει συνέχεια αυτής της προσπάθειας. Ακολούθησαν και άλλοι χαιρετισμοί των Σωκράτη Δημητριάδη, Δήμαρχου Δράμας, Νικολάου Βατάλη, Νομάρχη του Νομού, Γεωργίου Τσακίρογλου εκπροσώπου της Ι. Μητροπόλεως, Γ. Χουρμουζιάδη καθηγητή Α.Π.Θ. και Κωνσταντίνου Χατζηψάλτη.

Στην συνάντηση πήραν μέρος 30 Έλληνες και ξένοι επιστήμονες με ποικίλα θέματα. Στην πρώτη Συνεδρία παρουσιάστηκαν οι ανακοινώσεις των Ernestine Elster: «Κλώστρες και υφάντρες από την πέμπτη ως την τρίτη χιλιετηρίδα στην πεδιάδα της Δράμας: η μαρτυρία των Σιταγρών» (στα αγγλικά), René Treuil: «Πρώτες ανθρώπινες ασχολίες στην πεδιάδα της Δράμας την εποχή της Μέσης Νεολιθικής Εποχής και Γ. Κουρτέση-Φιλιππάκη και Α. Δημάδη: «Νέα προϊστορικά ευρήματα από την περιοχή της Δράμας». Ακολούθησαν οι ανακοινώσεις της Χαΐδως Κουκούλη-Χρυσανθάκη: «Δραβήσκος-Daravescos (Drama) και της Σταυρούλας Σαμαρτζίδου: «Ελληνιστικός τάφος Δράμας».

Στην απογευματινή Συνεδρία αναπτύχθηκαν τα θέματα: «Η Δράμα και η περιοχή της σκηνικό αισχύλειας τετραλογίας» από τον Ηλία Σπυρόπουλο, «Η Αγία Σοφία Δράμας» από τους Αργύρη Κούντουρα και Χαράλαμπο Μπακιρτζή και «Ο βυζαντινός ναός των Ταξιαρχών Δράμας» από το Χαράλαμπο Πέννα. Στο δεύτερο μέρος της Συνεδρίας παρουσιάστηκαν οι ανακοινώσεις των Σωτήρη Κίτσα: «Συμβολή στην ιστορία της Δράμας στις αρχές του 13ου αιώνα», Βασίλη Άτσαλου: «Τα χειρόγραφα της Ιεράς Μονής Εικοσιφοινίσσης (ή Κοσινίτισης) του Παγγαίου», Κωνσταντίνου Χατζηψάλτη: «Η παρά την Δράμαν Ιερά Μονή της Εικοσιφοινίσσης και η Κύπρος» και Ιωάννη Μόνιου: «Μικροτοπωνυμικό Παγονερίου».

Οι ανακοινώσεις της δεύτερης ημέρας της Συνάντησης περιλάμβαναν θέματα από την νεότερη και νεότερη ιστορία, όπως: «Ειδήσεις για την περιοχή της Δράμας από ανέκδοτα πατριαρχικά κείμενα του 17ου αιώνα», των Δ. Γ. Αποστολόπουλου - Π. Δ. Μιχαηλάρη, «Η Παιδεία στο Νόμο Δράμας (1840-1913), (αποτελέσματα αρχαιακής έρευνας στο Πατριαρχείο Κωνσταντινούπολης και στις Εθνικές Βιβλιοθήκες της Βιέννης και των Αθηνών)» του Ευάγγελου Καρσανίδη, «Υγεία και Περίθαλψη στη Δράμα από τον 19ο αιώνα μέχρι τους βαλκανικούς πολέμους» της Μάνιας Κωνσταντινίδου και Γεράσιμου Πεντόγαλλου», «Τα οχυρά Αν. Μακεδονίας - Δυτ. Θράκης και η συμβολή τους στο Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο» της Νόρας Κωνσταντινίδου, και τέλος «Η διαχρόνιος όντως προσφορά της Δράμας εις την πορεία του Έθνους μας» του Παναγιώτη Αραμπατζή.

Στο δεύτερο μέρος της πρωϊνής συνεδρίασης οι εισηγητές ασχολήθηκαν με τους τομείς της αρχιτεκτονικής, πολεοδομίας και νεότερης τέχνης παρουσίασαν τις εργασίες τους οι Ξανθή Σαββοπούλου-Κατσιίκη: «Μεταβυζαντινές εκκλησίες Νομού Δράμας», Κορνηλία Τρακοσοπούλου: «Από την οθωμανική στη νεοελληνική πόλη. Εξέλιξη της μορφολογίας του χώρου και αρχιτεκτονική», Ευαγγελία Καμπούρη: «Η ίδρυση αναγνωστηρίων στο Μακεδονικό χώρο κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα. Το Αναγνωστήριο της Χωριστής Δράμας», Δέσποινα Αϊβαζόγλου: «Η φυσιογνωμία της Δράμας μετά την απελευθέρωση. Πολεοδομία - Αρχιτεκτονική» και Μαγδαληνή Παρχαρίδου: «Τοιχογραφία του 19ου αιώνα από τη Μονή της Εικοσιφοίνισσας».

Η λογοτεχνία και η γλώσσα κυριάρχησαν στην απογευματινή συνεδρία της δεύτερης ημέρας. Στο βήμα εμφανίστηκαν οι Τόλης Καζαντζής: «Κοινωνιολογικές παρατηρήσεις στην επαρχιακή λογοτεχνία και η περίπτωση της Δράμας, Νάσος Βαγενάς: «Το δραμινό λογοτεχνικό περιοδικό «*Νέοι Ρυθμοί*», Ντίνος Χριστιανόπουλος: «Η Δράμα και η λογοτεχνία μέχρι το 1940» και Σταύρος Καμαρούδης: «Γλωσσικά της Δράμας».

Στο πρόγραμμα της Συνάντησης περιλαμβάνονταν και οι ανακοινώσεις των Renfrew Colin: «Οι Σιταγροί και η εποχή του χαλκού», Νικολάου Μουτσόπουλου: «Κάστρα Δράμας» και Γεωργίου Κ. Παπάζογλου: «Τα βιβλία του μουσικοδιδασκάλου Ιωάσαφ και η βιβλιοθήκη της Ιεράς Μονής Εικοσιφοίνισσης του Παγγαίου», οι οποίες τελικά δε στάθηκε δυνατό να παρουσιαστούν.

Η Συνάντηση έκλεισε με Στρογγυλό Τραπέζι που είχε θέμα «Τοπική ιστορία και τοπική αυτοδιοίκηση» συμμετείχαν οι Χαράλαμπος Μπακιρτζής, Χρήστος Πατρινέλης, Κωνσταντίνος Τριανταφυλλίδης, Άλκης Τσολάκης και Ιωάννης Χασιώτης.

Την τρίτη ημέρα οι σύνεδροι περιηγήθηκαν την πόλη και ξεναγήθηκαν

στα τείχη, στο μοναδικό σωζόμενο τάφο του 3ου αι. π.Χ. και σε βυζαντινές εκκλησίες. Κατόπιν επισκέφτηκαν το σπήλαιο του Μααρά, όπου θαύμασαν τις ασύγκριτες φυσικές ομορφιές.

Οι ανακοινώσεις πρόκειται σύντομα να δημοσιευθούν σε ιδιαίτερο τόμο Πρακτικών (ήδη κυκλοφόρησε σε αυτοτελή τόμο διευρυμένη μορφή της ανακοίνωσης του καθηγητή Β. Άτσαλου).

Κατά τη διάρκεια του Συνεδρίου λειτούργησε έκθεση βιβλίου, έντυπου υλικού και φωτογραφίας που διοργανώθηκε από τη Μάγδα Παρχαρίδου με την καθοδήγηση του Βασίλη Άτσαλου. Καρπός της έκθεσης αυτής είναι και η πρώτη παρουσίαση των πηγών που αναφέρονται στη Δράμα και στην ευρύτερη περιοχή της· η καταγραφή αυτή πλουτίστηκε ακόμη περισσότερο με έρευνες της συντάκτριας στις βιβλιοθήκες Δράμας, Θεσσαλονίκης και Αθηνών. Πιστεύοντας πως αποτελεί απαραίτητο εργαλείο για οποιαδήποτε προσέγγιση θεμάτων της περιοχής, εύχομαι, όπως άλλωστε αναφέρθηκε επανειλημμένα στη Δράμα, να ακολουθήσει σύντομα και δεύτερη Συνάντηση. Άλλωστε η εθνική αυτογνωσία είναι πάντοτε ένα αίτημα επίκαιρο· ακόμη πιο πολύ στις μέρες μας και ιδίως όταν πρόκειται για εδάφη του Βόρειου Ελλαδικού χώρου.

Σταύρος Ευαγγ. Καμαρούδης

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΜΑΓΔΑΣ ΠΑΡΧΑΡΙΔΟΥ

ΣΧΕΔΙΑΣΜΑ ΔΡΑΜΙΝΗΣ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑΣ
Καταγραφή πρώτη

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η βιβλιογραφία αυτή αποτελεί μια πρώτη καταγραφή κειμένων που αφορούν στην ιστορία της Δράμας και της ευρύτερης περιοχής της. Περιλαμβάνει μικρό μέρος του υπάρχοντος υλικού και δεν έχει την αξίωση να εξαντλήσει το θέμα. Ό,τι συγκεντρώθηκε, προέρχεται από την προσωπική βιβλιοθήκη του κ. Βασίλη Άτσαλου, από αποδελτιώσεις που έκαναν η κ. Φιλίτσα Κουρτούλη και η κ. Καίτη Παπαδοπούλου στο ΙΑΜ καθώς και από προσωπική αναζήτηση στην Κεντρική Βιβλιοθήκη του Πανεπιστημίου, στις βιβλιοθήκες της ΕΜΣ, της ΧΑΝΘ, της Θεολογικής και της Φιλοσοφικής Σχολής του ΑΠΘ καθώς και στη Δημόσια Βιβλιοθήκη Δράμας. Χρησιμοποιήθηκε επίσης υλικό που είχε κατατεθεί από τον κ. Ε.Γ. Καρσανίδη στο ΙΑΔ. Χρήσιμες μελέτες μου επισημάνθηκαν και από την κ. Αίλα Σαμπανοπούλου.

Βασικό βοήθημα για τη μέθοδο συλλογής και κατάταξης του υλικού αποτέλεσαν αντίστοιχες τοπικές βιβλιογραφίες καθώς και θεωρητικά εγχειρίδια¹. Η βιβλιογραφία περιλαμβάνει δημοσιεύματα που αναφέρονται στην ευρύτερη περιοχή της Δράμας, χωρίς να τηρούνται στενά τα σημερινά όρια του νομού: για παράδειγμα, άρθρα που αναφέρονται στην Αγγίστα (σήμερα στο Ν. Σερρών) ή το Άνω Νευροκόπι (σήμερα στη Βουλγαρία), επειδή συνδέονται άμεσα με την τοπική ιστορία, βιβλιογραφούνται. Ο ίδιος κανόνας ισχύει και για τα πρόσωπα που σχετίζονται με τη Δράμα: ό,τι αναφέρεται στο Χρυσόστομο Καλαφάτη, μετέπειτα μητροπολίτη Σμύρνης, καταγράφεται αντίθετα, παραλείπονται μελέτες Δραμινών που δεν έχουν άμεση σχέση με τη Δράμα.

1. Βλ. ενδεικτικά, *Δροβλια Α. Σχεδιάσμα Ηπειρωτικής βιβλιογραφίας. Αυτοτελή δημοσιεύματα. <Κέντρον Νεοελληνικών ερευνών Β.Ι.Ε.>. Αθήναι, 1964. Χασιώτης Ι.Κ. Θεσσαλική βιβλιογραφία. Πρώτη καταγραφή (1636-1962). <Φιλάρχαιος Εταιρεία Βόλου, Θεσσαλικά Μελετήματα-2>. Βόλος, 1971, Χατζόπουλος Κ.Κ. Βιβλιογραφία της Θεσσαλονίκης. Κοινωνικός, οικονομικός και πολιτικός βίος, τέχνη και πολιτισμός. ΙΜΧΑ-215. Θεσσαλονίκη, 1987 και Ντελόπουλος Κ. Σύστημα Βιβλιογραφίας. Θεωρία και πρακτική. Gutenberg. [Αθήνα, 1987²].*

Τα λήμματα κατατάχθηκαν, αλφαβητικά και με βάση το λατινικό αλφάβητο, σε οκτώ θεματικές ενότητες: πηγές, ιστορία (γενική και κατά περιόδους), τοπογραφία, πνευματικός βίος και πολιτισμός (λαογραφία, γλώσσα, παιδεία, τύπος, κοινωνική οργάνωση), εκκλησιαστική ιστορία, οικονομία, αρχαιολογία-τέχνη, και διάφορα. Τα περισσότερα συνοδεύονται από ένα σύντομο σχόλιο που δίνει έμφαση κυρίως στους τόπους και τα πρόσωπα. Όπου θεωρείται ότι ο τίτλος της εργασίας είναι ικανοποιητικός, για να καθοδηγήσει τον αναγνώστη, το σχόλιο παραλείπεται. Με το ίδιο σκεπτικό, η περίληψη λειτουργεί συχνά ως συμπλήρωμα του τίτλου.

Το υλικό που έχει αποδελτιωθεί προέρχεται σχεδόν αποκλειστικά από περιοδικά και αυτοτελείς μελέτες. Στον πίνακα των συντομογραφιών καταγράφεται ό,τι υλικό έχει χρησιμοποιηθεί (περιοδικά-πρακτικά κλπ.) όταν κάποιο περιοδικό έχει ερευνηθεί συστηματικά, δίνεται η πλήρης σειρά των τόμων του, ενώ αν έχει κοιταχθεί αποσπασματικά, οι ενδείξεις παραλείπονται. Ο δεύτερος πίνακας των συντομογραφιών περιλαμβάνει βοηθητικά στοιχεία για τη μέθοδο της βιβλιογράφησης.

Το ευρετήριο που ακολουθεί συντάχθηκε με βάση το ελληνικό αλφάβητο για τα ελληνόγλωσσα ονόματα και το λατινικό για τα ξενόγλωσσα.

Στη συνέχεια παρατίθεται κατάλογος² με τις διπλές ονομασίες (ελληνικές, τουρκικές-σλαβικές) των χωριών της Δράμας, καθώς πολλά από τα παλιά ονόματα εξακολουθούν να είναι γνωστά στους Δραμινοίς αλλά και για τον πρόσθετο και σημαντικό λόγο, ότι η πλειονότητα των μελετών πριν το 1950 αναφέρει την παλαιά ονομασία.

Κλείνοντας το σύντομο αυτό σημείωμα, θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά όλους όσους βοήθησαν στη συλλογή του υλικού. Ιδιαίτερα ευχαριστώ τον κ. Αχιλλέα Τσακαλοφίδη, που ανέλαβε την επεξεργασία του κειμένου στον υπολογιστή και έκανε δυνατή τη σύντομη σύνταξη αυτής της εργασίας.

Θέλω να πιστεύω ότι η βιβλιογραφία αυτή, παρά τις πολλές ελλείψεις της, θα διευκολύνει το μελλοντικό μελετητή.

Θεσσαλονίκη, Σεπτέμβριος 1990

2. Η σύνταξη βασίστηκε σε στοιχεία της εγκυκλοπαίδειας του Δρανδάκη (βλ. το λήμμα «Δράμα») και στην Έκδοση της Κεντρικής Ένωσης Δήμων και Κοινοτήτων της Ελλάδος (βλ. Βιβλιογραφία, αρ. 416).

ΠΙΝΑΚΑΣ*

Αντιστοιχιών ελληνικού-λατινικού αλφάβητου

A - A
B - B
Γ - G
Δ - D
E - E
Z - Z
H - I
Θ - TH
I - I
K - K
Λ - L
M - M
N - N
Ξ - X
O - O
Π - P
Ρ - R
Σ - S
Τ - T
Υ - I
Φ - F
Χ - CH
Ψ - PS
Ω - O

* Βλ. Χατζόπουλο Κ.Κ. Βιβλιογραφία της Θεσσαλονίκης.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

α. Περιοδικών, αφιερωμάτων, κλπ.

AB	: Analecta Bollandiana
ΑΔ	: Αρχαιολογικό Δελτίο (τόμοι 1-35 ^Α)
ΑΕ	: Αρχαιολογική Εφημερίς (1883-1985)
ΑΕΜΘ	: Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη. 1, 1987. Θεσσαλονίκη, 1988
ΑΜΣΠ	: Αφιέρωμα στη μνήμη του Στυλιανού Πελεκανίδη. Θεσσαλονίκη, 1983
ΑΠΘ	: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης
Βυζαντινά	: Τόμοι 1-14
ByzSlav	: Byzantinoslavica
BZ	: Byzantinische Zeitschrift
ΓΕΣ	: Γενικό Επιτελείο Στρατού
ΓΔΜ	: Γενική Διοίκηση Μακεδονίας
ΓΠ	: Γρηγόριος ο Παλαμάς
DHGE	: Dictionnaire d'Histoire et de Géographie Ecclésiastiques
ΔΙΕΕΕ	: Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος
ΔΣΒ	: Δελτίον Σλαβικής Βιβλιογραφίας
ΔΧ	: Δραμινά Χρονικά
ΔΧΑΕ	: Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας (περίοδοι α,β,γ,δ)
ΕΑ	: Εκκλησιαστική Αλήθεια (τόμοι 1-35)
ΕΕΒΣ	: Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών (τόμοι 1-46)
ΕΕΘΣ	: Επιστημονική Επετηρίς Θεολογικής Σχολής Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης
Έλληνικά	: Τόμοι 1-26
ΕΜΣ	: Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών
ΕΕΠΣ	: Επιστημονική Επετηρίς της Πολυτεχνικής Σχολής Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης
ΕΦ	: Εκκλησιαστικός Φάρος

- ΕΦΣΚ : Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως
- ΗΒΕ : Ημερολόγιον της Βορείου Ελλάδος 1938. Ιδρυτής-Διευθυντής Χ.Κ. Τριανταφυλλίδης. Δράμα, [1938]
- ΗΜΘ : Αθανασιάδης Θ.Δ. Ημερολόγιον Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης 1931. Δράμα, [1930]
- ΘΗΕ : Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια
- JÖB : Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik
- ΙΑΔ : Ιστορικό Αρχείο Δράμας
- IAM : Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας
- ΙΕΕ : Ιστορία του Ελληνικού Έθνους (τόμοι Α-ΙΣΤ)
- ΙΜΣΝ : Ιερά Μητρόπολις Σερρών και Νιγρίτης
- ΙΜΧΑ : Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου
- Μακεδονικά : Τόμοι 1-26
- Μακ.Ζωή : Μακεδονική Ζωή
- Μακ. Ήμερολόγιο : Μακεδονικό Ημερολόγιο. Ιδρυτής Ν.Π. Σφενδόνης
- ΜΗΠΣΑ : Μακεδονικόν Ημερολόγιον Παμμακεδονικού Συλλόγου Αθηνών
- ΜΧ : Μικρασιατικά Χρονικά (τόμοι 1-12, 14-15, 16, 18)
- ΝΕ : Νέος Ελληνομνήμων (τόμοι 1-21)
- Ν. Έστία : Νέα Έστία
- Ν.Σιών : Νέα Σιών
- ΠΑΕ : Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας (1871-1903, 1906-1936)
- ΠΜΓ : Παγκαρπία Μακεδονικής Γης. Μελέτες Απόστολου Ε. Βακαλόπουλου. Θεσσαλονίκη, 1980
- REB : Revue des Études Byzantines (τόμοι 1-45)
- Α΄ΣΚ : Α΄ Τοπικό Συμπόσιο. Η Καβάλα και η περιοχή της. Πρακτικά. Θεσσαλονίκη, 1980
- Β΄ΣΚ : Β΄ Τοπικό Συμπόσιο. Η Καβάλα και η περιοχή της. Πρακτικά. Καβάλα, 1987
- V.V. : Vizantijskij Vremennik (Βυζαντινά Χρονικά)

β. Χρήσιμων όρων

- α(ά)νάτ. : ανάτυπο, ανατύπωση
- Appen. : Appendice
- αρ. : αριθμός
- βιβλ. : βιβλίο
- ε.κ. : εκτός κειμένου

εικ.	: εικόνες, εικονογράφηση
εικ.ε.κ.	: εικόνες εκτός κειμένου
Εισ.	: εισαγωγή
εκ.	: εκατοστά
Έπιμ.	: επιμέλεια
εφ.	: εφημερίδα
ιδιαιτ.	: ιδιαίτερα
Μετ.	: μετάφραση, μεταφραστής
μητρ.	: μητρόπολη, μητροπολίτης
π.	: ποίτια
περ.	: περιοδικό
πίν.	: πίνακας, πίνακες
πρ.	: πράξη
Πρόλ.	: πρόλογος
σ.	: σελίδες
σ:	: στήλη
σημ.	: σημείωση
στ.	: στίχος
σχ.	: σχόλια
σχέδ.	: σχέδιο, -α
τ.	: τόμος
τεύχ.	: τεύχος
vol.	: volume
φάκ.	: φάκελος
χάρτ.	: χάρτης, χάρτες
χάρτ.ε.κ.	: χάρτης εκτός κειμένου
χφ	: χειρόγραφο
χφφ	: χειρόγραφα
χα	: χωρίς αρίθμηση
χχ	: χωρίς χρονολογία

γ. Χρήσιμων συμβόλων

[ ]	: Μέσα σε αγκύλες τοποθετούνται πληροφορίες που λείπουν από τη σελίδα του τίτλου
<>	: Μέσα σε γωνιακές αγκύλες τοποθετούνται στοιχεία που υπάρχουν στη σελίδα του τίτλου, αλλά άλλαξαν θέση

Α. ΠΗΓΕΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

α. Περιηγητικά κείμενα, απομνημονεύματα, χρονικά

1. *Άργυρόπουλος Π. Α.* 'Ο Μακεδονικός Άγών ('Απομνημονεύματα). Πρόλ. Θ. Λιβεριού, <ΕΜΣ, ΙΜΧΑ-14>. Θεσσαλονίκη, 1957, 8ο, σ. η + 76 + 2 εικ., ιδιαιτ. σ. 7, 14, 15, 16, 17, 18, 20.

Βλ. και βιβλιοκρισία από το *Λαούρδα Β.* στα Μακεδονικά, τ. 4 (1955-1960), σ. 565.

2. *Θ[εόφιλος]. Δ. Α[θανασιάδης].* 'Η όρειβασία στό Παγγαῖον, ΗΜΘ, σ. 152-162.

Εικοσιφοίνισσα.

3. *Βακαλόπουλος Κ. Α.* 'Η Μακεδονία στά 1715, Μακεδονικά, τ. 11 (1971), σ. 260-271, ιδιαιτ. σ. 263, 265-266.

Εικοσιφοίνισσα (κατά το ημερολόγιο του Κ. Διοικητή).

4. *Bérard V.* Τουρκία καί 'Ελληνισμός. 'Οδοιπορικό στή Μακεδονία. "Ελληνες-Τούρκοι-Βλάχοι-Άλβανοί-Βούλγαροι-Σέρβοι. Μετ. Μ. Λυκούδης, Εισ.-Σχόλια: Θ. Πυλαρινός. [΄Αθήνα, 1987], 8ο, σ. 416 + εικ., ιδιαιτ. σ. 252, 254-264, 294.

Βλ. και τη γαλλική έκδοση, *Bérard V.* La Turquie et l'Hellénisme Contemporain. La Macedoine. Hellènes - Valaques - Albanais - Autrichiens -Serbes. <Bibliothèque d'Histoire Contemporaine> Paris, 1897⁴, 16ο, σ. IX + 352 + 16 + χάρτ.

5. *Χατζή Καλοῦ Μ.* 'Εντυπώσεις εκ τῆς 'Ιερᾶς Μακεδονίας καί Θράκης. 'Εν 'Αθήναις, 1909, 8ο, σ. 72 + εικ., ιδιαιτ. σ. 13-17, 18-20, 24-27, 29-33.

Αδριανή, Αλιστράτη, Βάλακας, Δοξάτο, Δράμα, Νευροκόπι, Περιθώρι, Πετρούσα, Ροδολίβος, Χωριστή.

6. *Χατζηκυριακοῦ Γ.* Σκέψεις καί έντυπώσεις εκ περιοδείας άνά τήν Μακεδονίαν μετά τοπογραφικῶν, ιστορικῶν καί άρχαιολογικῶν σημειώσεων. 'Αθήνα, 1906, 8ο, σ. 241, ιδιαιτ. σ. 103-135, 136, 145-165, 183-203, 210-214, 215, 227.

Βλ. και β' έκδοση με τίτλο, *Σκέψεις και εντυπώσεις εκ περιοδείας ανά την Μακεδονίαν (1905-1906)*, Πρόλ. Β.Γ. Χατζηκυριακού. Εισ. Β. Λαούρδα. <ΕΜΣ, ΙΜΧΑ-58>. Θεσσαλονίκη, 1962, 8ο, σ. 206.

Βλ. και βιβλιοκρισία από το *Στ. Π. Κυριακίδη* στα *Μακεδονικά*, τ. 5(1961-1963), σ. 567-571.

Πληροφορίες για την ιστορία, την εκπαίδευση, τη γεωγραφία και την οικονομία της περιοχής της Δράμας. Συγκεκριμένα αναφέρονται η Αλιστράτη, το Δοξάτο, η Δράμα, το Νευροκόπι, η Προσωτσάνη και τα χωριά: Αγιοχώρι, Αδριανή, Καλή Βρύση, Καλλιθέα, Κ. Βροντού, Λιάλοβο, Μοναστηράκι, Περιθώρι, Πετρούσα, Πύργοι, Χωριστή. Περιγραφή της μονής της Εικοσφοϊνίσσας (ιστορία, χφφ, επιγραφές, σιγίλλια).

7. *Χρυσόστομος Καλαφάτης μήτρ. Δράμας*. 'Εκθέσεις περί τοῦ Μακεδονικοῦ Ἀγώνος 1903-1907. 'Επιμ. Β. Λαούρδα. Πρόλ. Στ. Π. Κυριακίδου. <ΕΜΣ, ΙΜΧΑ-38>. Θεσσαλονίκη, 1960, 8ο, σ. ιζ+2χα+95+4 εικ.

Βλ. και βιβλιοκρισία από το *Στ.Π. Κυριακίδη* στα *Μακεδονικά*, τ. 5(1961-1963), σ. 547-548.

Η δράση του Χρυσοστόμου στην περιοχή της Δράμας όπως παρουσιάζεται μέσα από έγγραφα της περιόδου του Μακ. Αγώνα. Μεταξύ άλλων αναφέρονται τα χωριά: Αγιοχώρι, Βόλακας, Γρανίτης, Καλή Βρύση, Καλλιθέα, Μικρόπολη, Νευροκόπι, Πετρούσα, Προσωτσάνη, Ροδολίβος, Χωριστή.

8. *Δημητριάδης Β.* 'Η Κεντρική και Δυτική Μακεδονία κατά τόν 'Εβλιγιά Τσελεμπί. <ΕΜΣ, Μακεδονική Βιβλιοθήκη-38>. Θεσσαλονίκη, 1973, 8ο, σ. ιη+464+εικ.ε.κ., ιδιαίτ. σ. 5, 337.

Βλ. και 10, 16, 21.

9. *Δραγούμης Φ.Σ.*, 'Ημερολόγιο. Βαλκανικοί Πόλεμοι 1912-1913. Εισ.-'Επιμ. Ι.Κ. Μαζαράκης Αϊνιάν. [Αθήνα-Γιάννινα, 1988], 8ο, σ. 461, ιδιαίτ. σ. 301, 307, 314, 315, 318, 321, 334, 346, 348, 350, 356, 357, 358, 359, 360, 363, 364, 382, 386, 387, 389, 419, 420.

Σφαγή Δοξάτου (1913). Στρατολόγηση Βουλγάρων εξαρχικών (1913). Αγγίστα, Δοξάτο, Δράμα, Κεφαλάρι, Κίμπαρι, Νευροκόπι, Φωτολίβος, Χωριστή.

10. *Έμμανουηλίδης Χ.* 'Η Δράμα πρό 350 ετών. "Όπως τήν είδε, τήν έξησε ένας Τούρκος ιστορικός τής εποχής εκείνης, ΔΧ, τ. 2, Δράμα, 1981, σ. 30-35. Βλ. και 8, 16, 21.

Εβλιά Τσελεμπί.

11. *Ίατριδής Ι.* Σύντομος δρόμος. IV. Σέρρες. V. Δράμα, Ν. 'Εστία, τ. 57 (1955), τεύχ. 664, σ. 312-314.

Ταξιδιωτικές εντυπώσεις από τη Δράμα και το Δοξάτο.

12. *Κάκκαβος Δ.Ν.* 'Απομνημονεύματα (Μακεδονικός 'Αγών). <ΕΜΣ, Μακεδονική Βιβλιοθήκη-38>. Θεσσαλονίκη, 1972, 8ο, σ. 203, ιδιαίτ. σ. 44, 47, 49, 110, 151, 160-161.

Βλ. και βιβλιοκρισία από το *Νόταρη Ι.Σ.* στα Μακεδονικά, τ. 18(1978), σ. 321-331, ιδιαίτ. σ. 325.

Μετά την ψευδοεπανάσταση των Βουλγάρων (1903) το σαντζάκιο Δράμας είναι υπό την επίβλεψη των 'Αγγλων. Χρυσόστομος Καλαφάτης. Δράμα, Κατάφυτο, Νευροκόπι.

13. *Κουρούκλης Γ.* Τό πολεμικό ήμερολόγιον τῆς Δ' Μοίρας Πυροβολικοῦ. 'Αγών τῶν ὀχυρῶν. 6 'Απριλίου 1941. [Νευροκόπι 1941]. 'Αθήναι, 1973, 8ο, σ. 185+χάρτ.

14. *Λαούρδας Β.* 'Ο Μακεδονικός 'Αγών εις τήν περιοχήν τῶν Σερρῶν κατά τό 1907 ('Εκθέσεις τοῦ προξένου Σακτούρη). Εισ. Π. Πέννα. Σερραϊκά Χρονικά, τ. 3(1959), σ. 5-143.

Βλ. και βιβλιοκρισία από το *Στ.Π. Κυριακίδη* στά Μακεδονικά, τ. 4(1955-1960), σ. 618-620.

Επιστολές του μητρ. Δράμας Χρυσοστόμου ως βοηθητικά στοιχεία για τη μελέτη του Μακεδονικού Αγώνα.

15. *Λαούρδας Β.* 'Η μητρόπολις Νευροκοπίου 1900-1907. 'Εκθέσεις τῶν μητροπολιτῶν Νικοδήμου καί Θεοδωρήτου. <ΕΜΣ, ΙΜΧΑ-46>. Θεσσαλονίκη, 1961, 8ο, σ. ΧΧΙΙΙ+205+Παράρτημα σ. 206-285+Εδρετήριο, σ. 286-294+πίν.+εικ. Βλ. επίσης, Μακεδονικά 'Ανάλεκτα. <ΙΜΧΑ-171>. Θεσσαλονίκη, 1980, σ. 118, στο άρθρο, 'Η μητρόπολις Νευροκοπίου 1900-1907, σ. 55-56.

Βλ. και βιβλιοκρισία από το *Στ. Π. Κυριακίδη* στά Μακεδονικά, τ. 5 (1961-1963), σ. 548-549.

Στο Παράρτημα: — 'Η ὑπόδοξη τοῦ Θεοδωρήτου εις Νευροκόπον, ἐφ. Κων/πολις 13.1.1904. — 'Επαρχιακά, ἐφ. Βυζαντίς 14.1.1904. — 'Επιστολή ἀπό τό Νευροκόπον, ἐφ. "Αστν 3.5.1905. — Παπαγεωργίου Π. Νευροκόπου ἐπιγραφαί, ἐφ. 'Αλήθεια 21.9.1904. — ['Ασημάδης Ε.]. Βουλγαρικοί ἠμότητες εις Ζίρνοβον. 'Αφηγήσεις ἀποπτῶν μαρτύρων. — Οἱ κώδικες τῆς μητροπόλεως Νευροκοπίου. — Λαούρδα — Συνδίκαι Λ. Τέσσαρες ναοί τῆς μητροπόλεως Νευροκοπίου. 1. "Αγιος Δημήτριος Κάτω Νευροκοπίου. 2. "Αγιος Νικόλαος Περιθωρίου. 3. Ζωοδόχος Πηγή Περιθωρίου. 4. "Αγιοι Θεόδωροι Κάτω Βροντοῦς.

16. *Μοσχόπουλος Ν.* 'Η 'Ελλάς κατά τόν 'Εβλιᾶ Τσελεμπῆ, ΕΕΒΣ, τ. 15 (1939), σ. 145-181, ιδιαίτ. σ. 149-155.

Βλ. καί 8, 10, 21.

Πληροφορίες που αφορούν στην οικονομία, την ιστορία και την κοινωνική ζωή της Δράμας. Ο Τσελεμπῆ επισκέφθηκε επίσης τον 'Αγ. Αθανάσιο, τη Χωριστή και το Δοξάτο.

17. *Παναγιωτόπουλος Ι.Μ.* 'Ελληνικοί 'Ορίζοντες. Ξυλογραφίες Εἰθ. Παπα-

δημητρίου. 'Αθήνα, 1940, 8ο, σ. 326, ιδιαίτ. σ. 80-85.

18. Πασχαλέρη Κ.Ν. Στήν γλυκειά μου Παναγιά. Εύλαβικό όδοιπορικό. Θεσσαλονίκη, 1987, 8ο, σ. 47.

Βλ. και δημοσίευση αποσπάσματος με τίτλο «'Η Παναγιά ή Είκοσιφοίνισσα» στη Μακ.Ζωή, τεύχ. 267(1988), σ. 43-45.

19. Φιλιππίδης Ν. Περιήγησις τῶν ἐν Μακεδονίᾳ ἐπαρχιῶν Δράμας, Ζίχνης καί 'Ελευθερουπόλεως, Παρνασσός, τ. 1(1877), σ. 123-134, 286-302.

Πληροφορίες για την ιστορία, την οικονομία, την εκκλησιαστική ιστορία και την παιδεία, που αφορούν στην Αγγίσα, την Αδριανή, την Αλιστράτη, το Βόλακα, το Γρανίτη, το Δοξάτο, τη Δράμα, τα Κοκκινόγεια, το Μοναστηράκι, το Νευροκόπι, τον Ξηροπόταμο, την Πετρούσα, την Προσωτσάνη, το Ροδολίβος και τη Χωριστή. Σχολείο λειτουργούσε και στη μονή της Εικοσιφοίνισσας.

20. Σχινᾶς Ν.Θ. 'Οδοιπορικά σημειώσεις Μακεδονίας, 'Ηπείρου, νέας όροθετικής γραμμῆς καί Θεσσαλίας συνταχθεῖσαι τῇ ἐντολῇ τοῦ ἐπί τῶν στρατιωτικῶν ὑπουργοῦ. 'Εν 'Αθήναις, 1886, 24ο, φυλλάδιον πρῶτον, σ. νε+200, ιδιαίτ. σ. η, ιθ, λη, να, και τεύχ. β', σ. 201-488, ιδιαίτ. σ. 409, 432, 434-454, 455, 457-459, 460-465, 467-468, 476-477, 478, 479, 481, 487.

Οδικό δίκτυο, ιστορικές-γεωγραφικές πληροφορίες που αφορούν στο Ακρινό, την Αλιστράτη, το Βαθύτοπο, το Γρανίτη, το Δοξάτο, τη Δράμα, την Εξοχή, το Κατάφυτο, την Κ. Βροντού, το Κ. Νευροκόπι, το Κεφαλάρι, τα Κοκκινόγεια, τα Κύρια, το Διάλοβο, το Μυλοπόταμο, τη Ν. Αμισό, το Νευροκόπι, το Πανόραμα, το Περιθώρι, την Πετρούσα, την Προσωτσάνη, τους Σιταγρούς, το Χάνι Τοπλίτσας, και τη Χωριστή.

21. Σιμόπουλος Κ. Ξένοι ταξιδιώτες στην 'Ελλάδα 333 μ.Χ.-1700. Δημόσιος καί ιδιωτικός βίος, λαϊκός πολιτισμός. 'Εκκλησία καί οίκονομική ζωή, από τᾶ περιηγητικά χρονικά, τ. 1. 'Αθήνα, 1984⁵, 8ο, σ. 766, ιδιαίτ. σ. 588-589, 627.

Βλ. καί 8, 10, 16.

Η Δράμα, όπως την είδαν ο Εβλιά Τσελεμπή (17ος αι.) και ο Lucas (18ος αι.).

22. Σταματελλάτος Γ. 'Από τῇ Δράμα στά... σύνορα, ΗΜΘ, σ. 136-138.

Οι εντυπώσεις του Σ.Γ. από το Ακρινό.

23. Tafel T.L.F. De Thessalonica eiusque agro dissertatio geographica. Berolini, 1839, ανατ., London, 1972, 8ο, σ. 18+CIX+553, ιδιαίτ. σ. 66, 71, 475, 498, 499, 538, 539.

Το όνομα «Δράμα», όπως απαντάται στις πηγές. Ο περιηγητής Τουδέλης (12ος αι.). Μητρ. Φιλίππων-Δράμας Γεράσιμος (1720).

24. Ζάννας Α.Α. 'Αναμνήσεις από τόν Α' Παγκόσμιο Πόλεμο. 'Η παλινό-

στησις τῶν ὁμήρων τῆς Ἀνατολικῆς Μακεδονίας. <ΕΜΣ, Μακεδονική Λαϊκή Βιβλιοθήκη- 19>. Θεσσαλονίκη, 1968, 8ο, σ. 52.

Α΄ δημοσίευση στην εφ. «Θάρρος» τῆς Δράμας. Βλ. και βιβλιοκρισία ἀπὸ τον Χ.Κ. Παπαστάθη στα Μακεδονικά, τ. 8(1968), σ. 416-417.

β. Αρχειακὸ υλικὸ, χειρόγραφα, ἔγγραφα, ἐπιστολές, ἐπιγραφές, νομίσματα

25. Actes de l'Athos. II. Actes du Pantocrator. Publiés par R.P. Louis Petit. <V.V. - Παράρτημα τ. 10-2 [Πετρούπολη, 1903]. ανατ. Amsterdam, 1964, σ. XIX+77, ιδιαιτ. αρ. 16(σ. 47-49).

Πατριαρχικὸ συνοδικὸ γράμμα του 1591 υπογράφεται ἀπὸ το μητρ. Δράμας Νεόφυτο.

26. Actes de l'Athos. I. Actes de Xénophon. Publiés par R.P. Louis Petit, <V.V.-Παράρτημα τ. 10-1 [Πετρούπολη, 1903]. ανατ. Amsterdam, 1964, σ. 113, ιδιαιτ. αρ. 6(σ. 43-49), αρ. 12(σ. 81-86).

Βλ. και 77.

Απογραφείας του θέματος Θεσσαλονίκης Λέοντας ο Καλόγνωμος (1318). Πατριαρχικὸ γράμμα του 1784 υπογράφεται ἀπὸ το μητρ. Δράμας Γρηγόριο.

27. Actes d'l'Athos. III. Actes d'Esphigménou. Publiés par R.P. Louis Petit- W. Regel. <V.V. — Παράρτημα τ. 12-1 [Πετρούπολη, 1906]. ανατ. Amsterdam, 1967, σ. XXXIV+112, ιδιαιτ. σ. XV-XVII, αρ. 37(σ. 74-76).

Βλ. και 73, αρ. 14.

Πατριαρχικὸ και συνοδικὸ γράμμα του 1782 υπογράφεται ἀπὸ το μητρ. Δράμας Γρηγόριο.

28. Ἀγγελόπουλος Α. Ἡ διαμόρφωσις τῶν ὀρίων τῆς μητροπόλεως Φιλίππων, Νεαπόλεως καὶ Θάσου. Συμβολή εἰς τὴν διερεύνησιν τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ χάρτου τῆς Ἀνατολικῆς Μακεδονίας, Α΄ ΣΚ, σ. 169-211, ιδιαιτ. σ. 171, 172-179, 180, 181, 184, 185-192, 196-197, 199-200, 203, 208-211.

Πληροφορίες για τις μητροπόλεις Δράμας και Νευροκοπίου (17ος-19ος αι.). Η εξαρχία τῶν χωριῶν τῆς Νικήσιανης, του Παλαιοχωρίου και τῆς Κορμιστάς που υπαγόταν στην Εικοσιφοίνισσα καταργεῖται. Παρατιθενται σχετικὰ ἔγγραφα και ἐπισκοπικοὶ κατάλογοι για τις μητροπόλεις Φιλίππων και Δράμας (1619-1924).

29. [Ἀνόνημος]. Γρηγόριος ὁ ΣΤος, ΕΑ, ἔτος Α, τ. 2(1881), τεύχ. 3, σ. 51-60, ιδιαιτ. σ. 53.

Αρχιερατικὸ γράμμα του 1835 υπογράφεται ἀπὸ το Γερμανὸ Δράμας.

30. [Ἀνόνημος]. Εἰδήσεις, ΕΑ, ἔτος Γ, τ. 4(1882-1883), τεύχ. 11, σ. 173-176, ιδιαιτ. σ. 174-175.

Ιγνάτιος Νευροκοπίου. Εκκλησιαστικές πράξεις σχετικές με τη μητρ. Νευροκοπίου (1622) σε κώδικα της μονής Προδρόμου· η μια υπογράφεται από τον Φιλίππων και Δράμας Κλήμη.

31. [Ανώνυμος]. 'Εκκλησιαστικά έγγραφα, ΕΑ, έτος ΙΑ, τ. 15(1891-1892), τεύχ. 18, σ. 141-142, ιδιαίτ. σ. 141, τεύχ. 28, σ. 222-223, ιδιαίτ. σ. 222 και τεύχ. 31, σ. 242-243, ιδιαίτ. σ. 243.

Τρία έγγραφα του 1891 υπογράφονται από το Γερμανό Δράμας.

32. [Ανώνυμος]. 'Εκκλησία 'Αλεξανδρείας. Εικοσιπενταετηρίς πατριαρχείας του Πατριάρχου 'Αλεξανδρείας Σωφρονίου, ΕΑ, έτος ΙΕ, τ. 19(1895-1896), τεύχ. 15, σ. 116-118, ιδιαίτ. σ. 118.

Υπόμνημα του 1870 υπογράφεται από τον Αγαθάγγελο Δράμας.

33. [Ανώνυμος]. Κατάλογος ύψηλων αυτοκρατορικών φερμανίων προς άνεργερσιν, έπέκτασιν ή επιδιόρθωσιν διαφόρων εκκλησιών και σχολείων και έν γένει άγαθοεργών καταστημάτων του κλίματος του Οίκουμενικού Θρόνου, έκδοθέντων από της άρχής της πατριαρχείας Α.Θ.Π. του Οίκουμενικού Πατριάρχου 'Ανθίμου του Ζ', ΕΑ, έτος ΙΕ, τ. 19(1895-1896), τεύχ. 48, σ. 384.

Φερμάνι που αφορά την εκκλησία της Δράμας.

34. [Ανώνυμος]. 'Εκκλησιαστικά έγγραφα, ΕΑ, έτος ΚΓ, τ. 27(1903), τεύχ. 46, σ. 477-478.

Επιστολή του Πατριάρχη Ιωακείμ προς τους κατοίκους του Κ. Νευροκοπίου, μετά από επίθεση Βούλγαρων κομιτατζήδων.

35. [Ανώνυμος]. ['Επιστολή από τό Μελένικο], ΕΑ, έτος ΚΔ, τ. 28(1904), τεύχ. 29, σ. 343-345.

Συμμορία Βουλγάρων που δρα στην περιοχή του Μελένικου προστατεύεται από το σχισματικό μητρ. Νευροκοπίου.

36. [Ανώνυμος]. ['Επιστολή από τό Νευροκόπι], ΕΑ, έτος ΚΔ, τ. 28(1904), τεύχ. 32, σ. 379-380, τεύχ. 34, σ. 403 και τεύχ. 39, σ. 458.

Επεισόδια μεταξύ Βουλγάρων και Ελλήνων στο Παγονέρι. Μετά από επιστολή του μητρ. Νευροκοπίου Θεοδώρητου, το χωριό φυλάσσεται με σώμα Τούρκων στρατιωτών.

37. [Ανώνυμος]. Ειδήσεις Στατιστικάί περί των έν τοίς Πατριαρχείοις Σωμάτων, 'Επιτροπών και Γραφείων, κατά τό έτος 1904, ΕΑ, έτος ΚΕ, τ. 29(1904), τεύχ. 5, σ. 55-58, ιδιαίτ. σ. 57.

Αυτοκρατορικό φερμάνι του 1902 αναφέρεται στην κατασκευή (:) κωδωνοστασίου στην Αλιστράτη. Όμοια, φερμάνι του 1903 αναφέρεται στην κατασκευή (:) εκκλησίας και κωδωνοστασίου στη Χωριστή και το Νευροκόπι, αντίστοιχα.

38. [Ανώνυμος]. 'Επίκαιρα Γράμματα, ΕΑ, έτος ΚΕ, τ. 29(1905), τεύχ. 31, σ. 376-378.

Επιστολή του Χρυσοστόμου Δράμας αναφέρεται στην πυρπόληση της οικίας Κομπόκη (Καλλιθέα) από τους Βουλγάρους.

39. [Ανώνυμος]. Καταστατικά Ειδήσεις περί τῶν ἐν τοῖς Πατριαρχείοις Σωμάτων, Δικαστηρίων, Ἐπιτροπῶν καὶ Γραφείων, ΕΑ, έτος ΚΣΤ, τ. 30(1906), τεύχ. 4, σ. 43-45, ιδιαίτ. σ. 44.

Αυτοκρατορικά φερμάνια του 1905 αναφέρονται σε εκκλησία της Πετρούσας και στο νοσοκομείο Δράμας.

40. [Ανώνυμος]. Ἐπιστολαὶ ἐξ ἐπαρχιῶν, ΕΑ, έτος ΚΣΤ, τ. 30(1906), τεύχ. 16, σ. 212-216, ιδιαίτ. σ. 214-216, τεύχ. 18, σ. 231-232 και τεύχ. 20, σ. 261-263, ιδιαίτ. σ. 261-262.

Τρεις επιστολές του μητρ. Νευροκοπίου Θεοδώρητου αναφέρονται σε επεισόδια μεταξύ Βουλγάρων και Ελλήνων στο Παγονέρι.

41. [Ανώνυμος]. Ἐπιστολαὶ ἐξ ἐπαρχιῶν, ΕΑ, έτος ΚΣΤ, τ. 30(1906), τεύχ. 28, σ. 339-340 και τεύχ. 32, σ. 388-390, ιδιαίτ. σ. 388-389.

Δύο επιστολές του μητρ. Δράμας Χρυσοστόμου αναφέρονται σε επεισόδια μεταξύ Βουλγάρων και Ελλήνων στο Αγιοχώρι, την Αλιστράτη, τη Δράμα, την Καλή Βρύση και την Πετρούσα.

42. [Ανώνυμος]. Ἀποτρόπαιοι σχέδιον τῶν Βουλγάρων ματαιούμενον, ΕΑ, έτος ΚΣΤ, τ. 30(1906), τεύχ. 45, σ. 528-529.

Επιστολή του Χρυσοστόμου αναφέρεται σε επεισόδια μεταξύ Βουλγάρων και Ελλήνων στην Αλιστράτη.

43. [Ανώνυμος] Βουλγαρικαὶ κακουργαίαι, ΕΑ, έτος ΚΖ, τ. 31(1907), τεύχ. 1, σ. 5-6.

Ἐκθεση του μητρ. Χρυσοστόμου σχετικά με επιδρομή Βουλγάρων στην Κλεπούσα.

44. [Ανώνυμος]. Ἐπιθεώρησις ξένου τύπου. Ἐκ τῆς «Petite Republique» τῆς 30 Δεκεμβρίου, ΕΑ, έτος ΚΖ, τ. 31(1907), τεύχ. 1, σ. 6-7.

Επεισόδια με Βούλγαρους στην Καλλιθέα (1906).

45. [Ανώνυμος]. Ἐπίκαιρα Γράμματα, ΕΑ, έτος ΚΖ, τ. 31(1907), τεύχ. 2, παράρτημα, σ. 21-23, τεύχ. 27, σ. 406-407, τεύχ. 31, σ. 470-472, ιδιαίτ. σ. 471 και τεύχ. 35, σ. 530-533, ιδιαίτ. σ. 531.

Δύο επιστολές του Θεοδώρητου Νευροκοπίου που αναφέρονται σε επεισόδια με τους Βούλγαρους στο Κ. Νευροκόπι και το Περιθόρι. Δύο επιστολές του Χρυσοστόμου Δράμας για τη δράση των Βουλγάρων.

46. [Ανώνυμος]. Ἐπίκαιρα γράμματα, ΕΑ, ἔτος ΚΖ, τ. 31(1907), τεύχ. 13, σ. 192-193.

Σχετικά με την προσπάθεια για την ίδρυση παραсуναγωγής στη Δράμα (έκθεση του Χρυσόστομου και της δημογεροντίας Δράμας).

47. [Ανώνυμος]. Ἰταμότητος κορύφωμα, ΕΑ, ἔτος ΚΖ, τ. 31(1907), τεύχ. 39, σ. 569-572.

Επιστολές κοιμηταιζήδων, που δημοσιεύονται σε βουλγαρικά έντυπα, αναφέρουν τη δράση τους στη Δράμα και την Πετρούσα.

48. [Ανώνυμος]. Βουλγαρικά ἀποκαλύψεις, ΕΑ, ἔτος ΚΖ, τ. 31(1907), τεύχ. 51, σ. 741-744.

Σε Βουλγαρική εφημερίδα παρατίθεται αναλυτικά το σχέδιο δράσης των Βουλγάρων στην περιοχή Δράμας. Αναφέρονται επεισόδια που σημειώθηκαν στο Βαθύτοπο, τη Δράμα, την Καλλιθέα, το Περιθώρι και τη Χαριτωμένη.

49. [Ανώνυμος]. Ἀπαισία εἰκόν, ΕΑ, ἔτος ΚΗ, τ. 32(1908), τεύχ. 3, σ. 31-33, ιδιαίτ. σ. 31-32.

Δημοσίευμα βουλγαρικής εφημερίδας για τη δράση των Βουλγάρων στο Περιθώρι.

50. [Ανώνυμος]. Βουλγάρων ἔνοχη ἀποκαλυπτομένη, ΕΑ, ἔτος ΚΗ, τ. 32(1908), τεύχ. 29, σ. 336-342, ιδιαίτ. σ. 338, 339-340 και τεύχ. 30, σ. 358-362, ιδιαίτ. σ. 359-360, 361.

Βουλγαρικό υπόμνημα σχετικά με την οργάνωση των κοιμητάων στη Μακεδονία. Επεισόδια στο Γρανίτη, το Δόλακ και τη Δράμα.

51. [Ανώνυμος]. Βουλγάρων βιαιοπραγίαι, ΕΑ, ἔτος ΚΗ, τ. 32(1908), τεύχ. 44, σ. 486-487.

Απόσπασμα έκθεσης σχετικά με τους Βούλγαρους που δρουν στην περιοχή της Δράμας.

52. [Ανώνυμος]. Ἡ πρὸς τῆς Α.Α.Μ. τοῦ Σουλτάνου παρουσιάσεις τῶν Ἑλλήνων Ὁρθοδόξων Ἀρχιερέων Μακεδονίας, ΕΑ, ἔτος ΛΑ, τ. 35(1911), τεύχ. 23, σ. 177 και στο ἴδιο τεύχος, Τό πρὸς τὴν Α. Μεγαλειότητα ὑποβληθέν κοινό γράμμα, σ. 177-178.

Μητρ. Δράμας Ἀγαθάγγελος.

53. [Ανώνυμος]. Ἡ Δράμα τοῦ 1913. Ἕνα ἱστορικόν ἔγγραφο τοῦ μητροπολίτου Δράμας Ἀγαθαγγέλου πρὸς τόν Βούλγαρον Νομάρχην Δομπρέφ, ΗΒΕ, σ. 134-136.

54. Ἀποστολόπουλος Δ.Γ.-Μιχαηλάρης Π.Δ. Ἡ νομική συναγωγή τοῦ Δοσιθέ-

ου. Μιά πηγή καί ένα τεκμήριο. Α' <'Εθνικό Ίδρυμα Έρευνών. Κέντρο Νεοελληνικῶν Έρευνῶν-35. Θεσμοί καί Ίδεολογία στή νεοελληνική κοινω-
νία>. Ἀθήνα, 1987, 8ο, σ. 546, ιδιαίτ. πρ. 14 (σ. 78), πρ. 15 (σ. 78-79), πρ. 22
(σ. 82-83), πρ. 40 (σ. 90-91), πρ. 85 (σ. 126), πρ. 89 (σ. 129), πρ. 91 (σ. 130), πρ.
111 (σ. 142), πρ. 112 (σ. 142-143), πρ. 183, 184 (σ. 166), πρ. 186 (σ. 167), πρ. 280
(σ. 196-197), πρ. 428 (σ. 241), πρ. 442 (σ. 245-246), πρ. 474 (σ. 256), πρ. 644,
645 (σ. 308), πρ. 688 (σ. 321), πρ. 742 (σ. 337), πρ. 766 (σ. 344), πρ. 767 (σ.
344-345), πρ. 816 (σ. 361-362), πρ. 831 (σ. 367), πρ. 978 (σ. 412), πρ. 1034 (σ. 429).
Βλ. καί 158, αρ. 31, 33, 35, 36 καί 532.

Πράξεις που αναφέρονται και στον κώδικα 1 της Εικοσιφοίνισσας. Μητρ. Δράμας και
Νευροκοπίου κατά την Τουρκοκρατία.

55. [ΙΑΔ]. Κανονισμός τῶν ἀλληλοδιδασκτικῶν καί Ἑλληνικῶν σχολειῶν
τῶν τε ἐν Κωνσταντινουπόλει, καί ἐν ἀπάσαις ταῖς τῷ Οἰκουμενικῷ θρόνῳ
ὑποκειμέναις Ἐπαρχίαις οὐ προηγείται τῷ ἐπὶ τῇ συστάσει αὐτοῦ ἐκδοθέν
παρά τῆς Μ. τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας Πατριαρχικόν καί Συνοδικόν Γράμμα.
Ἐκ τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει Πατριαρχικῆς τοῦ Γένους Τυπογραφίας, 1846,
σ. ιε.

Επιστολή του πατριάρχη Ἀνθίμου που συνοδεύει τον κανονισμό. υπογράφεται και από το
μητρ. Δράμας Αθανάσιο (1845).

56. [ΙΑΔ]. Ἐνδεικτικὸ τοῦ 1891. Δημήτριος Παναγιώτου. Β' τάξη. (Ἀπό τὰ
Ἑλληνικά Ἐκπαιδευτήρια Δράμας).

57. [ΙΑΜ]. Κώδικας τῆς ἐν τῇ πόλει Νεβροκοπίου Ἱερᾶς Ἐκκλησίας 1832,
ἄρ. βιβλ. εἰς. 20.

58. [ΙΑΜ-ΓΑΜ]. Στατιστικοὶ πίνακες πληθυσμοῦ περιφέρειας Δράμας, φάκ.
45(1902, 1903), ἄρ. βιβλ. εἰς. 3.

58. [ΙΑΜ]. Βιβλίον Ἀποφάσεων τῶν συνεδριάσεων τοῦ κοινοτικοῦ συμβου-
λίου τοῦ χωριοῦ Τσατάλτζα Δράμας ἀπὸ 6.3.1321 (1905)-1.1.1321 (1905), ἄρ.
βιβλ. εἰς. 19, σ. 35-147.

60. [ΙΑΜ-ΓΑΜ]. Κατάλογος ἐκκλησιῶν καί σχολειῶν ποὺ ἔχουν ἐπιδικαστεῖ
σὲ Ἑλληνας καί Βουλγάρους σχισματικούς καί λειτουργοὺν κανονικά ἢ ἐκ
περιτροπῆς ἢ μένουν κλειστὲς στίς περιφέρειες Δοϊράνης, Πολυανῆς, Γευγε-
λῆς, Γιαννιτσῶν, Βοδενῶν, Καρατζόβας, Στρώμνιτσας, Δράμας, Νευροκο-
πίου, Σερρῶν, Μελενίκου. Σχετικὴ ἀλληλογραφία τῶν περιοχῶν αὐτῶν, φάκ.
9(1910-1911), ἄρ. βιβλ. εἰς. 3.

61. [ΙΑΜ-ΓΑΜ]. Περιφέρεια Δράμας: Ἀναφορὲς ἀστυνομικῶν ἀρχῶν γιὰ
ἐπιθέσεις κομιτατζήδων, συμπλοκές μὲ τὴ Χωρ/κῆ, φόννοι κ.λ.π., καί Ἀνα-

φορές κατοίκων Προσωπιάνας «Πρός αποπομπήν τῶν ἐπανακαμψάντων οἰκογενειῶν τῶν φυγάδων Βουλγάρων». Ἐπιστολή τοῦ Δημάρχου Δράμας γιά τό ἴδιο θέμα (Δεκ. 1913), φάκ. 80(1913-1914), ἀρ. βιβλ. εἰς. 3.

62. [IAM-ΓΔΜ]. Ἀπέλαση ὑπόπτου Ὄθωμανοῦ βουλευτοῦ καί πρῶην βουλευτοῦ Δράμας, φάκ. 76(1914), ἀρ. βιβλ. εἰς. 3.

63. [IAM-ΓΔΜ]. Ὑδραυλικά ἔργα στίς Σέρρες καί Δράμα (John Monks and Sons Uben and Company. Agents of the Greek Government), φάκ. 23(1923), ἀρ. βιβλ. εἰς. 3.

64. [IAM-ΓΔΜ]. Ἐπαρχίες Δράμας. Πίνακες πληθυσμοῦ περιφέρειας, Δράμας. «Κατάστασις ἐμφαινουσα τό ὄνοματεπώνυμον τῶν ἐργοδοτῶν της καί τό ἐπάγγελμα ὅπερ ἐξασκοῦσι», φάκ. 12(1914), ἀρ. βιβλ. εἰς. 3.

65. [IAM]. Κοινότητες τοῦ Ν. Δράμας τῶν ἐτῶν 1940-1950, φάκ. 1-11, ἀρ. βιβλ. εἰς. 44.

66. [IAM]. Τμήμα Ἐμπορίου τῆς Νομαρχίας Δράμας τῶν ἐτῶν 1945-1956, φάκ. 1-11, ἀρ. βιβλ. εἰς. 46.

67. [IAM]. Ἀστυνομικό Τμήμα Τάξης Κ. Νευροκοπίου. Γραφεῖο Ἀγροτικῆς Ἀσφάλειας (1979-1982), φάκ. 1-5, ἀρ. βιβλ. εἰς. 102.

68. [IAM]. Τέως Διοίκηση Ἀγροφυλακῆς καί Ἀγρονομεῖο Δράμας (1979-1982), ἀρ. βιβλ. εἰς. 94.

69. [IAM]. ΟΑΕΔ. Ὑπηρεσία Ν. Δράμας. Γραφεῖο Ὑποστήριξης, φάκ. 1-3, ἀρ. βιβλ. εἰς. 96.

70. Archives de l'Athos. II. <Publiées sous la direction de Gabriel Millet>. Actes de Kutlumus. Édition diplomatique par Paul Lemerle. Texte-Album, Paris, 1946, 40ο, σ. VI+305, ἰδιαίτ. αρ. 29 (σ. 110-116), αρ. 30 (σ. 116-121), αρ. 38 (σ. 141-145), αρ. 70 (σ. 198-199), Arpen. II (σ. 229-231), IV. C (σ. 234-239), V. A (σ. 240-245), V. B (σ. 246-252), πίν. 17_A, 17_B, 19, 31.

Βλ. και β' έκδοση, Paris, 1988.

Σιγγλιώδες γράμμα του 1640 υπογράφεται από τον μητρ. Φιλίππων-Δράμας Γεράσιμο. Ἐγγραφα σχετικά με τον Ούγκλεση.

71. Archives de l'Athos. III. <Fondées par Gabriel Millet. Publiées par Paul Lemerle>. Actes de Xéropotamou. Édition diplomatique par Jacques Bompai-re. Texte-Album, Paris, 1964, 4ο, σ. XIV+298, ἰδιαίτ. σ. 11, αρ. 18 (σ. 150-152), αρ. 19 (σ. 166-168), αρ. 20 (σ. 168-172), αρ. 21 (σ. 172-175), αρ. 22 (σ. 175-176), πίν. 31, 37-41.

Βλ. και 94, αρ. 28.

Έγγραφα σχετικά με το Λέοντα Καλόγνωμο (1317-1318, 1319, 1320-1321, 1322-1334, 1317-1334).

72. Archives de l'Athos. III. <Fondées par Gabriel Millet. Publiées par Paul Lemerle>. Actes de Dionysiou. Édition diplomatique par Nicolas Oikonomides. Texte-Album. Paris, 1968, 4ο, σ. XI+250, ιδιαίτ. σ. 17, αρ. 33 (σ. 167-170), πίν. 37.

Πατριαρχικό γράμμα του 1477 αναφέρεται σε τοποθεσία που ονομάζεται Μαρίσκη και η οσία διεκδικούνταν από τη μονή της Εικοσιφοίνισσας.

73. Archives de l'Athos IV. <Fondées par Gabriel Millet. Publiées par Paul Lemerle>. Actes d'Ësphigmenou. Édition diplomatique par Jacques Lefort. Texte-Album. Paris, 1973, 4ο, σ. XIV+244, ιδιαίτ. αρ. 14 (σ. 99-109), αρ. 16 (σ. 116-124, ιδιαίτ. σ. 119), αρ. 18 (σ. 126-130, ιδιαίτ. σ. 127), αρ. 19 (σ. 130-134, ιδιαίτ. σ. 132), Appen. C (σ. 191-192, ιδιαίτ. σ. 191), πίν. 14-18. Βλ. και 27 (σ. XV-XVII).

Πρακτικό (1318) του Λέοντα Καλόγνωμου.

74. Archives de l'Athos. VIII. <Fondées par Gabriel Millet. Publiées par Paul Lemerle>. Actes de Lavra. II de 1204 a 1328. Édition diplomatique par Paul Lemerle-André Guillou-Nicolas Svoronos-Denise Papachryssanthou. Paris, 1977, 4ο, σ. XV+316, ιδιαίτ. Appen. VIII (σ. 303-306).

Σιγγιλιάδες γράμμα του 1316 αναφέρει κτήμα του ιερέα Δημήτριου από τη Δράμα που περιήλθε ως μετόχι στη μονή της Λαύρας.

75. Archives de l'Athos. X. <Fondées par Gabriel Millet. Publiées par Paul Lemerle>. Actes de Lavra. III de 1329 a 1500. Édition diplomatique par Paul Lemerle-André Guillou-Nicolas Svoronos-Denise Papachryssanthou. Paris, 1979, 4ο, σ. XVIII+230, ιδιαίτ. αρ. 118 (σ. 1-8), Appen. XI (σ. 201-206).

Χρυσόβουλλος λόγος (1329) του Ανδρόνικου Γ΄ Παλαιολόγου αναφέρει τα μετόχια της μονής στην περιοχή της Δράμας.

76. Archives de l'Athos. XI. <Fondées par Gabriel Millet. Publiées par Paul Lemerle>. Actes de Lavra. IV. Études Historiques-Actes Serbes Complements et Index par Paul Lemerle-André Guillou-Nicolas Svoronos-Denise Papachryssanthou avec la collaboration de Sima Ćirković. Texte et Planches. Paris, 1982, 4ο, s. XIV+413+XVI πίν., ιδιαίτ. σ. 41-45, 104, 133, αρ. 3 (σ. 180-181), πίν. 3. Βλ. και 74.

Κτήμα του ιερέα Δημήτριου από τη Δράμα προσφέρεται στη μονή της Λ. Ο δεσπότης Ούγκλεσης και η σχέση του με το Άγιον Όρος.

77. Archives de l'Athos. XV. <Fondées par Gabriel Millet. Publiées par Paul Lemerle sous le patronage de l'Academie des Inscriptions et Belles-Lettres et de l'Academie d'Athenes>. Actes de Xénophon. Edition diplomatique par Denise Parachryssanthou. Paris, 1986, 4ο, σ. XV+298, ιδιαίτ. σ. 32, αρ. 12 (σ. 119-125).

Βλ. και 26 (αρ. 6), σ. 217.

Πρακτικό του 1318 υπογράφεται από τον προκαθήμενο Δράμας Λέοντα Καλόγνωμο.

78. *Άτσαλος Β.* Τά χειρόγραφα τής 'Ιερᾶς Μονῆς τής Κοσίνιτσας (ἡ Εἰκοσιφοίνισσας) τοῦ Παγγαίου. <Δῆμος Δράμας. 'Ιστορικό 'Αρχεῖο Δράμας-1>. Δράμα, 1990, 8ο, σ. 151.

79. *Βασδραβέλλης Ι.Κ.* 'Ιστορικά ἀρχεῖα Μακεδονίας. Α' 'Αρχεῖον Θεσσαλονίκης 1695-1912. <ΕΜΣ, Μακεδονική βιβλιοθήκη-13>. ανατ. Θεσσαλονίκη, 1952, 8ο, σ. κβ+576, αρ. 61 (σ. 75), αρ. 121 (σ. 158-159), αρ. 141 (σ. 178-179), αρ. 283 (σ. 407-408), αρ. 289 (σ. 415-417), αρ. 362 (σ. 458-459), αρ. 417 (σ. 500-502), κώδ. 223, σ. 141 (σ. 519), κώδ. 245, σ. 87-88 (σ. 546), κώδ. 250, σ. 13-14 (σ. 547), κώδ. 306, σ. 93-94 (σ. 554), κώδ. 314, σ. 179 (σ. 558).

Δράμα, Νευροκόπι, Χωριστή.

80. *Βασδραβέλλης Ι.Κ.* 'Ιστορικά ἀρχεῖα Μακεδονίας. Β'. 'Αρχεῖον Βεροίας-Ναούσης 1598-1886. <ΕΜΣ, Μακεδονική βιβλιοθήκη-19>. Θεσσαλονίκη, 1954, 8ο, σ. κστ+407, ιδιαίτ. αρ. 174 (σ. 151-152), αρ. 202 (σ. 184-185), αρ. 222 (σ. 212), αρ. 239 (σ. 231-232), αρ. 400 (σ. 376-379).

Για το φαινόμενο τής ληστείας (1742) στην περιοχή τής Δράμας. Οι επιστρατεύσεις του 1770 και 1793. Αλλαγή στην εἰσπραξὴ των φόρων (1850).

81. *Βασδραβέλλης Ι.Κ.* Τουρκικά ἔγγραφα περὶ τοῦ Μακεδονικοῦ 'Αγῶνος. <ΕΜΣ, ΙΜΧΑ-19>. Θεσσαλονίκη, 1958, 8ο, σ. ιδ+93, ιδιαίτ. αρ. 7 (σ. 4-5), αρ. 43 (σ. 31-32).

Συμμορίες Βουλγάρων (1907).

82. *Βασδραβέλλης Ι.Κ.* Δύο ἀνέκδοτα Τουρκικά ἔγγραφα προερχόμενα ἐκ τῶν μονῶν τοῦ 'Αγίου Ὁρους Λαύρας καὶ Βατοπεδίου, Μακεδονικά, τ. 12 (1972), σ. 283-295.

Τα μετόχια και τα κτήματα τής Λαύρας στη Δράμα.

83. *Bick J.* Wanderungen griechischer Handschriften, Wiener Studien, τ. 34 (1912), ανατ., New York, 1962, σ. 143-154, ιδιαίτ. σ. 151.

Δύο χειρόγραφοι κώδικες στη Βιέννη ἀπὸ τὴ Δράμα και τὸ Βῶλακα.

84. *Χαμουδόπουλος Μ.Δ.* 'Η Πατριαρχική Μεγάλη του Γένους Σχολή, ΕΑ, έτος Α, τ. 1(1880-1881), τεύχ. 15, σ. 234-238 και τεύχ. 18, σ. 286-292.

Πράξη του 1759 υπέρ της σχολής υπογράφεται και από το μητρ. Φιλίππων και Δράμας. Πατριαρχικό συνοδικό γράμμα του 1766 υπογράφεται από τον Παρθένιο Δράμας.

85. *Χαμουδόπουλος Μ.Δ.* Πατριαρχικά πινακίδες, ΕΑ, έτος Β', τ. 3(1881-1882), τεύχ. 16, σ. 248-255, ιδιαίτ. σ. 252, τεύχ. 19, σ. 239-298, ιδιαίτ. 294, 298, τεύχ. 21, σ. 328-332, ιδιαίτ. σ. 329, 331, 332, τεύχ. 22, σ. 346-349, ιδιαίτ. σ. 347, 348, τεύχ. 23, σ. 360-363, ιδιαίτ. σ. 360, 362, τεύχ. 27, σ. 429-431, ιδιαίτ. σ. 431, τεύχ. 28, σ. 441-444, ιδιαίτ. σ. 443, τεύχ. 30, σ. 479-483, ιδιαίτ. σ. 481, 482, 483, τεύχ. 32, σ. 527-529, ιδιαίτ. σ. 527, τεύχ. 35, σ. 570-574, ιδιαίτ. σ. 571, τεύχ. 36, σ. 589-590, ιδιαίτ. σ. 590, τεύχ. 38, σ. 619-621, ιδιαίτ. σ. 619, 620, τεύχ. 41, σ. 663-670, ιδιαίτ. σ. 668 και τεύχ. 43, σ. 695-698, ιδιαίτ. σ. 697, 698.

'Εγγραφα και πληροφορίες σχετικά με τους μητρ. Δράμας: Κλήμη (1624), Ιωάσαφ, Μελέτιο (1627), Θεόκλητο (1636), Γεράσιμο (1640), Νεόφυτο (1674), Παρθένιο (1766), Γρηγόριο (1783), Διονύσιο (1831), Γερμανό (1830), Νεόφυτο (1835), Αθανάσιο (1842), Μελέτιο (1852), Αγαθάγγελο (1861).

86. *Χαμουδόπουλος Μ.Δ.* Θεραπεία τῶν γραμμάτων ἐν Βοδενοῖς, ΕΑ, έτος Γ, τ. 4(1882-1883), τεύχ. 8, σ. 119-122, ιδιαίτ. σ. 122.

Σιγίλλιο του 1782 υπογράφεται από τον Γρηγόριο Δράμας.

87. *Darrouzès J.* Autres manuscrits originaires de Chypre, REB, τ. 15(1957), σ. 131-168, ιδιαίτ. σ. 143, 168.

Χφφ της Εικοσιφοίνισσας.

88. *Darrouzès J.* Inventaire des épistoliers byzantins du Xe siècle, REB, τ. 18(1960), σ. 109-135, ιδιαίτ. σ. 114-115.

Χφφ της Εικοσιφοίνισσας.

89. *Darrouzès J.* Textes Synodaux Chypriotes, REB, τ. 37(1979), σ. 5-122, ιδιαίτ. σ. 13-14.

Χφφ της Εικοσιφοίνισσας.

90. *Δελιαλής Ν.Π.* Τό πρωτότυπον τῆς διαθήκης τοῦ Ὁσίου Νικάνορος τοῦ Θεσσαλονικέως καί τέσσερα ἄλλα ἀνέκδοτα ἔγγραφα, Μακεδονικά, τ. 9(1969), σ. 243-265, ιδιαίτ. σ. 259-261.

Σιγίλλιο του 1782 υπογράφεται από το μητρ. Δράμας Γρηγόριο.

91. *Ἀρχιμ. Δελικάνης Κ.* Ἐξαρχία Καβάλλας, ΕΑ, έτος ΚΣΤ, τ. 30(1906), τεύχ. 13, σ. 168.

Αναφέρεται σιγιλιώδες γράμμα του πατριάρχη Παρθενίου Δ' (1675-1676), το οποίο παραχωρεί στον πρώην Φιλίππων και Δράμας Γερμανό τις εξαρχίες Ορφανίου και Καβάλας.

92. *Διαμαντής Κ.Α.* Τά περιεχόμενα τῶν Γενικῶν Ἀρχείων τοῦ κράτους. τ. 4 (τμήμα Α'). Μέρος πρώτον. Ἀρχειακά. Μέρος δεύτερον. Κατάλογοι καί εὑρετήρια τῶν συλλογῶν (σειρά Δ'). Ἀθήναι, 1975, 4ο, ἰδιαίτ. σ. 345-349.

Σχετικά με την καταστροφή των αρχείων της Δράμας και των κοινοτήτων του Ν. Δράμας από τους Βούλγαρους στην κατοχή.

93. *Δήμιτσας Μ.Γ.* Ἡ Μακεδονία ἐν λίθοις φθεγγομένοις καί μνημείοις σωζομένοις ἤτοι πνευματικῆ καί ἀρχαιολογικῆ παράστασις τῆς Μακεδονίας. Ἐν συλλογῇ 1409 Ἑλληνικῶν καί 189 Λατινικῶν ἐπιγραφῶν καί ἐν ἀπεικονίσει τῶν σπουδαιότερων καλλιτεχνικῶν μνημείων. Ἀθήνησι, 1896.

Βλ. καί νεότερη ἐκδοσις: *Δήμιτσας Μ.Γ.* Sylloge incriptionum Graecarum et Latinarum Macedoniae. Edidit Margarites G. Demitsas [1896]. Chicago, 1980, 8ο Vol I., σ. μ+586, Vol II, σ. 576-1046, ἰδιαίτ. σ. 780-799, 803, 805-825.

Δράμα καί Δραβήσκος. Ρωμαϊκές ἐπιγραφές ἀπό Δράμα, Δοξάτο, Χωριστή, Προσωτσάνη, Καλαμπάκι, Κουδούνια, Καλαμώνα, Ξηροπόταμο, Μοναστηράκι (ετυμολογία). Εικοσιφοίνισσα (χφ). Τρεῖς ἐπιγραφές ἀπό τὴν Παλαιὰ Μητρόπολη Δράμας.

94. *Dölger F.* Aus den Schatzkammern des Heiligen Berges. 115 Urkunden und 50 Urkundensiegel aus 10 Jahrhunderten. Textband-Tafelband. München, 1948, 4ο, σ. 363, ἰδιαίτ. αρ. 7 (σ. 39-42), αρ. 9 (σ. 43-47), αρ. 28 (σ. 82-83), αρ. 37 (σ. 105-110), αρ. 57 (σ. 156-160), αρ. 58 (σ. 161-162), αρ. 62 (σ. 171-173), αρ. 64 (σ. 177-179), αρ. 65 (σ. 180-184), αρ. 68/9 (σ. 198-202), αρ. 74/77 (σ. 206-209), αρ. 117.3 (σ. 324), αρ. 120 (σ. 328-331), αρ. 121 (σ. 331-332), αρ. 124 (σ. 336-337), αρ. 125 (σ. 337-339), αρ. 126 (σ. 339-340), αρ. 127 (σ. 341), πίν. 7, 9, 28, 37, 57, 58, 62, 64, 65, 68-69, 74-77, 117.3, 120, 121, 124, 125, 126, 127. Βλ. καί 71 αρ. 21 καί 115, αρ. 14 καί 75, αρ. 118.

Ἐγγραφα που ἀναφέρονται σε υπαλλήλους του θέματος Βολερού - Στρυμόνος - Θεσσαλονίκης (11ος-14ος αι.). Χρυσόβουλλο του Δουσάν που ἀναφέρει τα μετόχια του Βατοπεδίου στην περιοχή της Δράμας (1348). Παρακέλευση του Δημήτριου Παλαιολόγου προς τον προκαθήμενο του κάστρου Δράμας, Λέοντα Καλόγνωμο (1322). Ούγκλεσις.

95. *Δουβουινιώτης Κ.Ι.* Αἱ ἐκκλησιαστικαὶ εἰδήσεις τῶν Βραχέων Χρονικῶν τοῦ Σπ. Λάμπρου, ΕΕΒΣ, τ. 11(1935), σ. 3-15, ἰδιαίτ. σ. 5.

Κώδικας ἀπό τὴ μονή τῆς Εικοσιφοίνισσας δίνει τον ἀκριβή χρόνο θανάτου του Πατριάρχη Ματθαίου Α'.

96. *Πρ. Λεοντοπόλεως Ἐδστρατιάδης Σ.* Ἱστορικὰ μνημεῖα τοῦ Ἁθῶ, Ἑλληνικά, τ. 2(1929), σ. 333-384, ἰδιαίτ. σ. 353-356, 367, 368, 373 καί τ. 3(1930), σ.

45-68, ιδιαίτ. σ. 48, 49, 57, 66.
Βλ. και 75.

Στον κώδικα Β' της Μεγίστης Λαύρας σώζεται χρυσόβουλλος λόγος του Ανδρόνικου Παλαιολόγου, που αναφέρεται στα μετόχια της Αγ. Παρασκευής, του Αγ. Νικολάου και της Οδηγήτριας που βρίσκονται στην περιοχή της Δράμας. Σιγίλλιο του 1574 υπογράφεται από τους μητρ. Δράμας Νεόφυτο και Νευροκοπίου Ιωάσαφ· σιγίλλιο του 1783 υπογράφεται από το Γρηγόριο Δράμας.

97. Γεδεών Μ.Ι. 'Ανέκδοτα σημειώματα περί τῶν Πατριαρχῶν 'Ανθίμου Β'. Διονυσίου Γ', 'Ιερεμίου Γ', ΕΑ, ἔτος Β', τ. 3(1881-1882), τεύχ. 37, σ. 601-607, ιδιαίτ. σ. 602, 603, 604.

Επικύρωση της ένωσης των μητρ. Φιλίππων και Δράμας (1623). Ένωση μητρ. Φιλίππων-Δράμας και Ζιχνών-Νευροκοπίου (1663). Μητρ. Δράμας και Ζιχνών Γερμανός (1663).

98. Γεδεών Μ.Ι. Φαναριώτικα ὑπομνήματα, ΕΑ, ἔτος Γ', τ. 4(1882-1883), τεύχ. 25, σ. 372-379, ιδιαίτ. σ. 375.

Αναφέρεται επιστολή του Φιλίππων και Δράμας Παχώμιου (1691) προς το Μανουήλ Καρσοφόλλη.

99. Γεδεών Μ.Ι. Χρονικά τοῦ Πατριαρχικοῦ οἴκου καί τοῦ ναοῦ, ΕΑ, ἔτος Δ, τ. 5(1883-1884), τεύχ. 35, σ. 512-517, ιδιαίτ. σ. 516, σημ. 131 και τεύχ. 37, σ. 546-556, ιδιαίτ. σ. 554-555.
Βλ. και 147, 175.

Σημείωμα του Ησαΐα σχετικά με χρηματική εισφορά της αρχιεπισκοπής Δράμας.

100. Γεδεών (1324) Μ.Ι. Τό κήρυγμα τοῦ Θείου Λόγου ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ τῶν Κάτω Χωρῶν, ΕΑ, ἔτος Η, τ. 12(1887-1888), τεύχ. 25, σ. 198-203, ιδιαίτ. σ. 202.

Έγγραφο του 1836 υπογράφεται από το Νεόφυτο Δράμας.

101. Γεδεών Μ.Ι. 'Ο ἀρχαιότερος κώδηξ τοῦ 'Εθνικοῦ Ταμείου, ΕΑ, ἔτος Ι, τ. 14(1890), τεύχ. 20, σ. 154-158, ιδιαίτ. σ. 156, 157.

Καλλίνικος Φιλίππων-Δράμας, μέλος της συνδιοικούσης συνόδου παρά τω Πατριάρχει (1747-1748, 1754-1755).

102. Γεδεών Μ.Ι. Πατριαρχικοί πίνακες. Ειδήσεις ιστορικά βιογραφικά περί τῶν Πατριαρχῶν Κωνσταντινουπόλεως ἀπό 'Ανδρέου τοῦ Πρωτοκλήτου μέχρις 'Ιωακείμ Γ' τοῦ ἀπό Θεσσαλονίκης. 36-1884. 'Εν Κωνσταντινουπόλει, [1890], 8ο, σ. 724, ιδιαίτ. σ. 416, 418, 426, 428, 434-435, 482-483, 484, 486, 490-494, 517, 520, 521, 550, 553, 555, 584, 588, 590, 613, 695, 708, 717.

Μητρ. Δράμας (14ος-19ος αι.). Εικοσιφοίνισσα (15ος αι.).

103. *Γεδεών Μ.Ι.* Ἐγγραφοὶ λίθοι καὶ κεράμια. ἀνάτ. τῆς ΕΑ. Ἐν Κωνσταντινουπόλει, 1892, 8ο, σ. 96ζ -ροστ, ἰδιαίτ. σ. 76, ρνε.

Ἐγκύκλιος τοῦ 1679 υπογράφεται ἀπὸ τὸ Φιλόθεο Νευροκόπιου. Μελέτιος Δράμας (1861).

104. *Γεδεών Μ.Ι.* Παιδεία καὶ πτωχεία παρ' ἡμῖν κατὰ τοὺς τελευταίους αἰῶνας. Ἐν Κωνσταντινουπόλει, 1893, 8ο, σ. 78, ἰδιαίτ. σ. 58.

Ὁ Δράμας Γρηγόριος υπογράφει πατριαρχικὸ γράμμα τοῦ 1786.

105. *Γεδεών Μ.Ι.* Ἐγγραφα πατριαρχικά καὶ συνοδικὰ περὶ τοῦ Βουλγαρικοῦ ζητήματος (1852-1873). Ἐν Κωνσταντινουπόλει, 1908, 8ο, σ. υστ+588, ἰδιαίτ. σ. 104-111, 118-125, 158-184, 224-226, 226-228, 247-249, 253-256, 270-271, 276-299, 360-366, 367-376, 377-381, 387-391, 483-484.

106. *Γεδεών Μ.Ι.* Ἐπίσημα γράμματα Τουρκικὰ ἀναφερόμενα εἰς τὰ ἐκκλησιαστικά ἡμῶν δίκαια. Ἐν Κωνσταντινουπόλει, 1910, 8ο, σ. η+9-136, ἰδιαίτ. σ. 9-14, 65-75.

Βεράτιο τοῦ Διονυσίου Γ' τοῦ Βαρδαλή (1662) ἀναφέρει τὴν ἀναγνώρισή του ὡς πατριάρχη ἀπὸ τὸ μητρ. Δράμας. Ὅμοια, βεράτιο τοῦ πατριάρχη Ἰωακείμ Γ' (1901).

107. *Γεδεών Μ.Ι.* Πατριαρχικαὶ ἐφημερίδες. Εἰδήσεις ἐκ τῆς ἡμετέρας ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας. 1500-1913. Ἐν Ἀθήναις, [1936], 8ο, σ. 527, ἰδιαίτ. σ. 48, 54, 89, 123, 138, 139, 140, 143-145, 147-152, 168-171, 248-250, 284, 290, 302-308, 329, 401, 416, 508.

Πληροφορίες γιὰ τὴ μητρόπολη καὶ τοὺς μητροπολίτες τῆς Δράμας καὶ τοῦ Νευροκοπίου ἀπὸ τὸ 1389 μέχρι τὸ 1930. Ὁ μοναχὸς τῆς Εἰκοσιφοίνισσας Θεοφάνης τὸ 1602 ἐκλέγεται μητρ. Σερρών.

108. *Γεννάδιος Μητρ.* Ἡλιουπόλεως. Μία ἄγνωστος περιπέτεια τοῦ ἔθνομάρτυρος Γρηγορίου τοῦ Ε'. Ἐν ἀνέκδοτον γράμμα τοῦ, ΕΕΒΣ, τ. 19(1949), σ. 229-234, ἰδιαίτ. σ. 231, 233-234.

Ὁ Γρηγόριος Ε', τὸ 1799, ὅταν παύθηκε ἀπὸ τὸν πατριαρχικὸ θρόνον ἐξορίστηκε στὴ Δράμα.

109. *Γερασίμου Μοναχοῦ Μικραγιαννανίτου.* Κατάλογος χειρογράφων κωδίκων τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Κυριακοῦ τῆς κατὰ τὸ Ἀγιώνυμον Ὄρος τοῦ Ἀθω Ἱερᾶς καὶ Μεγαλωνύμου Σκίτης τῆς Ἀγίας Θεομήτορος Ἄννης, ΕΕΒΣ, τ. 29(1959), σ. 87-152, ἰδιαίτ. σ. 99-102.

Τὰ ἔγγραφα 33 (σ. 92), 42 (σ. 120) καὶ 43 (σ. 121) του, κωδ. 84.3 υπογράφονται τὰ δύο πρῶτα, ἀπὸ τὸ μητρ. Φιλίππων καὶ Δράμας Καλλίνικο, καὶ τὸ τελευταῖο ἀπὸ τὸ μητρ. Δράμας Γρηγόριο.

110. *Γιαννακοῦρος Ι.Π.* Δύο ἀνέκδοτα πατριαρχικά σιγίλλια, Ἑλληνικά, τ. 9(1936), σ. 69-84.

Σιγίλλια του 1781 υπογράφονται από το μητρ. Δράμας Γρηγόριο.

111. Γκίνης Δ. Κατάλογοι Ἑλληνικῶν κωδίκων ἐν Ἑλλάδι καὶ Ἀνατολῇ, ΕΕΒΣ, τ. 11(1935), σ. 361-382, ιδιαίτ. σ. 369.

Βιβλιογραφία σχετική με τα χφφ της μονῆς της Εικοσιφοίνισσας και τους κώδικες της Τσατάλτζας (Χωριστής).

112. Γκλαβίνας Α. Ἀρχιερεῖς Κασσανδρείας, Μακεδονικά, τ. 22(1982), σ. 222-258, ιδιαίτ. σ. 234.

Υπόμνημα εκλογῆς του Αβέρκιου ὡς μητρ. Φιλίππων και Δράμας.

113. Γκλαβίνας Α.Θ. Σημειώματα περὶ τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Εἰκοσιφοίνισσης. Μνήμη Μητροπολίτου Ἰκονίου Ἰακώβου. Ἐν Ἀθήναις, 1984, ιδιαίτ. σ. 97-115.

Βιβλιογραφία που αφορά τα ἔγγραφα και την ιστορία της μονῆς. Δημοσιεύονται δύο ἀνέκδοτα πατριαρχικά ἔγγραφα του 1700 και 1858.

114. Γκλαβίνας Α.Θ. Ἀνέκδοτα ἔγγραφα γιὰ τό μοναστήρι τῆς Εἰκοσιφοίνισσας. <Α.Π.Θ., ΕΕΘΣ, τ. 29, ἀνάτ.>. Θεσσαλονίκη, 1988, σ. 87-102.

Δημοσιεύονται τέσσερα ἔγγραφα του Πατριάρχου Αγαθαγγέλου Α' (1828), ἓνα του Πατριάρχου Γρηγορίου ΣΤ' (1837) και ἓνα του Πατριάρχου Γερμανοῦ Δ' (1853).

115. Γούδας Μ. Βυζαντινά ἔγγραφα τῆς ἐν Ἀθῶ Ἱερᾶς Μονῆς Βατοπεδίου, ΕΕΒΣ, τ. 3(1926), σ. 113-134, ιδιαίτ. ἀρ. 4 (σ. 128-131), ἀρ. 5 (σ. 131-132), ἀρ. 6 (σ. 132-133), ἀρ. 7 (σ. 133-134), και τ. 4(1927), σ. 211-248, ιδιαίτ. ἀρ. 14 (σ. 234-237).

Βλ. και 94, ἀρ. 125.

Με μια σειρά προσταγμάτων του Αλέξιου Α' Κομνηνοῦ η μονή των Αγ. Αναργύρων Δράμας προσαρτάται στο Βατοπέδι ὡς μετόχι. Σε χρυσόβουλλο λόγου του 1348 ο Στέφανος Δουσάν παραχωρεῖ το μετόχι των Αγ. Αναργύρων στη μονή Βατοπεδίου.

116. Gouillard J. Quatre procès de mystiques à Byzance (Vers 960-1143). Inspiration et autorité, REB, τ. 36(1978), σ. 5-81. ιδιαίτ. σ. 8, 70, 78).

Χφφ της Εικοσιφοίνισσας.

117. Γριτσόπουλος Τ. Α. Πατριαρχικά γράμματα ὑπὲρ τῆς μονῆς τοῦ Φιλοσόφου, ΕΕΒΣ, τ. 26 (1956), σ. 198-230, ιδιαίτ. ἀρ. 2 (σ. 211-217), ἀρ. 3 (σ. 217-221), ἀρ. 4 (σ. 222-224).

Τα δύο σιγίλλια, που εκδίδει ο Πατριάρχης Κων/πόλεως Κύριλλος το 1624, καθώς και το σιγίλλιο του πατριάρχου Γαβριήλ Δ' το 1785 υπογράφονται ἀντίστοιχα, τα δύο πρώτα ἀπὸ το μητρ. Φιλίππων και Δράμας Κλήμη, και το τρίτο ἀπὸ το μητρ. Δράμας Γρηγόριο.

118. *Γριτσόπουλος Τ.Α.* Σημειώσεις σχετικά με την ιστορία των κατά τον ΙΖ' κυρίως αιώνα εκκλησιών Φιλίππων, Δράμας, Ζιχνών και Νευροκοπίου. Β' ΣΚ, σ. 89-140.

Βλ. και 54, και 158, αρ. 4.49.

Μητροπολίτες Δράμας, Φιλίππων-Δράμας, Νευροκοπίου, Ζιχνών-Νευροκοπίου, με βάση έγγραφα του 17ου αι.

119. *Guilland R.* Études sur l'histoire administrative de l'empire Byzantin. Le curopalaie, Βυζαντινά, τ. 2(1970), σ. 185-249, ιδιαίτ. σ. 208-209.

Επιγραφή του 1145 που πιθανόν προέρχεται από τη Μητρόπολη Δράμας μνημονεύει το όνομα του κουροπαλάτη Αλέξιου Μανιάκη.

120. *Guillou A.* Les archives de Saint-Jean-Prodrôme sur le mont Ménécée. <Bibliothèque byzantine publiée sous la direction de Paul Lemerle. Documents-3>. Paris, 1955, 4ο, σ. 219+πίν., ιδιαίτ. σ. 19, 23, 25, 27, 30, 31, 34, αρ. 5 (σ. 46-48), αρ. 6 (σ. 48-49), αρ. 7 (σ. 50-51), αρ. 9 (σ. 53-66), αρ. 10 (σ. 56-59), αρ. 11 (σ. 59-61), αρ. 16 (σ. 67-70), αρ. 19 (σ. 74-76), αρ. 20 (σ. 77-78), αρ. 23 (σ. 84-86), αρ. 30 (σ. 100-103), αρ. 31 (σ. 104-106), αρ. 33 (σ. 108-110), αρ. 35 (σ. 114-118), αρ. 37 (σ. 120-122), αρ. 39 (σ. 124-131), αρ. 41 (σ. 133), αρ. 42 (σ. 134-135), Appen. IV (σ. 180-181), V (σ. 182-183), VIII (ιδιαίτ. σ. 192, 193), IX (σ. 196).

Βλ. και βιβλιοκρισία από το Στ. Κυριακίδη στα Μακεδονικά, τ. 4(1955-1960), σ. 610-614.

Πληροφορίες για την περιοχή της Δράμας από τον 14ο αι. - 17ο αι.

121. *Halkin F.* Un fragment palimpseste du manuscrit 23 de Kosinitza retrouvé à Bruxelles, AB, τ. 85(1967), σ. 458-459.

122. *Halkin F.* Le Ms.Suppl.Grec 189 de Vienne provient de Kosinitza. AB, τ. 91(1973), σ. 76.

123. *Halkin F.* Un Manuscrit Grec de Kosinitza retrouvé à Amsterdam?, AB, τ. 91 (1973), σ. 104.

124. *Ίωάννης ό Εδγενικός.* Ἐπιτάφιον τῷ αἰθεντοπούλῳ. Ἐκδιδόμενον ὑπό Em. Legrand, ΔΙΕΕΕ, τ. 1 (1883), σ. 455-458.

Βλ. και 173.

Αναφέρεται η οικογένεια των Τζαμπλακώνων, που κάποια μέλη της σχετίζονται με την περιοχή της Δράμας.

125. *Καδός Σ.Ν.* Σημειώματα χειρογράφων των μονῶν τοῦ Ἁγίου Ὀρους, Βυζαντινά, τ. 14(1988), σ. 307-382, ιδιαίτ. σ. 318.

βλ. και 138.

χφ 53 Ξηροποτάμου.

126. Κακουλίδη-Πάνου Ε. Νεόφυτος Ναυπάκτου και Ἄρτης χρονολογικά, Ἑλληνικά, τ. 27(1974), σ. 390-392.

βλ. και 136.

Από ενθύμηση του χφ 257 της μονής της Εικοσιφοίνισσας μαθαίνουμε πως ο Νεόφυτος επισκέφθηκε τη μονή το 1726. Στο χφ XXV C 9(605) της Πάργας, που ταυτίζεται με τον «κώδικα» της μονής Προδρόμου Σερρών, έχουμε σημείωμα σχετικό με τη μονή της Εικοσιφοίνισσας.

127. Καλινδέρης Μ.Α. Ὁ κώδιξ τῆς μητροπόλεως Σισανίου καί Σιατιστής (1686-). <ΕΜΣ, Μακεδονική Βιβλιοθήκη-42>. Θεσσαλονίκη, 1974, 8ο, σ. 151+XVII πίν., ιδιαιτ. αρ. 16 (σ. 24-25), αρ. 53 (σ. 68-70), αρ. 100 (σ. 109-111).

Σιατιστινός αφιερώνει το σπίτι που κατέχει στη Δράμα στα Ιεροσόλυμα. Δωρεές Σιατιστινών στην Εικοσιφοίνισσα.

128. Κανατσούλης Δ. Μακεδονική Προσωπογραφία, Μακεδονικά, τ. 7(1966-1967), σ. 158-199, ιδιαιτ. σ. 161, 164, 183, 199.

Ρωμαϊκές επιγραφές από το Δοξάτο, τη Δράμα, το Κ. Νευροκόπι και την Προσωσάνη.

129. Καφταντζής Γ.Β. Ἱστορία τῆς πόλεως Σερρών καί τῆς περιφέρειας της ἀπό τοὺς προϊστορικούς χρόνους μέχρι σήμερα. τ. 1 Μῦθοι-Ἐπιγραφές-Νομίματα. Ἀθήναι, 1967, 8ο, σ. 495, ιδιαιτ. σ. 20, 33, 37, 38, 59-60, 61, 144, 164, 168, 173, 206-209, 216, 218-219, 230, 238-239, 242, 243, 244-245, 256-257, 258-277, 8ο, και τ. 2 Γεωλογία-Γεωγραφία-Ἱστορική Γεωγραφία-Προϊστορικοί καί πρῶτοι Ἱστορικοί χρόνοι. Μακεδονική καί Ρωμαϊκή περίοδος. Σέρρες, 1972, 8ο, σ. 351+χάρτ., ιδιαιτ. σ. 12, 14, 15, 16, 27, 30, 32, 33, 34, 35, 36, 37-38, 39, 40-42, 52, 56-59, 61, 62, 64, 65, 66, 71, 72, 75, 81, 86, 88, 93, 96, 99, 100, 102, 103, 108, 109, 110, 111, 114, 115, 120-122, 127, 131, 141, 148, 152, 154, 155, 157, 162, 163, 174, 185-187, 188, 189-191, 201, 211, 212, 215, 217, 219-223, 225, 227, 229-232, 237, 240, 247, 256, 266, 269, 274, 275, 280, 283-285, 320.

Ο μητρ. Νευροκοπίου Θεοδάρητος συνθέτει ἐπίγραμμα που βρίσκεται σε αναβρυτήριο της μονής Προδρόμου Σερρών. Μητρ. Φιλίππων και Δράμας Κλήμης. Εικοσιφοίνισσα (επιγραφές, χφφ, κειμήλια)· επιγραφές του 19ου αι. στο μετόχι της, Παναγία η Λιόκαλη. Η ονομασία «Εικοσιφοίνισσα» βιβλιογραφία για τη μονή. Οι Ἡδωνες (χώρα-βασίλεις). Δράμα και Δραβήσκος. Προϊστορικός οικισμός Φωτολίβους.

130. Καφταντζής Γ. Ἡ Σερραϊκή Χρονογραφία τοῦ Παπασυναδινοῦ με ἐισαγωγή καί σχόλια. ἀνάτ. τ. 9 τῶν Σερραϊκῶν Χρονικῶν». <Ἱστορική καί Λαογραφική Ἑταιρεία Σερρῶν-Μελενίκου>. Ἀθήναι, 1982, 8ο, σ. 128, ιδιαιτ. σ. 18, 23-24, 29, 34, 101, 116-117.

Βλ. και νέα έκδοση με τίτλο, 'Η Σερραϊκή Χρονογραφία του Παπασυναδινού, Σέρρες, 1989, 8ο, σ. 175, ιδιαίτ. σ. 23-24, 28, 92, 158-161.

Ο Θεοφάνης, αδελφός του μητρ. Δράμας Αθανάσιου, χειροτονήθηκε μητρ. Σερρών στην Εικοσιφοίνισσα (1603). Ο θρύλος για το κτίσιμο της Εικοσιφοίνισσας.

131. *Καραθανάσης Α.Ε.* 'Αρχειακές πηγές για την ιστορία της Καβάλας και ο φάκελος Cavalla των Archives Nationales της Γαλλίας, Β' ΣΚ, σ. 159-166, ιδιαίτ. σ. 162.

Για το αρχείο της μητρόπολης Νευροκοπίου (1870-1910).

132. *Κνήτης Χ.* Συμβολαί εις την ιστορίαν της επισκοπής Μεθώνης, ΕΑ, έτος Α-ΛΑ, τ. 34(1910), τεύχ. 40, σ. 319-322.

Πατριαρχικό σιγίλλιο του 1622 υπογράφεται από το μητρ. Φιλίππων και Δράμας Κλήμη.

133. Κώδιξ της έν Βησσοτσάνη 'Ιερῶς 'Εκκλησίας του 'Αγίου Γεωργίου καθιερωθείς πρός τό καταγράφεσθαι ἐπ' αὐτῷ τοὺς ἐτησίους ἰσολογισμοὺς τῆς 'Εκκλησίας (...). 'Εν Βησσοτσάνη τῇ 2 Φεβρουαρίου, 1906, folio, σ. 95.

Οι καταγραφές φτάνουν ως το Μάρτιο του 1935.

134. Κώδιξ τῆς 'Ελληνικῆς 'Ορθοδόξου Κοινότητος Τσιατάλτζιας, folio.

135. *Κουγέας Σ.* [Χειρόγραφα τῆς Εικοσιφοίνισσας], ΕΕΒΣ, τ. 12(1936), σ. 530-531.

Η αρπαγή των χφφ της μονῆς από τους Βουλγάρους.

136. *Λάμπρος Σ.* 'Ενθυμήσεων ἤτοι χρονικῶν σημειωμάτων συλλογή πρώτη (ἀρ. 1-562), ΝΕ, τ. 7(1910), σ. 113-313, ιδιαίτ. σ. 152, 156, 159, 186, 217, 219, 225, 245.

Βλ. και 126.

Σημειώματα από τους κώδικες 56, 69, 154, 257, 265, 310 και 357 της Εικοσιφοίνισσας.

137. *Λάμπρος Σ.* 'Υπόμνημα περί τῶν 'Ελληνικῶν χωρῶν καί 'Εκκλησιῶν κατά τόν δέκατον πέμπτον αἰῶνα, ΝΕ, τ. 7(1910), σ. 360-371, ιδιαίτ. σ. 364, 371.

Στον κώδικα 18298 της Βασιλ. Βιβλιοθ. του Μονάχου καταγράφεται η μητρ. Δράμας στο όνομα Trachmis.

138. *Λάμπρος Σ.* Γράμμα σιγιλλιῶδες τῆς ἱερῶς μονῆς Κοσινίτζης, ΝΕ, τ. 10(1913), σ. 135-137.

Βλ. και 125.

Σιγίλλιο του 1544 στο χφ αρ. 53 της μονής Ξηροποτάμου.

139. *Λάμπρος Σ.* Δύο πατριαρχικά σιγίλλια ανέκδοτα, NE, τ. 12(1915), σ. 348-357, ιδιαίτ. σ. 351-353, 354-357.

Δύο σιγίλλια του 1620 και 1753 υπογράφονται αντίστοιχα από τους μητρ. Φιλίππων και Δράμας Κλήμη και Επιφάνιο.

140. *Λάμπρος Σ.* Κατάλογος τῶν ἐν τῇ Βιβλιοθήκῃ τῆς Ἱερᾶς Μονῆς τῆς Εἰκοσιφοινίσσης εὗρισκομένων βιβλίων εἰς μεμβράναν, χειρόγραφα, χαρτί καὶ εἰς τύπον, NE, τ. 17(1923), Σόμμικτα, σ. 306-311.

141. *Laurent V.* Les bulles metriques dans la sigillographie Byzantine (suite des pages 191-228 et 321-360 du IVe volume), Ἑλληνικά, τ. 5(1932), σ. 137-174, ιδιαίτ. σ. 164-165.

Προκαθήμενος Δράμας στο α' τέταρτο του 14ου αι. είναι ο Λέων ο Καλόγνωμος.

142. *Λαυριώτης Α.* Ἀνέκδοτα σιγίλλια, ΕΑ, ἔτος IB, τ. 16(1892-1893), τεύχ. 44, σ. 356, καὶ ἔτος ΙΓ, τ. 17(1893-1894), τεύχ. 8, σ. 62-63, ιδιαίτ. σ. 63.

Ο Δράμας Ιγνάτιος καὶ ο Νευροκόπου Ιωάσαφ υπογράφουν συνοδικό γράμμα του 1574. Επιστολή του 1773 υπογράφεται ἀπὸ το Γρηγόριο Δράμας.

143. *Μακαρόνας Χ.Ι.* Χρονικά Ἀρχαιολογικά. Ἀνασκαφαί, ἔρευναι καὶ τυχαῖα εὗρήματα ἐν Μακεδονίᾳ καὶ Θράκῃ κατὰ τὰ ἔτη 1940-1950, Μακεδονικά, τ. 2(1941-1952), σ. 590-672, ιδιαίτ. σ. 650.

Στους Ποταμούς βρέθηκε αγγεῖο που περιείχε ἓνα ρωμαϊκό καὶ τρία βυζαντινά νομίσματα.

144. *Μαλέτσκου Α.Μ.* Ἡ ἐν τῇ νήσῳ Πριγκιπήῳ ἱερά μονή Ἀγίου Γεωργίου τοῦ Κουδουνᾶ, ΕΕΒΣ, τ. 16(1940), σ. 281-314, ιδιαίτ. σ. 293-296.

Σιγιλλιώδες γράμμα του Πατριάρχη Γαβριήλ Δ' υπογράφεται καὶ ἀπὸ το μητρ. Δράμας Γρηγόριο.

145. *Μαμώνη Κ.* Μάρκος ὁ Εὐγενικός. Βίος καὶ ἔργον. Μελέτη γραμματολογική. Ἀθῆναι, 1954, 8ο, σ. 89, ιδιαίτ. σ. 45, 47, 74-76, 82.

Βλ. καὶ α' δημοσίευση στο περ. Θεολογία, τ. 25(1954), σ. 377-404 καὶ 521-575, ιδιαίτ. σ. 533-534, 535, 561, 562-563, 569.

Βλ. καὶ 185.

Ο κωδ. 192 τῆς Εἰκοσιφοίνισσας ἀποδίδεται στον Μάρκο τον Ευγενικό. Το χφ 265 τῆς ἰδίας μονῆς ἀναφέρει το θάνατο του Δημήτριου Λεοντάρη.

146. *Mercati G. Scritti d' Isidoro il cardinale Ruteno e codici a lui appartenuti che si conservano nella Biblioteca Apostolica Vaticana. Roma. Biblioteca Apo-*

stolica Vaticana, Studi e Testi, τ. 46(1926), σ. 176, ιδιαίτ. σ. 24, 36, 164-165.

Αίθριου Τζαμπλάκων από τη Δράμα. Ο Δράμας Δοσίθεος έξαρχος Θάσου (1440).

147. *Miklosich F.-Müller I.* Acta Patriarchatus Constantinopolitani MCCCXV-MCCCCII e codicibus manuscriptis bibliothecae Palatinae Vindobonensis. Tomus Prior, Vindobonae, 1860, 8ο, σ. VIII+607, ιδιαίτ. αρ. 9 (σ. 17-18), αρ. 37 (σ. 68-69), αρ. 60 (σ. 126-129), αρ. 67 (σ. 146-148), αρ. 68 (σ. 148-149), αρ. 101 (σ. 228-230), αρ. 106 (σ. 235-237), αρ. 300 (σ. 553-600), αρ. 304 (σ. 558-560), αρ. 306 (σ. 560-564).

Βλ. και 99, 175.

Ενωδικά γράμματα σχετικά με την αρχιεπισκοπή-μητρόπολη Δράμας κατά το 14ο αι.

148. *Miklosich F.-Müller I.* Acta Patriarchatus Constantinopolitani MCCCXV-MCCCCII e codicibus manuscriptis bibliothecae Palatinae Vindobonensis. Tomus Posterior, Vindobonae, 1862, 8ο, σ. 68, ιδιαίτ. αρ. 402 (σ. 115), αρ. 404 (σ. 116-129), αρ. 406 (σ. 131-133), αρ. 409 (σ. 135-137), αρ. 417 (σ. 142-147), αρ. 418 (σ. 147-148), αρ. 419 (σ. 148-150), αρ. 480 (σ. 234), αρ. 486 (σ. 240-241).

Έγγραφα σχετικά με τη μητρ. Δράμας (τέλη 14ου αι. - μητρ. Ιωάσαφ). Έγγραφα του 1395 αναφέρονται στην αντιδικία των μονών της Εικοσιφοίνισσας και του Βατοπεδίου σχετικά με υδρόμυλο της Εικ. κοντά στον Πάνακα ποταμό.

149. *Nowack G.* Un manuscrit hagiographique de l'ancien fonds du monastère du Prodrome (Serrès). Le code Athenes, Bibl. Nat. 2560, REB, τ. 16(1958), σ. 143-157, ιδιαίτ. σ. 143.

Σχετικά με τα χφ των μονών της Εικοσιφοίνισσας και του Προδρόμου (Σέρρες) που επιστράφηκαν το 1924 από τους Βουλγάρους στην Ελλάδα.

150. *Olivier J.M.* Un manuscrit de Kosinitza retrouvé à Prague?, ByzSlav, τ. 35 (1974), σ. 188.

Χειρόγραφο που βρέθηκε στην Πράγα πιθανολογείται πως είναι το χφ 22 της Εικοσιφοίνισσας.

151. *Olivier J.M.* `A propos d'un manuscrit de Kosinitza conservé à Sofia, ByzSlav, τ. 48(1987), σ. 201-202.

χφ 101.

152. *Παΐζη-΄Αποστολοπούλου Μ.* `Ανεπίσημα άπό τό Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως. Παρασχέδια και μαρτυρίες τοῦ 1476. <`Εθνικό ΄Ιδρυμα ΄Ερευνών. Κέντρο Νεοελληνικών ΄Ερευνών-36. Θεσμοί και ΄Ιδεολογία στη νεοελληνική κοινωνία>. `Αθήνα, 1988, 8ο, σ. 119, ιδιαίτ. σ. 33, 74, 101.

Πράξη του 1477 υπέρ της μονής της Εικοσιφοίνισσας. Χφφ Εικοσιφοίνισσης.

153. Παπαδόπουλος-Κεραμέυς Α. Ἐκθεσις παλαιογραφικῶν καὶ φιλολογικῶν ἐρευνῶν ἐν Θράκῃ καὶ Μακεδονίᾳ γενομένων κατὰ τό ἔτος 1885 διὰ τήν «Μαυρογορδάτειον Βιβλιοθήκην», ΕΦΣ, Παράρτημα τοῦ τ. 17. Ἐν Κωνσταντινουπόλει, 1886, σ. 11-64.

Ἡ βιβλιοθήκη καὶ τα χφφ τῆς μονῆς τῆς Εικοσιφοίνισσας (αναλυτικὴ περιγραφή).

154. Παπαδόπουλος-Κεραμέυς Α. Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη ἤτοι κατάλογος τῶν ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τοῦ ἀγιωτάτου ἀποστολικοῦ τε καὶ καθολικοῦ ὀρθοδόξου πατριαρχικοῦ θρόνου τῶν Ἱεροσολύμων καὶ πάσης Παλαιστίνης ἀποκειμένων Ἑλληνικῶν κωδίκων. τ. 1. [Πετρούπολη], 1891, ἀνάτ. Bruxelles, 1963, 8ο, σ. θ+622, ἰδιαίτ. αρ. 276.15 (σ. 335-336), αρ. 276.153 (σ. 352), αρ. 487.13 (σ. 442), αρ. 487.20 (σ. 444).

Βλ. καὶ Σακκελίων Ι. Διονυσίου Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως καὶ Νεκταρίου πρώην Ἱεροσολύμων ἔγγραφα, ΕΑ, ἔτος Α, τ. 2 (1881), τεύχ. 5, σ. 86-91.

Ἐπιστολές ὅπου σώζονται οἱ υπογραφές τῶν μητρ. Φιλίππων καὶ Δράμας Γερμανοῦ (1672), Αντωνίου (1682) καὶ Γρηγορίου (1700). Πράξη καθαίρεσης τοῦ μητρ. Φιλίππων καὶ Δράμας Αντωνίου (1682). Ἐκλογή τοῦ Γρηγορίου (1692) στη θέση τοῦ παραιτηθέντα Μελετίου.

155. Παπαδόπουλος-Κεραμέυς Α. Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη ἤτοι κατάλογος τῶν ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τοῦ ἀγιωτάτου ἀποστολικοῦ τε καὶ καθολικοῦ ὀρθοδόξου πατριαρχικοῦ θρόνου τῶν Ἱεροσολύμων καὶ πάσης Παλαιστίνης ἀποκειμένων Ἑλληνικῶν κωδίκων. τ. 2. [Πετρούπολη], 1894, ανατ., Bruxelles, 1963, 8ο, σ. β+894, ἰδιαίτ. σ. 590.

Βλ. καὶ 153.

Αυτόγραφο τοῦ Ἀγαπίου Λάνδου ὑπάρχει καὶ στὴν Εικοσιφοίνισσα.

156. Παπαδόπουλος-Κεραμέυς Α. Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς σταχυολογίας ἢ συλλογὴ ἀνεκδότων καὶ σπανίων Ἑλληνικῶν συγγραφῶν περὶ τῶν κατὰ τήν Ἐῶν ὀρθοδόξων ἐκκλησιῶν καὶ μάλιστα τῆς τῶν Παλαιστινῶν. τ. 3. [Πετρούπολη], 1897, ανατ., Bruxelles, 1963, 8ο, σ. στ+585, ἰδιαίτ. σ. 344.

Ὁ Προκόπιος Ναζιανζηνός σε ἔμμετρο στιχοῦργημά τοῦ αναφέρει τὸ μητρ. Δράμας Ἰωσήφ Δαλιβήρη.

157. Παπαδόπουλος-Κεραμέυς Α. Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς σταχυολογίας ἢ συλλογὴ ἀνεκδότων καὶ σπανίων Ἑλληνικῶν συγγραφῶν περὶ τῶν κατὰ τήν Ἐῶν ὀρθοδόξων ἐκκλησιῶν καὶ μάλιστα τῆς τῶν Παλαιστινῶν. τ. 4. [Πετρούπολη], 1897, ανατ., Bruxelles, 1963, 8ο, σ. ια+613, ἰδιαίτ. αρ. 23 (σ. 92-93), αρ. 30 (σ. 106-107), αρ. 31 (σ. 107-108), αρ. 32 (σ. 108-109), αρ. 33 (σ.

109-113), αρ. 34 (σ. 113-114), αρ. 35 (σ. 114-117), αρ. 36 (σ. 117-118).
 Βλ. και 54, αρ. 14, 15, 85, 89.

Πράξη εκλογής του 1620 υπογράφεται και από τον Φιλίππων και Δράμας Κλήμη. Εικοσιφοί-
 νισσα (κώδικας I).

158. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς Α. 'Ιεροσολυμιτική Βιβλιοθήκη ήτοι κατάλο-
 γος τῶν ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τοῦ ἀγιωτάτου ἀποστολικοῦ τε καὶ καθολικοῦ
 ὀρθοδόξου πατριαρχικοῦ θρόνου τῶν 'Ιεροσολύμων καὶ πάσης Παλαιστίνης
 ἀποκειμένων 'Ελληνικῶν κωδίκων. τ. 4. [Πετρούπολη], 1899, ανατ., Bruxelles,
 1963, 8ο, σ. γ+600, ιδιαίτ. αρ. 4.39 (σ. 15-16), αρ. 4.49 (σ. 19), αρ. 418.25 (σ.
 395-396).

Βλ. και 118.

'Εγγραφο του 1640 υπογράφεται από τον Φιλίππων και Δράμας Γεράσιμο. Πράξη εκλογής
 (1625) του μητρ. Φιλίππων και Δράμας. Πράξη συνοδική (1721) σχετική με τον πρώην Φιλίππων
 και Δράμας Ιωακείμ.

159. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς Α. 'Ιεροσολυμιτική Βιβλιοθήκη ήτοι κατάλο-
 γος τῶν ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τοῦ ἀγιωτάτου ἀποστολικοῦ τε καὶ καθολικοῦ
 ὀρθοδόξου πατριαρχικοῦ θρόνου τῶν 'Ιεροσολύμων καὶ πάσης Παλαιστίνης
 ἀποκειμένων 'Ελληνικῶν κωδίκων. τ. 5. [Πετρούπολη], 1915, ανατ., Bruxelles,
 1963, 8ο, σ. 650, ιδιαίτ. αρ. 622.25 (σ. 154), αρ. 622.65 (σ. 164), αρ. 622.97 (σ.
 169), αρ. 836 (σ. 309-310), αρ. 62 (σ. 373-374).

Ευχαριστήρια επιστολή του πατριάρχη Δοσίου Ιεροσολύμων στο Φιλίππων και Δράμας
 Γρηγόριο. Πατριαρχικό συνοδικό γράμμα του Αθανασίου Κωνσταντινουπόλεως υπογράφεται
 και από τον 'Ανθιμο Δράμας. Επιστολή του πατριάρχη Χρυσανθου Ιεροσολύμων (1729) προς
 τον Φιλίππων και Δράμας. Κατάστιχο (1810) πρωτοσύγκελλου που περιόδευε στη Μακεδονία
 και τη Θράκη αναφέρει τη Χωρίστιανη (Χωριστή). Γράμμα του 1795 αναγορεύει επίτροπο του
 Αγίου Τάφου τον Αβράμιο και του αναθέτει τη συλλογή χρημάτων από την επαρχία Φιλίππων-
 Δράμας.

160. Παπάγγελος Ι.Α. 'Η Ρωσσική πολιτική στό "Άγιον Όρος κατά τό 19ο
 αἰώνα καὶ ἡ δραστηριότης τῶν 'Αγιορειτῶν Ρώσων στήν περιοχή τῆς Καβά-
 λας, Α' ΣΚ, σ. 405-418, ιδιαίτ. σ. 413-414.

Η δραστηριότητα των Ρώσων μοναχών και της Αγγλικής κυβέρνησης στην περιοχή της
 Δράμας με βάση αναφορά του πρόξενου της Καβάλας.

161. Παπαγεωργίου Π.Ν. Αἱ Σέρραι καὶ τά προάστεια τά περί τὰς Σέρρας καὶ ἡ
 μονή 'Ιωάννου τοῦ Προδρόμου. (Συμβολή ἱστορική καὶ ἀρχαιολογική), ΒΖ,
 τ. 3(1894), σ. 225-329, ιδιαίτ. σ. 230, 234-235, 243, 246, 257, 261, 263, 265, 268,
 271, 275, 277, 278, 287, 290-291, 299, 301, 302, 305, 306 307.

Βλ. και β' έκδοση, Παπαγεωργίου Π.Ν. «Αἱ Σέρραι...». <Δημόσια Κεντρική
 Βιβλιοθήκη Σερρών -1>. Εἰς. Μπακιριτζῆς Χ., Θεσσαλονίκη, 1988, 8ο, σ.

XII+105+πίν.

Ρωμαϊκές επιγραφές από το Νευροκόπι. Στον κώδικα I της μητρ. Σερρών (1603-1837) υπάρχουν σημειώσεις που αφορούν στους μητρ. Δράμας Νεόφυτο, Παρθένιο, Αθανάσιο, στους μητρ. Φιλίππων και Δράμας Καλλίνικο, Γεράσιμο, Κλήμη και στο μητρ. Νευροκοπίου Ανανία. Η Παναγία η Διοκάλη, μετόχι της μονής της Εικοσιφοίνισσας, επισκευάστηκε από τον ηγούμενο της Εικ. Ακάκιο το 1836.

162. Παπάζογλου Γ.Κ. Χειρόγραφα Εικοσιφοίνισσης, έκθεση έρευνών, Β' ΣΚ, σ. 53-66.

Περιγράφεται η τύχη των χφ της μονής της Εικοσιφοίνισσας μετά τη λεηλασία της από τους Βουλγάρους. Δίνεται βιβλιογραφία για την ιστορία της μονής.

163. Παπάζογλου Γ. Ένα χειρόγραφο τής βιβλιοθήκης Κυρίλλου και Μεθοδίου τής Σόφιας από τή Δράμα, Μακεδονικά, τ. 22 (1982), σ. 29-41.
Βλ. και 641.

Με βάση το χφ 41 της βιβλ. Κυρίλλου και Μεθοδίου ο συγγραφέας δίνει πληροφορίες για την ιστορία της Δράμας και τη μητρ. Δράμας κατά τη διάρκεια του 18ου, 19ου και 20ου αι.

164. Πασχαλίδης Β. Τρεις Τουρκικοί Κώδικες τής Δράμας, ΔΧ, τ. 2, Δράμα, 1981, σ. 60-65.

Κώδικας 1889-1892· κατάλογος επαγγελματιών από τη Δράμα, το Δοξάτο, τα Κοκκινόγεια, την Πετρούσα, τη Χωριστή κλπ. Κώδικας 1892-1893· έγγραφα. Κώδικας 1906· έγγραφα.

165. Πελεκανίδου Ε. Η κατά τήν παράδοση φυλακή του 'Αποστόλου Παύλου στους Φιλίππους, Α' ΣΚ, σ. 427-435, ιδιαίτ. σ. 427, 432-435.

Δύο έγγραφα του 1882 και 1883 σχετικά με τις ενέργειες του υποπρόξενου Καβάλας και του μητρ. Δράμας για τη διάσωση της λεγόμενης φυλακής του Αποστόλου Παύλου.

166. Perria L. I manoscritti citati da Albert Ehrhard. <Testi e Studi Bizantino-Neellenici-IV>. Roma. Istituto di Studi Bizantini e Neellenici, 1979, 4ο, σ. 151, ιδιαίτ. σ. 62-63, 79, 133.

Χφ της Εικοσιφοίνισσας.

167. Πέτσας Φ.Μ. «Θράξ ίππεύς», «Πρωτοβούλγαροι» και παράδειγμα πρὸς ἀποφυγήν, Μακεδονικά, Σύμμεκτα, τ. 14(1974), σ. 387-392, ιδιαίτ. σ. 390.

Ρωμαϊκή στήλη από τη Γραμμένη.

168. Φορόπουλος Ι. Έγγραφα του Πατριαρχικού 'Αρχιεπισκοπείου, ΕΑ, Έτος ΙΘ', τ. 23(1899), τεύχ. 9, σ. 59-63, ιδιαίτ. αρ. 4 (σ. 59-60), αρ. 5 σ. (60-61).

Φιλίππων και Δράμας Κλήμης.

169. Φορόπουλος Ι. Ἔγγραφα τοῦ Πατριαρχικοῦ Ἀρχιεπισκοπικοῦ Ἀρχιεπισκοπείου. Πηγαί τῆς ἱστορίας τῆς ἰδρύσεως, συντηρήσεως καὶ διοικήσεως τῶν Σχολῶν τοῦ Γένους ἐν Κωνσταντινουπόλει καὶ ταῖς ἐπαρχίαις τοῦ οἰκουμενικοῦ Ἐθνικοῦ Συνοδίου, ΕΑ, τ. 24(1900), τεύχ. 31, σ. 343-347, ἰδιαίτ. ἀρ. 13 (σ. 344-345) καὶ τεύχ. 39, σ. 434-437, ἰδιαίτ. ἀρ. 15 (σ. 434).

Πατριαρχικό συνοδικό γράμμα του 1752 υπογράφεται ἀπὸ το μητρ. Δράμας Καλλίνικο.

170. Πολίτης Α.Ν. Τὰ ἐκ Σερρών χειρόγραφα ἐν τῇ Βιβλιοθήκῃ, Ἑλληνικά, Εἰδήσεις, τ. 4(1931), σ. 525-526.

Σχετικά με τὴν ἐπιστροφή κάποιων ἀπὸ τα χφφ τῆς μονῆς τῆς Εἰκοσιφοίνισσας ἀπὸ τοὺς Βούλγαρους στὴν Ελλάδα το 1924.

171. Πολίτης Α. Ἀγιορειτὲς βιβλιογράφοι τοῦ 16ου αἰ., Ἑλληνικά, τ. 15(1957), σ. 355-384, πίν. 9-15, ἰδιαίτ. σ. 370, 371, 384.

Τα χφφ 289, 290, 291 καὶ 296 τῆς μονῆς τῆς Εἰκοσιφοίνισσας ἀποδίδονται στὸν Ἰβηρίτη ἱερομόναχο Θεόφιλο.

172. Πολίτης Α.-Μανούσακας Μ.Ι. Συμπληρωματικοὶ κατάλογοι χειρογράφων Ἀγίου Ὁρους. <ΕΜΣ, Ἑλληνικά, Παράρτημα-24>. Θεσσαλονίκη, 1973, 8ο, σ. ιακα+308+31 πίν., ἰδιαίτ. ἀρ. 466 (σ. 183).

Σε ἐξομολογητήριο τοῦ 17ου αἰ. διαβάζουμε τὸ ὄνομα τοῦ ἱερέα Κυριάκου ἀπὸ τὸ Νευροκόπι.

173. Πολίτης Ν.Γ. Σημειώσεις περὶ τοῦ ἀνωτέρω ἐπιταφίου, ΔΙΕΕΕ, τ. 1 (1883), σ. 459-461.

Βλ. καὶ 124.

174. Πουλίτσας Π.Η. Ἐπιγραφαὶ καὶ ἐνθυμήσεις ἐκ τῆς Βορείου Ἠπείρου, ΕΕΒΣ, τ. 5 (1928), σ. 53-99, ἰδιαίτ. σ. 66, 67, 68.

Σε κτητορική ἐπιγραφή τοῦ 1622 ἀπὸ τὴν μονὴν Τσιατιστῆς στὴ Β. Ἠπειρο καθὼς καὶ σὲ φορητὴ εἰκόνα ἀπὸ τὴν ἴδια μονὴν διαβάζουμε τὸ ὄνομα τοῦ μητρ. Νευροκοπίου Δανιήλ.

175. Ράλλης Γ.Α.-Ποτλῆς Μ. Σύνταγμα τῶν Θεῶν καὶ Ἱερῶν Κανόνων τῶν τε Ἁγίων καὶ Πανευφήμων Ἀποστόλων καὶ τῶν Ἱερῶν Οἰκουμενικῶν καὶ Τοπικῶν Συνόδων, καὶ τῶν κατὰ μέρος Ἁγίων Πατέρων ἐκδοθέν, σὺν πλείσταις ἄλλαις τὴν ἐκκλησιαστικὴν κατάστασιν διεπούσαις διατάξεσι, μετὰ τῶν ἀρχαίων ἐξηγητῶν καὶ διαφόρων ἀναγνωσμάτων. Ἀθήνησιν, 1855, τ. 5, 12ο, σ. ιστ+638, ἰδιαίτ. σ. 134-137.

Βλ. καὶ 99, 147.

176. Σαβράμης Ε.Ι. Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς Δημητσάνης, ΕΕΒΣ, τ. 9(1932), σ. 219-238, ἰδιαίτ. σ. 238, σημ. 1.

Σιγίλλιο του Πατριάρχη Καλλίνικου Ε΄, που εκδόθηκε το 1809 υπογράφεται από το μητρ. Δράμας Ιωσήφ.

177. Σακκελίων Ι.-Σακκελίων Α.Ι. Κατάλογος τῶν χειρογράφων τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος. Ἐν Ἀθήναις, 1892, 8ο, σ. ια+399+εικ., ιδιαίτ. σ. 109.

Μηναίο του 1385 γράφηκε από το μητρ. Δράμας Ιωάσαφ και αφιερώθηκε αργότερα σε μοναστήρι των Μετεώρων.

178. Σαμσάρης Δ.Κ. Ἡ θέση τῆς ἀρχαίας Μακεδονικῆς κώμης Νίκης, Μακεδονικά, Σύμμεικτα, τ. 20 (1980), σ. 487-489, ιδιαίτ. σ. 487.

Ρωμαϊκή επιγραφή από τα Κοκκινόγεια Δράμας.

179. Σάρρος Δ.Μ. Παλαιογραφικός ἔρανος (ανατ. του ΕΦΣΚ, τ. ΛΓ (1914), σ. 51-122). Κωνσταντινούπολις, 1914, 4ο, σ. 74.

Χφφ της Εικοσιφοίνισσας.

180. Σωτηρίου Γ.Α. Αἱ Βυζαντιναὶ Σπουδαί. Διάλεξις γενομένη κατά τὴν ἐπίσημον ἐμφάνισιν τῆς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν ἐν τῷ «Παρνασσῷ» τῆ 26 Ἰανουαρίου 1919. (ανατ. της «Καινῆς Διδαχῆς», τ. 1, τεύχ. 4-6). Ἐν Ἀθήναις, 1920, 8ο, σ. 23+2 εικ., ιδιαίτ. σ. 11-12.

Ἡ ἀρπαγὴ τῶν χφφ και τῶν κειμηλίων της Εικοσιφοίνισσας ἀπὸ τοὺς Βουλγάρους.

181. Σταυρίδης Ι. Συλλογὴ καὶ συνοδικῶν ἐγκυκλίων καὶ ἐγκυκλίων τῆς Μ. Πρωτοσυγγελίας. Ἐν Κωνσταντινουπόλει, 1900, ιδιαίτ. σ. 28-19, 81, 85-87, 221-222.

Εγκόκλιοι τῶν χρόνων της Τουρκοκρατίας, που ἀφοροῦν τὴν παιδεία στη Δράμα και υπογράφονται ἀπὸ τοὺς μητρ. Δράμας Γερμανὸ και Ἀγαθάγγελο.

182. Θεοχάρης Κ.Κ. Ἀνέκδοτοι ἐπιγραφαὶ τῆς ἱερᾶς μονῆς Εἰκοσιφοίνισσης, Μακ. Ἡμερολόγιο, 1952, σ. 193-198.

183. Προγγ. Θεόφιλος Βατοπεδινός. Χρονικὸν περὶ τῆς ἱερᾶς καὶ σεβασμίας μεγίστης Μονῆς Βατοπεδίου Ἁγίου Ὁρους, Μακεδονικά, τ. 12(1972), σ. 71-121, ιδιαίτ. σ. 93.

Ἡ μονὴ Ἁγίων Αναργύρων της περιφέρειας Δράμας το 12ο αἰ. γίνεται μετόχι της μονῆς Βατοπεδίου.

184. Thukydides. *Historiae iterum recensuit Carolus Hude.* Vol. 1. (Libri I-IV). Lipsiae, 1913, [Athenis, 1977], σ. vi+425, ιδιαίτ. βιβλ. β΄, 95-102 (σ. 218-226).

Ἡ περιοχή της Δράμας κατά τον 7ο αἰ.

185. *Τωμαδάκης Ν.Β.* 'Ιωαννικίου Β' Οικουμενικού Πατριάρχου του άπό 'Ηρακλείας. Γράμματα, έπιστολαί, τόμοι, ύπομνήματα καί άλλα ύπ' αὐτοῦ ύπογραφέντα έγγραφα (1624-1657), ΕΕΒΣ, τ. 42(1975-1976), σ. 57-84, ιδιαίτ. σ. 75, 78-80, 81, 82.

Το 1651 καθαιρείται ο Φιλίππων και Δράμας Γεράσιμος και στη θέση του εκλέγεται ο Σωφρόνιος. Το 1653, στη θέση του Σωφρόνιου, εκλέγεται ο Λαυρέντιος. Το 1655 καθαιρείται ο μητρ. Νευροκοπίου Σισώης και εκλέγεται ο Μακάριος. Μετά το θάνατο του Μακαρίου, νέος μητρ. εκλέγεται ο Κοσμάς· με έγγραφο της ίδιας χρονιάς, οι μητροπόλεις Νευροκοπίου και Ζιχνών ενώνονται σε μία.

186. *Τσάρας Γ.* Τό χειρόγραφο 192 τής μονής Κόζνιτσας (Είκοσιφοίνισσας) καί Μάρκος δ' Εὐγενικός, Βυζαντιακά, τ. 4(1984), σ. 159-167.
Βλ. και 145.

187. *Τσελίκας Α.* Πατριαρχικά γράμματα εκ τής μονής 'Αγίων Πάντων Πατρῶν, 'Ελληνικά, τ. 26 (1973), σ. 72-96, ιδιαίτ. σ. 88-92, 92-96, 96.

'Εγγραφο του 1754 υπογράφεται από το μητρ. Φιλίππων και Δράμας Επιφάνιο· έγγραφο του 1782 και 1785 υπογράφονται από το μητρ. Δράμας Γρηγόριο.

188. *Ζακυθηνός Δ.Α.* 'Ανέκδοτα Πατριαρχικά έγγραφα τῶν χρόνων τής Τουρκοκρατίας (1593-1798). 'Εκδιδόμενα εκ Παρισινῶν κωδίκων, 'Ελληνικά, τ. 2(1929), σ. 127-166, ιδιαίτ. αρ. 1 (σ. 130-132), και τ. 4(1931), σ. 376-398, ιδιαίτ. αρ. 60 (σ. 387-390), αρ. 61 (σ. 390-395), αρ. 62 (σ. 395-398), και τ. 5(1932), σ. 175-204, ιδιαίτ. αρ. 63 (σ. 175-178), αρ. 64 (σ. 178-180).
Βλ. και *Λεβάλ Ανδρέας*. Πατριαρχικόν γράμμα περί τοῦ μοναστηρίου Ξεροκαστέλι, ΕΑ, έτος Θ, τ. 13(1888-1889), τεύχ. 44, σ. 350-351.

'Εγγραφο του 1593 υπογράφεται από τους μητρ. Δράμας Αθανάσιο και Νευροκοπίου Ιωάσαφ. Σιγίλλια του 1782 και 1783 υπογράφονται από το μητρ. Δράμας Γρηγόριο.

— Βλ. και 206, 207, 292, 299, 332, 334, 427, 464, 507, 516, 519, 520, 524, 525, 532, 533, 540, 634, 640, 641.

Β. ΙΣΤΟΡΙΑ

α. Γενικές μελέτες

189. *'Αναγνωστόπουλος Δ.Ι.* Συμβολή στην ιστορία τής Δράμας καί τής περιοχής της. "Εκδοσις διδασκαλικού συλλόγου Δράμας. [1964], 8ο, σ. 56.

190. *'Αραμπατζής Π.Α.* 'Η ιστορία τής Δράμας. Α' 'Ετυμολογικά. Δραβησκός-Δράμα-Δραβήσκιος-Είκοσιφοίνισσα-Παγκαϊόν. 'Αθήναι, 1971, 8ο, σ. 8χα+21.

- 191.** *Ἀθανασιάδης Θ.* Δράμα, ΗΒΕ, σ. 97-101.
Βλ. καί α' δημοσίευση στό *Ἡμερολόγιον Δράμας 1930.*
- 192.** *Χρυσόχοος Α.* Οἱ Βόρειες ἐπαρχίες τῆς Ἑλλάδος καί οἱ Βουλγαρικές βλέψεις. Θεσσαλονίκη, 1942. <ΕΜΣ, Μακεδονική Λαϊκή Βιβλιοθήκη-1>, σ. δ+38, ιδιαίτ. σ. 10, 13, 16, 18, 20, 22, 24, 31-33.
- Νευροκόπι, Δοξάτο, Δράμα.
- 193.** *Εὔσταθιάδης Ι.Β.* Ἡ κοινότητα Ἐξοχῆς. (Ἱστορική ἀναδρομή), ΔΧ, τ. 2, Δράμα, 1981, σ. 42-50.
- 194.** *Καπετανάκη-Ἀκρίτα Ν.* Ὁ Μαχμούτ πασάς Δράμαλης, μετ' ἐπιτόμου ἱστορίας τῆς πόλεως Δράμας. Ἱστορική καί Ἀρχαιολογική μελέτη. Δράμα, 1937, 12ο, σ. 78+2χα.
- 195.** *Μερτζίδης Σ.* Οἱ Φίλιπποι. Ἐρευναι καί Μελέται Χωρογραφικά ὑπό ἀρχαιολογικήν, γεωγραφικήν, ἱστορικήν, θρησκευτικήν καί ἔθνολογικήν ἔποψιν. Συναχθεῖσαι ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἀρχαίων καί τῶν νεωτέρων βοθημάτων μέ τινας νεωτέρας ἀνακαλύψεις καί ἐπιδιορθώσεις ἐσφαλμένων καί ἀντιφατικῶν τινῶν πληροφοριῶν. Ἐν Κωνσταντινουπόλει, 1897, 12ο, σ. 220.
- Πληροφορίες που ἀφοροῦν τὴν ἱστορία τῆς περιοχῆς τῆς Δράμας κατὰ τὴν ἀρχαιότητα, τὴ ρωμαϊκὴ καὶ τὴ βυζαντινὴ περίοδο· παρατίθενται ἐπίσης σύντομα σημειώματα γιὰ κάποιους ἀπὸ τοὺς μητροπολίτες τῆς Δράμας καὶ τοῦ Νευροκοπίου, με βάση, χαμένο σήμερα, κώδικα τῆς μονῆς τῆς Εἰκοσιφοίνισσας.
- 196.** *Σακελλαρίου Μ.Β.* Ἱστορικοὶ Ἑλληνικοὶ χῶροι. Μακεδονία. 4.000 χρόνια Ἑλληνικῆς Ἱστορίας καί Πολιτισμοῦ. Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν Α.Ε. Ἀθήνα, 1982, 4ο, σ. 546, ιδιαίτ. σ. 14-15, 18, 22, 24, 26, 30, 34-36, 71, 214, 216, 292, 295, 316, 321, 326, 329, 356-358, 361, 370, 376, 452, 469, 477, 482, 490, 499, 500.
- Οδικό δίκτυο. Κλίμα. Προϊστορικά εἰδώλια ἀπὸ τοὺς Σιταγρούς. Ρωμαϊκὴ στήλη ἀπὸ τὴ Γραμμένη. Προσωπασάνη (ναὸς Αγ. Νικολάου). «Ἐκθεση» τοῦ Ἀνδρόνικου Β' (14ος αἰ.) μνημονεύει τὴ νέα μητρόπολη Δράμας. Λέοντας Καλόγνωμος. Πληθυσμὸς Δράμας (16ος-18ος αἰ.). Εβραῖοι τῆς Δράμας. Διοίκηση τοῦ σαντζακίου τῆς Δράμας κατὰ τὴν Τουρκοκρατία (18ος αἰ.). Οικονομία. Γλώσσα (19ος αἰ.). Χρυσόστομος Καλαφάτης. Ἀπελευθέρωση τῆς Δράμας (1913). Σύλλογοι καὶ ἀδελφότητες στὴν Ἀλιστράτη, τὸ Δοξάτο, τὴ Δράμα καὶ τὴν Προσωπασάνη.
- 197.** *Στράτης Ε.Γ.* Ἡ Δράμα καὶ ἡ Δράβησκος. Ἱστορική καί Ἀρχαιολογική Μελέτη. Σέρραι, 1924, 12ο, σ. (2)+47+10+(6)+12 εἰκ. ε.κ.
- Σύντομη ἱστορία τῆς περιοχῆς τῆς Δράμας ἀπὸ τὰ ἀρχαία ὡς τὰ νεότερα χρόνια. (Ρωμαϊκὲς καὶ βυζαντινὲς ἀρχαιότητες. Ἡ μητρόπολη Δράμας).
- 198.** *Τριάρχης Φ.* Ἱστορία τοῦ Νομοῦ Δράμας. [Καβάλα], 1969, 4ο, σ. 371.

199. Τριάρχης Φ. Συνοπτική ιστορία του Νομού Δράμας, Μακεδονικά Θέματα 1, Θεσσαλονίκη, 1973, 8ο, σ. 32+3 εικ.+χάρτ.

— Βλ. και 332.

β. Η περίοδος ως τα Ρωμαϊκά χρόνια

200. Άβελ Ο. Ἡ μέχρι Φιλίππου ἀρχαία ἱστορία τῆς Μακεδονίας. μετ. Δήμιτσας Μ.Γ. Ἐν Λειψία, 1860, 8ο, σ. XX+317, σ. 2, 20-23, 48, 67-72, 76, 78-92, 96-97, 149, 162, 166-169, 176, 181, 188-191, 198-199, 203-204, 213, 297, 300, 301.

Βλ. και ανατ. Βιβλιοπωλείο Δ.Ν. Καραβία, Αθήνα, 1991.

Γεωγραφικές και ιστορικές πληροφορίες για την περιοχή της Δράμας και του Νευροκοπίου. Δίνεται οδοιπορικός χάρτης του 19ου αι.

201. Ἀραμπατζῆς Π.Α. Ἡ ἱστορία τῆς Δράμας. Β΄ Ἀπό τῶν ἀρχαιότατων χρόνων μέχρι καί τοῦ Θουκυδίδου. <1-Μελέται: Δραμηναί-1>. Ἀθήναι, 1985, 8ο, σ. (4)+135.

202. Casson Stanley. Macedonia, Thrace and Illyria. Their relation to Greece from the earliest times down to the time of Philip son of Amyntas. Oxford University Press, 1926, σ. XX+557.

Βλ. και βιβλιοκρισία από το Μυλωνᾶ Γ.Ε. στα Ἑλληνικά, τ. 1(1928), σ. 159-165.

203. Hammond N.G.L. A History of Macedonia. Vol. I. Historical Geography and Prehistory. Oxford, 1972, 8ο, σ. XIX+493+χάρτ., ιδιαίτ. σ. 16-18, 56-57, 218, 221, 225, και Vol. II 550-336 B.C., σ. XXII+755, ιδιαίτ. σ. 103, 108, 113, 128.

204. Καλογεροπούλου Α. (Ἡ Πεντηκονταετία 479-431 π.Χ.). Ἡ ἀποστασία τῆς Θάσου, ΙΕΕ. Ἐκδοτική Ἀθηνῶν ΑΕ, Ἀθήναι, 1972, τ. Γ₁, σ. 37-39, ιδιαίτ. σ. 38.

Ντόπιες Θρακικές φυλές επιτίθενται εναντίον των Αθηναίων κοντά στη Δράβησκο της Ηδωνικής (465 π.Χ.).

205. Καλογεροπούλου Α. [Ἡ πεντηκονταετία 479-431 π.Χ.]. Ἀλέξανδρος Α΄, ΙΕΕ, Ἐκδοτική Ἀθηνῶν ΑΕ, Ἀθήναι, 1972, τ. Γ₁, σ. 163-167, ιδιαίτ. σ. 166. Βλ. και 203.

206. Κανατσούλης Δ. Ἡ Μακεδονική πόλις ἀπό τῆς ἐμφανίσεως τῆς μέχρι τῶν χρόνων τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου, Μακεδονικά, τ. 4(1955-1960), σ.

232-314, τ. 5(1961-1963), σ. 15-101, ιδιαίτ. σ. 24-27, 45-46, 86-87 και τ. 6(1964-1965), σ. 1-61, ιδιαίτ. σ. 12-13, 29-31, 36, 40, 55, 56, 60.

Επιγραφές της ελληνιστικής περιόδου, που προέρχονται από δύο άγνωστες πόλεις δίπλα στη σημερινή Δράμα και το Δοξάτο αντίστοιχα, μαρτυρούν την ύπαρξη διοικητικής οργάνωσης καθώς και τη λατρεία του Διονύσου (Δράμα). Όμοια, επιγραφή μαρτυρεί λατρευτικό σύλλογο του Διονύσου σε άγνωστη πόλη κοντά στη σημερινή Αλιστράτη.

207. Κανατσούλης Δ. 'Ιστορία τής Μακεδονίας μέχρι του Μεγάλου Κωνσταντίνου. <ΕΜΣ, ΙΜΧΑ-71>. Θεσσαλονίκη, 1964, 8ο, σ. (8)+189+χάρτ. ε.κ., ιδιαίτ. σ. 4, 7, 9, 12, 83-84.

Οι Ήδωνες στην περιοχή της Δράμας. Δύο ρωμαϊκές επιγραφές από άγνωστες πόλεις κοντά στη Δράμα και το Δοξάτο.

208. Μερτζίδης Σ. 'Ολίγαι λέξεις περί του Νέστου ποταμού και τῶν ἐκβολῶν αὐτοῦ κατά τούς χρόνους τοῦ Ἡροδότου, ΕΦΣΚ, Παράρτημα του τ. 18, 'Εν Κωνσταντινουπόλει, 1888, σ. 250-254.

209. Πέτσας Φ. Τό σύνορο Μακεδονίας-Θράκης και τό νόημά του, Α' ΣΚ, σ. 169-167, ιδιαίτ. σ. 161, 162, 164.

210. Σαμσάρης Δ. 'Αρχαίο κάστρο και μεταλλουργεῖο σιδήρου κοντά στο σημερινό χωριό 'Ορεινή Σερρών, Μακεδονικά, τ. 19(1979), σ. 240-251, ιδιαίτ. σ. 248-249.

Μετά από πίεση των Ήδωνών κατά τον 9ο π.Χ. αι. στην περιοχή Σερρών εγκαθίστανται Θράκες Οδομαντες.

211. Τριάρχης Φ. 'Η περιοχή τής Δράμας στην ἀρχαιότητα, Μακ.^ε Ημερολόγιο, 1982, σ. 233-238.

6ος αι. - Ρωμαϊκρατία.

— Βλ. και 129.

γ. Η Βυζαντινή περίοδος

212. 'Ανδρεάδης Α.Μ. Οἱ 'Εβραῖοι ἐν τῷ Βυζαντινῷ κράτει. Διάλεξις γενομένη ἐν τῇ 'Εταιρείᾳ Βυζαντινῶν Σπουδῶν, ΕΕΒΣ, τ. 6(1929), σ. 23-43, ιδιαίτ. σ. 27.

Εβραῖοι στη Δράμα τον 11ο αι.

213. Βακαλόπουλος Α.Ε. Quelques problèmes relatifs à la resistance de Manuel II Paleologue contre les Turcs Ottomans dans la Macedoine Grecque (1383-1391). ΠΜΓ, σ. 359-367, ιδιαίτ. σ. 362, 364.

Βλ. και α' δημοσίευση, Actes du I Congrès International d'Études Balkaniques et Sud-Est Europeennes, III, Sofia 1969, σ. 351-355.

214. *Γοδεφρεδός Βιλλαρδουίνος*. 'Η κατάκτηση τῆς Κωνσταντινούπολης. μετ. 'Αντύπας Κ., εἰσ. Σαραφιανός Γ. [Ἐπίσημη], 1985², 8ο, σ. 267, ἰδιαίτ. σ. 199. Βλ. και το πρωτότυπο, Villeardouin. La conquête de Constantinople. Editée et traduite par Edmond Faral. Tome 2(1203-1207). <Les classiques de l'histoire de France au Moyen Age>. Paris, 1939, σ. 372+3, ἰδιαίτ. σ. 271. Βλ. και β' ἔκδοση, Paris, 1961, σ. 370+(8).

Ο Βονιφάτιος Μομφερατικός υπέταξε την περιοχή της Δράμας το 1206.

215. *Κακούρης Ι*. 'Ανακτορόπολη. 'Ιστορικές πληροφορίες και ἀρχαιολογικά δεδομένα, Α' ΣΚ, σ. 249-262, ἰδιαίτ. σ. 257, 258, 261.

Κατάληψη της Δράμας ἀπὸ το Στέφανο Δουσάν το 1345.

216. *Λάμπρος Σ*. Αἱ μονωδίαὶ Ἰωάννου τοῦ Λαμπηνοῦ καὶ ὁ οἶκος τοῦ Ἄνδρονίκου Α' Παλαιολόγου, ΝΕ, τ. 11(1914), σ. 359-400.

Η αυτοκράτειρα Εἰρήνη Παλαιολογίνα τῆ β' δεκαετία τοῦ 14ου αἰ. πέθανε ἀπὸ ἐπιδημία στῆ Δράμα.

217. *Laurent V*. La Macédoine orientale à l' époque Byzantine. 'A propos d'un livre recent, REB 6(1948), σ. 74-85.

Προκαθήμενος Δράμας Λέων ο Καλόγνωμος.

218. *Nicol D*. [Ἐπίσημη ἀπὸ τὴν ἄλωση ὡς τὴν ἀνάκτηση τῆς Κωνσταντινουπόλεως (1204-1261)]. 'Η ἔδαφικὴ ἐπέκταση τοῦ κράτους τῆς Νίκαιας, ΙΕΕ, Ἐκδοτικὴ Ἐπιτροπὴ Ἀθηνῶν Α.Ε., Ἐπίσημη, 1979, τ. Θ, σ. 86-91, ἰδιαίτ. σ. 89.

219. *Πασχαλίδης Β*. "Ενας νόθος γιὸς τοῦ αυτοκράτορα Κομνηνοῦ στῆ Δράμα (1180-1191), Μακ. Ἐπίσημη, 1987, σ. 301-304.

Ἀλέξιος Κομνηνός. Βυζαντινὴ ἐπιγραφή ἀπὸ τὴν Παλαιὰ Μητρόπολη Δράμας.

220. *Θεοχαρίδης Γ.Ι*. Ἱστορία τῆς Μακεδονίας κατὰ τοὺς μέσους χρόνους (285-1354). <ΕΜΣ. Μακεδονικὴ Βιβλιοθήκη-55>. Θεσσαλονίκη, 1980, 8ο, σ. 489, ἰδιαίτ. σ. 183, 227, 315, 317, 325, 331, 332, 341-342, 345, 355, 394.

Δράμα (9ος-14ος αἰ.). Νευροκόπι (ἐγκατάσταση Σμολένων ἀπὸ τον 7ο αἰ.).

221. *Voordeckers E*. Les Juifs et l'empire Byzantin au XIVe siècle, Actes du XIVe Congrès International des études Byzantines. Bucarest, 1975, τ. II, σ. 285-290.

222. *Ζακωθηνός Δ.Α*. Μελέται περί τῆς διοικητικῆς διαιρέσεως καὶ τῆς ἐπαρχιακῆς διοικήσεως ἐν τῷ Βυζαντινῷ κράτει, ΕΕΒΣ, τ. 17(1941), σ. 208-274.

— Βλ. και 23, 94, 429, 519, 533.

δ. Τα χρόνια της Τουρκοκρατίας

223. [*Αγαθάγγελος ο Μάγνης*]. Αί δραματικά περιπέτειαι Δράμας μέχρι τῆς Ἀπελευθερώσεως αὐτῆς. Ἦτοι ἀπό τῆς 1 Ἰουνίου μέχρι τῆς 1 Ἰουλίου 1913. <Καβάλλα>, 1913, 12ο, σ. 82+Μέρος Β' [Διάφορα ἔγγραφα ἐπιδοθέντα εἰς τὰς ἐν Δράμα Βουλγαρικὰς στρατιωτικὰς καὶ πολιτικὰς ἀρχὰς ὑπὸ τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Δράμας-Τηλεγραφήματα], σ. 83-173 + Μέρος Γ' [Κανονισμὸς τοῦ Ἑλληνικοῦ Βαλκανικοῦ Συλλόγου Δράμας], σ. 174-190 + Μέρος Δ' [Συμπληρωματικὰ Σημειώσεις], σ. 191-223.

Ἡ ἀπελευθέρωση τῆς Δράμας ἀπὸ τοὺς Βουλγάρους. Ἡ σφαγὴ τοῦ Δοξάτου.

224. Ἀγγελόπουλος Α. Τὸ Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον ἔναντι τῶν ἐμπεριστάτων ἐπαρχιῶν τοῦ κατὰ τὸν Μακεδονικὸν Ἀγῶνα, Μακεδονικά, τ. 16(1976), σ. 24-37, ἰδιαίτ. σ. 34-35.

Στοιχεῖα γιὰ τὴ δράση τῶν κοιτατζήδων στὴ Δράμα καὶ τὸ Νευροκόπι στὶς ἀρχές τοῦ αἰῶνα, καθὼς καὶ γιὰ τὴν ἐκπαίδευση τῶν Ἑλληνοβλάχων στὶς ἴδιες περιοχές.

225. Ἀλλαμανῆ Ε. [Ἦ ἐναρξὴ τῆς ἐπαναστάσεως στὴν Ἑλλάδα. Ἐξάπλωση καὶ τοπικὴ ἐπικράτησή της]. Ἡ μάχη τῶν Βασιλικῶν, ΙΕΕ, Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν ΑΕ, Ἀθῆναι, 1975, τ. ΙΒ, σ. 153-158, ἰδιαίτ. σ. 158.

Δράμαλης.

226. [Ἀνώνυμος]. Θλιβεραὶ συγκρούσεις, ΕΑ, ἔτος ΚΒ, τ. 26(1902), τεύχ. 18, σ. 196-197.

Τα γεγονότα τοῦ Πάσχα (1902) μεταξύ Βουλγάρων σχισματικῶν καὶ Ἑλλήνων ὀρθοδόξων στὸ Κ. Νευροκόπι.

227. [Ἀνώνυμος]. Ρουμανικὰ ψευδολογία, ΕΑ, ἔτος ΚΔ, τ. 28(1904), τεύχ. 18, σ. 205-208.

Σχετικὰ με τὴν ὑπάρξη Βλάχων στὴν περιοχὴ Νευροκοπίου, καὶ σε ἄλλα μέρη τῆς Μακεδονίας καὶ τῆς Θεσσαλίας, μετὰ ἀπὸ ψευδὲς δημοσίευμα Ρουμανικῆς ἐφημερίδας. Διαμαρτυρίες ἀπὸ τὸ Περιθῶρι.

228. [Ἀνώνυμος]. Μνήμη τῶν ἐν εὐσεβεῖ τῇ πίστιν τελειωθέντων, ΕΑ, ἔτος ΚΣΤ, τ. 30(1906), τεύχ. 39, σ. 462-463, τεύχ. 41, σ. 480-481 καὶ τεύχ. 49, σ. 581.

Βούλγαροι.

229. [Ἀνώνυμος]. Ἀποτρόπαιον σχέδιον τῶν Βουλγάρων ματαιούμενον, ΕΑ, ἔτος ΚΣΤ, τ. 30(1906), τεύχ. 45, σ. 528-529.

Επιστολή του Χρυσόστομου Δράμας σχετική με επεισόδια στην Αλιστράτη.

230. [Ανώνυμος]. Διωγμός Ὁρθοδόξων, ΕΑ, ἔτος ΚΣΤ, τ. 30(1906), τεύχ. 52, σ. 612-613, ἔτος ΚΖ, τ. 31(1907), τεύχ. 19, σ. 289-290, ἰδιαίτ. σ. 289 καὶ τεύχ. 40, σ. 574-581, ἰδιαίτ. σ. 580, καὶ ἔτος ΚΗ, τ. 32(1908), τεύχ. 16, σ. 213 καὶ τεύχ. 22, σ. 263-265, ἰδιαίτ. σ. 263, 264.

Βιαιότητες τῶν Βουλγάρων στο Βάλακα, το Αγιοχώρι, την Καλή Βρύση, τη Μικρόπολη, το Πανόραμα, τον Ἄγ. Αθανάσιο, το Μοναστηράκι, το Καστανόχωμα.

231. [Ανώνυμος]. Ἐνακριβειῶν ἔλεγχος, ΕΑ, ἔτος ΚΣΤ, τ. 30(1906), τεύχ. 55, σ. 641-644, καὶ ἔτος ΚΖ, τ. 31(1907), τεύχ. 39, σ. 565-566 καὶ ἔτος ΚΗ, τ. 32(1908), τεύχ. 2, σ. 19-21, ἰδιαίτ. σ. 19.

Αγιοχώρι, Αλιστράτη, Βάλακας, Καλλιθέα, Μικρόπολη.

232. [Ανώνυμος]. Ἐπάνοδος εἰς τὴν Ὁρθοδοξίαν, ΕΑ, ἔτος ΚΖ, τ. 31(1907), τεύχ. 12, σ. 181 καὶ τεύχ. 25, σ. 383.

Ενέργειες τοῦ σχισματικοῦ μητρ. Νευροκοπίου. Ἐπάνοδος τῶν χωριῶν Αγιοχώρι, Καλή Βρύση καὶ Καλλιθέα στὴν Ὁρθοδοξία.

233. [Ανώνυμος]. Ἐποφάσεις δικαστικαὶ διδασκτικώταται, ΕΑ, ἔτος ΚΖ, τ. 31(1907), τεύχ. 22, σ. 340-342, ἰδιαίτ. σ. 342, τεύχ. 33, σ. 498-500 καὶ τεύχ. 35, σ. 518-519.

Χωριστή, Αγιοχώρι, Δράμα, Μοναστηράκι, Δοξάτο, Αδριανή, Καλή Βρύση, Καλλιθέα, Νευροκόπι, Αλιστράτη, Προσωτσάνη (για τὶς σχέσεις Ἑλλήνων-Βουλγάρων).

234. [Ανώνυμος]. Βουλγάρων κακουργίαι, ΕΑ, ἔτος ΚΖ, τ. 31(1907), τεύχ. 45, σ. 664-667, ἰδιαίτ. σ. 664-666.

Ἐπιθέσεις Βουλγάρων στο Δράνοβο Νευροκοπίου.

235. [Ανώνυμος]. Ἐναληθειῶν ἔλεγχος, ΕΑ, ἔτος ΚΖ, τ. 31(1907), τεύχ. 48, σ. 705-709, ἰδιαίτ. σ. 707, 708.

Χρυσόστομος Καλαφάτης.

236. [Ανώνυμος]. Βιαιοπραγίαι καὶ ἐπιβουλαί, ΕΑ, ἔτος ΚΗ, τ. 32(1908), τεύχ. 36, σ. 420-422, ἰδιαίτ. σ. 420 καὶ τεύχ. 37, σ. 427-429, ἰδιαίτ. σ. 427.

237. [Ανώνυμος]. Ἐπὶ τῶν καθ' ἡμᾶς, ΕΑ, ἔτος ΚΗ, τ. 32(1908), τεύχ. 40, σ. 449-451, ἰδιαίτ. σ. 450.

Διαμαρτυρία για τὴν ἐπέμβαση τῶν τουρκικῶν ἀρχῶν στὶς βουλευτικὲς ἐκλογές (Δράμα).

238. [Ανώνυμος]. Ἐὐ ὑπόθεσις τῶν ἀμφισβητουμένων ἐκκλησιῶν, ΕΑ, ἔτος

Λ-ΛΑ, τ. 34(1910), τεύχ. 25, σ. 197, τεύχ. 27, σ. 215 και τεύχ. 34, σ. 273-279.

Διαμαρτυρία κατοίκων της περιοχής Δράμας (από την Αλιστράτη, την Καλή Βρύση, την Καλλιθέα, τη Μικρόπολη και τη Χαριτωμένη) για Τουρκικό νομοσχέδιο που αφορούσε ναούς και σχολεία της περιοχής τους.

239. [Ανώνυμος]. 'Επί τῶ νέφ τακριρίφ, ΕΑ, ἔτος ΛΑ , τ. 35(1911), τεύχ. 25, σ. 193-200, ιδιαίτ. σ. 198-199.

Επεισόδια μεταξύ Τούρκων και Ελλήνων στην Αλιστράτη και την Καλλιθέα.

240. 'Αρβανίτης Α. 'Η Μακεδονία εικονογραφημένη. 'Εν 'Αθήναις, 1909, 8ο, σ. 240+6 εικ., ιδιαίτ. σ. 39-41, 50, 62, 71, 78, 82, 124-125, 129-131, 133-135, 185-188, 192, 198-200.

Πληροφορίες για τη διοικητική οργάνωση, την οικονομία, την ιστορία, την εκπαίδευση και τη γεωγραφία της περιοχής της Δράμας. Αναφέρονται συγκεκριμένα η Αλιστράτη, το Δοξάτο, η Δράμα, το Κ. Νευροκόπι, η Προσωπιάνη και τα χωριά: Ακρινό, Ανθοχώρι, Γρανίτης, Εξοχή, Καλή Βρύση, Καλλιθέα, Καλός Αγρός, Κατάφυτο, Κεφαλάρι, Κοκκινόγεια, Μικρόπολη, Μυλοπόταμος, Πετρούσα, Σιταγροί, Συμβολή, Φωτολίβος, Χαριτωμένη, Χωριστή. Περιγραφή της μόνης της Εικοσιφοίνισσας. Φωτογραφίες των «Νερών της Αγ. Βαρβάρας» (Δράμα), της Εικοσιφοίνισσας και του Δοξάτου.

241. *Asdracha C.* La region de Rhodopes aux XIIIe et XIVe siècles. Étude de géographie historique. Preface de Nicolas Svoronos. <Texte und Forschungen für byzantinisch-neugriechischen philologie>. Athen, 1976, 8ο, σ. LII+294+4 εικ. + 2 χάρτ.

242. 'Ατακτίδου-Γεωργίτσα Μ. Στά χρόνια του Δράμαλη, ΔΧ, τ. 2, Δράμα, 1981, σ. 36-41.

243. *Babinger F.* Witwensitz und Sterbeplatz der Sultanin Mara, ΕΕΒΣ, τ. 23(1953), σ. 240-244.

Κατά τον Β. η Σουλτάνα Μάρα δεν τάφηκε στην Εικοσιφοίνισσα.

244. *Βακαλόπουλος Α.* Τά δραματικά γεγονότα τῆς Θεσσαλονίκης κατά τό Μάϊο 1876 καί οί ἐπιδράσεις τους στό 'Ανατολικό ζήτημα, Μακεδονικά, τ. 2 (1941-1952), σ. 193-262, ιδιαίτ. σ. 228.

Οι αντιδράσεις του πληθυσμού του σαντζακίου Δράμας στα γεγονότα του 1876.

245. *Βακαλόπουλος Α.* 'Ιστορία του Νέου 'Ελληνισμού. Τόμος Α. 'Αρχές καί διαμόρφωσή του. Θεσσαλονίκη, 1961, 8ο, σ. 395, ιδιαίτ. σ. 210, 220.

Νευροκόπι (15ος αι.). Εποικισμός Γιουρούκων στην περιοχή Δράμας (αρχές 15ου αι.).

246. *Βακαλόπουλος Α.Ε.* 'Ιστορία του Νέου 'Ελληνισμού. Τουρκοκρατία

1453-1669. Οί ιστορικές βάσεις τῆς Νεοελληνικῆς κοινωνίας καί οἰκονομίας. Θεσσαλονίκη, 1964, 8ο, τ. Β, σ. ια+501, ιδιαίτ. σ. 224, 364, 368.

Εικοσιφοίνισσα. Δράμα (16ος αι.).

247. *Βακαλόπουλος Α.Ε.* Νέα στοιχεία γιά τήν ἀπήχηση τῶν ἀπελευθερωτικῶν ἀγῶνων τῶν Σέρβων στούς Ἕλληνες καί γιά τή συμμετοχή τους σ' αὐτούς, Μακεδονικά, τ. 7(1966-1967), σ. 264-276, ιδιαίτ. σ. 268-269. Βλ. και 254.

Η δράση του Νικοτσάρα στη Μακεδονία κατά το 1807 (Νευροκόπι).

248. *Βακαλόπουλος Α.Ε.* Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ. Τόμος Γ. Τουρκοκρατία 1453-1669. Οί ἀγῶνες γιά τήν πίστη καί τήν ἐλευθερία. Θεσσαλονίκη, 1968, 8ο, σ. ιε+618, ιδιαίτ. σ. 364.

Δράμα (17ος αι.).

249. *Βακαλόπουλος Α.Ε.* Ἱστορία τῆς Μακεδονίας 1354-1833. Θεσσαλονίκη, 1969, 8ο, σ. κ.+715, ιδιαίτ. σ. 16, 39, 49-50, 95-96, 114, 137, 140, 150, 166, 188-190, 211, 213-216, 224, 263, 280, 329, 435, 451-452, 458, 480, 482, 484-487, 527, 538-539, 592, 599, 620.

Κατάληψη τῆς Δράμας και του Νευροκοπίου το 14ο αι., ἀπό τους Σέρβους και τους Τούρκους ἀντίστοιχα. Ἐγκατάσταση Γιουρούκων στην περιοχή τῆς Δράμας κατά τον 14ο, 16ο και 17ο αι., καθώς και Ναουσαίων στις αρχές του 19ου αι. Οἱ Εβραῖοι τῆς Δράμας (16ος αι.). Ἀρματολοί κατά το 18ο αι. (περιοχή Νευροκοπίου-Δράμας). Σλάβοι στη Δράμα (18ος αι.). Πληροφορίες γιά τήν οἰκονομία τῆς Δράμας κατά τον 18ο αι. (Lucas). Εποχιακές μετακινήσεις Βουλγάρων εργατῶν με κατεύθυνση τήν περιοχή τῆς Δράμας. Νικοτσάρας.

250. *Βακαλόπουλος Α.Ε.* Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ. Τόμος Δ. Τουρκοκρατία 1669-1812. Ἡ οἰκονομική ἀναδος καί ὁ φωτισμός τοῦ Γένους. Θεσσαλονίκη, 1973, 8ο, σ. 847, ιδιαίτ. σ. 346, 821.

Ἀρματολοί στις κοιλάδες Νευροκοπίου-Δράμας. Νικοτσάρας.

251. *Βακαλόπουλος Α.Ε.* Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ. Τόμος Ε. Ἡ Μεγάλη Ἑλληνική Ἐπανάσταση (1821-1829). Οἱ προϋποθέσεις καί οἱ βάσεις τῆς (1813-1822). Θεσσαλονίκη, 1980, 8ο, σ. ια+843, ιδιαίτ. σ. 714.

Δράμαλης.

252. *Βακαλόπουλος Α.Ε.* A revolt in western Macedonia: 1444-1449. ΠΜΓ, σ. 381-386, ιδιαίτ. σ. 381.

Βλ. α' δημοσίευση *Balkan Studies*, τ. 9₂(1968), σ. 375-380.

Νευροκόπι.

253. Βακαλόπουλος Α.Ε. Οί Δυτικομακεδόνες απόδημοι επί Τουρκοκρατίας. ΠΜΓ, σ. 403-447, ιδιαίτ. σ. 443.

Δράμα (19ος αι.).

254. Βακαλόπουλος Α.Ε. Quelques elements nouveaux sur le retentissement de lutttes des Serbes de 1802-1812 en Grece. ΠΜΓ, σ. 513-526, ιδιαίτ. σ. 518. Βλ. και 247.

255. Βακαλόπουλος Α.Ε. 'Ιστορία του Νέου 'Ελληνισμού. Τόμος ΣΤ. 'Η Μεγάλη 'Ελληνική 'Επανάσταση (1821-1829). 'Η έσωτερική κρίση (1822-1825). Στρατιωτικές επιχειρήσεις, διπλωματικές και πολιτικοκοινωνικές ζυμώσεις, ο πρώτος διχασμός. Φυσικό περιβάλλον, παραδοσιακοί οικισμοί και λαός. Θεσσαλονίκη, 1982, 8ο, σ. XI+1066, ιδιαίτ. σ. 137, 140.

Εγκατάσταση Ναουσαίων στην περιοχή της Δράμας μετά την αποτυχημένη επανάσταση της Νάουσας (1822).

256. Βακαλόπουλος Κ.Α. Νεότερη ιστορία τής Μακεδονίας (1830-1912). 'Από τή γένεση του Νεοελληνικού κράτους ως τήν άπελευθέρωση. [Θεσσαλονίκη, 1986], 8ο, σ. 326, ιδιαίτ. σ. 52, 53, 66, 83-86, 91, 95, 102, 147, 170-172, 189, 190, 198, 211, 212, 217, 236, 288.

Η εθνολογική σύσταση της περιοχής της Δράμας και του Νευροκοπίου στα μέσα του 19ου αι. Βουλγαρικές και τουρκικές ενέργειες στο Νευροκόπι και την Προσωτσάνη αντίστοιχα. Στοιχεία για την οικονομία και την εκκλησιαστική ιστορία αυτής της περιόδου.

257. Βακαλόπουλος Κ.Α. 'Η Μακεδονία στίς παραμονές του Μακεδονικού 'Αγώνα (1894-1904). [Θεσσαλονίκη, 1986], 8ο, σ. 376, ιδιαίτ. σ. 23, 26, 28, 36, 51, 52, 55, 56, 58, 63, 69, 140, 143, 185, 186, 191-196, 216, 226-230, 232, 236, 237.

Η δράση των μητρ. Νικοδήμου (Νευροκοπίου) και Χρυσόστομου Καλαφάτη (Δράμας). Στοιχεία για την εκπαίδευση. Ακρινό, Αλιστράτη, Δοξάτο, Δράμα, Καλή Βρύση, Κατάφυτο, Κ. Βροντού, Κ. Νευροκόπι, Νευροκόπι, Ξηροπόταμος, Παγονέρι, Περιθώρι, Πετρούσα.

258. Βακαλόπουλος Κ.Α. Μακεδονία και Τουρκία 1830-1878. Μακεδονικός 'Ελληνισμός. 'Αλύτρωτη πολιτική. 'Εθνική διαπάλη. Θεσσαλονίκη, 1987, 8ο, σ. 272+χάρτ. ε.κ., ιδιαίτ. σ. 76, 79-80, 106, 117-118, 120, 126, 162, 181-182, 193, 199, 200-203, 205-207, 228, 230, 243-245.

Πληροφορίες για το σαντζάκιο της Δράμας (19ος αι. Σχέσεις με τους Τούρκους και τους Βούλγαρους), την οικονομία και την εκπαίδευση στη Δράμα, το Νευροκόπι, το Δοξάτο, την Προσωτσάνη και τη Χωριστή. Το φαινόμενο της ληστείας. Μετακίνηση Σιατιστινών στην περιοχή της Δράμας. Στοιχεία για τη γλώσσα στο σαντζάκιο της Δράμας.

259. Βακαλόπουλος Κ.Α. Νεότουρκοι και Μακεδονία (1908-1912). Θεσσαλο-

νίκη, 1988, 8ο, σ. VIII+452, ιδιαίτ. σ. 30, 35, 70, 78-79, 81, 82, 92, 96, 97, 100, 101, 109, 110, 114, 122, 129, 131, 133, 147, 149, 156, 157, 163, 165, 196, 204, 220, 230, 234, 238-239, 260, 277, 292, 294, 296, 297, 300, 320-321, 375, 376-377, 384, 387, 398, 423, 424.

Αγγίστα, Αγιοχώρι, Αλιστράτη, Βώλακας, Δοξάτο, Δρεπάνι, Θόλος, Καλή Βρύση, Καλλιθέα, Κ. Νευροκόπι, Μικρόπολη, Νευροκόπι, Περιθώρι, Προσωτσάνη, Ροδολίβος, Χαριτωμένη, Χωριστή.

260. Βασδραβέλλη Ι.Κ. 'Αρματολοί και Κλέφτες εις τήν Μακεδονίαν. Θεσσαλονίκη, 1948, 8ο, σ. ζ+115, ιδιαίτ. σ. 29-40.

Βλ. και β έκδοση, Θεσσαλονίκη, 1970, 8ο, σ. 82+παράρτημα 50 άνεκδότων εγγράφων, σ. 83-146+3 πίν.

Δίνεται η βιογραφία του Νικοτσάρα.

261. Βασδραβέλλη Ι.Κ. 'Η πειρατεία εις τά παράλια τῆς Μακεδονίας κατά τήν Τουρκοκρατία, Μακεδονία, τ. 5(1961-1963), σ. 319-362, ιδιαίτ. σ. 345-350.

Δημοτικό τραγούδι που αναφέρεται στην εξόρμηση του Νικοτσάρα κατά το 1807 στις περιοχές της Ζίχνης και του Νευροκοπίου.

262. Βασδραβέλλη Ι.Κ. Οί πολεμικοί ἄνδρες τῆς Μακεδονίας κατά τήν προεπαναστατικήν περίοδον. ('Αρματολοί-Κλέφτες και Πειραταί), Μακεδονικά, τ. 7(1966-1967), σ. 31-76.

Στις αρχές του 19ου αι. δεν υπάρχουν αρματολοί και κλέφτες στην περιοχή της Δράμας.

263. Βασδραβέλλη Ι.Κ. Οί Μακεδόνες κατά τήν ἐπανάστασιν τοῦ 1821. <ΕΜΣ. Μακεδονική Βιβλιοθήκη-25>. Θεσσαλονίκη, 1967³, 8ο, σ. 322+XXXII πίν., ιδιαίτ. σ. 12, 40-43, 50, 141, 159, 211.

Αρματολοί στις αρχές του 18ου αι. στην περιοχή Δράμας-Νευροκοπίου. Δράμαλης, Νικοτσάρας.

264. Βλάχος Ν. Τό Μακεδονικόν ὡς φάσις τοῦ 'Ανατολικοῦ ζητήματος 1878-1908. 'Εν 'Αθήναις, 1935, 8ο, σ. ιβ+531, ιδιαίτ. σ. 375.

Χρυσόστομος Καλαφάτης.

265. Brancoff D.M. La Macédoine et sa population chretienne. Avec deux cartes ethnographiques. Paris, 1905, 8ο, σ. 270+χάρτ., ιδιαίτ. σ. 5, 12, 21, 22, 34, 35, 36, 37, 42, 43, 58, 64, 66, 70, 73, 74, 112-113, 202-205, 240-241, 250-251, 260-261.

Στοιχεία πληθυσμού.

266. Χατζηκυριακός Γ. 'Ιστορικά σημειώσεις περί Δράμας, 'Αλιστράτης και

Ἐμφιπόλεως, Ἡμερολόγιο Θεσσαλονίκης (Μερόπης Π. Τσιώμου), ἔτος 1929, τ. 7, σ. 49-56, ἰδιαίτ. σ. 49-53.

Ἱστορία. Παλαιά Μητρόπολη Δράμας. Μητρ. Δράμας Νικόδημος (1925).

267. Χατζόπουλος Γ.Κ. Ὁ Μητροπολίτης Ἀγαθάγγελος καὶ ἡ συμβολή του στὴν ἀπελευθέρωση τῆς Δράμας κατὰ τὸ 1913. Δράμα, Νομαρχία Δράμας, 1971, 8ο, σ. 11+εικ.

268. Dakin D. Μακεδονικός Ἀγώνας. Ἐκδοτική Ἀθηνῶν Α.Ε. Ἀθήνα, 1985, 4ο, σ. 212, ἰδιαίτ. σ. 12, 13, 26, 29, 40, 70, 80, 104, 115, 134, 144, 160, 181, 185, 189.

Δράμα, Νευροκόπι (γλώσσα). Χρυσόστομος Καλαφάτης. Αλιστράτη, Μικρόπολη, Προσωπὸς τῆς.

269. ΓΕΣ. Ὁ Μακεδονικός Ἀγὼν καὶ τὰ εἰς Θράκην γεγονότα. Ἐκδοσις Διευθύνσεως Ἱστορίας Στρατοῦ. Ἀθῆναι, 1979, 8ο, σ. XXIV+400+εικ.+χάρτ. ε.κ., ἰδιαίτ. σ. 4, 9-11, 17, 49, 75, 98, 100, 102, 118-120, 139, 143, 186, 202, 212, 226, 230, 239, 269-272, 297, 300, 310, 318, 319, 321, 326, 350, 357, 364, 371, 372, 377, 382.

Ἡ δράση τῶν μητρ. Νευροκοπίου, Νεόφυτου (1896-1900), Νικόδημου (1900-1903), Θεοδώρητου (1903-1907) καὶ τοῦ μητρ. Δράμας Χρυσόστομου Καλαφάτη στὸ Μακεδονικὸ Ἀγὼνα. Πίνακας ἐκκλησιαστικῆς διαίρεσης τῆς Μακεδονίας. Αἰγιοχώρα, Αλιστράτη, Βάλακας, Γρανίτης, Δράμα, Καλή Βρύση, Καλλιθέα, Κατάφυτο, Κ. Βροντοῦ, Κ. Νευροκόπι, Κροπηγή, Μικρόπολη, Νευροκόπι, Παγονέρι, Περιθώρα, Προσωπὸς τῆς.

270. Γιαννόπουλος Ι. Ἡ κατάσταση τοῦ Ἑλληνισμοῦ κατὰ τὴν περίοδο 1669-1821. Ἡ παρακμὴ τοῦ ὀθωμανικοῦ κράτους. Ἡ προσαρμογὴ τῶν θεσμῶν στὴ νέα πραγματικότητα. ΙΕΕ, Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν Α.Ε., Ἀθῆναι, 1975, τ. ΙΑ, σ. 98-110, ἰδιαίτ. σ. 105.

271. Γούναρης Β. Οἱ Ἑλληνοβουλγαρικοὶ ἀνταγωνισμοὶ μέσα ἀπὸ τὶς ἀνταποκρίσεις τοῦ «Φάρου τῆς Μακεδονίας» (Φθινόπωρο 1885), Μακεδονικά, τ. 23 (1983), σ. 148-170, ἰδιαίτ. σ. 153, 161-162, 166, 169.

Οἱ προσπάθειες τῶν Ἑλλήνων τῆς Προσωπὸς τῆς, τῆς Αλιστράτης καὶ τῆς Πετρούσας, νὰ ἀντιμετωπίσουν τὸ Βουλγαρικὸ ἐπεκτατισμὸ.

272. Ivanoff J. La Region de Cavalla. Berne, 1918, 8ο, σ. 80+χάρτ.

273. Καραϊσαρλῆς Δ. Αἱ σφαγαὶ τῆς Δράμας καὶ ὁ Μακεδονικός Ἀγὼν. Δράμα, 1968, 12ο, σ. 11.

274. Καζάζης Ν. Μακεδονικὸν πρόβλημα. <Ἐταιρεία «Ἑλληνισμός»>. Ἐν Ἀθῆναις, 1907, 8ο, σ. στ+451+χάρτ.

275. *Κεραμόπουλος Α.* Οί Έλληνες και οί Βόρειοι γείτονες. Ἀθήνα, 1945, 8ο, σ. 208+4+χάρτ., ιδιαίτ. σ. 9, 165.

276. *Κιουρτσή-Μιχαλοπούλου Α.* Παπα-Νικόλας Οικονόμος Βλάχος. Ἐνας Ἐλευθερουπολίτης αγωνιστής τῆς ἐλευθερίας στή Μακεδονία (1874-1942). Ὁ Παπαφλέσσας τῆς Ἀνατολικῆς Μακεδονίας, Α΄ΣΚ, σ. 279-307, ιδιαίτ. σ. 281, 284, 285, 294.

Ἡ Εικοσιφοίνισσα κρησφύγετο των Μακεδονομάχων.

277. *Κιουρτσή-Μιχαλοπούλου Α.Χ.* Ὁ καπετάν Τσάρας καί ἡ δράση του στήν περιοχή τοῦ Παγγαίου (1905-1908). Μέσα ἀπό χειρόγραφες ἐξασέλιδες σημειώσεις τοῦ ἴδιου καί ἀπό ντόπιους πληροφοριοδότες, Β΄ΣΚ, σ. 221-253.

Ἡ δράση του καπετάν Τσάρα καί τῆς ομάδας του στήν περιοχή τῆς Δράμας κατά τῆ διάρκεια του Μακεδονικοῦ ἀγώνα (Ἀδριανή, Βάλακας, Δοξάτο, Δράμα, Κεφαλάρι, Παγονέρι, Πετρούσα, Προσωτσάνη, Ροδολίβος, Χωριστή). Ἡ συνεργασία του με το μητρ. Δράμας Χρυσόστομο· ὡς κρησφύγετο χρησιμοποιεῖ το μοναστήρι τῆς Εικοσιφοίνισσας.

278. *Κόκκινος Δ.* Αἱ Βουλγαρικαί θηριωδίαί καί ἡ καταστροφή τῶν Σερρῶν. Ἐν Ἀθήναις, 1914, 12ο, σ. 111, ιδιαίτ. σ. 12-13, 17-19, 73, 87, 97-99.

Δοξάτο, Δράμα, Μοναστηράκι, Νευροκόπι.

279. *Κωφός Ε.* [Τό Ἑλληνοβουλγαρικό ζήτημα]. Ἡ ἴδρυση τῆς Βουλγαρικῆς Ἐξαρχίας, ΙΕΕ, Ἐκδοτική Ἀθηνῶν ΑΕ, Ἀθήναι, 1977, τ. ΙΓ, σ. 301-305, ιδιαίτ. σ. 304.

Ἀναφορά στους Ἑλληνοβουλγαρικούς ανταγωνισμούς στο Νευροκόπι.

280. *Κωφός Ε.* [Ἡ ζωή καί δράση τῶν ὑπόδουλων Ἑλλήνων 1833-1881]. Μακεδονία, ΙΕΕ, Ἐκδοτική Ἀθηνῶν ΑΕ, Ἀθήναι, 1977, τ. ΙΓ΄, σ. 378-387, ιδιαίτ. σ. 382, 384.

Στοιχεῖα πληθυσμοῦ (Δράμα). Οικονομία (Δράμα, Νευροκόπι).

281. *Αασύρδας Β.* Μακεδονικά Ἀνάλεκτα. <ΙΜΧΑ-171>. Θεσσαλονίκη, 1980, σ. 118+εικ., 8ο, στο ἄρθρο, Ὁ Μακεδονικός Ἀγών, σ. 33-45.

282. *Λοβέρδος Σ.* Ὁ Μητροπολίτης Σμύρνης Χρυσόστομος. Ἀθήναι, 1929, 8ο, σ. 221.

Κοκκινόγεια, Βάλακας, Δράμα, Πετρούσα, Ξηροπόταμος, Νευροκόπι, Καλλιθέα, Προσωτσάνη, Καλή Βρύση, Θησαυρός, Χωριστή, Δοξάτο, Μοναστηράκι, Πύργοι, Ροδολίβος, Αλιστράτη, Μονή τῆς Εικοσιφοίνισσας. Ἡ δραστηριότητα του μητρ. Δράμας Χρυσόστομου κατά τὸ 1902-1907 καί 1909-1910.

283. *Μαζαράκης Ι.* [Ὁ Μακεδονικός Ἀγώνας]. Ἡ Μακεδονία στίς παραμο-

νές του αγώνα, ΙΕΕ, 'Εκδοτική 'Αθηνών ΑΕ, 'Αθήναι, 1977, τ. ΙΔ, σ. 220-254, ιδιαίτ. σ. 220, 226, 234, 249, 254.

Δράμα, Νευροκόπι.

284. Μόδης Γ.Χ. Μακεδονικός 'Αγών και Μακεδόνες άρχηγοί. <ΕΜΣ. Μακεδονική Βιβλιοθήκη-9>. Θεσσαλονίκη, 1950, 8ο, σ. ζ+323, ιδιαίτ. σ. 66, 68-69, 84, 118, 131, 132, 133, 135, 136, 319-320.

Κ. Νευροκόπι, Νευροκόπι, Κάκκαβος Δ., Χρυσόστομος Καλαφάτης.

285. Μόδης Γ. 'Ο Μακεδονικός 'Αγών και ή νεώτερη Μακεδονική 'Ιστορία. <ΕΜΣ. Μακεδονική Βιβλιοθήκη-26>. Θεσσαλονίκη, 1967, 8ο, σ. XVI+430, ιδιαίτ. σ. 10-11, 16, 39, 87-88, 197, 201-202, 212, 217, 243, 244, 385-386, 390, 391-392, 394-397, 400.

Αγιοχώρι, Βάλακας, Δράμα, Καλή Βρύση, Καλλιθέα, Κ. Νευροκόπι, Λιάλοβο, Μικρόπολη, Νευροκόπι, Περιθώρι, Προσωτσάνη, Χωριστή. 'Αρμεν Κούπτσιος, Νικοτσάρας, Καπετάν Τσάρας, Χρυσόστομος Καλαφάτης.

286. Νόταρης Ι.Σ. Τά γεγονότα τής Θεσσαλονίκης τόν 'Απρίλιο του 1903 με βάση έγγραφα του ιστορικού άρχείου του 'Ελληνικού 'Υπουργείου 'Εξωτερικών, Μακεδονικά, τ. 10(1970), σ. 35-96, ιδιαίτ. σ. 66.

287. Οικονομίδου Φ. Βλάχικη γυναικεία φορεσιά από το Χιονοχώρι Σερρών, Μακεδονικά, τ. 13(1973), σ. 341-364, ιδιαίτ. σ. 341, 364.

Εγκατάσταση Βλάχων στα τέλη του 18ου αι. και στις αρχές του 19ου αι., στη Μικρόπολη, την Προσωτσάνη και το Ροδολίβος.

288. Οικονόμου Ν. 'Ο Α' Βαλκανικός πόλεμος, ΙΕΕ, 'Εκδοτική 'Αθηνών ΑΕ, 'Αθήναι, 1977, τ. ΙΔ, σ. 289-330, ιδιαίτ. σ. 294, 330.

Δράμα, Νευροκόπι.

289. Παλλάδας Δ. Πώς χτίσθηκε ό μητροπολιτικός ναός Δράμας «Εισόδια τής Θεοτόκου». (Έχει άμεση σχέση με Τούρκους Μπέηδες κατοίκους τής Μουσθένης), ΔΧ, τ. 2, Δράμα, 1981, σ. 66-69.

290. Παπανδρέου Α.Κ. 'Η πληθυσμιακή σύσταση του Πραβίου κατά τά τέλη του παρελθόντος και άρχές του παρόντος αιώνας (1875-1916), Β'ΣΚ, σ. 179-194, ιδιαίτ. σ. 183, 187.

Το πέραςμα του Νικοτσάρα από το Πράβι στις αρχές του 19ου αι. Σχετικά με το στατιστικό πίνακα πληθυσμού του Ν. Δράμας.

291. Παπαθανάση-Μουσιοπούλου Κ. 'Η περιοχή τής Δράμας πριν εκατό χρόνια, Μακ.Ζωή, 1982, τεύχ. 194, σ. 17-18.

292. *Σάβας Κ.* Τουρκοκρατούμενη Ἑλλάς. Ἱστορικόν Δοκίμιον περί τῶν πρὸς ἀποτίναξιν τοῦ Ὀθωμανικοῦ ζυγοῦ ἐπαναστάσεων τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους (1453-1821). <Βιβλιοθήκη Ἱστορικῶν Μελετῶν-195>. Ἀθήνησι, 1869. Ἐπανέκδοσις με εὐρετήριο. Ἀθήνα, 1985, 8ο, σ. 666+34, ἰδιαίτ. σ. 192-193, 581-582.

Επιστολή του Θεόκλητου, ηγούμενου της Εικοσιφοίνισσας, προς το δούκα της Σαβοΐας.

293. *Σκούρτης Ι.Α.* Σχέσεις Ἑλλήνων ὑποπροξένων με τοὺς Εὐρωπαίους συναδέλφους τους στὴν Τουρκοκρατούμενη Καβάλα (1847-1910), Β΄ΣΚ, σ. 167-177, ἰδιαίτ. σ. 170.

Δράμα. Τουρκοκρατία.

294. *Σολωμωνίδης Χ.Σ.* Χρυσόστομος Σμύρνης. Ἀθήνα, 1970, 8ο, τ. 1, σ. 417, ἰδιαίτ. σ. 28-68, 112, 146, 167, 363-368, 371-372, 375, 399-402, 410-412, τ. 2, σ. 291, ἰδιαίτ. σ. 171-175, 202, 216, 220.

Βούλγαροι. Η δραστηριότητα του μητρ. Δράμας Χρυσοστόμου. Αλιστράτη, Βάλακας, Δοξάτο, Κ. Νευροκόπι, Καλή Βρύση, Κοκκινόγεια, Ξηροπόταμος, Παγονέρι, Πετρούσα, Προσωτάση, Ροδολίβος, Χωριστή.

295. *Θεοδώρητος Νευροκοπίου.* Ἱστορικαί τινές πληροφορίες περί τῆς ἐνταῦθα ὀρθοδόξου ἑλληνικῆς κοινότητος ἀπὸ τῆς ἐμφάνισεως τοῦ Βουλγαρικοῦ ζητήματος καὶ ἐντεῦθεν. [Πρόσθετες πληροφορίες ἀπὸ Στ. Π. Κυριακίδη], Μακεδονικά, τ. 2 (1941-1952), σ. 414-460.

Οι σχέσεις Ἑλλήνων καὶ Βουλγάρων καθὼς καὶ ο ρόλος τῆς Τουρκικῆς ἐξουσίας στὴ διευθέτησι τῶν μεταξὺ τους σχέσεων ἀπὸ το 1871 ὡς το 1903.

296. *Τοντόρωφ Ν.* Ἡ Βαλκανικὴ διάστασις τῆς ἐπανάστασις τοῦ 1821. Ἡ περίπτωσις τῶν Βουλγάρων. Ἕνας κατάλογος ἀγωνιστῶν στὴ Μολδοβλαχία (ἀρχεῖα Ὀδησοῦ). Εἰσ. Π. Κανελλόπουλος. Ἐπιμ. Γ. Καρᾶς. [Ἀθήνα], 1982, 8ο, σ. 332, ἰδιαίτ. σ. 158, 160.

Η συμμετοχὴ τοῦ δραμινοῦ Δ.Ν. Βούλγαρη στὴν ἐπανάστασις τοῦ 1821. Δράμαλης.

297. *Τοντόρωφ Ν.* Ἡ Βαλκανικὴ πόλη 15οῦ-19οῦ αἰῶνα. <μετ. Ἀβδελαῖ Ε.-Παπαγεωργίου Γ.>. Ἱστορικὴ βιβλιοθήκη. Θεμέλιο. [Ἀθήνα, 1986], 8ο, τ. 1, 2, σ. 749, ἰδιαίτ. σ. 52, 83, 130, 433, 451, 656.

Δύο πίνακες τοῦ ἀρρενοῦ πληθυσμοῦ στα σαντζάκια τῆς Δράμας (απογραφές τοῦ 1831 καὶ 1882) καὶ τοῦ Νευροκοπίου (απογραφή τοῦ 1882). Εγκατάστασις Γιουρούκων κατὰ τα μέσα τοῦ 16ου αἰ. στὴν περιοχὴ τῆς Δράμας. Πληροφορίες γιὰ τὴν οἰκονομία τῶν χωριῶν τῆς Δράμας.

298. *Τριάρχης Φ.* Ἡ Χωριστὴ Δράμας ἀπὸ τὸ 17ο αἰῶνα ὡς τίς παραμονές τῶν Βαλκανικῶν πολέμων, ΔΧ, τ. 2, Δράμα, 1981, σ. 51-59.

299. [Υπουργείον Ἐξωτερικῶν]. Αἱ Βουλγαρικαὶ ὁμότητες ἐν τῇ Ἀνατολικῇ Μακεδονίᾳ καὶ Θράκῃ. 1912-1913. Γεγονότα, Ἐκθέσεις, Ἐγγραφα, Ἐπίσημοι μαρτυρίαί. Ἐν Ἀθήναις, 1914, 8ο, σ. δ+360, ἰδιαίτ. σ. 7-8, 10, 12, 19, 22-23, 33, 35, 38-39, 46, 83, 140, 149-152, 154, 168, 203, 210-271, 278, 336-337, 353, 359.

Δοξάτο, Δράμα, Καλλιθέα, Κύρια, Μικρόπολη, Νευροκόπι, Χωριστή.

— Βλ. καὶ 1, 5, 6, 7, 9, 10, 11, 12, 14, 15, 16, 19, 20, 21, 34, 35, 36, 38, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 53, 61, 62, 79, 80, 81, 105, 127, 160, 163, 165, 351, 429, 487, 489, 511, 546, 552, 553, 558.

ε. Νεότερη ἱστορία

300. [The American Red Cross]. Relief work in Eastern Macedonia. Athens, P.D. Sakellarios, 1919, 8ο, σ. 125+35 εικ.+χάρτ.,

301. Ἀναστασιάδης Β. Ἱστορία καὶ γλῶσσα τῆς Καππαδοκίας καὶ τὸ ἴδιωμα τῶν Φαράσων, ΜΧ, τ. 16(1975), σ. 150-184, ἰδιαίτ. σ. 183.

Φαρασιώτες στο Παρνεῖσι καὶ τὴ Χωριστὴ τοῦ Ν. Δράμας.

302. [Ἀνώνυμος]. Ἡ πρώτη μεταπελευθερωτικὴ διοικητικὴ ἐπιτροπὴ Χωριστῆς, ΔΧ, τ. 1, Δράμα, 1980, σ. 142-144.

303. *Antiponovski Hr.* Τὸ κίνημα τῆς Δράμας τοῦ ἔτους 1941 καὶ τὰ Βουλγαροφασιστικὰ ἐγκλήματα. Μετ. Ι.Θ. Λαμψίδη, ΔΣΒ, ἔτος Ε, τεύχ. 17, ἐπιμ. Α.Α. Ἀγγελόπουλου, Θεσσαλονίκη, 1968, <ΕΜΣ, ΙΜΧΑ. Τμήμα Σλαβικόν>, σ. 25-43.

Ἀγγίστα, Ἀγ. Αθανάσιος, Ἀλιστράτη, Βάλακας, Δοξάτο, Δράμα, Καλὴ Βρύση, Καλλιθέα, Κ. Νευροκόπι, Κοκκινόγεια, Κύρια, Μαυροκορδάτος, Μικρόπολη, Μεγαλόκαμπος, Μοναστηράκι, Νεροφράκτης, Νικηφόρος, Παλιάμπελα, Πετρούσα, Προσωτσάνη, Πυρά, Σιταγροί, Φωτολίβος, Χωριστή.

304. Θ[εόφιλος]. Δ. Ἀθανασιάδης]. Ὁ ἀπαγχονισμὸς τοῦ Σαχίνη, Ἡμερολόγιον Δράμας 1930, Δράμα, 1929, σ. 70-72.

Δράμα 1916. Βούλγαροι.

305. Θ[εόφιλος]. Δ. Ἀ[θανασιάδης]. Φρικιαστικαὶ σελίδες ἡμερολογίου αἰχμαλωσίας. <Ἡ Βουλγαροκατοχὴ Ἀνατ. Μακεδονίας>, Ἡμερολόγιον Δράμας 1930, Δράμα, 1929, σ. 85-88.

306. Θ[εόφιλος]. Δ. Ἀ[θανασιάδης]. Δράμα, ΗΜΘ, σ. 13-18.

307. *Θ[εόφιλος]. Δ. 'Α[θανασιάδης].* Ροδολαίβος, ΗΜΘ, σ. 103.

308. *Χατζηκαλογιάννης Γ.* 'Η Μαρτυρική Δράμα. Σελίδες άπ' τή Βουλγαρική κατοχή. 23 Μάη 1941-9 Σ/βρη 1944. [Θεσσαλονίκη, 1989], 8ο, σ. 100.
Βλ. και β' έκδοση χχ.

Χρονικό της Βουλγαρικής κατοχής στην περιοχή της Δράμας. Ειδικότερα αναφέρεται στη Δράμα, το Κ. Νευροκόπι, την Προσωτσάνη, τη μονή της Εικοσιφοίνισσας καθώς και στα χωριά Αγγίστα, Βάλακας, Καλλίφυτος, Καλός Αγρός, Κύρια, Μικρόπολη, Νικηφόρος, Παπάδες, Πετρούσα, Σιδηρόνερο, Χωριστή.

309. *Χρυσοχόος Α.Ι.* 'Η κατοχή έν Μακεδονία. Βιβλίον τέταρτον. Οί Βούλγαροι έν 'Ανατολική Μακεδονία καί Θράκη. τευχ. α'. 1941 και 1942. <'Εθνική Βιβλιοθήκη-17>. Θεσσαλονίκη, 1951, 8ο, σ. 286, ιδιαίτ. σ. 12, 14, 26-29, 33, 37-41, 47, 54, 55, 60, 69-112, 131-133, 139, 142-143, 148-149, 167-168, 171, 174, 185-186, 189, 192-193, 195-201, 204-206, 210-211, 213-214, 222-223, 232, 235, 237-238, 241, 258, 261, 265, 268-269, 279-281, και τευχ. β'. 1943 και 1944, <'Εθνική Βιβλιοθήκη-18>. Θεσσαλονίκη, 1951, 8ο, σ. 308, ιδιαίτ. σ. 8, 18, 23-24, 27-28, 43, 46, 49-50, 59-60, 69-71, 73, 77-78, 83-84, 89-90, 100, 101, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 112, 129, 133, 138, 140, 145, 146, 152, 153, 154, 156, 161, 162, 163, 167, 169, 174, 175, 176, 185, 191, 192, 196, 198, 199, 200, 202, 204, 218, 222, 225-226, 227, 234, 236, 239, 242, 243, 245, 246, 247, 256, 296, 297-298, 301, 302, 303, 304, 305, 306.

Μονή της Εικοσιφοίνισσας, 'Αγ. Αθανάσιος, Αδριανή, Αετορράχη, Ακρινό, Αλιστράτη, Αμισινό, Ανθοχώρι, Βουνοχώρι, Γραμμένη, Γρανίτης, Δέλτα, Δενδράκια, Διάμεσο, Δοξάτο, Δράμα, Δρεπάνι, Δρυμότοπος, Ζυγός, Θαμνωτό, Καλή Βρύση, Καλλιθέα, Καλλίφυτος, Καλλίκαρπο, Καλός Αγρός, Καστανιές, Καστανοχώρι, Κατάχλωρο, Κ. Νευροκόπι, Κεφαλάρι, Κοκκινόγεια, Κύρια, Λειβαδερό, Μαυροχώρι, Μεγαλόκαμπος, Μελισσόμανδρα, Μεσοβούνι, Μικρή Λακαβίτσα, Μικρό Τσερέσοβο, Μικρόκαμπος, Μικρομηλιά, Μικρόπολη, Μυλόπετρα, Μυρσινερό, Ν. Αμισός, Νεοχώρι, Νεροφράκτης, Νεστοχώρι, Νευροκόπι, Νικηφόρος, Ξηροπόταμος, Οροπέδιο, Παγονέρι, Παπάδες, Παρανέστι, Πέραμα, Πετρούσα, Πεύκοι, Πολυγέφυρο, Πολύκαρπο, Ποταμάκια, Ποταμοί, Προσωτσάνη, Πυξάριο, Ραδίκον, Ροδολίβος, Σιδηρόνερο, Σιταγοί, Σκαλωτή, Συμβολή, Τιχόταν, Τρίγωνο, Φαρασινό, Φτελιά, Φωτολίβος, Χαράδρα, Χαριτωμένη, Χωριστή (αφηγήσεις ντόπιων-πληροφορίες για την παιδεία).

310. ΓΕΣ. 'Ο 'Ελληνικός στρατός κατά τόν Δεύτερον Παγκόσμιον πόλεμον. 'Αγώνες εις τήν 'Ανατολικήν Μακεδονίαν καί τήν Δυτικήν Θράκην (1941). 'Εκδοσις Διευθύνσεως 'Ιστορίας Στρατοῦ. 'Αθήναι, 1956, 4ο, σ. V-XVII+301+9χάρτ., ιδιαίτ. σ. 5, 77-78, 80-84, 86, 107-108, 118, 120-122, 124-125, 137, 150-157, 161-163, 168-174, 177, 185, 187-192, 205, 207-211, 223-226, 228-232, 234-236, 276-281.

Ακρινό, Αχλαδοχώρι, Βάλακας, Γραμμένη, Γρανίτης, Δασωτό, Δοξάτο, Δράμα, Εξοχή, Κ. Βροντού, Κ. Νευροκόπι, Κοκκινόγεια, Λειβαδερό, Μπαρντάκοβα, Οχυρό, Παρανέστι, Περιθώρι, Σιταγοί.

311. *Γιαννουλόπουλος Ι.* [Οι εκλογές τής 1ης Νοεμβρίου 1920 και η επάνοδος του Κωνσταντίνου]. Οι εκλογές τής 1ης Νοεμβρίου και η ήττα των φιλελευθέρων, ΙΕΕ, 'Εκδοτική 'Αθηνών ΑΕ, 'Αθήναι, 1978, τ. ΙΕ, σ. 146-149, ιδιαίτ. σ. 147.

312. *Καραϊσαρλής Δ.* 'Η πολεμική άρετή των 'Ελλήνων στη μάχη των Παππάδων. Δράμα, 1969, 120, σ. 13.

313. *Κολιόπουλος Ι.* 'Η Γερμανική εισβολή, ή 'Ελληνική άμυνα και η κατάληψη τής 'Ελλάδος, ΙΕΕ, 'Εκδοτική 'Αθηνών ΑΕ, 'Αθήναι, 1978, τ. ΙΕ, σ. 444-452, ιδιαίτ. σ. 444.

314. *Κωνσταντάρας Κ.* 'Αγώνες και διωγμοί. 'Αθήναι, 1964, 4ο, σ. 398.

Εθνική αντίσταση 1940-1944 (περιοχή Δράμας).

315. *Λάμπρος Σ.* Τά 'Ελληνικά δίκαια, ΝΕ, τ. 10(1913), σ. 138-180, ιδιαίτ. σ. 177-180.

316. *Λεονταρίδης Γ.* [Τό 'Ελληνικό κράτος από τό 1913 ως τό 1941]. 'Η 'Ελλάδα και οι επιχειρήσεις των Δαρδανελλίων, ΙΕΕ, 'Εκδοτική 'Αθηνών ΑΕ, 'Αθήναι, 1978, τ. ΙΕ, σ. 20-22, ιδιαίτ. σ. 22.

317. *Λεονταρίδης Γ.* [Τό 'Ελληνικό κράτος από τό 1913 ως τό 1941]. 'Η 'Ελλάδα και ό τελικός γύρος των Βαλκανικών διαπραγματεύσεων, ΙΕΕ, 'Εκδοτική 'Αθηνών ΑΕ, 'Αθήναι, 1978, τ. ΙΕ, σ. 25-26, ιδιαίτ. σ. 25.

318. *Λεονταρίτης Γ.* [Τό 'Ελληνικό κράτος από τό 1913 ως τό 1941]. 'Η πρωθυπουργία του Σκουλούδη και οι 'Ελληνοσυμμαχικές προστριβές, ΙΕΕ, 'Εκδοτική 'Αθηνών ΑΕ, 'Αθήναι, 1978, τ. ΙΕ, σ. 31-34, ιδιαίτ. σ. 34.

319. *Μέγας Γ.Α.* Τά τρόπαια των 'Οχυρών τής 'Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης. <"Εκδοσις 'Εθνικής 'Ενώσεως Βορείων 'Ελλήνων>. 'Αθήναι, 1964, 8ο, σ. 20.

Βλ. και βιβλιοκρισία από τον *Παπαστάθη Χ.* στα Μακεδονικά, τ. 8(1968), σ. 413.

Ο ρόλος του οχυρού Λύσσε ('Οχυρό) κατά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο.

320. *Μηλιώρης Ν.Ε.* 'Η πνευματική εισφορά των Μικρασιατών, ΜΧ, τ. 11(1964), σ. 45-142, ιδιαίτ. σ. 116.

Πινάτης Πελοπίδας, (εκδότης εφημερίδων και βουλευτής Δράμας - 1952).

321. *Οικονόμου Ν.* ['Ο Β' Βαλκανικός πόλεμος]. Οι επιχειρήσεις του 'Ελληνικού στρατού, ΙΕΕ, 'Εκδοτική 'Αθηνών ΑΕ, 'Αθήναι, 1977, τ. ΙΔ, σ.

339-351, ιδιαίτ. σ. 344, 346.

Περιοχές Δράμας-Νευροκοπίου.

322. Παππᾶς Α. Ὁ Νομός Δράμας. Διοικητικά μεταβολαί καί ἱστορική ἀνασκόπησις. Ἄθῆναι, 1978.

323. Φωστηρίδης Α. Ἐθνική ἀντίστασις κατά τῆς Βουλγαρικῆς κατοχῆς 1941-1945. Θεσσαλονίκη, 1959, 4ο, σ. 269.

324. Σνώκ Κ. Ἡ Τραγωδία τῆς Δράμας. <Ἔκδοσις Δήμου Δράμας>. Δράμα, 1945, 8ο, σ. 68.

Ἡ Βουλγαρική κατοχή στη Δράμα καί ἡ σφαγή τοῦ Δοξάτου. Αναφέρονται το Κ. Νευροκόπι, ἡ Προσωτσάνη, τὸ Παρανέστι, καθὼς καί τὰ χωριά, Ἀγγίστα, Ἀδριανή, Ἀνθοχώρι, Ἄνω Πυξάριο, Βαθότοπος, Βάλακας, Διπόταμος, Καλή Βρύση, Καλλιφυτος, Καλὸς Ἀγρός, Κ. Βρονού, Κοκκινόγεια, Κουδούνια, Κύρια, Μακρυπλάγι, Μαυρόλιθος, Μεγαλόκαμπος, Μικρόπολη, Μικροχώρι, Νικηφόρος, Ξηροπόταμος, Οχυρό, Παγονέρι, Περιθῶρι, Πετρούσα, Πλατανιά, Σιδηρόνερο, Σιταγροί, Σκαλωτή, Σύλλη, Φωτολίβος, Χωριστή.

325. Στολίγκας Κ. Μέ αἷμα καί μέ δάκρυ. Ἄθῆναι, [1956], 8ο, σ. 68.

Αναφέρεται στὴν ψευδο-επανάσταση τοῦ 1941 καί τὴν κατάπνιξή τῆς ἀπὸ τοὺς Βούλγαρους.

326. Στολίγκας Κ. Ὁ πόλεμος 1940-41 καί ἡ γενιά τοῦ. Ἄθῆνα, 8ο, 1980, σ. 318.

327. Τζινίκου-Κακούλη Α. Ἡ Μακεδόνισσα στό θρύλο καί στὴν ἱστορία (1453-1940 μ.Χ.). Θεσσαλονίκη, 1986, 8ο, σ. 503, ιδιαίτ. σ. 317-322, 396-407, 497.

Ἡ προσφορά τῶν γυναικῶν τῆς περιοχῆς τῆς Δράμας στο Μακεδονικὸ Ἀγῶνα, καί τὴν ἀντίσταση ἐναντίον τῶν Βουλγάρων κατά τὸ 1913, καί στὴν ἀντίσταση κατά τὸ 1940-1941. Δίνονται πληροφορίες που ἀφοροῦν τὸ Δοξάτο, τὴ Δράμα, τὸ Κ. Νευροκόπι, τὴν Προσωτσάνη καί τὰ χωριά: Βάλακας, Καλή Βρύση, Καλλιθέα, Κύρια, Μαυρόλιθος, Μικρόπολη, Ξηροπόταμος, Φτελιά, Χαριτωμένη, Χωριστή. Μητροπολίτες Δράμας, κατά τὸν Μακεδονικὸ Ἀγῶνα ἦταν ὁ Χρυσόστομος Καλαφάτης καί τὸ 1913 ὁ Ἀγαθάγγελος Μάγνης. Καταγράφεται ἓνα ἡμιλόγιο τραγοῦδι γιὰ τὴ σφαγή τοῦ Δοξάτου (1913).

— Βλ. καί 13, 24, 92, 135, 149, 162, 163, 170, 429, 540.

Γ. ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ, ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ

328. [Ἀνώνυμος]. Πρόχειρος ὑπολογισμὸς ἐκτάσεως Ἄνατ. Μακεδονίας, ΗΜΘ, σ. 215.

329. Χατζηγιαννάκης Δ.Κ. Πολιτικὸς χάρτης τοῦ Νομοῦ Δράμας. Ἐκδίδεται εἰς σειρὰν ἐκτύπων χαρτῶν κατά νομοὺς πλήρης εἰς λεπτομέρειας ἐπὶ τῇ

βάσει επισήμων στοιχείων. "Εκδοσις Α'. Θεσσαλονίκη, 1950, 48×33 εκ.

330. *Χρυσόχοος Μ.Θ.* 'Η Πρασιάς λίμνη. Μελέτη γεωγραφική και ιστορική αναγνωσθεῖσα ἐν τῷ συλλόγῳ Παρνασσῶ. Μεθ' ἑνὸς γεωγραφικοῦ πίνακος καὶ ἑξ εἰκόνων. Ἐν Ἀθήναις, 1893.

Ο σ., ἀντίθετα ἀπὸ ἄλλους μελετητές που τοποθετοῦν τὴν Πρασιάδα στὴ θέση που ἦταν τὰ ἔλη τῶν Φιλίππων, τὴν ταυτίζει με τὴ λίμνη τῆς Δοϊράνης.

331. *Λαμπάκης Γ.* Περὶ τῶν ἐν Μήλῳ Χριστιανικῶν Κατακομβῶν τοῦ ἐν αὐτῇ Βαπτιστηρίῳ καὶ ἑτέρων Χριστιανικῶν ἀρχαιοτήτων, ΔΧΑΕ, τ. 7 (1906), σ. 29-62+χάρτ.

Τοπογραφικὸς χάρτης τοῦ νότιου τμήματος τοῦ Ν. Δράμας.

332. *Μερτζίδης Σ.* Αἱ χῶραι τοῦ παρελθόντος καὶ αἱ ἐσφαλμέναι τοποθετήσεις τῶν. [Δράμα]. Ἀθήναι, 1885, 12ο, σ. ιζ+141.

Ἡ Δράμα καὶ ἡ Δράβησκος με βάση τὶς ἀρχαίες πηγές. Τοπογραφικὲς πληροφορίες που ἀφοροῦν τὸ Δοξάτο (Δοκάλον), τὸ Ζυγὸ, τὸ Καλαμπάκι (Καλύβη), τὸ Νευροκόπι, τὸν Ξηροπόταμο, τὴν Πετροῦσα, τὴν Προσωτάνη, τὴν Χωριστὴ (Τσατάλτζα-Χωρίστιανη).

Εξετάζεται ἡ ἱστορία τῆς ευρύτερης περιοχῆς τῆς Δράμας κατὰ τὴν ἀρχαιότητα, τὰ ἐλληνιστικά καὶ ρωμαϊκὰ χρόνια, τὴ βυζαντινὴ περίοδο καθὼς καὶ κατὰ τὴν Τουρκοκρατία. Δημοσιεύονται ρωμαϊκὲς ἐπιγραφές, ἀνάγλυφα, νομίσματα. Εξετάζεται ἐπίσης σύντομα ἡ ἱστορία τῆς μονῆς τῆς Εἰκοσιφοίνισσας.

333. *Μπακαλάκης Γ.* Τὸ παρά τὴν Χριστούπολιν τείχισμα. Ἑλληνικά, τ. 10(1938), σ. 307-318, ἰδιαιτ. σ. 308-309, 318.

Χάρτης που περιλαμβάνει τὸ νότιο τμήμα τοῦ Ν. Δράμας.

334. *Σαμσάρης Δ.* Ἱστορικὴ γεωγραφία τῆς Ἀνατολικῆς Μακεδονίας κατὰ τὴν ἀρχαιότητα. <ΕΜΣ, Μακεδονικὴ βιβλιοθήκη-49>. Θεσσαλονίκη, 1976, 8ο, σ. 327, ἰδιαιτ. σ. 9, 19-22, 24-27, 29, 39-40, 43, 45, 49-52, 59, 65, 77, 80-84, 177, 182, 184-189, 197-198.

Βλ. καὶ βιβλιοκρισία ἀπὸ τὸν *Κανατσούλη Δ.* στα Μακεδονικά, τ. 16(1976), σ. 401-405.

Γεωγραφία (φυσικὴ-οικονομικὴ-πολιτικὴ) καὶ τοπογραφία τῆς περιοχῆς τῆς Δράμας κατὰ τὴν ἀρχαιότητα με βάση τὶς φιλολογικὲς καὶ τὶς ἐπιγραφικὲς μαρτυρίες. Αναφέρονται πόλισματα ἢ πόλεις (καθὼς καὶ ευρήματα που βοηθοῦν στὴν ταύτιση τῶν ἀρχαίων πόλεων) κοντὰ στὶς σημερινὲς πόλεις καὶ χωριά: Ἀγγίστα, Ἀργυροῦπολη, Βαθυχώρι, Βασιλάκη, Γραμμὴν, Δοξάτο, Δράμα, Θεριά, Καλαμπάκι, Καλαμώνας, Καλὴ Βρύση, Κ. Νευροκόπι, Κεφαλάρη, Κοκκινόγεια, Κουδούνια, Κύρια, Μαυρολεύκη, Μικρόπολη, Ξηροπόταμος, Παλιάμπελα, Πετροῦσα, Πλατανιά, Προσωτάνη, Ροδολίβος, Συμβολή, Φτελιά, Φωτολίβος, Χαριτωμένη, Χωριστὴ.

335. *Τσεκουράκης Δ.* Ἡ θέση τῆς ἀρχαίας Σκαπτιῆς Ὑλης, Μακεδονικά, τ. 21(1981), σ. 76-91.

Σε αντίθεση με άλλους μελετητές που τοποθετούν τη Σκαπτή Ύλη είτε στη θέση που βρίσκεται σήμερα η Εικοσιφοίνισσα, είτε σε τοποθεσία σχετική με την κοινότητα του Παλαιοχωρίου, ο Τσεκουράκης την τοποθετεί στο χώρο που βρίσκεται σήμερα η κοινότητα της Νικήστιανης.

— Βλ. και 6, 20, 200, 520.

Δ. ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΟΣ ΒΙΟΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ

α. Λαογραφία

336. [Ανώνυμος]. Παράδοση και Χριστιανικοί Ναοί τῆς Δράμας, ΔΧ, τ. 1, Δράμα, 1980, σ. 162-164.

Ναός των Ταξιαρχών Δράμας.

337. Θ[εόφιλος]. Δ. Ἀ[θανασιάδης]. Ὁ γάμος ἐν Κάτῳ Νευροκοπίῳ (Ζύρνοβο). Ἀπό τὴν μεθόριον Δράμας, Ἡμερολόγιον Δράμας 1930, Δράμα, 1929, σ. 50-53.

338. Θ(εόφιλος). Δ. Ἀ[θανασιάδης]. Ἡ πρωτοχρονιά στὴ Δράμα, ΗΜΘ, σ. 31-32.

Ἔθιμα.

339. Θ[εόφιλος]. Δ. Ἀ[θανασιάδης]. Ἡ Ντουντούλα. ΗΜΘ, σ. 82-83.

Ἔθιμο τῆς Μικρόπολης.

340. Θ[εόφιλος]. Δ. Ἀ[θανασιάδης]. Ἡ Ἀγία Βαρβάρα, ΗΜΘ, σ. 142-144.

Η σημασία τῆς γιορτῆς τῆς Αγ. Βαρβάρας γιὰ τὴ Δράμα (ἔθιμα).

341. [Δημοτικό τραγούδι ἀπὸ τὴν Προσωτσάνη], ΔΧ, τ. 1, Δράμα, 1980, σ. 64.

342. [Δημοτικό τραγούδι ἀπὸ τὴν Προσωτσάνη], ΔΧ τ. 1, Δράμα, 1980, σ. 139-140.

343. Ἰωαννίδης Στ. Ἦθη καὶ ἔθιμα τῶν πέριξ τῆς Δράμας χωρίων, ΗΒΕ, σ. 129-133.

Τὰ ἔθιμα τοῦ γάμου στο Μοναστηράκι, τὸν Ξηροπόταμο καὶ τὴν Πετρούσα.

344. Καπετανέα Ι. Τὸ πανηγύρι τῶν Ἀγίων Θεοδώρων στὸ Κάτω Νευροκόπι Δράμας, ΔΧ, τ. 1, Δράμα, 1980, σ. 170-174.

345. Κωνσταντινίδου Ν. Τὰ σουμαδέματα, ΔΧ, τ. 2, Δράμα, 1981, σ. 167-172.

Τα ποντιακά έθιμα του αρραβώνα στην Αργυρούπολη.

346. *Κουκουλές Φ.Ι.* Θεσσαλονίκης Εύσταθίου Τά Λαογραφικά. <ΕΜΣ, Σειρά Φιλολογική και Θεολογική-6>. Θεσσαλονίκη, 1950, 8ο, τ. Α, σ. 493+5πίν., ιδιαίτ. σ. 256, 283, 286, 337, και τ. Β, σ. 435+2πίν., ιδιαίτ. σ. 13, 27, 70.

Δράμα (αγροτική ζωή-οικονομία). Χωριστή (γλώσσα).

347. *Μάνος Π.Ε.* 'Ο γάμος στην Προσωτσάνη, Μακεδονικά, τ. 5(1961-1963), σ. 291-304.

Τα έθιμα του γάμου στην Προσωτσάνη κατά τις αρχές του αιώνα.

348. *Μαργαρίτης Χ.* Δημοτικά τραγούδια του Δοξάτου, ΔΧ, τ. 2, Δράμα, 1981, σ. 164-166.

349. *Μαυρουδή Ε.* 'Ο βλάχικος γάμος στην Προσωτσάνη Δράμας, ΔΧ, τ. 1, Δράμα, 1980, σ. 184-190.

350. *Πασχαλίδης Δ.* Τό καρναβάλι της Χωριστής άλλοτε και σήμερα, ΔΧ, τ. 1, Δράμα, 1980, σ. 104-107.

351. *Πετρόπουλος Δ.Α.* Δημοτικά τραγούδια του Μακεδονικού 'Αγώνα, Μακεδονικά, τ. 8 (1968), σ. 323-361, ιδιαίτ. σ. 358-359.

Δημοτικό τραγούδι που αναφέρεται στην απήχηση που είχε στο λαό της Δράμας η εκτέλεση του 'Αρμεν Κούπτσιου από τους Τούρκους.

— Βλ. και 130, 261, 305, 680.

β. Γλώσσα

352. *Γεωργακάς Δ.Ι.* Περί τής τοπωνυμίας «Καλαμπάκα», ΕΕΒΣ, τ. 14(1938), σ. 262-266, ιδιαίτ. σ. 264, 266.

Το τοπωνύμιο Καλαμπάκι.

353. *'Ορφανίδης Κ.Θ.*, 'Η προέλευση του όνόματος τής πόλεως τής Δράμας, ΔΧ, τ. 1, Δράμα, 1980, σ. 11-14.

354. *Πέτσας Φ.* Νιάουστα-Γλυτουνιαύστα, Μακεδονικά, τ. 7(1966-1967), σ. 81-93, ιδιαίτ. 91-92.

Το όνομα Νέστος και οι συγγενικές του γραφές.

355. *Τζιτζιλής Χ.* Λεξιλογικοί άρχαϊσμοί των γλωσσικών ιδιωμάτων τής Δράμας, Μακεδονικά, τ. 19(1979), σ. 396-400.

Εξέταση λεξιλογικών αρχαϊσμών (ντόπιο ιδίωμα) από την Αδριανή, το Δοξάτο και τη Χωριστή.

356. *Τζιτζιλής Χ.* Μακεδονικά Ἑτυμολογικά I, Μακεδονικά, τ. 20(1980), σ. 368-374, ιδιαίτ. σ. 370.

Αδριανή Δράμας.

— Βλ. και 268, 346.

γ. Παιδεία

357. [*Ανώνυμος*]. Δράμα, Μακ. Ἡμερολόγιο, 1909, σ. 141.

Εκπαίδευση. Εκκλησιαστική ιστορία.

358. [*Ανώνυμος*]. Συνοπτικά στοιχεία γιά τήν εκπαίδευση στό Νομό Δράμας, ΔΧ, τ. 2, Δράμα, 1981, σ. 107-112.

359. [ΙΑΔ]. Στατιστική τῶν Ἑλληνικῶν σχολείων ἐν τοῖς βιλαετίοις τῆς Θεσσαλονίκης καί βιτωλίων τῆς Μακεδονίας κατά τό σχολικόν ἔτος 1894-1895.

Αναφέρονται το Αγιοχώρι, η Γραμμένη, το Δοξάτο, η Δράμα, η Καλή Βρύση, η Καλλιθέα, η Μικρόπολη, ο Μυλοπόταμος, ο Ξηροπόταμος, η Πετρούσα, η Προσωτσάνη, το Ροδολίβος, η Χωριστή.

360. [ΙΑΔ]. Πίνακας γενικός τῶν Ἑλληνικῶν σχολείων, διδασκάλων, διδασκαλισσῶν, μαθητῶν καί μαθητριῶν, ὡς καί τῆς ἐτησίας δαπάνης συντηρήσεως αὐτῶν, ἐν τοῖς βιλαετίοις Θεσσαλονίκης καί βιτολίων Μακεδονίας, σ. 34.

Νευροκόπι. Δράμα.

361. *Θ[εόφιλος] Δ. Ἀ[θανασιάδης]*. Ἡ εκπαίδευσις ἐν Ἀνατ. Μακεδονία καί Θράκη. ΗΜΘ, σ. 204-207.

Στοιχεία για τα σχολικά κτίρια που λειτουργούν στη Δράμα.

362. *Χαρισιάδης Α.* Ἐπαρχία Δράμας, ΜΗΠΣΑ 1912, σ. 198-205.

Στατιστικός πίνακας πληθυσμοῦ καί εκπαιδευτικῆς κίνησης στήν περιοχή τῆς Δράμας κατά το 1910-1911. Αναφέρονται η Αλιστράτη, το Δοξάτο, η Δράμα, η Προσωτσάνη και τα χωριά: Αγγίστα, Αγιοχώρι, Αδριανή, Βάλακας, Γραμμένη, Καλή Βρύση, Καλλιθέα, Μικρόπολη, Μοναστηράκι, Μυλοπόταμος, Ξηροπόταμος, Πετρούσα, Πύργοι, Ροδολίβος, Χωριστή.

363. *Χασιώτης Γ.* Ἡ παρ' ἡμῖν δημοτική εκπαίδευσις ἀπό τῆς ἀλώσεως Κων/πόλεως μέχρι σήμερον, ΕΦΣΚ, τ. 8 (1873-1874), σ. 94-129, ιδιαίτ. σ. 118.

Φιλεκπαιδευτική Αδελφότητα «Οι Φίλιπποι» (Δοξάτο).

364. Έκθεσις τῆς Ἐκπαιδευτικῆς Ἐπιτροπῆς. Περί τῆς ἐνεστώσης καταστάσεως τῶν ἐν ταῖς ἐπαρχίαις ἡμετέρων ἐκπαιδευτηρίων, ΕΦΣΚ, τ. 6 (1871-1872), σ. 186-210, ἰδιαίτ. σ. 193, 208.

Δράμα.

365. Έκθεσις τῆς Ἐκπαιδευτικῆς Ἐπιτροπῆς περί τῆς καταστάσεως τῆς παιδείας ἐν ταῖς ἐπαρχίαις τῆς Ὁθ. Αὐτοκρατορίας, ΕΦΣΚ, τ. 7 (1872-1873), σ. 205-219, ἰδιαίτ. σ. 213, 217.

Χρηματική βοήθεια σε σχολεῖα τῆς Προσωτσάνης καὶ τοῦ Νευροκοπίου.

366. Έκθεσις τῆς Ἐκπαιδευτικῆς Ἐπιτροπῆς. Περί τῆς καταστάσεως τῆς παιδείας ἐν ταῖς ἐπαρχίαις τῆς Ὁθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, ΕΦΣΚ, τ. 9 (1874-1875), σ. 182-192, ἰδιαίτ. σ. 184, 192.

Δράμα, Προσωτσάνη, Χωριστή.

367. Πρακτικά. Συνεδρίασις ΥΟ΄. [Έκθεσις τῆς Ἐκπαιδευτικῆς Ἐπιτροπῆς. Περί τῆς καταστάσεως τῆς παιδείας ἐν ταῖς ἐπαρχίαις τῆς Ὁθωμανικῆς αὐτοκρατορίας], ΕΦΣΚ, τ. 10 (1875-1876), σ. 180-209, ἰδιαίτ. σ. 189-190, 197.

Δράμα, Νευροκόπι, Προσωτσάνη.

368. Έκθεσις τῆς Ἐκπαιδευτικῆς Ἐπιτροπῆς, ΕΦΣΚ, τ. 13 (1878-1879), σ. 106-121, ἰδιαίτ. σ. 110-111.

Βόλακας, Δοξάτο, Καλή Βρύση, Πετρούσα, Προσωτσάνη (Φιλεκπαιδευτική Αδελφότητα «Ἡώς»).

369. Έκθεσις τῆς Ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἐκπαιδευτικῆς καὶ Φιλανθρωπικῆς Ἀδελφότητος τοῦ ἔτους 1880-1881, ΕΑ, ἔτος Β, τ. 3(1881-1882), τεύχ. 32, σ. 507-526, ἰδιαίτ. σ. 511, 518.

Εκπαιδευτικό βοήθημα στὴν Προσωτσάνη. Ασλάν Κ.

370. Γιομπλάκης Α. Ἡ κεντρικὴ σχολὴ Ἀλιστράτης, Μακεδονικά τ. 4(1955-1960), σ. 383-390.

Ἡ μητροπολιτικὴ ἔδρα μεταφέρεται ἀπὸ τὴ Δράμα στὴν Αλιστράτη τὸ 1825· ἡ σχολὴ τότε ὀνομάζεται «Κεντρικὴ...». Περιγράφεται τὸ διδακτικὸ πρόγραμμα με βάση τὸ ἀρχεῖο τοῦ Μ. Μάλαμα.

371. Καλλιγᾶς Ι. Λαϊκὴ ἐκπαίδευσις, Ἡμερολόγιον Δράμας 1930, Δράμα, 1929, σ. 98-99.

Αριθμὸς σχολείων καὶ δασκάλων.

372. Καρσανίδης Ε.Γ. Ἡ πνευματικὴ πορεία τοῦ ὑπόδουλου Ἑλληνισμοῦ στό νομό Δράμας, ΔΧ, τ. 2, Δράμα, 1981, σ. 70-106.

Ἡ ἐκπαίδευση στο Ν. Δράμας κατά την Τουρκοκρατία (σχολεῖα στην Αδριανή, την Αλιστράτη, το Βάλακα, τη Γραμμένη, το Γρανίτη, το Δοξάτο, τη Δράμα, το Κατάφυτο, την Κ. Βροντού, το Κ. Νευροκόπι, τα Κοκκινόγεια, τη Μικρόπολη, το Μοναστηράκι, το Νευροκόπι, τον Ξηροπόταμο, το Παγονέρι, το Περιθώρι, την Πετρούσα, την Προσωτσάνη, τους Πύργους, τη Χωριστή). Ἡ συμβολή του Χρυσόστομου Καλαφάτη και της «Φιλεκπαιδευτικῆς Ἀδελφότητος Δράμας».

373. Μαργαρίτης Χ. Τά σχολεῖα τοῦ Δοξάτου. Πνευματικὴ καὶ πολιτιστικὴ προσφορά τοῦ Δοξάτου στὰ χρόνια τῆς τουρκοκρατίας, ΔΧ, τ. 1, Δράμα, 1980, σ. 113-120.

374. Παπαδόπουλος Σ.Ι. Ἐκπαιδευτικὴ καὶ κοινωνικὴ δραστηριότητα τοῦ Ἑλληνισμοῦ τῆς Μακεδονίας κατά τόν τελευταῖο αἰῶνα τῆς Τουρκοκρατίας. <ΕΜΣ, Μακεδονικὴ Βιβλιοθήκη-31>. Θεσσαλονίκη, 1970, 8ο, σ. 290+εικ., ἰδιαιτ. σ. 17-23, 30-33, 40-47, 50, 56-58, 141, 220, 221, 224, 229, 232-233, 236-237, 239, 243, 244.

Στοιχεῖα για την ἐκπαίδευση (σχολεῖα, σύλλογοι ἢ ἀδελφότητες, ἀναγνωστήρια) στο ἀντιζάκιο τῆς Δράμας. Αναφέρονται ἡ Αλιστράτη, το Δοξάτο, ἡ Δράμα, το Κ. Νευροκόπι, ἡ Προσωτσάνη, το Ροδολίβος, ἡ μονὴ τῆς Εικοσιφοίνισσας, καθὼς και τα χωριά: Αδριανή, Βάλακας, Γραμμένη, Γρανίτης, Καλλιθέα, Κατάφυτο, Κ. Βροντού, Κοκκινόγεια, Μικρόπολη, Μοναστηράκι, Μυλοπόταμος, Ξηροπόταμος, Παγονέρι, Παλαιοκώμη, Περιθώρι, Πετρούσα, Πύργοι, Χωριστή. Μητρ. Δράμας αὐτὴν τὴν περίοδο, μεταξύ ἄλλων, ἦταν ο Αγαθάγγελος, ο Γερμανός, και ο Χρυσόστομος Καλαφάτης.

375. Πασχαλίδης Β. Τά ἐκπαιδευτήρια τῆς Δράμας, Μακ. Ἡμερολόγιο, 1974, σ. 329-332.

Ἡ συμβολὴ του μητρ. Χρυσοστόμου.

376. Θεοδωρίδης Ι. Ὁ ἐν Σέρραις Μακεδονικὸς Φιλεκπαιδευτικὸς Σύλλογος. Ἔκθεσις τῶν πεπραγμένων κατά τό τέταρτον καὶ πέμπτον ἀπό τῆς συστάσεως αὐτοῦ ἔτος (ἀπό 27 Μαΐου 1873 ἕως 30 Μαΐου 1875). Ἐν Κωνσταντινουπόλει, 1875, ἰδιαιτ. σ. 5, 11-12, 20.

Αναφέρεται πίνακας για τὴν ἐκπαιδευτικὴ κατάσταση στη Δράμα. Μεταξύ τῶν συλλόγων Σερρών, Δράμας, Νευροκοπίου και Αλιστράτης υπήρχαν στενές σχέσεις. Χρηματικὸ βοήθημα δινόταν στο Βάλακα, το Μοναστηράκι, το Νευροκόπι, τὴν Πετρούσα, τὴν Προσωτσάνη και τοὺς Πύργους.

377. Τριάρχης Φ. Ἡ παιδεία στό Νομό Δράμας 1840-1899, ΔΧ, τ. 1, Δράμα, 1980, σ. 94-103.

Σχολεῖα στην Αλιστράτη, το Βάλακα, το Γρανίτη, το Δοξάτο, τη Δράμα, τὴν Καλὴ Βρῦση, τὴν Καλλιθέα, το Κ. Νευροκόπι, τα Κοκκινόγεια, τη Μικρόπολη, το Μοναστηράκι, τὸν Ξηροπό-

ταμο, το Παγονέρι, το Περιθώρι, την Πετρούσα, την Προσωτσάνη, τη Χαριτωμένη και τη Χωριστή. Αδελφότητες στην Αλιστράτη, το Δοξάτο, τη Δράμα και την Προσωτσάνη.

378. *Τριάρχης Φ.* 'Η 'Ελληνική παιδεία στην περιοχή Δράμας κατά τόν 19ο αιώνα, Μακ.Ζωή, 1982, τεύχ. 188, σ. 20-22.

Αδελφότητες στην Αλιστράτη, το Δοξάτο, τη Δράμα και την Προσωτσάνη. Σχολεία στο Κ. Νευροκόπι, την Πετρούσα και τη Χωριστή.

379. *Τσιρπανλής Ζ.Ν.* Οί μαθητές του 'Ελληνικού Κολλεγίου τής Ρώμης (1576-1700). Στατιστικές διαπιστώσεις και γενικά συμπεράσματα. άνάτ. από τή «Δωδώνη». 'Ιωάννινα, 1978, σ. 23-42, ιδιαίτ. σ. 29.

Μαθητές από το Νευροκόπι.

380. *Ζιώγου-Καραστεργίου Σ.* Πληροφορίες για τήν κίνηση 'Ελληνικῶν σχολείων τής Μακεδονίας στίς εφημερίδες «'Ερμής» καί «Φάρος τής Μακεδονίας» (1875-1893), Μακεδονικά, Σύμμεικτα, τ. 17(1977), σ. 399-404, ιδιαίτ. σ. 401.

— Βλ. και 6, 19, 55, 56, 60, 181, 240, 257, 259, 431.

δ. Τύπος

381. [*Ανώνυμος*]. 'Ιστορική άνασκόπησις τής τυπογραφίας καί δημοσιογραφίας έν Δράμα από του 1913-1930, 'Ημερολόγιον Δράμας 1930, Δράμα, 1929, σ. 36-39.

382. *Μάγερ Κ.* 'Ιστορία του 'Ελληνικού τύπου. 'Εφημερίδες καί περιοδικά 1901-1959. 'Αθήναι, 1960, 8ο, τ. Α', Β', Γ', ιδιαίτ. τ. Γ', σ. 382, ιδιαίτ. σ. 166-167, 299.

Εφημερίδες που εκδόθηκαν στη Δράμα.

383. *Πασχαλίδης Β.* Οί εφημερίδες τής Δράμας 1914-1980, Μακ. 'Ημερολόγιο, 1982, σ. 193-199.

384. *Πασχαλίδης Β.* Προσθήκες καί διορθώσεις στόν κατάλογο εφημερίδων Δράμας (1914-1983), Μακ. 'Ημερολόγιο, 1984, σ. 261-263.

— Βλ. και 320.

ε. Κοινωνική οργάνωση (σύλλογοι, αδελφότητες, ιδρύματα, κτλ.)

385. [*Ανώνυμος*]. Μακεδονικά, Παρνασσός, τ. 3 (1879), σ. 953-957.

Αρχαιολογική Εταιρεία Δοξάτου. Το έθιμο της χειλιδόνας στο Δ.

386. [Ανώνυμος]. 'Εκκλησιαστικά Χρονικά, ΕΑ, έτος ΚΒ, τ. 26(1902), τεύχ. 47, σ. 510-514, ιδιαίτ. σ. 513.

Ιδρύεται η Φιλόμουση Αδελφότητα «Πρόδος» (Δράμα).

387. [Ανώνυμος]. Τό Δημοτικόν Νοσοκομείον Δράμας, ΗΜΘ, σ. 145-148.

388. [Ανώνυμος]. Ληξιαρχικά Δράμας, ΗΜΘ, σ. 174.

1928-1931.

389. [Ανώνυμος]. 'Ελευθέρια Α'. Λαϊκοί χοροί. 'Αθλητικοί άγώνες. <Δράμα 1-4 Ιουλίου 1971>, 8ο, σ. 12.

Πρόγραμμα.

390. [Ανώνυμος]. Κόσμημα Λαμπρό. ΔΧ, τ. 1, Δράμα, 1980, σ. 47-48.

Αναφορά στην ανέγερση των Εκπαιδευτηρίων Δράμας, όταν μητρ. ήταν ο Χρυσόστομος.

391. [Ανώνυμος-(Πληροφορ. Ναλμπάντης Β.)]. 'Αθλητικοί άγώνες Νομού Δράμας, ΔΧ, τ. 1, Δράμα, 1980, σ. 191-192.

Στην Τουρκοκρατία.

392. [Ανώνυμος]. 'Η έπαρχιακή Δημογεροντία Δράμας. Πρακτικόν τής Δημογεροντίας Δράμας τής 3/9/1896. Προικοσύμφωνον, ΔΧ, τ. 1, Δράμα, 1980, σ. 199-204.

393. 'Αραμπατζής Π.Α. 'Η Χριστιανική 'Αδελφότης «'Αγιοι 'Ανάργυροι Δράμας». Δράμα, 1965, 12ο, σ. 20.

394. Θ[εόφιλος]. Δ. 'Α[θανασιάδης]. Παιδικός σταθμός, 'Ημερολόγιον Δράμας 1930, Δράμα, 1929, σ. 96.

395. Θ[εόφιλος]. Δ. 'Α[θανασιάδης]. 'Ο δμιλος εκδρομέων Δράμας, ΗΜΘ, σ. 21-22.

396. Θ[εόφιλος]. Δ. 'Α[θανασιάδης]. 'Εκδρομικά Ο.Ε.Δ, ΗΜΘ, σ. 23-30.

Μοναστηράκι, Αγγίστα.

397. Θ[εόφιλος]. Δ. 'Α[θανασιάδης]. 'Ο τουρισμός, ΗΜΘ, σ. 95-98.

398. Βαγενᾶς Ν. Μενέλαος Σοϊλελμετζίδης (1889-1955), ΔΧ, τ. 2, Δράμα, 1981, σ. 220-230.

Λογοτεχνία.

399. *Βαρλαμίδης Α.Ι.* Οί σχολικοί άγώνες Δράμας καί τών πέριξ, ΜΗΠΣΑ 1911, σ. 107-111.

400. *Δραγούμης Ε.* Λογοδοσία περί τών έν τῷ συλλόγῳ κατά τήν β' προεδρείαν αὐτοῦ γενομένων (έτος ΙΕ'), Παρνασσός, τ. 4 (1880), σ. 979-991, ιδιαίτ. σ. 981.

Κ. Ασλάν.

401. [Ἐπιτελική Ἑπιμετοσία τοῦ Ἑλληνικοῦ Στρατοῦ]. Στατιστικοί πίνακες τοῦ πληθυσμοῦ κατ' ἔθνικότητα τών Νομῶν Σερρῶν καί Δράμας. Ἀθήνησι, 1919, 40, σ. 20, ιδιαίτ. σ. 12-19.

Αναλυτικά στοιχεία κατά πόλεις καί χωριά.

402. Ἰλιαντζής Β.Ι. Συνεταιριστική κίνησης Νομοῦ Δράμας, Ἡμερολόγιον Δράμας 1930, Δράμα, 1929, σ. 89-92.

Αλιστράτη, Δοξάτο, Προσωτσάνη, Χωριστή.

403. Ι.Ν.Κ. Λόγοι καί ἄσματα ἐπί τῇ καταβολῇ τοῦ θεμελίου λίθου τών ἐκπαιδευτηρίων Δράμας. Ἐν Πειραιεῖ, 1881, 12ο, σ. 52.

Λόγους, μεταξύ ἄλλων, εκφωνοῦν ο Δράμας Γερμανός Γ', ο αντιπρόσωπος τῆς ἀδελφότητος «Αμφίπολη» Αλιστράτης Αστεριάδης Γ., ο διευθυντής τῆς Σχολῆς τῆς Δράμας Ευσταθίου Ν. καί ἡ διευθύντρια τοῦ Παρθεναγωγίου Αντωνιάδου Ε.

404. [Καλαφάτης Χρυσόστομος]. Ἱερά Μητρόπολις Δράμας. Πνευματικόν δικαστήριον, ΕΑ, ἔτος ΚΒ, τ. 26(1902), τεῦχ. 39, σ. 418, τεῦχ. 44, σ. 478 καί τεῦχ. 45, σ. 490.

405. [Καλαφάτης Χρυσόστομος]. Ἱερά Μητρόπολις Δράμας. Πνευματικόν δικαστήριον, ΕΑ, ἔτος ΚΒ, τ. 26(1902), τεῦχ. 50, σ. 554 καί ἔτος ΚΓ, τ. 27(1903), τεῦχ. 5, σ. 60, τεῦχ. 10, σ. 127-128, τεῦχ. 12, σ. 148 καί τεῦχ. 15, σ. 196.

Χωριστή.

406. Κανονισμός τῆς ἐν Προσωτοιάνη Φιλεκπαιδευτικῆς Ἀδελφότητος ἡ Ἡώς. Κωνσταντινούπολις, 1873, σ. 8.

407. Κανονισμός τῆς ἐν Δράμα Φιλοπροοδευτικῆς Ἀδελφότητος. Ἐν Κωνσταντινουπόλει, 1874, σ. 8.

408. Κανονισμός τῆς Φιλομούσου Ἀδελφότητος Σαδάλζας Ἡ Ἀγία Τριάς. Ἐν Κωνσταντινουπόλει, 1909.

409. Καταπελεῖς Σ. Τά χιόνια κρατοῦν ὡς τό καλοκαίρι στό Φαλακρό Ὅρος, Μακ.Ζωή, 1982, τεῦχ. 193, σ. 38-39.

410. *Κατσούφρης Γ.Ι.* Τά όρφανοτροφεία μας, ΗΜΘ, σ. 189-190.

411. *Κεκρίδης Σ.Ν.* 'Ο ποιητής 'Ιωάννης Κωνσταντινίδης (1848-1917), Α' ΣΚ, σ. 263-277, ιδιαίτ. σ. 268, 277.

412. *Κωνσταντινίδης Θ.Κ.* "Ας μιλήσουμε για τόν πολιτισμό στή Δράμα. Τό πρόβλημα του πολιτισμού στή Δράμα. Δράμα, 1989, 16ο, σ. 79.

Η ιδιαιτερότητα της πόλης της Δράμας: προτάσεις για πολιτιστική ανάπτυξη.

413. *Λεονταρίδης Γ.* [Τό 'Ελληνικό κράτος από τό 1913 ώς τό 1941]. Οί μετακινήσεις πληθυσμών και τό προσφυγικό πρόβλημα, ΙΕΕ, 'Εκδοτική 'Αθηνών ΑΕ, 'Αθήναι, 1978, τ. ΙΕ, σ. 81-83.

Στοιχεία πληθυσμού για τις περιοχές Δράμας και Νευροκοπίου.

414. [*Νομαρχία Δράμας*]. Σύλλογοι, Σωματεία. 'Ιδρύματα του Νομού Δράμας, ΔΧ, τ. 1, Δράμα, 1980, σ. 206-233.

415. *'Ολύμπιος Χ.Γ.* Αί κοινωνικά άσφαλίσεις και ή άπογραφή των έμπορ. και βιομηχανικών επιχειρήσεων. ΗΜΘ, σ. 62-67.

Στοιχεία για τη Δράμα και τις κοινότητες του Ν. Δράμας.

416. ['Οργανισμός Δήμων και Κοινοτήτων τής 'Ελλάδος]. Στοιχεία συστάσεως και εξέλιξεως των Δήμων και Κοινοτήτων. 'Επιμελεία 'Υπουργείου 'Εσωτερικών. 'Αθήναι, 'Εκδόσις τής Κεντρικής 'Ενώσεως Δήμων και Κοινοτήτων τής 'Ελλάδος, 1961, 8ο, τεύχ. 8, σ. 175.

417. *'Ορφανίδης Κ.Θ.* 'Η ταυτότητα τής πόλεως. Τό ανθρώπινο δυναμικό τής Δράμας τά τελευταία 100 χρόνια, ΔΧ, τ. 1, Δράμα, 1980, σ. 15.

418. *Πάλλης Α.Α.* 'Αναδρομή στό προσφυγικό ζήτημα, ΜΧ, τ. 11(1964), σ. 22-36, ιδιαίτ. σ. 33.

419. *Πασχαλίδης Β.Κ.* 'Ο 'Ελληνισμός στήν περιοχή Δράμας στά χρόνια 1830-1900, ΔΧ, τ. 1, Δράμα, 1980, σ. 65-68.

Η πνευματική κίνηση στη Δράμα (αδελφότητες στην Αδριανή, το Δοξάτο, τη Δράμα, τη Μικρόπολη, το Περιθώρι, την Προσωτσάνη και τη Χωριστή).

420. *Πελαγίδης Σ.* Προσφυγικά προβλήματα του Βορειοελλαδικού και λοιπού χώρου στό 'Ελληνικό Κοινοβούλιο, Μακεδονικά, τ. 26(1987-1988), σ. 63-97.

Προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι πρόσφυγες που εγκαταστάθηκαν στο Δοξάτο και το Ροδολίβος.

421. *Σαχανίδης Κ.Σ.* Καυτά προβλήματα του Νομού Δράμας, τεύχ. α'. Ἀθήνα, 1979, 8ο, σ. 110.

422. *Essays on Greek Migration. Contributors Angelopoulos A., Goutos M. Syrpis G. κ.ά.* <Migration Series - 1. Athens, Social Sciences Centre>. Athens, 1967, 8ο, σ. VIII+190, ιδιαίτ. σ. 69-77.

Αίτια και συνέπειες της μετανάστευσης του πληθυσμού του Ν. Δράμας (δεκαετία 1960).

423. *Τριανταφυλλίδης Χ.* Ὁ Ἑλληνικός Βαλκανικός Σύλλογος Δράμας, ΗΒΕ, σ. 57-59.

1912. Σύλλογος με σκοπό την αδελφοποίηση των Βαλκανικών λαών.

424. *Τριανταφυλλίδης Χ.* Ἡ Συμμετοχή τοῦ Νομοῦ Δράμας εἰς τὴν 12ην Διεθνή Ἐκθεσὶν Θεσσαλονίκης, ΗΒΕ, σ. 96.

425. *Τσαουσίδης Θ.* Ὁ σύλλογος φίλων γραμμάτων καὶ τεχνῶν Δράμας, ΔΧ, τ. 2, Δράμα, 1981, σ. 196-200.

— Βλ. καὶ 16, 58, 59, 64, 65, 67, 68, 69, 164, 196, 265, 266, 290, 297, 361, 372, 374, 376, 377, 378.

Ε. ΘΡΗΣΚΕΙΑ, ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

426. *Ἀγαπητός Γ.* Ἡ ἱστορική μονή τῆς Κοσσινίτζης, ΗΒΕ, σ. 49-52.

Αναφορά στην ιστορία και τα κειμήλια της μονῆς.

427. *Μητροπολίτου Δράμας Ἀγαθαγγέλου του Μάγνητος.* Εἰκοσιφοίνισσα Παγγαίου Ἀνατολικῆς Μακεδονίας ἤτοι Συνοπτικὴ ἱστορία καὶ περιγραφή τῆς ἱερᾶς Σταυροπηγιακῆς Μονῆς τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου, τῆς ἐπιλεγομένης Εἰκοσιφοίνισσης, ἰδρυθείσης τῷ 450 μ.Χ. καὶ ἀριθμούσης βίον πολυκύματον καὶ ἐθνωφελῆ δέκα καὶ πέντε αἰώνων, ἤτινι συνάπτονται Κατάλογος τῶν χειρογράφων καὶ ἐντύπων βιβλίων τῆς νῦν Βιβλιοθήκης καὶ τῶν ἐν τῷ Σκευοφυλακίῳ σωζομένων κειμηλίων. Δράμα, [1916], 12ο, σ. ἡ+162.

Βλ. καὶ τὴ βιβλιοκρισία τοῦ *Πρ.Α. Σωφρόνιου* στο περ. ΓΠ, τ. 3(1919), τεύχ. ΛΖ', σ. 92-100, καθὼς καὶ τὴν κρίση τῆς βιβλιοκρισίας τοῦ Σωφρόνιου στο ἴδιο περιοδικό, τεύχ. ΛΘ', σ. 191-196.

Βλ. καὶ 675.

428. *Ἀγγελόπουλος Α.Α.* Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία τῶν νέων χωρῶν 1912-1928. Θεσσαλονίκη, 1982, 8ο, σ. 196, ιδιαίτ. σ. 21, 70, 71, 72, 73, 74, 76, 99, 100, 108, 116, 118, 119, 120, 121, 168, 169-171.

Μητροπολίτες Δράμας, Νευροκοπίου. Το Εκκλησιαστικό Αρχιερατικό Συμβούλιο μετά την αρπαγή των χφφ της Εικοσιφοίνισσας από τους Βούλγαρους εγκατέστησε ως τοποτηρητή της μητρ. Δράμας τον επίσκοπο Θεουπόλεως Γεννάδιο (βλ. ΓΠ, 2(1918), σ. 651, 685-698, και ΓΠ, 3(1919), σ. 510-511).

429. *'Αναστασίου Ι.Ε.* Δράμας, μητρόπολις, ΘΗΕ, τ. 5, 'Αθήναι, 1964, σ: 220-222.

Αναφορά στην ιστορία της πόλης της Δράμας (κυρίως βυζαντινά-μετσοβυζαντινά-νεότερα χρόνια). Μνήμεια. Μητρόπολη Δράμας (1300-1958).

430. *'Αναστασίου Ι.Ε.* Βιβλιογραφία τῶν ἐπισκοπικῶν καταλόγων τοῦ Πατριαρχείου τῆς Κωνσταντινουπόλεως καί τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος. <ΑΠΘ, ΕΕΘΣ, τ. 22, Παράρτημα 25>. Θεσσαλονίκη, 1979, ιδιαίτ. σ. 121.

Μητρ. Δράμας.

431. [*Ανώνυμος*]. Ειδήσεις, ΕΑ, ἔτος Α, τ. 2(1881), τεῦχ. 15, σ. 264-268, ιδιαίτ. σ. 268.

432. [*Ανώνυμος*]. Ειδήσεις, ΕΑ, ἔτος Γ, τ. 4(1882-1883), τεῦχ. 4, σ. 63-64, ιδιαίτ. σ. 63.

Βλ. και 147, αρ. 304.

Η επισκοπή Νευροκοπίου γίνεται αρχιεπισκοπή και αποσπάται από τη μητρ. Δράμας.

433. [*Ανώνυμος*]. Ειδήσεις, ΕΑ, ἔτος Γ, τ. 4(1882-1883), τεῦχ. 19, σ. 282-288, ιδιαίτ. σ. 287.

Γερμανός Δράμας.

434. [*Ανώνυμος*]. Ειδήσεις, ΕΑ, ἔτος Γ, τ. 4(1882-1883), τεῦχ. 35, σ. 538-540, ιδιαίτ. σ. 540.

Ιγνάτιος Νευροκοπίου (1883).

435. [*Ανώνυμος*]. Ειδήσεις, ΕΑ, ἔτος Γ, τ. 4(1882-1883), τεῦχ. 38, σ. 586-588, ιδιαίτ. σ. 587.

Καθαίρεση του ιερομονάχου Αγαθάγγελου από τη Δράμα.

436. [*Ανώνυμος*]. Ειδήσεις, ΕΑ, ἔτος Δ, τ. 5(1883-1884), τεῦχ. 29, σ. 421-423, ιδιαίτ. σ. 422.

Κ. Ασλάν.

437. [*Ανώνυμος*]. Ειδήσεις, ΕΑ, ἔτος Ε, τ. 6(1884-1885), τεῦχ. 11, σ. 166-168, ιδιαίτ. σ. 166, 168.

438. [Ανώνυμος]. Αί πόλεις καί αί χῶραι δι' ὧν διήλθεν ὁ Ἀπόστολος Παῦλος κηρύσσων, ΕΑ, ἔτος Ζγ τ. 11(1887), τεύχ. 1, σ. 1-9, ιδιαίτ. σ. 4.

Δοξάτο.

439. [Ανώνυμος]. Ἐκκλησιαστικά Χρονικά, ΕΑ, ἔτος Η, τ. 12(1887-1888), τεύχ. 2, σ. 9-11, ιδιαίτ. σ. 10, τεύχ. 3, σ. 17-21, ιδιαίτ. σ. 21, τεύχ. 6, σ. 45-47, ιδιαίτ. σ. 47 και τεύχ. 18, σ. 141-144, ιδιαίτ. σ. 144.

Μητρ. Δράμας, Νευροκοπίου.

440. [Ανώνυμος]. Τό ἐν χρήσει συνταγμάτιον τῶν ὑπό τόν Οἰκουμενικόν Θρόνον Μητροπολιτῶν καί Ἐπισκόπων, ΕΑ, ἔτος Η, τ. 12(1887-1888), τεύχ. 14, σ. 111-113, ιδιαίτ. σ. 112, 113.

Μητρ. Δράμας και Νευροκοπίου Γερμανός και Χρῦσανθος, ἀντίστοιχα.

441. [Ανώνυμος]. Τό ἐν χρήσει συνταγμάτιον. Αἱ τῷ Οἰκουμενικῷ Θρόνῳ Ὑποκείμεναι Σταυροπηγιακαί Μοναί καί Ἐξαρχαί, ΕΑ, ἔτος Η, τ. 12(1887-1888), τεύχ. 20, σ. 161.

Βλ. και 440.

Εικοσιφοίνισσα.

442. [Ανώνυμος]. Ἐκκλησιαστικά Χρονικά, ΕΑ, ἔτος Θ, τ. 13(1888-1889), τεύχ. 5, σ. 33-34, ιδιαίτ. σ. 34, τεύχ. 14, σ. 105-106, ιδιαίτ. σ. 106 και τεύχ. 16, σ. 121-122, ιδιαίτ. σ. 121.

Γρηγόριος Νευροκοπίου (1888).

443. [Ανώνυμος]. Ἐκκλησιαστικά Χρονικά, ΕΑ, ἔτος Θ, τ. 13(1888-1889), τεύχ. 12, σ. 89-90, ιδιαίτ. σ. 89.

Γερμανός Δράμας.

444. [Ανώνυμος]. Ἐκκλησιαστικά Χρονικά, ΕΑ, ἔτος Θ, τ. 13(1888-1889), τεύχ. 18, σ. 137-139, ιδιαίτ. σ. 137-138.

Ἡ ἀρχιεπισκοπή Νευροκοπίου προβιβάζεται σε μητρόπολη. Απόσπαση τῆς ἐπισκοπῆς Ἐλευθερουπόλεως ἀπό τῆ μητρόπολη Δράμας και προβιβασμός τῆς σε μητρόπολη.

445. [Ανώνυμος]. Ἐκκλησιαστικά Χρονικά, ΕΑ, ἔτος ΙΑ, τ. 15(1891-1892), τεύχ. 1, σ. 2-5, ιδιαίτ. σ. 3, τεύχ. 6, σ. 42, τεύχ. 8, σ. 57-58, τεύχ. 11, σ. 81-82, ιδιαίτ. σ. 81, τεύχ. 12, σ. 89-91, ιδιαίτ. σ. 89, τεύχ. 15, σ. 113-114, ιδιαίτ. σ. 113, τεύχ. 22, σ. 169-170, ιδιαίτ. σ. 169, τεύχ. 27, σ. 209-212, ιδιαίτ. σ. 210, τεύχ. 33, σ. 257-259, ιδιαίτ. σ. 257, τεύχ. 34, σ. 265-267, ιδιαίτ. σ. 265 και τεύχ. 35, σ. 273-275, ιδιαίτ. σ. 274.

Γερμανός Δράμας. Εικοσιφοίνισσα.

446. [Ανώνυμος]. Θάνατος και κηδεία του Οικουμενικού Πατριάρχου Κυρού Διονυσίου Ε', ΕΑ, έτος ΙΑ, τ. 15(1891-1892), τεύχ. 25, σ. 193-197, ιδιαίτ. σ. 195.

Δράμας Γερμανός.

447. [Ανώνυμος]. 'Εκκλησιαστικά Χρονικά, ΕΑ, έτος ΙΒ, τ. 16(1892-1893), τεύχ. 6 σ. 41-43, ιδιαίτ. σ. 41, 42, τεύχ. 7, σ. 49-50, ιδιαίτ. σ. 50, τεύχ. 11, σ. 81-82, ιδιαίτ. σ. 81, τεύχ. 18, σ. 137-139, ιδιαίτ. σ. 138, τεύχ. 22, σ. 169-170, ιδιαίτ. σ. 170, τεύχ. 23, σ. 177-178, ιδιαίτ. σ. 177, τεύχ. 30, σ. 233-234, ιδιαίτ. σ. 233, τεύχ. 33, σ. 257-258, ιδιαίτ. σ. 258, και τεύχ. 41, σ. 325-326, ιδιαίτ. σ. 325.

Δράμας Γερμανός. Μητρόπολη Νευροκοπίου (παράιτηση Γρηγορίου, εκλογή Νικηφόρου).

448. [Ανώνυμος]. 'Εκκλησιαστικά Χρονικά, ΕΑ, έτος ΙΓ, τ. 17(1893-1894), τεύχ. 34, σ. 265-266, και τεύχ. 50, σ. 393-395, ιδιαίτ. σ. 395.

Η κακή οικονομική κατάσταση της Εικοσιφοίνισσας οδηγεί κάποιους από τους μοναχούς της να ζητήσουν άδεια συλλογής συνδρομών από τη Ρωσική κυβέρνηση.

449. [Ανώνυμος]. 'Εκκλησιαστικά Χρονικά, ΕΑ, έτος ΙΔ, τ. 18(1894-1895), τεύχ. 28, σ. 217-218, ιδιαίτ. σ. 218.

Νευροκοπίου Νικηφόρος.

450. [Ανώνυμος]. 'Εκκλησιαστικά Χρονικά, ΕΑ, έτος ΙΕ, τ. 19(1895-1896), τεύχ. 17, σ. 129-131, ιδιαίτ. σ. 130 και τεύχ. 22, σ. 169-172.

Νεόφυτος Νευροκοπίου.

451. [Ανώνυμος]. 'Εκκλησιαστικά Χρονικά, ΕΑ, έτος ΙΣΤ, τ. 20(1896-1897), τεύχ. 11, σ. 89-90, ιδιαίτ. σ. 90, τεύχ. 19, σ. 153-154, ιδιαίτ. σ. 154 και τεύχ. 34, σ. 273-274, ιδιαίτ. σ. 273.

Εικοσιφοίνισσα.

452. [Ανώνυμος]. 'Ο Μητροπολίτης Δράμας Γερμανός Μιχαηλίδης, ΕΑ, έτος ΙΣΤ, τ. 20(1896-1897), τεύχ. 22, σ. 178-179.

453. [Ανώνυμος]. 'Εκκλησιαστικά Χρονικά, ΕΑ, έτος ΙΣΤ, τ. 20(1896-1897), τεύχ. 24, σ. 193-194, ιδιαίτ. σ. 193 και τεύχ. 32, σ. 257-258, ιδιαίτ. σ. 257.

Μητρόπολη Δράμας.

454. [Ανώνυμος]. 'Εκκλησιαστικά Χρονικά, ΕΑ, έτος ΙΖ, τ. 21(1897-1898),

τευχ. 21, σ. 161-163, ιδιαίτ. σ. 163.

Πρώην Νευροκοπίου Νικηφόρος.

455. [Ανώνυμος]. Ἐκκλησιαστικά Χρονικά, ΕΑ, ἔτος ΙΗ, τ. 22(1898), τευχ. 40, σ. 325-327, ιδιαίτ. σ. 325, τευχ. 44, σ. 365-366, ιδιαίτ. σ. 365 και τευχ. 54, σ. 445-446, ιδιαίτ. σ. 445.

Σχετικά με την ηγουμενία του Προκόπιου και του Δαμασκηνοῦ στην Εικοσιφοίνισσα.

456. [Ανώνυμος]. Ἐκκλησιαστικά Χρονικά, ΕΑ, ἔτος ΙΘ, τ. 23(1899), τευχ. 2, σ. 5.

Εικοσιφοίνισσα.

457. [Ανώνυμος]. Θεολογική Σχολή Χάλκης, ΕΑ, ἔτος ΙΘ, τ. 23(1899), τευχ. 47, σ. 436-442, ιδιαίτ. σ. 438, 441 και τευχ. 50, σ. 465-471, ιδιαίτ. σ. 468, 469.

Εικοσιφοίνισσα. Δράμα. Καλαφάτης. Μοσχόπουλος Δ.

458. [Ανώνυμος]. Ἐκκλησιαστικά Χρονικά, ΕΑ, ἔτος Κ, τ. 24(1900), τευχ. 3, σ. 17-18, ιδιαίτ. σ. 18, τευχ. 10, σ. 105-106, ιδιαίτ. σ. 106, τευχ. 15, σ. 161-164, ιδιαίτ. σ. 163-164, τευχ. 30, σ. 329-331, ιδιαίτ. σ. 330 και τευχ. 42, σ. 457-459, ιδιαίτ. σ. 459.

Σχετικά με την οικονομική κατάσταση της μονής της Εικοσιφοίνισσας.

459. [Ανώνυμος]. Ἐκκλησιαστικά Χρονικά, ΕΑ, Κ, τ. 24(1900), τευχ. 16, σ. 169-170, τευχ. 20, σ. 217-218, ιδιαίτ. σ. 218, τευχ. 26, σ. 281-282, ιδιαίτ. σ. 281, τευχ. 31, σ. 359 και τευχ. 32, σ. 361-362, ιδιαίτ. σ. 362.

Μητρ. Νευροκοπίου.

460. [Ανώνυμος]. Ἐπιτροπή ἀρχιερατικῶν περιουσιῶν. Περιουσίαι ἐκκαθαρισθεῖσαι ἀπὸ τοῦ 1897 καὶ ἐντεῦθεν, ΕΑ, ἔτος Κ, τ. 24(1900), τευχ. 47, σ. 513.

461. [Ανώνυμος]. Ἐκκλησιαστικά Χρονικά, ΕΑ, ἔτος ΚΑ, τ. 25(1901), τευχ. 37, σ. 367-368, ιδιαίτ. σ. 368, τευχ. 38, σ. 374-376, ιδιαίτ. σ. 375 και τευχ. 47, σ. 462-463, ιδιαίτ. σ. 463.

462. [Ανώνυμος]. Ἐκκλησιαστικά Χρονικά, ΕΑ, ἔτος ΚΒ, τ. 26(1902), τευχ. 21, σ. 227-228, ιδιαίτ. σ. 227, τευχ. 22, σ. 242-243, ιδιαίτ. σ. 243, τευχ. 30, σ. 315-316, ιδιαίτ. σ. 316 και τευχ. 31, σ. 327-329, ιδιαίτ. σ. 328.

Χρυσόστομος Καλαφάτης.

463. [Ανώνυμος]. Ἐκκλησιαστικά Χρονικά, ΕΑ, ἔτος ΚΒ, τ. 26(1902), τευχ. 25, σ. 263-264.

Ηγούμενος τῆς Εικοσιφοίνισσας ο Δαμασκηνός Βαφειδῆς. Χρυσόστομος Δράμας.

464. [Ανώνυμος]. Ἐκκλησιαστικά χρονικά, ΕΑ, ἔτος ΚΒ, τ. 26(1902), τεύχ. 44, σ. 475-477, ἰδιαίτ. σ. 476.

Ἐκθεση του μητρ. Χρυσοστόμου σχετικά με την οικονομική κατάσταση της Εικοσιφοίνισσας.

465. [Ανώνυμος]. Ἐκκλησιαστικά Χρονικά, ΕΑ, ἔτος ΚΓ, τ. 27(1903), τεύχ. 3, σ. 35-36, ἰδιαίτ. σ. 35, τεύχ. 4, σ. 46-48, ἰδιαίτ. σ. 47, τεύχ. 23, σ. 262-266, ἰδιαίτ. σ. 264, τεύχ. 24, σ. 271-273, ἰδιαίτ. σ. 272, τεύχ. 26, σ. 287-290, ἰδιαίτ. σ. 289, τεύχ. 31, σ. 334-336, ἰδιαίτ. σ. 335, τεύχ. 35, σ. 366-369, ἰδιαίτ. σ. 367, τεύχ. 36, σ. 373-377, ἰδιαίτ. σ. 374, 375, τεύχ. 43, σ. 451-454, ἰδιαίτ. σ. 451-452, τεύχ. 44, σ. 457-459 και τεύχ. 47, σ. 489-492, ἰδιαίτ. σ. 489, 491.

Συνδρομή Δραμινῶν για την επισκευή του Πατριαρχικού Οίκου. Σχιματικά χωριά επανέρχονται στην Ορθοδοξία (Κοκκινόγεια). Πληροφορίες για τη μητρ. Δράμας (Χρυσόστομος Καλαφάτης) και τη μητρ. Νευροκόπιου (εκλογή του Θεοδώρητου). Κ. Νευροκόπι (Βούλγαροι).

466. [Ανώνυμος]. Ἀναγραφή τῶν ἐν ταῖς ἐπαρχίαις τοῦ Οἴκουμενικοῦ Θρόνου ὑπηρετούντων τελειοφοίτων τῆς ἐν Χάλκει Θεολογικῆς Σχολῆς, ΕΑ, ἔτος ΚΓ, τ. 27(1903), τεύχ. 52, σ. 551-552.

467. [Ανώνυμος]. Ἐκκλησιαστικά Χρονικά, ΕΑ, ἔτος ΚΔ, τ. 28(1904), τεύχ. 45, σ. 516-518, ἰδιαίτ. σ. 518 και ἔτος ΚΕ, τ. 29(1905), τεύχ. 46, σ. 526-529, ἰδιαίτ. σ. 527.

468. [Ανώνυμος]. Ἐκκλησιαστικά Χρονικά, ΕΑ, ἔτος ΚΣΤ, τ. 30(1906), τεύχ. 35, σ. 412-414, ἰδιαίτ. σ. 413 και τεύχ. 37, σ. 438-440, ἰδιαίτ. σ. 439.

Νευροκόπι.

469. [Ανώνυμος]. Κακόβουλοι ἀτασθαλῖαι, ΕΑ, ἔτος ΚΖ, τ. 31(1907), τεύχ. 4, σ. 52-54.

470. [Ανώνυμος]. Βουλγαρική λογική, ΕΑ, ἔτος ΚΖ, τ. 31(1907), τεύχ. 7, σ. 102-104.

471. [Ανώνυμος]. Ἐκκλησιαστικά Χρονικά, ΕΑ, ἔτος ΚΖ, τ. 31(1907), τεύχ. 8, σ. 122-124, ἰδιαίτ. σ. 123.

472. [Ανώνυμος]. Ἐκκλησιαστικά Χρονικά, ΕΑ, ἔτος ΚΖ, τ. 31(1907), τεύχ. 40, σ. 581-582, ἰδιαίτ. σ. 581, τεύχ. 42, σ. 622-625, ἰδιαίτ. σ. 623, τεύχ. 45, σ. 669-672, ἰδιαίτ. σ. 670, τεύχ. 47, σ. 494-696, ἰδιαίτ. σ. 696 και τεύχ. 48, σ. 710-712, ἰδιαίτ. σ. 710.

Πληροφορίες για τους μητρ. Δράμας καὶ Νευροκοπίου Χρυσόστομο και Δαμασκηνό.

473. [Ανώνυμος]. 'Εκκλησιαστικά Χρονικά, ΕΑ, έτος ΚΖ, τ. 31(1907), τεύχ. 50, σ. 730-732, ιδιαίτ. σ. 731.
474. [Ανώνυμος]. Συνταγματίων τῶν μητροπολιτῶν τοῦ Οἴκουμενικοῦ Θρόνου, ΕΑ, έτος ΚΖ, τ. 31(1907), τεύχ. 53, σ. 760.
475. [Ανώνυμος]. Πρώην Νευροκοπίου Νεόφυτος, ΕΑ, έτος ΚΗ, τ. 32(1908), τεύχ. 2, σ. 23-24.
476. [Ανώνυμος]. Πρώην Νευροκοπίου Νικόδημος, ΕΑ, έτος ΚΗ, τ. 32(1908), τεύχ. 16, σ. 209.
477. [Ανώνυμος]. Βουλγάρων τερθρεΐαι καί παραλογισμοί, ΕΑ, έτος ΚΗ, τ. 32(1908), τεύχ. 18, παράρτημα, σ. 231-238, ιδιαίτ. σ. 236.

Μητρόπολη Νευροκοπίου.

478. [Ανώνυμος]. Βούλγαροι περί Βουλγάρων, ΕΑ, έτος ΚΗ, τ. 32(1908), τεύχ. 19, σ. 241-244, ιδιαίτ. σ. 242.
479. [Ανώνυμος]. Πρός τήν ἐν Σόφια «'Εκκλησιαστικήν 'Εφημερίδαν», ΕΑ, έτος ΚΗ, τ. 32(1908), τεύχ. 27, σ. 319-324, ιδιαίτ. σ. 323.
480. [Ανώνυμος]. 'Εκκλησιαστικά Χρονικά, ΕΑ, έτος ΚΗ, τ. 32(1908), τεύχ. 30, σ. 354-355, ιδιαίτ. σ. 355 και τεύχ. 33, σ. 383-385, ιδιαίτ. σ. 384.
481. [Ανώνυμος]. 'Εκκλησιαστικά Χρονικά, ΕΑ, έτος ΚΘ, τ. 33(1909), τεύχ. 24, σ. 187-190, ιδιαίτ. σ. 187 και τεύχ. 26, σ. 203-206, ιδιαίτ. σ. 203, 204.

Πληροφορίες για τη μητρ. Δράμας. Εικοσιφοίνισσα (ίδρυση γεωργικής σχολής στο μετόχι της στην Κορμίστα).

482. [Ανώνυμος]. 'Εκκλησιαστικά Χρονικά, ΕΑ, έτος ΚΘ, τ. 33(1909), τεύχ. 27, σ. 211-212, ιδιαίτ. σ. 211 και τεύχ. 32, σ. 235-238, ιδιαίτ. σ. 236, 237.

Μητρ. Δράμας Χρυσόστομος.

483. [Ανώνυμος]. 'Εκκλησιαστικά Χρονικά, ΕΑ, έτος Λ-ΛΑ, τ. 34(1910), τεύχ. 15, σ. 119-120, ιδιαίτ. σ. 119, τεύχ. 29, σ. 227-230, ιδιαίτ. σ. 227 και τεύχ. 36, σ. 285-286, ιδιαίτ. σ. 285, τ. 35(1911) και τεύχ. 36, σ. 284.

Μητρ. Δράμας Αγαθάγγελος.

484. [Ανώνυμος]. 'Η ἔθνοσυνέλευσις, ΕΑ, έτος Λ-ΛΑ, τ. 34(1910), τεύχ. 35, σ. 283-287, ιδιαίτ. σ. 286.
485. [Ανώνυμος]. [Χρονικό τοῦ έτους τοῦ 'Ελληνισμοῦ τῆς 'Ανατολῆς], ΜΧ, τ. 11(1964), σ. 225-245, ιδιαίτ. σ. 234.

Χρυσόστομος Καλαφάτης.

486. [*Ανώνομος*]. [*Έργα καί ημέραι τῆς «Ένώσεως Συμυρναίων»*], ΜΧ, τ. 15(1972), σ. 458-472, ιδιαίτ. σ. 469.

Μητρ. Ζιχνών καί Νευροκοπίου Νικόδημος (1971).

487. *Άτακτίδου-Γεωργίτσα Μ.* 'Ο 'Αθηνών Χρυσόστομος Β' καί ή δράση του στό Μακεδονικό άγώνα, ΔΧ, τ. 1, Δράμα, 1980, σ. 176-183.

488. *Άτέσης Β.Γ.* 'Επισκοπικοί κατάλογοι τῆς 'Εκκλησίας τῆς 'Ελλάδος άπ' άρχῆς μέχρι σήμερα. άνατ. από τον ΕΦ, τ. 56 (1974) και τ. 57 (1975). 'Εν Αθήναις, 1975, 8ο, σ. 338, ιδιαίτ. σ. 36, 44, 45-48, 53, 65-69, 87-88, 136, 166, 240, 241, 242, 282, 283, 284, 285, 309-310, 312, 313.

Μητρ. Δράμας (1300-1965) και Νευροκοπίου (1655-1965).

489. *Θ[εόφιλος]. Δ. Ά[θανασιάδης].* 'Ο έθνομάρτυς Μητροπολίτης Γερμανός. <'Από τήν Βουλγαροκατοχήν 1916-1918>, 'Ημερολόγιον Δράμας 1930, Δράμα, 1929, σ. 65-69.

490. *Άθηναγόρας, Μητρ. Παραμυθίας καί Φιλιατών.* 'Ο θεσμός τών Συγκέλλων έν τῷ Οίκουμενικῷ Πατριαρχείῳ, ΕΕΒΣ, τ. 6(1929), σ. 103-142, ιδιαίτ. σ. 105, 106, 109, 117, 140.

Το 1498 ο μητρ. Δράμας Ιωακείμ διαδέχεται το Νήφωνα στον πατριαρχικό θρόνο. Ο Γεννάδιος Σχολάριος, όταν για τρίτη φορά εγκατέλειψε τον πατριαρχικό θρόνο, κατέφυγε στη μονή της Εικοσιφοίνισσας. Χρυσόστομος Καλαφάτης.

491. *Άθηναγόρα Μητροπολίτου τοῦ άπό Μ. Πρωτοσυγκέλλων.* 'Ο θεσμός τών Συγκέλλων έν τῷ Οίκουμενικῷ Πατριαρχείῳ, ΕΕΒΣ, τ. 9(1932), σ. 241-288, ιδιαίτ. σ. 248, 253, 256, 273, 283, 288.

Μητρ. Νευροκοπίου το 1643 είναι ο Νικηφόρος. Μητροπολίτες Δράμας το 1625, 1797 και 1872 είναι αντίστοιχα οι Αβέρκιος, Ιωσήφ και Ιωαννίκιος. Ο Αβέρκιος το 1626 έκανε δωρεές στη μονή της Εικοσιφοίνισσας.

492. *Βαβοῦσκος Κ.Α.* 'Η νομοκανονική υπόστασις τών μητροπόλεων τών νέων χωρῶν. Πατριαρχικό Ίδρυμα Πατερικῶν Μελετῶν. Θεσσαλονίκη, 1973, 8ο, σ. 61, ιδιαίτ. σ. 23, 43, 44.

Μητρ. Δράμας Φίλιππος (1965). Η πατριαρχική και συνοδική πράξη του 1928 αφορά και τη μητρ. Δράμας.

493. *Βολίδης Θ.Π.* Σιναϊτικά έρευναί, ΕΕΒΣ, τ. 13(1937), σ. 197-223, ιδιαίτ. σ. 197-211.

Στον κώδικα 1719 (σ. 159) σώζεται υπογραφή του Γρηγορίου Δράμας.

494. *Χαμουδόπουλος Μ.Α.* 1882, ἤτοι ἀνακεφαλαίωσις τῶν κατὰ τό λήγον ἔτος ἀξιοσημεϊῶτων γεγονότων τῆς συγχρόνου ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας, ΕΑ, ἔτος Γ, τ. 4(1882-1883), τεύχ. 13, σ. 193-198, ἰδιαίτ. σ. 197.

Νευροκοπίου Ἰγνάτιος.

495. *Χαρισιάδης Α.* Ἡ ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ Δράμας ἱερά μονή τῆς «Εἰκοσιφοίνισσης», ΜΗΠΣΑ 1911, σ. 225-229.

496. *Darrouzès J.* Notitiae episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae. <Géographie Ecclésiastique de l'empire Byzantin. Tome I>. Paris, 1981, 4ο, σ. XVI+521, ἰδιαίτ. σ. 159-160, 169, 171, 186-188, αρ. 15(σ. 386, στ. 187), αρ. 17(σ. 402, στ. 118, 126), αρ. 18(σ. 408, στ. 146 και σ. 409, στ. 151, 153, σ. 410, στ. 155), αρ. 20(σ. 418, στ. 47), αρ. 21(σ. 420, στ. 65, 66).

497. *Δελικάνης Κ.* Ἐπισκοπικοὶ κατάλογοι, ΕΑ, ἔτος ΚΗ, τ. 32(1908), τεύχ. 25 σ. 305-306, ἰδιαίτ. σ. 305 και τεύχ. 26, σ. 317-318, ἰδιαίτ. σ. 317.

Ο μητρ. Δράμας Ἰωσήφ ἐκλέγεται μητρ. Θεσσαλονίκης (1810). Στη θέση τοῦ ἐκλέγεται ο Παρθένιος.

498. *Διαμαντόπουλος Ἰγν.* Ὁ ἱερομόναχος Γεώργιος Καρσλίδης, ΔΧ, τ. 1, Δράμα, 1980, σ. 156-161.

Βίος. Μονή Αναλήψεως Σωτήρος (κοινότητα Ταξιαρχῶν).

499. *Δ[υοβουνιώτης] Κ.Ι.* Ἐπίσκοποι καὶ μητροπολίται, ΝΕ, τ. 15(1921), σ. 326-331, ἰδιαίτ. σ. 328, 331.

Μητροπολίτης Φιλίππων-Δράμας-Ζιχνῶν και Νευροκοπίου Γερμανός (1664).

500. *Μητρ. Δράμας Διονύσιος.* Ἡ Ἱερά Μονή Εἰκοσιφοίνισσας, ΔΧ, τ. 2, Δράμα, 1981, σ. 11-16.

Ονομασία και ἱστορία τῆς μονῆς.

501. *Γεδεῶν Μ.Ι.* Περί τῆς ἱστορικῆς ἀναπτύξεως τοῦ διοικητικοῦ συστήματος τῆς τῶν κάτω χωρῶν Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, ΕΑ, ἔτος Δ, τ. 5(1883-1884), τεύχ. 18, σ. 251-258, ἰδιαίτ. σ. 253.

Πατριάρχης Ἰωακείμ Α΄ ο ἀπὸ Δράμας.

502. *Γεδεῶν Μ.Ι.* Φιλίστορος ἀποσημεϊώματα, ΕΑ, ἔτος Ε, τ. 6(1884-1885), τεύχ. 14, σ. 210-212, ἰδιαίτ. σ. 210.

Ματθαῖος Μυρέων (Εἰκοσιφοίνισσα).

503. *Γεδεῶν Μ.Ι.* Ὀρθοδόξων μητροπολιτῶν οἱ ἐκδιδόμενοι κατάλογοι συ-

μπληρούμενοι, ΕΑ, έτος Θ, τ. 13(1888-1889), τεύχ. 2, σ. 13-15, ιδιαίτ. σ. 15.

Καλλίνικος Φιλίππων-Δράμας.

504. Γλαβίνας Α.Α. 'Εγκύκλιος τής μητροπόλεως Θεσσαλονίκης υπέρ βοηθείας τής 'Ιεράς Μονής Είκοσιφοίνισσης, Μακεδονικά, τ. 21(1981), σ. 351-372.

Σύντομη ιστορία της μονής από την ίδρυσή της ως τα νεότερα χρόνια.

505. Γριτσόπουλος Τ.Α. 'Ο Στασινός τής "Ακοβας και ή οίκογένεια Λαμπαρδοπούλου τής Δημητσάνης, 'Ελληνικά, τ. 13(1954), σ. 129-159.

Οι μητροπολίτες Δράμας Αθανάσιος (1593-1608) και Νεόφυτος (1608-1618) είναι μέλη της οικογένειας Λαμπαρδοπούλου. Ένωση των μητροπόλεων Φιλίππων και Δράμας με μητρ. τον Κλήμη (1619). Πράξη εκλογής του μητρ. Φιλίππων και Δράμας Αβέρκιου (1626). Η σχέση των μητρ. Αθανασίου και Νεοφύτου καθώς και των πατριαρχών Διονυσίου Α' και Γρηγορίου Ε' με την Εικοσιφοίνισσα.

506. Γριτσόπουλος Τ.Α. 'Η άρχιεπισκοπή Δημητσάνης και 'Αργυροκάστρου, ΕΕΒΣ, τ. 20(1950), σ. 209-256, ιδιαίτ. σ. 229.

Μητρ. Δράμας Αθανάσιος.

507. Γριτσόπουλος Τ.Α. 'Ο έθνομάρτυς μητροπολίτης Θεσσαλονίκης 'Ιωσήφ Δαλιβήρης ό από Δράμας, Μακεδονικά τ. 4(1955-1960), σ. 470-494.

Ο Γρηγόριος Ε', μετά την έκπτωσή του από τον πατριαρχικό θρόνο (1798), βρέθηκε για ένα διάστημα στη Δράμα. Η σχέση των πατριαρχών Διονυσίου Α' και Γρηγορίου Ε' καθώς και του μητρ. Δράμας Αθανασίου με τη μονή της Εικοσιφοίνισσας. Δημοσιεύεται επιγραφή από την Παλιά Μητρόπολη Δράμας. Χειρόγραφο Θεία Λειτουργία του 1736, που στο φ. της ο Ι.Δ. έγραψε τα ονόματα των προηγούμενων μητροπολιτών Δράμας.

508. Hammond P. The Waters of Marah. The present State of the Greek Church. London, 1956.

Βλ. και βιβλιοκρισία από το Λαούρδα Β. στα Μακεδονικά, τ. 4(1955-1960), σ. 605-606.

Οι εντυπώσεις του συγγραφέα από το Κ. Νευροκόπι και τη Δράμα.

509. Κ[ωνσταντινίδης]Ι.Χ. [Δράμας, μητρόπολις], ΘΗΕ, τ. 5, 'Αθήναι, 1964, σ: 222-223.

Βιογραφικό σημείωμα του μητρ. Δράμας Βασιλείου Κομβόπουλου (1930-1941).

510. 'Ιλαρίων Σιναίτης ό Κρής. Περιγραφή Τοῦ κατά τήν έπαρχίαν Δράμας και Φιλίππων 'Ιεροῦ Μαναστηρίου τής 'Υπεραγίας Δεσποίνης ήμών Θεοτόκου Τής έπονομαζομένης Κοσφοίνισσης, Καί τοῦ Γενομένου Θαύματος Είς τήν

ἐν αὐτῇ Ἱερὰν καὶ θαυματουργὸν Εἰκόνα τῆς Θεομήτορος, ἥ, προσετέθη καὶ Παρακλητικὸς Κανὼν εἰς τὴν Θεοτόκον ἐπ' αὐτῷ τῷ θαύματι. Ἔτι δὲ πλήρης ἀκολουθία τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Διονυσίου Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως. ἄτινα συνηρανίσθησαν ἐκ παλαιῶν ἀντιγράφων. Διωρθώθησαν καὶ ἀνεπληρώθησαν παρὰ τοῦ Πανοσιολογιωτάτου Κυρίου Ἰλαρίωνος Συναῖτου Κρητός, Ἁφιερώθησαν δὲ τῷ Παναγιωτάτῳ καὶ Τρισεβάστῳ ἡμῶν Δεσπότη τῷ Οἰκουμενικῷ Πατριάρχῃ, Κυρίῳ, Κυρίῳ, Γρηγορίῳ. Ἐν Κωνσταντινουπόλει, ρωιθ' (1819), 8ο, σ. (6)+34+εικ.
Βλ. καὶ β' ἔκδοσι (1863) καθὼς καὶ γ' ἔκδοσι (1894).

Ἡ παράδοσι γιὰ τὴν ἱστορία τῆς μονῆς. Ἡ ὀνομασία τῆς μονῆς.

511. Ἱλιάδης Κ.Γ. Ὁ Ἐθνομάρτυς Χρυσόστομος προπύργιο τῆς Ὁρθόδοξης Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας καὶ ψυχὴ τοῦ Μακεδονικοῦ ἀγῶνα στὸ Νομὸ Δράμας, ΔΧ, τ. 1, Δράμα, 1980, σ. 145-154.

512. Janin R. Drama, DHGE, τ. 14, Paris, 1960, σ: 784-786.

Ἀρχιεπισκοπὴ-Μητρ. Δράμας (1316-1942). Βιβλιογραφία.

513. Κύβητος Α.-Π. Χρονικὸ βραχὺ τοῦ Βουρνόβα-Ἰουλ. 1922, ΜΧ, τ. 1(1938), σ. 394-412, ἰδιαίτ. σ. 408.

Χρυσόστομος Καλαφάτης.

514. Κυράτσος Δ.Κ. Μνημόσυνα καὶ ἐγκαίνια. Τέσσαρες ὀμιλίες. Ἐκδοσις Ἱερᾶς Μονῆς Εἰκοσιφοίνισσης. Δράμα, 1974, 8ο, σ. 32.

Ἀναφορὰ στὴν ἱστορία τῆς Εἰκοσιφοίνισσης.

515. Λαμέρας Κ. Περί τοῦ θεσμοῦ τῶν ἐπὶ Τουρκοκρατίας Δημογεροντιῶν, ΜΧ, τ. 3(1940), σ. 1-13, ἰδιαίτ. σ. 25.

Χρυσόστομος Καλαφάτης.

516. Λάμπρος Σ. Τὰ σιγίλλια καὶ λοιπὰ ἔγγραφα τῆς ἐν τῷ δήμῳ Λετρινῶν μονῆς Σκαφιδιάς, ΝΕ, τ. 5(1908), σ. 79-99 ἰδιαίτ. σ. 83, 89, 99.

Μητροπολίτες Δράμας (18ος αἰ.).

517. Λάμπρος Σ. Συμπλήρωσις ἀρχιερατικῶν ὑπογραφῶν, ΝΕ, τ. 5(1908), σ. 340.

Βλ. καὶ 516.

518. Laurent V. Εἰκοσιφοίνισσης, Μονή. ΘΗΕ, τ. 5, Ἀθήναι, 1964, σ: 407-408.

Σύντομη ιστορία της μονής από την ίδρυση της μέχρι το 916. Βιβλιογραφία.

519. *Lemerle P. Philippes et la Macédoine Orientale à l'époque chrétienne et byzantine. Recherches d'Histoire et d'Archéologie. Texte-Album+πίν. LXXXII.* Paris, 1945. <Bibliothèque des écoles Françaises d'Athènes et de Rome>, 4ο, σ. V+568.

Βλ. και βιβλιοκρισία από τον Στ. Π. Κυριακίδη στα Μακεδονικά, τ. 2(1941-1952), σ. 697-706.

Η μητρόπολη της Δράμας από το 14ο αι. ως το 18ο αι. Αναφορά στην ιστορία της περιοχής της Δράμας κατά το 12ο-13ο αι. (Φράγκοι) και 14ο αι. (Σέρβοι). Εικοσιφοίνισσα (χφφ, ιστορικός ρόλος). Νευροκόπι, Πλατανιά, Συμβολή.

520. *'Α(ρχιμανδρίτου). Δ(αμασκηνοῦ). Μ(οσχόπουλου).* 'Η 'Ιερά Μονή τῆς Εἰκοσιφοίνισσης μετὰ τῶν σχετικῶν πρὸς τὰ περὶ αὐτῆς πόλεων καὶ χωρῶν. Μελέτη τοπογραφικὴ καὶ ἱστορικὴ. Ἔκδοσις πρώτη. Ἐν Κωνσταντινουπόλει, 1896, 8ο, σ. 68.

Η ιστορία της μονής από την ίδρυσή της ως τα τέλη του 19ου αι. με βάση τα χειρόγραφα της, αρχαίες και νεότερες πηγές. Πληροφορίες που αφορούν στην ιστορία της μητρόπολης Δράμας κατά την Τουρκοκρατία, στην τοπογραφία του Παγγαίου και την οικονομία της γύρω περιοχής.

521. *Μυστακίδης Β.Α.* Περί Κουροῦ-Τσεσμέ τινά ἦτοι τῶν ἐκκλησιῶν, Πατριαρχείων, σχολείων, αὐθεντικῶν οἰκῶν, κρηνῶν κλπ., ΕΑ, ἔτος ΣΤ_α, τ. 7 (1885), τεῦχ. 10, σ. 449-462, ἰδιαίτ. σ. 461, 462.

Φιλίππων και Δράμας Χρυσάνθος, Νικόδημος (1817).

522. *Μυστακίδης Β.Α.* Οἱ ἐν Ἀθήναις καὶ ἐν Κωνσταντινουπόλει λόγιοι. Ἔργασιαὶ αὐτῶν, ἐπιστημονικός βίος, γεωγραφικά, ἱστορία, παλαιογραφία, ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία καὶ οἱ τῶν κλάδων τούτων ἀντιπρόσωποι ἐν Ἀθήναις, ΕΑ, ἔτος ΚΣΤ, τ. 30(1906), τεῦχ. 37, σ. 441-445, ἰδιαίτ. σ. 442.

523. *Μυστακίδης Β.Α.* Ἐπισκοπικοὶ κατάλογοι, ΕΕΒΣ, τ. 12(1936), σ. 139-238, ἰδιαίτ. σ. 166, 170, 203, 209-216, 223, 224.

Οι μητροπολίτες Δράμας κατά το 1383, 1619, 1817. Ο Πατριάρχης Διονύσιος Α' αποσύρθηκε στη μονή της Εικοσιφοίνισσας το 1493.

524. *Νικολαΐδης Α.* Ἡ λατρεία τοῦ Θεοῦ Διονύσου καὶ τό-σπῆλαιο τῶν Κοκκινογεῖων. ΔΧ, τ. 1, Δράμα, 1980, σ. 49-53.

Ρωμαϊκές επιγραφές από τη Δράμα.

525. *Παναγόπουλος Δ.* Ἱερά Μονή Εἰκοσιφοίνισσης Παγγαίου. Ἀθήναι, 1976, 16ο, σ. 158+εικ.

Εξετάζονται σύντομα η ονομασία και η ιστορία της μονής. Παρατίθενται τα σχετικά μ' αυτήν σιγίλλια, αρχαιολογικές πληροφορίες καθώς και η ακολουθία του Πατριάρχη Διονυσίου, ο Κανών της Θεοτόκου του Χρυσάνθου καθώς και ο Κανών της αχειροποίητης εικόνας της Θεοτόκου του Μητρ. Μυρέων Ματθαίου. Δημοσιεύονται επίσης φωτογραφίες των τοιχογραφιών του καθολικού.

526. Παπαδόπουλος I.B. Τινά περί τῆς ἱερᾶς μονῆς τῆς Ἀχειροποιήτου, τῆς ἐπιλεγομένης Εἰκοσιφοίνισσης. Βιβλιογραφία.- Ἀρχαῖον Ἑλληνικόν τεῖχος παρά τήν μονήν ΕΕΒΣ, τ. 5(1928), σ. 379-388.

Η ονομασία «Εικοσιφοίνισσα». Αρχαίο Ελληνικό οχυρό πόλισμα ή κάστρο στο χώρο που βρίσκεται σήμερα η μονή. Ο επίσκοπος Φιλίππων Σώζων πιθανόν έκτισε την Εικοσιφοίνισσα πάνω σε αρχαίο ελληνικό ναό.

527. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς Α. Συμβολαί εἰς τήν χρονολογίαν καί ἱστορίαν τῶν μεταγενεστέρων πατριαρχῶν Κωνσταντινουπόλεως, ΕΑ, ἔτος Δ, τ. 5(1883-1884), τεύχ. 28, σ. 398-401, ἰδιαίτ. σ. 398.

Πατριάρχης Ἰωακείμ Α΄ ο ἀπό Δράμας.

528. Πασχαλίδης Β. Ἡ μονή τῆς Εἰκοσιφοίνισσης κατά τήν περίοδο 1770-1829, Μακ. Ἡμερολόγιο, 1975, σ. 317-320.

Η δράση των ηγουμένων Σωφρόνιου και Νεκταρίου. Νικοτσάρας.

529. Πατρινέλης Χ. [Ἡ ὀργάνωση τοῦ Γένους ὑπό τοῦς Τούρκους καί ἡ ἐπιβίωσή του]. Οἱ μονές τοῦ Ἑλληνικοῦ χώρου, καί, ἄλλες μεγάλες μονές, καί, Κτηματική περιουσία καί οἰκονομική δραστηριότης τῶν μονῶν, ΙΕΕ, Ἐκδοτική Ἀθηνῶν ΑΕ, Ἀθήναι, 1974, τ. Ι, σ. 132-133, ἰδιαίτ. σ. 133, καί, σ. 139-141, ἰδιαίτ. σ. 140-141, καί σ. 143-145, ἰδιαίτ. σ. 144.

Εικοσιφοίνισσα (ανακαίνιση ἀπό το Διονύσιο Α΄ το 1488· ἀριθμός τῶν μοναχῶν τῆς το 1578· οἰκονομία).

530. Φραγκούλας Ι.Ν. Συμβολή εἰς τήν ἱστορίαν τῶν λογίων τῆς Σκιάθου, Ἑλληνικά, τ. 16(1958-1959), σ. 95-114, ἰδιαίτ. σ. 96.

Φιλίππων καί Δράμας Γρηγόριος (1777).

531. Μητρ. Φιλίππων, Νεαπόλεως καί Θάσου Προκόπιος. Ἡ ἐκπαίδευσις εἰς τήν Καβάλαν καί ἡ ἀνέγερσις Παρθεναγωγείου αὐτῆς 1890-1915 κατά τόν κώδικα τῆς ἐφορείας τῶν σχολῶν, Α΄ ΣΚ, σ. 9-92, ἰδιαίτ. σ. 37, 45.

Χρυσόστομος Δράμας.

532. Σάθας Κ.Ν. Μεσαιωνική βιβλιοθήκη. Τόμος 3. Ἐν Βενετία, 1872, ἀνατ. Ἀθήναι, 1972, 8ο, σ. ριγ+642, ἰδιαίτ. σ. 559, 561, 563, 571, 585, 588, 591, 596, 599, 600, 601.

Βλ. και 54.

Ειδήσεις για τις μητρ. Φιλίππων-Δράμας και Νευροκοπίου κατά το 17ο αι.

533. *Σμυρνάκης Γ.* Τό "Άγιον "Όρος. Έκδόσεις Πανσέληνος. Καρυές 'Αγ. "Όρους, 1988, 4ο, σ. ιβ+707+γ+108+εικ.+χάρτ., ιδιαίτ. σ. 70, 75, 77, 79, 80, 83, 87, 88, 93, 95, 100, 109, 134, 142-148, 430, 432, 442, 447, 491, 492, 518, 521, 524, 557, 588, 595, 663, 666.

Εικοσιφοίνισσα και 'Άγιον 'Όρος. Αρσένιος Τζαμπλάκων. Ο Σέρβος δεσπότης Δράμας Ιωάννης Ούγκλεσης. Μετόχια της μονής Καρακάλλου στην περιοχή Δράμας. Μητρόπολη Δράμας (Γρηγόριος-1235(;), Καλλίνικος-1753, Γεράσιμος-1788). Γεράσιμος ιερομόναχος από τη Δράμα.

534. *Θεοχάρης Κ.Κ.* 'Η μονή τής Εικοσιφοίνισσης και δ Οίκουμενικός Πατριάρχης Διονύσιος Α', Μακ. 'Ημερολόγιο, 1951, σ. 193-199.

535. *Θεοδωρίδης Τ.Δ.* 'Η ιερά μητρόπολις Ζιχνών και οι μητροπολίται της, Σερραϊκά Χρονικά, τ. 1(1953), σ. 163-179.

Πληροφορίες που αφορούν την κοινή πορεία των μητροπόλεων Δράμας, Ζιχνών και Νευροκοπίου.

536. *Θεοδώρητος Νευροκοπίου*, ΕΑ, έτος ΚΖ, τ. 31(1907), τεύχ. 31, σ. 476.

537. *Τιμόθεος 'Ιεροσολύμων.* Αί έπωνυμιαί τής Παναγίας, Ν. Σιών, τ. 48(1953), ιδιαίτ. σ. 102, 173, και τ. 49(1954), ιδιαίτ. σ. 2-3.

Εικοσιφοίνισσα.

538. *Τωμαδάκης Ν.* 'Η μητρόπολις 'Εφέσου κατά τήν Τουρκοκρατίαν, ΕΕΒΣ, τ. 43(1977-178), σ. 5-119, ιδιαίτ. σ. 21, 95, 114, 118.

Μητρ. Δράμας και Ζιχνών Αγαθάγγελος Γαβριηλίδης (1861-1878).

539. *'Αρχιμανδρίτης Αιμιλιανός Τσακόπουλος.* 'Επισκοπικοί κατάλογοι κατά τούς κώδικας τών ύπομνημάτων του άρχιεπισκοπικού του Οίκουμενικού Πατριαρχείου, 'Ορθοδοξία, έτος ΛΓ (1958), τεύχ. α, σ. 12-35, ιδιαίτ. σ. 18, 19, 20, τεύχ. β, σ. 150-173, ιδιαίτ. σ. 153, 164, 173, τεύχ. γ, σ. 281-304, ιδιαίτ. σ. 289, 294, 296, τεύχ. δ, σ. 395-426, ιδιαίτ. σ. 397, 401, 402, 405, 412, 418.

Μητρ. Δράμας και Νευροκοπίου (1868-1912).

540. *Τσιάκας Κ.Ε.* 'Ιστορία τής 'Ιερᾶς Μονής Εικοσιφοίνισσης Παγγαίου. Μετά παρακλητικού κανόνος τής άχειροποιήτου και άκολουθίας του 'Αγίου Διονυσίου Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως άσκήσαντος έν τή 'Ιερᾷ Μονή Εικοσιφοίνισσης. Δράμα, 1958, 8ο, σ. 86.

Η ιστορία και η ονομασία της μονής. Επιγραφές, έγγραφα, χφφ, κειμήλια. Η λεηλασία της μονής από τους Βούλγαρους το 1917. Σύντομα βιογραφικά σημειώματα των μητροπολιτών Δράμας Αγαθαγγέλου, Χ. Καλαφάτη, του μητρ. Νευροκοπίου-Ζιχνών Αγαθαγγέλου (Τσαούση), του μητρ. Φιλίππων-Νεαπόλεως και Θάσου Χρυσόστομου (Χατζη-Σταύρου), καθώς και των ηγουμένων της μονής Γρηγορίου Κατσιβάκη και Βασιλείου Κουτλή. Παρατίθενται επίσης τα ονόματα των μητροπολιτών της Δράμας και του Νευροκοπίου από το 1300 ως το 1958.

541. *Ἀρχιμ. Ζαχόπουλος Κ.Α.* Ὁ Ἐφέσου Ἀγαθάγγελος ὁ Μάγνης (1818-1893), ΜΧ, τ. 3(1940), σ. 233-243, ιδιαίτ. σ. 236.

Η δράση του μητρ. Δράμας Αγαθαγγέλου (1861-1878).

— Βλ. και 19, 25-28, 30-32, 36, 38, 40-43, 45, 46, 52-55, 70-77, 84-86, 90, 91, 94-118, 129-132, 136-139, 141, 142, 144, 146-148, 154, 156-159, 161, 163, 168, 169, 175-177, 181, 185, 186, 187, 195, 196, 197, 206, 218, 256, 257, 269, 292, 294, 357, 370, 374, 632, 641.

ΣΤ. ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΣ ΒΙΟΣ

α. Γεωργία, κτηνοτροφία, άλλοι οικονομικοί πόροι.

542. [*Ανώνυμος*]. Τά μεγάλα έργα ἐν Ἑλλάδι, Ἡμερολόγιον Δράμας 1930, 1929, σ. 97-98.

Για την αποξήρανση των ελών Δράμας-Φιλίππων.

543. [*Ανώνυμος*]. Ὁ γεωργοκτηνοτροφικός σταθμός Δράμας, ΗΜΘ, σ. 209-210.

544. [*Ανώνυμος*]. Ἀμπελουργικά Α.Μ. κ' Θ., ΗΜΘ, σ. 210.

545. [*Ανώνυμος*]. Ἐξυγιαντικά ἔργα πεδιάδων Σερρῶν καὶ Δράμας, 8ο, σ. 27.

546. Ἀσδραχὰς Σ. [Οἰκονομία]. Μηχανισμοὶ τῆς οἰκονομίας τῶν Ἑλληνικῶν περιοχῶν, ΙΕΕ, Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν Α.Ε., Ἀθήναι, 1975, τ. ΙΑ, σ. 159-188, ιδιαίτ. σ. 173.

Νευροκόπι (18ος αι.).

547. Ἀθανασιάδης Θ.Δ. Ἐμπόριον καὶ ἐπαγγέλματα Ν. Δράμας, ΗΜΘ, σ. 19-20.

548. Ἀθανασιάδης Θ.Δ. Καβάλα, ΗΜΘ, σ. 113-115.

549. Θ[εόφιλος]. Δ. Ἀ[θανασιάδης]. Τά καπνὰ Δράμας, ΗΜΘ, σ. 116-120.

Πίνακας κοινοτήτων που καλλιεργοῦν καπνὸ.

520. *Θ[εόφιλος] Δ. 'Α[θ]ανασιάδης].* Τό Τ.Α.Κ. έν Δράμα, ΗΜΘ, σ. 207-208.

551. *Θ[εόφιλος] Δ. 'Α[θ]ανασιάδης].* 'Ανασκόπησις οικονομικής κινήσεως Νομού Δράμας κατά τό 1930, ΗΜΘ, σ. 217-221.

552. *Βακαλόπουλος Κ.Α.* Οικονομική λειτουργία του Μακεδονικού καί Θρακικού χώρου στά μέσα του 19ου αιώνα στά πλαίσια του Διεθνούς 'Εμπορίου. <Μακεδονική Βιβλιοθήκη-54>, Θεσσαλονίκη, 1980, 8ο, σ. 215, ιδιαίτ. σ. 9, 22-23, 36, 38, 48, 71, 87-103, 110-115.

Δράμα. Οικονομική ιστορία. Τουρκοκρατία.

553. *Δημητριάδης Β.* Φορολογικές κατηγορίες των χωριών τής Θεσσαλονίκης, Μακεδονικά, τ. 20(1980), σ. 375-462, ιδιαίτ. σ. 421.

Τα χωριά Μικρόκαμπος, Βαθυχώρι και Βογιάλικ (;) του καζά Δράμας υπάγονται στο οσακ της Θεσσαλονίκης.

554. *Μαυρογορδάτος Μ.Ι.-Χαλουδόπουλος Α.Χ.* 'Η Μακεδονία. Μελέτη δημογραφική καί οικονομική. Θεσσαλονίκη, 1931, ιδιαίτ. σ. 125-127.

555. *Μεταξάς Γ.* 'Η γεωργία στό Νομό Δράμας, ΔΧ, τ. 1, Δράμα, 1980, σ. 69-73.

556. *Σακελλαρόπουλος Γ.* 'Ανασκόπησις τής γεωργικής καταστάσεως 'Ανατολικής Μακεδονίας, ΗΜΘ, σ. 33-56.

Κλίμα, καλλιέργειες (Ν. Δράμας).

557. *Σούλης Β.* Τά μεγάλα παραγωγικά έργα τής Μακεδονίας (Κοινωνική ανάγκη συντηρήσεως καί ολοκληρώσεως τούτων). Δράμα, 1947, 8ο, σ. 41+30 εικ. ε.κ.+2χάρτ. ε.κ.

558. *Τόζης Α.Γ.* Σιατιστινά, Μακεδονικά, τ. 2(1941-1952), σ. 311-331, ιδιαίτ. σ. 317.

Εμπορικές σχέσεις μεταξύ Σιάτιστας και Δράμας κατά την Τουρκοκρατία.

— Βλ. και 6, 16, 19, 63, 66, 127, 196, 240, 249, 256, 259, 297, 346, 520, 628.

β. Χλωρίδα, πανίδα

559. 'Εθνικός οργανισμός καπνού. Καπνός, ΔΧ, τ. 2, Δράμα, 1981, σ. 190-195.

Στοιχεία καλλιέργειας και παραγωγής καπνού στο Ν. Δράμας (1960-1979).

560. *Λένας Δ.* 'Υδατοεκμεταλλεύσεις, ιχθυοκαλλιέργειες και προοπτικές Νομού Δράμας, ΔΧ, τ. 2, Δράμα, 1981, σ. 183-189.

561. *Οικονομίδης Π.Σ.* Τά ψάρια του Νομού Δράμας, ΔΧ, τ. 1, Δράμα, 1980, σ. 77-80.

562. *Πέρκας Ν.* 'Ο δασικός πλούτος του Νομού Δράμας, ΔΧ, τ. 1, Δράμα, 1980, σ. 81-89.

563. *Σφήκας Γ.* 'Από τή Δραμινή χλωρίδα. Τ' άγριολούλουδα του Φαλακρού. ΔΧ, τ. 1, Δράμα, 1980, σ. 54-60.

Γρανίτης, Βόλακας, Λάσκο Ντάλ (πεδιάδα), Χιονότρυπα (βουνοκορφή).

564. *Σφήκας Γ.* 'Από τή χλωρίδα του Φαλακρού, ΔΧ, τ. 2, Δράμα, 1981, σ. 173-182.

Κατάλογος φυτών.

— Βλ. και 680.

γ. Βιομηχανία, βιοτεχνία

565. *Βακαλόπουλος Κ.* Τό έμπόριο τής Θεσσαλονίκης 1796-1840 (Σύμφωνα με ανέκδοτες εκθέσεις Εύρωπαϊων προξένων), Μακεδονικά, τ. 16(1976), σ. 73-173, ιδιαίτ. σ. 86.

556. *Κωνσταντινίδης Θ.Κ.* Τύρφη Φιλίππων, Λιγνίτες Μαυρολεύκης. 'Υγειονομικές και περιβαλλοντικές έπιπτώσεις από τή χρήση τους για ήλεκτροπαραγωγή. Μέρος πρώτο. Μέρος δεύτερο. Δράμα, 1989, 160, σ. 56 και σ. 94.

Εξετάζονται τα προβλήματα που δημιουργούνται με την πιθανή εγκατάσταση θερμοηλεκτρικών σταθμών στην περιοχή της Δράμας. Παρατίθεται πλούσια βιβλιογραφία.

567. *Σιδέρης Ν.* 'Η βιομηχανία έν 'Ανατ. Μακεδονία και Θράκη. ΗΜΘ, σ. 68-74.

— Βλ. και 415.

Z. ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ, ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΤΕΧΝΗΣ

α. Γενικές μελέτες

568. [*Ανώνυμος*]. Δράμα, 'Ημερολόγιον Δράμας 1930, Δράμα, 1929, σ. 19-24.

Μνημεία της Δράμας. Εικοσιφοίνισσα.

569. [Ἐφορεία Προϊστορικῶν καὶ Κλασσικῶν ἀρχαιοτήτων Καβάλας]. Κη-
ρυγμένοι Ἀρχαιολογικοὶ Χῶροι καὶ Μνημεῖα Ν. Δράμας, ΔΧ, τ. 1, Δράμα,
1980, σ. 165-169.

Προϊστορικός οικισμός Δράμας. Ελληνιστικός τάφος της οδοῦ Τροίας. Ναοὶ Ἀγίας Σοφίας
Ταξιάρχων καὶ Εἰσοδίων της Θεοτόκου Δράμας. Τα βυζαντινὰ τεῖχη καὶ ἡ οἰκία Καλῶρα της
Δράμας. Μουσουλμανικὸ τέμενος καὶ 9ο Δημοτικὸ Σχολεῖο Δράμας. Ναὸς Ἁγίου Ἀθανασίου
Δοξάτου.

570. *Κουκούλη Χ.* [Ἀρχαιότητες καὶ Μνημεῖα Ἀνατ. Μακεδονίας]. Ν.
Δράμας. Ν. Σερρῶν, ΑΔ, τ. 23(1968), Μέρος Β΄-Χρονικά, Ἀθήναι, 1969, σ.
352-363, πίν. 309-314, ἰδιαίτ. σ. 356-357, πίν. 304, σ. 357-361, ἰδιαίτ. σ.
359-360, πίν. 307.

Αναστήλωση του μεσαιωνικοῦ τείχους της Δράμας. Γραπτὴ οροφή του 1871 ἀπὸ τὴ Δράμα
μεταφέρθηκε στο Μουσεῖο Φιλίππων. Στο Καλαμπάκι καὶ στις κοινότητες Χαριτωμένη, Γραμμέ-
νη, Καλαμώνας ἐντοπίστηκαν εὐρήματα ρωμαϊκῶν χρόνων. Μεταξὺ της Γραμμένης, της Μικρό-
πολης, της Χαριτωμένης καὶ του ποταμοῦ Ἀγγίτη ὑπάρχει νεκροταφεῖο ἐλληνιστικῶν καὶ ρω-
μαϊκῶν χρόνων. Προϊστορικός οικισμός ἐντοπίστηκε στη θέση «Καλαμπάκ-Τεπέ» (Καλαμπάκι).
Αποκαλύφθηκε ἡ πρόσοψη ἐλληνιστικοῦ τάφου στο Σ.Σ. Ἀγγίστης.

571. *Κουκούλη-Χρυσανθάκη Χ.* [Ἀρχαιότητες καὶ Μνημεῖα Ἀνατολικῆς Μα-
κεδονίας]. Ν. Δράμας. Ν. Σερρῶν, ΑΔ, τ. 25(1970), Μέρος Β΄-Χρονικά, Ἀθή-
ναι, 1973, σ. 401-402, πίν. 336α, σ. 403-404, ἰδιαίτ. σ. 403.

Ρωμαϊκές ἐπιγραφές βεβαιώνουν τὴν ὑπάρξη ἱεροῦ του Διονύσου στη Δράμα. Ρωμαϊκὴ
κεφαλὴ του Διονύσου στην Καλλιθέα. Δωρικὸς κίονας καθὼς καὶ προϊστορικός οικισμός στον
Καλὸ Ἀγρό. Φρούριο βυζαντινῶν καὶ ρωμαϊκῶν χρόνων στους Πύργους. Νεκροταφεῖο τῶν
ἐλληνιστικῶν-ρωμαϊκῶν χρόνων στο Ροδολίβος.

572. *Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου Ε.* [Βυζαντινὰ καὶ Μεσαιωνικά Μνημεῖα Μακε-
δονίας καὶ Θράκης]. Φίλιπποι. Βοϊράνη. Ν. Δράμας, ΑΔ, τ. 27(1972), Μέρος
Β΄-Χρονικά, Ἀθήναι, 1977, σ. 573, 574, 576-577, πίν. 514β, 523β, 524, 525,
526β.

Στην ἐκκλησία της Ἀγ. Παρασκευῆς του χωριοῦ Ἀγ. Ἀθανάσιος ὑπάρχει κιονόκρανο της
Βασιλικῆς Β΄ τῶν Φιλίππων. Μεταξὺ τῶν χωριῶν Ἀγ. Ἀθανάσιος καὶ Κεφαλάρι ἀποκαλύφθηκε
υστερορωμαϊκὸ καὶ παλαιοχριστιανικὸ κτιριακὸ συγκρότημα. Ἀχρονολόγητος βυζαντινὸς ναὸς
καθὼς καὶ ἕνας παλαιοχριστιανικός στην Προσωπιάνη. Ναὸς τῶν χρόνων της Τουρκοκρατίας
σε λόφο μεταξὺ του Κ. Νευροκοπίου καὶ της Ἀχλαδιάς, στο Βάλακα, το Λιβαδάκι.

573. *Μπακιρτζῆς Χ.* [12ῆ Ἐφορεία Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων. Τυχαῖα εὐρή-
ματα-Περὶσυλλογές-Περιοδεῖες]. Καλλιφύτος. ἀνατ. ἀπὸ το ΑΔ, τ. 37(1982),
Ἀθήνα, 1989, σ. 341-342, πίν. 226β.

574. *Πέτσας Φ.* Χρονικά ἀρχαιολογικά, Μακεδονικά, τ. 7(1966-1967), σ. 276-
368, ἰδιαίτ. σ. 366, 368.

Προϊστορικοί οικισμοί στη Δράμα, το Μυλοπόταμο, την Πετρούσα και το Φωτολίβος. Ευρήματα από τους Σιταγρούς, τη Μαρμαριά και τη Συμβολή. Αναστηλωτικές εργασίες στην Εικοσιφοίνισσα και το ναό της Αγ. Σοφίας στη Δράμα. Ευρήματα της ελληνιστικής και της ρωμαϊκής εποχής από την Αγγίστα, το Ροδολίβος και την Πλατανιά. Βυζαντινός θησαυρός νομισμάτων από τη Δράμα.

575. Πέτσας Φ. Χρονικά άρχαιολογικά 1966-1967, Μακεδονικά, τ. 9(1969), σ. 101-223, ιδιαίτ. σ. 206, 209, 212.

Χάρτης με τις αρχαιολογικές θέσεις της περιοχής της Δράμας. Προϊστορικά ευρήματα από την Αλιστράτη, την Καλλίφυτο, το Κεφαλάρι, το Μυλοπόταμο και την Πετρούσα. Ελληνιστικά νομίσματα και τάφος από τη Δράμα. Ευρήματα της ρωμαϊκής εποχής στους Ποταμούς.

576. Πέτσας Φ. Χρονικά άρχαιολογικά 1968-1970, Μακεδονικά, τ. 14(1974), σ. 212-381, πίν. 1-92, ιδιαίτ. σ. 267-272, και τ. 15(1975), σ. 171-355, πίν. 93-262, ιδιαίτ. σ. 341-342, 346-355, πίν. 241, 250, 251, 255β, 256-261.

Ρωμαϊκές αρχαιότητες από τη Δράμα και την Προσωτσάνη. Παλαιοντολογικά ευρήματα στη Δράμα. Προϊστορικός οικισμός Σιταγρών-Φωτολίβους (κεραμεική). Αγγίστα, Γραμμένη, Καλαμπάκι, Καλαμώνας, Καλλιθέα, Καλός Αγρός, Μικρόπολη, Ξηροπόταμος, Πετρούσα, Πλατανιά, Ποταμοί, Προσωτσάνη, Πύργοι, Χαριτωμένη.

577. Ρωμοπούλου Κ. [΄ Αρχαιότητες καί Μνημεία Ἐνατολικῆς Μακεδονίας-Θράκης]. Συμβολή (Ν. Δράμας). Σιταγροί (Ν. Δράμας), ΑΔ, τ. 19(1964), Μέρος Β΄-Χρονικά, Ἐθνη, 1967, σ. 379.

Επιτύμβια στήλη των ελληνιστικών χρόνων. Αρχιτεκτονικά μέλη της παλαιοχριστιανικής εποχής που προέρχονται από την Πετρούσα εντοπίστηκαν στους Σιταγρούς. Στην Πετρούσα υπάρχουν επίσης ερείπια ρωμαϊκών και βυζαντινών χρόνων καθώς και τάφοι της ελληνιστικής και ρωμαϊκής εποχής.

578. Στρατή Α. Σύντομη επισκόπηση άρχαιολογικής δραστηριότητας σέ μνημεία καί άρχαιολογικούς χώρους τοῦ Νομοῦ Δράμας, βυζαντινῆς καί μεταβυζαντινῆς εποχῆς, κατά τό 1971-1980, ΔΧ, τ. 2, Δράμα, 1981, σ. 138-145, εικ. 1-8.

Ληνοί Βοϊράνης, Ξηροπόταμος (ναῖδριο του 1815). Δράμα (ρωμαϊκές-βυζαντινές-μεταβυζαντινές αρχαιότητες). Προσωτσάνη (παλαιοχριστιανικός ναός, Αγ. Παντελεήμονας). Βάλακας (ναός του 17ου-18ου αι.). Αχλαδιά (Ἅγιος Γεώργιος ο Κριθαράς-1886). Λιβαδάκι (Κοίμηση της Θεοτόκου-1870). Νικηφόρος (βυζ. ναός). Πλατανιά (μουσουλμ. τέμενος). Ακρινό (Σύναξις των Ταξιάρχων-1877). Ἅγ. Αθανάσιος.

— Βλ. και 680.

β. Η περίοδος της προϊστορίας

579. Χατζόπουλος Γ.Κ. Ἡ ζωή στή Δράμα κατά τήν πλειστοκαινο ὑποπερίο-

δο, ΔΧ, τ. 2, Δράμα, 1981, σ. 154-156.

580. Γραμμένος Δ. 'Από τούς προϊστορικούς οικισμούς τής 'Ανατολικής Μακεδονίας (πίν. 97, σχ. 1-7), ΑΔ, τ. 30(1975), Μέρος Α'-Μελέται, 'Αθήναι, 1978, σ. 193-234.

Σύντομη περιγραφή της θέσης και της κεραμικής των προϊστορικών οικισμών που βρίσκονται στο Δοξάτο, τη Δράμα, το Καλαμπάκι και τα χωριά Αγγίστα, Καλλίφυτος, Καλός Αγρός, Κεφαλάρι, Μεγαλόκαμπος, Μικρόκαμπος, Μυλοπόταμος, Νικηφόρος, Ξηροπόταμος, Πετρούσα, Πλατανιά, Φωτολίβος.

581. Γραμμένος Δ. Τύμβοι τής 'Υστερης 'Εποχής του Χαλκού και άλλες αρχαιότητες στην περιοχή του Νευροκοπίου Δράμας, ΑΕ, 1979, 'Αρχαιολογικά Χρονικά, 'Εν 'Αθήναις, 1981, σ. 26-71, πίν. 12-22.

Προϊστορικές θέσεις στο Κ. Νευροκόπι και στα χωριά Αγγίστα, Βαθύτοπος, Εξοχή, Μικρόκαμπος, Νικηφόρος, Πλατανιά, Ποταμοί. Ελληνιστικά και ρωμαϊκά (ή παλαιοχριστιανικά) ευρήματα στη Μικρομηλιά. Νεκροταφείο ελληνιστικών-ρωμαϊκών χρόνων στους Ποταμούς: τουρκική αγροτική εγκατάσταση στο ίδιο χωριό.

582. Γραμμένος Δ. Συμπεράσματα από τή μελέτη τών προϊστορικών οικισμών τής 'Ανατολικής Μακεδονίας, Α'ΣΚ, σ. 235-247.
Βλ. και 580.

583. Κουκούλη Χ. ['Αρχαιότητες και Μνημεία 'Ανατολικής Μακεδονίας]. Ν. Δράμας, ΑΔ, τ. 22(1967), Μέρος Β₂-Χρονικά, 'Αθήναι, 1969, σ. 427-429, πίν. 314γ-στ, 316α-β.

'Οστρακα από τούς προϊστορικούς οικισμούς του Δοξάτου, του Καλαμπακίου, της Καλλιφύτου και του Κεφαλοχωρίου. Στην Πλατανιά σώζεται τείχος των ελληνιστικών χρόνων καθώς και κιονόκρανο που προέρχεται από την Βασιλική Β' των Φιλίππων. Τύμβος που βρίσκεται Α. των Ποταμών έδωσε ρωμαϊκά αγγεία και νομίσματα.

584. Κουκούλη-Χρυσανθάκη Χ. ['Αρχαιότητες και Μνημεία 'Ανατολικής Μακεδονίας]. Ποτός. Λόφος 'Αγίου 'Αντωνίου, ΑΔ, τ. 26(1971), Μέρος Β₂-Χρονικά, 'Αθήναι, 1975, σ. 416.

Η κεραμική του οικισμού των Σιταγρών έχει ομοιότητες με αυτήν του οικισμού, που βρίσκεται στο λόφο του Αγ. Αντωνίου στον Ποτό.

585. Κουκούλη-Χρυσανθάκη Χ. ['Αρχαιότητες και Μνημεία 'Ανατολικής Μακεδονίας]. Ν. Δράμας, ΑΔ, τ. 26(1971), Μέρος Β₂-Χρονικά, 'Αθήναι, 1975, σ. 419.

Δράμα. Σιταγροί.

586. Κουκούλη-Χρυσανθάκη Χ. ['Αρχαιότητες και Μνημεία 'Ανατολικής Μα-

κεδονίας]. Ν. Δράμας. Ν. Σερρών, ΑΔ, τ. 30(1975), Μέρος Β₂-Χρονικά, 'Αθήναι, 1983, σ. 286-291, πίν. 194γ, 196-197.

Ρωμαϊκή στήλη με επιγραφή από τη Δράμα. Περιγραφή της κεραμεικής του προϊστορικού οικισμού που βρίσκεται δίπλα στον ελληνιστικό τάφο της Αγγίστας.

587. Κουκούλη-Χρυσανθάκη Χ. Οίκισμός τῆς πρώιμης ἐποχῆς τοῦ χαλκοῦ στὴ Σκάλα Σωτήρος Θάσου, ΑΕΜΘ, σ. 389-406, ιδιαίτ. σ. 394, 395.

Σιταγροί.

588. Λεβεντοπούλου-Γιούρη Ε. [Ἐπιγραφὴ καὶ Μνημεῖα Ἀνατολικῆς Μακεδονίας]. Τυχαῖα εὐρήματα. ΑΔ, τ. 20(1965), Μέρος Β₃-Χρονικά, 'Αθήναι, 1968, σ. 467-468. .

Θραύσματα αγγείων τῆς προϊστορικής ἐποχῆς βρέθηκαν στὴν Καλλίφυτο καὶ τὸ Κεφαλάρι. Στὴν Αλιστράτη ἀποκαλύφθηκε τάφος ποὺ περιείχε κρατῆρα τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.

589. Ὀρφανίδης Κ.Θ. Ἡ νεολιθικὴ ἐποχὴ στὴν περιοχὴ Δράμας. (Ζωή, παραγωγή, ἐμπόριο), ΔΧ, τ. 2, Δράμα, 1981, σ. 22-26.

Σιταγροί.

590. Πέτσας Φ.Μ. Στόν κάμπο τῆς Δράμας περί τό 4.000 π.Χ., ΔΧ, τ. 1, Δράμα, 1980, σ. 19-24.

Φωτολίβος. Σιταγροί.

591. Renfrew C. [Ἐπιγραφὴ καὶ Μνημεῖα Ἀνατολικῆς Μακεδονίας]. Excavations at Sitagroi-Photolivos, ΑΔ, τ. 25(1970), Μέρος Β₂-Χρονικά, 'Αθήναι, 1973, σ. 405-406.

Ανασκαφὴ τῶν προϊστορικών οικισμῶν τῶν Σιταγρῶν καὶ τοῦ Φωτολίβου.

592. Renfrew C. [Ἐπιγραφὴ καὶ Μνημεῖα Ἀνατολικῆς Μακεδονίας]. Activities at Sitagroi, ΑΔ, τ. 26(1971), Μέρος Β₂-Χρονικά, 'Αθήναι, 1975, σ. 419-420.

Προϊστορικός οικισμός Σιταγρῶν.

593. Renfrew C.-Gimbutas M. Excavations at Photolivos, ΑΔ, τ. 24(1969), Μέρος Β₂-Χρονικά, 'Αθήναι, 1970, σ. 357-358, πίν. 364-365.

Ανασκαφὴ τοῦ προϊστορικοῦ οικισμοῦ τοῦ Φωτολίβου.

594. Renfrew C.-Gimbutas M.-Elster E. Excavations at Sitagroi. Vol. I. The Institute of Archaeology. The University of California. Los Angeles, 1986. σ. XXI+504+πίν.+σχέδ.

Βλ. και βιβλιοκρισία από το Γραμμένο Δ.Β. στα Μακεδονικά, τ. 26(1987-1988), σ. 388-399.

Προϊστορική ανασκαφή.

595. *Ρωμιπούλου Αικ.* [Ἐπιπέδον καὶ Μνημεῖα Ἀνατολικῆς Μακεδονίας]. Κοινότης Πετρούσης Ν. Δράμας. Προϊστορικός συνοικισμός Λαφρούδας (Ν. Ξάνθης), ΑΔ, τ. 20(1965), Μέρος Β3-Χρονικά, Ἀθήναι, 1968, σ. 451-453, πίν. 534, σ. 461-467, ιδιαίτ. σ. 467.

Προϊστορική κεραμική από την τοποθεσία «Μικρή Τούμπα» που βρίσκεται ανάμεσα στην Πετρούσα και την Αργυρούπολη. Η κεραμική της περιοχής της Δράμας (και της Πετρούσας) σχετίζεται με την αντίστοιχη του προϊστορικού συνοικισμού της Λαφρούδας.

596. *Ρωμιπούλου Αικ.* Ἀνασκαφαὶ εἰς Πετρούσαν Δράμας, ΔΧ, τ. 2, Δράμα, 1981, σ. 150-153.

Κεραμική.

597. *Σαμαρτζίδου Σ.* Σύντομη ἀναφορά στὶς ἀρχαιότητες τοῦ Νομοῦ Δράμας (Ἀπὸ τὰ προϊστορικά χρόνια μέχρι καὶ τὰ ρωμαϊκά), ΔΧ, τ. 1, Δράμα, 1980, σ. 29-37, πίν. 1-7.

Προϊστορικοί οικισμοὶ Δοξάτου, Δράμας, Εξοχίς, Καλαμπακίου, Καλλιφύτου, Καλοῦ Αγροῦ, Μεγαλόκαμπου, Μικροπόταμου, Μυλοπόταμου, Νικηφόρου, Ξηροπόταμου, Πετρούσας, Πλατανιάς, Ποταμῶν και Σιταγρῶν. Ἑλληνιστικά και ρωμαϊκά εὐρήματα στον Αγγίτη, την Αργυρούπολη, τη Γραμμένη, τη Δράμα, τη Καλλιθέα, το Καλαμπάκι, τον Καλαμόνα, το Κεφαλάρι, τα Κύρια, τη Μαυρολεῦκη, τη Μικρομηλιά, τη Μικρόπολη, τον Ξηροπόταμο, την Πλατανιά, την Προσωτσάνη και τη Χαριτωμένη.

598. *Σαμαρτζίδου Σ.* Νέα εὐρήματα ἀπὸ τὶς νεκροπόλεις τῆς ἀρχαίας Ἀμφίπολης, ΑΕΜΘ, σ. 327-341, ιδιαίτ. σ. 334, 335.

Σιταγροί.

599. *Θεοχάρης Δ.* [Φυσικό και γεωγραφικό πλαίσιο]. Στὴ Θεσσαλία πρὶν 100.000 χρόνια, ΙΕΕ, Ἐκδοτική Ἀθηνῶν ΑΕ, Ἀθήναι, 1970, τ. Α, σ. 17.

600. *Θεοχάρης Δ.* [Νεολιθική ἐποχή]. Ἡ νεωτέρα Νεολιθική, ΙΕΕ, Ἐκδοτική Ἀθηνῶν ΑΕ, Ἀθήναι, 1970, τ. Α, σ. 67-73, ιδιαίτ. σ. 73.

Φωτολίβος II (κεραμική).

601. *Θεοχάρης Δ.* Πρωτοελλαδικός Πολιτισμός, ΙΕΕ, Ἐκδοτική Ἀθηνῶν ΑΕ, Ἀθήναι, 1970, τ. Α, σ. 88-97, ιδιαίτ. σ. 90, 92.

Ο πολιτισμός του Φωτολίβου παρουσιάζει ομοιότητες με το λεγόμενο Τρωϊκό πολιτισμό.

— Βλ. και 196, 608, 609, 612, 613.

γ. Η περίοδος ως τα ρωμαϊκά χρόνια

602. [Ανώνυμος]. 'Η 'Ακρόπολη τῆς 'Αδριανῆς καί οἱ παραδόσεις γι' αὐτήν, ΔΧ, τ. 1, Δράμα, 1980, σ. 61-64.

Αναφέρονται και οι ακροπόλεις της Πλατανόβρυσης και της Πλατανιάς.

603. [Ανώνυμος]. 'Η σαρκοφάγος τοῦ Πριμιγενείου, ΔΧ, τ. 1, Δράμα, 1980, σ. 74-76.

604. Θ[εόφιλος], Δ. 'Α[θανασιάδης]. [Φίλιπποι], 'Ημερολόγιον Δράμας 1930, Δράμα, 1929, σ. 29-35.

Εικοσιφοίνισσα. Ρωμαϊκή εποχή (Αδριανή, Κύρια).

605. Κουκούλη Χ. ['Αρχαιότητες καί Μνημεῖα 'Ανατολικῆς Μακεδονίας]. Ν. Σερρών. Ν. Δράμας, ΑΔ, τ. 24(1969), Μέρος Β₂-Χρονικά, 'Αθήναι, 1970, σ. 352-355, ἰδιαίτ. σ. 352-353, πίν. 359γ, σ. 355-356, πίν. 363γ-στ.

Παλαιοχριστιανικά αρχιτεκτονικά μέλη εντοπίστηκαν στην Αγγίστα. Προϊστορικά ειδώλια και όστρακα από το Καλαμπάκι. Ρωμαϊκοί τάφοι στη Γραμμένη και τη Μικρόπολη. Αχρονολόγητο πόλισμα και υδραγωγείο ρωμαϊκών(;) χρόνων στον Ξηροπόταμο.

606. Κουκούλη-Χρυσανθάκη Χ. ['Αρχαιότητες καί Μνημεῖα 'Ανατολ. Μακεδονίας]. Φίλιπποι, ΑΔ, τ. 27(1972), Μέρος Β₂-Χρονικά, 'Αθήναι, 1977, σ. 529.

Λείψανα κτιρίου καθώς και επιτύμβια γλυπτά ρωμαϊκής εποχής στη θέση «Καλαμπάκ-Τεπέ».

607. Κουκούλη-Χρυσανθάκη Χ. ['Αρχαιότητες καί Μνημεῖα 'Ανατολικῆς Μακεδονίας]. Ν. Δράμας, ΑΔ, τ. 28(1973), Μέρος Β₂-Χρονικά, 'Αθήναι, 1977, σ. 451, πίν. 405α.

Η αρχαιότερη φάση του ναού των Ταξιαρχών στη Δράμα χρονολογείται στον 4ο αι. μ.Χ.

608. Κουκούλη-Χρυσανθάκη Χ. ['Αρχαιότητες καί Μνημεῖα 'Ανατολικῆς Μακεδονίας. 1973]. Ν. Σερρών, ΑΔ, τ. 29(1973-1974), Μέρος Β₃-Χρονικά, 'Αθήναι, 1980, σ. 786-787, πίν. 578γ-δ, 579.

Ελληνιστικός τάφος Αγγίστας: έρευνα του προϊστορικού οικισμού που βρίσκεται νότια του.

609. Κουκούλη-Χρυσανθάκη Χ. ['Αρχαιότητες καί Μνημεῖα 'Ανατολικῆς Μακεδονίας]. Ν. Δράμας, ΑΔ, τ. 31(1976), Μέρος Β₂-Χρονικά, 'Αθήναι, 1984, σ. 303-304, πίν. 244, 245α.

Περιγραφή του ελληνιστικού τάφου που βρέθηκε στην οδό Τροίας στη Δράμα. Ακτέριστοι τάφοι στο Πανόραμα. Προϊστορικός και ρωμαϊκός οικισμός καθώς και προϊστορικός τύμβος στους Ποταμούς.

610. Κουκούλη-Χρυσανθάκη Χ. ['Αρχαιότητες καί Μνημεῖα 'Ανατολικῆς Μακεδονίας]. Ν. Δράμας, ΑΔ, τ. 32(1977), Μέρος Β₂-Χρονικά, 'Αθήναι, 1984, σ. 305-306, πίν. 244, 245β.

κεδονίας]. Ν. Δράμας, ΑΔ, τ. 32(1977), Μέρος Β₂-Χρονικά, 'Αθήναι, 1984, σ. 252.

Συντήρηση του ελληνιστικού τάφου της οδού Τροίας στη Δράμα.

611. *Κουκούλη-Χρυσανθάκη Χ.* ['Εφορεία Προϊστορικῶν καὶ Κλασσικῶν ἀρ-
χαιοτήτων Καβάλας]. Ν. Καβάλας, ΑΔ, τ. 33(1978), Μέρος Β₂-Χρονικά,
'Αθήναι, 1985, σ. 283-299, ιδιαίτ. σ. 292.

Ακρόπολη ρωμαϊκών και βυζαντινών χρόνων στο Κεφαλάρι.

612. *Κουκούλη-Χρυσανθάκη Χ.* ['Εφορεία Προϊστορικῶν καὶ Κλασσικῶν ἀρ-
χαιοτήτων Καβάλας]. Ν. Δράμας, ΑΔ, τ. 34(1979), Β₂-Χρονικά, 'Αθήναι,
1987, σ. 333-335, πίν. 146.

Στην περιοχή της βιομηχανικής ζώνης, μεταξύ Δράμας και Προσωτσάνης, εντοπίστηκε νε-
κροταφείο τύμβων που χρονολογούνται στον 8ο και 7ο αι. π.Χ. Ρωμαϊκά ευρήματα από το
Κεφαλάρι, τον Καλό Αγρό και το Φωτολίβος. Προϊστορικά όστρακα και παλαιοχριστιανικός
κιονίσκος από το Κεφαλάρι. Παλαιοχριστιανικός αμφικίονας από τον 'Αγ. Αθανάσιο.

613. *Κουκούλη-Χρυσανθάκη Χ.-Hoerpfner W.* ['Αρχαιότητες καὶ Μνημεία
'Ανατολικῆς Μακεδονίας]. Ν. Σερρών, ΑΔ, τ. 28(1973), Β₂-Χρονικά,
'Αθήναι, 1977, σ. 455-459, πίν. 412-414.

Περιγραφή του ελληνιστικού τάφου της Αγγίστας. Δίπλα στον τάφο υπάρχει προϊστορικός
οικισμός.

614. *Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου Ε.* Ληνοί εἰς τὰς πηγὰς Βοϊράνης, ΑΕ, 1973,
'Αρχαιολογικά Χρονικά, 'Εν 'Αθήναις, 1973, σ. 36-49, πίν. 38-45.

Επιγραφικές μαρτυρίες επιβεβαιώνουν την εγκατάσταση Ρωμαίων αποίκων μεταξύ των χω-
ριῶν 'Αγ. Αθανάσιος και Κεφαλάρι. Στις πηγές Βοϊράνης βρέθηκαν ληνοί που χρονολογούνται
στον 5ο αι. μ.Χ.

615. *Μπακιρτζής Χ.* [Βυζαντινά, Μεσαιωνικά καὶ Νεότερα Μνημεία 'Ανατο-
λικῆς Μακεδονίας καὶ Θράκης]. Ν. Δράμας, ΑΔ, τ. 31(1976), Β₂-Χρονικά,
'Αθήναι, 1984, σ. 321, πίν. 260β.

'Ιχνη μουσουλμανικού τεμένους στην Πλατανιά· παλαιοχριστιανικό κιονόκρανο από τη
Βασιλική Β' των Φιλίππων, στο ίδιο χωριό. Κιονόκρανο από την ίδια βασιλική χρησιμοποιεί-
ται σε νεότεριστο παρεκκλήσι του χωριού 'Αγ. Αθανάσιος.

616. *Μπακιρτζής Χ.* [Βυζαντινά, Μεσαιωνικά καὶ Νεότερα Μνημεία 'Ανατο-
λικῆς Μακεδονίας καὶ Θράκης]. Ν. Δράμας, ΑΔ, τ. 32(1977), Β₂-Χρονικά,
'Αθήναι, 1984, σ. 264.

Συντήρηση του ψηφιδωτού δαπέδου της Βοϊράνης ('Αγ. Αθανάσιος-Κεφαλάρι).

617. *Τριανταφυλλίδης Κ.* Τά Θρακικά κάστρα του Νομού Δράμας. Έλληνο-γαλλικές Ξερενες Ι. Μνήμη Δ. Λαζαρίδη. Πόλις και Χώρα στην Άρχαία Μακεδονία και Θράκη. Πρακτικά Αρχαιολογικού Συνεδρίου, Καβάλα 9-11 Μαΐου 1986. ανάτ. Θεσσαλονίκη, 1990, σ. 589-592, εικ. 1-11.

Σύντομη εξέταση των κάστρων της Αδριανής, του Ξηροπόταμου και της Πλατανιάς χρονολογούνται στα ελληνιστικά και ρωμαϊκά χρόνια.

— Βλ. και 15, 93, 128, 143, 161, 167, 178, 195, 196, 205, 206, 332, 524, 526, 581, 583, 586, 589, 597, 624, 629, 630, 631, 653, 662.

δ. Η Βυζαντινή περίοδος

618. *Βελένης Γ.* Ένας Παλαιολόγειος ναός στην περιοχή Δράμας. Θεσσαλονίκη, 1973. <ΑΠΘ, ανάτ. έκ του τ. 6 τής ΕΕΠΣ. Τμήμα Αρχιτεκτόνων>, σ. 83-108, πίν. 1-4.

Ο ναός του Αγίου Παντελεήμονα Προσωτσάνης, με βάση τα αρχιτεκτονικά του στοιχεία, χρονολογείται στο β' μισό του 13ου αι.

619. *Βελένης Γ.Μ.* Έρμηνεία του εξωτερικού διακόσμου στη βυζαντινή αρχιτεκτονική. Διδακτορική διατριβή. <ΑΠΘ, ΕΕΠΣ-Παράρτημα-10 του τ. 9>. Θεσσαλονίκη, 1984, τ. Α' (Κείμενο), σ. XXXV+420, ιδιαίτ. σ. 57, 99, 126, 262, 278 και τ. Β' (Πίνακες-Σχέδια), 112 πίν.+50 σχέδια+χάρτ., 8ο.

Άγιος Παντελεήμονας Προσωτσάνης.

620. *Δροσογιάννη Φ.Α.* [Μεσαιωνικά Μακεδονίας]. Δράμα, ΑΔ, τ. 18(1963), Μέρος Β΄-Χρονικά, Άθήναι, 1965, σ. 253-254, πίν. 278, αρ. 10.

Νομίσματα και θραύσματα αγγείων της Βυζαντινής περιόδου. Στο χώρο της πλατείας πιθανόν υπήρχε βυζαντινό κτίσμα.

621. *Γκίκας Γ.* Ο Καλές στη Δράμα, πολύτιμα άπομεινάρια των Βυζαντινών χρόνων, Μακ.Ζωή, 1986, τεύχ. 242, σ. 34-36.

Βυζαντινά τείχη της Δράμας.

622. *Κακούρης Ι.Ι.* Βυζαντινά κιονόκρανα από την Άνακτορόπολη Καβάλας, Μακεδονικά, τ. 16(1976), σ. 215-234, ιδιαίτ. σ. 225-226.

Πεσίσκος του 11ου αι. της μονής της Εικοσιφοίνισσας, παρουσιάζει στυλιστικές ομοιότητες με τα εξεταζόμενα κιονόκρανα.

623. *Καμπούρη Μ.* Νέα στοιχεία από τη Μεσοβυζαντινή φάση του καθολικού τής μονής Εικοσιφοίνισσης. <ΑΠΘ>. ανάτ. του τ. 5 τής ΕΕΠΣ. Θεσσαλονίκη, 1971, σ. 127-148, πίν. 16-20.

Με βάση τα κείμενα, την παράδοση για την ιστορία της μονής και τα αρχαιολογικά δεδομένα, η φάση αυτή της μονής χρονολογείται το νωρίτερο στα τέλη του 10ου αι.

624. *Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου Ε.* ['Αρχαιότητες και Μνημεία 'Ανατολικής Μακεδονίας. 1973]. Δράμα. Ν. Δράμας. 'Αεροφωτογράφησις. Ναός Ταξιαρχῶν Δράμας, ΑΔ, τ. 29(1973-1974), Μέρος Β3-Χρονικά, 'Αθήναι, 1980, σ. 835, 837, πίν. 622α, 624β.

Τμήμα βυζαντινού κτιρίου αποκαλύφθηκε στη Δράμα (οδός Αγ. Βαρβάρας). Στο Νικηφόρο, νεότερος ναός του Αγ. Δημητρίου έχει κτισθεί πάνω σε τμήματα παλαιότερου βυζαντινού ναού δίπλα στο ναό επισημάνθηκε πλήθος ρωμαϊκών οστράκων. Αεροφωτογράφιση των βυζαντινών πύργων των Ποταμών.

625. *Λαζαρίδης Δ.* ['Αρχαιότητες και Μνημεία 'Ανατ. Μακεδονίας-Θράκης]. Μονή Εικοσιφοινίσσης Παγγαίου, ΑΔ, τ. 19(1964), Μέρος Β3-Χρονικά, 'Αθήναι, 1967, σ. 374-375, πίν. 434-435.

Συντήρηση του καθολικού της μονής καθώς και των παρεκκλησιῶν της Αγ. Βαρβάρας και των Αγ. Αναργύρων.

626. *Μιχαηλίδης Μ.* Μεσαιωνικά Μακεδονίας-Θράκης, ΑΔ, τ. 23(1968), Μέρος Β2-Χρονικά, 'Αθήναι, 1969, σ. 370-371, ιδιαίτ. σ. 370, πίν. 323β-γ.

Συντήρηση του μεσαιωνικού τείχους της Δράμας.

627. *Μπακιρτζής Χ.* [Βυζαντινά, Μεσαιωνικά και Νεότερα Μνημεία 'Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης]. Ν. Δράμας, ΑΔ, τ. 34(1979), Β2-Χρονικά, 'Αθήναι, 1987, σ. 342-343, πίν. 153.

Το βυζαντινό κτίριο της οδού Αγ. Βαρβάρας πιθανόν είναι λουτράνας. Μεταβυζαντινό πυθάρι από την οδό Ρούσβελτ. Τάφοι στον Ξηροπόταμο.

628. *Năsturel P.S. - Beldiceanu N.* Les églises byzantines et la situation économique de Drama, Serrès et Zichna aux XIVe et XVe siècles, JÖB, τ. 27(1978), σ. 269-285.

Τα αρχεία ΤΤ₃ και ΤΤ₇ (απογραφές του 1464-1465 και 1478-1479), δίνουν στοιχεία για την οικονομική δραστηριότητα της περιοχής (καλλιέργεια δημητριακών)· σημειώνονται επίσης έξι εκκλησίες στην πόλη της Δράμας.

629. *Πελεκανίδης Στ.* [Μεσαιωνικά Μακεδονίας]. Δράμα, Α.Δ., τ. 16(1960), Κείμενον, 'Αθήναι, 1962, σ. 1-277, ιδιαίτ. σ. 230.

Η εκκλησία της Αγίας Σοφίας στη Δράμα διαδέχτηκε παλαιοχριστιανικό κτίσμα· ωραία κιονόκρανα αυτής της περιόδου, στον περίβολο της εκκλησίας.

630. *Πέννας Χ.* [Βυζαντινά-Μεσαιωνικά Μνημεία 'Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης. 1973-1974]. Ν. Δράμας, ΑΔ, τ. 29(1973-1974), Μέρος Β3-Χρονι-

κά, 'Αθήναι, 1980, σ. 850-854, πίν. 637γ-δ, 638-640.

Περιγραφή του Παλαιολόγειου ναού των Ταξιαρχών στη Δράμα. Στην οδό Βενιζέλου της Δράμας βρέθηκε υστερορωμαϊκός τάφος και νόμισμα του 10ου αι. μ.Χ.

631. Πέννας Χ. [Βυζαντινά-Μεσαιωνικά Μνημεία 'Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης]. Ν. Δράμας, ΑΔ, τ. 30(1975), Μέρος Β2-Χρονικά, 'Αθήναι, 1983, σ. 308-311, πίν. 210-214α.

Η Παλαιά Μητρόπολη και ο ναός των Ταξιαρχών στη Δράμα. Υστερορωμαϊκό συντριβάνι στην πλατεία Δικαστηρίων.

— Βλ. και 119, 143, 195, 196, 219, 336, 507, 611, 644.

ε. Η μεταβυζαντινή περίοδος

632. Βελένης Γ. 'Η εκκλησία του νεομάρτυρα Θεόδωρου στόν Ξηροπόταμο τής Δράμας. 'Εκκλησίες στην 'Ελλάδα μετά τήν 'Αλωση. 'Αθήνα, 1979, τ. 1, σ. 11-21.

Βλ. και αναδημοσίευση στα ΔΧ, τ. 2, Δράμα, 1981, σ. 113-137.

1815 (μητρ. Δράμας Παρθένιος). Αρχιτεκτονική εξέταση.

633. Βελένης Γ. Τό πολύκογγο ιερό βήμα τῶν τρισυπόστατων ἐκκλησιῶν τῆς Τουρκοκρατίας. 'Εκκλησίες στην 'Ελλάδα μετά τήν 'Αλωση. 'Αθήνα, 1982, τ. 2, σ. 15-19+εικ.

Αναφέρονται οι εκκλησίες των Ταξιαρχών στο Ακρινό και του νεομάρτυρα Θεόδωρου του Μυτιληναίου στον Ξηροπόταμο.

634. Χατζηδάκης Μ. Τέχνη, ΙΕΕ, 'Εκδοτική 'Αθηνῶν ΑΕ, 'Αθήναι, 1979, τ. Θ, σ. 394-458, ιδιαίτ. σ. 419.

Χφ της Εικοσιφοίνισσας.

635. Εύγενίδου Δ. Μιά συντεχνία ζωγράφων τοῦ 19ου αἰ. ἀπό τήν Κολακιά, Μακεδονικά, τ. 22(1982), σ. 180-204, ιδιαίτ. σ. 187, 188.

Σύγκριση με το έργο των Νευροκοπιτών ζωγράφων 'Ανθιμου και Στέργιου.

636. 'Αρχιμ.-Προηγούμενος Γαβριήλ Διονυσιάτης. Καθορισμός τοῦ τόπου μαχῶν τοῦ Νικοτσάρα εἰς τήν 'Ανατολικήν Μακεδονίαν κατά τό 1806, Α' ΣΚ, σ. 93-99, ιδιαίτ. σ. 97.

Τορκετικό πολεμικό νεκροταφείο στο δρόμο Σερρών-Δράμας.

637. Γεδεών Μ.Ι. 'Ο "Αθως, ΕΑ, ἔτος Ε', τ. 6(1884-1885), τεῦχ. 13, σ. 185-

191, ιδιαίτ. σ. 188.

Βλ. και 646, 652.

Τοιχογραφίες του Πανσέληνου στην Εικοσιφοίνισσα (κατά την παράδοση).

638. *Κωνσταντινίδης Ν. Άθ.* 'Η ξυλόστεγη βασιλική τῶν Εἰσοδίων τῆς Θεοτόκου Δράμας. Θεσσαλονίκη, 1961, 8ο, σ. 16+εικ.

Η ιστορική αξία του ναού για την πόλη της Δράμας. Περιγραφή του ξυλόγλυπτου τέμπλου. Τη μοναδική τοιχογραφία υπογράφει ο ζ. Δημήτριος από το Καράκιοϊ (Κατάφυτο).

639. *Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου Ε.* [Βυζαντινά καί Μεσαιωνικά Μνημεία Μακεδονίας-Θράκης]. Ν. Δράμας, ΑΔ, τ. 28(1973), Μέρος Β2-Χρονικά, 'Αθήναι, 1977, σ. 505, πίν. 470β.

Μουσουλμανικό τέμενος στη Δράμα.

640. *Λαμπάκης Γ.* Περιηγήσεις, ΔΧΑΕ, τ. 5(1905), σ. 29-88, ιδιαίτ. σ. 51, 66, 68, 84-88.

Επιμάνικο, επιγραφή, που σχετίζονται με την Εικοσιφοίνισσα. Περιγράφεται ο ναός των Εἰσοδίων της Θεοτόκου στη Δράμα (επιγραφές, χειρόγραφη λειτουργία που στο φ. Γ' σώζει ονόματα μητροπολιτῶν της Δράμας).

641. *Λαμπάκης Γ.* Περιηγήσεις, ΔΧΑΕ, τ. 6(1906), σ. 22-48, ιδιαίτ. σ. 22-23, 30, 36-38.

Βλ. και 163.

Περιγράφεται ο ναός του Αγ. Αθανασίου Δοξάτου (επιγραφές, φορητές εικόνες). Χρονολογείται το 1869. Στις επιγραφές που συνοδεύουν τις φορητές εικόνες διαβάζουμε τα ονόματα της Χωριστής, του Νευροκοπίου. Βιβλιογραφία για τις επιγραφές της περιοχής της Δράμας. Η ένωση των μητρ. Δράμας και Φιλίππων σε ένα τίτλο.

642. *Λαούρδα Α.* Δύο ζωγράφοι ἐκ δεσποτικῶν εἰκόνων τοῦ 'Ι. ναοῦ τοῦ Τιμίμου Προδρόμου στὴν Καβάλα. Α' ΣΚ, σ. 327-340, εικ. 1-18.

Οι Νευροκοπίτες ζωγράφοι Ἄνθιμος και Στέργιος. Ζωγράφισαν φορητές εικόνες για τη Δράμα, την Καβάλα, το Περιθῶρι και τις Σέρρες (μέσα 19ου αι.).

643. *Μπακιρτζής Α.* 'Η ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Νικολάου στὴν Ἐλευθερούπολη (Πράβι), ΑΜΣΠ, σ. 271-309+12 πίν., ιδιαίτ. σ. 274, 276, 277, 278, 288, 289, 298.

Μητρ. Δράμας Ἰωσήφ ο Δαλιβήρης (1808-1810). Τμήμα της εικονογράφησης του ναού του Αγ. Νικολάου γίνεται από άγνωστο Νευροκοπίτη ζωγράφο (τέλη 19ου αι.).

644. *Μπακιρτζής Χ.* [12η Ἐφορεία Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων]. Νομός Δράμας. ἀνάτ. ἀπό το ΑΔ, τ. 35(1980), Ἀθήνα, 1988, σ. 437-455+πίν. 257-266,

ιδιαιτ. σ. 439, πίν. 258α, σχέδ. 1.

Το βυζαντινό τείχος της Δράμας. Τα ευρήματα και η θέση κτίσματος στο κέντρο της πόλης, το αναγνωρίζουν ως χαμάμ.

645. Μπακιρτζής Χ. [12η Έφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων]. Νομός Δράμας. ανάτ. από το ΑΔ, τ. 37(1982), Αθήνα, 1989, σ. 344.

Επισκευή τμήματος του ναού του νεομάρτυρα Θεόδωρου στον Ξηροπόταμο.

646. Οικονόμος Κ. ό έξ Οίκονόμων. Περί τών Ο' έρμηνευτών τής Παλαιάς Θείας Γραφής. Βιβλία Δ'. Αθήνησι, [1849], 8ο, τ. Δ', ιδιαιτ. σ. 218. Βλ. και 637, 652.

647. Παπαστράτου Ν. Χάρτινες εικόνες. Όρθόδοξα θρησκευτικά χαρακτηριστικά 1665-1899. Αθήνα, 1986, 4ο, τ. Ι, ΙΙ, ιδιαιτ. τ. Ι, σ. 336, ιδιαιτ. σ. 258-259, αρ. 276.

Σε χάρτινη εικόνα από μονή της Σκοπέλου που χρονολογείται το 1859, υπάρχει συνοδευτική επιγραφή που μνημονεύει το όνομα της Δράμας.

648. Παπαζώτος Θ. Η χρονολόγηση τών επιχρισμένων τοιχογραφιών του ναού τών Αγ. Αναργύρων τής Εικοσιφοίνισσας του Παγγαίου, Α΄ΣΚ, σ. 419-426, εικ. 1-2.

16ος αι. Πιθανόν είναι έργο ντόπιου εργαστηρίου.

649. Πασχαλίδης Β. Η παλιά Μητρόπολη Δράμας, Μακ. Έμερολόγιο, 1980, σ. 247-250.

650. Στράτης Ε.Γ. Διασωθείσαι Χριστιανικά Αρχαιότητες Σερρών, ΔΧΑΕ, περιοδ. β', τ. 1, τευχ. β' (1924), σ. 51-58, ιδιαιτ. σ. 56-57.

Στο ναό της Παναγίας της Λιόκαλης βρίσκονται δύο εικόνες από τη μονή της Εικοσιφοίνισσας. Ο συγγραφέας υποστηρίζει ότι είναι έργο του Πανσέληνου.

651. Τσουρής Κ.Ε. Στο Άκρινό Κάτω Νευροκοπίου. Η εκκλησία τής Συνάξεως τών Ταξιαρχών, ΔΧ, τ. 1, Δράμα, 1980, σ. 193-198. Βλ. και α' δημοσίευση στη Μακ.Ζωή, 1978, τευχ. 142, σ. 50-51.

1877. Περιγραφή της αρχιτεκτονικής και του ζωγραφικού διάκοσμου.

652. Ευγγόπουλος Α. Σχεδιάσμα ιστορίας τής Θρησκευτικής Ζωγραφικής μετά τήν Άλωση. <Βιβλιοθήκη τής έν Αθήναις Αρχαιολογικής Έταιρείας-40>. Αθήναι, 1957, 4ο, σ. μστ+380+72 πίν., ιδιαιτ. σ. 299. Βλ. και 637, 646.

653. Ζησίου Κ. Έρευνα καί μελέτη τών έν Μακεδονία Χριστιανικών Μνη-

μειών, ΠΑΕ (1913), σ. 119-241, ιδιαίτ. σ. 161, 184-203, 206-207, 231-242, 249-251. Και ανάτ. με τίτλο, Μακεδονίας Χριστιανικά Μνημεία. Έν 'Αθήναις, 1914, 8ο, σ. 135.

Δημοσιεύονται επιγραφές, χφφ και κειμήλια της μονής της Εικοσιφοίνισσας. Σε δύο από τις επιγραφές σώζονται τα ονόματα των μητρ. Δράμας Ιωακείμ (1555) και Ιωακείμ; (1640). Επίσης δημοσιεύεται ρωμαϊκή επιγραφή από τη Δράμα.

— Βλ. και 129, 182, 525, 581, 615, 627.

στ. Νεότερη Τέχνη

654. [*Ανώνυμος*]. Μιά πρωτότυπη λαϊκή τέχνη. "Ένας νέος Θεόφιλος δημιουργεί άθόρυβα, ΔΧ, τ. 1, Δράμα, 1980, σ. 92-93.

Ο ζωγράφος Βαγγέλης Κανούτσος από την Αδριανή Δράμας.

655. *Γεωργιάδου-Κούντουρα Ε.* 'Η Βυζαντινή παράδοση σε τέσσερεις νεοέλληνες ζωγράφους. (Λίγες παρατηρήσεις πάνω σ' ένα μεγάλο θέμα), Βυζαντινά, τ. 8(1976), σ. 141-157, ιδιαίτ. σ. 146.

Βλ. και 656, 657.

656. *Γεωργιάδου-Κούντουρα Ε.* Τό θρησκευτικό έργο του Παρθένη. Θεματολογία και Προβληματισμός, ΑΜΣΠ, σ. 37-53, ιδιαίτ. σ. 37-39.

657. *Γεωργιάδου-Κούντουρα Ε.* Θρησκευτικά θέματα στη Νεοελληνική Ζωγραφική 1900-1940. Θεσσαλονίκη, 1984, 8ο, σ. V+241+185 εικ., ιδιαίτ. σ. 97-98, 120-121.

Σύντομη περιγραφή των φορητών εικόνων που ζωγράφησε ο Παρθένης στη Χωριστή το 1905-1906.

658. *Κυριαζόπουλος Β.Δ.* Παραδοσιακά κεραμικά από την 'Ανατ. Μακεδονία και τη Θάσο, Α'ΣΚ, σ. 113-127, ιδιαίτ. σ. 113-114.

659. *Κωνσταντινίδης Ν.Α.* Ρόπτρα και Κρικέλες τής Δράμας, 'Ηώς, τ. 63-65(1962), σ. 171-173, πίν. α'-γ'.

Βλ. και αναδημοσίευση στα ΔΧ, τ. 2, Δράμα, 1981, σ. 157-160, πίν. α-γ.

660. *Νάνος Γ.* Οί εικαστικές τέχνες στη Δράμα, ΔΧ, τ. 2, Δράμα, 1981, σ. 201-208.

Για τους ζωγράφους Πατρικαλάκη Φ., Μενεσιδή Γ., Πατρασκίδη Τ., Μρακίδη Χ., Βαφειάδη Π., Τσομπανόπουλο Γ., Τσόρλη Κ.

661. *Παπασταύρου Ε.Α.* Δύο εικόνες του Κωνσταντίνου Παρθένη στη Μητρό-

πολη Καβάλας. Β' ΣΚ, σ. 203-220.

Η εξέταση γίνεται σε σχέση με τις εικόνες που αγιογράφησε ο Παρθένης στη Χωριστή.

662. *Στρατή Α.* [12η Έφορεία Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων]. Νομός Δράμας, ανάτ. από το ΑΔ, τ. 37(1982), Αθήνα, 1989, σ. 342, πίν. 226γ.

Σύντομη περιγραφή του ναού των Εισοδίων της Θεοτόκου στη Χωριστή (1905). Αρχιτεκτονικά μέλη παλαιοχριστιανικής εποχής στην Πετρούσα.

Η. ΔΙΑΦΟΡΑ (ΟΔΗΓΟΙ, ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΕΣ, κτλ.)

663. *Ἀναγνωστόπουλος Δ.* Τουριστικός οδηγός Νομού Δράμας. Δράμα, 1970, 8ο, σ. 65+χάρτ.

664. [*Ἀνώνυμος*]. Διεθνής Ἐκθεσις Θεσσαλονίκης. Νομός Δράμας. [Δράμα], 1935, σ. 30.

665. [*Ἀνώνυμος*]. Ἐνημερωτικός οδηγός Νομῶν Καβάλας-Δράμας. Ἐκδοσις ΧΙ Μεραρχίας Πεζικοῦ, 1980, 8ο, σ. 46.

666. [*Ἀνώνυμος*]. Ὁ Νομός Δράμας στό δρόμο τῆς ἀνάπτυξης. (Τριετία 1982-84), Δράμα, 1984, 4ο, σ. 44χα.

667. [*Μητρ. Δράμας Διονύσιος*]. Ἡ Ἱερά Μονή Εἰκοσιφοίνισσης. Δράμα, 1978, 12ο, σ. 46.

Σύντομος οδηγός της μονής.

668. [*Μητρ. Δράμας Διονύσιος*]. Ἀπό τήν πολύπλευρη δράση τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Δράμας, ΔΧ, τ. 1, Δράμα, 1980, σ. 129-138.

Μονή της Εικοσιφοίνισσας. Μονή Αναλήψεως του Σωτήρος Ταξιαρχῶν.

669. *Γαβρᾶ Ε.* Χάνια καί караβάν-σεράγια ἀπό τή Θεσσαλονίκη ἕως τήν πόλη τῶν Σερρών καί γύρω ἀπ' αὐτήν ἀπό τό 1774 ἕως τό 1913, Μακεδονικά, τ. 25(1985-1986), σ. 143-179, ἰδιαίτ. σ. 146, 173.

Αναφέρονται χάνια στις θέσεις Κ. Νευροκόπι, Εξοχή, Σιταγροί, Δράμα και Θολό. Δίνονται δύο χάρτες.

670. *Ἰωαννίδης Δ.Κ.* Τό φθισιατρεῖον Γκιούβετζικ (Γρανίτου). ΗΜΘ, σ. 57-59.

671. *Κοκκίνης Σπ.* Τά μοναστήρια τῆς Ἑλλάδας. Ὁδηγός. Ἱστορία. Θεσσαυροί. Βιβλιογραφία μέ παράρτημα δεκαπέντε κειμένων καί στατιστικῶν πινάκων. [Ἀθήνα], Ἐστία, 1976, 8ο, σ. ια+298, ἰδιαίτ. σ. 48-49, 61-63, 279,

280, 281, 285, 288, 289, 294, 295.

Μοναστήρια που υπάγονται στις μητροπόλεις Δράμας και Νευροκοπίου. Εικοσιφοίνισσα (βιβλιογραφία).

672. *Κωνσταντινίδη Ν.* Τό χιονωτό Φαλακρό μπορεί νά γίνει πρώτο κέντρο χιονοδρομιών, Μακ.Ζωή, 1985, τεύχ. 234, σ. 34-35.

673. *Κωνσταντινίδη Ν.* Τουριστικά χαμόγελα τής Δράμας. Θεσσαλονίκη, 1986, 8ο σ. 271.

674. *Λαζαρίδης Δ.Ι.* Τό δρος Παγγαῖον καί οἱ ἀρχαῖοι θρύλοι του. (᾿Απόσπασμα), ΔΧ, τ. 2, Δράμα, 1981, σ. 27-29.

675. *Λουπάσης Γ.Ι.* ᾿Αναγραφή τῶν ἔργων (1900-1969) Σωφρονίου Εὐστρατιάδου, ΕΕΒΣ, τ. 38(1971), σ. 253-288, ἰδιαίτ. σ. 268, 284.
Βλ. καί 427.

676. Νομαρχία Δράμας. ᾿Οδηγός τοῦ πολίτη. Δράμα, 1986, σ. 185, 8ο.

677. ᾿Οδοντιατρικός σύλλογος Δράμας. ᾿Οδοντοστοματολογική ἔρευνα σέ μαθητές δημοτικῶν σχολείων Ν. Δράμας, ΔΧ, τ. 2, Δράμα, 1981, σ. 210-219.

678. *Πέτσας Φ.* Ροδόπη, ΔΧ, τ. 2, Δράμα, 1981, σ. 17-21.

679. *Πολίτης Α.* Νεοελληνική βιβλιογραφία 1950-1951 II, ᾿Ελληνικά, τ. 14(1955), σ. 245-284, ἰδιαίτ. σ. 274, ἀρ. 23.
Βλ. καί 534.

680. *Θεοδωρίδου Τ.* ᾿Αναζητήσεις στό Δραμινό χῶρο. Δράμα, 1985, σ. 139, 8ο.

Μνημεῖα Δράμας. Λαογραφία. Χλωρίδα-Πανίδα.

681. *Θεοδώρητος Νευροκοπίου.* Προσκυνητάριον τῆς ἐν Μακεδονία παρά τῆ πόλει Σερρῶν Σταυροπηγιακῆς ᾿Ι. Μονῆς τοῦ ᾿Αγίου ᾿Ιωάννου τοῦ Προδρόμου, ΕΑ, ἔτος ΚΕ, τ. 29(1905), τεύχ. 6, σ. 70-71.

682. *Ζιώγας Γ.* Οἱ μύλοι τῆς Δράμας, ΔΧ, τ. 1, Δράμα, 1980, σ. 108-112.

— Βλ. καί 113, 129, 512, 518, 526.

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ Α (συγγραφέων, μεταφραστών, κτλ.)

- Αβδελά Ε. 297
Άβελ Ι. 200
Αγαθάγγελος Μάγνητος 223, 427
Αγαπητός Γ. 426
Αγγελόπουλος Α. 28, 224, 428, 302
Αθανασιάδης Θ. Δ. 2, 191, 304, 305, 306, 307, 337, 338, 339, 340, 361, 394, 395, 396, 397, 489, 547, 548, 549, 550, 551, 604
Αθηναγόρας μητρ. Παραμυθίας και Φιλιατών 490, 491
Αλλαμανή Ε. 225
Αναγνωστόπουλος Δ.Ι. 189, 663
Αναστασιάδης Β. 301
Αναστασίου Ι.Ε. 429, 430
Ανδρεάδης Α.Μ. 212
Αντύπας Κ. 214
Αποστολόπουλος Δ.Γ. 54
Αραμπατζής Π.Α. 190, 201, 393
Αρβανίτης Α. 240
Αργυρόπουλος Π.Α. 1
Ασδραχάς Σ. 546
Ασημιάδης Ε. 15
Ατέσης Β.Γ. 488
Άτσαλος Β. 78
Ατακτίδου-Γεωργίτσα Μ. 242, 487
Βαβούσκος Κ.Α. 492
Βαγενάς Ν. 398
Βακαλόπουλος Α.Ε. 213, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255
Βακαλόπουλος Κ.Α. 3, 256, 257, 258, 259, 552, 565
Βαρλαμίδης Δ.Ι. 399
Βασδραβέλλης Ι.Κ. 79, 80, 81, 82, 260, 262, 263
Βελένης Γ. 618, 619, 632, 633
Βιλλαρδουίνος Γ. 214
Βλάχος Ν. 264
Βολίδης Θ.Π. 493
Γαβρά Ε. 669
Γαβριήλ Διονυσιάτης 636
Γεδεών Μ.Ι. 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 501, 502, 503, 637
Γεννάδιος μητρ. Ηλιουπόλεως 108
Γεράσιμος Μικραγιαννανίτης 109
Γεωργακάς Δ.Ι. 352
Γεωργιάδου-Κούντουρα Ε. 655, 656, 657
Γιαννακούρος Ι.Π. 110
Γιαννόπουλος Ι. 270
Γιαννουλόπουλος Ι. 311
Γιομπλάκης Α. 370
Γκίκας Γ. 621
Γκίνης Δ. 111
Γλαβίνας Α. 112, 113, 114, 504
Γούδας Μ. 115
Γούναρης Β. 271
Γραμμένος Δ. 580, 581, 582
Γριτσόπουλος Τ.Α. 117, 118, 505, 506, 507
Δελιαλής Ν.Π. 90
Δελικάνης Κ. 91, 497
Δημητριάδης Β. 8, 553
Δήμιτσας Μ.Γ. 93, 200
Διαμαντής Κ.Α. 92
Διαμαντόπουλος Ι. 498
Διονύσιος μητρ. Δράμας, 500, 667, 668, βλ. καί Κυράτσης Δ.
Δραγούμης Ε. 400
Δραγούμης Φ.Σ. 9
Δροσογιάννη Φ.Α. 620
Δυοβουνιώτης Κ.Ι. 95, 499
Εμμανουηλίδης Χ. 10
Ευγενίδου Δ. 635
Ευσταθιάδης Ι. 193
Ευστρατιάδης Σ. 96, 427, 675
Ζακωθνήος Δ.Α. 187, 222
Ζάννας Α.Δ. 24

- Ζαχόπουλος Κ.Α. 541
 Ζησίου Κ. 653
 Ζιώγας Γ. 682
 Ζιώγου-Καραστεργίου Σ. 380
 Ηλιάδης Κ.Γ. 511
 Θεοδότης Νευροκοπίου 295, 536, 681
 Θεοδωρίδης Ι. 376
 Θεοδωρίδης Τ.Δ. 535
 Θεοδωρίδου Τ. 680
 Θεόφιλος Βατοπεδινός 183
 Θεοχάρης Δ. 599, 600, 601
 Θεοχάρης Κ.Κ. 182, 534
 Θεοχαρίδης Γ.Ι. 220
 Ιατρίδη Ι. 11
 Ιλαντζής Β.Ι. 402
 Ιαρίων Σιναιτής ο Κρησ 510
 Ι.Ν.Κ. 403
 Ιωάννης ο Ευγενικός 124
 Ιωαννίδης Δ.Κ. 670
 Ιωαννίδης Στ. 343
 Καδάς Σ.Μ. 125
 Καζάζης Ν. 274
 Κάκκαβος Δ.Ν. 12
 Κακουλίδη-Πάνου Ε. 126
 Κακούρης Ι.Ι. 215, 622
 Καλινδέρης Μ.Α. 127
 Καλλιγιάς Ι. 371
 Καλογεροπούλου Α. 204, 205
 Καμπούρη Μ. 623
 Κανατσούλης Δ. 128, 206, 207, 334
 Κανελλόπουλος Π. 296
 Καπετανάκη-Ακρίτα Μ. 194
 Καπετανέα Ι. 344
 Καραθανάσης Α.Ε. 131
 Καραϊσαρλής Δ. 273, 312
 Καραάς Γ. 296
 Καρατεπελής Σ. 409
 Καρασανίδης Ε.Γ. 372
 Κατσούφρης Γ.Ι. 410
 Καφταντζής Γ.Β. 129, 130
 Κεκρίδης Σ.Μ. 411
 Κεραμόπουλος Α. 275
 Κιουρτσή-Μιχαλοπούλου Α. 276, 277
 Κνήτης Χ. 132
 Κοκκίνης Σ. 671
 Κόκκινος Δ. 278
 Κολιόπουλος Ι. 313
 Κουγέας Σ. 135
 Κουκουλές Φ.Ι. 346
 Κουκουλή-Χρυσανθάκη Χ. 570, 571, 583, 584, 585, 586, 587, 605, 606, 607, 608, 609, 610, 611, 612, 613
 Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου Ε. 572, 614, 624, 639
 Κουρούκλης Γ. 13
 Κύβετος Λ.Π. 513
 Κυράτσος Δ. 514
 Κυριαζόπουλος Β.Δ. 650
 Κυριακίδης Στ.Π. 6, 7, 14, 15, 120, 295, 519
 Κωνσταντάρας Κ. 314
 Κωνσταντινίδη Ν.Α. 345, 672, 673
 Κωνσταντινίδης Ι.Χ. 509
 Κωνσταντινίδης Ν.Αθ. 638, 659
 Κωνσταντινίδης Θ.Κ. 412, 566
 Κωφός Ε. 279, 280
 Λαζαρίδης Δ. 625, 674
 Λαμέρας Κ. 515
 Λαμπάκης Γ. 331, 640, 641
 Λάμπρος Σ. 136, 137, 138, 139, 140, 216, 315, 516, 517
 Λαμπρίδης Ι.Θ. 302
 Λαούρδα-Συνδίκια Λ. 15, 642
 Λαούρδας Β. 1, 6, 7, 14, 15, 281, 508
 Λαυριώτης Α. 142
 Λεβάλ Α. 187
 Λεβεντοπούλου-Γιούρη Ε. 588
 Λένας Δ. 560
 Λεονταρίτης Γ. 316, 317, 318, 413
 Λιβερίου Θ. 1
 Λοβέρδος Σ. 282
 Λουπάσης Γ.Ι. 675
 Λυκούδης Μ. 4
 Μάγερ Κ. 382
 Μαζαράκης Ι. 283
 Μαζαράκης-Αινιάν Ι.Κ. 9
 Μακαρόνας Χ.Ι. 143
 Μαλέτσκου Α.Μ. 144
 Μάμωνη Κ. 145
 Μάνος Π.Ε. 347
 Μανούσακας Μ.Ι. 172
 Μαργαρίτης Χ. 348, 373
 Μαυρογορδάτος Μ.Ι. 554
 Μαυρουδή Ε. 349
 Μέγας Γ.Α. 319
 Μερτζίδης Σ. 195, 208, 332

- Μεταξάς Γ. 555
 Μηλιώρης Μ.Ε. 320
 Μιχαηλίδης Μ. 626
 Μόδης Γ.Χ. 284, 285
 Μοσχόπουλος Ν. 16
 Μοσχόπουλος Δ. 520
 Μπακαλάκης Γ. 333
 Μπακιριτζής Α. 643
 Μπακιριτζής Χ. 161, 573, 615, 616, 627, 644, 645
 Μυστακίδης Β.Α. 521, 522, 523
 Νάνος Γ. 660
 Νικολαΐδης Α. 524
 Νόταρης Ι.Σ. 12, 286
 Ξυγγόπουλος Α. 652
 Οικονομίδης Π.Σ. 561
 Οικονομίδου Φ. 287
 Οικονόμος ο εξ Οικονόμων 646
 Οικονόμου Ν. 288, 321
 Ολόμπιος Χ.Γ. 415
 Ορφανίδης Κ.Θ. 353, 417, 589
 Παϊζη-Αποστολοπούλου Μ. 152
 Παλλάδας Δ. 289
 Πάλλης Α.Α. 418
 Παναγιωτόπουλος Ι.Μ. 17
 Παναγόπουλος Δ. 525
 Παπάγγελος Ι.Α. 160
 Παπαγεωργίου Γ. 297
 Παπαγεωργίου Π. 15, 161
 Παπαδημητρίου Ε. 17
 Παπαδόπουλος Ι.Β. 526
 Παπαδόπουλος-Κεραμεύς Α. 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 527
 Παπαδόπουλος Σ.Ι. 374
 Παπαζογλου Γ.Χ. 162, 163
 Παπαζώτος Θ. 648
 Παπαθανάση-Μουσιοπούλου Κ. 291
 Παπανδρέου Α.Κ. 290
 Παπαστάθης Χ.Κ. 24, 319
 Παπασταύρου Ε.Α. 661
 Παπαστράτου Ν. 647
 Παππάς Α. 322
 Πασχαλέρη Κ.Ν. 18
 Πασχαλίδης Β. 164, 219, 375, 383, 384, 419, 528, 649
 Πασχαλίδης Δ. 350
 Πατρινέλης Χ. 529
 Πελαγίδης Σ. 420
 Πελεκανίδης Στ. 629
 Πελεκανίδου Ε. 165
 Πέννας Π. 14
 Πέννας Χ. 630, 631
 Πέρκας Ν. 562
 Πετρόπουλος Δ.Α. 351
 Πέτσας Φ. 167, 209, 354, 574, 575, 576, 590, 678
 Πολίτης Α.Ν. 170, 171, 172, 679
 Πολίτης Ν.Γ. 173
 Ποτλής Μ. 175
 Πουλίτσας Π.Η. 174
 Προκόπιος μητρ. Φιλίππων-Νεαπόλεως-Θάσου 531
 Πυλαρινός Θ. 4
 Ράλλης Γ.Α. 175
 Ρωμοπούλου Κ. 577, 595, 596
 Σαβράμης Ε.Ι. 176
 Σάθας Κ. 292, 532
 Σακελλαρίου Μ.Β. 196
 Σακελλαρόπουλος Γ. 556
 Σακκελίαν Α.Ι. 177
 Σακκελίαν Ι. 154, 177
 Σαμαρτζίδου Σ. 597, 598
 Σαμσάρης Δ.Κ. 178, 210, 334
 Σαραφινός Γ. 214
 Σάρρος Δ.Μ. 179
 Σαχανίδης Κ.Σ. 421
 Σιδέρης Ν. 567
 Σιμόπουλος Κ. 21
 Σκούρτης Ι.Α. 293
 Σμυρνάκης Γ. 533
 Σνωκ Κ. 324
 Σολωμονίδης Χ.Σ. 294
 Σούλης Β. 557
 Σταματελλάτος Γ. 22
 Σταυρίδης Ι. 181
 Στολίγκας Κ. 325, 326
 Στρατή Α. 578, 662
 Στράτης Ε.Γ. 197, 650
 Σφήκας Γ. 563, 564
 Σχινάς Ν.Θ. 20
 Σωτηρίου Γ.Α. 180
 Τζινίκου-Κακούλη Α. 327
 Τζιτζιλής Χ. 355, 356
 Τιμόθεος Ιεροσολύμων 577
 Τόζης Α.Γ. 558

- Τοντόρο(ω)φ Ν. 296, 297
 Τριανταφυλλίδης Κ. 617
 Τριανταφυλλίδης Χ. 423, 424
 Τριάρχης Φ. 198, 199, 211, 298, 377, 378
 Τσακόπουλος Αιμ. 539
 Τσαουσίδης Θ. 425
 Τσάρας Γ. 186
 Τσεκουράκης Δ. 335
 Τσελίκας Α. 187
 Τσιτάκας Κ.Ε. 540
 Τσιρπανλής Ζ.Μ. 379
 Τσούρης Κ.Ε. 651
 Τωμαδάκης Ν.Β. 185, 538
 Φιλιππίδης Ν. 19
 Φορόπουλος Ι. 168, 169
 Φραγκούλας Ι.Μ. 530
 Φωστηρίδης Α. 323
 Χαλουδόπουλος Α.Χ. 554
 Χαμουδόπουλος Μ.Δ. 84, 85, 86, 494
 Χαρισιάδης Λ. 362, 495
 Χασιώτης Γ. 363
 Χατζηγιαννάκης Δ.Κ. 329
 Χατζηδάκης Μ. 634
 Χατζηκαλογιάννης Ι. 308
 Χατζή Καλού Μ. 5
 Χατζηκυριακού Β.Γ. 6
 Χατζηκυριακού Γ. 6, 266
 Χατζόπουλος Γ.Κ. 267, 579
 Χρυσόστομος Καλαφάτης 7, 404, 405
 Χρυσοχόος Α. 192, 309
 Χρυσοχόος Μ.Θ. 330
 Angelopoulos A. 422
 Antonovski Hr. 303
 Asdracha C. 241
 Babinger F. 243
 Beldiceanu N. 628
 Bérard V. 4
 Bick J. 83
 Bompaire J. 71
 Brancoff D.M. 265
 Casson S. 202
 Čirković S. 76
 Dakin D. 268
 Darrouzès J. 87, 88, 89, 496
 Dölger F. 94
 Ehrhard A. 166
 Elster, 594
 Faral E. 214
 Gimbutas M. 593, 594
 Gouillard J. 116
 Goutos M. 422
 Guiland R. 119
 Guillou A. 74, 75, 76, 120
 Halkin F. 121, 122, 123
 Hammond N.G.L. 203
 Hammond P. 508
 Hoepfner W. 613
 Hude C. 184
 Ivanoff J. 272
 Janin R. 512
 Laurent V. 141, 217, 518
 Lefort J. 73
 Legrand M. 124
 Lemerle P. 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 120, 519
 Mercati G. 146
 Miklosich F. 147, 148
 Millet G. 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77
 Müller I. 147, 148
 Nästurel P.S. 628
 Nicol D. 218
 Nowack G. 149
 Oikonomides N. 72
 Olivier J.M. 150, 151
 Papachryssanthou D. 74, 75, 76, 77
 Perria L. 166
 Petit L. 25, 26, 27
 Regel W. 27
 Renfrew C. 591, 592, 593, 594
 Sakellarios P.D. 300
 Svoronos N. 74, 75, 76, 241
 Sypris G. 422
 Tafel T.L.F. 23
 Thucydides. 184
 Voordeckers E. 221

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ Β (προσώπων, τόπων, κτλ.)

- Αβράμιος 159
Αγαθάγγελος ιερομόναχος 435
Αγγίστα 9, 19, 259, 303, 308, 324, 334, 362, 396, 574, 576, 580, 581, 586, 605, 608
Αγγίτης 570, 597
Αγία Βαρβάρα (γιορτή της-) 340
Αγ. Βαρβάρα (νερά της-) 240
Αγ. Αθανάσιος 16, 230, 303, 309, 572, 578, 612, 614, 615, 616
Άγγλοι 12, 160
Άγ. Όρος, 76, 82, 125, 160, 172, 189, 533, βλ. καί Άθως, Athos
Άγ. Αντώνιος (λόφος του-) 584
Αγιοχώρι 6, 7, 41, 230, 231, 232, 233, 259, 269, 285, 359, 362
Αδριανή 5, 6, 19, 233, 277, 309, 324, 355, 356, 362, 372, 374, 419, 602, 604, 617, 654
Αετορράχη 309
Αθηναίοι 204
Άθως 96, 109, 115, 637
Ακάκιος 161
Ακρινό 22, 240, 257, 309, 310, 578, 633, 651
Αλέξιος Α΄ ο Κομνηνός 115
Αλέξιος Κομνηνός 219
Αλέξιος ο Λαμπηνός 216
Αλέξιος Μανιάκης 119
Αλιστράτη 5, 6, 19, 20, 37, 41, 42, 196, 206, 229, 231, 233, 238, 239, 240, 257, 259, 266, 268, 269, 271, 282, 294, 303, 309, 362, 370, 372, 374, 376, 377, 378, 402, 403, 575, 588
Αμφίπολη 598
Ανακτορόπολη 215, 622
Ανδρόνικος Α΄ Παλαιολόγος 216
Ανδρόνικος Β΄ Παλαιολόγος 195
Ανδρόνικος Γ΄ Παλαιολόγος 75, 96
Ανθοχώρι 240, 309, 324
Αντωνιάδου Ε. 403
Άνω Πυξάριο 324
Απόστολος Παύλος 165, 438
Αργυρούπολη 334, 345, 595, 597
Αρματολοί 249, 250, 262, 263
Αρχιεπισκοπή Δημητσάνης και Αργυροκάστρου 506
Αρχιεπισκοπή Δράμας 99, 147, 512
Αρχιεπισκοπή Νευροκοπίου 432, 444, βλ. και επισκοπή, μητρόπολη Νευροκοπίου
Ασλάν Κ. 369, 400, 436
Αστεριάδης Γ. 403
Αχλαδιά 572, 578
Αχλαδοχώρι 310
Βαθύτοπος 48, 324, 581
Βαθυχώρι 334, 553
Βασιλάκη 334
Βασιλικά 225
Βαφειάδης Π. 660
Βέροια 80
Βησσοτσάνη 133, βλ. και Ξηροπόταμος
Βιέννη 83, 656, βλ. και Vienne
Βλάχοι 227, 287
Βοϊράνη 572, 578, 614, 616
Βολερό, βλ. θέμα Βολερού
Βονιφάτιος Μομφερατικός 214
Β. Ήπειρος 174
Βούλγαρης Δ.Ν. 296
Βούλγαροι 9, 12, 15, 34, 35, 36, 38, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 47, 48, 49, 50, 51, 53, 60, 61, 81, 92, 105, 135, 149, 162, 170, 180, 192, 223, 226, 228, 229, 230, 233, 234, 249, 256, 258, 271, 278, 279, 294, 295, 296, 299, 303, 304, 305, 308, 309, 323, 324, 325, 327, 428, 465, 477, 478, 489, 540
Βουνοχώρι 309
Βουρνόβας (χρονικό του-) 513
Βόλακας 5, 7, 19, 83, 230, 231, 259, 269, 277, 282, 285, 294, 303, 308, 310, 324, 327,

- 362, 368, 372, 374, 376, 377, 563, 572, 578
- Γεράσιμος ιερομόναχος 533
- Γευγελή 60
- Γιουρούκοι 245, 249, 297
- Γκιούρετζικ 670, βλ. και Γρανίτης
- Γραμμένη 167, 196, 309, 310, 334, 359, 362, 372, 374, 570, 576, 597, 605
- Γρανίτης 7, 19, 20, 50, 240, 269, 309, 310, 372, 374, 377, 563, 670
- Δαμασκηνός 455
- Δαμασκηνός Βαφείδης 463
- Δασωτό 310
- Δέλτα 309
- Δενδράκια 309
- Δημήτριος ιερέας 74, 76
- Δημητσάνα 176, 505
- Διάμεσο 309
- Διοικητής Κ. 3
- Διόνυσος 205, 524, 571
- Διπτάμιος 324
- Δοϊράνη 330
- Δοκάλον 332, βλ. και Δοξάτο
- Δόλακ 50
- Δομπρέφ 53
- Δοξάτο 5, 6, 9, 11, 16, 19, 20, 93, 128, 164, 192, 196, 206, 207, 223, 233, 240, 257, 258, 259, 277, 278, 282, 294, 299, 303, 309, 310, 324, 327, 332, 334, 348, 355, 359, 362, 363, 368, 372, 373, 374, 377, 378, 385, 402, 419, 420, 438, 569, 580, 583, 597, 641
- Δουσάν Στέφανος 94, 115, 215
- Δράβησκος ή Δραβήσκος 93, 129, 189, 196, 203, 332
- Δράμα 5, 6, 7, 9, 11, 16, 19, 20, 21, 23, 33, 39, 41, 46, 47, 48, 50, 60, 61, 62, 74, 76, 79, 83, 92, 93, 94, 108, 120, 127, 128, 129, 163, 164, 181, 189, 190, 191, 192, 194, 196, 201, 206, 207, 212, 214, 215, 216, 220, 223, 224, 233, 237, 240, 246, 248, 249, 253, 257, 258, 268, 269, 273, 277, 278, 280, 282, 283, 285, 288, 289, 293, 299, 303, 304, 306, 308, 309, 310, 320, 324, 327, 332, 334, 338, 340, 346, 351, 353, 359, 360, 361, 362, 364, 366, 367, 372, 374, 376, 377, 378, 382, 383, 384, 386, 387, 388, 389, 390, 391, 392, 393, 394, 398, 403, 407, 412, 415, 417, 419, 423, 425, 429, 435, 457, 465, 524, 543, 550, 552, 558, 568, 569, 570, 571, 574, 575, 576, 578, 580, 585, 586, 597, 600, 610, 612, 620, 621, 624, 626, 627, 630, 631, 638, 639, 642, 644, 647, 653, 659, 660, 669, 680, 682, βλ. και Drama, Trachmis
- Δράμαλης 194, 225, 242, 251, 263, 296
- Δράνοβο 234
- Δρεπάνι 259, 309
- Δρυμότοπος 309
- Εβραίοι 196, 212, 249, βλ. και Juifs
- Εικοσιφοίνισσα 2, 3, 18, 19, 28, 72, 102, 107, 112, 114, 125, 127, 130, 148, 127, 161, 182, 190, 240, 243, 246, 276, 277, 282, 292, 308, 309, 332, 335, 374, 441, 445, 448, 451, 455, 456, 457, 458, 463, 464, 481, 490, 491, 495, 500, 502, 504, 505, 507, 514, 518, 523, 525, 526, 528, 529, 533, 534, 537, 568, 574, 604, 622, 623, 625, 637, 640, 646, 648, 650, 667, 668, 671, 675, 679 - χφφ, 6, 54, 78, 87, 88, 89, 93, 95, 111, 113, 116, 120, 126, 129, 135, 136, 140, 145, 149, 150, 152, 153, 155, 157, 162, 166, 170, 171, 179, 180, 186, 195, 427, 428, 519, 520, 540, 634, 653, βλ. και Κοσινίτσα, Κοσφοίνισσα, Kos - nitza
- Ελευθερούπολη 19, 643
- Ελληνόβλαχοι 224
- Εξοχή 20, 193, 240, 310, 581, 597, 669
- Επισκοπή Ελευθερουπόλεως 444
- Επισκοπή Μεθώνης 132
- Επισκοπή Νευροκοπίου 432, βλ. και αρχι-επισκοπή, μητρόπολη Νευροκοπίου
- Επίσκοπος Γεννάδιος 428
- Επίσκοπος Φιλίππων Σάζων 526
- Ευσταθίου Ν. 403
- Ζίρνοβο ή Ζόρνοβο 15, 337, βλ. και Κ. Νευρο-κόπι
- Ζίχνη 19, 261, βλ. και Zichna
- Ζυγός 309, 332
- ζ. Άνθιμος 635, 642
- ζ. Δημήτριος 638
- ζ. Πανσέληνος 637, 646, 650
- ζ. Στέργιος 635, 642

- Ήδωνες 129, 207, 210
 Ηδωνική 204
 Ηρόδοτος 208
 Ησαΐας 99
 Θαμνωτό 309
 Θάσος 146, 203, 587, 658
 Θέμα Βολερού - Στρυμόνος και Θεσσαλονί-
 κης 94
 Θέμα Θεσσαλονίκης 26
 Θερμά 334
 Θεσσαλία 227, 599
 Θεσσαλονίκη 286, 358, 359, 424, 553, 565,
 664, 669, βλ. και θέμα Βολερού
 Θεόκλητος 292
 Θεολογική Σχολή Χάλκης 457, 466
 Θεοφάνης μοναχός (μετέπειτα μητρ. Σερρών)
 107, 130
 Θεόφιλος 171
 Θησαυρός 282
 Θολό 669
 Θόλος 259
 Ιεροσόλυμα 127
 Καβάλα 91, 131, 160, 165, 293, 548, 642, 661,
 βλ. και Cavalla
 Κάκκαβος Δ. 284
 Καλαμπάκ-Τεπέ 606
 Καλαμπάκα 352
 Καλαμπάκι 93, 332, 334, 352, 570, 576, 580,
 583, 597, 605
 Καλαμώνας 93, 334, 570, 576, 597
 Καλαφάτης Χ. 457, 490, βλ. και Μητρ. Χρυ-
 σόστομος
 Καλή Βρύση 6, 7, 41, 230, 232, 233, 238, 240,
 257, 259, 269, 282, 285, 294, 303, 309,
 324, 327, 334, 359, 362, 368, 377
 Καληώρα(οικία του-) 569
 Καλλιθέα 6, 7, 38, 44, 48, 231, 232, 233, 238,
 239, 240, 259, 269, 282, 285, 299, 303,
 309, 327, 359, 362, 374, 377, 571, 576,
 597
 Καλλίκαρπο 309
 Καλλιφutos 308, 309, 324, 573, 575, 580, 583,
 588, 597
 Καλόγνωμος Λέοντας 26, 71, 73, 77, 94, 141,
 196, 217
 Καλός Αγρός 240, 308, 309, 324, 571, 576,
 580, 597, 612
 Καλύβη 332, βλ. Καλαμπάκι
 Κανούτσος Β. 654
 Καππαδοκία 301
 Καράκιοι 638, βλ. και Κατάφυτο
 Καρολίδης Γ. 498
 Καρυοφύλλης Μ. 98
 Καστανιές 309
 Καστανοχώρι 309
 Καστανόχωμα 230
 Κατάφυτο 12, 20, 240, 257, 269, 372, 374, 638
 Κατάχλωρο 309
 Κατσιβάκης Γ. 540
 Κ. Βροντού 6, 15, 20, 257, 269, 310, 324, 372,
 374
 Κ. Νευροκόπι 13, 15, 20, 34, 67, 128, 226, 240,
 257, 259, 269, 284, 285, 294, 303, 308,
 309, 310, 324, 327, 334, 337, 344, 372,
 374, 377, 378, 465, 508, 572, 581, 651,
 669
 Κεφαλάρι 9, 20, 240, 277, 309, 334, 572, 575,
 580, 588, 597, 611, 612, 614, 616
 Κεφαλοχώρι 58
 Κίμπαρι 9
 Κλεπούσνα 43
 Κλέφτες 260, 262
 Κοκκινόγεια 19, 20, 164, 178, 240, 282, 294,
 303, 309, 310, 324, 334, 372, 374, 377,
 465, 524
 Κομπόκης 38
 Κορμίστα 28, 481
 Κοσ(σ)ίνιτσα(ζ)α 78, 138, 426
 Κοσφοίνισσα 510
 Κουδούνια 93, 324, 334
 Κούπτσιος Άρμεν 285, 351
 Κουτλής Β. 540
 Κρουσηγή 269
 Κύρια 20, 299, 303, 308, 309, 324, 327, 334,
 597, 604
 Κυριάκος ιερέας 172
 Κωνσταντινίδης Ι. 411
 Λαμπαρδόπουλοι 505
 Λάνδος Αγάπιος 155
 Λάσκο Νταλ 563
 Λαφρούδα 595
 Λειβαδερό 309, 310
 Λεοντάρης Δημήτριος 145
 Λιάλοβο 6, 20, 285
 Λιβαδάκι 572, 578
 Λύσσε 319, βλ. και Οχυρό
 Μακρυπλάγι 324

- Μάλαμας Μ. 370
 Μανουήλ Κομνηνός 219
 Μάρα 243
 Μαρίσκη 72
 Μάρκος ο Ευγενικός 145, 186
 Μαρμαριά 574
 Μαυροκορδάτος 303
 Μαυρολεύκη 334, 566, 597
 Μαυρόλιθος 324, 327
 Μαυροχώρι 309
 Μεγαλόκαμπος 303, 309, 324, 580, 597
 Μελένικο 35
 Μελισσόμανδρα 309
 Μενεσίδης Γ. 660
 Μεσοβούνι 309
 Μετέωρα 177
 Μετόχι Αγ. Αναργύρων 115, 183
 Μετόχι Αγ. Νικολάου 96
 Μετόχι Αγ. Παρασκευής 96
 Μετόχι Οδηγήτριας 96
 Μετόχι Παναγίας της Λιόκαλης 129, 161
 Μητρόπολη Δράμας 28, 54, 102, 106, 107, 118, 137, 147, 148, 163, 165, 195, 196, 197, 370, 429, 430, 439, 444, 453, 481, 488, 492, 512, 519, 532, 533, 535, 539, 540, 641, 671, βλ. και Μητρόπολη Φιλίππων-Δράμας
 Μητρόπολη Ελευθερούπολης 444
 Μητρόπολη Εφέσου 538
 Μητρόπολη Ζιγνών - Νευροκοπίου 118, 185, 540, βλ. και Μητρόπολη Νευροκοπίου
 Μητρόπολη Θεσσαλονίκης 497, 504, 507
 Μητρόπολη Νευροκοπίου 28, 30, 35, 54, 107, 118, 131, 195, 232, 428, 439, 447, 459, 465, 477, 488, 532, 535, 539, 540, 671, βλ. και αρχιεπισκοπή, επισκοπή Νευροκοπίου
 Μητρόπολη Περιθεωρίου και Ξάνθης 505
 Μητρόπολη Σερρών 107, 130, 161, 507
 Μητρόπολη Σισανίου και Σιατιστής 127
 Μητρόπολη Φιλίππων 159
 Μητρόπολη Φιλίππων - Δράμας 28, 97, 118, 532, 539, 541
 Μητρόπολη Φιλίππων-Δράμας-Ζιγνών-Νευροκοπίου 97, 535, 538
 Μητρ. Αθηνών Χρυσόστομος Β' 487
 Μητρ. Δράμας Αγαθάγγελος Α' 32, 85, 181, 538, 541
 Μητρ. Αγαθάγγελος Μάγνητος 52, 53, 267, 327, 374, 403, 483, 540, 675
 Μητρ. Αθανάσιος Γ' 130, 142, 161, 188, 505, 506, 507
 Μητρ. Αθανάσιος Δ' 55, 85
 Μητρ. 'Ανθιμος 159
 Μητρ. Γεράσιμος 533, βλ. Μητρ. Γρηγόριος (1781)
 Μητρ. Γερμανός Β' 29, 85
 Μητρ. Γερμανός Γ' 31, 181, 374, 403, 433, 440, 443, 445, 446, 447, 452, 489
 Μητρ. (:) Γρηγόριος (1235) 533
 Μητρ. Γρηγόριος (1781) 26, 27, 85, 86, 90, 96, 104, 109, 110, 117, 142, 144, 159, 187, 188, 493, 530
 Μητρ. Διονύσιος 85
 Μητρ. Δοσίθεος 146
 Μητρ. Ιγνάτιος 142
 Μητρ. Ιωακείμ Β' 490, 501, 527
 Μητρ. Ιωακείμ Γ' (1555) 653
 Μητρ. Ιωακείμ (1640) 653
 Μητρ. Ιωακείμ (18ος αι.) 158
 Μητρ. Ιωαννίκιος 491
 Μητρ. Ιωάσαφ 85, 148, 177
 Μητρ. Ιωσήφ 156, 176, 491, 497, 507, 643
 Μητρ. Κομβόπουλος Β. 509, 540
 Μητρ. Μελέτιος 85, 103
 Μητρ. Μισαηλίδης Γ. 540
 Μητρ. Νεόφυτος Α' 25, 96, 505
 Μητρ. Παρθένιος Α' 161
 Μητρ. Παρθένιος Β' 84, 85, 497, 632
 Μητρ. Φίλιππος 492
 Μητρ. Χρυσόστομος 12, 14, 38, 41, 42, 43, 45, 46, 75, 196, 229, 235, 257, 264, 268, 269, 277, 282, 284, 285, 294, 327, 372, 374, 375, 390, 462, 463, 464, 465, 472, 482, 485, 490, 511, 513, 515, 531, 540, βλ. και Μητρ. Φιλίππων-Δράμας, Φιλίππων-Δράμας-Ζιγνών-Νευροκοπίου
 Μητρ. Ζιγνών-Νευροκοπίου Αγαθάγγελος 540
 Μητρ. Νικόδημος 486, βλ. και Μητρ. Φιλίππων-Δράμας-Ζιγνών-Νευροκοπίου
 Μητρ. Μυρέων Ματθαίος 502, 525
 Μητρ. Ναυπάκτου Νεόφυτος 126
 Μητρ. Νευροκοπίου Αγαθάγγελος 540
 Μητρ. Ανανίας 161
 Μητρ. Γρηγόριος 442, 447
 Μητρ. Δαμασκηνός 72
 Μητρ. Δανιήλ 174

- Μητρ. Θεοδώρητος 15, 36, 40, 45, 129, 269, 295, 465, 536
- Μητρ. Ιγνάτιος 30, 434, 494
- Μητρ. Ιωάσαφ 96, 142, 188
- Μητρ. Κοσμάς 185
- Μητρ. Μακάριος 185
- Μητρ. Νεόφυτος 269, 450, 473
- Μητρ. Νικηφόρος 447, 449, 454
- Μητρ. Νικόδημος 15, 257, 269, 476
- Μητρ. Σισώςης 185
- Μητρ. Φιλόθεος 103
- Μητρ. Χρυσανθος 440
- Μητρ. Π. Πατρών Θεοφάνης 509
- Μητρ. Φιλίππων-Δράμας Αβέρκιος 112, 491, 505
- Μητρ. Αντώνιος 154
- Μητρ. Γεράσιμος (1640) 70, 85, 158, 161, 185
- Μητρ. Γεράσιμος (1720) 23
- Μητρ. Γερμανός Α' 91, 154, βλ. και Μητρ. Φ-Δ-Z-N
- Μητρ. Επιφάνιος 139, 187
- Μητρ. Θεόκλητος 85
- Μητρ. Καλλίνικος 101, 109, 161, 169, 533
- Μητρ. Κλήμης 30, 85, 117, 129, 132, 139, 157, 161, 168, 505
- Μητρ. Λαυρέντιος 185
- Μητρ. Μελέτιος (1627) 85
- Μητρ. Μελέτιος (1692) 154
- Μητρ. Νεόφυτος Β' 85
- Μητρ. Νικόδημος 266, 521
- Μητρ. Παχώμος 98
- Μητρ. Σωφρόνιος 185
- Μητρ. Χρυσανθος 521
- Μητρ. Φιλίππων-Δράμας-Ζιχνάν-Νευροκόπιου Γερμανός 97, 499
- Μητρ. Φιλίππων, Νεαπόλεως και Θάσου Χρυσόστομος 540
- Μικρή Λακαβίτσα 309
- Μικρό Τσερέσοβο 309
- Μικρόκαμπος 309, 553, 580, 581
- Μικρομηλιά 309, 581, 597
- Μικρόπολη 7, 230, 231, 238, 240, 259, 268, 269, 285, 287, 299, 303, 308, 309, 324, 327, 334, 339, 359, 362, 372, 374, 377, 419, 570, 576, 597, 605
- Μικροπόταμος 597
- Μικροχώρι 324
- Μοναστηράκι 6, 19, 93, 230, 233, 234, 278, 282, 303, 343, 362, 372, 374, 376, 377, 396
- Μόναχο 137
- Μονή Αγ. Γεωργίου του Κουδουνά 144
- Μονή Αναλήψεως Σωτήρος 498, 688
- Μονή Αγίων Πάντων Πατρών 186
- Μονή Βατοπεδίου 82, 94, 115, 148, 183
- Μονή του Καρακάλλου 533
- Μονή Μεγίστης Λαύρας 82, 96, βλ. και Laura
- Μονή Ξεροκαστέλι 187
- Μονή Ξηροποτάμου 125, 138, βλ. και Χεροποταμου
- Μονή Παναγίας (Η)Λιόκαλης 129, 161, 650
- Μονή Προδρόμου (Ξέρρες) 30, 120, 126, 129, 149, 161, 681, βλ. και Saint-Jean Prodrôme
- Μονή Σκαφιδιάς 516
- Μονή Τσιατίστης (Β. Ήπειρος) 174
- Μονή Φιλοσόφου 117
- Μοσχόπουλος Δ. 457
- Μουσθένη 289
- Μπαρντάκοβα 310
- Μρακίδης Χ. 660
- Μυλόπετρα 309
- Μυλοπόταμος 20, 240, 359, 362, 374, 574, 575, 580, 597
- Μυρσινερό 309
- Ναός Αγ. Αθανασίου (Δοξάτου) 569, 641
- Ναός Αγ. Αναργύρων (Εικοσιφοίνισσα) 625, 648
- Ναός Αγ. Βαρβάρας (Εικοσιφοίνισσα) 625
- Ναός Αγ. Γεωργίου (Αχλαδιά) 578
- Ναός Αγ. Γεωργίου (Ξηροπόταμος) 133
- Ναός Αγ. Δημητρίου (Κ. Νευροκόπι) 15
- Ναός Αγ. Δημητρίου (Νικηφόρος) 624
- Ναός Αγ. Θεοδώρων (Κ. Βροντού) 15
- Ναός Αγ. Νικολάου (Ελευθερούπολη) 643
- Ναός Αγ. Νικολάου (Περιθόρι) 15
- Ναός Αγ. Νικολάου (Προσωτσάνη) 196
- Ναός Αγ. Παντελεήμονα (Προσωτσάνη) 578, 618, 619
- Ναός Αγ. Παρασκευής (Αγ. Αθανάσιος) 572
- Ναός Αγ. Σοφίας (Δράμα) 569, 574, 629
- Ναός Εισοδίων της Θεοτόκου ή Παλαιά Μητρόπολη (Δράμα) 93, 119, 219, 266, 289, 507, 569, 631, 638, 640, 649
- Ναός Εισοδίων της Θεοτόκου (Χωριστή) 662
- Ναός Ζωοδόχου Πηγής (Περιθόρι) 15
- Ναός Κοίμησης της Θεοτόκου (Λιβαδάκι)

- 578
 Ναός Μητροπολιτικός (Καβάλα) 661
 Ναός Νεομάρτυρα Θεόδωρου (Ξηροπόταμος) 632, 633, 645
 Ναός Παναγίας της Λιόκαζης 650
 Ναός Σύναξης των Ταξιαρχών (Ακρινό) 578, 633, 651
 Ναός Ταξιαρχών (Δράμα) 336, 569, 607, 624, 630, 631
 Ναός Τιμίου Προδρόμου (Καβάλα) 642
 Νάουσα 80, 255
 Ναουσαίοι 249, 255
 Ν. Αμισός 20, 309
 Νεβροκόπι 57, βλ. Νευροκόπι
 Νεκτάριος 528
 Νεοχώρι 309
 Νέστος 208, 354
 Νεστοχώρι 309
 Νευροκόπι 5, 6, 7, 9, 12, 15, 19, 20, 36, 37, 60, 79, 161, 172, 192, 200, 220, 224, 227, 233, 234, 245, 247, 249, 250, 252, 256, 257, 258, 259, 261, 263, 268, 269, 278, 279, 280, 282, 283, 284, 285, 288, 297, 299, 309, 321, 332, 360, 365, 367, 372, 376, 379, 413, 468, 475, 505, 519, 546, 635, 641, 642, 643
 Νεροφράκτης 303, 309
 Νίκη 178
 Νικήσιανη 28, 335
 Νικηφόρος 303, 308, 309, 324, 578, 580, 581, 597, 624
 Νικοτσάρας 247, 249, 250, 260, 261, 263, 285, 290, 292, 528, 636
 Ξάνθη 595
 Ξηροπόταμος 19, 93, 257, 282, 294, 309, 324, 327, 332, 334, 343, 359, 362, 372, 374, 377, 576, 578, 580, 597, 605, 617, 627, 632, 633, 645
 Οδόμαντες 210
 Οροπέδιο 309
 Ορφάνιο 91
 Ούγκλεσης Ιωάννης 70, 94, 533
 Οχυρό 310, 319, 324
 Παγγ(κ)αίο 2, 78, 277, 427, 520, 525, 540, 625, 648, 627, 520, 525, 540, 625, 648, 674
 Παγονέρι 36, 40, 257, 269, 277, 294, 309, 324, 372, 374, 377
 Παλαιοκόμη 374
 Παλαιολογία Ειρήνη 216
 Παλαιολόγος Δημήτριος 94
 Παλαιοχώρι 28, 335
 Παλιάμπελα 303, 334
 Παναγιώτου Δ. 56
 Πάνακας 148
 Πανόραμα 20, 230, 609
 Παπάδες 308, 309, 312
 Παπά-Νικόλας Οικονόμος Βλάχος 276
 Παπασουναδίνος 130
 Παρανέστι 301, 309, 310, 312
 παπά-Νικόλας Οικονόμος Βλάχος, 276
 Παπασουναδίνος 130
 Παρανέστι 301, 309, 310, 324
 Πάργα 126
 Παρθένης 656, 657, 661
 Πατρασκίδης Τ. 660
 Πατριάρχης Ιεροσολύμων Δοσίθεος 159
 Πατριάρχης Νεκτάριος 155
 Πατριάρχης Χρύσανθος 159
 Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Αγαθάγγελος Α' 114
 Πατριάρχης 'Ανθιμος Β' 97
 Πατριάρχης 'Ανθιμος (1845) 55
 Πατριάρχης 'Ανθιμος Ζ' 33
 Πατριάρχης Αθανάσιος 159
 Πατριάρχης Γαβριήλ Δ' 117, 144
 Πατριάρχης Γεννάδιος Σχολάριος 490
 Πατριάρχης Γερμανός Δ' 114
 Πατριάρχης Γρηγόριος Ε' 108, 505, 507
 Πατριάρχης Γρηγόριος ΣΤ' 29, 114
 Πατριάρχης Διονύσιος Α' 505, 507, 510, 523, 525, 529, 534, 540, 679
 Πατριάρχης Διονύσιος Γ' 97, 106, 154
 Πατριάρχης Διονύσιος Ε' 446
 Πατριάρχης Ιερεμίας Γ' 97
 Πατριάρχης Ιωακείμ 34, 106
 Πατριάρχης Ιωαννίκιος 185
 Πατριάρχης Καλλίνικος Ε' 176
 Πατριάρχης Κύριλλος 117
 Πατριάρχης Ματθαίος Α' 95
 Πατριάρχης Νήφων 490
 Πατριάρχης Παρθένιος Δ' 91
 Πατριάρχης Τιμόθεος Β' 505
 Πατρικαλάκης Φ. 660
 Πέρασμα 309
 Περιθώρι 5, 6, 15, 20, 45, 48, 49, 227, 257, 259, 269, 285, 310, 324, 372, 374, 377,

- 419, 642
 Πετρούσα 5, 6, 7, 19, 20, 39, 41, 47, 164, 240, 257, 271, 277, 282, 294, 303, 308, 309, 324, 332, 334, 343, 359, 362, 368, 372, 374, 376, 377, 378, 574, 575, 576, 577, 580, 595, 596, 597, 662
 Πεύκοι 309
 Πινάτσης Π. 320
 Πλατανιά 324, 334, 519, 574, 576, 578, 580, 581, 583, 597, 602, 615, 617
 Πλατανόβρυση 602
 Πολυγέφυρο 309
 Πολύκαρπο 309
 Ποταμιάκια 309
 Ποταμοί 143, 309, 575, 576, 581, 583, 597, 609, 624
 Πράβι 290, 643, βλ. και Ελευθερούπολη
 Προκόπιος 455
 Προκόπιος Ναζιανζηνός 156
 Προσωπασάνη 6, 7, 19, 20, 61, 93, 128, 196, 233, 240, 256, 258, 259, 268, 269, 271, 277, 282, 285, 287, 294, 303, 308, 309, 324, 327, 332, 334, 341, 342, 347, 349, 359, 362, 365, 366, 367, 368, 369, 372, 374, 376, 377, 378, 402, 406, 419, 572, 576, 578, 597, 612, 618, 619
 Πράγα 150, βλ. και Praga
 Πρασιάδα 330
 Πυξάριο 309
 Πυρά 303
 Πύργοι 6, 282, 362, 372, 374, 376, 571, 576
 Ραδίκον 309
 Ροδολίβος 5, 7, 19, 259, 277, 282, 287, 294, 307, 309, 334, 359, 362, 374, 420, 571, 574
 Ροδόπη 678
 Ρωμαίοι 614
 Ρώμη 379
 Ρώσσοι 160, 448
 Σαβοΐα 292
 Σαδάλζα, 408, βλ. Χωριστή
 Σακτούρης 14
 Σαχίνης 304
 Σέρβοι 249, 519, 533, βλ. και Serbes
 Σέρρες 63, 126, 129, 149, 161, 170, 210, 278, 287, 376, 553, 636, 642, 650, 681, και Sertes
 Σιάτιστα 558
 Σιατιστινοί 127, 258
 Σ.Σ. Αγγίστης 570, 608, 613
 Σιδηρόνερο 308, 309, 324
 Σιταγροί 20, 196, 240, 303, 309, 310, 324, 574, 576, 577, 584, 585, 587, 589, 590, 591, 592, 597, 598, 669, βλ. και Sitagroi
 Σκαπτή Ύλη 335
 Σκαλωτή 309, 324
 Σκήτη Αγ. Άννης 109
 Σκόπελος 647
 Σλάβοι 249
 Σμολένοι 220
 Σοϊλεμμετζίδης Μ. 398
 Σόφια 163, 479, βλ. και Sofia
 Στρυμόνας, βλ. θέμα Βολερού
 Σάλλη 324
 Συμβολή 240, 309, 334, 519, 574, 577
 Σωφρόνιος 528
 Ταξιάρχης 498
 Τζαμπλάκων Αιθίω 146
 Τζαμπλάκων Αρσένιος 533
 Ταμπλάκωνες 124
 Τιχόταν 309
 Τουδέλης Βενιαμίν 23
 Τούρκοι 36, 238, 239, 249, 256, 258, 289, 293, 295, 351, βλ. και Ottomans
 Τσάρας 277, 285
 Τρίγωνο 309
 Τσατάλτζα ή Τσιατάλτζια 59, 111, 134, 332
 Τσελεμπή Εβλι(γ)ιά 8, 10, 16, 21
 Τσομπανόπουλος Γ. 660
 Τσόρλης Κ. 660
 Φαλακρό 409, 563, 564, 672
 Φαρασινό 309
 Φαρασιώτες 301
 Φίλιπποι 159, 165, 510, 542, 566, 570, 572, 583, 615
 Φράγκοι 519
 Φτελιά 309, 327, 334
 Φωτολίβος 9, 129, 240, 303, 309, 324, 334, 574, 576, 580, 590, 591, 593, 600, 601, 612, βλ. και Photolivos
 Χάνι Τοπλίτσας 20
 Χαράδρα 309
 Χαριτωμένη 48, 238, 240, 259, 309, 327, 334, 377, 570, 576, 597
 Χιονότρικα 563

- Χιονοχώρι 287
 Χριστούπολη 333, βλ. και Καβάλα, Cavalla
 Χρυσάνθος 525
 Χωρίστιανη 159, 332
 Χωριστή 5, 6, 7, 9, 16, 19, 20, 37, 79, 93, 111,
 159, 164, 233, 240, 258, 259, 277, 282,
 285, 294, 298, 299, 301, 302, 303, 308,
 309, 324, 327, 332, 334, 346, 350, 355,
 359, 362, 366, 372, 374, 377, 378, 402,
 405, 419, 641, 656, 657, 661, 662, βλ. και
 Σαδάτζα, Τσατάτζα, Χωρίστιανη
- Amsterdam 123
 Athos 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77
- Boyalik 553
 Bruxelles 121
- Cavalla 272
 Chypre 87
- Dionysiou 72
 Drama 628
- Esphigménou 27, 73
- Zichna 628
- Juifs 221
- Kosinitza 121, 122, 123, 150, 151
 Kutlumus 70
- Lavra 74, 75, 76
 Lucas 21
- Pantocrator 25
 Philippes 519
 Photolivos 591, 593
- Saint-Jean Prodrome 120
 Serbes 254
 Serres 628
 Sitagroi 591, 592, 594
 Sofia 151
- Trachmis 137, βλ. και Δράμα, Drama
- Vienne 122
- Xenophon 77
 Xéropotamou 71

Κατάλογος χωριών και συνοικισμών της περιοχής Δράμας

Αγάπη
Αγγίστα
Αγγίτης
Αγ. Παρασκευή
Άγ. Αθανάσιος
Άγ. Πέτρος
Αγιοχώρι
Αγορά
Αγριόβατος
Αγριοκερασιά
Αδριανή
Αετορράχη
Αετός
Αηδονόκαστρο
Αίγειρος
Ακρινό
Αμισηνό
Αμπελάκια
Ανθοχώρι
Άνυδρο
Άνω Πυξάρι
Άνω Συμβολή
Αραπλή, βλ. Βαθυχώρι
Αργουρούπολη
Αρκαδικό
Αρμπατζικ, βλ. Στέρνα
Ασαά-Μαχαλέ, βλ. Ευρύπεδο
Ασάν-Μπαλάρ, βλ. Ξηρόχωμα
Ασβεστόλιθος
Αχλαδέα
Αχλαδομηλέα

Βαθύλακκος
Βαθύσπηλο
Βαθύταπος
Βαθυχώρι
Βαλτοχώρι, βλ. Αγ. Παρασκευή
Βέσμη, βλ. Εξοχή

Βήρσα
Βησσοτσάνη, βλ. Ξηροπόταμος
Βίτοβα, βλ. Δέλτα
Βλαδικον, βλ. Οροπέδιο
Βοδόβιστα, βλ. Αγ. Παρασκευή
Βουβλίτσιο, βλ. Μπόμπλιτς, Πύργοι
Βούλκοβο, βλ. Χρυσοκέφαλο
Βουνοκορυφή
Βουνοπλαγιά
Βουνοχώρι
Βώλακας

Γεδή-Περέ ή Γενή-Περέ, βλ. Νεροφράκτης
Γενή-Τσιφλίκ, βλ. Ν. Σεβάστεια
Γέφυρα Νέστου
Γιαβόρ, βλ. Διάμεσο
Γιαννοσλού, βλ. Καρποφόρο
Γιαροδγιαννη, βλ. Πολύπετρο
Γιουρεκλέρ βλ. Μικρόλοφος
Γιουρτ-Μαχαλέ, βλ. Λυκοφωλιά
Γκερικλή, βλ. Γύρος
Γκιουρετζικ, βλ. Γρανίτης
Γκιουστερέκ, βλ. Χάρακας
Γκλουμ, βλ. Πλακόστρωτο
Γκοκσελή, βλ. Πρινόλοφος
Γκόρνιτσα, βλ. Καλή Βρύση
Γκόρνοβα, βλ. Βουνοπλαγιά
Γκουτσελέρ ή Γκοκτσελέρ, βλ. Πρινόλοφος
Γκροζδέλ, βλ. Μαγνήσιο
Γραμμένη ή Γραμμέντζα
Γρανίτης
Γύρος

Δαμασκηνιά
Δασωτό
Δέλτα
Δεμπτζόγιαννη, βλ.
Περιστέρια
Δεμπτρετζικ, βλ. Αχλαδομηλέα

Δενδράκια	Καλή Βρύση
Δερβέν	Καλλιθέα
Διάμεσο	Καλλίκαρπο
Διπλοχώρι	Καλλίκρουνο
Διπόταμα	Καλλίφυτος
Δισμηκλή, βλ. Πηγάδια	Καλός Αγρός
Δόμπλεν, βλ. Διπλοχώρι	Καλύβια Λιάπη, βλ. Ορεινό
Δοξάτο	Καπνόφυτο
Δοσπάτ, βλ. Πρινότοπος	Καραγκιός-Κιοί, βλ. Περίβλεπτο
Δουρακλή, βλ. Τραχεία	Καρά-Καβάκ, βλ. Μαυρολεούκη
Δράμα	Καρά-Καβάκι
Δρανοβίτσα	Καρά-Κιοί, βλ. Κατάφυτο
Δράνοβο, βλ. Μοναστηράκι	Καραμανλή, βλ. Τερψιθέα
Δράτσειστα, βλ. Μελισσοχώρι	Καρά-Ντερέ, Ελατιά
Δρεπάνι	Καρατζά-Κιοί, βλ. Θόλος
Δρυμότοπος	Καρατσαλή
Εγρή-Δερέ, βλ. Καλλιθέα	Καρά-Τσαλή, βλ. Μαυρόβατος
Εδινερτζίκ, βλ. Αδριανή	Καρίλοβα, βλ. Ζαρκάδια
Ελατιά	Καρίκοβα, βλ. Μικρόπολη
Ελές-Κιοί	Καρποφόρο
Εξοχή	Καρς-Τσιφλίκ, βλ. Ξάγναντο
Εσκή-Κιοί, βλ. Νικοτσάρα	Κασαπλή, βλ. Υψηλό
Ευρύπεδο	Καστανιές
Εφτελιά, βλ. Φτελιά	Καστανόχωμα
Ζαγγός	Καστράκι
Ζάριτς, βλ. Ψηλή Ράχη	Κατάφυτο
Ζαρκάδια	Κατάχλωρο
Ζεμπίλ-Μαχαλά, βλ. Πευκόλοφος	Κατούν, βλ. Διπόταμα
Ζερνοβίτσα, βλ. Καστανόχωμα	Κ. Βροντού
Ζίνα, βλ. Τιμόθεος	Κ. Θόλος
Ζύρνοβο, βλ. Κ. Νευροκόπι	Κ. Κεφαλάρι
Θαμνωτό	Κ. Μυλόρρευμα
Θερμιά	Κ. Νευροκόπι
Θησαυρός	Κ. Πυξάρι
Θόλος	Κελλά
Πλιτζέ, βλ. Θερμιά	Κετσιλίκ, βλ. Μεσοκόρυφο
Ιμπισλέρ, βλ. Παράμερο	Κεφαλάρι
Ιντζιρλίκ, βλ. Πολύσικο	Κηρανλή, βλ. Μικρολίβαδο
Ίσμπιστα, βλ. Αγριοκερασιά	Κίμπαρι
Ιστράνε, βλ. Πέρασμα	Κιολελή, βλ. Λιμνίσκη
Καβακλή, βλ. Αίγειρος	Κιουλιτζιλέρ, βλ. Περιστεράκι
Καβαλλάρης	Κιουιτκτσιλέρ, βλ. Κρήνη
Καϊκούλη, βλ. Κρημόνς	Κιουιτσούκ-Κιοί, βλ. Μικροχώρι
Καισαριανό	Κλειστά
Καλαμώνας	Κλεμποτσάρ, βλ. Κόψη
Καλαπότι, βλ. Πανόραμα	Κόβιστα, βλ. Βαθόλακος
Κάλη ή Κάλκο	Κοκκινιά
	Κοκκινόγεια
	Κολιού, βλ. Κλειστά
	Κόνιτσα, βλ. Πεύκοι

- Κοντσάν
 Κοπουτσούκ, βλ. Πολύκηπο
 Κορίτα
 Κοτζαλάρ, βλ. Άνδρο
 Κουδούνια
 Κουζλού-κιοϊ, βλ. Πλατανιά
 Κουμανίτσι, βλ. Δασωτό
 Κουμπάλισα, βλ. Κοκκινόγεια
 Κουρταλάρ, βλ. Λυκοδιάσελο
 Κουτσού-Κιοϊ, βλ. Μικροχώρι
 Κόψη
 Κράνισα ή Κράνιτσα, βλ. Δενδράκια
 Κρεμαστά
 Κρημνός
 Κρήνη
 Κριθαρά
 Κρουσηγή
 Κύρια
 Κωστέν, βλ. Ψυχρό

 Λακάβισα, βλ. Μικροκλεισούρα
 Λακαβίτσα ή Λακκούδα
 Λατσίστα, βλ. Προάστιο
 Λειβάδισα, βλ. Λιβαδάκι
 Λειλάρ, βλ. Λυκίσκος
 Λειμώνας
 Λεπτοκαρυά
 Λευκόγεια
 Λιβαδάκι
 Λειβαδερό
 Λεστέν, βλ. Φαρασινό
 Λιμνίσκη
 Λιμπάν, βλ. Σκαλωτή
 Λιμποτέν, βλ. Μαυροκορδάτο
 Λίσα, βλ. Πολυνέρι
 Λίσε, βλ. Οχυρό
 Λοκάτνα, βλ. Βουνοκορυφή
 Λόσνα, βλ. Κρεμαστά
 Λοφτίστα, βλ. Καλλίκαρπο
 Λόφτσα, βλ. Ακρινό
 Λυκίσκος
 Λυκοδιάσελο
 Λυκοφωλιά

 Μαγνήσιο
 Μακρυπλάγι
 Μαλουσίστα, βλ. Μελισσόμανδρα
 Μαρμαριά
 Μαυρόβατος
 Μαυροκορδάτος

 Μαυρολεύκη
 Μαυρόλιθος
 Μαυρόπριος
 Μαυρότοπος
 Μαυροχώρι
 Μαχαλετζίκ, βλ. Ταξιάρχες
 Μαχαλετζίκ, βλ. Μυλόρρεμα
 Μεγαλόκαμπος ή Μεγάλο Σιλιντρίκ
 Μέγα Φωτολίβος
 Μελισσόμανδρα
 Μελισσότοπος
 Μελισσοχώρι
 Μεσέ, βλ. Πηγές
 Μεσοκόρφο
 Μεσοβούνι
 Μεσοχώρι
 Μικρόκαμπος
 Μικροκλεισούρα
 Μικρολίβαδο
 Μικρόλοφος
 Μικρομηλιά
 Μικρόπολη
 Μικρό Σιλιντρίκ, βλ. Μικρόκαμπος
 Μικροχώρι
 Μιναρέ-Τσιφλίκ, βλ. Σιταγροί
 Μοκρός, βλ. Λειβαδερό
 Μοναστηράκι
 Μονή Αγ. Δημητρίου
 Μονοπάτι
 Μούζγα, βλ. Κουδούνια
 Μουζδέλ, βλ. Μυλόπετρα
 Μουσελίμ, βλ. Αηδονόκαστρο
 Μπαλαμπάν, βλ. Τραχώνι
 Μπακαλάρ, βλ. Υψηλόκαστρο
 Μπαλατατζιλάρ, βλ. Πελεκητή
 Μπάνισα ή Μπάνιτσα, βλ. Ψαθοχώρι
 Μπάνισα, βλ. Συμβολή
 Μπαχάν, βλ. Τρίγωνο
 Μπεκλεστή, βλ. Χρυσόστομος
 Μπεκτάς, βλ. Σκληρόπετρα
 Μπέλεν, βλ. Σίλλη
 Μπελοτίντσα, βλ. Λευκόγεια
 Μπέριστα ή Μπέρνιτσα, βλ. Πτελέα
 Μπίτσοβο, βλ. Πετρότοπος
 Μπλάτσεν, βλ. Αχλαδέα
 Μπόμπλιτς, βλ. Πύργοι
 Μπόριανη, Αγ. Αθανάσιος
 Μπόρνικ, βλ. Ασβεστόλιθος
 Μπόροβο, βλ. Ποταμοί

Μποσινός, βλ. Καλαμάνας
 Μπουκ
 Μπούκια, βλ. Παρανέστι
 Μπούκοβο, βλ. Οξυά
 Μπουνάρμπασι, βλ. Κεφαλάρι
 Μπουραζανλή, βλ. Μυροβλύτης
 Μπούρχοβο, βλ. Κοκκινιά
 Μπουτζάκ, βλ. Βαθύσπηλο
 Μπούτιμ, βλ. Κριθαρά
 Μπρεσατλή, βλ. Καβαλλάρης
 Μυλόπετρα
 Μυλοπόταμος
 Μυλόρρευμα
 Μυροβλύτης
 Μυρσινερό
 Μυρσινιά
 Ν. Αμισός
 Ν. Σεβάστεια
 Ν. Καλαπότη, βλ. Αγγίτης
 Νεοχώρι
 Νεροφράκτης
 Νεστοχώρι
 Νευροκόπι ή Νευροκόπος
 Νικηφόρος
 Νικόπολη, βλ. Νευροκόπι
 Νικοτσάρα
 Νουσατλή, βλ. Νικηφόρος
 Ντάλια, βλ. Ποταμάκια
 Ντεντελέρ, βλ. Καπνόφυτο
 Ντεντελή, βλ. Συκάδι
 Ντοαλάρ, βλ. Μαρμαριά
 Ντομπροσούλ, βλ. Ξυλοκόπος

Ξάγναντο
 Ξηροπόταμος
 Ξηρόχωμα
 Ξυλοκόπος

Οβατζικ, βλ. Δρυμότοπος
 Ολά, βλ. Πλατανόβρυση
 Ομπά
 Οξυά
 Οργαντζή, βλ. Κύρια
 Ορεινό
 Ορμανλή, βλ. Πολύκαρπο
 Οροπέδιο
 Όρχοβα, βλ. Σταυροδρόμι
 Οσενίτσα, βλ. Σιδηρόνερο
 Οσμανίτσα, βλ. Καλός Αγρός
 Όστιτσα, βλ. Μικρομηλιά

Οχυρό
 Παγονέρι
 Παζαρλάρ, βλ. Αγορά
 Παλαιό Καλαπότη, βλ. Πανόραμα
 Παλιάμπελα
 Πανόραμα
 Παπάς-Κιοί, βλ. Παππάδες
 Παράμερο
 Παρανέστι
 Πασαλή-Τσιφλίκ
 Πάστροβα, βλ. Καλλίκρουνο
 Πατηλιάμ
 Πελεκητή
 Πεπελές, βλ. Μυρσινερό
 Πέραμα
 Πέρασμα
 Περίβλεπτο
 Περιθώρι
 Περιστεράκι
 Περιστερία
 Περιχώρα
 Περόφ, βλ. Άγ. Πέτρος
 Πετρότοπος
 Πετρούσσα
 Πεύκοι
 Πευκόλοφος
 Πηγάδια
 Πηγές
 Πλακόστρωτο
 Πλατανιά
 Πατανόβρυση
 Πλεύνα, βλ. Πετρούσσα
 Πολυγέφυρο
 Πολύκαρπο
 Πολύκηπο
 Πολύλιθος
 Πολυνέρι
 Πολύπετρο
 Πολύσυκο
 Πόντιοι
 Ποταμάκια
 Ποταμοί
 Πουρνατζικ, βλ. Θαμνωτό
 Πούρσοβο, βλ. Ανθοχώρι
 Πρασινάδα
 Πρεμπόινα, βλ. Βουνοχώρι
 Πρεσλόπ, βλ. Μελισσότοπος
 Πρινόλοφος

- Πρινότοπος
 Προάστιο
 Προβαλάρ, βλ. Σαχίνης
 Προσωτσάνη
 Πτελέα (Δοξάτου), βλ. Φτελιά
 Πτελέα
 Πύργοι
 Πυρσόπολις, βλ. Προσωτσάνη

 Ραβένια, βλ. Μακρυπλάγι
 Ραβίκκα, βλ. Καλλίφυτος
 Ραδιμπός, βλ. Αετορράχη
 Ραζενίκ, βλ. Χαράδρα
 Ρακίστα, βλ. Κατάχλωρο
 Ράπες, βλ. Δρεπάνι
 Ράσοβο, βλ. Λειμώνας
 Ρατίσανη, βλ. Μονοπάτι
 Ραχούλα
 Ρεσίλοβο, βλ. Χαριτωμένη
 Ρούσκοβο, βλ. Καισαριανό
 Ρούσοβο, βλ. Μαυρόλιθος

 Σαβκαλάρ, βλ. Καστράκι
 Σανδίκ-Τσιφλίκ, βλ. Αρκαδικό
 Σαχίνης
 Σεβαστιανό, βλ. Ν. Σεβάστεια
 Σιδέροβα, βλ. Μεσοβούνι
 Σιδηρόνερο
 Σίλλη
 Σιμισιρλή Άνω, βλ. Ά. Πυξάρι
 Σιμισιρλή Κάτω, βλ. Κ. Πυξάρι
 Σίπτα, βλ. Ταξιάρχης
 Σιταγροί
 Σκαλωτή
 Σκληρόπετρα
 Σκράνοβα, βλ. Ραχούλα
 Σλίβια ή Σέμπροτζ, βλ. Δαμασκησιά
 Σουρουντζουλέρ, βλ. Τείχος
 Στάρετζικ, βλ. Πολύλιθο
 Στάρτσιστα, βλ. Περιθώρι
 Σταυροδρόμι
 Στέρκλοβα
 Στέρνα
 Στροφές
 Συκάδι
 Συκίδια

 Ταξιάρχης (Κοκκινογειών)
 Ταξιάρχης
- Τείχος
 Τέμενος
 Τερλίς, βλ. Βαθύτοπος
 Τερπιθέα
 Τζαμί-Μαχαλέ, βλ. Τέμενος
 Τζαμί-Μαχαλέ (Κοκκινογειών)
 Τζούρα, βλ. Πρασινάδα
 Τιλεκλέρ, βλ. Χαμοκέρασα
 Τιμόθεος
 Τίσοβα, βλ. Μαυροχώρι
 Τιχόταν
 Τόμα, βλ. Αυγό
 Τούκοβο, βλ. Λεπτοκαριά
 Τουρκοχώρι, βλ. Μυλοπόταμος
 Τουφάλ, βλ. Αετός
 Τραχεία
 Τραχώνι
 Τρίγωνο
 Τσαί-Τσιφλίκ, βλ. Ν. Αμισός
 Τσαλ-Μαχαλέ, βλ. Αργιόβατος
 Τσαλί-Τσιφλίκ, βλ. Αργυρούπολη
 Τσαλί-Μαχαλέ, βλ. Μυρσινιά
 Τσαλί-Μπασί ή Γιουρούκδων, βλ. Μαυρό-
 πρινος
 Τσατάκ, βλ. Πολυγέφυρο
 Τσατάλτζα, βλ. Χωριστή
 Τσερέσοβο, βλ. Θησαυρός
 Τσερέσοβο, βλ. Παγονέρι
 Τσερκιρτσέν, βλ. Συκίδια
 Τσερνάκ, βλ. Στροφές
 Τσερνεβίτσα, βλ. Κρυσπηγή
 Τσίκλοβα ή Τσίκλοβο, βλ. Καστανιές
 Τσιλεκλέρ, βλ. Χαμοκέρασα
 Τσιφλίκ-Μαχαλέ, βλ. Μεσοχώρι

 Υψηλόκαστρο
 Υψηλό

 Φανίτσα
 Φαρασινό
 Φτελιά
 Φωτολίβος

 Χανδίρ-κιοί, βλ. Νεστοχώρι
 Χαμοκέρασα
 Χαράδρα
 Χάρακας
 Χαριτωμένη
 Χασανπαλάρ, βλ. Παλιάμπελα

Χιμιτλή, βλ. Αγάπη
Χολέβαν, βλ. Αμισινό
Χοτζαλάρ, βλ. Άνυδρο
Χρυσοκέφαλο
Χρυσόστομος
Ψαθοχώρι
Ψυχρό

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	335
ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ	337
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	339
Α. ΠΗΓΕΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ	343
α. Περιγητικά κείμενα, απομνημονεύματα, χρονικά	343
β. Αρχαικό υλικό, χειρόγραφα, έγγραφα, επιγραφές, νομί- σματα	347
Β. ΙΣΤΟΡΙΑ	370
α. Γενικές μελέτες	370
β. Η περίοδος ως τα ρωμαϊκά χρόνια	372
γ. Η Βυζαντινή περίοδος	373
δ. Τα χρόνια της Τουρκοκρατίας	375
ε. Νεότερη ιστορία	385
Γ. ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ, ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ	388
Δ. ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΟΣ ΒΙΟΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ	390
α. Λαογραφία	390
β. Γλώσσα	390
γ. Παιδεία	391
δ. Τύπος	392
ε. Κοινωνική οργάνωση (σύλλογοι, αδελφότητες, ιδρύματα, κτλ.)	395
Ε. ΘΡΗΣΚΕΙΑ, ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ	399
ΣΤ. ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΣ ΒΙΟΣ	413
α. Γεωργία, κτηνοτροφία, άλλοι οικονομικοί πόροι	413
β. Χλωρίδα, πανίδα	414
γ. Βιομηχανία, βιοτεχνία	415
Ζ. ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ, ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΤΕΧΝΗΣ	415
α. Γενικές μελέτες	415
β. Η περίοδος της προϊστορίας	417
γ. Η περίοδος ως τα ρωμαϊκά χρόνια	421

δ. Η βυζαντινή περίοδος	423
ε. Η μεταβυζαντινή περίοδος	425
στ. Νεότερη τέχνη	428
Η. ΔΙΑΦΟΡΑ (ΟΔΗΓΟΙ, ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΕΣ κτλ.)	429
ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ Α. (συγγραφέων, μεταφραστών, κτλ.)	431
ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ Β. (προσώπων, τόπων, κτλ.)	435
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΧΩΡΙΩΝ ΚΑΙ ΣΥΝΟΙΚΙΣΜΩΝ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΧΗΣ ΔΡΑ- ΜΑΣ	443

